

Апхәынтшәкәтыжырта
Акаа 2010

Цыума Ахәба

ИФЫМТАҚӘА РЕИЗГА

Хә-томкны

Афбатәи атом

Апхәынтшәкәтыжырта
Акәа 2010

Цыума Ахәба

ИФЫМТАҚӘА РЕИЗГА

Афбатәи атом

Ароман
Аповест
Адрама
Апублицистика

Апхәынтшәкәтыжырта
Акәа 2010

Џума Ахәба. Ифымтақәа реизга 5-томкны. 2-тәи атом.
Апхәынтшәкәтыжырта. Ақәа, 2010. – 568 д.

Џь. Ахәба ифымтақәа 2-тәи атом ианылеит ароман «Ахахә зыршәуа», аповест «Асыңсеи азиаси», драма «Ес-ииуа ирыци-уа», иара убас ипублицистика.

Ари аусумта CC0 1.0 ала иарбоуп.

Алицензия ахәылаа шәахәаңшырц азы шәтал:

<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

А Р О М А Н

АХАҖӘ ЗЫРШӘУА

С тропы своей ни в чем не соступая,
Не отступая – быть самим собой.
Так со своей управиться судьбой.
Чтобы в ней себя нашла судьба любая
И чью-то душу отпустила боль.

А. Твардовский

Аеага ахәы ифыцтра иныцдарс, иеанцашәа даагылан, хқыта аҗадахьала иаеңынгылоу ашьхақәа дырзыңшуа, Ана-на Гәында длымцданыхәозшәа, икәмызцәа хылҗа ааихых: «Хазшаз хрыцхашьа, лакәушәа ишоуп, уара, абри аду-неиажә, – ихәан, җааитит сабду, – алабз хәытәуа, кәыркәа мза ианасакьахәымтоу, имзытзо, асымкәыл рықәжьуп ант ашьхақәа. Адунеи атдыхәан иаукаху, ибжьоузеи дара ркынза, мышкала унеиуеит. Абар, уахәаңш арака, – маҗҗахәаранза ифеиуаз аңықәреи абғыи ааникылеит. Афынашәа хатцан. – Абжьымра иарканзан, рыбгьқәа еикәахәны, аҗахмада ижакеиңш, ашлара иалагеит. Изыхнаркьозеи, ахаазага! – Инапы наиҗеит, баша исхәоит, сыбжьы захауада хәа аанаго, нас, ңытрак игәы дынтахәыцын, сара дсыхәаңшуа, иажәа аахиркәшеит: – Ауафы, дад, аңсабара иахшаз, акы игхар, хгәы изыңжәахуеит. Ауафы рыцха иоума, аңсабара дузза ахатаггы хғаңхала иҗәупеи...»

Иҗазшьа здыруан сабду. Аус шицууа, азба дакындаз, заагара сишьтуан, сыңсы ааивызгон, мамзарггы мҗасоык ибжьы иргандаз, иахьынзеицәажәо сарггы сәага нкасыжь-

рын хэа ушхэыцуа, цэажэарак ныхиртлоит. Абжэаапны ажэак науфэцшээр шцакалои! Изызку уара уакэзамшэа: «Алахэа Еикэатцэа ихэхааит, атра ишцазтамгылои абз мыжда!» – ихэоит дахлафшэа. Дызустада Алахэа Еикэатцэа хэа уиазтаар, – «Анцэа ицьшыоуп, уи уихааным, цыханым итыпхааит!» – ихэоит. Уи иаанаго, акрануфои акранууеи убз уфэ итэкла ауп.

Иихэаз сахаит, аха цкэа сазхэыцуа сыкамызт. Ианаа-сгэалашэалак, санду лнапкэа насыхькысызшэа, икэандаза сцэа-сжыи ианыруан амшын.

Иеага аннымфаница, асаба фытыббит.

– Исхэаз умахэзеи?..

– Исахаит, даду, исахаит. Ауафы цкэа дышшам еипш, цкэа ишам иара дызхылтыз апсабара ахатагы... Амшын уажэы егы икэандоуп...

– Аеага ухаштны ушыказ, иугэаласыршэеит. Урт еицыза-роуп, дад, аеагагы акаламгы. – Иеага афы азна анышэ нафеихэхэан, иарсны инаиргылеит. – Уаала ашэшыхрахь, урыцхауп, зынза ухы аршакеит амра.

Аштафы хааин, ахьаца амцан хнатэоны, амфаду акнытэ мотоциклк аштыбжэ аафит. – Даахуеит! Цэара акы дахэоит. Аугэ, акэатана, мамзаргы ишцахэоу ацэкэа. Иматацикл цэхэаны далацэагэалааит! Ахампалоуп иахьистэ! Иуахэхьома, агьатаматцэка агэыла имырхуа, абнара хшылатэоу! – ихэеит даду, аха ихэашэала издыруан, дзызихэалак шиитоз игэыла. Реиха иицахыз ауаа иахагы дырзагьуан. «Сара сгэы агьзом, сыбз ауп иагьуа, сыбз, сыбз, убри шцашэзымдыруеи, агазакэа!»

Амотоцикл агэашэ афы ианааникыла, акэчышь иашьтаз ауарбажэ еипш, еилаханто ишьтахька иааиуаз асаба наихьзан, думбазэ инаихатэеит.

Ашта дааталеит хатцарцыск. Ихыцуан шыкэса фажэижэаба ракара. Дсымбеижьтеи акыр цуан акнытэ, ааигэа дааианза дысымдырзеит.

Апсшэакэа ааибаххэеит. Хнеибартэеит.

– Уаргы аеага удыркыма, хцарауаф? – ихэеит сара даасыхэапшын, ахатцарцыс.

– Иику аеага уааразам, – ихәеит сабду. Ашәшьы амра аналыпхо еипш, итәылатцараз иажәакәа хьанаршшон иңы-шәырччара.

– Утәы-стәы хәа ианеихоуп Нартаа аныкәзаа! Уара уакә-зами, ареволиуция кәхтцеит, ихәмоу еицахзеипшуп, еица-хтәуп, еилых хамамзароуп хәа аизаракәа рҕы икәгылоз! – аҕааирхеит хгәыла.

– Афы усроуп, узажәза! Уара иалудыраауазеи аколхоз халалап хәа схәозу, дасу ххала хәказ хәа срылазу?! Ускан уара зынзаскгыи умизацызт, – ахатцарпыс иихәоз игәы шар-кәандаз мөашьо, аңта иахагыи итаҕахан, иахагыи иалпхеит амра ашәахәкәа.

– Иахаану ирымхәои. Издыруада, уаахәызар? Баша усацә-хауеит. Зегь акоуп сыззааиз сүтоит. Насгыи сара схы мацара сазхәыцны акәзам сшутааз. Уара узоуп. Уара иузеигьуп, – днасыхәапшын, даалацәкәысит ахатцарпыс.

– Изласзеигьузеи, умхәоишь? Аугә устан, ихужәеит. Ачалт уган, «аватцаракәа» пүцәтцәеит. Убри аума исзеигьу?!

– Аа, уңшы иихәо! Сымцәағар, сымчалтыр, аарыхра кә-сымцар, сныкәгара зыкәшәода? Хьымзгыс сзауада? Уара, сгәыла. Насгыи, итоугало аңыкәреи абоугои? Сызлагараҕы иноугароуп...

Сара издыруан, хгәыла аусхәартә азааигәара иказ азлагара дшахылапшуаз. «Дахылапшуеит, ацапха иара имоуп» – хәа акәымзар, хзышьцылахьоу, ихәахьоу «азлагарахьча» хәа азәгыи изихәомызт, избанзар азлагараҕы аткыс уи аус иуан ағәхыртаҕы. Азлагара аганаҕытәкьа казармак гылан, убрака ахьархь изыкәан, ақды изноугар, иаахны иуитон.

– Иухәакәо акгыи иухәом, сгәыла. Иузеигьуп, иаасыгхо насыто, сырғәыбзыгны, аарыхра сыркатца...

– Абни дубома, хыхь икәтәоу? – инапы ажәәан ахь инаир-ххеит сабду, ихата уахь дымнапшзо, – Иихәаз удыруама уи? Азы даамцанарсзаап, абри уара иуеипшыз, азәы. «Усыцхраа, азы сагоит!» – хәа ҕитит ани иахь. Иихәазеи зугәахәуа, хша-мкәа хазшаз? «Анапы устама?» – ихәан ҕитит. «Исүтеит», – ихәеит азы иагоз. «Ашьапы устама?» – «Исүтеит». – «Инау́кьа-аау́кьар, азы уалцуеит», – ихәеит. Иртахзам, сыеггыи уара уахь

ицар атахзам, скәәтангы уабар абға аапцәоит. Уматацикл абжы шаасахатәкьаз, ицакны далацәәгәаит, схәеит.

Агәыла дицхраар бзиа ибон сабду, аха иаха еиґишьон агәыла ихы данахәоз.

Аеи акәәтани рзыхәан данааша, ианигаша, сабдугы ика-зарма тцкьарц азыхәан агәы ихырц, ақыдкәа аннеигаша еибыхәаны ианалга, ихы насықәикын:

– Иаххысыз асабшазы Ацсара ақытан сыкан. Убрака азәи сареи узбахә ҳалацәәжәон, – ихәеит.

– Бзиароума, узыказ? – ґааитит даду. – Арт афышықәса-ахышықәсак Ацсара икалақәахьоу удыруеит. Уи афыз ажәабжь иаафрада инамәаит, – уажәраанза иґықәыз ач-чацшыи иажәақәа ирылыжжуаз алафи нґыцәаан, дынка-хәыцуа даатәеит сабду.

– Икалақәаз шцасзымдыруеи, аха Анцәа имчала уажәы сыззыказ бзиароуп.

Сара акгы сыздыруамызт икалақәаз хәа изґыз. Цшы-шықәса ирықәын Ацсны антыц, атцарахыы сыказижьґеи. Ишысмахац шидыруазгы, икалақәаз хәа изґыз ҳалацәа-жәаны, ацәґеи абзиеи еилыхны, ишәаны-изаны ҳалгазшәа, иаахиркәшеит сабду:

– Шәыцкәынцәоуп, дадраа, шәыхшыџ иаха ицаруп, насгы алахтра аныкала аамтазы шәиит. Аибашьра шәымбеит, агәәкра шәыхжәымгеит. Сара, дадраа, ашәкәы ац-хьашьатәкьагы сыздыруам, аха сыхшыџ хәычала афны сахьтәоу схәыцлоит. Ҷабацәа ажәытәан избаны ишьтырхыз, хмырзкәа ҳаазго, абри ламысуп, абри ламысдароуп хәа ирыцхьазаз, ҳаамта ґыц азыхәан иахмышәо, уимоу, иахцыр-хагақәоугы ыкоуп. Уи сақәшахатуп. Сызқәышахатым, ика-жьтәқәам, еихаххалашагы рацәоуп. Ацсара икалақәаз зыхкьазеи? Иламысуи иламысдароуи рцәеилафашьо иахьа-лагазоуп. Ҷажәак еихысхәаалоит. Ғәыцъуа Гач хәа дыкан, ицсаца шкәакәахааит, ишиахауа ажәа аламыс аауґыцкьар, аа, сукәыхшоуп, уакәыц, абаацс, еґа ухәаргы, убри ажәа сара сахьгылоу иуґыцдумыршәан, ҳахзыртәаз, ҳазмырґиаз иароуп, ихәон. Илымхақәа икуан. Сара аламыс саназхәыцуа, схәґы иааиуа шәасхәап? Ақәыцма...

– Усдәҗа убахью! – иааңеишьеит хгәыла. Сара саа-
цышәырччеит.

– Ааи, аацсара ақәымкәа, саңхәа иаагылоит, аблақәа цы-
мцыма, ижышо ақәыңма. Хаиуанс иаамңыхәшәалак
афо ңышәшьозар ақәыңма?! Иара иафашт, аха иазкуама?
Ишңағанатңои? Харантә ирхаңоит. Ашәарах рңауеит. Шә-
мхыла иаңысуада, иаххәап, ашәабстәи ақәыңмеи? Ақәы-
ңма, ашәтахьтәи ашәапкәа рхәазо, ахаанғы ашәабста иза-
хьзәзом. Излакуазеи? Ашәабстақәа цоит, иара рышьтоуп.
Уамак инаскәаанза, акык-әбак рхала инкаҳауеит. Ақәы-
ңма иаңатцәхәоит. Икаҳаз иарбану? Згәатцәа уашәшәы-
раз. Иарыцңоит ақәыңма, ашәабстақәа иңарылагьежны,
ичмазаңуи згәы бзиоуи ааилнахуеит. Сажәа ахы ахьхоу
еиышәкааит. Убас иааҳалагьежьуеит аламыс. Абри ауп
иҗалаз Аңсара. Анцәа ҳаңәыхьча! Ишәартәу қәыңмоуп
аламыс.

– Зыламыс уашәшәырахаз, ишуҳәо еиңш, иаңатцәхәаит
ақәыңма. Уи сақәшаҳатуп. Аха, рыцҳарас иҗалаз, ашәаб-
стақәа рҳаны, еижәхысланы иандәықәлалак, згәатцәа бзиоу-
ғы аныбғало җалалоит. Убри ауп ишәартәу, ирыцҳароу, – уара
иухәаз сазхәыцит, аха сарғы исхәазғы усдәҗа иҗәнушьо
иҗам, уазхәыц хәа аанаго сабду днаихәаңшит хгәыла, нас
сара ихы насықәикын:

– Убраҗа, Аңсара сахыҗаз, иуасымхәеи, азәы дуазцауан.
Дудыруама аниҳәа, самыңхәац, аха хқыҗа рңаны агазет
ианиҗан, ҳапреседател дипҗарц акы ааигымхеит, схәеит.
Алаф иазууазеи, ҳаигәылаңәоуп, ибзиазанғы дыздыруеит,
схәеит. Ихьыз... Исгәалашәеит. Алиас сыхьзуп, иҳәеит.
Ижәлагы иҳәан, исхаштит. Угәы дҗаз.

Раңхәаза абас исаҳаит абарт антәамтақәа зһыз... мап,
изһыз мацара акәым, антәамтақәа рңы иахәо, илахьеиқәтцагоу,
кыргы игәтархәыцгоу, ахтыс зхызгаз Алиас Җәланба избахә.
Усҗан ҳашьха қытан амәақәа уажәеиңш ибзиамызт. Аарла
инеиуан амашьынақәа.

Мчыбжык аҗара аатҳьаны, җенак, ампахьшы сыжәә
икәыршә, амшын ашҗа сылбаарц, агәашә сынтҗтуаны, са-
нынаңш, еуафык дааиуан. Иңы аңхзы агәыдшылан.

Данысзааигәаха, цқьа снейәаңшит. Амра иашәхьаз ихы-
иґы аатґаған. Ақә ыылғаны, маңк иаадущәан иґынґа. Абз
кьақьаза ихаз ахылґа иаґыхәхәоз ихахәы шлацк аларшәы-
мызт. Исарочка шкәакәа амаґрақәа кьаґза, иеиқәа ахы
тбааны, ачча уанаркыртә, аеыуаф ишинымаалоз деилахәан.
Аха зегьы уханарштуан, иблақәа унархыңшылар. Аччаңш
рыґан илакыґақәа, избанзар иахәтоуп, аңсшәа уеихәоит. Аха
иччаңш иаґубаауан иблақәа ирхыз ахьаа, алахьеикәґара.
Усеиңш иңшышьахоит аңәґеи абзиеи иалаңшхьоу, ауа-
ытәыфса акыр деилызкаахьоу, аха ари, зарпысра аґымґа
иґагылоу, иблақәа ирхызґазеи асеиңш? Дызнымшәаша да-
нышәама, хнырхәышьа амоуа, акыр ицәызма?

Афныка дысзымфохымґеит. Сгәы иаанаґом, аеґы аң-
хзы налабартә, иарґы чеиңыкак днаңхартә аамґа имоуа
аґаратқәа дыңцакуан хәа. Хәидхаларц иґахымызт. Исеи-
хәашаз заа избахьан.

Абриґадирцәа иныкәырго збахьеит сахґан шәыра еиқәа-
ґәак. Аґармошкеиңш, инеидылоит, аґґа аууп. Убри ашәыра
икәадыр амаха иадхәалан. Инапы надкылан, арахәґиаа ажәа
анахырхәауеиңш:

– Хамґак узаазґеит. Уаґа ианысґоит. Ишутаху уазныкәа.
Сара акґы сарґәақзом. Аңсґазаараґы исцәызшаз сцәыз-
хьеит, исоушазґы соухьеит. – Маңк дааґылеит. Иблақәа
ирхызбаалази, маңк изажәцәаны ихәамашь шысґәахәызґы,
иихәаз ажәақәеи шака еидхәалоузеи сґәахәт. Акәыґара
қәрала ишыкамло еиңш, аңәґеи абзиеи рхыґараґы қәрала
акәхарым ишыкало. Иажәа инаңиґеит.

– Хықәкыс, ґәґыхас исыматқәыази, аңсґазаара ахаґа мфас
сзықәнаґази зуґахузеи. Акы заґәык иуасхәо, икаларын, сар-
ґы, уара уеиңш, ашәкәқәа бзиа избозґґы, аха... Уи схәеит
хәа, еиґу-еиңоу, сара рыцхә сакәым, хазшаз ихаґаґы
ицәеилафашьахьеит. – Ишәыра-ґармошка инапы нақәикит. –
Абрака иґоуп зеиңш тетрадқәак. Цьара карандашьла ифуп,
цьара каламла. Инасымфатәшәа, уара узбахәґы схәоит.
Иаґцәаны исхәазар, усцәымґәаан. Ушәкәык саңхьахьеит.
Абафхатәра имамкәа дыкам, ибафхатәра иаирқаташа,
мфас изқәиґаша издыруам, ианаңьалбеит, Аңсны зегьы

дакәытдыргы, игәылара Аңсара икалазгы уаха игәтцан имнеизеи, убри ифыраузеи сгәахәт. Аха ашьтахь сазкылсит даеа хшыөеилкаарак. Хгәылара инхо шәакәым, хара, аңсараа ххатақәагы, изымдыруа храцәаөуп икалатәкьаз. Абри зыхьз ала изөыз, лареи сареи ихәхьыз мацара затцөык еилыскаауеит хәа сшафыз, уск даеа уск ахы артло, ужьажьо азиас уаналанахало еипш, саланахалеит. Издырырц истахзақәамызгы ааңшит. Абрака иануп зегьы. Уара иустоит. Хшыөртцарашәа суацәажәозар, угәы иалымсын, мацк суеихабуп. Иузеигьысшьоит акы: жәөангәашөпхьара аатны избаз иеипш деилукаартә дубааит ауафы, дубааит, аха да-неилукаалак, угәы ихымшәааит. Урыпхьа стетрадқәа. Сгәанала ухы иаурхәартә икоуп. Игәастахьеит, угәы иаацоу умаза зегьы зоухәаз уирхәызшәа, дуцәымыгхоит, даеазны дубарц утаххазом. Сара убас сырзыкалеит абарт стетрадқәа. Уиадагы, рыхьзқәа цсахны, ихәааланы исзыкатом, егьабастаху. Уажәы ишыкоу, рыхьзқәа, рьжәлақәа шану, аоны ацәахра гәагьуацәоуп. Азәы импыхьашәар, еица цәгьарак ахылцыр калоит, ашьажә баауам, ицсуам рхәоит. Иахәтаны иупхьазозар, лара зыхьз ала изөыз, лыхьзтәкьа ааныжь. – Ашәыра иаатиган, иаасиркит атетрадқәа.

Инархәы-аархәуа сышрыхәапшуаз, иеышькыл акыхагы сымтакәа, дыөеыжәлеит.

Урт атетрадқәа, азәы игра изап, инагзангы сырмыпхьеит усқан. Уиднахалартә, дызлаугәапхаша акыр шидубалозгы, исгәампхашаз кәзшьақәак ицызбааит усқан Алиас. Еихарак исгәампхеит хшыөртцарала дахьсацәажәаз. Усқан исыздыруамызт, ихигаз азин шинатоз, усеипш ацәажәара. Уажәшьта, арт анцәмтақәа ансицаз аахыс акыр шықәса анцы, дара ирнызгы исызтазгы зынзаск даеакала срызхәыцит. Рапхьаза сылапш анахызгаз, исахьарку өымтак азыхәан уафы ихы иаирхәаша егьаламызшәа избеит. Иахәозеи? Иаабац, ихәхац. Ахьымзг ихихырц азыхәан арпыск дегьызеигьым хатцак дышьны дылкаижьит. Ауаөшьра кәзцаз ихәтаз дакәнаршәеит азакәан. Ахьзи ахьымзги ракәзар, аңсара хьзыс хьымзгыс иршьо, ацивизация злысхьоу ажәларқәа зынзаскгы ирхаштхьеит. Абзиабара акәзар... Ари аөыза абзиабара, хәамта даараза

иашьашәалам. Ромеои Вертери раамта цахьеит. Ускан абас агәаанагара шсымазгы, сыхшыѡ азышътны, уажәаигәа сапхьеит. Уаҕа избәхә ахәозшәа, сыбла даахгылеит, ипсаҕа бзиахааит, сабду. Сгәы инықәѡит уи иажәақәа. Аетцәа анкыд-шәалак, иацрытца алашара хара хҕынза иаазаанза, акыр шықәса амѡа ишықәхо еипш, убас иқәын сабду аламыс азы-хәан иихәаз ажәақәа...

Алиас исалам шәкәы... Мап, иуаз ажәа, акыиҕхь иазсыр-хиарц саналага, исызбеит, иѡышья, ихәашья акгы сымҕса-хырц, ишықаз еиқәсырхарц.

Дачаакгы. Актәи, аѡбатәи хәа ахқәа аҕо, ашара саламгеит. Ауаз ажәа еихшашьяс иамоузеи! Хәизызырѡып..

* * *

Адица...

Быхъз ақбаад иананыста, акәтағь ацәа иагәылтцыз атыс пшқа ушахәапшуеипш, иѡыашьѡ, сагьахзызаауа, акраам-та сахәапшуан. Еидысхәыцлақәаз... Мап... Мап... ѡынтә-хынтә илахьшьны истцәагәеит. Быхъз схәарц ахьыстахым, исхаштырц сахьашьтоу мацара акәым изыхкьаз. Сахьын-тәалашаз сзымдырит абри ашәкәы. Хара хқытан мацара акәым, хнаѡстәи ақытақәа рҕгы бнацәа-аацаақәар, Алахәа Еиқәатцәа хәа хьызшьарас изыртаз азәы избәхә бахауеит. Ага бҕыци ашьха бҕыци еиқәшәоит хәа, уии сареи хшеи-кәшәаз, ихахтибахқәаз ртәы ала салагар?.. Аилкаара бцәы-цәгьахоит.. Издыруада, иаха еиғьзар атыхәтәан барей сареи ханеикәшәаз, ма Ахеивкьа ичараҕы ханеицыкәашаз ала салагар?.. Аха ускан, угәатцәадоума, сыччапшь иаха угәатцаҕы ишпанхеи сылабжышқәа раткыс бхәар?..

Сзаламгарызеи иахьатәи амш инаркны.

Аусура иамшуп. ѡыцья ахацәа рнапқәа акәымшо, ашә-қды дуқәа еиѡырссо, аҕәы ахьырхуа ацех аѡнытқа, иаалыр-кьаны иаатынчрахеит. Иағьбжьы гоит абригадир. Ахьархь ацқәа цытцәтцәазаап. Цәымгума, хымѡасума, акы алан ақды. «Аснабженец» Фриц (сара соуп ус ихьызьтцаз, ихьызьтәкьа уажәшьтан ибасхәап) инапқәа рхахо, иихәо узейилмырго,

ауалыр дтакаауашәа, ацех ибжбы дэылыфует. Иара акгы шихарам ихәозар акәхап. Арахь ифәнааиха, афымца лашара наиџафхейт. Зынгы-пхынгы илцуа ацхзы, изамџакәеи икыпсәеи арцырцыруан. Дамшә, сла еикәатәа, иахьтатәоу алатра ашә насырkit, Фриц изытымкьарц. Абригадир дакәыцуам:

– Шаkantә иуасхәахьоузеи, аибашьра ахьцоз ацстакәа рџы ипумкалан, убрантә иааумгалан акыдкәа хәа. Бжак ахьзатәкәа рылоуп, даеа бжакы – абомбакәа рыпчыахәа. Иалагьаны атла иахьалоу ахьархь аннакәшәалак... Уахәапш ахьархь иазнауз! – Ипсахы пьжәжәоит. Иплан еицахар аткыс, адалакь ыкәыршьызшәа, Апсны абна ыкәырхыр еигьишьоит хцех абригадир. Иатеикыз ажәакәак назирхан, иафьы цырцыруа, абригадир ишкә зынзаскгы дхьампшзо, егьа ухәарггы, зегь акоуп уцсы снапы иакуп хәа ихы-игәы акәыбзиаха, имгәацәа шышьуа, акды ишьапы накәиргылан, хыччашакә дпышәырччо дгылоуп Фриц «аснабженец». Сара сахьтәац, ацех уахьындәылцуа, гәкәак неидсаланы, иаaidчапалашәа икацоу стол пшьыркца хәычык сапхьа иргыланы стәоуп. Ашьжымтан изжәыз схьпсааит. Афь анызжә, сыгәтыхакәа сгәы иаатәлеит рхәоит цьоукы. Сара атәыцак анызжә инаркны азәгы игәхьаагара сгәы ицалом. Ажәдан ашәшы нхьтны, иаразнак икаххаа ипхо иалагоит амра.

Ашьтыбжьаафуетамшын. Ихыхәхәала иаауеиттагалантәи ацша тәытәы. Хзауад шака ирацәаны агәы ахуа, убриакара абна мацхоит, шака абна мацхо, убриакара ахакәитра ауеит, игәыргьоит ацша.

Фымз ракароуп иаанхаз, Адица, нас даеа шыкәсык нахызаа ицоит хәпстазаара, даеа шыкәсык нахылоит... Ибзиоуп, исхәарым. Аха, ишпазури, ибгәаласмыршәар, ибаепнысымхәар сзычхауам, бара игәабымтазеит уажәы, 1965 шыкәсазы, тагалан, иштыз шыкәсык сара Апсара кажьны сыкәтижьтеи. Бычча, бахыхәмар, бахлаф: «Почтим минутои молчаниа» хәа.

Ирхәоит, ауафь абнаршәыра дылаланы дышнеиуа ижәфаткьар, дкьалар, егьа аамта абнаршәыра дылазарггы, егьа дгьежыхынхәырггы, ижәфә ахьткьаз, дахьымџахкьаз атып

ахь дыхнымхэыкэа имѡа изынагзом хэа. Еилыбымкааи исхэарц истаху? Издыруада абри дазхэыцзар Меригы? Слазцаароуп.

Сынтэа хэышықэса цит, хэышықэса, цстазаарак злазас. Еилыскааз, сзызхэыцыз агэра снаргеит. Уи Амш бгэаласыршэар бгэы шыбнархэуа, аха Убри Амш, Убри Ашыыжэ, Убри Амэыша... Сара изласхамыштэуоу? Ашықэси амзеи ракэым, ишыббо исхамыштит аэны шымэышаз, исхыччозшэа, амра ашэахэақэа ркыдыччало ишаацшуаз ашыхақэа, цтацк шрыбжыаршэымыз амшыни ажэѡани ахэеихало.

Ускан шаанза дабаббей, дабабыцшааи хгэыла згаб хэычы? Уажэааигэоуп ианеилыскаа, бара бхата бымнеикэа, агэыла згаб хэычы дзынабышытыз. Ускан даараза ицэасшыейт. Бказшыақэа ируаку, егэрацхэагылоу, бхыламырқэра, мацкгы қышэқэтцарала ацшра иахылцыз акеицш исыцхэазейт. Бышнеиц, агэашэ аартны, хашта бынталар... Ишыбдыруа, ибеишуамызт, игэыргэо ибцылон хла... Иабацырхагаз шаанзазар... «Ашкол аэы иахцтарц ихэдыртцаз схаштит, ашэқэы сымамызт...» Акгы бымхэазаргы калон, зныкыр ма сан, ма саб азэыр дбазцаахэазма, бабаказ, баазгазеи, ибтахузеи хэа. Ишыкайтцац, дэацха-эаччо днабцыланы, бхы днагэзрын саб, бааи, нан, бааи, бара бшейбгоу хэа лнапы лыргэежырын сан.

Агэашэ антэц, аанда бавагыланы, избарцгы стахым уани уаби хэа, ашта аталара бхы иахэаэабымшыаз, ацагыарахэ багацэейт хэа сызбейт ускан. Ибхэақэаз ахэхасымцаз, сахэдыршанхаз инацлейт сгэараагы. Убри азыхэаноуп сбышыталаны сзымнеизгы. Ашэахэаэены, ашкол аэы ханеибабалак, сгэааны сыбмацэажэарцгы сгэы итан. Ускан, саб ихэашэа, саѡстаахэ дысхыччозаарын.

Аха, Адица, ашыжэымтан ишыацэхныслаз шыыбжэаанза дшыацэхныслон хэа, гэнахэарак иахылцуазаап даэа гэнахэарак. Ашэахэа ашыжэымтан икабцаз ансаха, уаанза сахэиашамыз инацыстцазаап даэаакгы. Хашта дызтамлаз, сани саби лбарц зылтахымыз, лгэы итаз лдыруан, дыцхашэаны лыблақэа лызцэырымгазаап хэа сызбейт. Хатца бцарц бгэы иштэзгы, убри амэыша ашыжэымтан аѡныка бнеизтгы, хэхэаэац акэасқыа ауадаэы хнатэарын, насыцла, игэыргэахэа иниасрын амш.

Бхата бнеира ацымхэрас, сшыбтаху, агэашэ антытц бшыс-зыпшу мазала исалхэарц, агэыла згаб хэычы днабышьтит.

Ибгэалашэоит, ханааикэшэа, исхэо-изуа сақэымшэеит. Уажэы избо цыысшьоит, амалагы икэышым схы-сфы, ускан шака ибзамыкэыз. Рфаабырхеит ахфа иафыаз бажэа еикэатцэакэа. Мап, схэашья пшзазам. Ашышы-шышыхэа рхэара бналагеит уазхэарак иафыаз бажэакэа. Салацыбшэарц, мамзаргы быхэмарны ибхэоз цыысшьеит. Уимоу, былабжышкэа рфанаархагы, быргэыбзыгшыа сақэымшэеит.

– Алиас, уаха цсыхэа ыкам, хаипыртцроуп уареи сареи.

– Уатцэынзоу?

– Зынзаск.

– Гагарин иеипш, акосмос ахь бцома? Хымпада цхыз баапсык ббеит. Бара апхыз баапс аныббоз, сара избеит апхыз бзиа. Ииашатцэкыаны ибасхэоит. Алабакэа нахатцарсуа хажэхьахт, аарла хныкэо саб иашта хакэуп. Атцэа азна азы хзааигеит хмата. Убри еимакны хшеисуаз саапшит иахья ашьжыымтан.

Ибгэаламшэои ибасхэаз? Уи цхыззамызт. Ашамтаз, санаапш, сзызхэыцуаз акэын. Сазхэыцуан схэар, бысхыччон акнытэ, апхыз ахь ииазгеит.

Цаны, агэашэ анафс, уака архэарафы сышгылаз банца, цэалашэара баапсык насылсит. Изакаэзеи, мшэан, илхэакэаз? Изахьзузеи бзиала? Ишца? Хашцеипыртцуеи? Икалакэаз хара хаизааигэанамтэызар, изакаразаалак гэынчыхьяк хабжыанамтцеит. Уаха илхэакэазеи? Иахья, ма уатцэы дыкэтцуеит сан лхэеит. Еилыскааит. Хымпада, лан длыцны дцарц лызбеит. Мап, цыоушът, лан дыкэызцо дрылоуп лхацагы, нас длыцны дышцацои? Лан лтэы халацэажэахьеит, иаххэахьеит, халгахьеит. Дафеа школк ахь диасырц лызбазар калап, дысхаштыр хэа дшэоит. Егырт хамшкэа зегы лыпцстазаара иалхны икалыжыыргы, харштшыас илымоузеи уахык, цхык...

Убри атцх...

Ирхэоит, икоуп хэа цсаатэк, знызатцэык ашэа зхэо. Апсы ахыынзатоу иаахэараны икоу ашэа зегы ахэоит знык ала.

Хара хабзиабара иазоужыын цхы затцэык.

– Алиас, хазегы иаадыруеит шәшеизыҕаз. Аиаша хау-хәароуп.

– Адунеи ағы иҕамзаап абзиабара, – лхәеит ихәцтаз азәы.

– Уара умацара уакәзам, хазегы хгәы нлырхеит Адица. Мап лцәахкуеит аиаша хаухәар. Ихәхә, уара иудыруазма уи Маңыгана диццараны дшыҕаз?

Иңыабшыап ирасхәаз.

– Издыруан, – схәеит.

– Артистцәа! – игеит хөызак ибжыы. Азәгы имаимкит.

– Бзиа еибабозшәа ихәмаруан. Харгыы агәра аагон. Артистцәа!

– Еимақык шәымазма?

– Аимак рымандаз, иахмахауаз. Сара сыблала шәызбеит, асабшағны, аурокқәа ханрылга, шәеицны шәцон ағныҕа. Лара лхаблахь ицоз амҕахь умҕахытцит, днаскьюугеит.

– Исгәалашәаз, сара иузғыстит, еи, Алиас, уара ухаблахь ицо егы амҕоуп хәа.

Хазхара хаччеит.

– Икалаз шәасхәап, Адица дымтадырсит, хымҕада. Хееибаркны хцап, димаххып. Изумхәозеи, амчымхара уакәшәазар?

– Мап, ағызцәа, азәгы дымтаимырсзеит, лхала диццеит. Саргыы, издыруан, – еиҕа ианысхәа, иңыаршьеит. Ирхәо рҕамшәо, инеиҕаңшы-ааиҕаңшуан. – Сара издыруан, мап, издырыр акәын... Шәыскәатц наҕ. Лара шәлазтаа...

Иахагы исзеигъхеит арцағы дахыаағналаз.

Актәи аурок абжаранза стәан. Аңенңыыр салңшы, хашкол ашьтахь иҕоу абахчахь санынаңш, абхәаса акәу, атамақәа ракәу, ибыбышза ишәтын, аңенңыыр илаңшуан. Сыблағы аилазғара, шәкы-зқыы какаң сса-ссаза аҕежыыхынхәра иалагеит.

– Алиас, адәахыы уабаңшуеи! – арцағы сыхыз анааи-ҕытқя, акласс зегы сара сышҕа иаахыахәит, аха азәгы ажәак иҕыттымшәеит. Сыблақәа шыстәахышаз схағы имааизеит. Санаахыахә, арцағы, аҕоурых хзыртцоз Михаил Алықса-иңа, ауағы гәшата, изнапык усгы аибашырағы инижыит, иаанхаз инапы игәы инадитцан:

– Уара... Уцәыуома уара? – аниҳәоуп, сахы́каз сха́фы иан-аани. Апарта снапы нхәытцастдан, сышәкәы́тра анаахәы́тызга:

– Уст, икы, – лхәан, азәгы́ имырбакәа, еила́цгәаны ачабра ааслырkit са́цхьа́цә́кьа итәаз Мери. Апарта ашә анасыркуаз, сыла́цш на́кәшәеит ита́цканы ианы́стцаз быхьз.

Ашә а́фы снеихьан, сегьымхьа́хәкәа, сыбжы́ ны́ткааны:

– Са́ташәым́тан, – схәан, ашә ны́дыстцеит.

Уажәы́, иахьа уажәраан́за еилыскаа́кәахьоу, издырқәо рыб-жа аи́табжак иадамхаргы́ издыруандаз усқан, сахьчашазгы́ и́касташазгы́ сымдыруаз.

* * *

...Ашәкәы́ бзы́фара сша́фыз, саа́кәы́цны, мшқәак скарандашъ атетрад ина́грасым́тар амуит. Бара ашәкәы́ бзы́фара, ма убри ала ба́цәажәара, атқыс еихау иарбан насы́цу, иарбан ны́хәоу и́коу хәа самхәхәар, агәра бымган, избанзар, аа, бымбои, да́еа ны́хәак ансзы́кала, ба́цәажәара саа́кәы́цын, уи аны́хәа сы́ченастеит. Абри ауп изахьзу аиаша, Адица.

Аквартал азы́хәантәи ха́план анеихыршьала, мызктәи хуалафахәы́ а́каратә́кьа апремиа́кәа хартәит. Иҳадыз азым-хозшәа, ина́ццангы́ и́цах́каз, ина́ццангы́ иа́ххыз хабноуп, аха уи атәы́ зхәода. Саб иа́хар, зы́фны былны зы́езырц́хаз шәи́фызaxeит и́хәашт.

За́ка хиашамзеи, за́ка абзиара хнымаалозеи сла Дам-шәи сареи. А́дсцәа́ха дида́хкылоит, да́хцәым́гуп Фриц. Уи иакәмызтгы́ хәушьас и́кааз апремиа. Сара иахьаастаху иныхуа сры́кәи́туп арт а́дара́кәа. Зы́кны сы́коу а́цхәы́си сареи хшеилазахьоу усоуп, суалафахәы́ ахы́хь цы́аракыр кәрышкәак соузар, иахьыстаху иныхуеит.

Апремиа «хны́хәарц» хцеит хееибаркны. Хаицын хөык. Спара́кәа сымпы́таркәы́чуа сы́ыба ианаа́тысхуаз, иара иб-зоураны иахьсоуз азымхозшәа, акрыфарта даа́фналан Фриц: «Сара ишәхысшәа́уеит», – аниҳәа, уи́кәатц, ишәа́аит, изым́то-да хәа аанаго, ибла́кәа насирбеит исыватәаз. Исымуит. Исы-муит акәым, ибасхәап и́калатә́кьаз. Изшәараны и́каз сара шсакәы́з аниба, и́дара́кәа неила́цгәаны и́цы́ба и́теитцеит

Фриц. Уажəшьта сбазцаауеит, иара иакəу, сара сакəу
иззеицəу, азаз алартцəтə, атра иахьсызтамкуа сыбз, уи
ауаф ахьз баафс ахьихьзыстаз.

Сəуызцəа ґыццкəеи сареи хайыызара абас атцəыцала
ианхарггəгалак, адунеи аґы акəтагг кəымпылуа ианыґа-
лалак, Дамшəггы, ани, зыґны скыдтəалоу ацхəысггы иаха-
ггы исеигəырггəит. Дамшə гəырггəит, избанзар мыцхəы
санылахґыху ауада сзыфнатəзом. Хайцны адəахьы хан-
дəылцуеит. Сара ашьхаґа, хґыта ахьыґоу цшраха, гəыкраха
исысуеит. Дамшə акəзар, агəазхара ифуеит, агəазхара
ашьапы иаафəаханы пату нарыґанатцəит атцлаґəа. Уи ауп уи
патуґəцашьас иамоу. Еггы, зыґны скыдтəалоу дзеигəырггə,
ус сґаф антəу, лареи сареи хайдызкыло... Абзиабара иа-
шатцəґа...

Сахьяанґасыз...

Мери ислыркыз ачабра сыблаґəа ирыдгəала, акласс
сшындəылцыз, аштə сынтыцны сцеит. Аґенцьыр аґнытə
исызґеитит хартцафы. Акыр ихаразшəа, схьамцшзеит. Барей
сареи мышкы, амґыша хабжысит. Бара асабшаґены, бын-
хьацшны, дааиуама хəа бысыцшшуа, ашкол агəашə бынтыцит
уаха бтамларц, сара – ашəахьаґены.

Уажəоуп саназхəыц. Агəашə сантыц, адəґьян ашґа се-
ггымнацшит. Зынзаскгы исгəаламшəазеит, адəґьян ацхьа,
аґенышыбжьон иґалаз ауафшьра. Ускан сыцхьызггы иалам-
шəацызт, убраґа икацəаз ашьей, сара сгəатца итацсоз алаб-
жыши цьара акала рцашəґəа еиларсуп хəа.

Адица, уинахыс, уиаахыс... Арт ахəышыґасак... Аха зны
ибасхəароуп ари ашəґкəы афра салазыргаз. Сыхабар бырхара
сыхггы сыгəггы итамызт. Цаны, хус атцаара салагахьян.
Итыстаауан схазы. Бара бахəара... Иабасыхəо, изыстахузей.
Ашəґкəы лзыфра акəым, машəырны цьара хайґəшəарггы,
дысымдырзошəа ґастцап. Иахаггы лгəы цнажəап, иахаггы
сшьа зуеит. Асеицш лбара дацсамызт. Лара лыгра сара исы-
ґəлыжьуан. Лхатацəґа лоуп аеґоистка, зхада хəыцырца
змам. Абас бзысхəахьян, абас збаны салгахьян. Амала изу-
тахузей хəа бсатцаар атак шысзыґамцозггы, сахымцə, изба-
ны салгахьян даеакггы. Барей сареи хайцəызра зыхґяз

аиашатдѣкѣа аилкаара сыпсѣзаара зегы азкхозаргы, еилым-каакѣа сашытцуам.

Избаны исымаз аазырхѣзеи? Ирыхѣеит ѡба. Иаха-иаха еилыскаандаз, исыпшаандаз хѣа сагѣыланахалацыпхѣаза, ҕыцк анаапшлак, Адицагы илдыруандаз схѣо салагахѣан. Уи инацылцеит Мери. Ханааипыла, апсшѣагы еибаххѣаанза:

– Мери, сыбзиабара аназзеи Мери! – схѣеит саахѣ-маршѣа.

– Асаби дыззымаазаз аназзеи, – лхѣеит лара лахѣеи-кѣрала. Иаазаз атѣаа абахѣ бганы иагазар, амра иаха-рагѣышьѣоузеи! Мери, амра, атѣаа... Саб иажѣабжѣк аасгѣа-лашѣеит. Ашѣапыѣап еипш, ауаѣытѣыѣсагы апсабара дахылцит. Аха излеипшым уасхѣап, дад, адгыл бзиазар, иа-наамтѣоу аѣѣаакыра аиур, ианаамтѣоу амра аѣѣыпхар, еизхѣ-зыгѣоит ашѣапыѣап. Ауаѣы урткѣа изхом. Зыда псыхѣа имам даѣеакгы ыѣоуп, зыда псыхѣа имам. Мери саныналыхѣапш иаасгѣалашѣеит. Мери, дытѣрышкѣаза, дхахаза, блымхѣаѣа сырбеи, срылпшны избоит Америка, сара с-Мерика хѣа засхѣалоз... Бара ааигѣа дыббахѣоу?

Дамшѣ аѣапырхѣа ахатѣаны, исышьтарпѣало, ахѣбла адѣкѣанаѣы снеит. Уаѣа иѣагылоу ахѣсахѣыцкѣеи сареи хѣаибадыруеит. Сзыпхѣарц иѣтаху ашѣѣкѣѣа рдыруеит. Аде-тектѣивкѣѣа. Исзынрыжѣуеит. Убри азыхѣан, Ромео иеипш аб-зиабара сгѣатѣахы кны самоушѣа, ма сѣыба иѣазароуп аша-калад, мамзаргы снапаѣы искизароуп шытѣѣрак ашѣткѣѣа. Ашѣѣѣы ансызнырмыжѣуагы, ихабтѣару, сара уи сеигѣыр-гѣаны иѣастѣоит. Мап, урт рахѣтѣ азѣы дысгѣѣпхѣоны, сгѣы лызѣаны, акѣым. Иара ус. Ахатѣ ѣѣара азѣы илиркыр акѣзаап ашѣт. Инхѣытѣакны, аѣѣаад илахѣаны шѣѣѣык аасыртѣеит. Конан Доиль иакѣхарушь? Еитѣх Сименон. Уик схы ааилеигѣазеит. Сизагѣуеит, арахѣ апхѣара сѣѣѣытцуам.

Санындѣылтѣуаз, адѣкѣан апхѣатѣѣѣа иаангылеит амашѣына «Победа». Аѣѣбгы апшшѣы атѣаны, ашьѣахѣ хѣыпсѣаа-за. Аруль икын хѣтѣак. Ихытѣрын шыѣѣса ѣажѣеижѣаба раѣа-ра. Мери лхѣтѣа иакѣзаап. Хѣшааибалырдыртѣѣѣаз:

– Ашьѣыбжѣ ала издыруеит умашѣына иагу, – схѣеит.

– Иудыруазар, иахзыѣауѣараузеи, – лхѣеит Мери.

«Тоуба сүхьеит амашына арульгы шысымкуа, аф-
нытқагы сыштәмпуа хәә», – иасгәалашеит атоуба зызуз.
Мери уи ауласхәахуаз. Мери схәахт, бара ибдыруашәа.

Слыхәапшуеит Мери. Ицъасшьоит. Лзамџақәа тыцхаауа,
лыблақәа тышеишеиаауа, лыцъымшькәа кахәхәа-кахәхәа...
Схы итәшәаз басхәап. Аарыхра азыхәан ишоу адгьыл шыкоу
еипш, анра-хшара азыхәан Анцәа иишаз ахәса ыкәзаап. Хша-
ра длоуцыцхьаза, иаха-иаха деигъхоит. Лоурагы иацлазшәа
збеит. Иабакоу лчаархәашәа лгылашьа. Ишыбдыруа, анасыц
дасу иара итәала еиликаауеит. Аха, сгәанала, афстаа илымха
цыгәоуп, анасыц иашатцәкыа лымазар калап Мери.

Сыжәџа нтарс иаанылкылан, саанаскыацхьаны:

– Уабакоу, уабахцәызи?! – усеилкаафк диеипшха, сыб-
лақәа днархыцшылеит. Амца насыхкьеит. Рацхьа исгәала-
шәаз бара бакәзам, Адица. Иудыруазеи Алхас изызуз лахазар.
– Шаkantә Адица дсзтцаахьоузеи избахә бахәхьазар хәә! Наф
унах, изакәызеи, апензионерцәа реипш, ула ушьтаргыланы!

– Ибылакысзом. Дамшә, Дамшә, уааскьеи, уналыфџи, –
ацапырхәа саахеит. – Бахәацшла иканатцо. Ииашаны беилна-
кааит. Саргы убас сгәы иаанагоит, Дамшә. Уи бзиоуп.

– Унан, ари алахыцгәга, уаџпсу цышьаны, ала дацәа-
жәозаап. Уаха узацәажәо думазами?

– Амц зымхәо, сзымпсахуа абриак затцәык ауп. Ибзиоуп,
Дамшә, ибзиоуп.

– Изакәызеи, уара, ибзиоу?

– Ахы ланаркәит. Ицыхәаршәшәеит. Иаанаго бдыруама
иканатцаз?

– Анцәа срыцхашьа, деилагеит ари ауаџ!

– Сызлабзымдыркәо рацәоуп. Сара ауафы дысшьыргы
сылшоит.

– Уф! Акәты ахы зызхымтцәо!

– Иаанаго басхәап Дамшә иканатцо? Ари ауафы, уара узы-
хәан дразуп, лыгәра га хәа санахәеит. Ицыхәаршәшәеит, ахы
ланаркәит бџацхьа.

– Ицуазеи хаибамбеижьтеи. Хәнеикәшәагы, ала азба-
хәоуп хазлацәажәо! Уабакоу, уара, Алиас, уабахцәызи?!
Гәрыз-шашәаз... Узыниазеи?

– Изакаразаалак ыара акала базелымхажартэ икам, Мери. Иаабац, ихахац. Ардыск ашкол кайжыт. Ихы зыхиркызу? Дызхатээз апарта ашэ анааиртлак, убрака хызык анын, убри ахыз данацхыалак... Узыхчаша акоуп. Ашкол анкайжы, аоны дыкан. Ашыа дыргейт. Иафстаахэ дидыртырц дырныхейт. Ашытахь – арра, икэлацэа зеггы реицш, ашытахь, цытраам-так – икытафы. Уи ашытахы? Дыкэтит, еитах ифызцэа айхарафык реицш. Уажэы ифыза гэакы ачапырхэа ахатаны дбыагылоуп, Мериа – Америка. Мах, Дамшэ, лшыапафы уиартэ акаратцэка дугэацхама? Игэабымтазеи, Мери, сара салтижытеи шака игархаз Ацсара?!

– Уакэытц аехырцэажэара! Заманалатцэка иудыруейт ифызцэа ушахбоз. Ицуа удыруоу уцшаара сашытоуижытеи. Ажэак уахэатэыс исымоуп. – Сылкааны дсыхэацшуан. – Алиас, ты капитулиант. – Афаалырхейт. – Уахама? – ага ишка ииасуа айбашыфы иеицш, лхы ларкэны, лнапкэа шышытылхит. – Еилумкааи? Ухыатит, унацхафуп!

– Классоваиа солидарност. Ахэса шэеидгылоит. Бахэацш, Мери, Дамшэ иканатцо, иаакэымтцзакэа бшыапы иахынашы-уейт ацыхэа. Иаасабхэалак бакэитуп... Бфыза лыбзиабара сара сацсамхейт хэоуп ишыбдыруа. Ус акэыз.

– Сара издыруа уара уцхызгы иаламшэац. Хэарада, Адица лзоуп изысхэо. Егырахы уара, хаклассафы ирейгыыз ашэкэыцхыаф...

– Мери, иаркыафыны ибасхэо убри ауп, бфыза лфацхыа сара сыламыс цкыоуп. Сыламыс ахыцкыам даеацыароуп. Аха уи Адигеи барей ишэусым.

– Сара издыруа акоуп, уара уацсамхейт абзиабара ду. Угэы иалымсын. Уара уанбаии? Иарбан шыкэсоу, иарбан шэышыкэсоу уаниз?

– 1943, афашистцэа хаксадгыл ашыаартцэыра иаларгыла-ны ианрымаз аамтазы. Саб айбашырахытэ даныхынхэ адыр-фашыкэсан. Уи агэра снаргоит, ииашатцэкыаны иара сшицоу.

– Узцоу дсыздыруам, аха уара уиит Наполеон Москвантэ дыцхатцаны данкарцоз ашыкэсан. Убриакара шытахыка унхейт, сфыза бзиа. Ах, абзиабара пату акэрымтцейт, аамы-сташэа ицэанырра кэымшэышэкэа рзеилымкааит. Ахшыф

хышәашәа иашәышықәсоуп ҳара хшәышықәса! Ты капиту-
лиант и егоист.

– Баасылгазеит, Мери.

– Убасқак сузгәааны сықоуп. Ешьатас бзиа узбон...

– Бара, Мери-Америка, иаха-иаха аңшзахара бафуп, ибфеитозеи бхатца? – сылзымгәаазеит. Уара узыхәан абзиа зтаху егәа дағыны дцәажәаргы, азин имоуп. Лара излал-дыруаз ала, уажәы илхәақәоз иашан. Саргы сеазысымкит лгәаанагара айткра. Иказаант ус. Изхароу, аңсаратәи атаҳ-мадцәа рхәашәа, Алахәа Еикәатцәа дихәхаант. – Икалаз қалейт, қалгейт, Мери. Иқоузеи Аңсара? Ааигәа уаха азәыр дыршьхәоума?

– Цәара азәы иаңбал ааны, мамзаргы дажәны... Егьирахь... Хшофер Алхас даныбғалаз уқәтхәазма?

Абас акәзаап аусеилкаақцәа ацәгәара зуз дшағапыреуа. Дызқәымгәыгзо азцаара анирталак, ишьара дықәкьойт. Сеыларқәны Дамшә ашьышьра салагейт. Сқышә иқәыххит: «Уи дыбғамландаз, сара сықәтцуазма!» – хәа схәарц.

– Бца, Мери, бца. Бхатца дыбзыңшуп.

– Усыхәаңши арахь. Ицегь иуасхәарц истахыз...

– Аңныш узыңнышхазеи хәа ианиазтцаа, издыруаз зегьы ахьысхәоз иахкәаны сыңнышхеит ихәеит. Еилыскаахәоу, издырқәо бдыруандаз, Мери, баргы бықәтдыр қаларын Аңсара...

– Уара суғызазам. Зегь реиха узыстахыз. Ашәкәы лызфы Адица.

– Егәа бхәаргы убриак сабхәойт хәа сықамызт. Цаны, бара ианакәзаалакгы ацәанырра аңхәа ибыргылон ахшығ хышәашәа. Аха ағбагы қсыс ирхазароуп бхәалон аңсыққара. Сара сумацара сакәымзаап зеызыңсахыз. Хәышықәса затәык рыла... Дәәә жәабақа шықәса қыр зынзаск хымеицәажәозар акәхап класск еицтаз. Ахатца дызмоу аңхәыс ашәкәы лызфы хәа...

– Егәа иңәоушьаргы, Мери соуп изхәо. Ашәкәы лызфы. Иугәалашәома атыхәтәантәи ҳаицәажәара? Уара иухәои Адица илхәои мши-цхи реиңшоуп ишеиңшым.

– Баргы аиаша аилкаара башытоуп. Зегы акака хрышь-тоуп. Ацсцааха ичаала кны хара дхашытоуп... – саахемарит.

– Сара сзышьтакеу нас еилукаап. Исоухакеаз, нас еилыскакеаз хеа узфу зегы ланцаны ашэкеы лызфы. Икоу иреицеуап аилибамкаара. Еипыртцагы ргеы итоу еибыханы...

– Ргеы итоу рзеибыхондаз, изеилибакаауандаз, Мери-хеит, нас еипыртцазма?! Ашэкекеа еигеыдыртцозшеа, ибгеибатцозма? – Дамше цыхеаршешео илышьтоуп, лара амашынахь днеиуеит. – Акызаткеык сбазцауеит, Мери. – Даатгылеит. Даахыапит. Лныкеашеи лыпшышеи мацарагы сызцаара атак сархон, аха истыхын ажэала исахар, истыхын агэра згар, сара сызлахэдахаз, меигзарахда ишимоу даеазы.

– Мери, бара насыц бымоума?

– Ааи, – лышьтахька даахынхэит. Даасыдгылеит. Лыбжы рхэычны, лажеа алацш акыр хеа дацешэозшеа, слымха дынтахэытхэытит. – Насыц симоуп, Алиас, аха абни, амашына аруль инапкеа акецаны исзыцшу, ихала сыкеа дташеаз цымшын. – Еилукаама хеа аанаго дысфеапшуан.

– Мери, баша ирхэозаап анасыц ауафы ихшыф арцагеуеит хеа.

– Итабуп. Сызухеаз кеумтар, Адица лымацара лакэым, уареи сареи хайфызарагы унапхеит. Ишынеибакеу зегы ланцаны, ашэкеы лызфы уанаалгалак, уналыдгыланы, унапала илыт, утахызар, сара илыстоит. Хаилазама? Асабицеа рзыхэан акеырчыжь ыканы удыруазар адэкеанафы?

– Уи сара истыхзам, аринахыгы истыххараны сыказам. Мери, бара, ма баразек бынасыц балагеырго бахыыкоу сара сшеигеырго...

– Уаргы насыц уманы укалоит, угазамхар, – адэкеан днынаххит схэоны, даадэылкеит.

– Ахшара рмоузои, уара, шэзауад ацутафы? Аколиаска хара иабахтаху лхеит ахеахэфы, – амашына днадыхылеит. Ашэ аартны дталаанза, лнапы афыдарханы, лхатца ихахы иналылшыын, – Сылашара, атэым хатца сахыицеажеа, сахыхеаччо, узысхымбаауазеи, иаа? – Сара сышка

даахьаңшит. Уеырхатцаны указ, ухы шытыхны икы хэа аана-го, днасалацэҕэит. – Уажэшьта уахьыкоу здыруеит. Миронгы иасхэоит. Баша убналарц уаламган. Иуасхэаз ухоумырштын.

Момаш икэлартэ, асаба насҕарчы, ицеит Дамшэи сареи уаҕа хашгылаз. «Зеггы ирзымхозар акэхап анасың хэа изеу. Идефициту товаруп. Харт, измазас, уи шыкоу агэрагара хцэымзырц, иахзааигэоу цьоукы инариҕоит. Угэы харамзар, шыыцра еикэатцэала ушыыцла, укыазар, урт рынасың ашэа-хэакэа, уаргы угэатца интаҕхоит. Мери... Хазеггы хажэны ханпслаггы, лара даанхоит дышкэыпшу, цэала-жыла ма-цара акэым, гэыла-псылаггы. Абаагэара бганы еилахар, иахагы еигуп иахьбгас, уажэшьта еигыны уафы икаитцоит лхэоит. Акласс аҕы азэы лгэы нирхар, уара бзиа узбон, уаҕ-самхеит сыбзиабара лхэон. Реиха данаҕуаз абри акэын илхэоз. Абас сышлызхэыцуаз, даҕакгы схы инташэеит. Издыруада, сара ишсалхэаз еиңш, сара сзыхэан, ашэҕэы изфы хэа ларгы илалхэазар? Иамоузеи хыкэкыс? Иалтцып хэа дзыкэҕэыгуазеи? Акыр алтцып хэа сгэыҕны аума сара, араҕа сааижьҕеи, зеилкаара саҕу рытцаара сзалагас? Убри-гы убас аиаша лдыруазар лтахуп аҕароуп. Илхэаз башоуп, илтшэадоуп, насгы ахатца дызмоу, аңхэыс ашэҕэы лзыфра – ламысдароуп. Икастахьоу ацэгара сзымхошэа, уажэы уи-гы нацыстар...

Иаасхэаз ашэҕэы агазет илахэаны, сфыцра итаҕ, аҕныка амҕа сахьыкэыс, убри хайкэшэара иаха изалскааз сыздыр-уам, иаасгэалашэеит, Адица, бан... саҕамыз, Мсыгэда анышэ данамардоз аены ханеикэшэаз. Сара снаскыаны сыз-гылаз еилибкааит. Лара илымоу агэырҕа лызхоит, саргы сзылзацларызеи схэеит. Абри азыхэаноуп, бхаҕа сааигэара бмааикэа, сара сзыбыдымгылаз. Ауаатэыҕса зеггы шыкоу, сара рыцха сакэым, изшазгы цкыа издыруам. Издыруа убри ауп, схы саназхэыцлак, зны сгэаауеит схы-сгэы ахшэо аҕынза, даҕазных сшыччо скыатеиах ццэоит. Игэабтахьоу? Иреиҕу хэырбҕыыцуп ухы уанахыччо. Сара, ауаса ишацэымҕымхара аҕэыцма, ашыац ишацэымҕымхара амцабз, Мацыгана, бара бхатца, бааигэара дгыланы ианызбалак, снаидгыланы дналы-выскыандаз схэо аҕынза зыпсахы еилалоз ауафы, аены, бан

(еиҫа исамхаҫеит бан хәә) Мсыгәда анышә данамардоз бара бааигәара дахьыҫамыз, бара дахьывагыламыз сизгәаит, дуафымзаап, дламысдазаап схәеит. Уажәшьта бара еилкаа реиха истаху, бааигәара дыҫазар акәу, ишәшьырагы бхьымкысуа, дыбцәыхаразар акәу. Сылабжыш даҫсам хәә димцәуеит бара бзыхшаз, сара мыжда, иара ихата хшла дкәабоушәә, маалықьтас дыҫсыцқьоушәә.

Ауафшыра ҫазтаз иатцкыс деитцоума, бзиабарак зшыыз?!

Саҫабымтан. Исаҫәам бхатца изыхәан асеипш ахәара.

Исгәалашәоит, аҫсыжра аены, зегы баарылтны, сахьгылаз бааины банаасыдгыла:

– Иҫабуп, Алиас, уахьааз, – бхәеит. – Хқытантә уаразә-затцәык оуп дызтәуаз.

Быпшын ажәәқәак басхәарц. Сара быблақәа сырхыпшылон. Мап, Адица, сара сзыхәан акы рхызбаарц сашьтамызт. Сара стәы еилкааны салгахьеит. Ицъабшьашт быблақәа ирхызбааларц истахыз схәар. Дылтәуатцәкьоушь абрилан? Инапшуа рҫнйтә, ҫырбашақә даау, мамзаргы лгәы далстәкьаны акәу? Сбыдмышылеит. Бара инацыбцеит:

– Анцәа диныхәартә, абраҫа, ари алахьыцәгьа дылгәылазар акәхап, азәы атакси наишьтит. Убри иоуп шәәцъхәафыс илоузазгы. Аказы сухәоит. Араҫа сара уафцс дсыздыруам, унацәа-аатцәа, исзеилкаа атакси назышьтыз дызустоу. Ацара нихит, дзыхсырҫозеи. Лара гәәк илтынхаз шәәцъхәарагь лызнауеит, дагьажуеит.

– Еилыскаап, хьаас иҫататәым. Саргы аказы сбыхәоит. Бан дахькфәу ауада бахьыныфнало, баргьарахьтәкьа шәындыкәра хәычык гылоуп. Убраҫа иҫоуп фотоқәак, салам шәкәқәак, қьаад бгьыцқәак. Еихарак сызбыхәә, афотографияқәа бмырзын.

– Ибзиоуп, Алиас, ибзиоуп, акыр азыхәан иуҫахызар, сара иузыстәахып. Уара уфны абзиара азыхәан ауаа неилааит, – бнасыдтит. Адица, базымхәыцзеи ибасхәаз? Сара иабаздыруаз бан луадафы ашәындыкәра хәычы иҫаз? Даҫаакгы. Ишҫабархәеи лгәылацәә? Илыҫсышьахазеи, илыхьзеи бан? Атыхәтәан дзацәажәаз, атыхәтәанза илхәаз ажәәқәа захаз хәә азәыр дыбдыруама?

Абартқәа рыда басымхәаргы...

Саб ажәак сеихәалон, убригы аасгәалашәеит.

Амџа уаныланы уцоит. Асаба качуп, абжымра кацеиуеит. Ицәырцссо иуфоит атама. Агәагь кауршәыр... Атама агәагь акәым, зпашә аузышътхьоу атциаакәа ытцнарџаарц егьа-гым амра. Уцоит, умџасџуп. Уаҳа абрака умџасраны ука-зам. Иуфеит утама. Унапағы иаанхеит, атахмада изамџакәа реицш, акычырақәа зылдоу атама агәагь. Убри, дад, иршә-ны икаужьяанза, иабоуцырхагоу, уназхәыц иахькаужьша. Шьапык иахьаркьыцыша икаумышәын. Илоумышәын асаба. Анышә тата ахәытцатцара уахьымзозаргы, иршәны иныларшә аужәра. Иудыруазеи, ацсы еикәхар. Икалоит, дад, уара иухьымзар. Уцеит, хәзегьы хәицш, уаргы умџасны. Аха ушътыхька иааиуа ухәыцы иааґихуеит атама.

Абзиара ахылтцра акны икоума, инасыцха, имарымажаха ипылеит Мацьгана, инаимџатәны, исцәагозеи хәа зны ибеиҳәаз ажәа. Исхаштыз цыбышьома уи анбеиҳәоз дышбы-хәапшуаз.

Икоуп даґеакгы.

Ауаз зхәо, ихаґа акыр ихәарц азыхәаноума изиҳәо? Иара итәы збоуп. Имџа данысит. Иааит иеҳәара. Изаҳауа ргәы иґанархәыцырц...

Иаххәап, бымџасны бышцо баамџахыцыр, дабакоу, иґ-сґазаашьоузеи анкьатәи... Дарбан? Бџызоу? Быбзиабәу? Анкьатәи бдырџы...

Хқыґа агаґа аганахьала иаеґынгылоу ахәада бџықә-гыланы баапшыр, иказказуа амшын бынхыцшылоит. Амш анеилгоу, цсаатәк иакараны иббоит уака иху аґбақәа. Лџа-цәк еикәатцәаза, аетдыхәа еицшха, ажәџан иналалоит. Убри алџатцә зхылтцуа хара хзауад атрубоуп. Икахґаша басхәап. Бымшира аены, иарбан саату басхәоит, цкьа бзырџы. Азауад аґытыбжьы бахартә икастцоит. Ишыкастцо зыбтахузеи, бара быхьз ала ґнатүеит. Аха уажәы, Адица, уи азыхәан акәым хзауад сзалацәажәо. Хыбрак шәырғыларц шәгәы иґазар, шәґаашәха сара сахь. Қыдқәак шәзаагар, бзиоуп, ишәзаам-гаргы, «хаснабженец» хнаиацәажәр, аґсґаґынтә ақыдқәа анааиго, шәара шәзыхәангы инацитцоит. Хкыс иаашәґаху

аахны инашәиркуеит. Ажәахаала изацәажәатәу, кәрышь-
кәак цыбыба итататәу сара издыруеит. Бара бхазыхәан
акәымкәа, Баз, башья уажәшьта уамак изнымхеит, доу-
рышьтны дшаалак, хаз анхара далагозар... Аха уи схәаргы,
сабакоу мшәан, имацара дызлаанижьюазеи шәаб.

Баз... Избахә саналацәажәа, ианыкалаз иахья акәушәа,
сыбла иаахгылеит...

Мызкы мтыцызт Гагарин акосмос ахь дыприжьтеи. Ишәт-
уан ашәыр цлақәа рпыткәырқәа ткәацны, атла рыбгы цш-
кақәа гәылтуан. Гәырғарак аманы азышьтра итыцыртә
мчык аузшәа, ихышхытәаны ашәах хачыла, ашьтыбжь Аң-
сара зеггы иалыоуа, иццакуан Чагыр. «Ауафы дгартит ига-
ра, хәаак амазам илшара»... Иажәеинраалақәа рыцхьара
дафын апеременақәа раан ҳакласс ағтәи ҳпоет. Агазет аң-
хьашья ззымдырзоз атахмадацәатқәа, акосмос ахь ацара
иатданакуаз ззеилымкаауаз, ауафытәыоа икаимтцацыз, их-
шыо иалимыршацыз акы шыкайтцаз дырны, иахычәхәон.
Цьоукгы алаф напыршыуан:

– Иихәозеи ани, жәәан иагәылсны ицаз, цьаракыр ди-
базар Анцәа?

Еихарак Гагарин ипырра сгәалазыршәаз, ауафшыра аны-
калаз, ҳакласс анапхгафы, атоурых арцафы иихәазоуп. Уаха
аурок мөацгашья шыкамызгы, насггы ахысыбжь анга, аурок
абжа шцахьазгы, ҳазеггы ҳархынхәны акласс ахь ҳааигеит,
ахы зықәшәаз дыргаанза, ауаа еимпаанза ҳаимышьтзеит.

– Ауаа акосмос ахь ианцо, ацсараа ҳшыбнауааз ҳаанхеит,
– ихәеит иажәа хьаала итәны.

Убри ҳаапынра... Ишцакалои азыхь, ахәхәақәа, ицқыза,
ихаазагаха ишаауа, зыхәашьк налатәар. Акыр мши-цхи
цароуп азыхь аҗарыцқыаанза. Ҳзымчәхазкыз ағәадурә, ағәы-
рғара, зыхәашьха иналатәеит игаз ахысыбжь.

Ибгәалашәозар, җашан. Иарбан мшызи иарбан урокзи
ракәым, убри аамтазы сзызхәыцуазгы схаштуам, игәабта-
хьазар, ауафы цәғарак, ма бзиара дук дақәшәар, иану-
зеитеихәо, уаанза дызфыз, дзызхәыцуаз, уимоу, амштқәа
зеипшраз ала далагоит, избанзар ицстазаара аҗеионошоит
уаанзеи убри ахтыс нахыси ҳәа.

Сызыхэыцуаз...

Қалақ дук ағы абақча қаталаны хнеиуеит барей сарей. Бара бакәзам, сара соуп изку асаби дзыниалоу акәырчыжь. Хәқәрахь хнеихьейт. Хара дхәхшоу, дахмәтоу сыздыруам хзейгәыргьо асаби. Аңенцьыр салпшны, хашкол абақчахь саныпшлак, атаца лкасеипш, ишкәакәан, сыбла ихгылон абхәаса ашәтқәа.

Мзқәак роуп инхаз, нас қалгоит ашкол, нас бзиала, Ақсара. Бара афбатәи апартағы бтәан. Сара, ибгәалашәоит, ҳакласс ағы еидтәалақәаз шықәсык ала сшәеихабын. Сахычмазаф-хаз иахкьаны, шықәсык ансцәыз, шәсыхьзейт аабатәи акласс ағы, насгьы сызшаз дамеигзакәа аура ахьситаз афнйтә, стәан ашәтахьзатәи апартағы. Иахагьы еиғьын. Апарта анаа-сыртлак, быхьз тақканы иахьаныз, сышәтахькала азәгьы ибомызт.

Ахысбжь анга сцәырхазшәоуп сшытрысыз. Атапанча ткейит знызатәык. Иаатынчрахейт. Ашәтахь, ҳағейта, лашья, ма лаб дыршыызшәа, лыхәхәабжь геит пхәыск. Ахысыбжь атқысгьы убри ахәхәабжьоуп ҳаилазыргьежьыз. Артафы хизнымкылейт. Сгәы иалоуп, Адица, ххынхәны акласс ахь ханааи, ҳартафы иихәаз ахьыбмаҳаз. Ахаан идхамбалацызт убри афыз ацәажәашья. Игәасымтазейт бхынхәны акласс ахь бышҳацымқаз. Ахы зықәшәаз дызустаз анбаҳа, бара бхала еилыбкаау, мамзаргьы азәыр ибеихәоу ихысыз дарбаныз?

– Нақ уца, уара усс иумоузеи арақа?! – днасытәкьейт саб. Хара ахысыбжьи ахәхәабжьи анҳаҳа, ҳаибарыфны ҳааит, аха уара уабақаз? Ааңынраха, ақәа ауам, асы леиуам, ухтарца ухатцаны, ууапа уташышы узеилахәоузеи? Сиазтаарц нақәыскит, аха... Иазтаара атқысгьы, сназхәыцит даҕеакгьы. Иеыртынч, акгьы қамлазашшәа дызгылоузеи? Дыз-зыпшзамыз, иңьейишьяша акгьы қамлазеи?

Адәқьанафьнтә, ашьяршьяф еипшха, цаха шкәакәа дук аарган, ашья илкьасо ишәтаз иқәдыршәырц ианалага, зынза ауафра шәцәызма ҳәа аанаго:

– Иқашәтдои, уара, ауафы ипсы штоу ашьяршьяф иҕа-шәыршәуама?! – ҳәа ғитит азәы.

Уи ибжыы ҕацаза ишгазгы:

– Дыршыт! Дыршыт! – рхэон ааигэа-сигэа игылаз.

Зыхэхэабжы газ аңхэыс, хара ханнеи, днытха дцахьан. Баргы еилыбкаазар акэхап уи дызустаз. Ахы зықашэаз ианшьа иңха лакэын. Аңсараа хтас ала, диахэшьян. Дцеит атынхацэа иралхэарц, абцар шытырхырц ашьоуразы. Аха, ибдыруеит, азэгы ашьоура иеазимкит. Уеизгы бара бахь-цаз, иаразнак бөахыбтэахыз кэышраны икабтцеит. Бхала идырны, бхы иташэаны бцоу, азэыр ибеихэоу? Арака бахыкоу бара ибыхэтам, бца наф хэа бахэара зегь реиха изыхэтаз саб иакэын. Асеипшкэа раан, еиуарала, еитынхарала, зегы неилыт-ааилытуеит, дасу иахытыпу аганахь диасуеит. Хэарада, шэара шэганахь акэын дахьадгылоз саб. Барей сарей хэизыказаашья дазымхэыцыргы, ибдыруеит, изакэ еишызароу ирыбжыоу баби иарей. Саб сшынаихэаңшыз машэыр ихыыр хэа сшэан, снаидгылеит. Иаасгэалашэеит, мшкэак уи аңхья, машэыршэа идызбалахьаз атапанча. Ишызбаз ангэеита: «Хамтоуп, иңстынхоуп, исызкажыуам», – ихэан, ицэымыгхан, сылаңш ахьакэымшэаша итэахит. Сара уи сзымбатэбараха, саакэымтцакэа сазхэыцуан. Саб, адунеихаан абцар аашьтыхны агыгшэыгтэка иамеихсыц, аибашьра дахыказ игэыгыны афашистцэа узшыуазу хэа алаф злырхуаз, имакахы иавтоуп ауафы ишыга!.. Иашоуп, данааилашэо илакытцакэа цырмакыахоит, иныхэафа анырку ирхэалоит: «Ианатаху ахэагылагы дацэшэом!», – аха ихы игэы анакэыбзиоугы абцар ныкэгауа... «Ахьзи ахьымзги рзыхэаноуп ауафы адэы дзыкэу». Абри ауп иажэа иналатцаны, реиха лассы-лассы иихэало. Аха уи зхихэаауа, хьзы змоу аамышьтахь, ауафы ихата акгы каимтцароуп хьымзгы изыргаша...

Уажэы, ауафы дыкыуа, дгызуа, дыхэны данкажыу аамтазы, сара еихарак иңьасшьаз, иңсы айкэырхара, иңхраара азыхэан акгы аакамтазо дышцагылоу...

– Дегьдсымкэа дегьбзамкэа дкажыуп. Ас хихэаңшлома? – хатцак ғааитит саб днаидгылан. Ихтарца ааирееин, иуапа инхэытаитцеит саб инапкэа, арака ус рымам, истэахуеит ихэарц итахызшэа.

– Ицеит амашына ааргарц, – ихэеит саб. Ихэеит анхафы ишихэара, макъана ацэагэара акыр набжьоуп, аха сцап абнарахь, угэк злытца амацэахэ цыскап хэа.

– Иќалазеи, шэанацъалбеит, иршыда, дызшыда?! – макъана ицсы штэзгы иааилак ацсца рахь дрыпхэзон.

– Баз дхысит. Баз, Арсана ица, – башья ихъз аткысгы, баб ихъз слымха иантасоуп, иќалаз бара ишыбхыысуаз саназхэыц, Адица. Сымдырроума, сыгачамкроума, сыцсыќэара, исыздыруам изыхъаз, аха саќэымшэеит иќасташаз. Ихысыз башья шиакэыз ансахатќыа, ыыза дсымазар днасывар-гыланы, иаразнак бааигэара, быхъчара, бгэы арѓагэара...

– Дзеихсыда Баз?

– Дзеихсыз уздыррым!

Сара урт сышрыхэыцуаз, ихысыз Баз шиакэыз цќа схафы ианааи, зынзаск иаасхаштит саб идызбалахъаз атапанча. Иаргы:

– Абыржэытќыа шэца наќ! – ихэан, ахэыцќэа дааха-лацшит. – Усс ишэымоузеи араќа!

Хартцафгы шэаала анихэа, аееизгара хналагеит, ашкол ахь ххынхэырц. Иаакэымтцакэа исахауан:

– Дшыршыуаз узымдырзоз?!

– Дзеипш арцысузеи иќэзыз!

– Ацхэыс илхымќыо егыќам.

– Ишътэыз Арутан иакэзамызт, изыгэаѓыуамызт акэымзар, зегы зхароу лакэын ишътэыз.

Снаихэацшит илабашья итцарсны игылаз тахмадак. Изеи-хэоз хэа иааигэара азэгы дгыламызт. Игэы итцхоз аниз-нымкыла, ихала дцэажэон:

– Ххала акэибахра халагеит. Аиашатќыа хэиуан. Алахэа Еиќэатца. Цасеипш уи даалондаз, азэыр атапанча ныќэыжэ-гозар, азэыр шэхысуазар збарын. Иршэаны иаанумкылозар, акы иазаанкылом...

Ханынаскыагы акраамта ххэацш-кэацшуан. Мери даа-сыдгылан, смахэар рыѓагэаны иаанылкылеит. Лылабжышќэа ахэхэыхэа иаауан.

– Шэиќэатц наќ! Алажэеипш дыршыт, уажэшьта, иара убастќыа, алажэеипш дыжтэуп, – слымха интафит хатцак

ибжыы. Искеилымкааит арт ажэакэа ирыцаркуаз, Адица, ишыскеилымкааз еицш убри аёны убрака икалаз, ишыкалаз ауафы иеихсра аткыс инеихаз даеакы. Бара ибхэашт уи аткыс еихау икоузеи хэа. Анцэа бакэимыршэааит, аха ика-заап ацсра аткысгыы акырза еицэоу.

Ххынхэны ашкол ахь ханцоз, ашофер диватэаны, аидара гага машынак иманы днеит Мирон. Дыбдыруеит, еишыа еихабык иеицш избо, уажэы хқытафы трактористс икоу. Иб-гэалашэозар, уи ускан ыыц аррантэ дааны дыкан, ар рыма-тэа ишэимхыцыт. Ар рыматэа ахышэыз уажэ сзалацэажэо, харцафы убри дшааибаз, днаиеигэыргъан:

– Егъа умхэан, арра дамаазахъеи рыцха, ауафы ицсы аикэырхара иаразэк иоуп иашыталаз, – ихэеит. Мирони сареи кэрала ихабжыаз ускан ирацэаны акэын ишызбоз. Саргыы арра санца, саныхынхэ, агараж афы аусура саналага, иара ишыкэскэа, анцэа иумхэан, аха цыарак иаангыланы, сара сышыкэскэа ирыцлозшэа, кэрала иаха хаизааигэахеит.

Уажэы, Адица, Мирон избакхэ анцэырызга, гэхъаагарак сгэатца инталан, убас схэеит сгэанала: «Сани саби раамышь-тахъ, сгэы ззыбылуа хэа Ацсара исзынхаз убриазэк иоуп». Бара усгыы баластом. Бара цсрачэнынза исыцу хъаауп. Егъырт сфызцэа, ашкол ихатцаз роума, агэылацэа роума, бзиа избоз азэггы днымхеит уака. Цыоукуы арра иахыцаз иаангылеит, цыоукуы атцара италеит, иаанхаз усура, ицеит акалакыкэа рахъ. Ицъабшыаша, Мирон абас сшизыкоуггы, ашэкэы изызып хэа зныкгыы сгэы итамшэац. Ианыстозеи? Иасхэозеи? Сшыкоу, сахыкоу, уаха акгыы. Уи иара игэы иахэазом. Егырахъ ианысташа...

Акыр иухэома, ихфэаз атцла ацашэкэа зеицшроу гёоу-тар? Иаххэап, ацашэкэа ркнытэ иалагеит уи амахэкэа рыхфэара. Иубеит, еилукааит. Ацсы узтэцома? Ибахэхёума, ауафы дызфёу шыбзамыкэроу ихата еиликаауа, арахъ дызфёу абзамыкэра дзакэымтцуа. Фынтэггы ибзамыкэрахоит убри, бзамыкэрала узфёу даеазэггы иоухэар. Иатахызар уфыза гэакъа иакэзааит. Бара избасхэауоу? Ибасхэазомызт, бхата, насгыы шыала-дала ибзааигёоу уака иалахэымызтгыы. Егы-рахъ, уаха изаныстозеи Мирон? Шерлок Холмси акомиссар

Мегреи икартақәо еитахәаны исзыџуам. Дамшә абартаҕы иааҕахәаны, мамзаргы Петрович инаизныжыны кинок ахь сцалоит, ҳафны аштаҕы нардк снаслоит, апенсионерцәа сырзызырџуа снатәоит. Аамта шаасоулак, снабжыслоит Ақәақа. Ахәынтқарратә архивқәа, аусбартақәа рҕы ажәы-тәтәи аусқәа рыпхьара... Ақсара санықаз, Адидца, ҳаи, абарт ачарақәа, ақсрақәа сгәахы аапыртдәеит, ақсреи ачареи рзыхәан мацароума адәы ҳзықәу схәалон. Арақа уртқәа убасқак имачуп, исгәалашәом ианбыкәу санықаз чарак, ма псрак аҕы. Шықәсык тырц еҕағым арахь сааижьтеи, аха цыарак-џыцыарак затәыкоуп сахьнеихыоу. Ақсара асабша-қәа, амҕышақәа зегы убри акәын изызкыз. Амашыына санақәтәазоума, механикс санықаз аума, иаасрыхуаз аиҳарак убарт инарықәзуан, сара мыжда, сычкәын пхәыс дааигараны, ма сымахә даасышытраны сыкоу цыушыап. Изыстаз иргеит, иалгеит. Изхысхәаауа, изаныстдозеи Мирон? Хыхь-хыхыла бахәапшуазар, еҕацымло, еҕағымхо, ашышыыхәа зытра иҕоу азиас иаџызоуп сыпстазаара. Итеҕы еиҕхон, Алышькыантыр иагаша, сла еикәатцәа Дамшә акәмызтҕы. Уи исызнауз уажәштан ибзаныстап.

Иааркыаҕыны, Адидца, ибхаштхыоу, анкыатәи... ибзиоуп, бџыза хәа акәыз, бџыза ипстазаара абас икоуп. Хқаны еихагылоу џнык дындәылтцуеит ашыжымтан, азауад ианҕәнатлак ашытахь саатыбжак анаатлак.

Иармарахыла, мацк иапхыақа даанаскыаны, дниуеит пхәыск. Уи усура данцогы данаауагы илкуп шәыра дук. Убасқак ашәыра дашыцылахьеит, иантацәугы ианыхьантоугы лкышыа еипшуп. Лхатцеи лареи еидкыланы улыхәапшыр, мацк иаалыццәагәышыоуп, аха уи иаанагом амцхә дышәпажәпацәоуп хәа.

Еицны километрабжак ақара иаанаскыоит. Ргәы нибарханы акәым изымеицәажәо. Еибырхәаша рымтәахьеит, зымгәахә ззаамрыхыз анхаџы ица штацәуеипш. Амџақәа ахьейхытца ианнеилак, лара днымџахытцуеит. Лҕыналхоит аус ахылуа ахәыцбахчыхь.

– Шыыбжыон аҕны акруфозар, ухәы архышәашәага итагылоуп, – лхәоит.

– Уахъ, ахәыцбаҳчахъ снейны исфар камлазои, афныка батчаланы изаабго? – ихәоит ахатцарцыс. Лаф ссирк ихәазшәа, ихәаз ихата дарччоит.

– Ламыс умазар, имжәкәа угәарла, – лхәоит лыбжы аарла иаафыртә данынаскылак.

– О, бара, ишсабхәара, аламыс ныхәан иаажәып рхәар, сара мап скуама?! – атәыцак нылбааирпказшәа, гәышьтыхрак днамеханакуеит ахатцарцыс.

Анцәа диныхәароуп уи апхәыси сареи хаибазырдырыз. Апсарантәи санаа, мызкы бжысуамызт ауада сымпсахкәа. «Сриукзак» сызкәа инкыдцаны, Дамшә сышьтарцало сәынасон. Алахәара фны, абакакәа инарыдсырцаблон: «Аласба зцу ахатцарцыс қыралә иааникылоит ауада». Цәара сара схата сырғәацхомызт, җафәара Дамшә иахыркәаны сыдрырхауан. Җнак, ари, зыкны сыкоу апхәыс, дангәаа, исмахазацыз, аха сгәтәахытәкәа иалақшашаз ажәақкак аҗаалырхейт: «Инармышытуаз лак ицын». Исычхаит. Ииашагәышһан. Илзырхәазгы Дамшә ауп. Абзиара анаалом. Шықәсыбжак цуеит акрафалцоижьтәи, лыфны абартца тбаа-тыцә, абартца лаша икәтәоуижьтәи, иамуит, гәыкала убри апхәыс илзыкамлейт, цәгбарас илыднабалаз сыздыруам.

Бара ибыцстазаашьоузеи, Адица?

Хқыта гәһаазгалоит, насгы сахыкәтцыз саххәны сыкоуп хәа басхәар, бызжәейт. Цаны, амш аҗанейтанақыша, ажәытә хәрақәа аһаа шрызцәыртцуйицш, абрака, амшын акәара схыкәгыланы, хқыта аһафәршәу, хашыха җафака санпшлак, ихьухьуа гәһаагарак сгәтца интысуеит. Ицәабшәаша, ауатка, ма афы нақәтәар, апырпыл ахысшыызшәа, иахагы имжыжькуеит уи ахәра. Иансзымчхазалак, хафны актәи аихагылафы инхо апенсионер Петрович Дамшә наизныжны, сабшала, мәышала снабжыслоит.

Сабшак хафны, ақытан сахънейз, исхамыштуа, сзырхәыцша акы збейт. Ибгәаламшәои, еимданы хапхәахһан «Хафы-Мурат». Убрака, алагамтафы автор ихәоит Хафы-Мурат итоурых игәалазыршәаз ахаскын, амыркыцы азбахә. Шәапы иазмыркыцит, кәатан иазымгейт, апстазаараз икәпоз амыркыцы ахы еикәнархейт. Бысхыччаргы, ашәкәыффы амыр-

кыцъы ишизнартцысыз еипш агәалашәара дузза, саргъы хәыцрақәак сгәатцан изырфыхашаз акы збеит хқытан.

Аррахътә схынхәны санаа, ибдыруеит, пытраамтак амашына сақәтәан. Ашытахь, механикс сиаргеит агараж афнытқа. Изхысхәауа, азәырфы ркны «аблат» сыман усқан. Ғнак ус ғааитит саб:

– Алиас, дад, атрақтор иакәтәоу уфызә Мирон дысзааугар, игәгы нсырхарым, уск сзыкаитцарц сиҳәарцоуп.

– Изутахузеи атрақтор, ацәағәара иаамтам, аужәра хаҳфом, – схәеит. Азынра цқыә имцацызт.

– Унақши, иубома азахәа зқәу абни ал? Амхырта атдыхәан игылоу?

– Ишқасымбои, аҳақча иадгылоу.

– Изшаз дазылқхан, аееимыртаға, иазҳазығъаны игылоуп ал. Азахәа акәзар, имарымажахеит. Ал иаазеит. Хәба-фба калат ажь фысхуеит. Ицегъы ажь снагағәышьон, тынхада, аеваргәгәа, анирахьқа иавагылоу аҳақча акәымзар. Аҳақча ашқа еихоит азахәа. Ес-ааңынра араҳь саханы иаазгоит, избанзар, ишубо, аҳақча абгы еилачуп, ажь ееихом, иғало ажьымжәақәагы уқәланы иузфыхуам, ақәыцқәа улалоит. Икасқан, иаҳагъы амахәтақәа ахылиааит. Ипысқар, машәыр ауеит, ант, иатцагылоу атцәтцлақәа ирықәхауеит. Атрақтор лаҳархар, иаатцаажәоит, алгы азахәагы рыцсы ршьоит, – ихәеит саб. Сазхәыцын, иихәаз иашаны исыцхәзеит. Аҳақча акгы фалом, иғалогы уафцсы изыфом.

Ҳайфызара аамышьтахьгы, сыбзиарақәа рацәаны идын Мирон. Атрақтор акы анагхалак, агаражағы шақантә изыкастцахәаз. Мап шысцәимкуаз здыруан.

Сцеит, даазгеит.

Атрос лакәхаршан, шақа аңбабаа адибалаз, атрақтор шақа ихәхәаз, иғызыз зыбтахузеи, итцхәаны илкаҳажьит аҳақча. Аҳақча лавыфрны ианкаҳа, ихтит, иааңшит ал.

– Ҳаи, Анцәа шәиныхәааит. Абри ал иақәу ажь иалхны, хапшьак афы шәыхызала итастәоит. Аңсы ашьеит, рыцқа, сытцла қыа, сытцла бзиа, – дгәырғьон саб. Мирон ихы наиқәикын: – Иңсаға бзиахааит уара уаб, Аңта. Уи ашьа дантаха, иаагара ицаз срылан саргъы. Алаба данцаны,

зқәала мацара хаха-хымш хныкәаны, ашьха дылбаахгеит. Исгәалазыршәаз, ажәлар рзыхәан иңсы тан узхылтдыз, уаргыи икәал утагылоуп, ауафы абзиара абаизыкәастари хәа адәи уқәуп, узшаз уиныхәааит, – ихәеит. Сара сахьгылаз сакара сыңлеит. Саб асеипш ажәа анихәа, издыруан убасеипштәкәа згәи иаанагоз шырацәафыз. Ибдыруеит, абыргцәа рхеидкыла далоуп саб. Ахтәара, анхара ухәа, уск азыхәан акәым, атцәа аашьтыхны, азәи иныхәафәа ихәозаргыи, абыргцәа ишырхәаша иеакәыршәаноуп дышцәажәо.

Мирон иаб данигәалашәа, ицәажәара ииасыр хәа сшәеит даеацъара. Сөыза дызтахыз зеггы зыхәаера хәафыз амцабз, ишакәым днатцхар ауан. Ибдыруеит зызбахәа сымоу. Мирон иаб иварафытәкәа дыржит Арутан, бара башья Баз иишьыз. «Ажәлар рзыхәан иңсы тан, зыңсаңа шкәакәахаша Аңта» – хәа анихәа саб, абжәааңны ишихәалоз еипш, абанс еипш икәаз ауафы иварафы дыжтәызма амахагья, хара хәи икәауцдалак әуеит акәымзар хәа иихәац нацитцар ауан. Аиаша схәозар, саргыи даараза исцәымгын, егьяиашам хәа исыңхьазон ус иахьыкарцаз. Аха уаха цсыхәа амоукәа, урт афыцъа анеиварж, уажәшьта, Мирон днеины Арутан дытцхны дкаижьыр, зыңсы дытырхыз ишыбдыруа, зашьа дыршьыз реипш, ахьымзг...

Саб ицәажәара даеацъара иахызгарц:

– Шәахәапш ахәцча адацкәа зеипшроу. Рымахәтәкәа шеипшым еипш, рцәшәкәаггы еипшымзаап атцлакәа. Ахәцча ацәшәкәа, аинцәиш еипш, ифеижьуп, – схәеит. – Арт атцлакәа рымахәкәа ааибуамызт ахауафы, аха шәрыхәапш, аңхәызба лыхцәи анылцо еипш, рееикәыршаны ихәытцазаарын рцәшәкәа.

– Иакәым кәхтцазар калап, – фәаитит Мирон. Уи иаб ишырхәатцәкәо еипш дыкәзтгыи, ииашатцәкәаны иаб диеипшуп. Ауафцсы игәи иалсша акәым, ашәапыцъапцәкәа дапырхагахар хәа дшәоит. Атрактор дакәтәаны данаауа хәихыччалон, уака умиасын, ашьац ааны икоуп, атрактор иаркыицуеит хәа.

Иблакәа тырхаха атцлакәа рцәшәкәа дрыхәапшуан.

– Ахәцча ацәшәкәа анытцнажәоз, шәрыхәапш, ал ацәшәкәаггы цнатцәтәеит. Рееикәыршаны, еилысны икәзаарын, –

Уи данцэажэо, даафэымтцзакэа ублақэа дырхыңшылоит. Угэы иамыхэаша ажэак ицэалашэар, убла инхибаалоит, али-цси рыла инхьаиршшоит.

– Иазынхаз аңашэкэа иара иазхоит. Арт, ихэытцнахэа-кээзгы анышэ нарыкэсыхэхэоит, хьаас икаумтцан, нхамфэа бзиа Анцэа иуицааит. – Цытрак дынкахэыцит саб. – Аиаша ыкам адунеиафэы, ажэлар рус зхы ақэызтцаз иварафэытцэкэа дыржит амахагэа. – Иамуит, изымчхаит имхэар. – Сара исымбац, Аңсара ада, амаалыкы аңыныши цыарак еиваржуа. Икам аиаша...

– Шэаала афныка, ххэы хьшэашэоит, нана фылтуан, – схэеит. Итегы дкэыгыз цыысьшон саб. Изаецпнихэоз, иара итэала, аңсараа ракэын. Аха дышпазымхэыци уи аецпныхэа, аңсараа ирынцаны, иара Аңта ичкэын затэы Миронгы ишиаахоз.

Ааңын, аңхын, нанхэа шоура... Уаха ааңынра изаңымлеит саб ил-цла. Уажэааигэа аштэ сыкэгыланы, акраамтэ сахэаңшуан. Ифаны игылоуп ал. Анафсан, аңашэкэа хххала, аанда иаважьуп аҳаңца. Изкэйтцаша, дафэа цлак ааигэара игыламызт, ишпэзиуаз азахэа. Даафоханы ашьапы илытцахитцэеит ашьафбар ахылфэиарц. Азахэа ажэла ирзшам, аха сара уи акэым сзызхэыцуа. Еибаргэацом хэа саб дызхэаңшуаз атцлақэа, рңашэкэа убаскэак еилысхьан, руак аңашэкэа атцхьа рымамызт, егы аңашэкэа цымытцэцэакэа. Абарт атцлақэа рңашэкэа реиңш, икалоит еилысхьазар, рфеидырхэалахьазар ацэгьей абзиеи. Ацыхазы уаңны уфылаухар, амшын афэы ушнанаго еиңш, абри ахшыфцэак хэычы схы итагьежьюа сшазхэыцуаз... Хэаңхьака еилибкаап ибасхэарц истэху... Ахаан бгэы итэшэхьюу, абри сара иббо изгэаңгып хэа ауафы итархара? Сара, арт хэхьыкоу дыказам, ашэкэкэа ихы еиларгахьейт хэа хэакласс афэы изыхлафлоз, згэатца бзиабарала итэыз?! «Алиас, акыр ыкоушь адунеиафэы абзиабара аамышьтахь?» Сфызцэа рлафкэа слымха итафэуеит.

Бгэы ишцаанагои, Аңсара кажьны, сыкэцны сызцазеи?

Арра сахьынзаказ, саныхараз, иаха ахгара сзымариан, саныхынхэ, еица қытак афэы, бааигэара саныкала, быбла атаңшра схьаакэа есэны иартытлар атцкыс. Усоуп ишыбдыруа.

Ибцэыззом, уигы ыкагэышъан, арра сцаанзеипш, сымшгы
сытхгы небанеипшны шэшъыла италахамызт. Еилыграан
сыжэван. Апта еикэарақэа хъантаза инхахаларгы, амра
иагон ицызжэаны. Сара сықэттра аихаразак зхароу
даеакуп. Ибдыруеит, аррахътэ саныхынхэуаз, сныкэызгашаз
занаатк цаны сааит. Аколнхарафы, Мирон ибзоурала, аидара
мѡангага машына сақэдыртэеит. Ибзианы иныкэысцон.
Агараж аихабы иажэа сахыцомызт, иахьырхэаз, ианырхэаз
аамтазы сыхианы сгылан. Ажэакала, арратэ дисциплина
пытраамтак снагаеит. Аха нас, саб ихэашъа, схынкылар
агэарақэа кэадахо иалагеит. Ишыбдыруа, бхатца Мацъгана
ускангы амашына дақэтэан. Цэгъарак итазгалароуп хэа
схы инташэаргы, нак инаспырысцон. Абас хшааиуаз, шықэ-
сыбжак аатцханы, амашына саакэырхын, агараж аѡнытцкахъ
сиаргеит, ишбасхэаз еипш, механикс. Сус ианалацэажэоз,
ацэгъара исзиухъаз изымхозшэа, дысѡагылеит Мацъгана.
Уара иузеигъу ауп истаху хэа иихэаз, баша хыркъиароуп.
Иахъагы итэымагха сгэы иалақшоит иажэақэа:

– Аѡыжэра дакэытдроуп. Ишаабо, аргамату машэыр иуеит.
Зны атла даахалап, ѡазны ажра итаижьлап амашына. Ауаа
шақэтэаз ихыызтгы?!.

Ламысла исхэозар, иажэақэа иашагэышъан, аха, Адица,
апстазаара иунарто акэыгарақэа ируакуп, ихэатэуи ихэа-
тэыми реиѡдыраара. Уара иухэаз иашоуп, иаахтны уцэа-
жэеит, уи азин снаѡоит, саргы уара узын сгэы иааѡу зегъ
схэар хэа сналаганы, издырқэоз зегъы, хѡызцэа ишрахауаз
иасхэазтгы... Иареи барей шэзеиѡампшуа, шэагъзеилимтцуа
шэаакэсырхон. Бара ибдыруеит исхэартэ исымоу.

Хара ххабла уахьналало дынхоит, баргы ибзианы дыб-
дыруеит, Алхас зыхъзу даеа машынарныкэаѡык. Бхатей
сарей аидара мѡангагақэа ханрықэтэаз, уи «асамосвал» ны-
кэицон. Уажэы изшыапык хамкэалазо, алаба ааитцшыа аѡны
дыкоуп, апенсиа иоуеит, избанзар, аколнхара аус азыхэан
амѡа дшыкэыз ауп амашэыр дшақэшэаз. Исгэалашэоит,
агараж ахъ саниарга, аѡныка хайцаауан Алхаси сарей. Шы-
қэса ѡынѡажэижаба иртагылаз, зусушъа бзиаз, зыѡнгы
ибзианы иказ, уаѡ тынчк, уаѡ гэыразк иакэын ускан, уажэы,

сара данышьякәыскә ашьтахь, дшыкала, иешипсахыз сыз-дыруам акәымзар.

Маңгына имацара иакәызшәа исҗагылаз, амашына дақәхтәуп хәа убриазәк избазшәа, схы сызнымкыло:

– Дахьынзасыграцалахьоу азхоуп уажәшьта, – схәеит, сыңсы аины сгәы икылахо. Алхас дааңышәырчеит. Иаҳа-гы амца сытанатцеит. Сҗы иахәоз акәын иаҳауаз, сгәы иҗаз абаидыруаз.

– Цәгыара узимуит. Аамҗа анцалак, ианухыпсаалак, иҗабуп хәа аниоухәауа...

– Изакә җабупузеи иасхәо! Сара снасыпданы адәы сахьыкәирхаз азыхәан иҗабуп хәа иасхәома?! Шәызегьы шәеипшуп!

– Убриакара инасыпума ашофerra! Хара, амашына аруль зку хәткыс уара узлеицәоузеи? Иамузар, уагҗеигьуп! Унапы ханыпшылоит, – ихәеит Алхас. Ихәатәымыз шсам-хахәаз еилыскааит, сагҗеигәыргҗеит «снасыпданы адәы сахьыкәирхаз» хәа сзырхәаз Алхас зынзаскгы иахызым-дыруаз.

– Җимтыр акәын, иара җимтыр акәын! – иауамызт, сөыс-зынкыломызт. Иаҳа-иаҳа ихытцуан ихәәены исымаз.

– Иузиухьоузеи, уара?

– Уиазцар, иуеихәап. Иазхоуп исычхәхьоу! – аңсык аасыгхеит барей сарей хәмаза самхәхәарц. Сыңыныскы-леит. Сара сыда даҗазәы издыруам, Адица, шака ицәгьаз аҗынкылара. Алхас уаҗ кәыҗак иоуп, акыр дазымхәыцкәа, имшәакәа-имзакәа акгы ихәазом. Изакә еиҗароу мазала ихәбжьоу иасхәаргы, усқантәкәа сышны саныказ, сыз-кажашаз ажәәкәак схы инҗагаланы, ашьтахь икалаз кам-лартә, излахирпаша җара акы сизбуан. Ус егыкастцандаз бымбои... Сгәы иаанагом, бара бзырхынхәыша җара акы избарын, мҗакы сықәитцарын хәа. Уи уажәшьта аҗаимбаргы дахәом. Дзыхәоз убри акәын, иахьа Аңсара сыкәзаарын. Аңсара акәым, Аңсны салцны сцахгы, Алхас деибга-деиз-қыда имашына дақәтәандаз.

Бзиарасикастцаз, хқытаҗыаангылашьясымам, сықәтыроуп хәа збаны саналга, иныкәыршәны сҗеит Алхас иҗы.

Мап, Адица, бацəымшəан, барей сарей хамаза сыңсы
иахсмырзаазейт. Хайцəажəара базызыршəыр, икалаз баргы
еилыбкаауейт. Хайцəажəара схəейт, иара акыр ихəозшəа.
Амца зташыз ахш анхытцуйеицш, Алхас ажəак абжьаршəха
имто, сара ахəара салагейт. Убри аламталазы шака тхы сыцəа-
мыз, адəы саныкəугы, акгы сымбазо, шака сазхəыцхьаз,
бахəашьас икастцарызеи. Цьахəаным гылартас ироуаант сара
сгəафракəа зхароу!

Алхас изшьапык хамкаалазо, сахьихəацшуаз, асаби иеицш,
сгəи сылабжыши еилатцəон. Арыцхашьара, агəағ, схы-сгəи
ахшəара... Мап, Адица, арткəа ракəмызт. Исыздыруамызт уи
закəу мчыз, аха гəныхəтцыстала еилыскаауан, мчык афəцхьа
сара сшыхəмаргахаз.

Адица, уи дуафьбжаны адəы дыкəзырхаз сара соуп.

Агəра бызгом? Ицьябшьоит?

Агəра бызгом, сара уи афьза кастцейт, уи афьза ацəгыра
сылоуп хəа? Схатəгы сыцхьыз иалашəар, агəра сызгомызт
сакəшəаанза.

Базызыршə Алхаси сарей хайцəажəара.

– Умфəхытц афьныка, Алиас, итцуазей сыфьны умааийжтєи.
Ахəышəтəыртафьнтə саазгада? Уара. Убринахыс иухьзеи?
Убналейт, усымбац. Сухаштцейт. Сара уака, ахəышəтəыртафь
сахьышьтаз, дсыздырзомзаарын Алиас, шака дуафь гəыбыл-
фьзеи, зегьы реиха дысхылацшит хəа, урехəара сафьин. Афьны
сааганы сынкаужыт, угəы нсырхазшəа, уинахыс убналейт, –
ихəейт. Ишыбдыруа, ацсараа ауафь дызлакоу, насгьы абзи-
ара икайтцаз инаццаны ахəара бзиа иахбоит. Усоуп ишихəаз
Алхас сара сзыхəан иихəаз ажəакəа, аха иахьиашазгьы
рацəан. Амашəыр данакəшəа, изыкайтцаз абзиаракəа мацк
анацитца, мацк ианеихеиха, уи ауафь ихы-игəафьы ишьақə-
гылейт айфьызара бзианы издыруа, ауафьра злоу хатцар-
пыск ихафьсахьа. Уажəы саант сара, сара схататцəкьа, ишьа-
қəиргылаз, дзызхəыцшуаз ахафьсахьа хсырбгаларц.

Агəашə афьы сыбжы ансырга, сара шсакəыз анидыр,
ибахəндаз, шака дгəыргьаны атак кайтцаз. Илаба итцшыуа
ашта дыкəланы данаауаз, Адица, сахьгылаз сдакəа сьл-
фəаазар калап. Данаасыдгыла, дышцасыхəацшуаз, ишцаказ

иблақәа! Сара ирхызбаалоз акы акәын: «Иузызухәааз, уанаңьалбеит, сумыцхраацзар, супырхагамызт, уара узыхәан цәгыарак сгәы итамшәацызт, аа, исзууз!» Имцабзха, угәатца тырблаауан иблақәа.

Исхәашаз, атцх еикәара салаңшуа, цәамфәхә ансымамыз, ишысхәа-шысхәоз, фырхәала истәхьан.

Сеынкыланы, харантә сналагейт:

– Уфны иҕада, Алхас?

– Аңшәмаңхәыс дыҕоуп. Уигы дубап, уаахалатәап, умфәхытц. Игәхәаазгоит хҕараж, хааицәажәарақәа, – дафын тынч-тынч. – Уаазгазеи шаанза? Бзиароума?

– Мфакы сықәлоит, Алхас. Ажәақәак уахәатәыс исымоуп. Иуамхәакәа сызцом, – сыңшышыа игәамңхазар акәхап, афныҕа анеира уаха исыдымцалакәа, агәашә дынтытцит. Амфәду анымфәхытц, атцла амцахь хҕынахҕейт. Ишыапы угыы ихаҕәаломызт, еитцыхны инаиваитцан, иеаарнаашәа днатәейт.

– Уажәыгь агараж афнытцҕа аус ууама, Алиас? Угәы иа-лымсын, иухарагәышьоуп. Уфыжәыфны, ажрақәа унар-тахауа удәықәым, аха лассы-лассы уқьаф тауцалоит. Амашына, амцахә, шыҕоу умдыруеи... Усҕан баша уизгәааит Маңыгана... – сара исхәарц истәхыз ашҕа сиасаанза, иныбжәаиршәйт.

– Аңсаатә амтәыжәфәа цтәаны, нас уара уңсаатәума, узыпырзом хәа... – сәааныскылейт. – Уазымхәыцын, баша исхәейт. Иуасхәарц истәху, сыззааиз... Аха уи ашҕа сиасаанза, сыхьзала... – сңыба сынталан, шәмаатҕ аңара аатызгейт. – Уцкәын данцо, зык алаижәып, исызит. Сара сгәы иахәойт, – иңыба интастгейт.

– Итабуп, Алиас. Уаңхәаҕа, уантаацәарахалак, ухы-ухшара, уейтаффы уаныҕалалак, хҕргы Анцәа хаупигалааит. Иу-цәыззом, апенсиа сызхагәышьом. Ахәыцы данцо истәрызеи хәа схәыцуа стәан. Уара иҕауцахьоу мацума. Исхаштыз цуышьома, ахәышәтәыртафы санышьтаз, шаҕа абзиара сзууз, – ихәейт. Иҕалаз анеилибкаалак, ибдырып сахыхәаңшуаз сгәы шыҕаз. Сара сатцкыс деиҕын Баз, ауафы дызшыыз. Уи дызхишыааз ыҕан. Диаша, диашам, дәфәа зтәароуп. Аха ари, харак змазамыз, иаңьал ааиаанза... Ишңаизырхәоз

аңсараа? «Амашәыр мыжда, ауафы бзиа, ауафы цәгъа хәа еилых дамазам. Машәырла дҭахагәышьеит». Егьырт зегъы хәркәатып, бара, бара бхатагъы, харак быдуп хәа гәварасгъы ибкуамызт.

– Исыздыруам, Алхас, сшалагара... Аңсара сыкәтырц сызбеит. Акы суызтаашан, уаныбҭалатцәкьа, сааткгъы мтыцкәа, угәы ишпаанагои, сара сназгазеи уаҭа?

– Сразкы унанамгеи. Сшыапы усума, схата сеикәхараны сыказма, уара усыкәымшәазтгъы.

Убри анихәоз аамтазы, хнафс, агъгъа-гәгәахәа ашьтыбжь рго, ахабла иалгоу амфаду ианыршәланы ицеит машыынак. Иарбан машыыноу, ашьтыбжь алагъы идыруеит ашофер. Иббазшәа быкандаз, Адица, амашыына ашьтыбжь аниаха, уи иблакәа шыкалаз. Убаскәнтцәкьа уи азхәыцха сымамызт, сажәа иахәаны саналга, мшкәак антцы, иблакәа шыказ, ихыиҭы аешеитанакыз ансгәалашәа, исхәеит сгәанала: «Уи анцәа дишаны дыкан амашыына аныкәцараз».

– Уанбҭала, Алхас, сара суқәымшәаргъы, ашәанцәа уааргон ахәышәтәыртахь. Ухабзиара аҭнытә иухәеит. Сара иҭасцаз уи акәзам, Алхас. Сара, ақыта салтымтаз...

– Сгәы иаанагомызт убри уара иухәап хәа. Уаразәатцәык уоуп хшарас уаб имоу. Уажәыгь ихьааугома амашыына уахьақәырхыз? Сымч цытк аҭара иаасылалар, саргъы агараж афнытцка аусура салагоит. Суцхраалап... Уара иуеицәоума слесарцәас аус зуа. Унапы ҭазоуп, амашыына иагхаз иузыҭамто ыҭазам, зегъы хәыркыуа иудгылоуп. Уи иазууазеи. Ақалақь ахьтә иахьа уанаауа, инасыцдарсуа искиша, цъара неигас, ицшзоу, иманшәалоу лабак сзаахә.

– Иузаасхәоит, Алхас...

– Смашыына иақәтәоу дахылапшуоушь?

– Уаанҭас, Алхас. Уламыс уанамыргәаҭ, егырахь ауафы ихимго егыҭам.

– Уара уи абаухәартоу... Уламыс уаргәаҭыртә иҭауцахьоузеи?..

– Абар иҭасцаз,– снапы нақәыскит ишыапы. Лафны исхәоз цыишьеит. Даапышәырччеит. Ахаан ихы-игәы иҭамшәазац, гәварас иимкзац акы иахар дышпакалои? – Уаафы бжаны

адэы укэсырхейт. Анцэа ицьшыоуп, хэыцьеггы хразкы иа-
цанакит, уцсы ахьейкэхаз...

– Уара иууазей! Схэыцкэа рразкоума... Уи иашоуп,
сахьыбгалаз збаз, агэра рызгом, сыцсы ейкэхейт хэа. Хэґа-
хэґала еймыхноуп амашына шхаргалаз.

– Уара ишцоудыруей, Алхас, иаалыркыаны иахьзей ума-
шына?

– Иуасымхэей ахэышэтэыртафэы санышьтаз. Уаґа уназаан-
за, ишудыруа, уааґэымцзакэа ґада ухалоит. Шэантэыла уала-
ларц уамак угымкэа, инаараны унталоит. Даараза ихлаґа-
роуп. Иґэастазшэа сыґан атормозкэа, хар рымазамызт. Сара
смашынала сцазтгы иаґа ейгыын. Мацьгана имашына
сзаґэтэаз, хзавгар исеихэейт, уара узы, иацынтэарак Маць-
гана имашына дафын, иагыз-иабзас ґаитцейт, Шэантэыла
ейцш иґоу амґа цэґа ашґа ацаразгы имазеиу убри ауп
хэа. Хґолнхара аферма аихабы, ацхын, араха иманы ашь-
ха даныґаз, ашэанцэа драцэажэейт аґауар издыршьарц.
Аацтрафэы игылоу ацьматра хьбтэын. Иахэґаз ашэґэґэа
ейґэиршэейт. Аконторафэы ирызбейт Мацьгана дрышьтырц
аґауар аагара. Иґалашаз ауп, улахь иану узахыґом. Уацэы
ашьжыымтан Мацьгана амґа дыґэлараны дшыґаз, уахейцш...
Иумбой, аразкы иман, иаалыкэшэан, ацсра далагейт иан.
Аґэаґа дигейт игэылацэа рмашыналас ала. Данцоз, хґферма
аихабы ифэы дынкыдгылан, сан дхэартам, ахэышэтэыртахь
дызґоит, иґалап мчыбжык, жэамш раґара амґа сзыґэымлар,
узцшуазар, уаацшы, иамуазар, даґазэы дшэышьты хэа
иейхэейт. Цшышьа рымамызт. Азынра ааигэахон. Асы аур,
амґа акуан, – гэґахэыцрала акэын ишигэалаиршэоз Алхас.
Избон уажэадагы акырынтэ дшазхэыцхэаз. – Ишґаґаитцоз,
ихараґэышыоузеи аферма аихабы! Ашара дазымпшыкэа,
аґолнхара ахантэафэы ифэы дцейт. Дыцэан, дааирцшит, диа-
цэажэейт, иґаз иейхэейт. Иудыруазар акэап, ейцны сара
сфэы инейт...

– Иухэарауааз, Алхас, хэґэнаґа агартэ, иухэаруааз сма-
шына ейкэшэам, усеицш амґа сзыґэлом хэа! – сааґа-
цэыґатцэит.

– Маңыгана дцаргы, дыбгалон. Егъа апышәа имазаргы, уака ашофер акгы илшомызт.

– Уи уара уусс иалааз, дыбгаландаз, дтахандаз...

– Сара смашына уашәшыроуп, амџа уадаџ, амџа хара икәлартә икам анысхәа, Маңыгана имашына еикәышәшәа игылоуп, ацапха аанижыт. Убри ала уца хәа исыхәеит.

– Даеазәы имашына сақәтәом ухәазтгы...

– Мчыла срышьтуамызт. Аха, уара ухаҭа уазхәыц, асы аур, амџа акыр, рахә гәартәк... Убас дсыхәеит аферма аихабы, амџа ақәымлашьа сымамызт.

– Ах, уаангылазтгы... Уатәы амџа уқәлараны уахеипш, Алхас, сара смыцәазакәа исыршеит. Зны саххәуан, сџагыланы сцап, агараж сныџналан, Маңыгана имашына зынза изымқәацо икастап, ари хатцарам схәон... аха нас... Ашара адәы ишаақәлаз, иахьа иназоит сгәырцса, амра нташәаанза, ипцзы ааџып, сшьа кәапеила истап, сара сгәатцәахы иашәитцаз ашәы, итынхәцәа инаршәылап хәа... Ажәха смоуртә, атцәыцақәак нтасырцқан, абжъаацны ааста, заа снеит агараж аҕы...

– Ижәны ушыказ, амашына ааигәарагы анеира азин шумамызоума, уара, бзиа збаша, ушышьтала? Уажәоуп абри саназхәыц Алиас. Ицъасымшьей, дабаанагеи, усс имоузеи хәа.

– Алхас, Алхас бзиа, Алхас қыа... усеипш ицъоушьаша, иузымдыруа акыр ықоуп. Иаасараза. Ашьшы-шьшыхәа сатцытыроуп сеидара. Суацәажәарц, Ацсара сықәцаанза, зегы уасхәарц збаны саналга, иаха сгәы аатынчхеит. Схы сацәажәон, уара иуххьоу иаџызоума ауаа ирыххәахьоу, икарцахьоу. Иқалаз кәлеит, Анцәа ицъшьоуп, пцтбарада шәеилгеит, иухаршт хәа. Иауамызт. Сыбла иаахгылон улахь, узамџа иахьшыз ашьа?.. Амашына утқаны, анаара уаҕа-мхәзтгы...

Убаџгы хцәызуан. Ишысхәоз... Ашьжымтан шаанза снеит агараж ақны. Хзавгар ибудкаҕы дтәан. Ицъеишьеит, аха сқәф штәз аниба, аҕны данзымтәа, даазаап игәахәт. Ишимуаз агараж ашә аасыртит. Сахыццакуан абара уака ишытдагылам Маңыгана имашына.

– Ишәйтцалазеи, уара, азәы ашара адәы иқәлаанза даалап, даеазәы амра гылаанза агараж дытәлеит, ианбыкәыз ау-

суразы ариакара шэаныфраткээз, – дкэиндкэиндуан хгараж акарул.

– Хшоферцэа азэыр даахьоума? – снаиазцааит исзымдыруашэа.

– Даахьоума закэызеи, уажэшьта Шэантэыла днеихьеит. Асеипш амэа хара дшыкэлос рдыруан, иаха амашыына аэныка иртар, даханы, шыапыла аранза дааны, азхыцра калазшэа, ашацкыраз, реиха ацэа аныхаау сырфыханы...

– Дгэамтхамцуан хгараж акарул. Уи усоуп дшыкоу, дагыа, иажэакэа ырцбаранууп еснаг дышуацэажэо, ихы шытыхны, шамаха, дуэапшзом, аха адунеи азна дуаэ кыиоуп.

– Уара ацэа хаара уалихит, уи иашамкэа икаитцагэышьеит, аха иаргыы уизхэыци, иара изыхэан имариазма шаанза, хатей-цхэыси реиха рыгэкэа... Насгыы ма лара дзакэ цхэыс цшзоузеи, ашыжь ацсышэак ламхэакэа... Ха-ха! Ицэгьюуп, ицэгьюуп уцхэыс цшза аиартэфы дааныжны шаанза агы-лара! Аэнынтэи шыапыла дахбааз хэа узфэу... Иахагыы изейгып, хауа цкыак ифеит, амашыына атормоз акэыгэгэара азыхэан иахагыы ишыапы аус ауа икалоит...

– Хаи, Алиасхеит, шака иуатэамзеи иухэакэо. Усфатэхэеи, ижэны укоума? Иухыцсаар, уажэакэа урызхэыцыр, ухаца ипхоушьап. Ардыск, кэлак изыхэан иухэар акы иамусуп, аха... Дуабзар ауеит. Абзиара ашытахь бзиара ыкамзаап. Уара узыхэан азэы баацсык ааихэар, Алхас дырфэагылоит, уара иара изыхэан фтызэзэаала... Тфу! Усцырт нак! – ифэанынаиха, имахэар лтарсны дхэасырцшит. Цкыа исмахаз цыысьеит. Исмахау даэа хзык иамхахэоу?

– Уаанфас, уаанфас... Алхас ииуазеи? Алхас имашыына абан иахыгылоу. Ацэа уалан, Шэантэылака ицаз Алхас иакэыз цыушьеит. Мацгыана иоуп...

– Алхас иакэу, Мацгыана иакэууара исурцдома! Сара сакэым, аха ухацатэкыа уоуп ацэа иалоу. Ацэажэашыа ззымдыруа!

Сацхыа дтэоу дтэаму схаштуан, уимоу, сыблагыы цкыа дабомызт изасхэоз, Алхас. Игэастаз, агэашэахь днацшуан уажэы-уажэы. Азэы иахар итахымызт исхэоз.

– Сара сзымцарыз Шэантэылака, Мацгыана иеицэа иныкэысцома амашыына? – ихэеит.

Сажәа инацыстцеит. Ирласны ихәаны сцар акәын.

– Маңгына имашынала уара ушцаз аныздыр, Алхас, сшыкалаз уасхәар...Аңхыз җааста иалтыз сифызахеит. Изака цәгыароу... Мап, изакә хатцарам икастцаз, изакә хәымгароу икказа исзаатит. Убаскан сааигәара дгылазтгы иара, Маңгына ихата, зегы наиахәаны, саҗаумтцан, сеикәырха, сыңсы җых хәа сияшыапкуан, аха уи дабаказ! Ажра жжуа ица дҗахауеит хәа, уара Алхас, уара, хгараж аҗы реиха пату зкәыстцоз, реиха зыбзиарақәа сыдыз!.. Хгараж акарул схы атың икәҗыз җишыеит. Схы кны сифит, раңхәа избаз машынак ахь. Сушҗалеит.

– Уаанҗас, Алиас, уаанҗас... – агәра изгомызт макыанагы Алхас. – Сара сызлацаз амашына шыбғалоз удырузама? Схаҗы исзаагом...

– Анаара уанынтала... Уара, аңышәа ду змоу арныкәа...

– Атомоз аҗкьартә... Ашы ижәуеит, амашына дақәышәх ахыхәаз азыхәан Маңгына дҗаурхарц...

– Сара сынасың җаҗәаны!.. – снапала инеихасыңгыәеит сқышәқәа. Хәарада, амашына арныкәара насыңс исыңхәа-зона, уи аруль аасымпытцызхыз ашәа хабҗьазар еиңш, җас дсыңхәазошәа игәы иаанагеит Алхас.

– Схаҗы исзаагом, схаҗы исзаагом! – дҗагыларц далагеит. Ихамкәалоз ишыапы даханы инаитцаиргылеит... Ицәеижы атцкысгы сажәақәа ицәыхьанҗахан, деизкәыҗы днатәеит. Сара сакәымкәа, даакәымтцзакәа саб ихъз ахәара даҗын. Ихъз мацара, уаха акгы ацымтцакәа. Дышҗеихылтци абри ишыза атцеи, ицәа шҗаҗеи ихәозар акәхарын игәаныла. Инапы иҗкеит наҗ усҗырц хәа. Баша ирхәоит ауашы агәырҗара анимоу ауп данҗышәырччо хәа. Дҗышәырччо даасыхәаҗшит Алхас. Усеиңш аңышәырччара атцкыс лабак рыхха дсысыр... Сара сыҗазамшәа, сышҗамтә адунеи иқәбахьаны, ихала затҗык дтәоушәа, гәҗахәыцраны ус җааитит:

– Хаи, абри ашыза смахакәа, саҗҗахатәҗьандаз. Баз ауашы дишҗит. Уи ибаргәызеи ари ашәырҗәында иааста. Диаша диашам, ахъзи ахъымзҗи хәа хлымзәахрак рыбҗьан Баз иишызи иареи. – Дышҗаухәаҗшири, цәала-жыла мацара акәымкәа, зыгәгы ахәра ануцаз. Даасыхәаҗшит.

– Уара?!..Афы мыжда ипҥырхагоуп акәымзар,уафышьалагы азэы ишьтахь дгыломызт, инапгы ахы ацссоит хәа ззаҳ-хәоз... Схафы исзаагом... Схафы исзаагом. Санбғала... Уаанфас, уаанфас... Ииашатқьаны, анаара санынтала, афөфхәа атормоз фафкьейт. Аруль сыххәыцра иафкьит. Стыңейт акабина ашә еимпааны, аха усқан амашына бғалахьан. Стым-пазтгы, шә-цсык схазаргы сынхомызт...

Алхас ихафы иааганы, икалаз дахьынзасхәыцуаз, иаалыркьаны исфытқьейт, Адица, уаанза сыбжы тыганы исым-хәацыз:

– Иуграпало уиграпалароуп, мамзар ауаа ршьапы уатцакьацуейт... – Баша ихәаз ажәакәан. Урт сара сырзыхьчомызт. – Ицьоушьа-лакәушьаргы, Алхас, ууафыбжаха, улаба наутцшьуа адәы уқәсырхейт... Анцәа ицьшьоуп, уцсы еикәхейт.

– Шақантәсасхәыцхьаз,санбғала,ашәанцәаалаба санцаны санаатыргатқьа, абрака дабаанагеи хәа... хмашынала уахьнеиз... Дабаказ, дабацоз, кауар аагара иара дцозтгы, сара сзишьтуаз, иара дцарауаз схәахуейт, – дцәажәон гәтахәыцрала. Иаразнактқьа сгыланы сызцомызт. Исхәашаз ажәакәа зегы сырмазеихьан, аха ихәаны сшаалгалак икасташа... Сыцсы алеивызгарц, даеакы цәырызгейт, иара иаха-имаха агәхьаа мкыкәа... Схала саныкоугы шақантә исгәалашәахьаз уи.

– Ашәарыцарафы исыхьхьоу хәа ажәабжык ихәалоит саб, – ацсы дыззыкфәу ипышәырччара еипшха, пышәырччарак мчыла скьышә иныкәыстан, иаха тынч фәастит. – Хәфны иачычазаап ахышь. Акәтрыхышь. Уи анучыча, абгахәыцы атқыс еицәоуп. Аезаны цлак иныкәтәон. Уафы даныкам инакәыршәаны, инышьтасны иагон акәчарақәа. Саб дахафәазаап. Иахыкәтәац, абард еилачырафы иаины иныкәтәейт ахышь. Деихсырц, ишәакь анаахаиршалоз, дгәанамтазар акәхап, аңал аины, аблақәа хырку, ажәван иалхәхәа ипырны иаакылсын, ахышь нықәнацан, амахә иныкәтәейт цсаатәк. Инацәа атакны, ашәакь днатцхейт. Хланцы интәлейт. Исшьыз закәызеи хәа днеизар, ахәыхә агәы цыблааны икаршәуп. Адунеихаан цәгьара казымтац ацсаатә кәымшәышә... – схаҥагы издыруан исхәоз шыцсажәаз.

– Уара уаб, дзышътазамыз ишыызарггы, ма дзышътаз им-дыруаз. Икѣчарақѣа афон ахышь, дыхнартѣон. Агѣаг иман. Уара, уанаѣалбеит, душыртѣа аѣара...

Иауамызт, убас акы сѣанахѣон, иаахтны, зеггы ирдыруа... – Ус акѣыз, сшѣыргѣындоуп хѣа иудыруаз... Аѣы ыжѣны дақѣ-тѣоит хѣа, аизара ѣатѣаны, амашына санақѣырхуаз, рақѣха ажѣа иара иихѣаз, ианажъра сылымшеит. Усоуп ишудыруа. Ус иудыруаз, уи бзиоуп. Егъирахъ ихѣабжѣоу уара изуѣахузеи, Алхас.

– Иѣазар акѣхап исзымдыруа ѣъара акы. Аха асеипш ѣаутарѣ азыхѣан, ма хыымзггы баапсык уиргахъазароуп, мамзарггы ашыа шѣыбжъазароуп. Усоуп аѣсараа ишаадыруаз жѣытѣнатѣаахыс. – Ѣымт дтѣан. Аѣашыа сақѣшѣоимызт. – Аѣѣа ахѣышѣтѣыртѣаѣы санноуга, санышыѣоутѣа, шаѣа усыд-гъежъылоз, сахынзашыѣтаз, лассы-лассы унеиуа, ахақѣымѣѣа ахамѣақѣа рзыѣатѣо... Алиас иакѣзаарын сара тынхас исымаз схѣахуан... Ауаѣытѣыѣса мыжда дышшоу, дзакѣу, иѣоныѣѣа игроу, сара рыѣѣа сакѣым, дызшаз ихѣаѣаггы дизымдыруазар ѣалап... – избон сиѣыртѣыр шиѣахыз. Аха, сара, бара ибхѣан еипш, аегиост, сеидара сѣѣыѣыр акѣын.

– Ашыаѣхѣа исхаз, Алхас, уара, изхаразамыз уаѣашѣеит. Иѣасѣаз убеит. Даѣеакггы уасхѣап. Шыыжы, хѣылѣазы, ишудыруа, агараж аѣы хѣикѣшѣоит Маѣыганеи сареи. Уара абас уызуаанза, анасыѣ иѣықѣыхѣхѣа Маѣыгана агараж аѣны даннеилак, сара сшыара сықѣѣон. Ѣѣгыала схы ныскылон, имѣанысымѣтарѣ ма ажъахѣа, мамзарггы абруқѣа рыртѣаига аѣаѣа...

– Абасѣак агѣаг... Арахъ иунымѣшзо...

– Исыздыруам, Алхас, исылѣны иѣаз, аха уара уанбѣала ашыѣахъ, Маѣыгана иахѣаггы игѣаг акра аѣымхѣрас, ихѣоѣару, сгѣатѣа иѣазыѣит агѣаг. Исыздыруам, исзеилкаауам изакѣмѣа ѣхарроу уи аѣааршѣа иадшылаз. Схѣа иѣыасшыон изакѣ аѣсышѣѣахѣашѣоу иѣызгаз. Уаѣаггы саанымгылеит. Исгѣалашѣеит зны схала исеихѣахъаз. «Маѣыгана, – схѣан, ѣаастит ѣенак, – иугѣалашѣома, уара уѣы сара хара шсымам еилукаап мышкызны хѣа соухѣахъан?» – снаиазѣааит. Хашѣшьас имаз. «Уажѣоуп убри схѣаѣы ианааи». Иарггы деи-

гәйргәит. Агараж дшаатчалалак, имашына акыр агзар, цаса дышсыргәәклөз еицш акәымкәа, иаарласны, сацклацшны изыкастцон. Исылазамыз амтахырхәара, сыблакәа ирхыхәхәыла ирхылеит. Уара, Алхас, ахәышәтәырта утыцит, апенсия уртеит. Икалаз ацсараа ирхаштит. Аха сара? Агәаг ииасит схаҗа сышка, Алхас. Шыжы, хәылпазы агараж аҗы Мацыгана дшаазбалак, уара сыбла уаахгылон. Схы-сгәы ахшәо салагеит. Иара, Мацыгана, хәинышәаны халгеит анигәахә, иналаршә-шаларшәны иҗаацәа рызбахә далацәажәон. Еихарак гәахәарала ихәон, ицхәыс Адица, лыпхапсацәеи лареи бзиа ишеибабо, лара илыхшазшәа ишылзыкоу. Ари мызкы, ари җымз... Уара убҗалашыа шыкалаз, имашәырым хәа гәшарас иркындаз, еилыркаандаз, сҗаркын, исхызгарын, схынхәрын, уинахыс сеидара сацәцарын сгәахәуан зны, җазны исызбуан ауаа уныстап хәа. Иуархәарын...

– Уи сара иабасыхәоз?

– Уаха икастдарыз? Ажәытәан, иудыруеит, ашыашәара хәа акы ыкан...

– Сшыапы ахә ушәар... – уажәы зынзаск даҗа цышәырччарак ала даапышәырччеит. – Шака иацсоузеишь, интересно, сшыапы? – Дшәгылеит, шыаҗақәак днасцыртт, иқәыстцаз аидара аницәыхәанҗаха, даатгылеит. – Хәи, шәанацәалбеит, абаскак аби цеи еицшымкәа... – Абри ажәа ихәаанза, Адица, саргы сгәы иҗашәахәан, саб иасхәандаз хәа. Уи дхабжыаказатгы, зегы ирманшәалон. Шакашы ирхәо сахахәоузеи, саб иихәаз даххәыцызтгы, Аруҗан иахыагы ицсы җазаарын, Базгы абахҗа дҗатәомызт хәа. Иасхәар акәын саб...

Сизыцшын. Исахәа, гәшәҗара каумҗан, исакәа исықәнаго. Уара узыхәан атцкысгы, сара сзы игәырдагахоит.

Иухәҗоу, ламысла иурхаз аҗәацәапхыз умахар атцкысгы еицәзаап, иуқәнаго ажәа цәапҗыақәа уахәаратцәкыа иацсам хәа, уламыс уаназынрыжыуа. Инапы неикәан, наф усцырҗ хәа насирбеит Алхас. Убри аамҗазы скышә иаакәыххит, сыхәхәаны җыстып: «Уара иуздыруам, Алхас, Мацыгана сара исзиухәоу. Сара сеицш уара уирхәындаз, ихәҗагы душыуан, ионгы амца ацроуҗон!»

Иҗаларын, Адица, ауаатәыџса ргәы иҗоу зеггы ахәара
рылшозтгы адуinei даеакхаргы. Ахатца иатәам мазала
дкылатәан ахысра... Аха егы, иаахтны, хазхибаркьаз зеггы
ирдыруа... Ускан раҗхьаза бара бхатә исзыбхәон анаҗхашы
хәа...

Ашьыьыхәа иҗыба дынҗалеит Алхас. Иаатигеит иҗкәын
астудент изыхәан истаз аҗарақәа. Сара сышкә дхьампшза-
кәа, иршәны инасымҗеиҗсеит.

Аҗсара санықәтцуаз аҗены...

Ашәкәы бзыџра, бацәажәара сшафыз, еиҗах скарандаш
стетрад инаҗратцаны, систол амгәа инҗасымҗар амуит.

Ақды дуззақәа аманы иааит амашына. Урт ашәтцлақәа
здукыларызеи! Бгәы иалымсуазар... Зтәымҗа иҗагылоу аҗ-
хәыс җшза лцәа-лжы... Ишкәакәаза, икәымшәышәза...
Рцәақәа ирҗыҗхаауа... Инархәы-аархәуа игәахҗоит ахьархь
иаеахҗаанза. Ауаџы ихәра ахьгьаз ашәахста атыҗи, ашә-
тцла ахымџас ахьақәшәаз, ажьеа ахьаази даара еиҗшуп.
Аеиекәархәны, ажыы җашәашәаза. Иаатаҗканы ахы алрым-
хыр, ахьархь аҗқәа ааҗнатәоит. Хык алаххҗыҗхьаза, аи-
башьра иалахәыз надеизалоит.

– Ари хара хәибашыџцәа иҗдыркьаз хымџасуп.

– Уаангылишь, рхы иҗашәартә, афашистцәа иртәу хыза-
тәуп, уажә избама...

– Аҗла деиқәнархеит еибашыџык, – иныхиркәшоит азәы.

Ашоферцәа ццакуеит. Иааргаз ақыдқәа али-җси рыла
инкажыны, аҗстака ихынхәыроуп. Усоуп урт ирусушьоу. Шы-
бжьаанза, аҗстақәа рахьынтә, аидара иатцакь, азауад ахь
иаауеит, ашьыбжышьҗахь рышьҗахька ихынхәуеит, уаха
рыҗхьара ргарц. Ус карымҗар, мышкала ицаны изаауам,
насгыы җьара-җьара амаақәа рҗы амашынақәа зеивысуам.
Аус анызымуаз, уахык, сыҗхьара сыманы, издыруаз шоферк
снаиватәан сиҗцеит. Избар сҗахын. Мап, саналага, егьа сла-
наркәыргы, зеггы схәап. Ашьхақәа сара сзыхәан, Адица,
иҗсеиқәырхагоуп, еазны ибасхәап урт рыла сшеиқәхаз.
Ахауа ахьузымхо, уҗсы ахькәыкуа уадак уџнакызар, аҗсеив-
гаразы адәахьы ушындәылҗеиҗш, мызкакара уажәаҗхьа,
зеггы сзеилалан, гәхьаагәыкраха исысит. Хзауад аклуб аҗы

акино ааргалоит. Иналаршә-ѡаларшәны артистцәагы аам-ѡахытцлоит. Ашәкәкәагы, уртгы иамуит, акгы смыхәо салагеит. Петрович инаистан Дамшә, сабшак ауха, фатәкәак жәтәкәак аашьтыхны, сцеит ашьхака, абна ахьпырфо.

Басла ацха ҳоыкәсны, Акәа ҳоалсит. Хҗылаҳхеит азык рыбжъара, Акәа-ГЕС ахьтагылоу шыкоу. Хцойт, хцойт, иа-кәым амѡа цыхәаццәара. Псхәы ақыта, агаҗа аганахьала иаҗдыңылоу ашьха Дау ашьапаҗы ҳаҗкылсит. Уака аб-наҗкаҗцәа ақалакәа ргыланы ирымоуп. Изакә наарақәоу иаҗаланы атцлакәа ахьпырфо, атракторкәа арханы ианыл-баарго, шака ишәартоу, ашьтыхга кранкәа... Ицьюшьаша ра-цәоуп, аха, Адидца, зегь реиха уамашәа избаз амѡоуп. Ханцо ѡадараны ҳахьхалоз, насгы амашьына ахьыласыз акәу, уиакара хырѡа азызмузеит. ѡажәихәба, ѡажәижәба тонна аидара лақәцаны, ихынхәны амѡа ианаакәлалак, убасеипш мѡакәак ирҗысуеит... Ганкахьала ацакьа иадыгәғәалоит, уажәы-уажә инахькьысуеит, егырахьтәи аганахь унацшыр, иахьысхәогы, сыхлахатц гьежьюеит... Акабина схы нтыр-хәхәан, агьежькәа снарыхәацшит. Агьежькәа ѡба рахьтә руак, адгьыл икәымкьысзо, ахауа иалакнахан. Есены зыцста-заара ашәарта итагылоу ауаҗы дашьцылоит, иашоуп, аха данашьыцаллакоуп иахагы дантахо. Сара сызцыз ашофер ашәаразы дшәомызт, аха иблакәа ирхызбаалон, амашьына атормоз аннамкьа, акабина атыпаразы дшыхиаз. Иухаурштыр, аҗара ишьднаркәтц, иухаурштыр, абна ахьықәырхуа изакә пырхага дуу, абна тызго ашоферцәа, зегьы ргәышцкәа рҗы изадкнаумхаларызеи ахьтәы ецәакәа.

Уажәшьта базхәыц, убри аҗыза амѡа даҗысны, деибга-деизѡыда азауад аҗы данааилак, уаѡцас ихамтгылар, игәы шыкало. Акрановшьчик дныцахәаша дцеит. Аидара иатцакь амашьынакәа гылоуп. Издыруада, акран аус арура зылшода? Схы сырехәап.

– Ижәны дыкамзар, инапы зегьы адыруеит Алиас.

– Акран акы анагхалак иара иоуп иказцо, аус изамыруа дыкоума...

Иалагеит сырғәыбызгра. Ибцәыззом, иансыхәо бзиа избойт. Саргы цьюкы сыртахызаап, цьюкы сара сыда цсы-

хәа рымамзаап сгәахәуеит, Аха Анцәа исирбароуп сыда
цсыхәа бымамкәа! Ибымбои, еимыртәаз атакәажә леипш
сшышәиуа.

Җажәак еихысхәаалоит. Иабатәи гәйпшқароу, ахшыџ
хьшәашәа ианасакьахәымтәу хәамтәзы, ари еипш... Ихәа
ибтаху! Акранаџ аусушья ахьыстәз зыхкьаз басхәап. Уи
акабина ахьыкоу убасқак ихаракуп, пшьба-хәба етаж еиха-
гылоу афны акара. Уака уантатәоу, азауад ахәтеи, уи ахаблеи,
амшыни, азиас Кәыдри ракәым, иааигәазаны иубоит хара
хқыта, Ацсара. Ус ансымам, акрановшьчикгыи игәы сыр-
ҫыгыуам, сынхалалоит. Сгәазхара снапшы-аапшуеит. Аус
шаируагыи гәасталоит. Уамак атахзам атцара. Цақантәи
«вира!», «маина!» хәа ианҫыртлак, рыбжьи аарла иуахауеит,
ирхәаз цкья иузеилмыргозар, абирак хәыцкәа накья-аакьо
иудырбоит.

Уиакара зысхәарызеи, ашәкәы бзыџра саакәытцны, акран
ахь сыџхалароуп, мамзар џба-хца машьиана уатәтәи русура
еипкьоит. Шоферк дааин, акгыи мхәакәа, цытрак дсыхәаҫ-
шуан. Сымҫтәы метр аашьтысхит. Акарандашь ақбаад ина-
кәыскит.

– Ари убома, цасатәи сколлега, аҫәы ахьархь иааҫытцны,
абри амака кьакья икәланы ианааиуа, иумдыруеи сара
сус?! – схәеит.

«Хаснабженец» Фриц (Самсон Григорич, ихьзтәкья бта-
хызар) идирцахьеит. Ицьиба дынталан, еикәырчакәа ацара
аатигеит. Амаца иасуа, абри акара сцоит хәа ианыкәитцо
еипш:

– Хайтцоумырхан, сухәоит, – ихәан, џажәихәба маат
сацхья иныкәитцеит. Ҫысымтзеит. – Имацзар, иузацытцоит.
– Изимхәозеи, цхынрак иалагзаны машьиана хәычык ахә
ирхауеит. Ацарагыи цәгья избом, аха...

– Исуто стахзам, шәмашьианақәа аидара рыкәысхырц
шәтахызар, шәца, иашәхәа адиректор, ихәта дсыхәааит, –
схәеит. Азин ахьсымамыз аамышьтахьгыи, адиректор дсыхәар
зыстахыз даеакгыи ыкоуп. Мачк хайвцанагалан хәаиуеит.
Изхаратәкьоу басхәар, агәра бызгарым. Дамшә. Уажәы абна-
ка, алатра итатәаны, итахәахаа ицәоу сла еикәатцәа Дамшә.

Фриц, адиректор, сара, хазегы хзеиҕампшуа хшыҕанатцаз, ҕазны ибзаныстцап.

Изымуит адиректор даины дысмыҕаакэа. Җажэихэба маат сцэызит, аха исырхаз еихауп.

Арельскэа рыкэырныкэара, анаскыагара-ааскыагара аҕа-хымызт акран. Амашынакэа рҕынза иназон анапы.

Аидаракэа рыкэысхит. Иҕабуп хэа рнапкэа насдырбан, ашоферцэа рмашынакэа рахь иөит. Азауад агэашэ инт-кьеит. Асаба харчыла, ицеит аҕстаҕа. Урт цеит, тынчрахеит. Статэоуп акран абудка. Снапшуеит ашьхаҕа, уахь, иахыыҕоу Аҕсара. Сыбла аҕэызгеит. Истахым снапшыр. Ажэөан пҕацк хыршэлам. Апхын шиасыз, ибаракыатха ишааиз тагалара, уахынапшуа анхацэа рымхырҕакэа рыла иудыруеит. Цоюкы амхы ғырхуеит, аҕхэ дырхуеит. Инахьхы, анаөсан, убла агэы пнаҕо, имтысзо, ицырцыруеит амшын. Ихышышыла ицоит аҕба. Иабациошь убри аҕба? Иакэтэадашь? Саныхэычыз, Адица, хөоны иахыпрааны, еицрыхэхэа ишцо анызбалак апкакэа, саргыы сыжэга хэа ғыстуан азыхэан, сара избаанза, лылапш рыкэшэар сан, аөоны сныөнагаланы ашэ алыркуан. Исыздыруамызт исцэыргоз закэыз, аха апкакэа еснагь акы сцэыргон. Изхысхэаауа, саныөеидас, апкакэа реипш сара исыҕалеит аҕбакэа. Сыбла ишабо асқыала инадцны, амшын ихышышыла, алапшхэаа иналаз ианцалак, убри аҕба сара сыхэҕак сыцэҕычны иагазшэа збоит. Акран абудка сахьҕагылоу, снапы сылахь иапыракуа, снапшуеит, зцэаара збо аҕба ашҕа. Ацныш ишакараз, мац-мац еихахо, апка иака-рахеит. Ус анакэха, арахь иаауеит. Уаҕа иҕатэоу, зыөныҕа ихынхэуа...

Уаха иамуит. Ашырхэа саахьахэит сышьҕахьҕа, зан дызцэызыз асаби иеипш. Еилыҕраауп ашьхакэа. Убас еилыҕраауеит зны-зынла ажэөан. Апхыни азыни ианеимаркуа амшкэа рзы, ажэөан иаатцеибахэоит, излачза, унацэа на-рылауркыысыр азы злыцэраауа аҕтакэа. Урт еипшуп алөақ иашэыз атуан. Иласза аҕша иама инеиуеит, апкакэа реипш ишкэакэоу аҕстэқэа. Урт рыбжыара анааимкыалак, ишеишеиуа иаапшуеит амра. Ашьхақэагы рыҕақатцэҕы ицэиатцэаароуп, нас ишьацпшшэылахоит, ианааскыалак ал-

– Инармыштыуаз лак ицын хәа, ихәта царта имажым, аласба абеигои?! – днаскьяны дгылан, сара дсыхәампшзо, җааитит саб.

Сан ашараҗы днеин, ачаи җыхга акаткәыр аалгеит. Аласба нталыртәеит. Издыруазтҗы, Адица, уи ала иахкьяны сзыкәшәәқараны сыказ, сҗәы неикәхәаланы, сыбла иахьям-баша инкаршәны сықәтцуан усқан. Сарҗы сҗәы азхьяауан, санҗы ас анылхәа, ашта итызгап, саанаскьяр, акаткәыр иштәтәоу нхафык игәашә аҗы исыргылап хәа сызбеит.

– Иугароуп, иугароуп, ирхәоит, ашәма ашта дантыцуа ала, ма аҗы ишәталар, деибга-деизфыда аҗныка дхынхәуеит хәа. Ари ушәталароума, сабитдас иухьтәыуоит, – лхәта лҗәытхәкәа аласбахы иниалгеит сан.

– Ига, ига! Ухынхәыр, иаакоузеҗы уара иутәуп, ухнымхәыр, абхәтаас иуоуз убри аласбоуп, – итәтын шинкаиршәыз даҗаагы неиҗытдаикын, амца нацраирсит саб. Аскак атәтын дахо сымбацызт. Агәашә сыштыцуа ибарц итахымзу, абах-чахь дцеит.

Агәашә санынтыт, саахьяпшын, хашта сныкәыпшит. Сан лымацара дгылан. Сартмак сызкәа икыдуп, акаткәыр амаа смахәар иахаршәуп. Абасеипш акаткәыр ныкәигон, исгәа-лашәоит, аибашьра анеилгаз рапхятәи ашыкәсқәа раан, ахабла иалаз амазагәар, «Асапын, арахәыц, агәырқәа!» – хәа даакәымтцакәа җытуан. Гәашәк саннавсуа, аласба акаткәыр иштәтәоу аштаҗы инаргыланы сцап схәон. Арака ирыцхауп, амла иадыркуеит, анафсан инхақәо иаха еиҗхар? Аблақәа гәкы-тәыкуа иаасыхәәпшуеит. Саавалеит, псраҗенынза исымшәо, зыбзиарақәа сыду ахьча-тахмада Гәдиса инхара. Агәашә ааигәара, атла амцан дтәан ихәта, ихтарца ихых, ишьямхы иахарҗаны.

– Умфажыт, дад, – ихәан даагылеит. Уафдас апсшәа иам-хәакәа сивсны цашья сымамызт. Иткыс еиҗу иззынсыжь-уада аласба. Апсара азәыр ихы-итыхәа, дзакә уафу, дыз-хылтшәтроу, изакә шьоу илоу, иламыс зеипшроу ухәа акыр еилукаарц утахызар, унаидтәал, унаиацәажәа Гәдиса. Ихәта дызхаану ракәым, иабдуцәа зхаанымызҗы, ихәта далапшызшәа идыруеит.

Шаҫа ажәа кәыҫа, шаҫа хәырбғыц ажәа сеиҳәахьаз ашьха симаны даныҫаз.

– Ирхәоит, дад, дасу иеи илеи иара иеицшхоит хәа, – аласба ахы ааишьышьит. Лажәла бзиоуп, уара иузаазгеит, даду Гәдиса хәа... Имцуп исхәо, Адица, азәгыи исызимтә, усқангыи сгәтцәахы аеаднахәалахьан уи ала.

Ақыта мөаду ианыршәланы сшауаз, дшыббац, аҫаца касы лхаршә, ачча лфықәыхәхә, саҫхьаҫа дааиуан... Аҫаца касы анысхәа, хәарада, ибдырит зызбахә сымоу Мацкәа шлакәу. Ашкол ахь ханцоз-ханауаз, харантә дшахбалак, егыараан хамҫахытны хәахцәаххьан. Исхаштуам, енак, гәаҫ-лахьыцәгыи данаахцыла:

– Сгәи дрыцханашьоит данызбалак, аены хәлаанза сшьа-ра сзықәлазом, – бхәеит быбжыи нытцакны. Сара:

– Леилахәашьа, нас шаҫа илыгу санаалыхәацшлак, ачча сакуеит, – схәеит.

– Уара угәтцәадоума?! Уааи, хәахцәахып, – бымҫахытцит.

– Шәсымбо цыишәшьома, ахагақәа, ачықьра шәаватәоуп. Баша шәеышәтцәахуеит. Зегьакоуп счарахь шәнеироуп, – анылхәа, бара былабжышқәа бырцәыпхашьан ибцәахит. Дыпхәысыз, дхатцаз, дарбанзаалакгыи Аҫсадгыи ахьчараз иоуз агәырҫа хатцарала, ичханы ихигароуп, уи азыхәаноуп хзиуа, адәи хзықәу хәа, исазхәаз, имазеины схы иҫазцаз дарбану здыруада, ажәа бзамыкәқәак рхәара салагеит.

Уажәидшааиуазанызба,гәырҫараксхыахызбауазу,схылца аасхысхын, аласба инахызҫеит. Хәузыпшуп, ирласны уааи хәа сзаарыцхаз цыибшьап, сласны сғынасхеит. Данаасывала, уск азыхәан дсышьтны, иахьылзыҫамцаз лхы лыркыиозшәа:

– Баша сҫеит, Алиас, аҫошьтамҫангаҫ акгыи симҫазеит. Ха-ха-ха! Баша итцәахуеит, имсымхыр сузом, – лхәеит. Зны иналхалтҫеит, нас иаалхыхны лыжәахыр инықәлыршәит лкасыш. Цаса исызцәыртцлоз, имцыз аеырхатцара, ақәарш-ҫы зысыз асеицш иҫеит, исцырцит. Лара лҫаҫхьа харак сыдны, уимоу, убри аҫхәыси сареи акала хәицшны, цьара хьаак хәиднакылозшәа збеит. Иахьа ибимҫазаргыи, даеазны ибитап асалам шәкәқәа, бгәи кабмыжын хәа, ас еицшқәа раан ирхәақәо акымзарак схағыи имааит. Акатцкәыр сызқәа

иавак, җымт сгылан. «Хара уцома?» – днасазцааит. Дыпхашья-пхатцоит тацара сзылуашәа. Шаҗа ибзианы иҗахтцазеи, Адица, барей сарей, хҗызцәа хәыцқәак реипш, знызатәыкгы: «Аҗаца Матцкәа! Хатцада таца Матцкәа!» – хәа ахылызфахамтыз. «Ирласны ухынхәы, Алиас. Сашьцәа, шаахынхәлак, счара...» «Ихынхәуеит, Матцкәа, башьцәа хынхәуеит», – слеихырхәан сналпыртцит. «Анцәа уиныхәааит! Убри ами абзиа! Ачарахь шәней хәа анрасхәалак, рылабжышкәа хәкәкәалоит цыоу-кы», – аччабжь натцато, сышытахәара дафын. Исыздыруам сшьамхкәа сзыланыркылаз.

Хконтора ахыгылоу, хқыта агәахыы скылсит. Сара сеипш, автобус рҗахызу, ус рымамкәа иахьяаикәшәаз ишеицәажәоз еидхалоу, атәатцла амцан ирацәафны итәан абыргцәа, наи-хырқәа змамыз аҗахмадцәа. Арфаш анхыҗеое еипш акәын, инахараны ишгоз рыччабжь. Ирхәоз шысмахауазгы, заа аччапшь рыкәлеит саргыы скышәкәа. Сыпшызар, рыгәта дгылоуп Ахеивкәа. Сыкәтымтаз сгәазхара сизызыршып схәан, саргыы уахь, сфынасхеит. Уиташыыцып. Деилагоуп, ихы еивкәоуп рхәоит, арахь ацсараа зегь реиха икәышу абырг иакаратцәкәа пату икәыртцоит. Дымфохымгакәа азәы игәашә давижыуам.

Уи аены Ахеивкәа иихәакәоз, излаирччоз, даҗазны ибзаныстцап, Адица.

Уажәы еиҗа сыхнымхәыр ауам Матцкәа лышкә.

Сабаанҗаси?

Амфәан сшааиуаз дансцыла... Ибасхәеит, ханмачкәаз, данахбалак хәахьахтәахуаз азыхәан уажәы сыпхашьо, еидкылашья шҗамамгы, цыара акала хәизааигәаны, хлахын-цакәа цыара рҗашәкәа еиладырсуа... Ажәакала, Матцкәа лхаҗсахья сыбла ианхгыла, даҗа гәалашәарак амч ақәым-хазт, акран абудка ашышыхәа саатытын, цәкәа сналбааит. Амашына иақәысхыз ақыдқәа ацех ашкәа афнагалара иа-лагахьян. Алатра итытцны, инхышҗышуа, инапшы-аапшуа игылан Дамшә. Пытрак самбар, излафахәоу адач ацхара иалагоит.

– Дамшә, Дамшә, – ахы аасшышыт, – аиашатцәкәа изууит Фриц, аиашатцәкәа изууит, – схәан, атцлахәыста илабашья

аницаиргәо еипш, сааханы, сшьапкәа инарыдсыргәгәалейт. Уажәы Дамшә ашқа усеипш агәылбра хышхытәаны изсы-жәлаз, аиашатәкәа изууит Фриц хәагы сзырхәаз, Маткәа дахьсгәалашәазоуп. Исыздыруамызт, еилкааны исымамызт изыхкьоз, аха убри, «хаснабженец» Фриц (Самсон Григорич), зегьрыла иара изыхәан ацстазаара марымажаханы, зегьрыла зхы-згәы ақәыбзиаз ауафы рацхьаза данызба инаркны, сна-ихәапшцыцхьаза, сыбла даахгылон, атх лашьца иалиааз ахаскын деипшха адәы икәу Маткәа.

Идрыцхьазало ахара астатиа азырмыцшаац. Дтакуп уажәы Фриц, иус аилкаара иафуп. Сара скьышә снапы напыракуа, схапыцкәа азәгы имырбо, адәы сыкәуп. Агәра ганы сыкоуп, Дамшәи сареи хшымфашьаз.

Базызырфы икалаз. Ашьжымтан ишьацәхныслаз шьыб-жъаанза дшьацәхныслон рхәейт. Уцстазааратә мфә ан-налаго ушьацәхныслар, уцстазаара абжара еифшаанзагы ушьацәхныслоит хәа акәхап иаанаго. Сзыкәтцызей Ацсара? Дысхасырштып Адица. Ахақәйтра астап сгәы. Сыбла дых-гылон Мацьгана. Дсымбалар еигьуп Алхас. Исхаштып, зегь схаштып хәа...

Сааит, сусурта сара исызхоит. Иаахтны адиректор исеихәан еипш, «кусок хлеба тоже ест». Уулафахәы аамышьтахьгы, кәрышькәак умоуп хәоуп иаанаго. Сыкан Анцәа ишихәара. Сгәы итыхон акы затәык – барей сареи хәицәызра зыхкьаз аилкаара. Акы алсхуейт, цъара исыхәоит хәа акәым. Акоми-ссар Мегре, итатынжәга неитцатц, атәымуаа рускәа еиликаауа-зар, ртыц икәйтцозар, сара изсылымшарызей схатәы ус затәык аилкаара. Цаса сашьтан, схатә издыруазарц азыхәан мацара, уажәы, Мери схы ианталгала ашьтахь, ишынеибаку зегьы лантаны, ашәкәы бзызфырц ажәа анлыста...

Аусзбартакәа рархивкәа... Ахьча-тахмада Гәдиса рацхьа днаргыланы, иахаану абыргцәа рацәажәара...

Еилыскаахьоу акыр ишырацәаз, еилыскаараны икақәаз шсымаз, даеа уск сналанажьит, иаапкыша Дамшә. Иахьыр-хәогы смахац уи афыза ала адәы икәуп хәа. Иагәамцхаз, егәа абзиара азиургыы, иауам, инышәараны икам.

Ишбасхәаз еипш, ашьжымтан, усура сцарц, зыкны сыкоу

апхэыс слыцны сандэылтца, иаргы ачапырхэа ианкны иаадэылызгоит. Аусурахь иаазгоит. Ицхаза, итатаза атра иахьтатэоу, ацэыцэ наганы иатцасыцсеит.

– Дамшэ, уабакоу?! – анысхэалак, ахы ната-ато сфацшра иалагоит.

– Игэхьааугома Ацсарака? Аккара еиужькэа, ацста еифы-хаакэа, ашыха цыф-цыфкэа... Акыр угэалашэауоу, иухаштзоу?

– исыхэацшуеит. Зыкны сыкоу апхэыс луада абартцакэа фба амоуп. Реиха идуу абартца, алофьа хэа изышьтоу акны, атэартца азыкастцеит Дамшэ. Ацэылашара адэы ишаакэлалак, ифацаны, апхьатэи ашьапкэа абыркьыл иныкэнаргылоит. Ицшуеит ашыхака. Атаца дааргараны дахьыкоу атаацэа реипш, алакытца цылашаауеит, ашыхакэа ирхыку ажэван. Сгылаанзагы асаркьа салцшны, уахь сыцшуеит саргы. Исыздыруам, уахьынтэи, ауаа хцынтца иазеилымкаауа ффык афэсуоу, мамзаргы дара рышка инеирц иазфыртуоу ашыхакэа, аха Дамшэ убрахь ишыцшуа, апынтца хампача акэацкэацара иалагоит, нас, амыждараз, абжыы фытнацоит.

– Дамшэ, фумтын! – схэоит сшышьтоу.

– Уфсы иартцеит, – даахэыцмытцуеит, лхы ахыза накэыл-цоит апшэмапхэыс.

– Хқыта гэхьаанагоит.

– Шэфыцьегы акытафы шэеикэаржуа Анцэа исирбеит. Хзыниазеи, – ацэа даалцуеит апшэмапхэыс. Илоухэои, диа-шоуп.

– Бахьаанарцшыз иахагы иахзеицгуп. Бзиа хаибабаларц атахуп, – лаф тацэкэак нахэаны, лхыза сынхэытцалоит. Лгэ-алакара бжьнахны, сгэыгракэа анбашаха, саргы Дамшэ ашэицхьыз назышьтуа, сагьуа, саагыланы, сеааиласхэоит.

– Иахьатцэкьа, сухэоит, иахьатцэкьа иахцырга, – лхэоит. Исзаанхоит акы. Сеитаналагоит апшэмапхэыси иареи рыб-жьаказара.

Абри азмырхакэа, Адица, хымз уажэацхьа, сусура реиха ианасакьахэымтаз, нанхэа мзасы, сускэа аапхастанатэит, хдиректор ихэан еипш, хзауад ацсы ахьтатцэкьаз ахапыц наларцан иацхаит. Иканатцаз хьасыршшап, чеицыкала ашьацса сшэап шысхэоз, саргы инеицэастэит. Ииашатцэ-

къаны исеихәеит аҗахмада Гәдиса. Дасу иеи илеи иара иеиц-шоит.

Иҗалаз уиоуп, хзауад аҗы, иаасымҗатәшәа ихъз басхәа-хьеит, Самсон Григорич хәа азәы аус иуеит. Сара араҗа аусура саналагаз, 1965 шықәсазы, иара дшоферын. Аибашьраан америкаа ихартаз, студебекер хәа изышьтоу, машьынак дақә-тәан. Уи амашьына ауразоуроу еихатәуп. Иҗалап, абасҗак ирацәаны аиха ахьамоу азыхәан акәзар, егырт амашьынақәа ратқьыс, уи ашьтыбжь зыцәгьоу. Амашьына дахыркъаны ашофер дацәымыҗхоу, мамзаргьы ашофер ихыркъаны, амашьына хтанаку сыздыруам, аха, алышькьантыр иагаша, зычәны азауадаҗы иаазгаз аены инаркны, абри ауаҗы җас дышьтнахит Дамшә. Амашьына данақәтәаз, азауад агәашә дшааталалак, ақәыцъма афҗы аҗасызшәа, иаатқъаны, аху-хухәа ашра иалагон. Атра интацаланы ашә асыркуан. Убраҗагьы аҗазеиқәыкуамызт. Азауад агәашә дтыцаанза, ашра иакәыцуамызт.

– Дамшә ашра иалагеит, хымҗада Самсон Григорич даа-уеит, – рхәон аусуцәа. Исеихәахьан сгәыла, ажәытә усу-җы, апенсионер Петрович: «Алиас, уеицәыхьчала убри ауаҗ. Аибашьраҗы иҗаитцоз сыздыруам, аха аибашьра җа-лаанза, даара ацәгьарақәа җаитцахьан». Сара сусс иалоузеи, аибашьра җалаанза дызҗыз, сусс иалоузеи аибашьраҗы иҗаитцаз. Схата бзиарамзар цәгьара сзимуц. Бзиарамзар хәа сызҗугьы бцәыззарым. Цьаргьы иарбамкәа, аҗәы ихуазар, мамзаргьы аҗнымаҗәахә ирхиозар, амаҗа җьаҗьа ианысны, саҗхьа имиаскәа, цашьа, гашьа имазам. Сметр нақәцаны, иаашәаны, ашәҗәы иананыстца, ицәызыз акы иаҗызоуп. «Исымбарц» азыхәан... Бхата ибдырп. Сара сымацара соума. Шаҗантә ача амцаиршәзеи, атубарқәа аитәзеи Дамшә. Җыц санааз, итцегьы ианхәычыз инаркны... Аха башахеит. Иаз-хауан Дамшә. Матцурала җада дҗеиуан Самсон Григорич. Уи матцурала шаҗа җада дҗеиуаз, хәарада, җада ихалон, иҗәҗәахон сара сдәыцсәагьы. Исцәагозеи. Снаивсыр, сын-кажьцәап, иаасхаштып. Аха Самсон Григорич матцурала шаҗа җада дҗеиуаз, сара иқәыстцоз апатугьы шаҗа иаццоз, истахы истахым, изамҗа ттәаа-тыцхаақәа анаасҗалашалак, шаҗа

аччапшь сёыкәыстоз, убриакара ицәымгра акун, иаха-иаха
гас дышътнахуан Дамшә.

Матцурала җада дҗеиуан зысхәаз, җенак, иаалыркьаны,
амашьына даакәырхын, апаркет ахьырхуа ацех аҗы еиҗа-
быс дкартеит. Җымзка дыкан уака. Ашьтахь дрышьтит аҗс-
така. Абна җызко бригадирс дрыртеит. Уакагьы мзкәак
ракәын дахьыказ. «Снабженецс» дартеит азауад зегьы.
Бжеихан дыказамызт, уахь, аҗстака дтан. Аҗсы ашьеит Да-
мшә. Америкаа рстудебекер даеазәы данакәтәа, алымха
шьатакәа цнахуа, егьа игьаргьарзаргьы, Дамшә уи агәхьаа
шакым анызба, еилыскааит «америкаа рыфҗы» амашьына
иахнакааит, арныкәаҗгьы уахь даднакылеит, дара дыртәыз
җьнашьеит хәа исхәоз шиашамыз.

Мызкахьы знык, җынтә даауан аҗстаҗынтә Самсон Гри-
горич. Ускангьы хара хцех ахьыкоу зынзаскгьы днеизомызт.
Аибашьра аветеранцәа рпатреткәа ахькыду ахатыртә гәы
апхьа даниасуа, маҗк даатгыланы, иара ипатрет днахәапшны,
гәахәарала дҗышәырччо, дышиашоу ахасабеилыргаҗ дахь-
тәоу дныҗналон. Аҗара амихуан абнаҗкаҗцәа рзыхәан.
Дынхалон адиректор дахьтәоу аҗбатәи аетаж ахь.

– Шәыпшы дахьцо Григорич...

– Матцурала җада аҗеира азыхәан, убриакоуп мҗас икоу.

– Иахьа хдиректор игәалакара бзиоуп.

– Азәыр ус шәымазар, шәнеи, иаарласны шәус кашәтҗоит.

Рыбла иамбо хәа икоузеи, рыбзгьы нкылашьас иауҗозеи
аусуцәа!

– Ани дибар хәа дшәаны, иезаноуп уахь дышнеиуа,

– инаҗыршьуеит апарторг дахьтәоу акабинет рнапы
накәкны. Егьиашатәкьаны, убриазәк «инапахьы дизаамгац»
Григорич.

Сара, аиаша басхәап, сыкан ашьшьыхәа, акгьы сәалам-
галакәа.

Җенак, иаапкыша Дамшә, атра иҗасымкызаап, адәахьы
иштәаз, Самсон Григорич данаавала, аҗкәа хырҗьаҗьа, иҗаҗ-
рысны, ақәыҗьма ишажәымлара, ижәлеит. Анцәа иҗьшьоуп
ааигәара сшыказ. Ахәда самҗасны иааныскылеит. Исым-
пыҗкьарц еихон. Сара исымбацызт убаскак игәаахьаны,

убаскак ишуа. «Соушът, успыртц, ма иара, ма сара, хуазэык адунеи ханызаароуп» – ахэозшэа сахауан. Апырхэа ишыапы мѡанцаны дыкшеит иара. Дыкшеит иштцыгыуеипш аеада. Дамшэ снахахъан, ишыапы акэымшэеит акэымзар, зныктэи икшарала изышьхакуамызт, аха ихата ишыапы ґа-замкэа иааґенахахауан. Аха иихэаз ажэакэа имхэакэа, ииашатґэкыаны шыапыла дегъасындаз бымбои, тынч, сшыказ сыказаауан аусураґы. Сара иабастахыз убартқэа.

– Уара, ақамсажэ уакэым, фриц иавчаркақэа сырзымфеит! Уеигрыстґаап! – хэа наиґытқкеит амыждараз. Хаблақэа ааикэшэеит абарт ажэакэа анихэоз. Адица, ибықэшэира дырхыпшылааит урт рѡыза аблақэа! Ус ипшуеит акэыцма, асыс ианазытрысуа, ус ипшуеит алахэа еикэатґэа, ажыбаа ианахаѡо. Ибжыгы убасоуп ишсахаз. Алахэа еикэатґэа анкыруа... Ахэда снапы акэыршаны, ицэысыхъарц искиз Дамшэ, итґегы ирыгэґэаны иааныскылеит, аха уажэы уи ус ирыгэґэаны изааныскылаз, сара схата сицэнахъарц азыхэан акэын. Алахэа еикэатґэа ухакырааит ззырхэо... Итґегы ицъасшьаз, игэабтахыоу сыздыруам, алахэа еикэатґэа шаакырлак, абжы азэгы ишизымычхауа адыруазар акэхап, иаразнак, иахъкырыз атып ныжны, ицоит аґыпхъанакырц. Дахъца дахъаа сымбазеит. Уинахыс цъара хааикэшэар, асыс пшқа иґеипштэны дсеихырхэаны ацсшэа насеихэон. «Хай, Анцэа иныхэароуп Дамшэ, дышпабжыи ухэарауеи!» – схэон сгэаныла. Ус зыкаитцоз, иґытқкыз ажэакэа схаштырц азакэын. Аха сара иахагы лассы-лассы исгэалашэон. Абас зказшьа бзиоу, абас абжы хаа зхоу, икэшэазеи, иараби, убаскан? Иара иакэзамыз изтэыз сызхыпшылаз аблақэа, иара ибжы акэзамыз алахэа сахакырызшэа... Ас санхэыцлак, иаасгэалашэон: «Фриц иавчаркақэа сырзымфеит».

Харантэи ибжы иргон:

- Алиас, нак итакы ула, ушка снейроуп.
- Дамшэ, утал арахъ! Ңумтын! – атра интасцалон.
- Усцэишьуеит. Уара уакэым, Фриц иавчаркақэа дырзымфеит.

Изакаразаалак хшыѡтцак баапсык ататцаны акэмызт ус зысхэоз. Уимоу, фырхатцарак каитцахъаны, уажэы ифырхатца-

ра азбахә сара иахысхәо иахагы гәахәс икаитдоит хәа сгәыгуан. Ихаҭа ишиахауаз ианысхәалак, агәырғара ацым-хәрас, ихы-иҫы цәышхон, иҭахә-ҭахәза, иҭҭәаа-ҭҭәааза икоу изамҭақәа, ипкыш-пкышза аҭхзы нарықәтәон, аха уигы сызлаҳашаз азыблара салаҳаны саналгоуп саназхәыц.

Иҭыгкны икоу аҳәира акәиц алашәар еицш, исҫытҭкыаз ажәа цех-цыцхьаза иныџналан, зегы ражәа иалалеит:

– Фриц... Шака ихъзы бзиоузеи изуцшааз.... Фриц!

– Сара изысыцшааит, аха иара ихаҭа ихәеит. Дамшә акәым, уи Фриц иавчаркақәа дырзымфеит.

Ишицәымгыз гәазҭахьаз, мамзаргы ишәымхәан хәа зеи-хәахьаз, инацыртон:

– Игәы иалсуеит. Ҫазны ишәымхәан. Афашистцәа фрицаа хәа ирышьтан, ишәхаштма!

Ҳшыкоу бымдыруеи ауаатәыџса, аҭоурых акыр хнар-ҭахьоума! «Ихъз шәымхәан, ефесаа, Герострат. Уи ацәгара баапс каитцеит. Зеицш бла иамбацыз, зеицш напы иканам-ҭацыз ахан хытдәцара амца ацратданы иблит Герострат. Ефесаа дыцхәысыз дхатцаз, азәгы ишәҫытдәшәмыршәан Герострат ихъз», – хәа шынархәа-нархәоз, иахагы цсразра акәымкәа икарцеит Герострат ихъз.

– Сшәыхәоит, сшәыкәыхшоуп, Фриц хәа иашәымхәалан Самсон Григорич. Ицәаҭҫыгоу хъзуп. Ҳацсадгыл иакәлаз афашистцәа игәаланаршәоит. Машәыршәа иҫытҭкыеит Фриц хәа. Фрицаа дырҫагыланы деибашьуан. Ишәымбазои, аҳа-ҭыртә гәаҫы ипатрет шашаза иахькыду, – хәа саакәымтцзакәа ишынарасхәа-нарасхәоз, иахагы Фриц хәа наихъзыстеит уи ауаџ. Ихъзыстеит, аха изыхъзыстцаз дызустада, Адица! Ҳдиректор иаткыс зылшо.

Уака саангыландаз. Сыџнытҭка, исызгәамҭзакәа, иезаны аус аура далагеит Шерлок Холмс. Схы сырәхәом, Адица, аха ашьжымтан сымшьацәхныслазтҭгы, агәра ганы сыкоуп, сусуеилкааџхон. Исылазар калап уи азыхәан абаџхәтәра. Изыхсхәаауа, Самсон Григорич иамхахәаз, иҫытҭкыаз ажәа-қәа акакала рызхәыцра салагеит. Ауаџы иаалыркыаны дшәар, дзакәытдәкыоу аазырпшыша ажәа иҫытҭкыоит. Уи ажәа цәахуп, ихџоуп, ишыхту еицш аџы зтоу аҳаҭшыа.

Агәырғароуп, ма агәырџоуп ахапшы аха ахызкы. Иаанагозеи, ура уакәым, Фриц иавчаркакәа сырзымфеит хәа иихәаз? Излеихәо ала, афашистцәа анхақәла инаркны деибашыуан, аибашыра анеилга ауп даныхынхә. Орденк, медалк хәа акгы имам. Уи егыоурым. Шақауы хамта рымамкәа ихынхәызеи. Аха аскактәкәа деибашыызар, ааигәа, Аиааира амш аназгәахтоз, атрибуна дықәгыланы данцәажәоз, икастдаз ахатарақәа хәа ихаихәакәаз иашазар, имташыас икааз ахамтақәа? Будапешт ахы ишақәитәхтәуаз, Рейхстаг абирак қапшы анахадырғылоз, Берлин амтан дшыказ... Абаскак агәалашәарақәа анихәоз, изихаштзеи афашистцәа равчаркақәа ртәы? Ишсыжәыртоз, сшырфоз, сышрыцәцаз хәа налаитцарауаз?.. Излеихәо ала, еснаг аибашыра аилашра агәтацәкәа далан. Уақа икартозеи авчаркақәа? Урт ахыказ аконцлагерқәа рғы акәын. Аткәацәа зцапшыоз аесесовеццәа ирывагылан авчаркақәа.

Абас схәыцуа сышнеиуаз, Адица, атыхәтәан сзызкылсыз акны саннеи, сгәы иаанагаз, сыбжы рдуны исхәазшәа, сшәан, саанапшы-аапшит. Иалцуазеи, ииашам агәџарақәа рыла, аибашыра аветеран ицәа цысеыр? Мап, уи уаха сазымхәыцроуп.

Аха, шақа абас схәоз, иахагы схәғы иааиуан. Дрыткәахьан, хымцада дрыткәахьан Самсон Григорич. Убракоуп авчаркақәа дырзымфакәа дахырыцәцаз.

Схы агәра органы салгеит уи дыткәаны дыкан хәа. Убринахыс исызцәырцит даҟа зтаарак. Дрыткәахьазтгы, данцәажәоз, амитинг аан, иажәа изалаимтазеи? Шақауы, иткәаны иахыказгы, афашистцәа ирҟагыланы ақәпара иаҟыз. Аткәацәа шдыргәакуаз, агазтә камерақәа рғы ауаа шырхәаеуаз, ишырбылуаз хаихәар, афашизм агәаг харкра азыхәан уи еигыу иарбан ҟырцштәу. Аха иара машәырынгы алагери авчаркақәеи рызбахә иҟытымшәац.

Абас санхәыцуаз, ибцәыззом, сызгәык иахәоз даҟаакын. Ацәгәара казцо, ацәгәара зызбауа иоуп даҟазәгы дуауы цәгыоушәа, дыцәгыахәыцџушәа... Амашына атормоз аҟҟартә иказтада?! Дегызеигыым ахатца, дуауыбжаны адәы дықәзырхада? Ухатәы збаны збара уцала. Даҟазәы еили-

каалааит уи ихы-ицыхэа. Аха, Адица, зныкыр азэыр ихы дазхэыцны иеникылахыоума! Уимоу, зыламыс цкъам иоуп, даафэымтцзакэа аламыс атэы иалацэажэо. Уигыы сзымдыруа цыыбшыома, аха...

Дамшэ анизытрыс ифэыткъаз ажэакэеи Аиааира амш аан иихэакэази саафэымтцзакэа еифсырпшуан. Урт анеифсырпшуаз, слымха итафуан, Дамшэ анизытрыс ибжыы зеицшраз, ицшышыа шыказ. Ижыышо ақэыцъма. Икыруа алахэа еикэатэа... Арахь иара убри амш инаркны, ицабшыаша, сцэымыгхара, гас сыштыхра ацымхэрас, мыцхэы ирхааны, иблақэа амтақбақъара рхыхэхэыла ацсшэа сахэара далагеит, сара сгэафы уи иахагыы еиханахаит ицэымгра, иахагыы гэаарас дыснарakit. Иснаалом, абзиара снаалом.

Инықэырпшшэа избахэ басхэахэеит хэаны актэи аетаж афы инхо апенсионер Петрович. Хэылцэзыла убрии сареи агэарп афы хнатэалоит, хайцэажэалоит. Дамшэи Петровичи, иара ихэашыа, «взаимопонимание» рыбжыоуп, еилибакаауеит. Алапш шынаикэшэалак, игэыргыа-гэыргыо ашатэышатэара иалагоит. Ицыхэаршэшэоит, ишыапафы аеканаршэуеит.

Петрович иасхэеит Самсон Григорич изыхэан гэварас исымақаз.

– Уеалаумгалан, итцақэа еимзаргыы, азауадафы ицашэқэа гэгэаны ихахэеит, уара дузеицэахар калоит, – анихэа, гэтахэыцраха исысит. Акэты ашыга ашыапхыц итнахуеит. Узшаз цкъа уимшеит, Алиас. Шакафы рыбзиабара реижьяхыоузеи, аха ирхыргеит, ахэыцқэа ишырхырго еипш аимхэаршэаа. Ахэсақэа ааргеит, инхеит, ахшара роуит. Уара утэы азэы иналыдгалан, уналыдыпсыла уцеит. Абар уахыкылнагаз. Изхаразамыз ауафы... Уеынкыл, Алиас, ма уажэшыта уеынкыл. Убри аамта иқэырзыха узтада. Ахатара кауцеит, Алхас изууз иаахтны иоухэеит. Убастцакъа игэагыны, угэаарақэа иахэа Самсон Григорич. Убри акы. Ақбатэи. Ухы иадумтцеи, уцстазаара азукуазаргыы, Адицеи уареи шэеицэызра, шэыбзиабара ашэы ашэызтаз адацпашэ аилкаара? Уашытаз убри. Алахэа еикэатэа абжыы ихоума, ақэыцъма апшышыа ипшышыоума, «аснабженец» уара усс

илоузеи. Аибашьра иҗаз, ииашатҗааны Аңсадгьыл зыхьчоз, Аңсадгьыл тины, зхы еиқазырхаз, еилызкааша ыҗоуп. Абас схы җажо, схы сазагьуа санаазхәыцлак аҗаца касы зны иналхатцо, нас иаалхыхны, лыжәоахырқәа инарықәыршәуа, сыбла даахгьлон Матқәа. Амш лашара анубалак, уеизгьы-уеизгьы изугәалашәарызеи атх лашьца. Фриц аибашьра дықан, аҗабаақәа ибеит, аха уажәы иҗабаақәа ихаштхәеит, ихы-иҗы ихалашеит, изамоақәа җыҗақшьяаза, аңстазаара далагәырғьо адәы дықәуп. Аибашьра еилгеиҗьтеи шықәсык ахылацыпхьаза, иаҗа-иаҗа иртбаауеит имаҗа. Аибашьра еилгеиҗьтеи ашықәсқәа шаҗа инаскьо, Матқәа иаҗагьы деипшхоит атла алоаара иаҗу амахә. Уи иара ихароузеи?

Убри аамыштьахьгьы, Адица, сгәатца иҗашәаз убри акәиц, имцабзха еибазыркыша даҗеакгьы ыҗан.

Баз ауафь данишь, инақәырццакны бара хатца банца, хәыҗьегьы халымгазакәа ашкол анкаҗажь, ибдыруазар акә-хап, дысзеиқәырха, абаапс хәа, саб сзиҗаз ахьча Гәдиса даараза дуаф җәыҗоуп, уи исеиҗәақәоз ахаан исхаштуам.

– Ушыбзас уңсит хәа ззырхәода, дад? Ахьымзгь згас изыхәан мацара акәу җьушьома? – җааитит уахык аҗыҗ аҗы хаштәаз. – Даҗәзәы игәырҗа угәатца имнеиуа уаныҗала, уңсы шҗаз уалгеит, дад. Итатаза, иҗәымшәышәза атла иадиаауеит аҗәымса злырхуа. Аңсы тоуп. Амра ақәшуеит, ахьҗа асуеит. Ишнеиуа, ифаны, иҗәымсаха атла иадхалоит.

Убас еиҗш сназхәыцит. Ашкол ханҗаз еиҗш, уажәы Адица амоа даныланы дышнеиуа Матқәа даалҗылар, илхәарушь паса илхәоз: «Алиас, сухәоит, хамоахытцны җеахтәахып, сгәы алабжышқәа аҗаңсара иалагоит сналҗаңшыр. Сара сынасыҗ схы ахызбаауеит». Хҗыҗаҗы иззымдыруада уи лтоурых. Лара дшыхәычыз лани лаби ңсхьан, аха аетымра даламырңшыкәа, рнапы дықәыргьиланы драазон лашьцәа. Ус дшоуп ауафь, аҗәарт ызыр, рычеидыркыло еиҗш акә-чарақәа, зани заби зыңхо ахшара, иаҗагьы рнапы еикә-дыршоит. Лашьцәа рхатцарҗысра ианааҗагылоз, аеырбара, анасыҗ хәа ианхәыцуаз аамҗазы иалагеит аибашьра. Раңхьа аибашьра дыргеит лашьеиҗабы. Аңхәыс дааигар амуаз, Матқәагьы җацак длоурын, аха, ибымдыруеи, аиҗабы

дшыкоу аитбы пхэыс дааигом, дызгабзар хатца дцом хэа атцас бзамыкэ ихамоу. Аихабы ишьтанеиуаз дыцшын, аибашьра еилгап, сашья дхынхэып, дтаацэарахап, нас сарггы сыпхэысаагара сазхэыцып хэа. Аха аибашьра зызбаз ауаа цэала-жыла рышьра азыхэан мацара акэзам изизбаз, уи избеит ауаа рыгэтыха ссиркэаггы амцабз зыцрасыз ахычпацыр амцэыжэоақэа иреипшнатэларц. Дшэозар акэхап ауаа рыгэтыха ссиркэа зеггы назо иалагар, насггы дарадара рыгэра еибаго, икэибамхуа еидгылар, иара икны ифеины ицэыргар хэа инцэа тып. Аибашьра дыргеит Матцкэа лашья агэыбжэанытэггы. Шықэсык-фышықэса аатцханы, урт рымца днықэлеит аитцыбзаггы. Аибашьра ианналагоз лара, Матцкэа, жэипшь-жэохэ шықэса ракэын илхыцуаз. Лашьцэа азэазэала амца ианнықэлоз, илархэон, абжа цэбыргны, абжа иашаны: «Хэхэшьа хэычы, хара хцоит Ацсадгбыл ахьчаразы. Ххынхэуеит иаарласны. Бара бахзыпшы, ханаахынхэлак, атаца матэа бзиақэа бзахзахып, атаца касы бхахцап, ачара бзуны, хатца бхашьтып».

Аибашьра, Ацсадгбыл ахьчара зеггы ирзеипшыз усын, ишцакалтоз?! Агэылацэа аалхылацшуан, лымацара аоны дахын апхэызба цэрышкэа хэычы. Аибашьра цон, лара уахичени илызхауан. Лықэлацэа зызхэыцуаз ларггы дазхэыцуан – ирласны илызхандаз, лықэра атцанакуа дшаакалалак, ларггы дцарын лашьцэа ахыкоу. Ашэкэкэа лзырыоуан, хэаас икалымцарц, ларггы лыпцстазаара зызкыз убри акэын – лашьцэа ргэы зыргэгэаша асалам шэкэкэа рыоура. Хшаахынхэлак, таца матэала беилахэаны, ачара ду бзуны хатца бхашьтуеит, анасып бзахацшаауеит хэа илархэаз, лысалам шэкэкэа рфеы ирзанылцон, сашьцэа, зыда цстазаара сымам, исашэхэаз ажэа нашэыгзароуп, аиааира шэыманы шэшаахынхэлак, шэашьталароуп атаца матэа хэа.

Аибашьра ианалага, шықэсык акара аатцханы, дтахеит лашьцэа руазэк, аихабы. Ашэы лшэылцеит.

Итцит шықэсык. Лашьцэа фыцьа лзынханы икан. Шықэсык аиха ашэы ныкэбымган, ибзынхаз башьцэа ирпырхагоуп анырхэа, илшэылхит. Аха мызкггы цэанза, ашэкэеикэатцэа еица иаагэышьеит. Дтахеит лашьцэа даеазэггы. Убриггы

дылтәуеит. Аншъан кфалтцеит, лашьцәа ыыцъа рпатреткәа ашәы нарыкәыршаны икналхәит. Иахаану ирхамыштүа ирхәоит, лықәра ианаумшьартә, амыткәма хәаны, аншъан иакәтдәыуарц инеиуаз, дрыкәшо, лашьцәа шылтәуоз.

Аамта цон. Аибашьрахьтә иаафуаз агәыргъафхәашакәа гәыргәгәагас илзыкалон, лгәахәра хәырбгъыцны инакәлон – иаха-иаха аиааира ргон хәибашьыццәа. Иаха-иаха игәышьтыхгахон иаанхаз лашьазатә икнытә иаауаз ашәкәкәа. Ақытафы имџапысуан агәыргъаратә митингкәа. Зегъы агәыргъара анрымоу, згәы ахәра баапс анугы, ихәра аиааира изымариахоит, насгъы еихарак уи, ахәра зну агәы кәыпшзар, уаха ашәытакәа аннамтацзар ацстазаара. Сашьцәа ыыцъа тахазаргъы, баша итамхеит, ага дыкәырцеит хадгъыл, уажәшьта, исзаанхаз сашьа иаарласны дхынхәуеит хәа дшыпшыз, аибашьра аилгара мшкәак шагыз, дтахагәышьеит ахыктәи лашьагъы.

Ибгәаламшәои, Адица, хара жәба рфы хантәаз, аибашьра еилгеижьтәи жәохә шыкәса аттра азгәартон хқытан. Аибашьра иалахәыз, рыгәкәа аорденкәеи амедалкәеи рыла ирыпхны еизеит. Хара, аихабыра класс афы итәаз хакәым, актәи акласс инаркны, ашкол иатааз зегъы, ашәткәа кны, хартаџцәа хрыма ицеит. Исыздыруам иахьынтәааз, ахарчынкәа брыхәапшызар, игәабымтар ауамызт, рыжәџахыр икәыз аетдәкәа шыцырцыруаз аены уака инеиз аинралцәа, аподполковникцәа. Харт, ачкәынцәа, ашыцреи агәыргъареи хаиманакуа, урт ракәын хазхәапшуаз.

Икәгыланы ицәажәеит азәырфы. Тахмадакгъы иажәа даналгоз:

– Хәи, икарымтазандаз, иаха еигъын! Хәхәракәа дыртлеит, – ихәеит ишытартцаз ахахә азыхәан, илабжышкәагъы ааирыцкьейт.

«Абрака иргылахоит Ацынцътәылатә еибашьра дузза аан итахаз апсараа ртеицәа ирызку абака» – хәа зныз ахахә аткысгъы, зегъы адеизаланы, еикәышышы, лахъеикәтцарала иахәапшуан, акласстә гәы еипшха, ахата еикәатцәаны, ажәлакәеи ахызкәеи хьтәы нбанла ифны иантцаны игылаз ағәы. Уажәеипш ускан рпатреткәа кыдрымтацызт, рыжәлақәагъы

амармалташь аёы итаңканы ианырымтацызт. Ибдыруеит, ипсага бзиахааит, Маткәә лашьцәә, руа дарбану сгәалашәом, ипатрет кызам. Знызатәыкгы, гәыхәтәхымза, ипатрет тимхзацаарын.

Исгәалазыршәаз, убаскан амитинг аныказ, Ахьз-аңша ағәы днадгыланы, Маткәә лашьцәә ахыкгы рыхьзкәә, рыжәләкәә нагзаны даңхон, лыбжы тыганы, акыр-кырхәә дыччон. Зылабжышкәә зрыцкьоз раткысгы, убри иаха дрыцхашьо, иналыхәаңшуан. Пәхәыс быргк дналыдгылан лнапкәә аалыкәлыршеит. Лызкәә лнапы кыдшьыланы ишыы-шыуа, дыргәыбзыгуа, ус налалхәеит:

– Маткәә, нан, әжәлар ирхаштырц ртахым башьцәә. Урт Аңсадгыл рхы ақәырцеит. Уажәы баша ағәаёы иануп рыхьзкәә. Уажәшьтан, адгыл иақәлахо, ахахә таңканы, рыхьз анырцоит. Итахагәышьеит, нан, урт.

– Излабхәозеи ус. Иахаггы лгәы еитасуеит, рыңсы тоуп, ихынхәуеит бхәар, – лыбжы рхәыңны, Маткәә илмахартә, уи иналфалырхыт дача пәхәыск.

– Шәафәыт амц ахәара! – илуамызт аңхәыс. – Лашьцәә акәытцара итакны иршьыз ңыыбшьома, ахацәә ахьтахоз итахеит. Аиаша лдырузааит, дтәыуааит, икалыңсааит алабжыш! Иаха далцуеит. – Лыбжы налырдуун, Маткәә ила-хартә, шәаңхәахык ишихәара: – Иршьит, нан, алемсаа иршьит башьцәә. Урт уаха ихынхәуам, – лхәеит.

Сара исцәымығхеит. Раңхәаза акәны илархәоз ңыысшьеит. Сыңшын уажәымзар-уажәы ахәхәабжь гоит хәә. Ибдыруеит, ханыхәыңыз, аибашьра анцоз, ианеилга, шықәсык-шышықәса антгы, иаалырфаны ахәхәабжь налыуан ақыта. Хәоны ханнеилак, аңсы дықәамызт, зеггы аштаёы еилагыланы, рыхкәә неидкыло еибартәуон.

– Ха-ха-ха! – дааччеит Маткәә. – Сашьцәә... Ахыкгы исархәаз жәдыруама? Арахь шәааскьей, шәааскьей... Ишәа-хауама? Ачарахь шәсызней... Ха-ха-ха! Сашьцәә ачара сзуны хатца срышьтуеит. – Данаахьаңшуаз, лылаңш насықәшәеит. Лзара лнапкәә акәыршаны илыдгылаз аңхәыс, лылабжышкәә анхәкәкәала, илзымычхазт, дналпъртцит. – Уара? – Дсыхәаңшуан. Схы ахьызгара сзымдырит. – Уарггы уней ачарахь. –

Сзыцәшәаша хәа акгыи рхысымбаалейт лыблақәа. Лымаҭәа шкәакәақәа, ииашаҭәҕьаны хаҭа дцозшәа, ицқьаны иуанҭан. Акы заҭәык угәахы зыртрысуаз, уафы ишимбац, цшак налысыр дкахауейт ухәартә, илыгын. – Умнеиуеи, счарахь умнеиуеи? – анылхәа, сыбжыи сыхәлашәейт.

– Умшәан, дад, уафы дицырхагазам, – ихәейт ибжыи ныҭақ, сааигәара игылаз хаҭақ. – Лашьа, аиҭыбзагыи дҭахейт хәа ашәҕәи мыжда анлоу инаркны, абас дҕалеит, гәаҕцәҕьа.

– Ха-ха-ха! – лнапқәа лқьышә иацыракны, лыбжыи хәаеуа, дцәыҭаччон Матцкәа.

Уи закә ччаңшыиыи еилискаартә сөейдасхьан...

Адица, аены слымха иҭафыз Матцкәа лыччабжь сгәаҭаҕыи инхейт, ақыҭа иналыфлос ахәхәабжькәа ирейцшха. Исзынхейт леилахәашьагыи. Лара заҭәык маҭәа шкәакәала деилахәаны, аиҭбыратәи аклассқәа рҕы итәоу азҕабцәа хәыцқәа реицш, лыхцәи жәпа, лыгәчама инахысуа, иҭаны илыкәыи, рҭыхәақәа рҕы абант ҕапшыкәа алаҭаны... Иҭьа-сшьоит иахьанзагыи лыҭсы злаҭоу. Уи дзеицшроу... Аибашьра иазку акиноқәа рҕы избақәахьейт хсолдаҭцәа зхы иақәиҭыртәыи, аконцлагерқәа рҕы иҭақьыи атҕәацәа. Матцкәа убарт шаҕа дреицшу сшазхәыцуа, амца иахакнахау ашәха ахәша аналҭуеицш, изамҭа ҕыҕаҕшыаақәа аҭхзы рылыҭцәцәо, иҭчаа-ҭчааза, иҭахә-ҭахәза санынаифаҭшлак Самсон Григорич, алахәа ақырра еицшха, ианаасахалак ибжыи... Аха иҭегыи деицәазаргыи, сусураҕыи ҭынч сыҕазарц, «кусок хлеба» сымазарц, хаинышәар акәын иарей сарей. Уи азыхәан мҭас иҕоузеи? Сан лшья шсыллоу фашьом. Абжыаа-ҭны мыцхәгыи дуафы гәшаҭоуп, дҕәымшәышәуп, ухаткыи сцааит хәа лнапы ыргьежныи угәыдылкылоит, аха лгәи ҭшқара данынахыи, ирейцәоу абрагь диҕызахоит. Абартца иқәгыланы аҭстақәа рахь ицшуаз, уара, абзиара знымаало, уца, ухынхәи узлыҭыи ақәыҭьмақәа рахь схәан, абна ҭызгоз машынак инақәҕахәаны исышьҭит Дамшә.

– Анцәа иҭьшыоуп, ҭынчрахейт хәфны, – дгәыргьейт зыҕны сыҕоу аҭхәыи. Ахымш рыены, усура хцарц, амардуан хналбаауаны, абз ҭхәа, ицыркыҭуа, ахәынҭцәа агәыдҭатала иаахҭылейт Дамшә.

Салгеит, исылшараха Аңсара ахарштра, аңыртра, еилыс-кааит, хуазэк адунеи ханызаанза, еиңыртыша шхамам уи алеи сареи. Зны-зынлаггы убас сгэи иааҭашэоит: «Сы-қәымтыр, Аңсара сықазар иаха еиғызарггы қаларын. Сыз-цәыбналарц истахыз, иахаггы исхынхалеит. Иқазма даеа мѡақы, уақа сшықаз сацәцартә?» Абри саназхәыц, Адица, иаасгәалашәеит уахык исыхыыз. Атцх аееиѡнашахьан. Усқәак сыман агараж аґы. Аґы ыжәны дсымбацызт бхатца, Маңығана. Аарлақәа агараж ицаигалеит имашыына. Саниба, акабина дыштатәаз, инапы нтырхәхәан, аҭахмада асаби даниргәыбзыгүеиңш, ссахәы инапы алшыуа:

– Усызгәааны уқоуп, Алиас. Сара истахымызт угәы нсыр-хар, – ихәеит иажәақәа еихқьашо.

– Уара иудыруазма Адица бзиа дшызбоз? – схәеит, иара иижәыз аґы сара агәағра сыланатцазшәа.

Сгәи сынтахәыцит: «Ижәны данықоу ауаґы иаха аиаша ихәоит».

– Издыруан. Сара издырқәо рацәоуп... – ґааитит ибз еилацәто.

– Уара зынзаскгы бзиа дубазомызт. Уара уакәзам, лара лакәын бзиа узбоз... Аха уаха бзиа улбазом. Лара лґала исалхәеит. Бзиа улбон, аха уаха бзиа улбазом, избанзар... Избанзар, уара бзиа дубазом... – нақ сипырцит. Агараж сдәыл-цит, Шәантәылақа ацара, Алхас ибғалара мызкақара бжәан усқан. Адәахыы сахыглаз исахауан, дқьжә-быжәуа ахәара даґын сара зынзаск ссахыы исзаамгазашаз. Азы итыргаз аң-сыз еиңш, ахауа сызхомызт, сґы раҳаны исыхәлазгалон аңсың. Схынхәны саатцалеит агараж. Аруль ихы нақәитцан, дыцәеит Маңығана. Сеиҭандәылцит. Саанаңшы-ааңшит. Ацаңшыаѡ дҭахәахаа дыцәан ибудкаґы. Сшьамхқәа атысра иалагеит срызнымкыло. Азәггы сибом. Агараж ашә асыркып. Аус асыруп амашыына. Сцап ашышьықәа сындәылцны. Амашыына аус шаируаз дыцәазтґы, азамеканиа қалеит рхәап. Ицызжәуаз мхәашьа рымам игәғәаны ижәны дшықаз... Абензин ацыңхь наласызтґы...

Атцх еимаҳаны илашыцан. Иқәарцссон. Ахауа сзымхо, атцх сшалагылаз, сгәи инықәѡит бжык: «Игәағгы! Анцәа дуи-тәит. Баша ахатца хәа аиқәа ушьоуп ианузымгәағь. Уаѡцсы изеилкаараны дықазам».

Сдәылтуан, сыһналон агараж. Иҗаһааа иҗәан ақыта. Иаһа-иаһа икәадахон сшыамхкәа. Аҗәа балан барггы, Адица. Акабинаҗы ихәда абжыи гон Маҗыгана.

Аҗх сшалагылаз...

Аҗла гылоуп җашәла, ауаҗы иҗсы златоу ауаҗы илоуп хәа ирхәо аҗәаҗка убри ауаа еилыскааит иаҗанакуаз. Ауаа саҗәиһыҗеит, ашыҗаһы иаууит акәымзар. Сыбла даахгылеит... Дааины, даасыдгыланы дсаҗәажәозшәа... ахыҗа-җахмада Гәдиса. Ашыҗа санигаз еиҗштәҗка, ауаагы сеиҗәирхеит.

Бара дыбдыруеит, ишыбдыруа еиҗш, аҗсаратәи аҗахмад-җәа зеггы. Сара ибасхәап уи зынзаск дызлабзымдыруа. Ибасхәап иаҗәабжы. Схаҗагы исҗәымгуп ихшыҗортҗагоу, игәиҗҗәагоу аҗәабжыкәа. Аха уи иихәақәаз... Икалоит барггы быҗҗстазаараҗы җыара ибыхәар... Аха аҗахмада иаҗәабжы ламыс-еиҗәырхага басхәаанза...

Ауаҗы дишыит башыа, Баз...

Бан, Мсыгәда, ақыта даналырҗоз аены, ашыҗымтан бара бнеит сара сҗы. Убри аены, ауахҗәҗка хатҗа бҗеит.

Хәарада, Мери ибалхәеит, сылабжышкәа аластҗахырҗ, лҗабра шыскыз, акласс сынҗәылҗны сҗеит ашыахыаены. Ихырҗәагаз уи амҗабз, бара бышҗка исымаз абзиабара ма-җара акәын изхылҗуаз хәа басхәар, еилазгеитоуп, ашәҗкәы бзыздырҗ анысызбуаз, сахымҗо, иҗканы схазы ишыҗыс-хыз – исзеиҗәоуп, исзеиҗыуп хәа сазымхәыҗкәа, иаакалаз, ишаакалаз иаахҗны ахәара.

Сҗеит ашҗол ашҗа сынҗыҗҗны.

Уинахыс, Адица?

Барггы ибыздыруам, илыздыруам Мериҗы.

Мирон имашына хәқәтәаны, иҗеггы аҗызҗәа сыманы шака хшәышыҗаз, ахәара иаҗсам. Ибдыруеит, шәхамбеит. Шәнаскыазгаз иҗала ишсеиҗәазгы, аҗәра сызҗомызт, ауахҗәҗка адәыҗба шәҗаланы шәышҗаз. Уаҗа сызлеиҗкаҗашаз аҗәақәа анизымҗшаа:

– Алиас уакә сакәзар, слышыҗаланы, шыаҗакгы кастҗомызт, – ихәеит Мирон.

– Улышыҗаломызт, избанзар ура бзиа иубо дуҗәымззәц, – инаиаҗаскит иаарымҗыҗны.

– Даңсам, уи уара убзиабара даңсам. Асабшаены лареи уареи шәеицны, амҗышаены даҗазәи иццаз, бзиа лбара акәым, аңсшәа лахәарагы даңсам.

– Лара илтәхны дицымцазеит. Сара агәра згом лхала диццеит хәа. Ма дымтцаирсит, мамзаргы даҗа мчымхарак дақәшәеит.

– Ажәйтәан, аңхәызба дымтцазырсуаз, аҗыхәда длақәкны, ауапа даалахәаны дигон. Уажәи дымтцадырсуеит машыынала. Иумахәхәи?!

– Бзиабара хәа акгы рымазамкәа ахәса ааргоит хәагы сахәхәеит, – схәеит сажәакәа ырымчны. Исхәоз баша агәыңжәара ишыснархәоз идыруан. Иакәҗимтзеит.

– Сара исмаҳац, дәығбала аңхәызба дымтцадырсит хәа. Инаскызгоз иуеимхәеи, адәығба иакәсыртәеит, Адица лнапаҗы ачамадан лкын, дацклапшны деилахәан хәа?! Иуеи-хәеит, иумахәзеит. Рыфнәтаҗы иҗалакәаз умдыруеи, дцеит, диццеит Маңгана...

Агәра сымгар исылшоз. Ибдыруеит, ари кәлеит, Гагарин акосмос ахь даныңыр, мызкы аатхәаны. Даҗа мызкакара афны сыкан. Ашкол ахьгы сзымнеиуаз, хәызак дызбаргы сызцәырымтцауаз, сыбзиабара ахьсызхымгоз азыхәан мацара акәмызт. Бара, пхәыск, ибцәыцәгәахап уи аилкаара, ахацәа роуп еиҳарак усеиңш иҗоу гәнызго. Сара ашәкәи саныхын, ахьымзг сырган, сларкәын, сцәа ңеын. Сыбла ихыңшылоз, хгәи иалсит амчымхара узықәшәаз хәа акәын ишсыхәаңшуаз.

Ашкол агәхәаа зкыдаз. Сгәабзиара акәын хәыцыртас ирымаз сани саби. Изхысхәаауа, убаскан, мызкакара анаатц, ааңынра ниасны, аңхынра анааи, асы зытны илеины, ам-җақәа анаат, ашьхака срышьтит ахьча Гәдиса сиццаны. Сеигәырғәаны сиццеит саргы. Сгәабзиара акәмызт хәыцыртас исымаз. Ңытраамтәк салцны сҗалон Аңсара. Исахауамызт бызбахә, дызбомызт Маңгана, рыцхашьарала азәгы дсыхәаңшуадыт. О, Адица, ибықәшәира ихәаңшлааит усеиңш иҗоу блала. Уажәааигәа, аус асырурц акәым, иара ус, ңшыхәҗыс сҗартцазшәа, ашьтыхга кран сыфхалан, акабина сынтагылеит. Сыңшуан Гәдиса сицны сахьыказ ашьхака.

Абан, агаѣа аганахъала иапырагылоу ашьхақәа ирхыхәхәо, уапа иатцәала аѣтахәхәа иахъааңшуа, зымтан хгылаз ашьха Лыхта. Аколнхара аңсаса ҳацказцаз, амѡаңгацәа хнаганы, атың хзыргыланы, ѡымшқа рыпсқәа анааитарк, илбааит аѡнықа. Арт ахәышықәсак рылагы, иааныңшыртә, аѣар еитагылахеит Аңсара. Ускан, хәышықәса уажәаңхъа, аибашъра еилгеижъѣи уамак ахъымтцуаз аҕнытә, хқытаѣы даараза имацын ахацәа. Агәың аиҳабы далхны, рҕеибаркны, ирацәаѡны ашьхақа ианцалоз, инеимда-ааимда ианыхъчалоз аамта цахъан. Имачмызт аңсаса, хышә хы ыҕан. Цаны, рбара уамак ицәҕамызт. Ашьжымтан иѡаргыланы, ма арѡаш анырцә, мамзаргы атың аганаѣытцәҕа анаара инаѣахтон. Акруны акрыфаны, ашьыбжы аныѡыхыхәхәо, хтон араха ахъхәуаз. Иааңхъахтон. Рѣаархон атың ахъ. Збара цәҕбоу аңмахъақәа роуп. Азарақәеи дарей еитцухлароуп, хазы-хазы итѡуклароуп. Есышъыжъ, есыхәылбыҕеа иухъалароуп, ахш, ашә ртың иқәутцароуп. Хара иҳамаз ахъақәа ракәмызт. Урт даѣа цѡоуки рыцын, даѣа шъхак аѣы игылан. Хара иахфаша змытцуаз ракәын цъмахъас иҳамаз. Егъырт зегы ашьтәқәа, ақыжәқәа, аңма тәыркәа, азарақәа...

Хаҕан абас хѡыца, змахәѣа мчыдақәа аколнхараѣы уамак ирмыхәоз атахмадеи, згәабзиара уашәшәыраз ардыси. Убасқангы, иахъа – уажәгы шаҕантә сазхәыцхъоузеи, ашьха санцашаз аламталаз, саб иихәаз:

– Угәнаха рзымгароуп, унасың шңарѣақәеи!

Уи имхәеит чыдала бара ибызкны угәнаха лзымгароуп хәа, мамзаргы изкымызт Мацъгана. Изустцәадаз дызѣыз? Аамта бжысит уиаахыс, саб иацәажәашъа иаҳа издыруа сѡеидасит, аха макъанагы исзымгәыҕыц, уара ишңоудыруеи, изустцәада, изѣақәада сынасың, хәа иазтцаара. Ускан, ашьха санықаз, Адига, сара сзыхәан адунеиѣ иаман ѡ-ңшшәы затцәык – ашкәакәеи иқәатцәеи. ѡ-хықәк ирхықәгылан ауаатәыѡса, рыгәта ирыбжысуан азиас. Хықәк аѣы игылан ауаабзиақәа. Сан, саб, сѡыза Мирон, сызцу ахъча-тахмада, аңсараа. Ахеивқъа хәа изыхлафуа, ашәы еиқәатцәа аткыс еицәаха, атаца матәа шкәакәа аибашъра изышәнатцаз Матқәа, нас, дыбдыруеит, шақа бзиа даабоз, аѡоурых хзыртцоз хартцаѡы

напызатә. Быпшызар акәхап сөыза Мери далаимтцазои хәа. Уи зынзаск даеакуп, даеа бзиабароуп. Азиас егы ахыкә ағы игылан ауаа хәымгакәа, адуне ағы иаакало анасыпдаракәа зеггы зыхкьо. Урт рапхьа игылан изыхәтаны, ахьча-тахмада ихәашьа, алажә еипш иржыз Арутан, ақыта иалырцаз Мсыгәда, нас, бгәы иалсгәышьарггы, бзыцпаз Маңыгана. Ауаф бзиа азиас дырны ауаа баапсқәа рахь даннеилак, гызмалрак наитцагаланы, ибзиара аадырхәашьуан. Атцкыс еицәан ауафы баапс азиас данырлакггы. Ауаа бзиақәа еичирчон, ицәгьара шхамха ианрылаитцалак, икарцара ирхәара рзымдыруа, ухәхәапшыр, ухәзхәыцыр, хуаа цәгьақәамшәа хәкоуп, арахь, аныха хакызшәа, азәи-азәи хайбатахымкәа хашцеилахеи рхәо иаақәирхоит, рхәатәы еиқәымшәо иааилаирхоит. Ихәта днаскьаны днагылоит. Даапшуеит. Иблақәа тылашыцаауп. Уеизггы-уеизггы итылашыцаазароуп, итқәит-тқәитца, аашышь аблақәа иреипшзароуп. Схағы адунеи-хаан исзаамгацыт Фриц иблақәа иреипшны. Дыччоит, днаскьаны дахьгылоу ахәамга-гәыпжәага. Дрыхәапшуеит ауаа бзиақәа. Ибоит урт рыхәдацәақәа штибакааз. Икацатәузеи ауаа цәгьақәеи ауаа бзиақәеи еитанамиаиларц азыхәан? Иацтатәуп, азәгы дызмыруа афынза инагатәуп урт ирыбжысуа азиас. Уинахыс адунеи иаха-иаха ицкьахо ағынанахоит. Насып хаманы хкалоит. Хәпшып уаанза, хәпшып убри амш аенынза. Абасеипш икоу амш дазыпшны акәзар сабггы бзиа изибо ажәапкак ахәара: «Згәы цаз инасыпггы цеит». Сышпазхәыцрыз? Бара бышка ииазгар, иаанхон акы – сөызцәа ыцьяка-хөыкка ааизганы, машынак аапшааны, бхатца иашта ханталар, амашына бынтажыны, схы ахынахо, уафсы хәхызымпшаауа бгара. Уи афыза акатцара улымшеит, Алиас. Ажәытәан хатцарас иршьоз уара иуцәызит. Ус анакәха, узыниаз уанышәа. Духаршт Адица. Илеигьу шакафы атыпхацәа ыкоузеи иара абрака, хқытағыткәыггы.

Сара абас схы сацәажәо, абас санхәыцуаз, азыршьтра ғыц атауа арфаш мфәхызго иеипш, саб сызцитцаз ахьча-тахмада даеакала сыхәышәтәра дағын. Сыхәышәтәра иағын иара, шьхатәыла ахәта. Шьхатәыла азбахә збасхәо, ухы-угәы уха-нарштуа, ублақәа хнауа ишыпшзоу, ажәфан иалашьшыа

ахракәа рымтан уаннеилак, уара убаскәк уахьхәычу, уахьым-чыдоу ушазхәыцуа, аныхабаа уәнагылоушәа, гәнахарала итәу адгьыл уафәйтханы, ажәәан ахь, иумбазац дунеик ашкә ушханагало, ушәа-уда италаны Аиргәаа ран хәшәы ссирк улыржәышшәа, ахауа зәыда ушарыцкәо, мамзаргьы сара сзыкәшәаз афыза иакәшәаз изыхәан азатцәра аткьыс еигьу даеакы шыкам, уи азатцәра шака утаху ашьха ишуоуа ухәа, салаланы ибасхәарц акәзам, Адица. Цаны, урткәа зегьы уа икоуп меигзарахда.

Сыхәра дахькьысуамызт ахьча-тахмада, сара исыхьыз даеазәы ихьызшәа, ихшыф аазагаз иажәа кәышкәа ина-рылатцаны дцәажәон арахә хәаас ихәмамкәа ханаатәалак. Издыруан исыхьыз саб ишиеихәахьаз, аха азәгы иеим-хәазаргьы аилкаара мариан гәйтцха хьантак сшаргәатеиуаз. Ибасхәеит, исцәызыз сыбзиабара мацара акәмызт имцабзха исыграз. Схала атып афь санаанхалак, иаакнысхуан Гәдиса иабцъар. Ауафь исакьа атаны (хәарада, Мацъгана иеипшны) исыргылон ацәаха. Скылцшуан. Рацхьаза санхысуаз, снапкәа цысуан, сыблакәа хызфон. Исхыччо, имцысзо, ахахә иавпшны исыхәапшуан ацәаха. Ёнак убас шыкастцоз дхын-хәит Гәдиса. Сара уи дызбо сыкамызт. Сгәйткьара саиааиуан. Сыбла шәыхгылан, амаалыкьы ацъныши еидкылашья рымоу аха, еидкылашья змамыз Мацъганеи барей. Исгәалашәон зны, ахысыбжь анга, акласс хдәылбгьыжәааны ханнеи, башья Баз изыхәан ирхәакәоз:

– Ауафь дзиуа ахьзи ахьымзги рзыхәаноп.

– Уаха хыхшья амамызт рыжәла иахылаз ахьымзг.

Саб инарыциргьызт:

– Ари афыза ахьымзг хәыцсас иамаз ашья затцәык акәын.

Мацъгана иеипшны икастцаз ацәаха аихсра сшафьз, исызгәамтазеит Гәдиса данааиз. Ашьха инавталахьан амра. Амра ус атәшәаразы ашьха ианаавталалак, ашәахәакәа аифахаара интахәазаны, реынтшны, ашьшьыхәа анаара иоафалон, ашьхақәа рхыцәқәакәа рахь ифхалон. Макьана ахәлара акыр набжъан. Атып ацхьа, исгәалашәоит, ахахә кьапс икәын аеықәтаршә.

– Аеы апхзы аффы ахытын, иумбои, амра аффы ахылеит, – даахан, аеықәтцаршә днықәтәеит атахмада. Имбазозшәә кайтеит атың анафс, аңьарсахьа арсны, атәырасқәа, аастцла амахә хәыцқәа ахарцаны, агәышпәфы адырзы бғыы кьақьаза иадцаны исыргылаз ацәаха. Ашәақь сышьтахь иавакны сгылоуп.

– Утәа, дад, уабцъарггы нақ инышьтатца.

Атың сныцалан, ашәақь ныкнасхаит. Апхзы исықәнатәаз рыцқьо, схынхәны сааин, иахьсирбаз снатәеит. Дағыр, дсацәхар ишәақь ахьыскыз азыхәан... Исеихәалак сықәнагоит, исычхароуп.

– Ажәак уасхәоит, дад, иухоумырштын. Хашьха анафс икоуп даеа хәыртәк, тың ргыларта бзиақ. Ицеггы саныцкәыназ, аибашьра калаанзаггы, ахьшьцәа храцәафны хайцны убратә хәхьчалон. Асыңса ахьтажьухәа иашьтан. Ашьтахь, убри асыңсафы Апта даныбгала, Апта дахьтахаз хәа азаххәо халагеит. Изхысхәаауа, убри анаара сафәпшуа, схала сахьтәаз акыр схәыцит. Стцасымчала, исшәеит-иззеит. – Сара издыруан, акы сеихәарц анитаху, сара иансызкуггы, иажәабжь далагон инархараны. – Изырхәозеи, дад, ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивцоуп хәа? Убарт афбаггы ауафы еицилоуп азыхәаноуп. Ирхәоит, ауафы дызшаз рацхьаза даниша, иааилаитцаз зеггы бзиара мацаран хәа. Шықәсык дихылапшуан. Шака мшы, шака тхы амоу убоит ашықәс. Амш зны ишәшьуп, зны амра пхоит. Атцхггы убас, зны итәцоуп, зны еимаханы илашьцоуп. Ахьта баапс, ашоура цәгьа... Зеггы дыдиршьцылон ауафы. Егьагмызт ашықәс нтәарц дихылапшуеижьтеи. Уахыки-енаки, дааңсама, даеа уск имазма, ишыкалах здыруада, ауафы ихала даанижьит дызшаз. Даакылсит убри аамтәзы аңьныш-қачаа. Дыпшызар, ауафы ихала затәык дыкоуп. Амш лашараггы, атцх лашьцараггы ирзиуша издыруам, итәцәуп.

– Сара иусырцоит, ауафы, ари амши ари атцхи рзыхәан икауцо, – ихәеит аңьныш-қачаа. Абзиара аамышьтахь адунеи афы даеакы ыкоуп хәа згәы итамшәацыз, асаби ифыаз ауафы, иаармарианы дақәшахәтхеит. Ииртеит аңьныш-қачаа, илаитеит аха изакәызеи илаитцақәаз! Амцхәара, амахагьара, апсахра, ацәгьахәыцра, ахарамра, ажәакала, ишпәкалои

ауац иаттыцуа азы наганы ахш иалаутээр, убас икаитцеит ауафы ишыа. Убриаахыс, ауафы ишыа-ида инарталаны, ихы-игэафы рышьхэа неивтартцеит дызшаз ибзиарақәеи уахыки-енаки ирылагзаны аңныш-қақаа илаитдаз ацэгъарақәеи. Шеишықәсеи рыбжьара ауафытәыфса имшқәа итхқәа зегъы дызшаз итәуп, амаалықъ дифызоуп, аха уахыки-енаки итәуп аңныш-қақаа. Убри амши убри атцхи рзыхәан ауафы днеиныдынхықәгылоит бғалартак. Шьафак ныкаитцеит, дцеит, дыбғалеит, дахысит иуаара. Ихы имч ақәхар, иңсы ацәигар, адырфәены икаитцарц игәы итәшәаз ацэгъара пхаишьоит, иахыикаимтдаз деигәырғаны, ихы игәы ақәыбзиахоит. Ус акәымкәа, иеизнымкылар, аңныш-қақаа имч иқәхар, адырфәены адунеи лашьцоит иара изыхәан. Ихымзгишьеит хәа излаихәозеи, икаитдашаз қатцаны далгахьеит. Имшқәа итхқәа рфәинархоит. Аңныш-қақаа данитәыз иирқатдаз ацэгъа-мыцәгъарақәа хьаиршшалароуп, ихы-иңсы фихроуп, ишыа-ида иалицароуп. Ашыақатәара қалазар, ашыаңса ишәароуп. Ахы, уажәшьта сацәцеит, уф гәышыа, сьысрыцқьеит, гәнаха сымазар исхысхит шихәо, еиҭа иааихуеит ани, аңныш-қақаа дызқәиҭу амши атцхи, еиҭа днеилеикшоит, еиҭа цәгъарак наиирқатцит, ажәа бааңсык наиирхәоит, ма псытбарак... Анцәа уақәимыршәааит, дад, ухы умч ақәхалааит, – ахьчатахмада даасәаңшит. Сара сазхәыцызшәа, схахьы иаазгазшәа қастцеит иажәа. Исахатқәкьоит хәа агәра анига, иажәа ныхиркәшеит. – Абас имфәсуеит, дад, гәырғьарала итәу, аха агәырфәцәгъагы зцу, Анцәа псыцқьеи Аңныш-қақааи еимаркуа ауафы иптәзаара.

– Ажәакала, ауафы данишоз ицишеит анасыпдара... – схәеит, иажәақәа скьышә инықәтәшәа.

– Уи иара ишизырманшәало еиңш. Дарбану насып змоу?

– Зыбзиабара иалхәыдамхаз... – Сагъаақәпшьхеит, исыцидыраазар хәа сшәаны. Сгәы итәз скьышәгъы иқәкын.

– Еи, дад, абзиабарада ауафы дхәартам, иашоуп, аха уиадагъы инеихақәоу ыкоуп. Уламыс аныцқьоу насыпзами? Даеакгы суазтәауеит. Дарбану ихатца гәгәоу? – Сыбла иаахгылеит Маңгана исахьа атаны иқастдаз ацәаха. «Ихатца гәгәоу убри иоуп, ибла апыңь мтысзакәа зшыа зуа». Акгы

иасымхәазеит. Сыгәтыха сытидыраар хәа сшәон. Пытрак дхәыцуан. Атак аткыс изцаарақәа схамыштыр иҭахны: – Ипсыцқыоу ауафы дарбану, дад? Дарбану ихатца гәгәоу? – уажәы сара саткыс иара ихы дназцааит. – Аҕыныш-қацаа данитәу амши атхи рзыхәан зхы анкылара зылшаз. Шьа-шәы дтарыблыроуп! Уижьоит, уиргәыбзыгуеит, иара итәы аныкаутца, ууафра еикәурхарашәа иуирбоит, аха уара уан-иааи еикәурхеит ууафра, ухатца гәгәахеит. – Сара исықәк-ны ишихәоз симырдырырц акәу, мамзаргыы изымхәашаз гәытцхак ихатагыы имазу, иажәа далгеит шысхәоз, сшым-гәыгзоз, даеакгыы, схатца исыхьхыоу хәа, ажәабжык наҕишыт. Уи сара зынзаскгыы схыхы иаасымгазеит. Атып хнытца-леит. Ахәышҭаараҕы тынч хтәан. Ацаа-тцла амахәқәа аапитәтәан, аарла еибакыз амца инақәипсеит. Иажәабжы усгыы сазхәыцуамызт, сахәапшуан сагьазхәыцуан атцаа-тцла, сазхәыцуан уи ццышәызтәуаз амца. «Амца арцәоит, даду, абгыы аҕассы амахә аза амца иақәырҭома?» – хәа, ишызымуаз, иҕанатцалак убап хәа исыциркеит атцаа-тцла. Амца иагьнақәыстеит, афархь-џа еипшха, иџеибакит. Дтәан уажәы амцабз иҕалашо. Ахәышҭаараҕы дантәозгыы икызар акәын илабашья. Сара саткыс амца дацәажәозшәа инапқәа амцакны: «Ғәнаҳарак ансымпытцкыалак, амца иахәхартә, ламысдарак ансыхылак, адырџаҕыны, ихәашыыз азыхь ан-залак еипш, схы атып аҕы ианааилак, санхәыцлак, сыламыс саргәакуа шаҕантә адәы сықәхахьоузеи. Убас сеихәошәа саҳауеит хыхь иқәтәоу: «О, уанацъалбеит, сара абасқак ацъа-баа удбаланы, ууафны уанысша, уара ишҭаулымшеи уахыки-енаки ухы ахьчара!» – хәа.

Атып днытытцит. Ианысгәалашәо, абыржәгыы ицхасшьоит, уи ибеит иажәақәа схыхы ишаасымгаз. Сара сызқәыларц истахыз амџаҕы исыхәоз абцъармызт урт ажәақәа. Амра шынҭашәаз еипш, иаразнак ахәлара иалагеит. Саргыы сны-тытцит атып. Цақа, аџхааҕы иҭаҕаза иҭачхьан анакә. Усоуп ара ишыкоу, ишаахәлалак, анакә нҭачуеит, амра аныџагыла-лак, анакә нҭазытуеит. Аҭахмада ажәџан ахь инапқәа ҟы-шҭихын, ибжыы рхәыцны, иихәоз сзеилымкаартә, ихазы ныхәапхыызк наихәеит. Дызшази аҕыныш-қацааи сыздыруам,

аха ихата ажәвани адгыли деимаркуазшәа збеит. Илашьца-за, ихъантәза ишьтан адгыл. Ишаалашьцаз еицштәкьа, ае-тәақәа аацәыртын, еилыцъьаауа, ауафытәыџса ихшыџ хәаак амоу аҳа, хәаак, нтәартәк амазамкәа иаҳхагылан, иара ашкә ипхьоз ажәван. Уахыгы егыкәм ихәозшәа, инартәуланы даакәыпсычхәит. Дхынхәны атып данаатцала, иблақәа ирхыз амца ґыцәаахьан, аха амца аңґыцәаалак ашьтахыгы ацхарра ззынхо ахәыштаара еицшын.

Убри аухатәкьа, агәалашәарақәа данрылархала акәхап, гәнаҳак змам даараза имацґәышьоуп хәа дналаган, ихата ихьқәахьаз, икайтәхьаз алахьаиршшарц акәхарын, даеа ажәабжыкыгы сеиҳәеит. Уи даеазны ибзаныстап.

* * *

Ишбасхәаз еицш, бхатца Мацъгана аруль ихы ақәцаны даныцәа, атцхеимаҳаны ианылашьцаза, сара схы ахыныс-кылаз, атахмада иажәабжьмацара иабзоуроуп хәа басхәар, бызжьеит. Уи амацара акгы алшомызт. Даеазы ихигаз, дзызкылсыз, уара уамак уанахәоны, уамак унартцоны исымбеит. Еиҳаразак сәғазхәаз... уара, зхада хы иазымхәыц-уа, уи злоугәалашәазеи бхәашт. Уи иарбану Адица, барей сарейхчыдахаз, даеазы, идыр акәым, гәварасгы имам. Схы снацәажәеит: «Алиас, иаххәап, дтәурхеит Мацъгана. Имашына дыштатәоу амца лацроутцан, дыблит, агәра ганы укоуп адунеихаан уафы изеилкаауам хәа. Уи башоуп, ацәгъара мышкызны ицәырымтыр, ахы зырнамгар ауам. Иаауцытыр? Ииашоуп, уацәшәом абахтә. Убаскан акә-хатәкьаит уегоиступ хәа Адица иуалхәаз аниашахо. Дзых-уркьазеи хәа иануазтәалак иухәозеи? Амашына сақә-хны агараж ахь саниаргоз рацхьа иара иахыхәаз... Уи башоуп. Уиаахыс зегы ирбо ирахәауа ацсшәа еибышәхәоит, ачеицъыка еицышәфахьеит. Аиаша ухәароуп дзыхуркьаз. Сара исымхәаргы, барей сарей хус здыруз... Саргы мхәа-шьас икастоз... Насгы изысымхәарызеи! Ушьа ууазар, иуу-роуп инагзаны».

Ибдыруеит, Адица, шака дыгәрагоу Мери. Ибзынасышьтуа ари, ацәымґрей абзиабарей рыла итәу ашәкәы, бара, еиґа-

басхәахуеит, бшынапхьалак, амца илақәыжьны иблы, амца илақәыжьны ишыбыблыз еицш уажәы абрака ибгәала-сыршәо амши атцхи. Икалап, уи хатцарамзар, аха сара уи амши, уи атцхи рыда уаха акгы ахьсымам акнытә, барггы ишаабгәалашәало здыруазар, егырт амшқәеи атцхқәеи рхы-гара иаха исзымариахон.

Ахьча-тахмада иихәаз ххафы иааганы хазхәыцуазар, шеишықәсеи рыбжьара, уахыки-енаки аңыныш-қацаа хайтәуп, уинахыс егырт хамшқәа хатцхқәа зеггы убри, ххы анхазнымкылаз амши атцхи рзыхәан ихампытцкьаз ацәгъара ххы-хгәафы арыцкьара иазкуп. Иаххәап, егыкатцәкьоуп ауаатәыцса рзыхәан убас. Аха, игәастаз убри ауп, сара сзыхәан уи иааихәаз нархәы-аархәноуп ишыкоу. Сымшқәа, сытцхқәа зеггы аңыныш-қацаа итәын усқан, убри ашықәсаны... Анцәа цсыцкьа ситәын уахыки, нас уахыки-енаки анцалак, сара исылшарц егырт, нтәашьа рымамкәа, аңыныш-қацаа иитәу амшқәа атцхқәа рхыгара. Ханцәакәан, Адица, уи аени уи аухеи барей сарей ххатақәа. Убри ауха дгыли-жәфани еицылеит, еиниеит ацстазаара алагамтеи анцәамтеи...

Ибгәалашәоит, хакан хара хфы, сани саби рыфны. Хфы-цъеггы агәра хгахьан, сара сеицш, барггы ибтәуп хәа уи афны-агәара. Барей сарей хакәым, агәра ргахьан уи ахәыш-таара еихәлазкызггы.

Абыржәы, абри, уазк иафызой ашәкәы бзыфара саналагаз еицш, усқангы тагалара ниасуан. Цыцъа айгәылацәаггы рышътәа ашышыа еицшым хәа,ибжьоузеи Ацсарантәи арака, хзауад ахыгылоу амшын ахықәанынза, аха шака еицшымзеи ацсабара, шака еицшымзеи ахауаггы. Арака ауафы иаха дхьантахоит, ауапа цәаакы ишәушәа. Иаха лассы-лассы ақәа леиуеит. Тагалантәи ахауа ишьамхы рцарыгаха, амшын иаха ашьхақәа рахь иааскьазшәа, иааигәазаны ицырцыруа иантатәаз, хауафра хантысны, хгәы ртынч, хажәра ханталеит, иумбои, хшышлаз рхәозшәа, зхыцәкәақәа асы кәашза ирықәхахьаз ашьхақәа анаацшуаз, енак, мап, амш анцәамтазы, хәылпазык, агәашә сынтытцит, анаара иафаланы иааи-уаз ажәкәа снарытакьарц, ажәгәарақәа иртасцаларц. Бзиа избоит, иара ианимбо, саб икәмызцәа хылца насхатцаны, сабду, цсатә

шкәакәа, илабашья аанкылара. Ианимбо зысхәаз, ицәымҕны, имуаны акәым, аха ирлафны, дахычча-ахыхәмаруа:

– Уаб ихылҗа ухатҗареи уабду илабашья ашьтыхреи ус иаармарианы азин уоуа җумшьян. Уаҗсахароуп, уаҗсаха, – ихәоит. Изхысхәауа, убаскан, анасыҗ аманы, ахәлара ақыҗа ианаалалоз аламҗалазы, саб икәмызцәа хылҗа схатҗаны, сабду илабашья насыҗтарсуа, афны азәҗгы дахыҗкамыз аҗнытә, урт зегы икарҗакәаша схала икастоит хәа схы агәра арганы, агәашә стыҗцны сахьяанаскыаз, сыҗшызар, хәыцрак дҗанагалуу, ишаҗу еиҗш, хатҗак дылҗылозар, ускаҗ диҗамҗшырц азыхәан акәу, лхы аарҗкәны, аетҗәакәа зҗаҗсоу ажәван еиҗшха касык лхатҗаны, саҗхьяҗа, дааиуеит пхәызба җәрышкәак. Убаскан ада усеиҗш сыбзымхәыццызт, Адица, усеиҗш иказ блалаҗгы сбыхәамҗшыцызт. Жәаа шықәса... Сара саниз сан убриакара акәын илхыҗуаз. Аурыла, сара уаха иансзымха, сыҗкыс деиҳахоит. Исзымдыруа тәымуафык дааиуашәа, мҗәыжәвада сзырҗыруаз сгәыргъара җәахуа слабашья сыҗтарс, сыкәмызцәа хылҗа сааханы, сыбла инҗажышәа, җынч саагылеит. Ашьтахь ибхәон, саб иакәыз җыбышьеит, брызнымкыло икәадахеит бшьамхкәа, иахаҗгы схы ларҗкәны, бшьаҗәкәа рысса, баасывалеит. Быбжы рхәыҗны:

– Хәылбзиақәа, – аныбхәа, ччараха исысит.

– Убас, пату иқәҗа, «Шәара» хәа биаҗәажәала бабхәа!

Банаасҗаҗш, амҗабз рҗықәлахьян бзамҗәкәа.

– Уф! Афы уҗасааит, узеиҗшроузеи!

– Ихашәхәар җәҗамызт, амра аҗашәамҗаз, ахәлара иналакны, шәымҗа ахьхоу? – ирлафшәа исхәеит, аха ииаша-җәҗкәны еилыскаарц сҗахын бахьҗоз. Ахыбаара мыҗда...

– Уара уда уаф дыҗам җыушьома! Рандеву... Иуахахьоума усеиҗш ажәа? Мазала икәшәара...

Алаф ххәон, хаччон, хәхәмаруан. Убас азышьҗра иҗакәа-шоит, иччоит, ихәмаруеит, ицоит, иццакуеит арҗаш. Иаздыруам аҗхьяҗа иазыҗшу, ишарҗынчуа, ишналазуа, ахра бганы изықәхаз ашәҗ ишафызанатәуа амшын.

Аҗыхәтәантәи ашықәс...

Иаарыҗкәаны фымз бжъан ауафҗсы иҗсҗазаара далызхыз ахыҗахәҗәхә аҗҗара...

Уи аңхьа, уиаткыс иахаггы еицээз, Мсыгэда...

Издыруада, Адица, ҳара иаҳзымдыруаз мчык ҳарццакээзтггы?

«Уажэйтцэҕа, баасзыпшы, ажэқәа шынҕастцалак бнас-кызгоит».

«Уажэйтцэҕа, иаасараза, иаарласны ажэқәа схьоит, нас...».

«Дача мацзак ирцэааит ахэарақәа, нас иаарытхны ҳцоит иахьаабтаху».

Сымацара сыҕан аоны. Ауа ишзымаауаз нахэаны, сасра ицеит сани саби. Бөыза лахь ҳцара зсыргэагэоз, сазхэыцны, заа цьара акы шэаны-изаны исыманы акэмызт. Акы затцэык акэын иатцаз – аехэара. Ибымбои, таацэарак ныкэызгартэ сыкоуп, ажэқәа гэарастцоит, исхьоит, итаскуеит, сынхаоуп.

Ҳнеит аоныҕа. Ускан, ибгэалашэозар, ҳаоны ауацьяк амазамызт. Амацурта агэтатцэҕа еикэахҕдон амца. Иахак-нахан архнышына. Бара бшэон, быпхашьон, бцарц бтахын.

– Абыста аауны, акыршахҕфалак ҳцоит, – еиҕах аехэара. Иббома асасцэа ҳаоны ианымѡахытцлак сара сшырпыло. – Еи, аңшэмапхэыс, быстақ аахзеихышы. Абасоума бхатца дышныкэыбго!

– Уажэйтцэҕа, уажэйтцэҕа! Абыста аауны, сыңсы надкыланы инауѡастцоит, схатца хэычы! – иччоз, ихэмаруаз, иццакуаз арѡаш ашьшыхэа баашьтнахит барггы.

– Бара абыста ахьынзабуа, ацэартаҕэы сныкэиapiшь. Иабакоу амартәқ?! Иабакоу араҕа икэыршэыз аупыжә?! Шаҕантэ ишэасхэахьоузеи, суапыжә шэаламкыысын ҳәа! – саб иажэақәа ракэын урт.

– Абар, саҳ ухаткы, амартәқ ахьыкоу, абар иахькнахау аупыжә, – аха ауапа кнысхит снапала. Быжэѡа интарҕаны иаабыкэсыршеит. Бхахэы, быцымшықәа, ауапа, рызеггы пшшэык акэын ирымаз. Убри атх еикэара иалпхон шарҕие-тэа иеипшыз аетцэақәа ѡба – быбла гэыҕрақәа. Убаскан акара идуны, ишеишеиуа исымбац урт. Амца иацрыцуаз алашара бѡахэмаруан. Убри ауаа быблақәа ирыпшышыаз, убри ауаа ибхалашоз бхы-бѡы, иахьа-уажэгы исзаанхеит. Икалап, уи зыхкьаз даѡакггы ыказар. Убри ауаа еиѡшахеит барей

– Бара адунеи бықанатцы иҕыцэаауам схэыштэара, – анысхэах, схэҕы иааит урт ажэакэа ахынтэаауаз. Зны ир-лафны, ҕазны аныхэаҕа иналатаны, сан илеихэалоит саб. Ибдыруеит, усқан ада ибасымхэацыт усеипш ажэа ҳараккэа. Иараби, исхэарауаз сгэы иаатаз зеггы. Зеггы затахыз, исхэандаз ииашаз ажэазатцэык. Исхэандаз цстазаара шсымам бара быда. Усқан, убри, барей сарей иахтэыз, амаалыкы иҕсеипш ицкыаз атх анниас, хыбрак атцака ханеицацыла амш лашара... Амра ашка хҕы нарханы... Усқан акэым, сара, зыбз зыхэлэшэаз, ҕазынҕы исызхэама. Уажэшыта ихэала шака узхэо. Егья уалцны убналарҕы, ацсаратэыми, ус уагьяанхоит. Уажэ иаабама ацсараа, ицсы ахынзатаз ажэа кэандак зарымхэацыз, ахалал анирто дынцэартэуеит.

Аматцурта агэтаны ацхарра ацрыцуан амца. Уигы ашара иапылон. Хара хҕыцья хамца, ххэыштэара...

Хара хҕыцья, Адица, хҕыцья затцэык хнапы иакуп, хара ишахтау ихазбуеит ххэыштэара алахынца хэа агэра ганы ҳакан. Ус акэын ишахдыртцоз: «Дасу инасыц иара инапы иакуп». Иабаадыруаз, хара хиаанзаггы, ххэыштэара алахынца збаны ишалгахыаз даҕа цыоукы.

Ианакэу здыруада, мөасҕык дниуан амца даныланы. Ицхафыруа ихны, ижэма икэын аиха. Дышнеиуаз, инаим-өатэны, ицэагоз, имөанитцеит аиха. Атла агэыцэ аҕынза ихэны днапыртцит. Хьаа-баа имазамкэа, игэырҕыхагоу ашэак хэауа, имца ианыршэланы дцеит амөасҕы.

Сара ибасхэап, Адица, бара ицьябшыаша. Барей сарей хаицэызра зыхкыаз, ацашэкэа ахыкыоу ацшаара...

* * *

...Ашэкэы бзыөра сшаҕыз, ипапка иөытцрак, плашь цэышк ишэтаны, ибласаркыакэа цырцыруа, аус ахызуа даакылсит Фрици сарей хус еилызкаауа. Ихарагэышыөузеи, сара соуп уи ауаө абри аөыза аус пылхат аилыргара икэзыршэаз, арахь аусеилкааө санааиҕацшлак, сыблакэа даарыхылоит иара, Самсон Григорич (Фриц) ихата, слымха интаөуеит алахэа еикэатцэа акырра еипшу ибжыы.

Иттегы еилкаатәкәак иман. Изтаарақәа ртак кастеит. Ис-
хәаз иашоуп хәа снапы натазшит. Драцәажәеит даҭеа ыцәака
аусуцәа. Днеит, дааицыцхьаза дахьнеиц – апарторг иҭы.

Сшьара сықәкьан, аены уаха бара бзыхәан акалам
сзымкит.

Сабаанҭаси... Ааи, барей сарей хаицәызра зыхкьаз
ацашәкәа ахыкыоу ацшаара... Ацсара сықәцаанзагы убри
азхәыцра салагахьан. Схы итазыршәазгы уиоуп...

Ибасхәап аханатә.

Дыкәышәцеижьтеи, Ацсара лшьапы налалмыргылац бан,
Мсыгәда. Усами бара ишыбдыруа? Акинолента шытахька
иааргьежны даҭазнык хнахәацшып.

Бан ақыта даналышәцаз аены, мап, аухатәкьа бара хатца
бцеит.

Иниасит аацын.

Ацхынра аналагамтаз, ашьхака сигеит Гәдиса.

Убри ашьтахь арра сыкан.

Схынхәит Ацсарака. Мацьгана изыхәан исыргылаз ашьа-
цхәа даҭашәеит Алхас. Икастаз ахьхәра атахым. Ацхәыс
лышка абзиабара иахкьаны, ахәынтқаррақәа ыкәибахуеит,
абзиабара зегы ариашоит. Ашәкәкәа, атоурыхтә факткәа...
Ирацәан аҭырпштәкәа. Урт исыртон ахақәитра. Сеидара
санатыцлак, сызпылалак блейтцыхла сырҭацшуан. Иауамызт,
сашьахауан ацсараа хтаск. Ахатца иатәам, абзиабарагы
иазыркыом, икаутаз шәыргәындароуп. Ахатца дкылатәаны
дхысуам. Уажәшьта инхазеи? Иаахтны Мацьгана иацәажәара.
Ицәыртцит даҭакгы, уаанза зцәарагы сахьымпшыцыз.
Мацьгана иакәушь зегы зхароу? Дзухаштзеи Мсыгәда? Абас
санхәыцуаз, ашара адәы ишаакәлалак, усгы сзыцәомызт,
сәагыланы агараж ахь сцон. Уака аихатәы шықац итагылоуп
ма ауатка, ма афы... Ацара сцыба иантамгы, Анцәа илыцха
лоуроуп, уалла исылтоит хадәкьанхьча. Бгәы иаанамган
имцабзха исыцраз, сызргәтеиуаз былабара сахьалхәыдахаз
мацароуп хәа. Исыздыруам иарбан хәау, аха сыбзиабара,
хәаак иахысны, даҭеа дунеик сзаартра иалагахьан.

Абри ашыза сантагылаз аамтаз, ҭенак, шаанза аоны
сындәылцит. Ихәшәуп, аиашазы, амҭа. Ухы-угәы уханар-

штует. Иара уатэнатэует. Ажэван ишагэылсуа еиңш асар
рымѡа, адгыл ду икэданы инагоуп уара узну умѡахэаста
хэычы. Наараны унталоит, усқан ажэван иаха итшэахоит,
адунеигыи еизытэоит, уаныѡахалак, уара уда ах дамам
аңсабара. Агаѡака унаңшыр, итаслымха, ицэиатэааза ита-
тэоуп амшын. Инкахэыцуа ажэван иатгагылоуп ашыхакаа.

Хара ххабла аңнытэ, ибдырует, сгараж ахыказ, ақыта
агэтахыи укылсырц азыхэан икоуп ѡ-мѡакы: уажэи ама-
шынакэагыи анныкэалалартэ икартаз, амѡадуи ашыака-
уаа рымѡа хэа изышытоу амѡахэастеи. Сыццакуамызт, нас-
гыи бзиа избоит амѡа саныкэу. Сфынасхеит амѡаду ала.
Уи амѡа аңсараа хаңсыжыртакаа иривсует. Ашыакауаѡ,
анышэынтракаа имбазакэа давсыргыи аует аңсабара бгыи
иатэала иѡычазар.

ѡажэак еихысхэаалоит. Ажэйтэан иказ зегыи бааңсын,
икажытэуп хэа мап зцаахкыи ируакуп, сгэанала, ирзтэымыз
таск. Здуinei зыңсахыи рызкэа тың аңшаашыатэкагыи ха-
кэымшэо халагеит. Иңсы аңтаз итың шидыруаз еиңш, изкэа
атыңгыи идыруан, насгыи аңсараа хгэыргэареиңш, агэырѡа
дугыи мыцхэи изыраагомызт. Даеазэи имамзар хара ихамоу
агэыргэара, хара ххы ахаабауан. Даеазэгыи игэи инархыи
хэа хшэон хара иахтааз агэырѡа. Уажэи, хгакэа тагахоу,
хгэырѡа хаманы амѡаду ханылеит. Тынхагыи-тынцгыи, баша
мѡасыѡгыи, зегыи ижэдыруаз, хрыцхашэшыа рхэошэа, аңсы
анышэ дамардо иалагеит амѡакэа рфыкэка рфытэка, ма
рашта аңынтаѡы, ргэашэ ушынталалак, уччаңшы еикэатэа-
харц ртахушэа. Сара сыңхэысызтгыи, есышыжэ абартца
сшаакэгылалак, анышэынтра агэи сныкэыңшлар, быпату
схы икэуп, аха адунеихаан хшара дсоуамызт. Изхысхэаауа,
ускак игазамызт, унымѡахытцны умнеикэа, анышэынтра
узыкэымңшуа, инаханы аңсыжыртакаа кэзтаз ажэйтэтэи
аңсараа.

Исгэалашэоит, аңхынра аниасымтазы акэын. Атырас кам-
хацыт. Аеуаѡ дзылымсуа, аандакэа иривциааны, асабеи
аңшеи амхыртакаа ацэыхычо, ииатэаза игылан. Уеыжэымзар,
атырас уахыңшны, амѡаду аңнытэ, анышэынтракэа уба-
зомызт. Уака анышэ иамадоу сандугыи сабдугыи налатцаны,

аибашьрахьтə ахəракəа иманы даныхынхə, шықəсыкгы итцыккəа ипсыз саб иашьа иоума, Мирон иаб, Ацта, иара, лаж иржыз Арутан ухəа, ибцəыззом, азəгы схахьгы дыкəмызт. Сбызхəйцуамызт баргы. Амшын ахь илакəны, азыбжак амырффа, ишкəакəаза икыдын, изыкəшоз амза. Ашьхакəа иаарывтуан, уи иахьзарц иццакуаз амра. Хайгьхартə аеи-такра халымшозаргы, хакəз ма иара ус, уажəы хшыкоугы, амала ихəмаз абни амшын, абарт ашьхакəа, абри ажəфан гəйцкьа, хыхьбаамыз, хангəаалак хаззагьло, асаба зынчылоу абри хкьыта мəаду. Макьанагы ицшааны халымгац, амацьи-раа аныкəырцоз зəйшəтəкəа ршəахəз ацсараа хзыхькəа.

Анышəынтракəа снарывсуан, амəа афькəан, машьына ласык сылацш накəшəеит. Акыр агхама, ицəйбжыьсма, мазаргы машəырк калама схəан, уахь сəынасхейт. Ашь-тахьтəи ашə аартуп. Хатцак дтаиоуп. Абаскак шаанза, абрака, анышəынтракəа рааигəара даазгазєи схəан, иаасцəымыгхейт. Сназхəйцит даеакгы. Сара арра сахьынзакəз егьады рдунеи рыпсахит, егьа нышə фыц цыркєит ацсараа, икалап, ааигəа здунеи зыпсахыз азəы итынхацəа анышəынтра иатəазар, аха аскак шаанза, амра жəфанафь ацшəымара анамуц аамтазы... Амашьына сынтацшит. Инапкəа ихь иа-цатцаны, игəы фəрха, тахмада хачачак дтаиоуп. Дыцəа-заап, сара дыпсыз цьысьшєит. Дыпсыз цьысьшєит, арахь ицатцакəа санынарыхəацш, Адица, ччараха исысит. Цатцам-зар избəхьоузеи, егьырт зегьы ракəым, Гəдиса ицатца мацаракəагы убаны уаха иутахузеи, рцыхəакəа ашəакь ацсєицш, имхəазо, «абарт ирымафəоуп» хəа даныкəуа иааникылоит. Ари атахмада хачача ицатцакəа атыгь атəыфəкəа реицш рєєикəархəны, иулакьакьарц ртахушəа, нак-аак ицынцəа иавагылан. Убринахысгы, убри атахмада даазбацыпхьаза, ацсрафь сгылазаргы, исзынкыломызт, ачча садыркуан урт апатцакəа.

Сыбжы наикəсырган, даасырцшит.

– Аа, хцоума, уажəытəкьа, – ихəан, илакəа ркəыцуа, дфəгылейт.

– Уабаанагеи, узустəда? Шаанза, анышəынтракəа рааигəара...

Атрымтрым дышытыңо, ахыта наипырицан, ацәагыы далцуа, анышәынтракәа рахь даанаңшын:

– Иумбои, дсыхәан, даазгеит, – ихәеит днапыркәычы-шыапыркәычуа. Саанаңшит анышәынтракәа рахь. Азәгыы дсымбеит. – Лареи сареи изакаразаалак акала хәизыкам, ауада дахыыңоу лааигәара сынхоит ауп. Шака маат утаху устоит, амалаақыта ҕыхаанза, ианаацәылашә убрахаказароуп лхәан... – дшышытыңац деиташытыңон ашышкамскәа дыр-кызшәа.

Амәа иавгаз ажра снахыңан, атыраскәа цкәа иаарены, санынаңш, пхәыск лцәаара снахыңшит. Илтынхоу азәы инышәынтра даҕазар акәхап, сусс иалоузеи.

– Изакаразаалак акгыы сзеилымкааит. Дызустада ауада кыралә иоңоу, дызустада ақыта ҕыхаанза анышәынтракәа ирҕаауа? – снаиәзцааит.

– Истоубоуп дшысызмдыруа... Унеи, уара дудыруазар. Шаанза, азәгыы хымбароуп лхәан... – Атыхәтәантәи иажәакәа ацимцазтгыы, икаларын, дызустаз еилымкаазакәа, снаивсны сцаргыы. Ашыжь шара шака ибзиәз, ахауа шака изыыдаз ала, агәхәагыы скуамызт хтас – азәыр анышәынтра дыкәны дубозар, унымәахыт, анышә иамадоу унаиеихырхәа, аха уизыкала угәыргәҕаганы анышәынтра икәу атынха, зың-сы тоу. – Сара издыруеит аңсуаа шәтаскәа. Цәгыарак, ма-хагыарак кәзцаз, аламыс зырхәамгаз, иңсы тазар акәым, дыңсхәазаргыы ианашәыжыуам. Анышә иамадара даңсам ззышәхәаз, дытхны дкашәыжыуеит. Сгәы иахәоит шәйдгыыл ус пату ахыакәышәтәо. Истоубоуп, ари аңхәыс цыара акала дсуам, акгыы хзеилам... – дағын аҕахмада цәца-кыатрацә.

Саатгылеит. Амра ашьхақәа иаарывтын, азаза акәабара ианалага, адгыыл ахыләа-ңсыләа ахылцуан итаҕаза. Ижыда, исхамышті, аңхәыс дахыкәу анышәынтраҕы? Мирон иаб, аңсараа зыхыз халаехәо Аңта. Аха Мирон иан, пхәыс кыәк, насгыы аскак шықәса анцы, анышәынтра дыкәло... Иганағы иржыз... Акгыы сзеилкаауам. Арутан, амахагыа Арутан. Иаасгәалашәеит уака анышә дахыамардоз азыхәан изакә тызшәаз иказ. Хымпада иахәшыцәа руазәк лоуп анышәынтра иаҕааз. Ауаа ианрахауа, рашыа инышәынтра ааигәара

имнеизозшәа, уимоу, дрымтәуазазшәа рхәоит. Ашәгыи ршәырымтәзеит. Мазала анышәынтрафәи иааны... Бара, Адица, уахь неишьас ибымаз, сара сықан Арутан даныржуаз, Мирон иахәтыразы снейт. Уи иргәыбзыгәра, инкылара хәфын ифызцәа. «Зегьакоуп дытцысхуеит, саб иааигәара дыжны!..»

— Ари иахьзу лаж дыржитоуп, ихьааумган, дад, — ихәеит саб. Анышәпқара зхы иатәазшьодаз. Кьалацәақәак аарган, ацара рытаны иддыржит. Атоубыт дтамтәкәа, уапыжәк дылахәаны, дынтарыжын, анышә наиқәрыжыит. Ақсадгьыл зыпсахуагыи атқыс еицәаны дыржуам. Ихы ишьапы ахьхоу еилукаартә цәыгәыгәыкгыи ихарсымызт. Анышәынтра хызкаауадаз. Алақәа дәахьцартас иқартцеит, гәыгәыртас ирыман ахәақәа. Ирласны адгьыл иалазыр, ирласны ашьац, ахәира ахиаар... Уажәы сыпшызар... Амра ашәахәақәа анақәыпқа, ифәеижь цырцыруа, ихьзыркны Арутан ихьзи ижәлеи ануи иханы ишьтоу ахахә еиқәатцәа. Анышәынтра акәзар, разныла ишәны, аихатә гәара акәыршоуп, итбааны, даеазәы диваржуазаргыи итып ааныжыны. Иганафәи ижу, хакласс афәтәи апоет ажәеинраалақәа зыхьзнифылоз сфәыза Мирон иаб Ақта инышәынтра атқысгыи еиғны икацоуп.

Ибдыруеит, анышәынтрақәа ирыкәыршаны игылоуп ахәарпсарқәа. Руак ашьапы савагылоуп, сыпшуеит. Макьа-нагыи схәфәи ифәоу Арутан иахәшьцәа роуп. Исгәаласыршәоит арра сцаанза урт ирзырхәалоз. Усцәкьа қарымтцар акәын. Ауаагыи акы рхәоит, дара ртәгыи рдыруазароуп. Мгәартәк ирыцтшааз рашьа ипсы иамеиканыр ауан. Ихьыз ихы ахт-нитцеит. Инышәынтра цәфәанқәак накәыршаны, лартқәақәак наадырхар. Аха, Адица, ибдыруеит, ақстазаара усоуп ишыфәоу. Ақсы инаихырхәхәаны, абзацәа рнапы еибадыркуеит. Арутан итынхацәеи шәара шәтынхацәеи ишәыбжьалаз ахқа даеа пстбарак ахылымтцырц, Арутан мап ицәыркыр акәын итынхацәа. Ус егыиашан. Даеа ажәоуп, дара, ақсы инаихырхәхәаны знапқәа еибазыркыз, рхәтақәа гәнаха рымоу ирымаму, рхәтақәа рыламысқәагә ахьынзацқьоу. Хәгәна-хәқәа хәпсы иахмырзаауа, уимоу, гәнаха хәмазамшәоуп еимақны, аршәха хәибамто ахахәқәа шлышькәхтцәз Мсыгәда.

Арутан ихъзи ижәлеи антданы игылаз ахахә аганаҕытдәҕа, амармалташь иалхны, ашьапгы хахәла иҕатданы игылоуп стол пшыркца хәычык. Аирыз, ашәтқәа зтагылоу аваза, азәыр дненины ихитәалошәа, атдәцақәа аваргыланы арыжәтә... Акыр тханы еилыскааит, аены иара, лаж иржыз Арутан имширазаарын.

Лхы-лҕы умбазо, лкасы лашьтны, анышәынтра зрыцқьоз аҗхәыс, лхы дааахан, иахьынзаеихьоу гәалтарц, амра даннахәаҗшуаз, сналҕаҗшит. Сгәахы нытзызаан, иаас-цәымыҕхеит, цәгыарак шыҕастоз сақәыркызшәа. Сналҕаҗшит... Анышәынтра иқәыз бан лакәын, Адидца. Башьа иишьыз, барей сарей хразқыдара зыхкьаз, Арутан инышәынтра дықәын, ақыта иалырцаз, шәара илхшаз мап зцәышәкыз аҗхәыс ламысда...

* * *

Уажәраанза ибасхәон, сгәы ахәра хәрыбгыцс иақәйттарц, ахьча-тахмада исеихәақәоз. Дачаакгы бзанысдап.

Җакоуп ашьа. Санылбаалак иҕасташа збаны салгахьеит. Шьахбжахәын ашыла, аҕыка ухәа, афатә рыманы иҕеит ханышхнылоз атыҗ хзыргыланы ихынхәыз. Ақсара ажә-абжьс иҕоу, ацәгыей абзиеи ишрылацәажәоз, хәарада, иаа-цәырыргеит шәара шәызбахә. Сгыланы ссар, схы ссаргамар хәа сшәеит. Исмахазозшәа стәан.

– Сгәы далоуп Арсана. Дзеипш хатца бзиоузеи, цсышьацә-гьа лоуртә, зылахь ада цылтдәаз, – ихәеит азәы баб изы.

– Иқәақәра сцааит ицкәын, Баз. Уи иеипш зеипшу аха-цәарпар ыканатц, изуам ақсараа халамыс.

– Лыпҕа иҕалтцаз шцәоубои?! Лан мап лцәылкит, аштә дтылцеит.

– Уи иашаны иҕалтцеит. Дахьиашам, аенытдәҕа, иаалыр-кьаны хатца дахьцазоуп.

Арт ажәақәа ансаха, сгәы иаахәеит. Аха уи ишьтахь егырт инацыртцаз...

– Ицъасшьо, дмазеины дгылазма Мацъгана?

– Дзимгарыз, ахатцеиба, қарала аумаза деихабны, лара аҗшзара дыкны даго. Аетдәа кыдшәаны икәа итамшәеи.

– Уаанзагы айгәаңхейбашьара рыбжьазар акәхарын.

– Айгәаңхейбашьара акәу... Ха-ха-ха! Лан длыңхазар...
Ан лкалт аңа илҗаңхейт...

Сара даасҗаңшит Гәдиса. Ирхәакәоз имахазозшәа җаиңейт. Ражәа рҗасырхейт, мамзаргы сгыланы сҗейт хәа басхәар бызҗейт. Стәан бысымдырзозшәа. Быхьчашьа сымамызт. Хамаза – барей сарей хыбрак аңаа ашьыҗ шара хҗейцаңылахьоу – жәдыруандаз, еҗа шәхәарын сҗәахәт.

– Исзеилымкаауа, Аруҗани ларей анеидырбала, ианаргамаха, дыкәңны дзымцазей? – җааиңтит азәы.

Сейгәырҗейт аңәажәара Мсыгәда лышҗа иахьиейгаз.

– Лара дыкәңны дзымцазаит, аха иара, Аруҗан дигарауаз пхәыс, дңандаз диманы... Иахьагы иңсы җазаарын.

– Иҗалаз аиаша азәгы издыруам. Ауаҗы икәызбара мариоуп, иейлкаароуп иңәҗоу, – җааиңтит Гәдиса. Дантәоугы дангылоугы импыдимыҗуаз илабашьа адгьыл иналаиңшейт. – Сара исхәо убриоуп, иҗалаз, аңсарәа иҳахьыз акыр хәрхәыцроуп. Мсыгәда дыкәырҗейт, Аруҗан дыршыйт, аха иаанхаз? Хара ххатакәа ламысдарак җахҗахьазар, ма ңәҗара хҗәы иңазар... Ашьха, ишыжәдыруа ус ыҗам, хтәоуп, хңәажәейт. Ажәабжык шәасхәейт. Хаңәа бзиакәак зегьрыла хуаа бзиакәоуп, зегьрыла хуаа ңсыңҗақәоуп хәа зхы зыңхьазоз, пхәыс-ласык ишакәым лхы шымҗаңылгоз дакәыркызаап. Лымахңәа данкны, абри аңхәыс-ласы хлырпхашьейт, ауаатәыҗса хңәа ңылҗейт, дахьурхәыроуп хәа днаргазаап хазшаз иҗы. Ишңаҗаиңтоз, хазшаз? Зхатңа дзыңсахыз, аламысдара җазңаз, ишлыхәтоу длызныкәароуп, дахьирхәыроуп. Аха аңхәыс лымахңәа данкны дназгазгы закә уаау ибейт, рыңҗақәа идыруейт. «Шәарт шәахьтә азәы, гәнаҳара җазымңаң, ахахә аашьҗыхны илҗәыдидиңаит! » – иҳәейт. Азәгы ахахә изышьҗымхит, измыршәит. Гәнаҳарала дтәуп хәа инаргаз аңхәыс наҗ иналңырңидит. Рыҗныкәқәа иңейт, иҳәейт. Ари аңсҗазаараҗы, сара ахшыҗ шәсырңом, зыламыс ззейкәырхаз, ижәдыруама ирзутәу? Рбақәқәа ргылатәуп.

Абартқәа сгәалашәоит, срызхәыцуеит, зны лгәаг хыш-хытәаны инасыжәло, җазны, ишыстахзам, рыцхашьарак сгәатәҗы ихәыцымыцуеит. Лара лхы-лҗы тахәхәаны, лытцкы еикәатцә асаара ишытасуа, хаскьынқәак нытцхуа, анышә неихырцхьо, лнапқәа нықәылшыуелт, гәлымтәахк анышә дамадоушәа, дықәуп анышәынтра.

Сцарц сышьтахьҗа саахынхәит. Уаха ишцәкастцо? Лара лзыхәан сгәы иҗоу сызлаҳәом, лцәыпхашьара агәхьаа скым, уи саиааип, аха хәашьас иамоузеи арака, анышәынтраҗы?! Имашьына мтадырсыр хәа дшәозшәа, иеадырқәыкәла дгылан атахмада цатца-кьатрацә.

– Уара аратәума? – днасазцааит. Даазгазгьы лара улеипшуп хәа аанаго сыблақәа цырхәны снаихәапшит. Мсыгәда лзыхәан исыцралаз агәаг, акыр ихаразшәа, иара иахь иниазгеит.

– Уара уеипш иҗоу роуп ауаа ахка рыбжьазтцо! Иарбану думаны узааз? Шәәыҗыегьы шәшьапқәа шәытәцытәтәазар акәын! – схәеит.

Днеиҗыит, итегьы дхачачаха.

– Сара дсыздыруам арака ижу дызустоу. Иаазгаз апцхәысгьы цқьа дсыздыруам. Ацара сылтәит, даазгоит, дызгоит...

– Акырынтә дааганы дугахьоу?

– Анышәынтра зегьы зны шаанза, зны уахынла ислыратеит. Амашьына ашьтахь дынтатәоит, дцәажәазом. Лылабжышқәа анаауагьы, шытыбжык лыхәылшәом. Дтәуоит җымт, азәы иахар хәа дшәошәа. Дбашьоума уака ижу схәан, җылымтзеит, дыбхатцазма схәан, ажәак лымхәеит.

– Бзиабаҗыс длыман. Дылхыршьааит. Уеыртынч! – схәеит сыҗсахы еилало.

– Аиаша уасхәап, ари аҗыза абзиабара!.. Абас бзиа сызбо апцхәыс сылхыршьаар, цьанат сцазшәа збон. Лықәра шмаҗымгьы, уажәгьы цшзак лоуп. Амашьына ашьтахь дахьтатәоу, сшытахмадоугьы, сызқәа чыхә-чыхәуеит, – ихәан, алакәымха лабытә җақәа иреипшха, ихаҗыц җарцшарқәа аарпшуа, даапышәырчеит.

– Унапы аалыхьшы, мап лхәар хәа умшәан!

– Шаҥа гәагла үтәүзеи...
– Гәагла стәу, сгәы ахәра ану!..
– Ахатца иатәам усеипш апхәыс лыхцәажәара. Апсуаа шәакәзәми изхәо ала бзиа апхәыс илеишуам хәа?

– Ари дыпхәысзам, дыңнышуп.

– Илхыршыааз уара дуабызма, мамзаргы дуашью? – ила-бытә хапыцкәа збар хәа дшәозшәа, инеихаирцсит икышә кыцкәа. Исхәарц егъаасыгымхеит, скышә иаакәыххит: «Уара иабоудыруеи, абни, анышәынтра икәу апхәыс сара данааспылалак, сзымцәажәо сыбз шсыхәләшәоз, сан лаҥара пату шлыкәыстоз. Абни лыпха лызхәыцраләуп адәы сшыкәу!» Исхәаеит имхәакәа. Иаасгәалашәеит зны саб иихәаз. «Иҥам, шәанаңьалбеит, адунеи аҥы қытак, Апсара еипш, аңыныши амаалыкы ахъеиваржуа, диашан Мирон, иаб дытхны даеаңьара дижыр акәын». Иганаҥы Арутан дахьжу азымхошәа, лара, Мсыгәдагы дааны... О, Адица, ианцслак аңыныши амаалыкы ахъеиваржуа акәым ихъаау, рыцсы таны адәы иахьынзақәу урт аңгәыдеибакыло ауп уафы изымчхауа.

– Дахъаазгаз азыхәан аҥара лымсхзом. Иахагы пату лыкәысталоит, – ҥааитит ашофер хачача. – Егъа дыпшзан... Стәкәажә лҥы днаганы, абасоуп ишатаху абзиабара хәа, еибасырдырроуп. Саргы апхацәа сымоуп, сматацәа... Ари афыза абзиабара... Илхыцуазеишь?

– Илхыцуеит 47 шыкәсеи хымзи хымши, – схәеит хәам-гашьарала итәны сажәакәа. Сцарц стәхын, мчык саанна-кылон. Мчык акәым, гәаҥк схәар иаха ииашахап. Хымзи хымши хәа исзымдырзақәоз наңысшыйт. Аха илхытцдәкьоз, ибдыруеит, ииашаны исгәалашәеит. Сымчи сыхшыҥи, апсараа азәырҥы реипш усгы аицныкәара рцәымгуп. Схы сзынымкылазт, убриала сшъа зуазшәа, инеикәырццакны рҥаасырхеит.

– Иуасхәап итегы лбиография? 1939 шыкәсазы хатца дцеит. Ускан аинститут дтан. Хатца дцеит иаалыркыаны. Убастәкыа ҥалтеит лыпхагы. Урт ирцырхагоу шыацәгъак рылоуп. Дзыцпаз Арсана ихъзуп, лара латкыс акыр деихабуп.

– Ицсы тоума?

– Динвалидуп. Аоны дтәоуп. Итцеггы уасхәарыма? 1940 шықәсазы аңа длыхшеит. Уажәы уи абахта дтакуп. Лыб-зиабаш дишыт. 1943 шықәса, сентиабр 6 рзы длыхшеит аңа, илыхъзуп Адица. Уаха? Ларггы уарггы даҕазны абрахъ шәанаа, шәшыапкәа шәмышәо ишәыцрахар ҕалоит. Еилукаама?!

– Аңсараа шәшықәйбахуаз здыруазтггы, шәқыта ина-хараны савсуан.

– Хақәйбахуоу, ҳаикәзырхо акы ахьчаразы ашыа кахтәауоу, ура усс алам. Уара иахаггы иузеиғъзами, аа, дугоит, дааугоит, аңара урхауеит. Уалачала хрыцхара,– схәеит, исгәалашәеит аңсараа ҳаңсадггыл ахьчара азыхәан аҕаратқәкәа ҳаламыс ахьчаразы ашыа кахтәахьеит хәа саб иихәахьаз.

– Уара ма гәала дуззак умоуп, цыоукы угәы ндырхан, изыхтнукәара дуздыруам, мамзарггы гәагла утәноуп ушиз, – ихәан, наҕ дынхьахәит атахмада цатца-кьатрацә. – Иуасхәан иумахаит. Уаха аңара лымсхзом. Сгәы иаанагомызт асеипш абзиабара ыкоуп хәа. – Изеихәоз сара сакәзамшәа, наҕ дыңшуа даҕын. Аеы иазымиааиз акәадыр дасуан хәа, ари дзыхсыркьозеи хәа сгәы саатахәыцит. Саҕаимтарц, ажәа ҕәандақәак аниасхәа, игәы аахьаңссан:

– Аҕәа, Красни мост азааигәаратқәкәа сынхоит. Аңа аҕнытә иубартоуп хәоны. Басла ихықәгылоуп. Агәылацәа унаразцаар, лара лзыхәан шаҕа абзиарақәа уархәо уахап, – ихәеит зтынха бзиақ дзыхьчо ибжыы ихатданы. Сарггы сыоһытқәа иҕыханы иҕаз аңыныш-қачаа иеитцәахит, амра аҕаңхар аешатцәахуеипш ацәыслампыр.

Ускан Аңсара сықәымтыцызт, аңшаара саламгацызт барей сарей ханасың иаңышыкласуаз аңашәқәа. Схахыы иҕамызт, Мсыгәда дахьынхо хәа аңатца-кьатрацә исеихәаз цыара исыхәап, истаххап хәа.

– Ари амыза абзиабара, ари амыза! Ашәҕәкәа рҕы саңхьахьан акәымзар, аңстазаараҕы исымбацызт, – ихазы ихәозшәа даҕын ашофер. – Ауада дахьыоһоу шта хәычык амоуп. Абнаҕа иааганы илыргылеит анышәынтра иакәлыршаз аихатә гәара, агәашә. Разныла ицырцыруа илшәит. Изакәызеи бара хгәыла икалцо хәа слазцааит стакаажә. Издыруазеи, слазцаан, дыхәмарны илхәоу, снышәынтра хыскаауеит

хәа салхәеит. Җахыччеит. Җынла аус луеит, уахынла аоны дзахуеит, иаалырхауа бзиа илбоз инышәынтра инахтһылцоит. Дыпсижьтеигы...

– Дыршыжьтеи, – еитасхәеит. – Дантакыз дтахазтгы... – наҥ иацсымтазеит, аха исхәарц истахыз бхала ибдырп.

– Дантакыз ухәоу? Данҗсы ариаҗара җазцо, иҗсы таны, абахта дантакыз, лара данизыҗшыз... Ажәытәан акәын абзиабара аныҗаз рхәахуеит...

– Мышкгы дизыҗшымызт... – схәеит. Ускан, абас анысхәаз, Адица, исхәеит ус, җара акала Мсыгәда дласырҗәырц, лцәа пысеырц. Иабаздыруз, ииашатҗкыаны ишысәшәаз. Мап, исәшәатҗкыаны акәзам ишысхәаз. Ус, аихшыаала җацаны акы сазкылымсыцызтоуп. Амала снапшы иахыызбоз, азхәыц-ра салагахыан... Рыҗшшәы шырхахахыазгы, инахараны уаҗхьартә ишежыза иуәаҗхон, амармалташь еикәатцәа таҗканы Аҗта ибарелиеф аҗаҗа ианыз ацифраҗәа. Урт ацифраҗәа, нас ихыз ижәла ирәыцит, ишәит иҗкәын Мирон. Ирәыцит Арутан уаҗаданырж. Аҗсараа иргәалаиршәеитуаҗа ижудызустоудара рнапала анышә дшамардаз, дара ишдыргылаз ихызи ижәлеи зну ахахә. Уажәы ишәхаштма, иважәжуа дызустада?! Убарт ацифраҗәа сышрыхәаҗшуаз... Ианбыкәу, данбатахеи Аҗта? Абан иахыану 1939 шықәсазы. Убри ашықәсаноуп аҗсараа хҗасса рхәны хусхәарта анырыблыз. Урт аҗба шықәсыла ианеизааигәаха... Сызхәыцлак бара иахыбыдыскыло аҗнытә... Хатца данбацеи Адица лан, Мсыгәда? Уигы убри ашықәсан. Пхынрак азыхәан, акы, аҗсараа рхәны, амца ацрартцеит хусхәарта, аҗба, ашыха дахыцаз дтахеит Аҗта, хҗа, Арутан абахта дтаркит, пшыба, хатца дцеит Мсыгәда. Абарт ахтысқәа зегы еидхәалоушь җара акала? Ииашатҗкыаны машәырла дтахоушь Аҗта? Исгәаласыршәеит ахыча Гәдиса уи иҗахашы шыҗалаз хәа исеихәаз. Ашыха иҗан. Аколнхара аҗсаса ирыцын. Җенак асыҗса икәлеит аҗсаса. Аены амра гәгәаны иасхыан, итҗәацыр җалон асыҗса. Аколнхара аферма, ажәлар рмал...

Ишырымуаз, умцан, машәыр җалоит хәа шизфьртүаз, асыҗса дыкәлеит Аҗта...

– Мчыбжык аҗшаара иафын аҗсыбаф...

– Дшахыршыаауа лдыруазаргы илуам, датаауеит анышэынтра, – ихазы акы азбара дафын атахмада цацакыатраца. – Икалоит, дтаркаанза, ианкэыпцшкээз бзиа еибабозтгы, икалоит, аазаб цэгъа ихыганы даныхынхэ, дрыцхалшыаны...

– Лара бзиа сылбеит аазаб ахысхызгаз азыхэан, сара бзиа дызбеит лгэатца иахънеиз азыхэан сгэафракэа! – сара стэала еитасхэеит зны, ибгэалашэозар, хытан инеиз атеатр акны актиор еикэатца цэымкырк ихэоны исахахъаз ажэакэа. Избон ашофер ипшышыа. Ушкэыпшыз ибажэхеит угэи-угэатцэеи. Уара ухы-ухшыф иазеилымкаауа акы ыкоуп арака. Иицаху игэы иаанагалааит, сара уи иаха сымам уажэы. Ацсатла ашыапы саадцит. Дхынхэны дызлаауаз амфэхэаста снангылеит. Сыпхашъазшэа, ма сшэазшэа иарбану сара сызцара! Сылбааит, дыпхашъааит, дыкэцааит лара. Испыртцшэа, ихешэа иказ гэг-шьоурак еица исзыхынхэит. Ашыкэс акэым, амзагы сгэалашэоит. Жэипшь шыкэса сыртагылан. Абри апхэыс лыхэапшра салагеит адунеи икэу анацаа зегы дреигны, зегь раткыс дкэышны, зегь раткыс аламыс лыманы. Дарбан ану лара илыхшаз дзыхшахыоу. Сылжыон. Лажэакэа мцын, лыччапшь мцын. Лхатца имацара иакэзам илыпсахыз. Сылнапхэит саргы. Скэахэаны днасхысны дцеит. Иарбану сара сзылцэыпхашъара. Аиаша калцеит Адица. Сарабсаным, сыбла бэабмырбан хэа лалхэеит. Уажэраанзагы сепхъакны сышцагылеи. Лымфэ сапгылан. Ажэак аалхэар, сгэатца иаацоу зегы афаасырхап. Абас сгэы сынтахэыцуа, сгылан сыпшуан анышэынтрахъ, кэашарта тыпк еипш ипхъазауа. Сыгра аусымдырхуа. Пхашъараха ианаасыслак, сыбжыы насыхэлашэоит, зышышьырак сынтаакэкэала сагоит. Аха знык иара аткыс саниаи, иреицоу ацэгъацэыпхамшыа сифызахоит. Убас скалароуп уажэы.

Дсывсны ада цашъа лымазам. Исуалуп, исыхэцоуп. Адицей сарей хзыхэан мацара акэзам. Ацсараа зегы иахуалуп Ацта инышэынтра ахъчара. Хара хзыхэан ипшыоу тыпуп. Харцафцаа хапхъа иргыланы, ашкол афынтэ хааны, шаkantэ игэы ашэткэа ыкэахцахыоузеи! Арутан дахываржыз азырхакэа, уажэы лара, Мсыгэда лхатагы...

Сзара тарс, дымѡахымтцкѡа дызсывымсуа лымѡа саѡыра-гылоуп. Амра ашьхақѡа иѡархыкны икыдлахъан. Азаза карбаны иалгахъан. Ахауа иалазхъан, адгъыл иахылтцуаз ахылѡа-ѡсылѡа.

Анышѡынтра иакѡыршаз аихатѡ гѡараанда агѡашѡ ѡан. Дынтытцит. Азѡыр ааигѡара днеиуазшѡа, абарқѡам нѡал-тан, ацаѡха налырkit. Иласхѡақѡаша... Сымцѡажѡар иаха еигъзар? Исымтѡахып сыблақѡа. Дырхыѡшылааит. Ирхыл-баалап дзыѡсоу – ацѡымтра, ахѡамгашъара. Сгылан, сгы-лашьала илырдыруа – Аѡсара дықѡызцаз среиуоуп саргъы. Данынасывсуа слықѡыжъцаап. Дааиуан лытцкы еикѡатцѡа шытассы, лхы рѡѡны. Сааигѡара дааиаанза сгѡалымтазеит. Лхы дааѡахан, днасѡаѡшит. Иаасызбаз зегъы нхыбгалеит. Саѡабымтан, Адица, сыѡсықѡара, бгѡы ишалсуа здыруеит, убри лакѡын сыздумкылацыз бхѡашт, аха ишѡазури... Сара сыбла иаахгылеит, снархыѡшылеит... бара быблақѡа. Бара бакѡын саѡхъа игылаз, бара бакѡын исыхѡаѡшуаз. Уажѡы, абарт ажѡақѡа аныбзызыѡуа, цкъа сазхѡыцны исгѡаласыршѡоит. Усшѡақѡа избазар? Мап. Иѡбаа-ѡбааза, ианухѡаѡшуа иѡышеи-шеиаауа, рѡыхѡақѡа рѡы рѡааидхало, агызмалреи ахалалреи рхыхѡхѡыла, зны рѡеуцѡырзарц рѡахушѡа, рѡытѡахуа, нас аѡѡа иацѡаз амреиѡш еиѡаацѡырѡуа, уажѡы избамма быблақѡа. Урт ракѡын исыхѡаѡшуаз. Иахыырхѡогъы смахѡц, ани ѡхѡи ракѡым, еициз аихѡшьцѡагъы убас рыблақѡа еиѡшны. Мсыгѡдеи барей шѡеидкыланы шѡызбахѡ алацѡажѡара... Еидкылашьас ирымоузеи аѡыныши амаалыкъы. Аха, Адица, саазкъылаз даѡакалагъы ахѡыѡра салагеит. Иѡазар акѡхарын аамѡак, аѡыныш зегърыла даныѡынышыз, амаалыкъ зегърыла данѡсыцкъаз. Амѡа хара иахыынзақѡыз... Зны дмаалыкъны иѡыѡаимѡар, адыд-мацѡыс дашъуан аѡыныш, амаалыкъыгъы зны дыѡынышымхар, иѡаѡѡѡон аѡларкѡыкѡ иаѡѡѡѡаз аѡха. Уажѡы, Адица анышѡынтраѡы данызбаз аахыс шықѡсык егъаагымхо ианѡы, исзымдырқѡоз акыр анеилиыскаақѡа, сахъхѡны сыѡоуп, усѡан лакѡа хаак дахъѡасмырѡшыз. Сыбла даахгылоит: деикѡара-еиѡараха, ашьшьыхѡа саѡхъа дниасит. Лныѡѡашѡа убас иѡан, игылаз ауаѡы, ашѡѡ икызма, ишьѡахъ иавакызма аиха, лара лзыхѡан зегъа какѡын. Дсывсны дѡоит

схэоны, даатгылеит. Даахьахэит. Адица, уи апхэыс лыблакэа ирхысымбаалеит ахьхэра, илыхьыз, лшыаҕа-хьымзг азыхэан апхашьара. Иҕататэыз, ҕсыхэа змамыз акы ҕазҕаз ауафы иҕшышыа лыман.

– Җхэыс улыхшазар, – лажэакэа тышэынтэаланы, дмы-ццакыкэа ҕаалтит, – исанажь, нан...

– Апхэыс слыхшеит, аха сара сзыхшаз... – сажэакэа еила-ҕатейт. Лара инацылҕейт: – Сыҕҕаи уареи шэеинасыҕхар сара ишызбоз, Анҕэа сибает. Исыхьыз шэаргыы шэысзац-лейт... Уара иухароуп...

– Ишҕа?! Сара исхараны... – сыҕсы ааины сыхэда икыла-хейт.

– Ускангыы иузеилымкааит, уажэгыы иузеилымкаац. Сы-лахьыцэҕара сзымхозшэа... Иухароу шыҕоугыы, насыҕ бзиа Анҕэа иуиҕааит, – ажэван днатҕаҕшит, шэыфны сан-неилак ишыҕалҕалоз еиҕш, ухатҕкы-уҕсатҕкы хэа лнапы аалыргьежьын, лхы днас-насит. Амашьынахь лҕыналхейт. Ахкэажэк лымаҕ иуазшэа дхырхэа-хырхэо, ашэ налзааиртит аҕахмада ҕаҕа-кьатрацэ. Ашыҕыбжь ныҕабеит, иҕейт ақыҕа мҕа ианыршэланы амашьына, сара сахьылаз, иахьаанага сзымдырзо, слымха инҕафит исабхэалоз ажэак – аеҕоист. Азхэыцра сналаҕейт раҕхьаза иансабхэаз.

– Уара уда даҕазы даасыхэаҕшыр, иаразнак уеилашэоит. Уи иаанагозеи? Уеҕоиступ.

– Дызбыхэаҕшырзеи?!

– Дсыхэаҕшыр... Сиццар?

– Бзиа дбаны биццар, иҕастарызеи, саргыы даҕазы даазгап, аха мчыла банига...

– Мчыла азэгыы сизгом.

– Бзимгозеи! Ажэйтэан ауапа шэнылархэон, аҕыхэда шэныкэыркуан. Уажэы иахагыы имариахейт. Амашьына шэынҕадыртэоит, шэаалҕейт. Уахыкоуп, нас уаҕа шэаанхоит.

– Уахык акэым, шықэсык сыфнакны симазаргыы, истахым иҕы саангылом.

– Иббома ибхэаз?! Бхала бшыапы ашыацхэа иаҕабыр-шэит. Бара биеҕоистказами? Бзиа бибозар иара, игэы ибмыр-хьырц азыхэан, бхы бхарштны...

Ускан, Адица, барей сарей хаапын иахымкыысцыт атцаа хышэашэа. Агэра ганы сыкан, сара бшызбо еипштэ́кья, баргы убас быкоуп хэа сара сзы. Уи иаанагозеи? Баргы, сара сеипш, ибцэызхьан ахақәйтра. Бахьынзаздыруаз... Ан-цаа иумхэан ииашахо сан лажэақәа: «Уаха дзеипшрахоз Мсыгәда лыпха!» Ибхэақәози, икабтцази...

Ибхэақәози ашытахь икабтцази еидкыланы сышрыз-хэыцуаз, даасгэалашэеит хқытафы Ахеивкья хэа хыызшыа-рас изыртэз ақыачақь.

Ацсара санықәтуаз, ибасымхэеи, сартмак сызқәа икыдца, акацкэыр итартэаны Дамшэ, хқыта агэахы скылсит. Аус-хэарт аштафы быргцэақәак, ҫарацэақәак тэоуп, алаф рхэоит, иччоит ихэмаруеит. Абаскак изыргэыргьозеи хэа рааигэа снеизар, Ахеивкья рыгэта дгылоуп. Днапырхаха шыапырхахоит. Зны ажэфан ахь ирцшуеит зегы, даҫазны шэеихырхэала хэа реихэарц итахушэа, инахэаирцшуеит изықәтэоу, изықәгылоу адгьыл. Иреихэо сахаанза, аччапш насфықәлеит. Инхара-инцыра сзымдыруандаз. Нхафык ишь-тахь дгылазам. Ицсаса, ишыамака... Хык итиргы уафцтас иееилеимхэои, аха, иатцоу сыздыруам, иреицэоу ананамга иеипш ауп дшеилахэоу. Алақәа ицрыхозшэа, акалтқәа хыжэкэыжэуп, икэыршэ-царшэуп, кэрыжэаа ирықәлоу икэымжэы, ишыаргэацэқәа ашэартлеикэа рыкэыршоуп, алымхақәа ҫахытэцэоуп амра иабылхьоу ихтарца. Ихы-цуазеи, саб иаткысгы деитцбуп, арахь ацсараа зегы дреи-хабушэа, ижакьяқәа ауштыны, ихахэы ихэда итассы, дпапу цыушыап, Гэдиса дааипыларгы, ушцакоу, дад, Гэдиса ихэоит. Исхаштуам зны иихэоз: «Ауафы ицшрей-исахьей иихэои еинаалозароуп». Ицшра-исахья хэа дызфыз иееилахэашья акэын. Санаарыдгыла, инапы илахь иапыракуа:

– Шэипыл, шэипыл, шэеигэыргыа, даҫа бзамыкэк дшэыцлеит, – ихэеит. Сгэаар еицэастэуан. Исыхирччаз сна-рылаччеит. Иара иажэа инацитцеит. – Адунеи зегы нархэы-аархэноуп, дадраа, ишыкоу. Шэарт ацсараагы, шэыхшыфқәа аархэноуп шэы иштоу.

– Уара узустәда, ирылантэаз, ацсаратэзами? – иныбжыа-иршэит азэы.

– Умыццакын. Ашыауардыни аҕаараани ии ыһыт аһэтэуеит. Ибзиоуп, саргы уах сһылаз. Зашхэа уҕоу иашэа ухэароуп. Аҕх хара хзыхэан имшы каччароуп, амш – цхы лашыцароуп. О, сара, саразэк, зхы атыҕ икэны иишаз... Уи схэаргыы, шэара шэымацара шэоума, иара, аҕсабара азакэанкэагы нархэы-аархэноуп ишыкоу.

Азэы исымашэкуама хэа даахалацшит. Имак ухатцазар, убас еицш икоу хызыртэрак аҕааирхап, уара уакэым, умата-цаагы ирхымцуа. Актиорцаа реицш инапкэа ышытыхит:

– О, хыхы икэтэоу, иаххыччаз! Уналбаацшны абарт, иум-цатэоу абзамыкэкэа, исызрахэа, сара сакэым, дара рхатакэа рхы шеивкыо, зегы нархэы-аархэны ишырбо, ианцэуатэу ишыччо, ианыччатэу иштэыуоу. Цэгьарас иршыо – шыбзиоу, бзиарас иршыо – шыцэгьоу.

– Икахцазеи хара гэаккэа? Хабжь иапхыа хабжь уаы иэхэом.

– Сароу? Сара Анцаа сааишьтит шэыхшыо атра ита-сыртэарц. Аа, абри уара, – инапы наикэикит, уцтэазар уеицишьуеит ззырхэо абз зфэоу, хшыолагы азэы ишытахы идмыргыло быргк. Абырг ибла апыцыгы мтысит. Ихы дакэгыгуан, итца цкыан. – Аҕсараа ихаигкэоу дреиуоуп абри, усами?

– Усоуп ишаадыра...

– Жэаха ҕенак акампаниаҕы хантэаз, тамадас ихамаз, слымхақэа кыдцаны сизызыршуан, уара уныхэаҕа аниклак иихэарызеишь хэа. Иажэа иналаитцеит аҕы еицш уҕэгэоуп, абахэацшь уаызоуп хэа.

– Ииашоуп, ахацаа гэгэакэа усоуп ишырзаххэо...

– Уара утэала уирехэеит ус уазхэаз? Иажэакэа хэшаха игэы иныкэлеит иаргы. Иҕахкап аҕтцлақэа жэаба. Убри аҕараткэыа ҕахкап алтцлақэеи ашэкэеи. Иаабап итыкка итацэу хыҕхыазарала иахыеихау. Аҕы аҕара зыфныткэа тацэу тла ыказам. Иуеихэазтгы ашэтцла уеипшуп хэа, ашыа улазам, узхарамфоуп хэа уеихэазшэа угэаап. Ашэтцла аҕшшы убас икоуп.

– Абахэацшь? Уи иахызеи? – Аҕкыс еицэоуп. Абахэацшь уаызоуп, шэышықэса убас инаугзаит ихэахит. Асаршыт-

ра итысуа, аарла инеиуа афарзы нымѡахганы, абахә ашқа ағылархеи, иарбану иаха игәғәоу убап. Убахә рбганы илканажьюеит. Иахәишьяацсаратәикафарзыуаѡызоупхәа, ухы пены улкаижьюеит. – Еиҭа инапқәа ажәѡан ахь иѡышьтихит. Датацшуан пытраамтак, азәы диацәажәозшәа гәаныла. – О, сара, саразәк, ацсараа снарылкааны, схы атып иҭартәаны сзушазеи?! – Харгыы, аччара иахашәалаз, пытѡык уахь хшынацшуаз, ажәѡан атдан, ашьхақәа иѡархыкны, халацш нақәшәеит ашьауардын. Ихәыцзаны, чынчак иақараны ажәѡан цамцамра инатцазит. Иахцәызит шаххәоз, иаха-иаха иазхауа, зны хәыхәк иақарахо, нас апқа еицшхо, даеа цсаатәк салашәмырѡашьяан ахәозшәа, ххаҕыцәкыа иаххагыежыит. харшанхеит, халацш адхалеит. Аҭба ус изхызсаларым амшын, уи шақа ағыртынч, мыцхәы аҕемиртысзо, ишатцаз иа-разәзатцәык ахас измаз ажәѡан.

– Ахеивкыагыы иблақәа аархәшәа, ашьауардын дышна-хәацшыз, дҕахахазшәа, ажәак ихәлымшәо даанхеит азнык азыхәан, нас аҕааирхеит:

– Шәыпшы, шәыпшы, о, шәарт, зыхшыѡ аархәны иҭоу ацсараа! Шәатцашыцшоуеит, шәыхшыѡ мцанарсит, шәгәы ҭнагеит ашьауардын?

– Иашоуп!

– Узцамшыцшоума, апрышья, ацшзашья!

– Уаха ишҭазышәхәақәо? – азәазәала икылкааны дна-рыхәацшит. Ацсараа зны иара иахь инхьяацшуан, даҕазны инатцашуан изса-зсо ажәѡан иатцаз ацсаатә. – Ахәацхыыз агшәырхом, ус акәзами?

– Ииашоуп. Сара, иаххәап, ашьауардын абла ухоуп хәа соухәар, сгәы иахәоит.

– Сара сақара сыцлоит ашьауардын ахшыѡ ухшыѡуп хәа соухәар.

– Ашьауардын агәы изҭоуп хәа ззырхәаз уаха ҕхәацхыызс ииҭахузеи!

– Ишәымбои, иаразнак ишеилашәыпсаз, ахәаха шәибатом. Ашьауардын абла ухазар... Ибзиами? Иашоуп, ашьауардын абла царуп. Аха изызкузеи алацш? Ажышара. Ашьа акаҭәара. Ашьхақәа изырхапырузеи? Зыцсы зыхнахша цыара акы

иашытоуп. Сшээзцаауеит, зыхшыѿ аархэны иѿоу аѿсараа, акэты шэаѿызоуп хэа азэы ишэеихэар шэышѿакалои? Шэкамакэа тышэѿаауеит. «Акэтеиѿш длашэуп, акэтеиѿш дгазоуп, акэтарцынеиѿш дшэыргэындоуп». Иреиѿоу цэхагас ишэымоуп. Арахь уѿшыр, акэты ада ѿсыхэа шэымазам. Асас дышэѿаар, иеѿэартѿины, икаѿшыѿа изны акэты на-имѿашэѿоит, акэѿаѿѿ ѿны, ма ихырпкаланы, даеазны ижэны ишэѿоит. О, сара затѿык зхы аѿыѿ аѿы иѿоу, изустѿаада сызланагалаз! Шэыѿхэаѿхыѿ ашыауардын иазкуп. Иѿаѿѿеыгоу ажэакэа – шэныкэызго акэты. О, шэарт, аѿѿа ибзианы иахѿаажэо, абзиа иѿѿаны азбахэ зхэо! Шэара саншэырехэо, схы-сгэы ахшэоит, саншэырѿо – сакара сыѿлоит. Срыѿхашыа, шамкэа сызшаз, саргыы схы еивѿаа сызлоу аѿсараа реиѿш! – иччон аѿсараа, срылаччон саргыы.

* * *

Иахыа уажэраанзаггы рыччабѿ слымха иѿаѿуеит. Аѿсара саналхэдаха, Адиѿа, усгыы агэаларшэароуп исзынхаз. Хѿыѿа сшазхэыѿа, Ахеивѿаа иихэоз алаѿкэа анаа-сгэалашэалак, зны сарчѿоит, аха даеазныхгыы сархэыѿлоит. Шэеилкаараѿа, шэеиѿырѿшраѿа нархэы-аархэуп ихэоит, аха, издыруада, ххы-хгэаѿы урѿкэа маѿара раѿэымзар инархэы-аархэу? Дара, аѿсараа азэырѿы, зыѿсы ѿоуггы, иѿсхыоуггы, излаадыруа акэзамкэа, зынзаск даеа ѿоуы раѿэар? Изхиѿэаазеи ахыѿа-ѿахмада Гэдиса, ѿенак, Аѿѿа иѿахашыа шыкалаз шсеихэоз, иныѿакны инаѿиѿаз? «Аиашатѿѿа ххэар иабахахэо, дѿахеит, дѿырхатѿоуп, ус иѿаз ихыѿ-иѿша». Хара хэзѿарызеи, инѿеастэуаз бара? Бара бхатѿа, Адиѿа? Дасу инѿаа, ихатѿа дишоит. Бынѿеасымтэыкэа, бшыкаѿѿааз сбыхэаѿшуазѿгыы... Исхэап, исымхэап хэа алаѿѿакра саналагалак, ус сгэы сынѿахэыѿуеит.. Сажэакэа усгыы акгыы рылшом, ихэаѿеуа изысѿаахрызеи! Сыбзиабара азыхэан исхэо ажэакэа... Абри аѿы ииашатѿѿаны се-гоиступ. Исхэоит сгэы иаѿоу зеггы, уинахыс иаѿахызар... Иаѿахызар нѿа дсымамкэангыы сыѿхэааит адэы.

Сара дызбарц стахуп убри, дарбану ахахә аашьтыхны Мсыгәда лгәйдцара згәагыа? Ахшгы еикәатцәак хшәалозар, дарбану зыламыс шәытакгы амазамкәа зымәа ианысны ицаз амәасәы?

Әнак, Апсара сыкәтцаанза, агараж ағы аусура ашьтахь, цатлыкакәак адәқыанағынтә иаахган, хыжәлақәакгы ҳацшаан, хтәоуп, ҳцәажәоит, ҳаибаныхәоит. Бхатца, Маңыгана, ус ґааитит:

– Сшәыхәоит, даеазны, сара сахьтәоу, убри лызбахә шәаламцәажәан, – зызбахә имаз ианхәа, бара бан лакәын, – сара сакәым, аоны иґоу, лыцхагы илтахым иахьлахауа уи лызбахә анцәырыргалак. Бан блеипшуп хәа зны иаас-ґыцкьан, ддәылтцны дцарц акы аалыгымхеит. Быцшра-бсахьа азоуп изысхәаз хәа дыргәыбзыґа дныскылеит. Уи азы-хәан атцан тыцха дылґызоуп, атцан чычаиқәа ирыхшаз хәа Анарт ианлаеґцнихәа, лымгәа ааркьаны, асаби даалыґрыхны дынкалыжьын, дыкәтцны дцеит...

– Апшра-асахьа акратцанакуама! – инхьаиршшеит азәы. – Аус злоу, агәаґоуп, аламысоуп. Ламысла еипшымхааит, цшра-сахьала закәыхи. Аа, сара сгәыла, азганк илахь инґахауа, ихахәы анааиґишалак, Гитлер ихы аахцәа ихагылоуп. Арахь иара, ауаа ишыы акәым, акәты ахы ахьхыртәо ибар, дыбналоит, игәы иазычхазом.

– Убри ауми исхәо, ларгы илцәымґуп, саргы шакаәы сдыргәаахьоузеи! Уцхәыс лан длеипшуп рхәоит, – еиґах зеггы даахалацшит Маңыгана. Сара ґысымтзеит. Схы ларкәны, ашышыхәа стәан. Уажәы иансгәалашәоггы гәахәараны сгәатца инґысуеит убаскан ацьныш-қацаа иатцкыс сахьиааиз. Ицәгьоуп, Адица, ахахә аршәра, агәагыра цәгьоуп. Иаахәны уара ухы иаахар калоит. Усеипш ухьыр, иухаразар, иучхап. Илоуцзазоуп иааурыхыз. Иаха ихьанґоу даеакуп. Ибасхәап зызбахә сымоу. Акәты ашыыга ашьапхыц ицнахуеит хәа, сара сакәзар сыбзиабара аґашәкәа атцаызкәз? Шәеибазырдырда Маңыганеи барей? Хымґада уажәы, бхатцеи барей, ишәгәалашәыршәоит уи шыкалаз.

Ускан жәба рҕы хтәан. Ауроккәа ханрылга хаицны хаа-
уан. Ишықахтац, хҕыцкәа рышьтахыҕа хҕынкыло, ххала
хааизынхеит. Шыбыжышьтахын. Ишзынразгы, амра ка-
цеиуан. Бышәкәытра зны бхы иныкәыбкуан, ҕазны иаа-
бывабкуан. Ишкәакәаза асаба рыкәтәан хаимаакәа.

Машынак абжы геит хашытахыҕа. Хаахыаңшит. Хкыышә-
кәа аччапшы рыкәын, азәыр ахамтакәа иманы дахзаауазшәа.
Амашынакәа ргәыблра сгәатқан иҕыхахыан ускангы. Баша
исхәазар калап, сыбзиабара сшыапы сыкәнамкыазтгы,
ашкол исыцтакәаз цыоуы реицш, саргы цара дук сталон
хәа. Уи иазаауазеи. Санаахыаңштәкыа издырит Мацыгана
«ипалутарка». Хкытан ускан ашоферцәа акосмонавтцәа
абыржәы пату шрыкәу еицш акәын ишырбоз. Сыххәрц
стахын бара бҕацхыа:

– Сара ибзиазаны дыздыруеит ари «палутарка» иакәтәоу.
Хаҕны изныкымкәа днеихеит, имашына арульгы знык-
ынтә исиркхеит, Мацыгана ихьзуп.

– О, Алиас! – инапы нтирхәхәеит акабина.

– Иббома, шака иааигәаны хаибадыруа.

– Шәааи, шәтәтәа, шәызгап.

– Сымацара сыкам, Мацыгана.

– Дсымбои, анцәахша дуцуп. Дааг, дталааит уигы, – ака-
бина ашә ааиртит. Амцабз анабалак, иазнауа азымдырзо,
ицырны ишнеиуа еицш ахычпацыр, ашырхәа акабина быџ-
талан, бнаиватәеит. Саргы сынтәлеит.

Атама ыфаны даналга, агәаҕ ыршәны инкаиршәит ам-
фасшы. Шыапы иамкәахыцызт агәаҕ ахыкашәаз адгыл.
Аамта акыр бжысит. Ихаштит амфасшы. Имџа харан, ашыкә-
скәа хыантаха изкәа икәлахыан. Днеиуеит илаба наитцарсуа.
Ажәџан ацапшра ицәыхантоуп. «Амфасшы, уаасыхәапш,
иреиҕу шәыруп сымахәтакәа ирҕоу. Иҕых реиҕа итатоу,
реиҕа икапшыу, реиҕа ихаау атама». «Умахәтаҕы сзыназом.
Исылшом сыбга аитцыхра». «Иухаштит, амфасшы, сара сыз-
хылцыз агәаҕ, адгыл цсыла ишылауршәыз. Уааскыа сышка». Атама амахәта ашышьыхәа изылакәит.

Убаскантәкыа, акабина хтәтәаны ханцоз, сгәы итәшәеит,
хагәта бысмыртәар акәын хәа. Имашыхәылткәа аапшуа,

змаҭрақәа ҧахтәаз кьаҧк ишәын Мацьгана. Исыздыруам цас иҕаитцоу ицәыҕалоу, аха игәастеит, инацәкьарақәа аруль ишакәыршазгы, знык-џынтә бгәыпхәы ишахькьысыз имашьхәылт. Бцәа бтазызан, амцабз быхькьысызшәа, бҕапшьхеит.

– Дызустада, дзыпхада, Алиас, ари апхәызба? – бара дбыхәапшит.

Иасхәеит. Қарала еихабу ирхәац, ахәыцқәа шаҕа ирласны ирызхауа, унхьапшны уаахьапшаанза хатца ицаша, ахәса аазгаша ракәны ишааҕало хәа дналаган:

– Иахьеипш исгәалашәоит баб Арсана пхәыс данааи-газ, – имашьхәылт еиҕа бгәыпхәы ишахькьысыз анызба, абыржәытцәҕа амашьына аанкыл, наҕ хтыцует, уара уламысдоуп хәа иасхәарц азбара сналагоны, қарала ихыцуа даналацәажәа, амца исытцаз мацк иааихсыҕыт.– Шәыџны ашьтахь, аиџхаараҕы ахьатцлақәа итагылоу, азынра аныцәҕахалак, апста италаны абнахәақәа шаауа, ашәарыцаџцәа зегьы ирдыруеит. Аха Арсана иапхьа азәҕы дызнейуамызт. Уажәы илабақәа кны, аарлахәа дныҕәо, аштә дыкәуп. Шәарыцара убраҕа снейыцпхьаза даасгәалашәоит, – бара бахьтәаз бшатцәышатцәуан. Амца исыцраз инацлеит.. Хамџа итцегьы шынабжьаз, амашьына уахь ахы шхазгы, исымузт, хтыцит. Артқәа зегьы акакала ибгәаламшәозаргы, хәарада, акабина банынтыцуаз иихәаз ажәақәа бхаштрымызт:

– Бара насыпс бзауз ахатца, ипсы штоу ҕьанат дцеит.

Ахахә шытысцаарц снапшы-аапшит. Иихәашаз ихәахьан, бгәатца иташәахьан. Сара сыпшышья шыҕаз аныбба:

– Уара уегоиступ, – бхәеит ибхәац ажәа. Ҧысымтзеит. Мацк хнаскьеит. Сшьара санаақәла, алаф ахь ииазгарц:

– Ибзиоуп, сара сегоистыз, аха бара ибхабмырштын Саҕанеи Гәашья шбакәым. Саҕанеи Гәашья иаалгәапхаз ахатца лара дылтәын, – схәеит.

– Шаҕа ипшзаны дпышәырччоз гәоумтазеи? – сгәы ҕыбжәарц ибхәеит.

– Ипхәыс бара баткысгы дыпшзоуп. Ипхәцәа ракәзар, зынза анцәахшақәа! – ипхәыс ипха хәа азәыр дызбахьахын-даз, хәџны даныҕаз саб даниныхәоз иажәа иналеитцеит аҕароуп. Уажәааигәа сазхәыцит; ииашатцәҕьаны бара Саҕанеи

Гәшья җара акала былзыҗатәҗоушә, җәыкәбарқәак лшә былоуп. Баша изырхәом Маҗыгана, ипхәыс қәыпш лкалт ды-
җахылөеит хәа. Саҗабымҗан, аҗааҗәа аҗәы шәыластдошә
иҗалеит сажәақәа. Издыруеит. Усоуп. Изхарада? Бара... Мап,
ихаҗа ихароуп. Дзыҗамыз аҗсраҗы бан анышә данамардоз?
Исгәалашәоит шаҗа баргәааз даеазны имашына бақәым-
тәан анысхәа. Бсырбаандафызшәа, бәасхәазшәа ббеит.
Зхы җыаргы илазмырқәуа, Адиҗа, ирзааигәоу ауаа ракәым,
аҗсабара ахаҗагы раҗахоит, илақәны рықәыҗәғәара иала-
гоит ажәфангы. Бсыҗәҗар, бысҗәызыр хәа сшәаны, шаҗа
бәасхәоз, бсырбаандафыз, сара, амдыр, иахагы исыр-
ласуазаарын хаиҗәызра. Баша ирхәом ажырыз җыбара аҗра
җнажәоит хәа. Маҗыгана имаҗара иакәызма, ашқол аҗы азәы
даабаҗәажәаргы...

җшра-сахьала зан илеипшу, гәыла-җсыла Саҗанеи Гәшья
илыхшаз...

Ани җхаи ирыххәааны ажәабжык сеихәеит, ашыха симаны
даныҗаз, Гәдиса. Даеазәы илыххәаазшәа, бан илықәкны...
Уажә иббама аҗсараа хҗәажәашәа, аҗә иақәкны – ажә.

Адиҗа, ани аҗхаи ирыххәааны аҗахмада исеихәаз бза-
ныстҗарҗ сшаҗыз, саҗабымҗан...

Алышыкынтыр иахәхароуп Дамшә!

Уи алеи сареи хшеизыҗоу басхәап... Анҗәа иумхәан, аха,
иаххәап, аҗсҗазаара угәы ахшәар, уагыҗаҗырымҗуа, уамышҗ-
уа, арахыгы иуҗахымкәа ушықәхо еипш, исыҗ хәа азәы
исеихәар, егызлоухәаззеи хәа сизгәауа, арахы бжеихан...
Сықәҗит, саҗәыбналеит, икасыжыт Аҗсара. Уахыҗалак иуҗ-
зааит хәа, сан лнапала, Аҗсара Дамшә ааснарқит амәа
саннықәлоз. Азауадаҗы исызноухыз азымхозшәа, афнгы
аҗызшәа аасыланатҗеит.

Зыҗкны сыҗоу аҗхәыс, (агәылаҗәа излардыруала, сыҗхәыс),
хаҗарҗыс фызак длымоуп, дҗааҗәароуп. Афны дааилааит,
дҗалааит, сара дабасҗырхагоу схәеит. Дамшә алапш
наикәшәеит, абга афмы аҗасызшәа изыҗрысуеит. Афны
афныҗқа данаба, даафҗәа днышҗанатҗоит.

Уара араҗа уааиаанзагы иара тәартас, гыларҗас иман.
Улагы уаргы игәы ншәырхар, шәфыҗыагы шәдәылкыҗа-

ноуп шәышцо хәа иаахтны исалхәеит ани, зыкны сыкоу. Асеипш «аультиматум» аныкалта, ххы атып иқәзар, ашь-шыыхәа хәказароуп Дамшәи сареи, хәыцәгы акыдтәа-лащәа. Ахы ахыныкәнагаша, итәы ипха иахыыкалаша аз-хәыцра ацымхәрас, абзиара знымаало Дамшә, ләыза ишка иамаз ацәымгра, ифәы лыхнакаауа, лара лышкагы ина-наго иалагеит. Базхәыц ари сара шака ихәаазгоз, шака ис-зеицәаз. Лара лыбзиарақәа рацхәа игылоуп лчеицәыка. Агәыла дааима, дсасума, унхәацшны уаахәацшаанза, астал лырхиоит. Афатә бзиацзаны икалцоит, избанзар шеф-поварс аус луеит, ахәыцбахчафәы. Убри аганахәала акызатцәык грас илымоу, абыста, афара акәым, аушьагы лхаштхәеит. Сара фымш исычхаргы, ахымш рычәны ианаасфамшәа, арыжәтә дшашьтало еипш афәыжәы, сыфкәаса снашьталоит. Ахәыцбахчафәы ахәыцқәа абыста рфәашәцалар, иабацырха-гоу хәа ласхәан, ахәыцқәа ахәынтқарра иаазоит, ус анакәха, ирфәацтогы хәынтқарра чысуп лхәеит, ажәак сзымхәо са-фәлырхеит. Изхысхәаауа, схазы абыста сара изулар акәхеит.

– Ашыла зааухәоузеи, хара ацыкәреи агартә хамам, – ихәан, афны сыканы санаауаз, аатцәа дук азнацәкә саб ацыкәреи ситәит. Ишлапкәаз икан, иаазгеит машынак илтажыны. Сан ифхарпып лхәан, исымуит. Сара иахагы еигы-сшьоит афырпра. Аатцәа иштәз, Дамшә ахыкәтәоу абартцафәы иныкәсыргылеит. Дамшә афны иааныжыны санцо, ахәда адац нахасыршәуеит. Абартцафәы илеиәеиуеит, абыркыыл ашьапқәа ныкәыргыланы, ахы ыркынаауа инацшы-аацшуеит.

Изака фәу ацынтәа итәсыз бара идыр, ацыкәреи зтәз аатцәа абартцафәы иансыргыла инаркны, ашатцәышатцәра иа-лагеит. Гәыргъараха, хәмарраха иасит. Аеартынчып схәеит. Ианаасгәйдцала, ахы аасшьышын, иаасыргәыбзыгит. Усу-ра сцеит, амыждараз, иааныжыны. Схынхәаанза, ацшәма-пхәыс дааихән. Саафналазар, аибашьратцәкә ыкоуп хуа-дафәы. Ацқәа хырцәацән абартца акәакәфәы икфәгылоуп Дамшә. Ашвабра рыхха илкуп ацшәмапхәыс. Абартца зегы ипсафәаны икәыпцоуп ацыкәреи. Егы, иканатцалакгы, аатцәа ахыгызынза иназан, икны иахазаап. Иканажыт. Ицнартлеит. Алапкәқәа ирылахәмаруан. Ауафсы иеипш

иҫнарпуазшәа... Иаасцәымыҕхеит. Ашвабра ахаҕыцқәа иа-
нытдалықшалак, убас итрысны итқьон, ларгыы ғәғәак лоуп,
аха адац пнацәар, излануказылозеи, ғәатцағара иааиуа... Дааи-
хнахуеит. Иараби, Адица, сара сзыхәан ишҕаизби «инар-
мышьтұа лак ицуп» – хәа раҕхьаза изхәаз.

Иргәыбзығны, идәылызгарц ашәахь исыма сҕанынасха,
агәырғара шыказ ала, издырит исанахәарц иаҕахыз. Хара
иахтыҕым араҕа, уаала, хәкәцып...

– Улагы уаргыы шәеиҕшуп, абзиара знымаало, – ина-
сышьталхәеит.

Хтәан Петрович иҕы, хәицәажәон. Сара исгәалашәон дасу
иҕеи илеи иара иеиҕшхоит хәа Гәдисагы исеиҳәахьаз.

Аиҕшхара...

Ашьха симаны даныҕаз, «сыхәышәтәра азыхәан ахәшә
сыржәра» аамта анааилак, ажәабжык, ма лакәк, днахыкәша-
аахыкәшо схәыцрақәа саарылигон. Хзыхшаз рыцәҕа, рыб-
зиа, рыгәнаха, рыҕсыцқьара, хара ихашыклахәуа ишхашьтоу
хәа дналаган ҫенак:

– Насыҕ змоу Мирон иоуп, – схәеит. – Иара иакәым,
имаҕацәагы нытагылап иаб, Аҕта ихьз-иҕша иацрытуа
ашәшыра. – Мышқәак убри аҕхьа Аҕта дахьтахаз сир-
бан, схы иҕаҕежьуан. Ханқәыпшу бзиарак аҕатара иазым-
хәыцуада, шыцра бзиала снаиҕашьыцит жәлар рмал
ахьчара зхы ақәызтәз Аҕта. Саргыы убас жәлары, ргәы иа-
хәаша фырхатцарак ҕастәзшәа сыҕандаз. Аҕсараа рнапы
сықәырғыла сымҕапыргарын. Амитинг ҕартцарын хқыҕа
агәтаны. Инеимда-аимдо ажәақәа анырхәалак ашьтахь,
исыхьзынфылоу ажәеинраалақәа ирыҕхьарын. Арутан наҕ
дытхны дыҕажьны, изыхәтоу, араҕа изаҕәоу абри иоуп
хәа анышә самардарын сара. Убасқан Адица еилылкаарын
икалыжьыз дызустоу, дегоисту, мамзаргыы жәлар рус ихы-
иҕсы ақәитцоу...

Бҕыртшьас иҕаны избоз акызатцәык акәын – сгәатцаҕы
бгәаҕ арбыжкра. Ииашаны илхәеит сан, ииашаны илхәеит:
«Мсыгәда лыпҕа уаха дзеиҕшрахоз». Бзыстоз азы кәапеик
налеиҕәон Гәдисагы. Аха ҕсаҕала исхәозар, уахык бцәа
бхыхра (хәарада, быхьз мхәакәа, бара ибықәкны, аха иа-

ра изымдыруа дыказма сажэакэа зызкыз бара шбакэу), ишакэзам быхцэажэара санакэымтца, ламысла иаххэозар, хахыашам ыкагэышьоуп, игэоумтазаци, дад, абааррафгы ашэтыц ииуеит хэа дналаган, ан длыхэапшны апха лыхэ ашьара иаххэааз ажэабжь хэычык сеихэеит. Уи арака ибзаныстцомыт бара быхычара иазкымытзгы.

– Ацсаратэи арпыск пхэысхэара дцеит, – ихэеит. – Ажэытэан ишцаказ, ахэса шцааргоз? Ауапа даалахэаны, аеыхэда длыкэк, еес, дрыма ицон. Азэы дрымаикыр, ацыкьхэа илаи-гэйдцаны дыршьуан, – снапшит, агэагыра сыланатцарц сзеихслоз ацэаха ахыгылаз ашка.

– Амееикэа ажэытэангы икан, уажэгы икоуп, урт ыкэызхуа аарфарагы калом, дыды-мацэысгы. Узыршла. Ифызцэа ицны пхэысхэара дцеит арпыск. Апшэмацэа хатырла ирпылеит. Рхэы карцеит. Иччоит, алаф рхэоит. Лара, апхэызба пшза, апхэызба ссир дыкэгьежыаны, рыматц луеит. Имацара акэаскыа абартцафы дтэоуп пхэысхэара инеиз. Даакэымтцакэа абахчахы дыпшуеит. Апхэызба ари ангэалта, ус днаиазцааит:

– Хасас игэапхазаап абахча. Ииашатцакыаны, уака атцакэа каланы ифоуп... Иаха дызхэапшуазеи?

– Апшза-ссир, абахча акэзам сызхэапшуа. Бнапши, абахчафы ифахэоуп сеы. Абни аеы ан лакэушэа икан. Атцла икэланы ихэуан. Сахэапшуеит, аригы ус канатцарушь хэа.

Апхэызба кэыгак лакэын. Лан дыпхэыс ласын, лытцакэа ееимыт. Ари зыхэаз сара сцишэарц азыхэаноуп, сан слеипшхозар еиликаарцоуп лхэеит, илдырит. Атак даеакала, иара ишигэапхашала икалтцаргы амуаз аха...

– Ан атцла икэлостзгы, иаргы аангылашыас иамоузеи! Ан ианарбаз канамтцой, – лхэеит. Дкэыгызтзгы, дналфапшыр, илхэази лгэы итази шеикэымшэоз аилкаара мариян. Дфагылан, шэаала, арака ус хамам ихэан, ифызцэа иманы аштэа дынтытит. Уаха пхэыс дизаамгазакэа иара днеимгэажэит. Лара? Лара хызи-пшеи лыманы, рнапы дыкэыргыла анышэа дамаздаз лматцаэа руазэк уацхыа дтэоуп. Изхысхэаауа. Устцакыа...

Сара схы-сгәы итытцуам, сазхәыцуеит Арутан инышәын-трафы данызбаз, Мсыгәда исалхәаз. Иаанагозеи «сна-пала дысшыт?» Уи аилкаара сзыцәгьахаргы, избан, изыс-зеилымкааузеи иаанаго: «Иухароу шыкоугы, насыц бзиа Анцәа иуитааит», – хәа исалхәаз? Сара исхароузеи? Анышәынтра акатцара... Дымшәа-дыпхамшыа... Уахь анеира... Абзиабара мацара акәушь? Адица, сара стысит абзиабара атц-кыс еихауакгы ыкам хәа анысхәоз аамта. Еидкылашыа рымам, издыруеит, аха ацсрагы убасоуп. Ацсра атцкыс еицәоу егыкам хамхәои? Башоуп. Анцәа иахзааумган акәымзар, иказаап ацсра атцкыс еицәоугы. Сара исыздыруам дарбану иаха ирыцхашьатәу, ицсыз Арутан иакәу, цсым-бзам адәы икәхаз Мсыгәда лакәу. Бгәы иаанамган уи лзыхәан сгәатца итаз агәаг аамта иагеит, итазытит, лгәыбылра сызцәыртцит хәа басхәарц стахушәа. Иланасыжь акәым, иахаггы иацлеит лгәаг исымоу. Исыхыт, сыпсит, аиакәым кастцеит хәа акәымкәа, дазхәыцны лшыафа еихылгазшәа, илыхьызггы дахьхәны дыкамызшәоуп уи сара дшызбаз. Абзамыкә аламысдара кайтар ишцаизуеи? Уаха изеилкаауамызт ухәоит. Аха даеакуп зхафы зегьрыла зыхшыф ыкоу, икаитцо закәу здыруа иеихиги ашыафа.

Иауам, испыртцуам анышәынтрафы исалхәаз ажәакәа. Исгәаласыршәоит уи аус атыхәала саб исеихәакәаз, уи икнытә еилыскаакәаз.

Ибдыруеит, ахьымзг баапс ақыта ианрылаф, уафшырак ахылцыр хәа ишәан, жәытәнәтә аахыс хқытафы еифекаау абыргцәа рхеидкыла еизеит. Урт дрылахәын саб. Ускан иара ф-мцакы дрыбжәанакныдыкан. Абыргцәа рхеидкыла дызлалаз ала, уи иуалын ашыакатәара камлартә еицш аус арманшәалара. Аха убас кайтарц азыхәан, уи даиааир акәын даеа цәанырра дук. Ихаирштыр акәын еишыцәак реипш ишеибабо ахьымзг здыз баб Арсанеи иареи.

– Ажәытәанафызайшыаиуанафыз. Аиашьагәакыиатцкысггы ашыа зыдхалоз афыз аикәын, – анихәа енак, игәастеит, сан шака лыпцшәхәы лыпсахыз. Уи иажәеи иуси хтак ишеицтадыршәуаз лдыруан. – Сара соуп зеггы зхароу, дзырфашьаз сара соуп хәа, илзынахашьтыз ахәса рфәла иахзаалыцхаит лара, Мсыгәда. Дзакәытә пхәысузеи! Дахзымдырзоаарын! – дафын саб.

– Схакара пату лыкәыстон... – лхәеит сан. – Уара суз-гәаалахуан, иакәым ажәа шпеихәеи, асеипш ажәа ауашы иархәома хәа... Иухаштма, Арсана уи данигоз иаухәаз?

– Дсызхәыцма! Иуазма, иңсы лылаханы дыкан.

– Уажәы ас лыхыз ангоуп акәымзар, усқан илыгыз?! Иарбану дзимгарыз, – лызбахә лахар шылымуазгы, уажәы дналыдгылеит сан.

– Диццеит, аха дышцаиццеи! Усеипш дуццар аткыс, уңсы ахьынзатоу унасыпданы указар иаха еигьуп. Ишынеибакәу изхароу иара иоуп. Ишцеизеилымкааи, усқан Мсыгәда дыз-иццаз, – ихапыцкәа аҗҗа рытгон саб.

Ғыстуамызт. Исгәалашәон, шыхатәылан, ахәымца иад-тәаланы, бани баби рзыхәан ахьшыцаагы ирхәакәоз.

– Ақыта далахцеижьтеи дыжәбахьоу Мсыгәда? – җааи-тит азәы. – Амца егьа ацәа ахнаблааргы, агәапшь азын-хожаап атла бзиа. Лгылашьа, лныкәашьа, дызымдыруа дналыхәапшыр, игәы иаанагом ахлымзаах дақәшәахьеит, кәралагы амаҗа длоухьеит хәа.

– Уара избо, улеилахаит хәа сыкоуп. Ихазхәом акәымзар... Лхатца Арсана, аинвалид, ишьапкәа имыхәо аибашьрахьынтә дхынхәит. Ламысдароуп, иара изыхәан цәгьарак ахәара, аха, ишәхәа, аибашьра калаанза, Мсыгәда данигаз, иара диқәнагозма? Иңшра-исахьа ыкамкәа, кәралагы акыр длеихабны. Ииашатәкьаны ирхәоит, ауашы шықәсык знык деилагоит хәа. Уажәы, Арутан иҗы аус анлоуз акәзам, убас-қан, Арсана даниццауазоуп Мсыгәда данфашьаз.

– Азәыр ихәо шәахәхьазма Арсана иңхәыс хәа, зегьы ишаххәоз Мсыгәда лхатца хәа акәын.

– Дзыццаз лара латкыс деицәан, уи сақәшахәтуп. Аха иңьоушьаша, бзиабафьыс иштылхыз? Уи дзеипшраз зышәымхәозеи? Дануацәажәоз икьышәкәа инапы рңыраим-кыр, угәы хынхәрын. Ихапыцкәа... Изамфәкәа? Алфә иарфаз ажәцәеимаа. Ирхәоит, апхәыс цшза, еснагь лара дхаракны дгылазарц, цшра-сахьала лыткыс еицәоу далылхуеит хәа. Иңшра-исахьа ухы икәукып, ихьз-иңша узымдыруазар... Лыблакәа хөазаргы, ллымхәкәагы дагәахама...

Сара сақәшахатым, Адица, аңныш-қачаа изыҳәан ахьча-тахмада иихәаз. Хәыхгас избоу акоуп. Цъара акала иуафра ихьчар акәын. Ибзиоуп, иаххәап, шықәсык ахь уахыки-енаки аңныш-қачаа дитәызааит ауафы, ауаф бзиа. Егьырт имшқәа зегьы итәызааит дызшаз. Ускан ишңаизаххәо ауафы баапс? Абзиа уахыки-енаки дөашьоит. Уаанзатәи ибзиарақәа убри амши атқи наңышыкласуеит. Ацәгьа? Уи шеишықәсеи рыбжьара аңныш-қачаа дитәуп. Иаалырқьаны уахыки-енаки деитәауеит Анцәа. Убасеиңш икоу бзиарак иирқатцоит, егьырт амшқәа раан икаитцахьаз ацәгьарақәа зегьы нацанарзыртә, «амрагьы шәытак амоуп» рхәартә еиңш.

Ауафңсы, Адица, сара рыцха сакәым, дызшаз ихатагьы дибар дизеилымкаауа акара иееитеикхьеит. Сара исзеилкаандаз сыбзиабара аңашә атцызкааз, ақәығәцәа зегьы ратқкыс сқәығаны схы сыңхьазарын, сраңысрын аусеилкаафцәа зегьы. Дзыңсоузеи, шыри, акомиссар Мегре!

Абар, аусзбартафы итәаху, башьа Баз иус. Ианалагаз бдыруеит. Май мза, 1961 шықәса. Мызкгьы иадымхалеит... Дсымбацызшәа, акраамта сахәаңшуеит Баз ифото. Дзакәытқәкьаз сзымдырзоаарын, схәычаахыс издыруаз ауафы. Цаны, ҳайфызцәаны, ҳаицныкәо ҳакамызт. Аха ашкол афы мацарагьы маң аамта ҳаицтазма. Барей сарей ҳатқкыс х-класск рыла деиханы дтәан. Уажәы, адокументқәа рылоуп ишеилыскааз Баз Ақәа аиндустриатә техникум дшалгаз ала ақьаадқәа. Хқытафы ааба даналга, дабацей ҳәа сықан. Сара исгәалашәом, уи ашкол афы азәы диеисхьаны. Убасқак дтынчын, дуафы еыңхьакфын, дцәылашышьума ухәартә, амала, ибзианы исгәалашәоит, ампыл асраан, азәгьы дихьзомызт, амба дтагыларгьы, ацығ еиңш акәын дшыласыз. Ашкол афы икарымтацызт афымцатә цәцәа. Абарта абақәқәа амасар рыдчапаланы икнахан асаркьал. Ашажәатәи ашықәсқәа раан, хқытан игылаз аныхабаа андырбга, ашкол адиреқтор асаркьалқәа руак, уамак идуцәамыз, иааганы ашкол абартафы, харантә унаңшыргьы иахьубашаз иныкнеихаит. Ашаха ацымхәрас, ахәыцқәа ипыртцәон ақнытә, агәыцә иадкнеихалеит, ахьхьахәа еилаңсо, адаңпа хәыцы. Артафцәа руада ақнытә, ртафык, ма иара адиреқтор ихата, икабинет

даадәылтцны, ажәакгы мхәазакәа, инапы ааиртцысуан, аперемена нтәеит, атәтцә шәас хәа. Шәарт, азгәбцәа уахь шәназыштыадаз. Хара еимахкуан. Цюукы атәтцәа ишатцагылоу мацара, имыхәмарзакәа, иаандыртцәон аперемена, асаркьал иасырц ицшны. Җенак сара снамтцасуаны, Баз иааникылеит асаркьал агәыцә иацрахәаз адач. Знык-фынтә ракара агәыцә ыргьаланы дасхьан. Насыгла, азәгы датцагыламызт. Иргәгәаны дахама, мамзаргы цкьа иҗахәамызма, ишыкалаз сыздыруам, асаркьал ахатә ахькнахаз ишамкьеит. Абыркьыл иаахеит. Илакәыфрын, агәарахәа афаршытра илтахаит. Еилагьежьрахеит.

– Машәыр калама, машәыр?

– Ишцакалеи?

– Ицҗыма?

Машәыр шыкамлаз аниба, ицсы илалан, асаркьал ахыштыз инархәы-аархәуа дахәапшуан адиректор. Икалап, уи изыхәан, асаркьал, ауроккәа ханрылгози, ханрылагози ахьханахәоз аамыштыахьгы, ианахәакәоз ыказтгы. Шака деигәырҗазеи иахьдымҗыз.

– Атоурых... Тоурыхтә реликвиоуп ари! Шәара ижәдыруама шака шәышыкәса ахытца!.. Иказыжьда? – даахалапшит. Азәгы җахамтзеит. Даахалтцын, җымт иацхьа днагылеит Баз. – Уара уоума?

– Машәыруп. Истахымызт, исцәыкалеит, – ихәеит Баз.

Убаскан икаитцаз, иказшьа аилкаара азыхәан акыр санахәомашь хәа сазхәыцит уажәы. Дшәыргәындоума ухәартә, еисрак зәалазымгалоз, ибла неихамкәысит, сара соуп асаркьал казыжьыз хәа адиректор ианиеихәоз.

Убасгы сгәы сынтахәыцит: «Аснабженец» Фрици сареи ихахьыз аус аҗы, сара стыпан Баз иакөызтгы, ихы шцамцапигоз, ишцакаитцоз?» Сыбзиабара аус аҗы, сгәанала, ишыкаитцоз сымцашьахуа издыруеит. Сара сакара ихы иргәакуамызт. Избуан иаармарианы, избуан жәлары ишырбо, иаахтны. Бзиа иибоз ацхәызба дицәызгаз изынаицхауан, дшугаз еипш унапала даархынхәны, ашышьыхәа сашта дынтата хәа. Иажәа акгы аналымтцлак, деикәных абцарла иҗааибытаны дненины, ицсыкәара днаиацца, диманы ашныка даауан.

Ибдыруеит, ақыта далцааит, сыбла иееимырбааит хэа знык изынаицхаит Арутан, изынаицхаит ыынтэ. Дегызеицгымыз ауаа изынаишытит. Ашытахь икаитцаз бдыруеит.

Сахэацшуеит иус афы, акьяад иадырчабланы, иагроу ифотэ. Бара, иахэшыа, иаха бназаазоуп, иара кьяфк, имахашаха еилакацаза, дтынчза дахыгылоу, усыламкысын, сулакысуам рхэоит иблакэа. Инапала идирбоит данхысуаз дахыгыз. Адэкыан ацхыа, агэашэ дахыааталазоуп.

Ашахатцэа руазэк, ахэаахэтфы цхэызба, абар илхэаз:

«Арутан адэкыан дыфнан. Ататын ааихэеит. Дызустоу сгэа-лашэом, азэы днаидгылан, акы наиеихэеит. Арутан ихы-ифы аеацсахит. Дгьежыыхынхэуа цытраамтак дгылан. Адэахы саанацшит. Хадэкыан аштафы агэашэ фоуп. Агэашэ дталаны, дааскыаны, ифыбакэа инапкэа ртакны аштафы дгылан Баз. Ицшышыа злаказ ала, сгэанала, уи убрака данааи ауп Арутан ааигэа дшыкоу аниархэа. Сфыза згаб, ахэаахэтфы, уеытцаах, ашытацтартахь уфнал хэа иалхэеит. Хара иаадыруан урт шеигацааз. Илакфакракэа рышытахь, ататын амца наиркын, ашышыхэа дындэылцит Арутан. Ашта ацыхэахь акара днеихыаны... ахысыбжы геит».

Адэкыан данаадэылтц, ицабшыаша, дыф акэым, иныкэашыагы иацимтцеит. Икан аеыцхыакырта. Аанда аганахыала игылан агаз зтартэоз абак ду. Иенаваикыр калон. Ауаа ишырбо дшэар, дыфыр цхеишыама, мамзаргы... Исыздыруам иахысхэаара.

Иагэыларчабны аус иагроуп даеа фотокгы. Уака Баз афымца тел хаерак еикэархэны ижэфахыр ихшыуп. Амага-неипш, рцынтакэа ырхэаны, аеышыкыл еипш ишыапы акылхырта рышыхэакэа рфы иатаны, инапафы икуп абакакэа дызларыкэлэоз аихацкэа. «Хирлашеит, ицсынтцы калааит, Арсана ицкэын», – рхэон ацсараа.

– Абри аус аамышытахь, уаанза ишпеизыказ Бази Арутани? Аигара рыбжыазма? – Арутан иахэшыа длазцааит аусеилкааф.

– Баз изныкымкэа хафны днеихыан. Иахагы далкааны пату икэйтдон сашыа. Афымцалашара анахзыкаитца, ишимуаз,

ахә ииҥеит, еидтәаланы акреицырфеит, – ачеиңыка пату шақәимтқаз, Баз дышуафым хәа уинахыс иацылтқаәз бара изыбтахузеи. Ауаа иахьрахауа, лашьа диқәызбуазшәа дцәажәон, аха аус ағы шақа лылшоз лашьа длыхьчон. Леилкаара мариоуп. Бхағы иааг абри еиңш асахьа. Арутан инхара-интыра бзианы ибдыруеит. Шьамханынза ишышь-тыхны игылоуп ағәтәы кәасқьа. Афны ахышәара-цышәара иавоуп абартца. Аңьтә қауар, излахыбу, убасқак ахылтцуеит, акалтқәа рғы ашыцламтә ақәиаахьеит. Абартца азыбжаранза иахьынҳаланы иақәуп аҳардан захәа. Икалоит, ажә аңғалашаз аамтазы акәзар. Усқан ишәтуеит азахәа. Аңаца хәыцқәа амышәшәаны икапсоит. Ашьхыцә ихтаркуеит. Иахылтцуеит убасеиңш фы хаак, ухлахатц аргьежып. Икалоит, тагалан акәзар. Ифәжхоит, аңсы алтцуеит азахәа абғы. Ихьархьаруеит аңша ахьасуа. Излиааз, иарпшзоз азахәа амахә, иаңыртыр атахым, аха урт еиқәнамыкәкәар ауам аңша. Зны ашьхарахь иарнаауеит, җазны иаанархәуеит агаҗақа, зны мчыла иажәлоит, җазны иаргәыбзыгуеит, аха ағәтакы акоуп – иааит, абғы, уаамта, уғшәа, иааныжь умахә гәакьа.

Абри акәасқьа абартцағы итәоуп ыңыа ахацәа. Афатә-ажәтә рымтцагылоуп. Руазәк иуафра днахыхәхәахьеит. Иблақәа цқьа урхыңшылар, убас еиңш угәы иаанагап дыштыцаара дытцааны далгахьеит ауафы, егьа иоухәаргы, иара изыхәан акгы ғыцым, иара изыхәан акгы ңыашьатәым. Ицәхаңшь-цәиқәароуп иаанханы изықәу ихахәы. Абахтағынтә дхынхәижьҗеи шықәсқәак штхьоугы, ихы-иғы иацәымзыц ахьҗеи атцаа цәгыҗеи рышьтамта. Даныччо, ахәса реиңш, иччаңшь дацәыңхашьошәа, ицәахуеит, иғы инапы наңыраикуеит. Дырцәыңхашьоит ахәыштаара иҗәхьыргазшәа, ихыжәжәа-ңыҗәны, ихыблаа-ғыблааза иқоу ихаңыцқәа. Даақәымтцзакәа ататын дахоит. Иныңшыр итахым игәатца тызблаауа агәалашәарақәа. Убри ахатца иаңхьа дтәоуп зтәымта итагылоу арпыск. Уи изамқақәа ашьеи-ахши еилатәоушәа еиыңхаауеит, иблақәа ихалашоит. Урт аблақәа реахьыргара рмоуа, зны иңхашьоит, җазны инархыхәхәылоит агәадура. Изхаит, дхатцахеит уажәшьта уи арпысгы... Арутан дызтаркыз, икаитцаз шееим, иштцаура

усым иахахьеиг Баз, аха зегьакоуп гәыблрак, хатырқәцарак изцәыртцуеит. Днаиазтцаауеит.

– Абасқак шықәса абахта... Ахьта, амла, атца! – хыла-хшыөла иеиликаауеит уи шхатцарам. Иауам, изыхәәеуам игәатқан иҕыхаз агәыблра. – Ицәгьазу, Арутан? Аөнықа гәхьааугозу?

– Ишдоухәеи? «Аөнықа гәхьааугозу?» Иутахума аиаша уасхәар? Мап, зынзаскғы игәхьаазгазомызт, – Баз изеилкаауам ари аөыза атак. «Иаанагозеи? Агәатцәадара? Агәахшәара? Мамзарғы...» Баша игәы дтахәыцуеит. Убасқанғы, убри аштахь абахтағғы атак изымпшаазт, наҕ ихаирштит арпыс. Аха, атак шизымпшаазғы, ихамыштуа ианхеит убасқан иеихәаз дәеақы. – Абахта акәзам ицәгьоу, зегь реиха ицәгьоу ахьымзгоуп, дад, ахьымзг. Дәеа убриақара сықәырцахғы, цәгьак, бзиақ ағы сызнейуа, сыбла сызцәырго сықандаз. – «Хымпада, ихьыз гәнигоит, иҕаитцаз шееим еиликааит. Ачарахь уҳазней хәа иархәар, мамзарғы шәәцхәаөык иашта дталар, иихәо акоуп... Итабуп иахьсеихәаз, сара цәара снейуа-сааиуа сықам...»

Аөнықа имәахытцауа мыцхәы диеигәырғьоит Арутан.

Асасдқылара иатцанакуа аамышьтахьғы, иөнықа имәахытцыз, ичеицыыка мап ацәызымкыз, ианайжытоуп иху ахьз баапс. Урт асасцәа азәғы диеипшым уажәы иацхьа итәоу арпыс. Дтитцаауашәа, дихәәпшуеит, мызқәак анаабжьыслак, илеигәйдцаны дызшьраны икоу. Уи имбарц залшомызт ари арпыс убри аөыза агәағыра шилоу. Аха зегь реиха дзызхәыцуа, игәаланаршәо... Ицәажәашьа... Иашоуп, Баз зегь реиха иан дызлалеипшу ибжьалоуп. «Абастцәқьа акәын ари иан лыбжьы шықаз...»

Ускан, иарғы абастцәқьа, абри арпыс иеипш, ихатцарпыс-ра дантагылаз аамтазы, агәра анигоз уи абжьы, азызырөра цстазаарас ианишьоз... Реиха игәалашәауа, атыхәтәанза акәны...

Аныхәәәқәа ихәоит, атағын днаҕыхоит Арутан, аха игәанала дазхәыцуеит, акакала игәалаиршәоит, абри, иацхьа итәоу, арпыс ибжьы изнарҕыхаз... Уинахыс, убри ауа нахыс...

...Амза убаскак иттәааза ишеи-шеиуан, ашәытақәа ианыз упхьазарын. Ашхара аганахьала ақыта иахагылоуп уи ахәы, дара ахьеикәшәалоз. Уантәи Аңсара уахынла уалацшыр, инеибанеипшны, иуархал еикәатцәаха ишьтоуп ақыта. Ажәәан иалышәшәаны, ауархал еикәатцәа икәыпсазшәа, анака-арака икәеицеиуеит аөнқәа иркылцхо алашарақәа. Алашарақәа ахьарку бзиа илбон аңхәызба, иахагыи еиғыишьон арцыс; аөнқәа зеггы рґы, алашара шаадырцәалак, инеипыртцны ицоит рыөныкақәа. Уаанза, өнык ағы алашара аркнатцы... Амәа нымөахытц, адәхәыпш ағы икәгылоуп ацътла. Ақытағы ианыкоу, уброуп иахьеикәшәало. Убри, атцыхәтәантәи ауахаз, нанхәа мза өажәиак, 1939 шыкәсазы, аөнқәа зеггы рґы алашарақәа дырцәахьан. Уака инхоз насып роуртә, асаат хца инархысаанзагыи өнык ағы алашара аркын.

– Уажәшьта сцароуп, Арутан, аөныка. Ас атц цахьаны, аөны, сан, саб, сашьцәа, азәы сааибар...

– Мсыгәда, дара ирдыруеит сара ишыздыруа, сара ишыздыруа дара ирдыруеит, дара акгы сархәазом, сара акгы расхәазом, хазеггы бара акгы баххәазом, – ажәақәа ырхәмаруа алаф ихәоит арцыс, нас рытцака ишьтоу ақытахь днаирпшуеит. – Абни аөнағы алашара дырцәаанза баан-гыл. «О, баанґас, баанґас, сылашара, аңхыз беипшха, бымцан, бымцан, бысцәымзын!» Иахьынтәаагоу бдыруазар арт ажәақәа? Урт избеит, агеницәа ргени Арутан, аңсуа Петрарка!..

– Мсыгәда лыхьз камшәо, Беатриче лыхьз еипшха еикә-зырхаз, – Арутан илаф лыченақәыршәаны инаиаталкит Мсыгәда.

Иаха-иаха иттәауан амза. Рыблақәа тыцыцәауа, ауаа-тәыөса ишеимаркло еипш адгыл, ажәәан еимаркуан ае-цәақәа. Арцыси аңхәызбеи еицәшәа-еицәыпхашьо... Ир-зымгәагыт аибагәзра. Убри атц дара рыбзиабара азыхәан иштыхәтәантәихоз рдыруазтгыи, рынарцә мәа икәырга-лаша, еибагәзрак ма иацәыргарын... Ақыта ацәа итанагалон. Атцыхәтәантәи аөнаґгыи алашара аңғыцәаа, Мсыгәда лгәашә ағынза днаскьеигеит Арутан. Уатцәынза хәа инеипыртцит еснагы ишеипыртцлоз еипш.

Арутан иапхъа итээз, Мсыгэда лычкэын дихэапшуа:
«Уамашэатцэҕа иан лыбжыы ихоуп ари арцыс», – ихэеит
игэанала.

* * *

Убаскан, аапнума, тагаланума, акэаскыа абартаҕы Арутани
Бази анеидтэалаз, Арутан иахэшыа илхэан еипш, тынхацэакэак
реипш ианеибаныхэоз, мамзаргы даеазны, урт рыоны Баз
афымцалашара анирееиуаз, иаххэап, Баз ибазтгы, акэаскыа
азал аҕы, ажэйтэ патефон аганаҕытцэҕа икэу афотокэа
ральбом... Уаҕа иагэылоуафотокэа дыргэылапшуа иҕынаихар...
Иибакэоз фотокэас? Өажэижаабатэи ашыкэскэа раан Ацсара
ақытантэи акомҕарра активистцэа. Ачаи аҕыхраҕы реиха
ахы-апша змакэаз. Ашкол еицалгаз гэыпчык ашколхэычкэа.
Урткэа зеггы, иаххэап, ускак илапш рыдымхалеит, хэыцыртас
ишымхит. Аха Баз илапш адымхаларц залшомыт фоток. Уи
тыхуп Аҕа, асасааирта «Абхазиа» аҕхытцэҕа. Еидгылоуп
арпыски пхэызбаки. Алаба рхыршылазшэа, аҕыцаҕы
еикароуп, иназа-аазакэоуп. Лапхыаҕа ииаганы, (дырхычэхэозар
акэхарын), өбаны ипаны, лзара инахысуа, аҕхэызба, лгэышпы
иадуп лыхцэкэа. Лыблакэа лхаччоит. Аныха дамтагылоушэа,
ихылпа ихыхны икуп арцыс. Реидгылашыа ианубаалоит ацэшэа-
цэыпхашыара, ахатыреикэцара, аиҕырбара. Реизыкэаашыа
азыхэан шаҕа уанахэозеи реидгылашыа.

Абри афото аҕы Арутан дидгылоуп, Адица, Бази барей
шэан, Мсыгэда. Убри ибахыазтгы, урт реизыкэаашыа идыр-
уазтгы Баз, дымхыскэа, итапанча днахарызушь?

Ирхэоит, рапхыаза адгылаҕы зшыапы еихызгаз ауаҕы,
ишыапы иацамкыыцызтгы ашышамс, ауаатэыџса хамџа
аскак ишыаартэырахомыт хэа. Изхысхэаауа, Баз инапы
инахашаз азэы диқэшээзтгы аены, барей сарей хажэџан
шэыла италахэхомыт.

Баз дмырхыскэа аены днызкылашаз уаџцы дышца-
икэымшэеи анысхэа....Зныкыр ацсаратэык ихэо бахэхэоума,
Баз ауаҕы данихаршыыз хэа, зеггы ишырхэо Баз Арутан
данишыыз хэоуп.

Дишыу, дидыршыу?

Ауафшыра каларц саатк акара шагыз, хәфык арцарцәа еицны, хқытан, адәкыан азааигәара икоу акрыфарта иныфналеит. Иаармарианы акы инацханы, атәыцақәак аанкыланы, рускәа рахь ицарц акәын. Аколнхара арахә рытрафы афымца неигон убри аены Баз. Егыртгыи усқәас ируаз, изқәаз, ирыхьзқәоу, ирыжәлақәоу ануп, аха бара изыбтахузеи аус афы иахәақәо зеггы. Ибзагәылызәаауеит азәык-фыцәак ашахатцәа ирхәақәаз рахьтә акык-фбак.

«Мап, ижәны хакәмызт. Патлыкак ауатка хамцагылан хәфык. Исгәалашәом дарбану рацхәа Арутан избахә цәырызгаз. Атәца ааникылеит Баз. Уи иихәазу? «Сара ахьымзг сыдым. Хқыта абыргцәа, акәыгәцәа неит Арутан ифы. Акыта уалт хәа иархәеит. Атцкыс еицәоу иарбану! Уара, Баз, хьымзг удым хәа сархәеит». Сара слымхала исахаит Баз абас шихәаз. Уи дишьырц зынзаскгыи игәы итазамызт».

«Абыргцәа Арутан акыта далырцеит, сара уажәшьта хьымзг сыдым» анихәа Баз, азәык-фыцәак ахьтәаз инцәытцачеит. Баз дгәааит. Ажәақәа еимаркит. Арцарцәа Баз ихыччара иалагеит. Еилыскааит. Акрыфартафы аисра каларц егәагымхеит. Изыхкызеи?.

– Арутан акытагыи далымтцит, уафысгыи уимшьеит. Узеи-цшратәкыаз гәатаны, уан диман, – ихәеит азәы. Дыкшарц ацатлыка шытихит Баз. – Сара узсысузеи, узықшозар, ахьымзг узыргаз, абнака адәкыан дыфноуп, ихы уас! – Изхәазу? Дысгәалашәом. Мап, даанысымкылазеит Баз. Арутан дипкааит, ихьымзг ихихып схәеит. Ааи, хайфызцәоуп. Мап, дишьюеит хәа зныкгыи сгәы итамшәеит. Ахәызба, атапанча ахаан акгыи ныкәимгацызт. Дызлахысыз атапанча иара итәымызт. Уи Арутан импытицааит. Сара исымбеит ианимпытицаауаз, аха зеггыи усоуп ишырхәо».

Ари, афбатәи ашахатгыи, иахьынзаилшоз Баз дихьчон. Брызхәыцма иажәақәа «ахьымзг ихихып», «хайфызцәоуп?» Ицәабшьаша, Баз акрыфартафы идтәалаз, амца ицатцаны Арутан дижәызтцаз, аусеилкааф данразтцаауаз акәзааит, сара ыырмашьца катцаны санрацәажәоз акәзааит, азәызатцәыкгыи инаифытцымшәеит харгыи иаххарақәоуггыи ыкоуп хәа. Убри акнытә, гәфарас искит, икалап, дара, убарт рахьтә азәы

иитазар хәа Баз дызлахысыз атапанча. Руазәк, реиҳа гәә-
рас исымаз сөйргызмалны снаиазтцаит:

– Аус уанақәшәалакоуп афызә данеилукаауа. Баз ихымызг
ихихырц азыхәан ифызцәа шәицхрааит, – схәеит.

– Хәзлаицхраазеи? – иааңьеишьеит.

– Аены акырицызфоз шәуазәык атапанча ишәымтәзтгы,
ихымызг злаихихуаз! Уи фызаразами?

– Ахеивкәа ихәалоит еиңш, сыхшыф аархәны итан убри
аамтәзы. Сгәы итәз нархәы-аархәны исхәон. Еибаххәаз
зегы зыбтахузеи.

Мап, урт азәгы иимтеит атапанча, уи агәра згеит. Дара,
иашатцәкәаны, Баз адәкәан дшытцалаз анырба, ахәзи
ахымызги хәа Баз амца наитцартан дрышьтит, ауаа ишырбо,
дифасырц, ианеихаха, шәахстак иницартц. Атапанча Арутан
имамызт, имазаргы итимгеит хәа агәра злазго, ашахәтцәа
зегы ирхәоит, Баз уи иааигәара зынзаскгы дымнеизеит,
днәскәаны дгыланы фәтит. Ибжы инақәырццәкны дхысит.
Ажәа иихәазгы ахымфас иафызан, итиркәаз ахызатцәгы
цстыхгахеит. Ауаф тынч, аеиңхәк, ашьац змыркыцуаз,
кәтык зымшыыцыз хәала, нас бара!

Иңьабшьаша, аусеиңкааф ихшыф азымцазеит, дазым-
хәыцзеит, мамзаргы агәхәа имкзеит. Ибзиоуп, Баз излеихәаз
ала, аңьармыкәафы азәы дааидгылан, атапанча утахума хәа
дәнаиазтцаан иирхәхәзааит, уажәы дибаргы дизымдырузааит
дызустоу. Ианааихәазгы, рыжәла адунеихаан иахымцуа
ахымызг анахыла ашьтахь акәзааит. Аха аенышыыбжьон,
аапынраз, аңхын мшы еиңшха, ианпхарраз, сарочка затцәла
деилахәаны, амақатцәкәа зытцдамыз аиқәа анишьаз, иабақаз,
ицәахны иабаимаз атапанча? Абас акакала еиңыршәшәаны
сәзхәыцуа сәыласхан, агәра згеит, атапанча шимамыз Баз.
Имамызт акрыфарта дандәылкәаз. «Баз Арутан данишьыз
аены адәкәан аңхәа уара уда ицегы игылақәадаз?» –
хәа снаиазтцааит саб. Ибдыруеит баби иареи еишьцәк
реиңш ишеибабо, убри акынтә, ари аус иаадхәалоу зегы
игәалашәоит. Аены уақа игылақәаз хәа, азәазәала рыхьзқәа
ансеихәа, иршәыз ирхаз хәа саниазтцаа, ицәаңеыгоу жәак
иасхәазшәа, дгәааны дсытцәкәеит.

– Иуахахьюума акәты ашыга ашыаңхыц итнахуеит хәа?!
– дызласымбазацыз ала, иблакәа цархәны днасыхәаңшит. –
Ухы иазеицәоу аамыштыахь, даеагы уимыркацо, ушңеишей,
уара, анасыңда, узшаз! – зегь реиҳа сгәы иалсыз «анасыңда»
хәа ииҳәаз ажәоуп, аха сгәы иалымсызшәа катцаны, иаа-
сычхан, лаф хәычыкгы натцастцан:

– Акәты иахароузеи, иазымдырзо, изгаша ахәшә ад-
гьыл ицарцахьазтгы, – схәеит сеыркәышны. Сыгәгы сын-
тахәыцит. «Хәгацәа ргәы цахжәаларц анахтаху, ххала ацә-
гьара ххы иазахаулап. Ацәгьара сара изызуп хәа акәын, хәи,
акатцаха шпасаимразеи, ихала ихы ишпазиуи хәа ицсахы
пыжәжәо даанхоит». Хәицәзырзыз еилысымкаакәа гәтынчра
сауам, исыхьыз аткыс еицәоу исыхьуа здыруазарггы. Изури,
иумырткәацкәа, агьежьра изакәытцраха адгьыл, ари аус
артытра, азхәыцра иакәытцраны иказам, исхагылоу акәым-
пыл. Сыбзиабарафы мацара акәызтгы, изулак искажарын.
Аткыс еицәоуп ацәымграфгы.

Ацсара укәдышыа шыкалаз удьруеит, Алиас. Цәахышыа
амамызт. Алхас имашына ахьыбгалаз уара ишухароу ақы-
тауаа ирылафхьеит. Уааит арака. Иңынчза, икәапза, уахьа-
лымцсааша тыпк упшааит. Ахыткакыртагы умоуп. Изутахузеи
узфәкәоу, изутахузеи иузеицәоу? Иузеицәоу анысхәа, раңхьа
игылоуп Дамшә. Абзиара сзаазго, ацәгьара сзызуа... Бзиара –
хәа акыр сзаанагама, Адица, бара бышка исымоу абзиабара?
Исылшозар ббоит, ацәыбналара, схарштра. Еифырпшышыас
ирымоузеи бхәашт, аха, убри, бара бышка гәытцхас исымоу
иафьзахеит Дамшә ашка исымоу агәыбылрагы. Афбагы
цәгьамзар бзиара сзаарымгац. Аха афбагы сынарцәымфә
иныкәызгало исыдхалеит.

Сзыкәтәаз амахә раңхьаза Дамшә ианафәкәаз...

Ишбасхәаз еиңш, Самсон Григорич азауад ашта дшаа-
тнабаалак, абгыз аффы афасызшәа, ағыгра, ашра иала-
гон. Саргы сшынаихәаңшлак, сыбла даахгылон Маткәа,
ашәеикәатцәа аткыс игәытшыаагаха, акасыш лхатцаны. Хи-
дызцалазеи бхәарауеи. Ашыа ицаша ада иалагылом. Сфы
иґагыломызт схапыцкәа, уаха акгы. Амаґ зыршыуа абз
азыхәаноуп. Ирхәоит, амаґ ашхам хәшәуп хәа. Аха ашхам

даҕаазы ихэап, аҕсы ҕазааит хэа дхэыцны, иара ицхар, ахы мырчакаха дарбан аҕсаратэу иаанзыжхыоу! Иҕабшыаша, схаҕыцкэа лабытэ ҕак аҕарагы иҕаҕаамызшэоуп ишны-тышэшээз. Иахыбасхэогы пхасшыоит, аха иахагы еиҕып. Дахыкасыжыыз иашаны икастцеит, ишыа изымуит, даҕсамызт бхэалап. Баша сазгэауеит, акгы ахарагышыаамызт Дамшэ раҕхыаза Самсон Григорич данаҕрасыз. Аееикэархэ итэаны ицэан. Днавсуаны, ахы ианааҕаха, убас амгэацэа дҕасит, азыназ абжы азтымкааит, нас итэааит. Слымхақэа скит. Ишызарауаз убри аены.

Ғажэак еихысхэаалоит. Дамшэ исызнаукэахыоу саназ-хэыцлак, иаасгэалашэоит Гэдиса иажэабжыкэа даҕагы. Ихымхэыцкэа, агэнаха икартаз иахырҕканы, Нани Дади ҕыанатбахча итицеит, ихэеит, изшаз. Пхзашала, ҕыамыгэала, иааурыхлааит уҕатахэы хэа ахатэа диқэшэиит. Ашэицхыыз лыгимырхеит, ахатэа дхызхыз аҕхэысгы. Хыаацэгыала ибоулааит ахшара ихэеит. Убриаахыс ауаҕы изыхэан инеицылеит аҕхзашеи ахыаацэгыеи. Даниуа – ахыаацэгыа, адэы дыкэзарц азыхэан – аҕыамыгэа. Абри аҕны еицшуп ауаҕи аиашеи. Адунеи зегы еицырзеицшу иаша дуззак акэым, азэызатэык дзакэытэҕыаз аиаша ааҕшырц азыхэан, сара схаҕыцкэак нытҕыкыар акэхеит. Нани Дади ҕыанат иантицоз дышырқэшэиз еицш, саргы Аҕсара саныкэцуаз исыцын, сан лнапала акацкэыр инталыртэан, исыманы сааит шэицхыызк. Иаазгеит ахы шышыуа, агэы шышыуа. Зыҕны сыҕоу аҕшэмапхэыс илхэан еицш, сыҕсы иартатэҕыандаз!

Уиакара зысхэарызеи!

Ишбасхээз еицш, Фриц (Самсон Григорич) раҕхыаза данҕыгнагаз, абна аазго «американски студебеккер» дақэтэан. Хэычы-хэычла матурала деихахон. Зны абнаҕкаҕцэа дрыман бригадирс, ашытахь «снабженецс» дкарцеит азауад зегы азыхэан. Уи матурала деихахацыпхыаза сара сгэатаҕы иаха-иаха иазхауан ацэшэагытҕыара-гэыблра, аха Дамшэ агэатаҕы иазхауан даҕагы – нышэашыа змам агэаҕ-цэымҕра, иахагы ицэымшэара. Аплан анынахагзалак, апремиа анхауа, раҕхыаза ихыз хэаны, адиректор зғаҕхыа

дхырхәоз Самсон Григорич иакәын. Хазегы иахуалпшыаны
ихапхьазон, апремиа шаахаулак, Самсон Григорич, хапсы
знапы иаку Самсон Григорич, «всемогушьчи» Самсон
Григорич кониакк, ма «Московскаиа» изықәыргылара. Аха
схапыцқәа анытдиркыкыаз аены, апремиа ахьхауз азыхәан
икастқаз «макарнич» столмызт хазхатәаз.

Хырқыара ицаз, еадаиала дааргеит хәа, аинышәара
иазкыз астал хнахыргеит, ахка зыбжьюу хнарфьзаха. Саб
ихәан еипш, угыы схы сағаны Анцәа сишеит. Синышәарц
сшафьыз... Аинышәара схәеит, ибамхәазакәа аиғарара ихаб-
жыалаз зыхкыаз, ишыкылаз.

Зны-зынла ишыкаиталоз еипш, енак, ақыдқәа анааига,
ихынхәны ацстака амашына анцоз даццеит Самсон Гри-
горич. Ауха уака, ацстафьы дыкан. Дзацәажәаз, дышрацәа-
жәаз, ириґаз, ирымыхыз, дара, иеипш зеипшу рхәашьа,
«обшьчии иазык» шипшааз, сара сусс иалоузеи! Адырфәены
данаауаз, дызлацаз амашына ду азнаткыа ақәцаны
иааигеит... Иааигеит, Адица, аха изакә бноузеи иааигаз!
Ацстафьынтә иаарго, зыхрагы азин хамоу ашә-цлақәа роуп.
Ари убасеипш иказ аа-цлақәак хәа ааигеит, имфа имжә
сахәапшландаз ухәап. Апартком амазаныкәгаф, цсшьара
даныказ иакәиршәеит акәымзар, уи дыканы иааигазтгыи,
убасеипш қтык каитцарын, уаха азауад ашта дтармыжыло.

Ианааигаз аеныцкыа ихыр акәын, мамзар, иара ихәан
еипш, цыара «клиаузнникк» ибар калон. Хқа-хқа метр иназон
ақыдқәа. Акрановшьчик илымха дынтәхәытхәытын, иаар-
ласны инакәихит. Ацех ицаргалеит. Сара исымбазошәа,
фымт, ссыртынч, стыц афьы стәоуп. Иаасгәалашәакәо наныс-
цоит абри, бара бзыхәан изыфәуа, атетрад.

Ашәарыцаф бзиа сиеипшуп. Стәоуп амфәа кны.

– Аабатәи асменафьы хаангылозаргыи, иузаххуеит, –
рхәеит ахьархь иадгылақәаз. Ишбасхәаз еипш, ахьархь
ианафьыцлак, амака кыакыа инықәхауеит. Уи анапы ианцаны,
сара сахьтәоу, ацех ашәафьы иаанагоит. Аура сшәоит гәык.
Егырт, уинахыс аметр нықәцаны, шака сантиметр икыакыоу
аагәатаны, ақыад инанысцоит. Ауреи акыакыареи анааи-
хушьалалак, иалцуа ала иудыруеит шака кубометр ыкоу.

Ахьархь инафартцеит аа-қды. Ақэартэрақәа нхаркәало иананьскылеит амфәтәы сантиметр. Сусуга қяад ахафә инаньсцеит «Красное дерево» хәа. Аганвях насывсит. Исымбазшәа фастцеит. Амака иаманы афаанахеит икапшьза, иуфәпха-уфаччо агәытәкьа. Ажәпашьала харантәгы издырит, «пиатидесиаткан». Сапхьа ианниасуаз, сметр нақәсыршәын, шака сантиметр икьакьоу аагәатаны инаньсдан, сцәытцыпшны иара, «хзауад ақсқы зкыз» иахь саанапшит сгәеимтәзоишь хәа. Ахьархь иадгылаз азәы днаидыххылан, сара ихы сықәкны, илымха дынтәхәытхәытит. Даасыхәапшит Самсон Григорич.

– Икаутозеи, Алиаа-сик?! – ихәан, сара сышка ифааихеит. Усоуп арака ишсыпхьо – «Алиасик». Ихәда цыларәа итытцны ибжьы ахьаауаз амәа алхра азыцәгьазар акәхарын, инанпцтәцәа-пцтәцәалак, «кыр-кыр-кыр» хәа алахәа акырра угәаланаршәон. Хәацьа Шьардын ицьмакәа еимтәаны ирыма иандәыкәла, иаргы акы мцарсны деихеит. Усгы ипикеит, ихуеит, итиуеит, шыапык цукар утаркуа акынза, азакәан иахьчо, аа-цла. Издирказ, изақәызтцаз, изаазгаз, изызхуа ухәа, арыскафык амхатәкәа ахьырфешьуа, сара сзеицәада. Саргы сфә амхатә анымаало икоума. Ухы уагоуп имхәои сзыхшаз саб, схы сағазар ибап.

Снапала исырбеит Самсон Григорич, исшәоит, ақяад инаньсдоит хәа.

– Ани, думдыруеи ани, апарторг? – схәан, азауад анапхгафцәа ахьтәоу акорпус ахь снапы насырххеит. – Ақяад инанцаны истоит, «красное дерево» кубометрла... – убасканоуп ианигәалашәаз, саргы амхатә шысфышьтәыз.

– Ушқасхашти, – ихәан, ихы днасит, ситцәуозшәа. Санпслак симтәәуар, иахагы еигьасшьоит, амала сыпсы штоу, сылақәа шаапшуа, сихамыштааит. Имгәацәа инапы ахьшьуа, даасыдгылеит. Икалашоуп акәымзар, данаасыдгыла, ашә асырқырауаз Дамшә зтатәаз алатра.

– Сара акгы судырхагам, Самсон Григорич. Инанцаны, апарторг инаистоит, нас иареи уареи шәеицәажәа, – схәеит сфьрмашьцаны.

– Али-аа-сик-к! Уара ха-ха-ра уахтәуп, уаафы бзиоуп. Уапхьака азыхәангы хгәы иҭа-тақәоу ык-коуп. Адиректори сареи хшеи-зык-коу удыруеит, ибзиара акнытә, их-хакара пату сықәи-қәйтдоит, – иҭы акуа, рхала ицытцәтәон ажәақәа, ихәдаҭы далақьк тагыланы иҭнақозшәа. «Хаи, шәанацәл-беит, алахәа акырра ишҭеицштәкьоу ибжы!» – Зны-зынла иухәақәо нак уаакәытдыр, абригадирра, азавскладра зхәаз иеицш, адолиа бзиа ахьюуша уаф дазхәыцып.

– Сара сахьыкоу сызхоит, – схәеит, уиала сузыхуам хәа аанаго. Изеилымкаауа дыкамызт.

– П-по-нимаешь, Ал-иас-ик! Акәа уаф дук изыхәан иста-хуп. – Ицеггы иҭынассааигәаитәит. Ааффы иҭфьон. Иаха-ггы сгәы ҭнажәеит. Иара далацшны ииҭаху ижәуеит, сара... Инапы даафахеит, Анцәа димҭаныхәозшәа. Цқьа еилыскаарц дсыхәапшуа, – двухетажни аоны далгеит иргыланы. Уи акыр зылшо уафуп. Арака, апенсионерцәа ртыҭаҭы уан-банзатәоу...

– Сара, Самсон Григорич, иуасымхәеи, ақьаад инанҭаны апарторг иҭдоит. Уии уареи «обшьчи иазык» шәыцшаа.

– Хаи, абнаршәыра ушылҭыз ушҭанхеи! Аибашьраан «иазык» аагара иаха имариан, хпарторг иҭкны «обшьчи иазык» ацшаара атқыс. Настояшьчи клиаузник. Уара, Ал-иас-ик, ауафразы... – иҭыбыба инапы ҭтаиршьшьыт. Игылашьа убас иҭкан, адунеи аҭшәма иара иакәны, сара сшышкамсушәа. Икказа иеилыскааит убри аамҭазы: «исҭишьуа амхатцәгы» шыстахым, сгәы иалазгы зынзаск уи шакәмыз. Сланаркәуа-ны исыҭхьазеит сахьгәеимҭаз, уафыс сахымшьаз. Сара, реиха игәоумҭазо, зеггы среицәаха саҭгылап умәа. Усмыхәар ада цсыхәа умамкәа уҭасыргылап. Уажәшьта, уаанза да-нназга, истахыз акызатцәык акәын – ииҭаху ҭаитцааит, сара рыцха сакәым, Абрыскьыл мчык аҭапхьа ихьамҭуа, адыр-ганҭыхәа хәыцза аиааира илымшеит. Сара соума адунеи еиҭкаразтәуа, сара исылшо акызатцәыкоуп, схы аиқәыр-хара. Саҭагәышьазааит схы. Аха схы-сгәы ахымшәааит. Сиҭдырҭыроуп сыҭсы сыманы. Абас сгәы инҭасхәан, иҭыбыба инҭаиршьшьыз инапы снамҭасит, уака иҭагәаны иааныс-кыларц, аха уи сара сымч абақәхоз. Еидгәаланы ҭарақәак

аатигеит. Абар, сѣыба интаитоит, саргы акгы сылшом. Исыздыруам, Адица, иҕалаз... Ҳанеиндыршәоз:

– Акгы ахаразам Дамшә. Уара җүтүт: «Дамшә, возьми!» хәә, җүтүт акөым, утәааит, – рхәеит изахауаз афызцәә.

Аңхыз салушәә исгәалашәоит, ииашатәҕьаны бжык саҕаит, аха агәра ганы сыҕазам, сара сыбжы шакәытәҕьоу. «Дамшә! Дамшә, усыцхраа!»

Сцаакәрылозшәә...

Изласгәалашәо ала, азәгы имбартә, арахь уааскьа хәә Самсон Григорич снаигәйдихәхәалашәә, аңарақәә зкыз инапы сѣыба ианынтаиршышьуаз аамтәзы, иара ахьта-тәаз, алатра ашҕа хнаскьеибагоу, мамзаргы адач ауцәаны иҕахәазу, Дамшә ытцыфрын, ишьтахьҕала инаигәйдцалан, имашьхәылтц ацқәә җаланаршышьит.

– Дамшә! Дамшә! Держи! – хәә сыхәхәазаап. Уажәааигәә аусеилкаарахь (ишыббо, хара хус аилкаара сшашьтәз, сшәта аусзбарахь исыпхьо, аусеилкааф ститцаауа саакәхеит) исыпхьаны, схынхәны санааи, усуфык, алаф атцатцаны, ус җәааитит:

– Уи зеггы бзиоуп, аха Дамшә ахапыцқәә Григорич имашьхәылтц ианаланарҕаца, доушьт хәә акөымкәә, держи хәә зҗүтызеи?

– Дшәеит азыхәан. Дамшә иакыз ицнапык акәын, егы инапы аҗыларханы, ихәламшәә ааикызтҕы, ипсы хәычы наихиршәон, – амца натцаитцеит ифыза. Уик зынза икьатеиах пцәо дыччон. Дара изырымхәозеи. Атцла иалыфрыз, амат иц-хаит хәә, Аңсара иҕастахьаз, исыхьхьаз сзымхозшәә, ара-ҕагы азыблара сҗалахаит, иаапкны, Алышькьынтыр иаго ббааит Дамшә.

Дырҗеит ахәышәтәыртахь. Инапы җархәеит. Агәырқәә илартеит. Адырҗәҗены шаанза снеит азауад аҗы. Иҕастара сзымдыруа, сҗежыыхынхәуа сгьлан. Аусура амш иналагоны, иааит ацех афнытҕа аус зуа ыцьа аусуцәә. Кәрышьқәак ан-сымоу уарашк рзықәсмыргылацзар, уаха бзиара рзызымуц, цаны, цәҗаракгы рытцасымгалац. Афыцьагы насыдтәалан, сацәажәара иалагеит:

– Алиас, иаха хәҕан Самсон Григорич ифны.

– Дышцакоу игәабзиара? Иахантәарак смыцәазеит. Иаап-кыша Дамшә, абз шхамума, ишьа бжьнахма?..

– Дамшә азбахә уаха иуфәоумыршәан. Хихәеит уара узыхәан Самсон Григорич.

– Сара сзыхәан шәышцаихәеи, сара акгыы стахзам, – схәеит, изихәаз сзеилымкаазт.

– Уцшы, акгыы итахзам. Ахақәйтра угәы ахшәама, арпыс?! Ушьапы уақәйтны, иахьутаху уцо-уаауа, адәы уахьықәу угәы ахшәазар, иухәар уажәраанзаггы... Ха-ха-ха!

– Уара, Алиас, абахта ушьапы штаургылаз уаха иумбазои?!

– Икастцазеи цәгьарас, абахта старкыртә? Ацсара санықаз сара исхараны машьынак бғалахьеит, аха уи иақәтәази сареи хәицәажәахьеит. Уи дашшуам, – инасфьыцкьеит.

– Ацсара икаутцахьоу хара ихаздыруам. Хара иаха хааицәажәан, дрыцхауп, уажәоуп ақытафьынтә данааз, уафы гәыпшагьатхак иоуп, дынкылахәаша дызуеит ххәан, хцеит Самсон Григорич ифьы. Иаххәаз, икахцаз зеггы зутахузеи, уажәы уусқәа абасоуп ишыкоу. Астол урхиароуп иахьатцәкьа. Зеггы ишхахауа аминауатра шытоутцароуп.

– Сароу? Сара икастцазеи аминауатра шытастцартә еицш? Атцартыша ситарц далагеит, исымуит, сыхәхәеит. Ала ицхаит...

– Превышение самозашьчыты... Уи иаанаго удыруама? Атцартыша уицозар, дгыычуазар, уашшындаз, уара азин узтада, асовет уафы, аибашьра амца қьоуқьад далагыланы, ацсадгьыл зыхьчоз, ала ижәтцаны ирцхара. Учеицьыка афара дахьақәшахатхаз, унасыц иакит.

– Атцартыша ситарц дафьын, атцартыша. Уи дгыычәуп! – изуамызт.

– Агәра згода? Избада атцартыша уицарц дшафьыз? Данааудгыла, Дамшә, возми ухәан, ала иурцхаит. Уара иухәаз аамышьтахь, иара, иуеихәазггы уафы имахаит, икаитцазггы уафы имбеит. Ала ахьиирцхазггы изымхо, он ешьчо и клеветвик рхәоит. Уиггы наузацыршьуеит. Хара урыцхашьаноуп изуаххәо. Ухы урзуеит.

– Ажәакала, хихәеит, дақәхаршахәтит. Ачеицьыка кауцоит, аминауатра шытоутцоит. Убриала шәеилгоит, мап анакәха, ухы иавба, – итабуп хәаггы рахәаха смоукәа, инасьдцны ицеит.

Схы сыкәажь стәан. Ииашатәкьаны, сгәы иалоуп ала ахь-ицхаз, аха, Анцәа ибоит, мчыла исмырцхает. Дыстахымызт, данызбалак сгәатца тәахьшәашәак талон, слымхәкәа алахәа афырбжыы тыфәуа иалагон, аха сара исцәымҭу зеггы Дамшә дсырцхәуа салагар, ахафьцкәагы ххаап. Иаапкыша Дамшә, ишызымуаз иситаргы, знык амхәтә сыфшьны даналгалак, иҭалаша аныҭалалак, ацкәа аланарцарауаз имашьхәылт. Истахымызт иансиҭоз, уажәшьта ишцәҭастари, иабазгари схәарын сыламыс афәцхьа.

Астол рхиатәуп...

Ахәара мариоуп, аха аҭатцара? Иабаазгои астол зласырхио ацара? Уаҭа дуаминауаҭааит хәа азәыр диньхәахьазар, иныхәацхьыз ишцәкәшәеи уара?! Аиашатәкьа рхәеит аусу-цәа. Сеимгәаххаа стейкуеит. Сара исымхәахьаз, мшәан, уи ихы даҭаны Анцәа дишеит ихәоит сабгы. Акыс, ацыхәтәан ханеибабоз, Баз данхысуаз уаргы уаҭа ууапа уташышьы угылан, атапанча изтаз дудыруеит, иухәом акәымзар хәа иасхәан, зынза игәы сыхшәаны, дгәааны дыҭоуп.

Шаҭа еидысхәыцлаз зыбтахузеи, уара шәышықәсаҭа шытахьҭа унхеит, уара ишухәо сныкәар, Аҭсара сахьацәур-зызгы азымхакәа, сызкәатыҭ Аҭсны иҭамло, сурзуеит хәа, сыламыс, изхәаеышаз, ажәа цьбарақәак нафасықшан, астол зласырхиаша, ацара сашьталеит. Сара суалафахәы, ишаа-соулак, ибасхәахьеит, маатк ахимхкәа, зыҭкны сыҭоу аҭхәыс иналыстоит. Шыжымтанла, шыбжьон иуфаша хәа, маатк, ма маатыбжак наслыркуеит. «Шәфьцеггы акрышәфастоит, ахыбра шәымоуп, уаҭа ишәтахузеи!» Егьиаашатәкьаны, уаҭа акгы хтахзам Дамшәи сареи. Мызкы исылто еизызгаргы, уиала астол рхиашьас иамоузеи! Аха уаҭа цсыхәа ыҭам, исыҭсахуама, ауал сықәыстома, иҭататәуп. Алахәа афырра иеипшха, зыбжыы слымхә иҭафәуаз, Самсон Григорич ифәцхьа аминауаҭра шытастароуп хәа збаны саналга, уаанза, иара данызбалак, сыбла дыхгылостгы Матцкәа, уажәы убри, зашьцәа ргәырфә иагаз аҭхәыс лхафсахьа инасацлеит дачәа... Ибасхәар агәра бгашам, избанзар еидкылашьа рымам... Инасацлеит Мсыгәда лхафсахьагы. Афбагы исархәоз ака-кәын – уакәзыргы, ухы лоумырҭкәын убри ифәцхьа.

Ҳахшыџ атқыс еицџаны иҳамазаап, Адица, ҳғәйртқәыл, цәғьағьы-бзиағьы ахьаҳхамыштүа. Ҳани ҳаби цъанат баҳча иантицоз, сгџанала, кџадас ауаа ирықәйтцақәаз иреицџоуп акғьы ахьырхамыштүа. Анцџа ицъшьџоуп издырқџо ахьмачү, ус анакџа, исгџалашџақџоғьы уамак иахьырацџам, акџым-зар, сара сыбз сџы излатамгыло, схы сызлағџоу ала, издыр-уа рацџазтғьы, уртқџа зегьы схамыштүа, ихышхыцџаны рџаархалар, схацыцқџа џба ракџым, агџра ганы сықџоуп, ишамырқџоз сыцламхџа зегьы шеибғџоу. Изхысхџаауа, астал сырхиарц, афатџ-ажџтџ сахьынзашьтаз, Матцкџеи Мсыгџеи сыбла ишаахгылалак, рацџажџара сналагон: «Изиџытқџазеи, уара уакџым, Фриц иавчаркақџа сырзымфеит хџа? Авчар-ькақџа ахьықџоу алагерқџа рџоуп. Аконцлагер аџы дықан Самсон Григорич. Аесесовеццџа дырцацшьон. Урт ирыдгылан немецки авчаркақџа. Ижџрымтцартџ, дрымкратџ иџықџаи-цеит. Изла? Бзиа дызларбазеи афашистцџа?»

Абарт схы итағьежьуаз азтџарақџа, Адица, схы ахьынзастџыз, схи сымчи ахьынзеиқџахоз, изулак, исхџаеуан. Дысхџаеуан ацъныш-қацаа. Аха уи, дысхыччо, дысзыцшызаарын. Аминауатра зумхџарызеи Анцџа иуцихџозар. Уара иузбуа, уаџстаахџ дахыччозар, иулшозеи! Аџстаа ичысхџ – арыжџтџ мыжда... Ижџла сара срыжџтџ. Шақџа ужџауа, убриақџара сара устџахит ихџон.

Аусуцџа ҳакрыфартаџы жџаџык рхџы сырхиет. Ҳаи-ғџылацџоуп, дқџығџоуп, ажџақџакғьы насхихџаап, деихабуп схџан, иасхџеит, даасыцхьеит сгџыла Петрович.

– Сара уара узыхџан исылшо убри ауп, Самсон Григоричи уареи шџахьынзеиньшџо, иуцырхагамхо, Дамшџ уқџыс-кует, – ихџеит абжа лафны. Иаахтны имхџеит, аха иши-ғџамцхаз збеит. Дымнеизет.

Ахџықџатџаџ, угџы нсырхом хџа аниасхџа, дацклатшны иқџаицеит афатџ. Ҳзауад ааигџара дынхоит агыруак. Лартқџак, қџык ухџа, инхараџ цъара акы аниџаху, мап ицџаахкуам. Насғьы иарғьы асасцџа (акомиссия) анахџоу, мамзарғьы аныхџарақџа раан, ҳацсы ҟихует. Атџџа ашџауа аҳардан-џы имсхит.

Аусура амш анынтэа, ишеибаххэахьаз еипш, ант, сара сзыхэан иацэажэаз аусуцэа шыца дрыманы инеит Самсон Григорич.

Ачеицыйка хнахатэеит. Хнапы ахмыркыц. Хнеихэацшы-ааихэацшуеит. Ант ашыца рыбақэа сдырбоит иухэтоу катца, иахэтоу ажэа ухэароуп хэа.

Сөөагылеит. Схапыцқэа еибган, сқышэ снапы адкылатэыс исымамызт:

– Хатыр дузза зқэу, Самсон Григори-ица! – сналагеит. Ирласны исхэароуп. Иара ажэак ихэар, ибжбы алахэа ақыр-шыа аасгэаланаршэар, сыбла иаахгылар ант, илахыцэгьахаз шыца ахэса, сыбжбы насыхэлэшэоит. – Сара уара уғацхьа ахара дузза сыдуп. Уара абзиара сзууан, сара сацсамхеит. Абарт ашыцэа ишрахауа аминауатра шытастоит уғацхьа, – инасықалашьцеит, сқышэ иқэыххит Фриц хэа иасхэарц, аха исхэаеит. – Сухэоит, исанаужьырц.

– Али-иас-иик! Сеигэыргэоит хэхьеилибакааз, – ихэан, дөөагылеит. Акызатцэык икастцаз, сара сышка иғанааиха, сахьгылаз сымтысзеит. Схы аныстэыз исылшаз убри ауп. Аминауатра анышытаста, уажэшьта акрыфара азин хамоуп ихэан, дназыцхаз ахэатцыс амаха шикыз, иқышэ цылақэа ашша рықэытцэтэо, дааин сзамөөа днагэзит.

– Уара уакэын иара ишка инеишаз, – игэасымтеит изхэаз.

– Дыцкэыноуп, уажэада дақэымшэац, иацхьака цқа итап, – ибжыала дыздырит «аточильшычик».

Халагеит акрыфара, акрыжэра.

– Ашыжэра азыхэан саб иихэало шэасхэап, – иаацэырыз-геит. Иабастахыз, иабасгэалашэеи! – Ашы, ихэеит, ауашы ицламхэа абруқэа аркэадоит. Исмахац ацламхэа абруқэа рыла ифеоуп хэа. Аха ицкэын абруқэеи агаикақэеи рфы аус ахьсымаз азыхэан акэап ус зихэаз. Иаха еилыскаарц.

– Ацламхэа абруқэа... Уи бзианы ихэоуп. Зны иркэа-далатэуп, аиаша уамхахэарц азыхэан. Анцэа иныхэароуп Дамшэ! – атцэа аашьтихит «аточильшычик». – Самсон Григорич имахэар иамыцхазтгы Дамшэ, абри ашыза астал хатэараны хаказма. Шэааи иахныхэап.

– Дамшәу? – саарылаңшит. – Шәызегъы ишәылшоит сышә-
напхар, Дамшә – адунеихаан... – иабастахыз ухәарауеи ари
афыз аьыркәыгара! – Аңсшәа наиасхәар амееи, ахарам,
аңсахы, Дамшә изытқьоит.

– Уара излоухәо ала, Дамшә Самсон Григорич изицхаз...
– рәааирхеит, ахьархь анихуа ихапыцкәагы рыцихуашәа,
«аточильшычик».

– Самсонгригоричфрицу?! – абрукәа анкәадаха, зегъы
леимасырфызит. – Самсонгригоричфриц, Дамшә уазым-
гәаароуп. Дамшә арентген удоушәа, угәы, угәатцәа... Уара уи
ианухәапшытцәкьа! – ишкә сфынасхеит дгәыдыскыларц. –
Сара сакәзам, Дамшә ауп Фриц ухьызтцаз. Исшыуеит убри
азыхәан. Уара, Фриц Григорич, узларыцәцазеи алемсаа рав-
чаркакәа?! Аконцлагерафы... фри... – иаадыды-мацәысит.
Цака итабганы акәым, ифышытыңан, ааада ицеит адгьыл.
Иара ааада ицеит, сара – цака.

Астол схәытыцтаанзагы иғәастахьан схапыцкәа аба
шытыкькьаз. Анцәа иныхәароуп днызкылаз. Ишьапы убас
ахыгәра икәикшеит, схы илаахазтгы, илыкәкьыцуан. Адгьыл
гарыгаео, астол санаахәытыцт, сыхәхәеит ишсылшоз:

– Дамшә! Дамшә! Думышьтын! Алагерафы дыкан! Афа-
шистцәа дрыдгылон! Держи, предатель, убиица!

* * *

Уажәы, Адица, абарт ацәахәакәа аныбзызыфәуа, убас
сназхәыцит, ауаатәыфса агәреибагара ахьхамам иахкьаны
хашнибартцәало еиңш, еицәшәаны акәзар алакәеи ақәыць-
макәеи зыкәибахуа?! Ибасхәахьеит, азәыр ишьра сылшозар,
дысшыуан Самсон Григорич, дысшыуан сицәшәаны.

Схапыцкәа цьаханым ртыңхааит, ихьааума, кәрышькәак
сыңшаап, итцасыргылап. Аус пылхат салахаит. Дтаркит
Самсон Григорич. Ашшыңхьыз смоузеит. Уимоу, «аучастко-
ви» дансацәажәоз, исхароу рацәоуп, ауаа ишрахауаз ицәаң-
чыгаз ажәакәа иасхәеит хәа слалаган, иааиасхәаз акгы
ицәысымзеит. Зегьакоуп еиликаауан. Иахьынзасылшоз
дсыхьчеит. Сара азәгы изыхәан цәгыара стахым. Аусурафы,

Адица, схы сырехәом, пату сықәыртқон. Зегы хылагәыла хнеилалейт. Сызтахугы, адиректор ибар хәа ишәаны, харантәоуп аңсхәа шсархәо. Рәыршейт. Раңхәтәи агәың: «Аиашатәкәа изууит. Азауад ихы итарқаны, иааитәхыз кәи-тқон. Пхәазашәа амам иитихьоу абна. Уи абра даанагаанза инапхы цқьан хдиректор. Иара дикъашыт. Аибашьра дцаан-за дызфыз... Шакаф иңсы иейтәхьаз... Аибашьрафы сахьыкәз икәстақәаз хәа иихәақәо еикәшәом. Умшәан, Алиас, иудгы-ло хәкоуп». Даҭеакуп ирхәо ашбатәи агәың: «Уаргы афашәа уздыруам, акрызфогы акрифәоутом. Абзиара унаалом, Алиас. Иузиуз уқәнагоит. Уара иухкәаны апремиа хцәызит». Рыбла ихызбаалоит, савагаланы срымазар, схапыцқәа иаан-хазгы рыкәшәара сықәшәон. Аха зегь реихәа сзызгәааша, исцәымығхаз даҭеа гәыңкгы ыкоуп. Урт, сара иаасыдгылан, инхәаңш-кәаңшы, рыбжы нытқакны, исыцәнымхошәа, ажәақәак анырхәалак, инацыртқоит: «Убас, убас, Алиас! Аиаша уазықәпафәуп. Убас, маладец!» – нас аикәыңхәазара иналагоит ицегы исхәақәаша, икәстақәаша. Инасыдтны адиректор ифы ианнеилак, инапыркәычы-шыапыркәычуа, ахәара иналагоит: «Ихәбаргәыз Алиас дхаланагалаанза! Амыждараз дудукылон. Дзеиңш уәфәузеи, иара ихкәаны, абахта итәшәаз. Уи дфәухышт, аха избан, мышкгы абахта атәтәара зикәшәәзеи!»

Ладагы-шадагы ихәатыруа атла, аңша иазыхжәазом рхәоит. Икалап, убарт, ахцәтәи акатегория иатцанакуа ракә-зар, аңстазаара иахәгы ианаало. Уи сара сусс иалоузеи! Са-ра сзызхәыцша, схаҭа аңстазаара азыхәан сцаңсаны сахьы-кәмлашоуп. Уажәазы избаз убри ауп, снапафы ацәыцәк азна ицкәакәәараза ахш ааныскылар, ажәха соуаанза, ма мцык аҭынтаршәны аҭеашьуейт, мамзаргы, ажәшәан туанушәа, ләаққ налшәаны еикәатцәәза инхәхәлоит.

Шака сгәыргәыз бдыруандаз уажәааигәа...

Исәзцаарц, еиҭа ианбасыңхьои, хәнбеиҭадыргылои Самсон Григоричи сарей хәа сынкахәыцуа сшыңшыз, сшымгәыңзоз, дфәаңха-фәаччо, сыгәхәагара иблақәа ирхыхәхәыла, азауад агәашә даатәлейт Мирон, аңсарәа хатракторист, аңсарәа хколнхара амал, ажәлар рмал

ахьчара зхы ақәызтцаз, знышәынтраҕы зыхьзи зыжәлеи таҕҕаны иану, зхаҕсахьа барелиефны итасоу, Аҕта ичкәын, сара сөйза бзиа Мирон. Ақыта салтырц, сықатырц збаны ишсымаз идыруан, аха схы зыхсырҕьоз иасымхәазеит. Иидыруа, бара сшыбзыкоу затәыкоуп. Егырахь, уаҕа иахәашьа сымамызт. Акгы зхаразамыз Алхас изызуз, аринахысгы Маҕьганеи сареи... Алхас иҕсы анеиқәха, Маҕьганагы дналацаны, ауаатәыөса зегьы рышка иаасызцәыртыз – ацәгьара ранажьра, уаҕа чысла дшы хәа, аҕсуаа ирхәо ақәныкәара...

Аҕсшәа цкьа еибакхәаанза:

– Уалга, уалга, хдәықәтца, сыццакуеит, – ихәеит агәырҕара игәы итаз инамырхәо.

– Хабацои?

– Амџан иуасхәап. Утыҕаҕы аус зуша азәгы дузым-цшаазои?

– Дсыцшаап. Абригадир иасхәап. Бзиароума?

– Бзиароуп, уалга!

Имашьына хәыч азауад агәашәаҕы игылан. Изныкәымцар хәа бшәозу, амашьынакәа рзыхәан дынцәоуп. Шаҕаҕы ирхәо сахахьоузеи, Мирон дшысабизаз иаб дтамхазтгы, ианаамтаз ацхыраара иоузтгы, амашьынакәеи атракторкәеи рныкәцара акәым, ихала атрактор ҕыцкәа, уаҕы иимбац амашьынакәа избуа дҕалон хәа.

Амџа хакәуп, хҕоит Акәаҕа. Ицнапык сызкәа инкыдишьилоит, игәырҕара саргы сшә-сда иалалар итахушәа. Егыиашатәҕьаны, изакә гәырҕароу шысзымдыруагы, ихышхытцәо, Мирон дзымҕехазкыз агәырҕара, сара сахьгы ииасит. Акыс сгәырҕара, схаҕыцкәа инарыдкыланы, исылицазшәа, Самсон Григоричи сареи «хаинышәазар» аахыс, аарџара икәнакыз аҕьықәреи иаџызаха акәын ишыкәз.

– Сабоуго, Мирон, икалазеи?

– Цхәыс дузаазгоит, – амашьынаҕы иареи сареи ххала хаштатәазгы, ихы аарнааны, слымха инҕеихәеит. – Утаца ахшара длоураны дыкоуп..

– Уара уцхәысу? – снаиазтцаит, дызҕыз ипхәыс шлакәыз сзеилымкаазшәа. – Аҕсара санықәтцуаз лцәалтәымкәа...

Ишпацои аамта мыжда.. Хаи, Анцәа иңышьоуп. Ухата уаби-пазатңын, хшара думамызт. Шака сургәырғазеи! – Убас дысгәйтасыхәхәеит, амашына ицәымѡахъарц акы ааигымхеит. – Акы уасхәашан, лара ахшара длоузар, ҳара уажәы хабацои? Аҳақым даҳгома аѡныка? Аңсарагы иками, уара, ахәышәтәырта. Умыццакын, ҳкыдуқьоит.

– Лан Акәака даҳгар лтаххеит. Хрыхъзароуп. Хаңхәака машынала инеиуеит. Лангы уака дтәтәоуп.

– Уанхәоу? – схәеит ацәы налаташәа.

– Зашәа анхәа уаргы дуоуша, ахьѡеж!

– Еилыскааит. Уңхәыс ахшароураз... Арахъ уанхәа... Машынак ағы...

– Ианаалыгха, днаҳгеит Аңсара ахәышәтәыртағы.

Цас иауазшәа, араион ахь дцан, дыкамызт аҳақым. Амед-сестрацәа ҳазларықәгыгуазеи, амашына ҳамоуп, ҳцап Акәака лхәеит лан. Сара уака сабарыцтәтарыз. Машынак ааныскылан, лани лареи нтасыртәеит. Амѡаноуп саназхәыц уара ушытысхырц. Санхәеи сареи ҳаицәыңхашьо, акыр ртәххозаргы, иаҳзеибымхәо... Иаасымѡатәны сныдыххылеит уара уғы.

– Уи бзианы икаутеит. Мирон, усымбеижьтеи, шака угәхәазгаз... – сычыныскылеит. – Имариангы уақәшәеит аус ахызуа.

– Исоумхәахъаз. Анака анеишьа уажәы избазма! Егъараан аѡнымаңахәқәа рымысххьеит.

Сқышә иаакәыххит Самсон Григорич иоума иузтаз хәа сиязтаарц, аха сычыныскылеит. Иара иоуп, дыздыруеит ихәар, схаңыцқәа ирзиуз, иаргы дыштаку, иаакәлаз зегы иасхәар акәхон. Ауағы агәырғара анимоу аамтазы, Фриц избәхә цәырганы, игәалакара зыбжьысхрызеи.

– Амѡа ҳанықәлоз, Ахеивъка... Дугәаламшәои шәыхшыѡ аархәны итоуп хәа ҳазхәалоз? Ахәышәтәыртағы днеины дықан, дҳақәшәеит. Исеихәаз удыруандаз. «Хазмырфеи удыруама аңсараа? Аңсабара агәы нҳархеит азыхәаноуп», – ихәеит. «Икаҳтазеи, уара, агәы зынҳархазеи аңсабара?» – схәан, ихы еивъоуп хәала, исеихәаз даара сархәыцит. «Аңсабарагы аңхәысгы азәы роуп. Ауаатәыѡса зхылтыда?

Аңсабарей аңхәыси ирхылцит. Хара, аңсараа, хашпалзыкоу аңхәыс? Дины данынкашәо инаркны, ғас дышьтаҳхуеит. Аңкәын дир, атықьхәа ххысуеит, аңә лкажһны ишьны, ачара изаауеит. Азғаб дир, иакәымк калазшәа, хнапыркәычы-шьапыркәычуа хәагылоит», – ихәеит.

– Диашоуп. Ахшара дзауша аңхәыс дкалар, ахаңәа умоур хәа ушәома. Азғаб данилакоуп иахағы ианхыстәу, ачара анутәу. Мирон, ухатцар, аңха дуоурғы, ачара хазу, ашәакығы тыркыа, ма уаразәк агәы катца аңсабара, – схәеит.

– Аиашазы, аңа сизгәакгәышьоит. Иумдыруеи, саб сара сшысабизаз дтахеит. Сан уаха хатца дымцеит... Сабипа-затәуп...

Иаб избахә анцәырига, иаасгәалашәан, амәа хәхықәыз, иасхәеит иаб изыхәан исаҳахыз.

– Ахыча-таҳмада Гәдиса сицны ашьха саныказ, Мирон...

– Угәы ахәрақәа анухәышәтәуаз... – ихәеит дааңышәыр-ччан. Ус имхәандаз сгәахәт, аха данаасыхәаңш, ихәашәеи иңшышьеи убас икан, ианасыжыт. Иара, сшымгәығзоз, инаңишьит:

– Адигеи уареи шәахәеинасыңымхаз, сыгәра га, иахағы иузеиңуп. Иееизам лхатцеи лареи реизыказаашыа. Агараж ағы, ишудыруа, лассы-лассы хәикәымшәалар ауам Маңганеи сареи. Ашьжымтан ахатца снаиңаңшыр, иәны аәнытца бзиа дыкоу, цәгәа дыкоу, иаразнак издыруеит.

– Еицәоугы иқәнагоит, игәахы талырчәо Анцәа иси-рбеит!

– Агәнаха Анцәа иуимырхәааит. Иара иакәу, лара лакәу изхароу дсыздыруам. Аха унасыңдарала ишьақәдыргыларц излагаз аңаңәара егәлымцит хәа сыкоуп. Ахшарағы дшырмоуа умбои!

– Ахәынаңқәа рыхшо Анцәа исирибеит, – ианысхәатцәкыа сахыхәит, схатца сшыланаркәуаз здыруан. Аха ааигәа азауад ағы исыхықәазғы, Маңганеи барей иахышәывызбо аңһытә, сысезнымкылеит. Ицәымыңхеит сцәажәашыа Миронғы. Уи дшыкоу уажә избама. Ауаатәыәсағы аңсабарағы рәаңхәа ауал уқәны уиит, уқыара шәашыа амам убри ауал хәа илахы инанцаны дыршазшәоуп дшыкоу. Ишиахауа шәиңхыызк

уғытқыар, цэгъарак қауцазар ақара, иблақәа алашыцара нархақалоит. Мирон абас дшықоу анысхәалак, ахьча-тақма-да Гәдиса, еснагъ иихәоз акакәын: «Анцәа днаигзааит, иабду ихаҭаҭсаҭа».

– Агәнаха Анцәа иуимырхәааит, Алиас. Усымбеижьтеи, гәагла утәуа уалагазаап. Уи җеим, афыз, – ихәеит Мирон, дыхәмаршәа. – Анцәа дхастазом, иудыруеит, аха агәра згоит, ишықоу убасеипш мчык, аиакәым зхәо, аиакәым қазто, ихьызыгзо. Уара ухаҭа иухьымзаргы, иухшаз ирыхьзар қалоит. – Еиҭа даасыхәапшит. Арҭ, атдыхәтәантәи иажәақәа анихәа, сыбла даахгылеит Алхас. – Избахә анцәырызга, уи атдыхәала ҳаицәажәап. Сеилумкаауеи? Уаби сареи хгәы иҭақәоу ықоуп. Ажәытәангы ибзианы ихәмақәаз ықан, цасқәак, қабзқәак... Ахқа зыбжьоугы, аишыцәа реипш еибабо иаақартон.

– Уи уақәыт уажәы.

– Еилыскааит.

– Ишуасхәоз сақәыцит, Мирон. Ахьча-тақмада исирбон уаб дахьтаһаз.

– Аиаша ухәома? Уара ублала иубама? Ихоутцару, сара иахьа уажәгы сымнеизац уақа. Шақантә иақәыскхьоузеи сцап, избар хәа. Сан илуам. Иааласхәеит, саашьны сынкау-мыжкәа усышьтуам лхәоит. Иламхәакәа, уааи, ҳаиццап уареи сареи. Сыблала избар сҭахуп. Цьара хахәк җны иқастцаргы сҭахуп, ма ацақьа лҭақканы, ихьзи ижәлеи наньстцар...

– Ишашьтоу удыруоу уи атың уажәы? Аңҭа дахьтаһаз хәа ахьзцаны ирымоуп.

– Сгәы иҭоу удыруама? – азәыр иаҳауазшәа, еиҭах иқышә слымҳа инадикылан, мазала, – Аңҭа дсоур, уаҳа хьзык ихьзыстцом, саб ихьз ада.

– Уи бзианы иухәеит. Аткыс еиғу ахьз узыпшаауам, – схәеит сара гәыкала. Гәфарақәак схы иҭашәахьан, Аңҭа данҭаһаз, Аруҭан данҭаркыз, Мсыгәда хатца данцаз, иаа-цьоушьяртә иахьеиқәшәоз шықәсла, мзала, аха усеипш уажәы акгы саламцәажәеит.

– Ҳаицәажәап абас, аңҭа дсоур, саб ихьз ихьзыстцойт, акампаниагы қастцойт, аңҭа дсоур, ахьзгы уара илыт,

акомпаниагы уара иуқәыз. Илыхьзутцо угьы издыруеит. Пқәыс хьзыс иаакоу зегьы иреиғу иарбану? Адица, ус ами? Сабхәында хәа баша иуалхәома утаца. Абан, ҳаңхәа иахьнеиуа, изтатәоу амашына, – Кьалашәыр ацха ҳанаакәс, иеизнымкылазт, азныказы ҳнарывсит. Ианхәа дылбар хәа дшәо, арахь ипқәысгы дналзыпшит дынцәытцыпшшәа. Саргы сналыхәапшит асаркьа сналпшны.

– Лан дылфаччо, лтәашьа злакоу ала, иахьа сыздыруам аха даеа мызкгы хшара длоурц лгәы итәзам хәа сыкоуп, – схәеит, иаарласны хшара дзоуран икоу сналфәпшыр дыздыруашәа.

– Уччозу, утәартә акәтағь аңьуазу убара уқан, ахшароура уқәындаз, – ихәеит абра-цара иацу анасың уажәнатә ихыиғьы иқәыхәхә Мирон. Сара убас сгәы иаанагеит: хназго «Москвич», иаалырқьаны иаххәап, иаанфәсыр, амашынагы саргы ҳаашьтыхны, ахшараурта хәышәтәырта ақынза ҳаигоит хәа абри ахатца. Амч мацара акәындаз, ипшрагы бзиахозаап ауафы анасың илыжж данцо. Амра рхылашаауан сфәыза иблақәа. – Икоу уасхәап, Алиас, адунеи ағы цәаныррас иаакоу егы иреихәу иарбану удьуразар? Абзиабароуп ухәашт. Уи ачымазара саргы исхызгахьеит...

– Ачымазара ухәоу? Абзиабара ас азырхәо...

– Ааи, агәыхь чымазара... Уара уда, даеазәы абзиабара... Ахаан исхаштуам, абни, утаца данызгоз, лыфны ааигәара, амашына мфәахыганы итәахны, сфәызцәеи сареи ханпшыз сшыказ. Дааирц ианеибаххәаз аамта иахыңеит саатк, иахыңеит ф-саатк. Адунеи атшәахара иалагеит, шәыта еиқәатцәак иафызәхеит амза. Ашарцазоуп дандәылтц. Убриақара сгәы цеит, фымшгы агәра сызгомыт деибга-деизфәыда дшааз, сааигәара дшыкоу. Аха икоу уасхәап, адунеи ағы иаакоу зегьы иреихәуп упқәыс ахшара длоурц уанпшу аамтазы иузцәырцуа ацәанырра. Уақа еилало рацәоуп. Иужәлоит агәырғара, уамеханакуеит агәытқьара, таха унатом агәалашәара. Угәырғәоит уахьабхо азыхәан, угәы тзызаауа ушәоит дманшәаланы ахшара длоурымашь хәа. Даеакгы. Ицәоушьашт. Иудьруеит, сан лыпсы тоуп. Хатцагы дымцазеит. Лыпстазаара зегьы сара исыхтһылцеит. Саб дантахоз, сан

излалхэо ала, сгарантан. Аха саб ихаану убаскак избахэ сархэахьеит, дсацэажэошэа ибжыы сахауеит. Изхысхэаауа, утаца ианаалыгха, иаразнак саб даахгылеит сыбла, – сарггы дсацэажэон, уажэы-уажэ даанапшуан, зны хапхьака инауишьтуаз, еазны зышьтахька иеааникылоз амашына ашка. Ибцэыззом, Адица, сара мацк аччапшь сызнарцысуан уи иихэакэоз. – Икам, икам уцхэыс ахшара длоураны ианыкоу аамтазы иуцэыртцуа аткыс еихау даеа цэаныррак! Уапхьака иубап уи...

– Сара сыпхэыс ахшара длоуны далгахьеит...

– Ус умхэан, – сыжэа днас-насит, аха иара итагылазаашья егья еилыскаарц сеазыскырггы сара ишысцэыцэгъаз еипш, иарггы сара стагылазаашья иеилкаауамызт.

Апсабара иамамызтггы, Адица, ахатэы закэанкэа, ауаа-тэыѿса иазахазбыр акэхон. Урт азакэанкэа иахьынза-бзиоу, мамзарггы иахьынзацэгъоу сара сыхшыѿ хэычы иазеилыргом. Акызатэык, избаз убри ауп, иара, апсабара, иуцнацэаз уанынахыхэхэа, иаразнак уахьнархэуеит. Ика-лап, даеа псабаратэ закэанкггы аус ауазар Мирон икны, аха аеныцэкья иалагзаны, аус зуны избаз убри ауп, апсабара иуананамыжыуазаап амцхэ угэыргъацэар. Ииашаны икар-цоит апсараа, агэыргъара дуггы, агэырѿа ду еипштэкья, ускак иахьзыррымго.

Ақалақь ханналаса, рапхьака хцап ихэан, хара ахшараурта ахэышэтэыртафы хнеир акыр хапсоума хэа алаф шилсхуаз, ипхэыси ианхэеи хашьтахька иаанхажьт.

Басла ацха ханныкэсуаз, даасгэалашеит, ипатакэа кьат-рацэза, Мсыгэда анышэынтрафы дназгаз атахмада хачача. Уи излеихэаз ала, Басла ацха уныкэгыланы уаанапшыр, Мсыгэда дахыѿноу аѿны лакэ хэычы ашта унтапшуеит. Азиас ихыкэгылоуп. Сгэы атхарахэа аисра иалагеит. Абрака ааигэаза дыкоуп, хара хаицэызра зыхкьаз апхэыс, ан ла-мысда. Лымацара лакэушь уи зеггы зхароу? Издыруада, ла-ра лхатаггы... Уаха лызхэыцра стахымызт.

Ахшара дзоураны иказ апхэыс хашьтахька дааныжыны, ахшараурта ѿнафы Мирони сареи заа хнеит. Мирон усггы шака дуаѿы еилкья-еилгэыцэу бдыруеит. Али-пси рыла,

илпылартә, ршыапы иқәиргылахъан акушеркацәа, драцәа-
жаон ахақымцәа. Изықәтәаз амашына ахәышәтәыртә
агәашә ишнадгылаз, иаразнак дрыма ицеит. Ианхәагы
ахәышәтәыртә аоныцқа, аштахъ дынтәлеит. Хара агәашә
хтыцны, адәахыы хгылоуп. Мирон иакәым, лара, анхәагы
амахә дицәыпхашьоит. Сара уи ахыызбо ччараха исысуеит.

Хапшуп. Ататын дахоит, длеишеиуеит Мирон. Игәы зла-
сыргәгәаша цъара акы схәакәарц салагоит, аха башоуп.
Ианхәа лзыхәан: «Анигыы амла дагеит», – ихәахуеит уажәы-
уажә. Ханнеиз акыр ихаракны икыдыз амра, ашьшьыхәа
илакәуа, инташәеит. Алашарақәа каххаа иадырkit. Ускак
зыбтахузеи, атакси днақәсыртәан, лтынхацәакәак рахъ дыз-
геит Мирон ианхәа. Уақа данаансыжыуаз:

Нан дукәыхшоуп, шәара шәцаанза, ахшара длоуны дқа-
лозар, усыраапсоит, аха уаадгыланы исахәа, сара сышь-
талазом, – лхәеит. Ажәа лыстәит, уеизгыы-уеизгыы ишласхәо
ала. Аресторан, ма акрыфартахъ хцап ихәеит Мирон, аха
исымуит. Хцан алауашь ааххәеит, ацатлыка итаз уарашк
хампыхъашәан, уигыы аашьтысхит. Хтатәоуп амашына.

Атцх агәы еионашоны, ахалат лышәтцаны, ахәышәтәыртә
даадәылтцит акушерка.

– Хара хәхьоуп дахъаауа, дыздырит, абри лоуп сзацәа-
жәаз, дызгазгыы, – ихәан, амашына дынтқьеит Мирон. Сар-
гыы снаишьтәлеит.

Лааишьеи лхәашьеи сгәампхәит. Сәааныскылеит. Анцәа
указар, дырманшәал сөыза. Уи дацсоуп иара.

Амедицинатә еихәшъа, Мирон дшынаидгылаз, ажәакәак
иаарласны инаиалхәан, ашырхәа лышьтахъқа даахынхәит.

– Ур-ра-а! – иргеит Мирон. Дфышьтыцеит. – Аца дсоуит,
Алиас, аца! – сгәанала, уажәраанза дыпхашьаны зыкны
дцәырымтцрыз ианхәа иааигәара дыказтгыы, даашьтыхны
дгәыдикилон. Зны сара сахъ ифеааихәит. Ифеааникылеит.
Ицъыбақәа еимдо, ататын дашьтәлеит. Сара амедицинатә
еихәшъа лышқа сфынасхәит. Ахәышәтәыртә дныоналоны
даахъасырпшын:

– Гәыргәфхәашас, – схәан, ирмазеины искыз царақәак
лцъыба интастәеит.

– Мап, – иаатџааны инаслыркит. Исгэамџхеит лџаа-жэашџа.

– Асоума ауаџы ишидырныхэало. Беигэыргџоу бамеи-гэыргџоу аилкаара уадаџны, чџаџшџк бџкышџа иџэзамкџа...

– Уара узлаизыџоузеи? – лџэан, џааигџара дыџоума, лыбџы иаџауамашџа хџа Мирон иахџ даанаџшит. Избоит хџатџык шлымоу, аха аџэара шылџџыцџгџоу.

– џаиџызџаа бџиаџџоуп. Аџа!.. Иџабуп, агэыргџаџџааша... – еиџа аџараџаа лыџтарџ слалагеит.

– Аџа диоуит, аха...

– Исзеилкаауам, аџа диоузар диоуит, аха хџа заџџатџеу-зеи? Ахџыџы игџабџиара, лара иџџџыс?

– Игџабџиара, икапан, зегџрыла дхџыџы бџиоуп, ианџы лыхшароура мариан, далџхџеит...

– Ибымџџо закџызеи?

– Ахџыџы... Ахџыџы диит длашџны... Сара исызиаџџом...

Сарџы исызиамџџеит, Адиџа.

Ианхџа лџџы хџныдџылан, бџжа иашак наласџџеит. џахџаа-уаз, алымџанык, амашџынаџы сахџидтџалаз, зны аџџа стџана-галазшџа џастџон, џазны аџџажџара даџџаџара иахызгон. Мирон игџэыргџара хышхыџџџо, дааџџымџџџаџџа дызлаџџа-жџооз иџџеи избахџа акџын. Дшыхџыџу маха-шџахала дыџџ-џџаны, хыла-хшыџџа дыбџианы дџиааџо, аџџыџџџара шиирџџо, дшџџаџџџы, дџџаашаџы дшџџаџџџо...

– Исаџџеи уаџа изыџастџара? Ибарџџеи! Сара саб данџахџоз, нхара-нџырас иџџамааз? Маџџурџа заџџџык. Уажџы акџасџџа, аџазарма, аџаџџџџа рџылатџыс имам. Сара ирџџаны исымоу аџызџџа, аџынхаџџа, изаџымџарџџы, дара ибар уа-џа иџахџам, иџџы асас даџхџом. Иумбои сара саб изакџа малу исзынижџыз. Ихџз-иџџа, уи ишџџџыра... Уара иудыруеит, Алиас, аџыџаџы, рыбџиара аџнытџа, пату сыџџэыртџоит. Саныхџыџыз, сан иахџаџы илџџоит, аџыџџџеи еилаџџсаны илыртџон, џара џмал ахџџара зхы аџџызџџаз Аџџа иџааџџа амла иаџаркуам хџа. Сарџы, срыхџартџа саныџџеидас, иахџаасылшо схы рхызбаауам. џџџабаа уаџсахеит хџа, сахџџеилак, аџџџџыка ахџсызџџырыџо, сџџы иахџоит. Уи атџкыс еиџџа малс ииџахузеи уаха ииз... Уџџама, уара?

– Сышпацэо, уара бзиа збаша...
– Исхэоу умахэозшэа утэоуп...
– Зегь реиха бзиарас уцкэын изыкауташа уасхэап... Дачеа
цкэынак духшар, еишыак диоур....

– Знык ахшараура далагазар, лхаткы сцааит, сыпхэыс,
тох, зынзак сыламыс сфазеит, утаца хэыцы... Уаргы пхэыс
данааугалак, уаргы дануоулак аңа, абыржэы уштэоу еиңш,
схырсысуа стэозар убап... Иубалап икастцакэо...

– Уара агэра ганы укоума сара насып сыманы сшыкало?
– инахызгеит.

– Иауазеи агэра сымгакэа. Уңшра ыка, усахьа, ухшыф баа-
псымкэа... Дарбану рапхьатэи зыбзиабара зыцныкэахьоу?
Зегь ааухаирштэуеит аңа дануоулак, зегьы...

Мирон агэра гатэкэаны дыкоуп сара мышкызны насып
сыманы скалоит хэа. Саргы агэра зысымгарызеи, мышкыз-
ны иблакэа ирбо дкалоит хэа уи ихшаз атцеи.

Иахагы еигэзар Мирон аиаша ахьиасымхэаз?

Убри ауха, Адица, Мирон аиаша шиасымхэаз еиңш,
аиаша басымхэазеит баргы, Мирон аңа даниоу ашьтахь,
мчыбжык аатцхэаны, барей сарей ачарафэ ханеикэшэаз.
Ибасымхэазеит аиаша, избанзар, сазхэыцуа салагахьан акы –
иахьатэи аиаша уатцэи имцхар калоит, мамзаргы, икалоит,
иахьатэи амц, ирейгыу иашаха иаакэгылар уатцэи. Сааңшып,
иаасычхап. Ибгэаламшэои, хаицыкэашаны ханаакэц, бна-
сыхэаңшын:

– Иутахымзаргы, ус иаңуп хэа, уааңышэырччар, иухьзеи,
уқышэкэа еихарпсны, – аныбхэа, сыччаңшь иахагы истцэа-
хит. Сгэы мыччозшэа, убри аңкытэ скышэкэа аччаңшь
рыкэцашьа амамшэа кастцеит. Ускацэа иччон сгэы, бара
бахьызбоз уаха истахыз, аха ччашьа змамыз скышэкэа
ракэын. Сааңышэырччар, Фриц иңсы иеиңаз схаңыцкэа
шытцагыламыз ббон. Убри адагы, сфымтрала исхэеит дачеа
мчыкгы. ИбцэыIZEит ачара сахэазамкэа сышнеиз.

Даанза бымнеиааит, Чатэ Чагэ хэа дыказаарын. Исаха-
хьеит уи абас ихэалон хэа. Схатцоуп хэа аикэа ушьаны,
Аңсны кьака дузза укэны, амц шпоухэои, узырпхашьаша,
ашэыргэында иихэо амц. Аха иамузакэа, амц умхэар ада

псыхәа умамкәа утагылозар, ихәа убас еипш иҕоу мцык, ѡбаҕа-хҕаа шықәса иутымтыша.

Сара уи ачараҕы исымхәаз аиашақәа ѡба-хҕа шықәса ракәым, ѡымш-хымш рылагы иаасытцыуеит. Схаҕыцқәа шытхыз бара ибымбартә сқьышәқәа еихасырғәғәазаргы, избаз инабархәап. Ачара сахәамкәа сышнеизгы балхәозар акәхап Мери, избанзар ауха, лысаби дыкны данаасыдгыла, ус наласхәеит, заа избаны исымазшәа:

– Мери, сышҕаббои, схатцаами уажәы?

– Икаутцаеи хатцарас?

– Ишҕасабхәеи... Аҕхәыс бзиа дызбо ахатца, ихы ахь-лыкәиршәаша дашьтазароуп, уара зынзаск дахьумбаша, лызбахәгы ахьумахаша уқәтны уцеит хәа сазхәада? Бара. Абар сахьааз. Сзаазеи? – ллымхә интасхәеит: – Ачара сахәа-замкәа сааит, азәы иааиахар, сшыбзоу сыҕсит.

– Маладец! Уаазааит. Иаҕырхагам иахьуахәам. Мирон уицуп. Уи азхоит, насгы баша крыфаны усгы уцарым.

– Уахь бысцәымшәан, иахәтаз ахаршә иаццангы исшәеит.

Снеира шыҕалатцәкьаз бдыруама? Ишбасхәаз еипш, сгәырҕареи хьаас исоузи неилатәо, ҕымтүа, ситцаҕычызшәа, сѡыза иблақәа рхыҕшылара сцәыхьантәха, ахшараурта аѡны аҕнйтә ауха ханаауаз, ус ҕааитит Мирон:

– Иааиуа асабшаены умнеизои Ацсарака?

– Иҕоузеи, сызнеиуазеи?

– Ишҕа, иумахазаци?! Сенсация, ЧП ҕаланы иҕоуп, уара, Ацсара! Пхәыс дааигеит... Дарбану зугәахәуа? Ахеивҕьа пхәыс дааигеит, Ахеивҕьа! Баҕал-иҕа Бақьыр! Ихьзтәкьа ххәалароуп уажәшьта, акәымзар...

– Пхәыс димазамыз, уара, уи?

– Еилытцижьҕеи хышықәсака тцуеит. Иумахазаци уи ицхәыс дызилтцыз?

– Ускан арра сыкан.

– Иузырзом? Ассир уасхәоит. Игәоутәхьоу, дхьыжә-кәыжәны иееилеихәоит, ихы ирҕәыдуам, иҕатца исом, аха еснаҕ ишәу цқьоуп, ихатәгы дпашәза дыҕоуп, ианигәаҕхалак, убас дацклапшны иееилеихәоит, дарбану ицымцара! Абз иара иҕоуп, иаармарианы дхихуеит азҕаб. Ицытны ицаз,

рапхьатәи ипхәыс, апсаратәын. Иихәац умдыруеи? Ацсараа шәыхшыѿ аархәны иѿоуп, иашәхәо зеггы нархәы-архәноуп ишеилкаатәу хәа леихәеит знык, илеихәеит ѿынтә. Акы аныбхәо, инархәы-аархәны ихәала, нас иаха ииашахоит ани-хәа, сыхшыѿ аархәны иѿоума лхәан, ааи ихәеит. Амц схәар ииашахома? Ииашахоит. Аиаша схәар, имцхома? Имцхоит. Ус акәзар, сыпсахаара, адунеихаан укасыжбуам, уахггы-ѿынггы уѿны агәта сѿѿнагылоуп, умш аабзиахааит лхәан, лымаѿәкәа аашытыхны, еес, уцаларггы уцала. Бхынхәы ихәан, уцшыз лхәеит. Дыпшын хышықәса раахыс.

– Ачара сеимхәазеит. Хәиуацәам, хәигәылацәам...

– Издыруеит. Адица длуоуп лхатца ила, еизааигәанггы инхоит.

Амашына аѿнытқа илашыцан. Избандаз ипшышыа шы-ѿоу, изакә блақәоузеишь дызласыхәапшыз?

– Алакә ухәоит, Миронхеит. Маѿыгана ихатә дахыызбо сзычхахуам, иара дахыуоу азыхәан, азәы ичараѿы сыш-цаои!

– Ачарахь ицо аѿыза диго умахәзаци? – ихәеит. Игәы иѿатәкьаз шимхәаз аилкаара мариан. Уқытан ачарахь уцо-зар, аѿыза дабоутәху, умахәымзар.

Иѿтит мышкы. ѿымш. Иааигәахон асабша. Саакәымтцзакәа сазхәыцуан. Мери схы иѿалгалеит ашәкәы лзызѿырц Адица. Избан? Хәинасыпымхазарггы, ма еиѿызцәатцас хәицәымзырц. Уаха иатцанакузеи? Ибзиоуп, уи убри азыхәан акәыз. Мирон? Абыргцәа реипш, ѿыѿа ргәы нибархар иахьеиниршәаша, ламысрак ахыѿкаитцашаз иашыѿоу Мирон, иѿаацәароу апхәыс лзыхәан ачараѿы дкалоит, унеи, шәеибабап хәа сахәара... Иаѿоузеи? Иаанагозеи? Дызлаздыруала акәзамкәа, даеакала даахәызар? Даахәызар сара сеипш? Сара сзыхәан акәзамыз акласс аѿы изырхәоз «хәшәкәыпхәѿ, хинтеллигентик» хәа? Разкыла деикәхеит акәымзар, убри ашәкәыпхәѿ, аинтели-гентик ауаѿы дѿаирхон. Ибахәхьоума, Адица, шыапык иаркьыцит хәа амыѿ? Зеггы идыркьыцуа ашыац цшқа ауп. Абри еиликаазар Миронггы?

Шака еидысхәыцлаз зыбѿахузеи. Тынха бзиаи иишәашаз ахаршә аашытысхын, сыббеит, ачараѿы сыкан.

Ииашаны игэабтэит, ачарафы иаакастоз зеггы цасхэа икастон, иаасхэоз зеггы, гэы атцазамкэа, цасхэа исхэон.

Ахаршэ анысшэоз зеггы ирахартэ ҕаастит:

– Иахэа анасың зауз, аңсараа хкэыга ду, хуаф кыиа Ба-
кыр, сара дсаншьам, дсахэшьаңам. Аха иареи сареи хаи-
днакылоит ажырацэара аткыс еихамзар еитңам – гэыла-
ңсыла аибатахра, аилибакаара, – ианбыкэыз Ахеивкэеи сареи
гэыла-ңсыла хаибатахны, хаилибакаауа ханыкэз. Сажэа
тацэқэа сшырмеигзоз еипштэқэа, ахаршэгыы семеигзакэа
ианысшэа, сажэа тацэқэа, акэапеи азы интүшьыр еипш,
цакыла ихыхэхэа итэит.

– Атэи замана димами, аха иабакоу, афы мыжда иңыр-
хагоуп акэымзар, – лхэеит пхэыск сара цкэа исахартэ саб
ихыз наңцаны.

– Бэиа избоит, ди, икастцарызеи! – схэеит сеамариашаны,
атэыцак ыжэны сшыкэмызгы.

Бара, ишбыхэтаз еипш, аматц буан ашьаңа афныцкэа. Асаан
фатэқэак анцаны банаахавсуаз:

– Сахэшьа, – схэан, сыбжыы насыргеит ахэаанхыцтэи
аңсуаа рхэашэа катцаны, – инабго афатэ хара ихабтондаз,
иахфо хамазамкэа хтэоуп, – исыватэақэаз, игазазма, ир-
дырит, исхэаз даеа цакык шататэахыз, избанзар, асаан
ақэыргыларта умоуа, афатэ хамцагылан, абагы, банаа-
сыхэаңш, бхы-бфы аахэацы-хэаңшьхеит. Иахагы еиңын.
Маңгыана бибарауаз убри аамтазы. Ханеицыкэашозгы
даара снаңшы-ааңшит хаибомашь хэа. Хаибааит, атызшэа
шэоуааит. Ашэа анцэырызгатэқэа, саңхэа даагылан, ашкол
афы ишеицаххэалоз еипш, иаасыцлыргызит Мери. Актэи
афбатэи абжыы хэа хнацэақэа рыла инеибахарбеит. Лара
усгы дшыкоу бдыруеит, иаразнак ачкэынцэа, азгабцэа
налыдеизалоит. Еизылгеит ашэа зхэашаз. Укэашароуп хэа
дсыхэеит Мери. Иансалхэаз бдыруама скэашарц? Бара усгы
аматц аура бафын. Еитх афатэқэа быманы атамда ишкэа бхы
рханы банаахавсуаз, бара днабышьклаңшны, даасыхэаңшын:

– Еифызара хзеилазар, усыцкэаша, – лхэеит. Ашырхэа
астол снахыңеит. Знык акара хаакэгыежаахэаны, бара
бхынхэны бфанаабха, Мери бара бныкэцаны, лара ауаа дна-

рылашәкәа дцеит. Азәыр бла царыла дхәхәацшызтгы, хшә-
җә анеихааго инаркны, хәикәшәаны хазлакәашо ала, хәара-
да, еиликаауан, уажәадагы хшеицкәашахьаз. Ашкол аҗы
ханеицкәашалоз, ибыкәашашьаз сгәаласыршәон, исылшоз
ала, бсырманшәалар сҗахын. Ибзианы, ииашаны иҗабтцеит
ибзымдырзо азәы бицкәашозшәа ахьыҗабтцаз, ишьтыбхыз
убри ароль аҗыхутәанынза ибзынамыгзеит акәымзар. Ахатца
имацара иакәзам, дынхырхәашәа, иҗабуп уахьсыцкәашаз,
насгы ибзианы укәашеит хәа аҗхәысгы ажәада ахәара
луалуп икәашаны ианаакәтцлак. Сара исабымхәазааит иҗабуп
хәа, аха ашәа зхәоз, иахзеинызкьоз? Урт брейхырхәар
акәзамыз? Бара хшаакәҗыцәҗьаз, быблакәа цәахны, ауаа
бнарылаз бцеит. Кәашара банықәлоз бҗырахәа аабымгыхны
избыркыз аҗхәызба, илымпыҗаханы ишылкыз анызба, убас
сгәы иааҗашәеит: илымсхып аҗырахәа, саҗхьа инықәҗаны
снатәап... Ибдыруеит, уаҗа, ачараҗы шаҗа ирацәаҗны иҗаз
барей сареи хҗәы здыруаз...

Ианаамҗаз схы снапаҗы иаазган, Мирон снаиххәыцын,
хцеит имашьына хнақәтәаны. Исхашҗыз, агәашә ханын-
җыҗуаз, Мери даасыхьзеит.

– Усгәаҗхеит, – лхәеит.

– Бхатца дкажь, бсыцца, – схәеит алаф ахь иниаганы.

– Адица дшәаны дыҗан...

– Уажәшьҗа бызҗахыда хәа лахәа... Сказыжьуа срыхь-
цәуазом.

– Угәы иҗазамоуп иухәо. Аҗгы мыцхәы умжәит, ажәа
мыцхәгы умхәеит, – слымха инҗалхәеит. – Изуасхәаз ашәҗәы
җны уалга. Уара, агаза, иузеиҗуп. Мамзар ас, нанду лгәанала
дкәашон хәа...

– Бара иабаабгеи бҗыза бзиа дызбоит хәа? Дысхашҗхьеит.

– Духашҗхьеит? Ашьаҗаҗы уантәаз, Адица даниас-аа-
иаслак иуҗшышьахоз убандаз... Сара сакәым, Маҗьганагы
игәеиҗан, ашьаҗа дыҗыҗны дцеит. Усҗак ауаҗы деиликаа-
уеит, дыгәшаҗоуп хәа сыҗамызт.

– Дыбзиоуп азыхәанами дызбымахәу... Уи акәын ибыгыз,
бааины лхатца дсымарехәала... – аҗы ишыснархәаз здырит,
аха ихәаны салгахьан.

Схынхэны санаа, Дамшэи сареи хааигэара икоу абахча хшытцаз, иаалыркъаны сназхэыцит, шака агэыткъара бақә-сыршээз убри ачарафы снейрала. Мап, сахьыббаз шыб-цэымгымхаз акара сымбартэ сгазам, слашэым, аха сцэым-шэаша бымамызт. Бара излабдыруала, аррахьтэ саныхынхэ, аколнхарафы сзықэтээз амашына саакэхны, агараж афны-цқа аусура саладыргеит сөыжэра иахыркъаны. Ашытахь, ашыжэра санақэымтц уақагы аус сзымуит, сықэымтцыр амуит. Сара исхэом, ашыжэра сахьалагаз быламыс баргэакааит, бхы иавба хэа. Абасала даахэит хэа ибдыруа ауафы, ачарафы афы ижэыр, бхатца ибла данаахгылалак, изымчхар, тацкэым-ла еизыткъар, хатцатас еилгап, аха иками атацкэым атцкыс еицэоу – ажэа баацс. Сыбз, саб ихэаша, абруқэа кэадахар, икам-иным леиццаны... Иарбану икам-иным зеицыстцара, исхэар аиаша? Улазцаа, Мацъгана, уңхэыс, улазцаа ауаа ишрахауа, лареи сареи хыбрак атцака хаицацымлацзар уалхэап ашыжь шар. Бара ибдыруеит, ацсараа рзыхэан уи иатцанакуа – хыбрак атцака атцх еицырхыганы, амш лашара аицапылара. Агэыргын рхартцар иафызоуп. Ишцархэоз изырыфэуаз? Ухатцм, уламысдоуп, ууафым рхэааит, ирхэааит иртэху сара сзыхэан. Аха бара? Бара ишцабзырхэарыз? Игэыргьатцэа фыртуан Мсыгэда лыцха уаха дзеицшрахоз хэа. Ачарафынтэ санцоз, бара бнаскьаны аштафы бгылан, ижэны сахьынзаказ бызгэамтэит. Мери ибалхэап, ачарафы сыказу сыкамзу узымдыруа афынзагы ижэны сшыкамыз, амала Мери иласхэаз ажэа цыбарақэа сзырхэаз... Сара ус сишеит сызшаз, ацстазаара шака азқэа сеианархо, сара иахагы сшыапы рыгэгэаны аргылара салагоит. Цэгьамзар бзиара сзаанамгеит сызхылцыз Ацсара, аха сгэанала, иусырбап сара устцэкьа усылахэмарыр шызымуа, иусырбап ухаца узеицшроу схэеит.

Ақыта амфэаду ианыршэланы хнеиуан Мирон и-«Москвич» ала. Амш лашара фыцэааны, атцх шака ақыта иахатэоз акара, иаха-иаха ацсы ахалон, илашон, амшын ахь илакэны икы-дыз амза. Мирон сахэара дафын, сара сшабицазатцэу, сани саби рымацара афны ишаху, макьаназы, Анцэа ицъшьоуп, рхы иахэартэ икоуп, аха имажэуа дызустада, избода, ирхы-

лапшуада, нхара-нцыра дук қыақтаха иахықәымхаша саз-хәыцырц.

Иихәозгы саҳауан, аха сара сзызхәыцуаз даеакын.

– Аусхәартә ханаавала, Мирон сихәан, амашына аани-кылеит. Сынтытцит. Афымцалашарақәа ахьаркымыз иа-хагы еиғын. Урт абақә ағынтә ианылашо, атц егы илашыцмзаргы, инахараны акгы убазом. Ишырхәо еицш, агәыр каршәзар иубартә иарлашон амза. Аетцәқәа еи-лыцыцаауан. Исыздыруам Ацсара ахатә ахысцәызыз шақа сгәы иалоу, аха ацсаратәи ажәџан аџыза... Мап, ажәџангы зегынцъара еицшым, ишеицшым еицш адгыл.

Гәалашәарак изцысызаап, ихала даанхар итахуп ихәазар акәхарын, амашына дтымцзеит, ихы кыдцаны дхырсысуа дтатәан Мирон.

Абан, абнақа, уажәы акультуратә хан ахыгылоу, убасқан игылан аусхәартә. Анаџс, уахьяанаскьо, наараны илашътуп. Ацхьақа, адәыуаннықәслак, абнараунылалоит, усқаниахагы ибнаразар акәхарын. Убрақа илданы игоуп амџахәастә, ашыақауаа, нас, ааигәа инхо рырахә ирнықәартәоуп. Амрагыларахьала, километрак ақара уанцалак, ақыта зегы уалацшыртә, хәаданы уџалоит. Убракатәи ахаблаџоуп иахынхоз, Мсыгәда лан, лаб, аибашьра итахаз лашыцаа. Ларгы, хәарада, хатә дцаанза, уи аџнатәґы акәын дахықаз. Убри ахәаґы, убри аґны азааигәара, иқалап уажәгы игылазар урт ахьейқәшәалоз ацъ-цла, акгы еиґахамкәа, ишықац уажәгы иқазар, урт аацшны, ақыта иахынтәалацшлоз адәхәыцш. Убрахынтәи даауан Арутан. Аусхәартә давсны, абнахьхы, адәы анаанцәалак, абнара инылало амџахәастала дцеит. Дцеит убри ауха, акасса рхәны, аусхәартә анырблыз ауха... Ианырблыз акәу, ианиблыз акәу?

Схынхәны сааин, амашына санынтала, цъара акы хәатәын аґынтә:

– Арутан дахьыршыз атыц сахәацшуан, – схәеит адәқьан ацхьақа снапы нарххашәа.

– Избахә уаґоу ихәеит, дабоугәалашәеи! Ишцакастцари, ала бзиа ацхәыс илеишуам рхәоит, иласхәарызеи цхәыск,

акәымзар, саб дахьиваржызгьы азмьрхакәа, Арутан инышәынтрагьы калцеит, уара, Мсыгәда. Иамузозар, дыжәжгәышәа схәеит уака даньржуаз, ашьтахьгьы шакафы исархәаз удыруама, дытхны дкажь, уаб ицәа пиеит хәа, аха аңсы симеиканит, исычхәит. Уажәы саб инышәынтра аткыс еигьума ухәап, ихьз ижәла тапканы ахахә иантцаны, еихацла ихкааны... Уажәшәта уазхәыц, иахаану псышт. Абзиа еиңш, ацәгьагьы рхаштүеит. Мышкызны цьоукы нахәаңшып саб инышәынтра. Инахәаңшып Арутан инышәынтрагьы. Инеидьрыклап. Изеиңш уааңсы бзиақәоузеи Аңсара иаңцахьоу рхәап, – иңсахы цыжәжәон Аңта иңа.

– Нышәынтрала аңсы ихә ршьондаз, иумбои, Нестор Лакоба дахьжугьы хәздырзом, аха Акәа агәта еихаххаа идьргылеит ибака, – схәеит иахьынзасылшоз сажәа харакны, арахь, убри аамтазы ибцәыззом, иара иабгьы, Арутангьы зынзаск срызхәыцыр стәхзамызт. Зны-зынла, бысхыччаргьы, уафы дахьыказам саманы ицоит, иңыруа ажәван иалалоит, исхагылоу амкәыба кәымпыл. Сара җаңьара сеихон, Аңсарака сирхынхәуан Мирон. Уаха Аңсара самышьтуазар, изыстәхузеи уртқәа зегьы рызхәыцра, сыңсықәара, бара бшыкоу. Аха башахәит. Ихәзгәатазом, хрышьтуам, иахьынхәлоуп иңсхьоу рынаурқәа. Урт, рцәа-ржы атың анылнахлак ашьтахьгьы, акраамта атың пшаауа иашьтоуп ргәы-рыңсы, рыхьз-рыңша.

– Мирон, уара дышпаугәалашәо, дышпоудыруаз Арутан? – иааңьеишьеит саниазцаа. – Иумбои ушсыхәаңшуа! Абахтахьтә даныхынхә инаркноуп уареи сареи данахгәалашәо...

– Уфь иатәашьаны ихьз злоухәазазеи.

– Чыдала сароу? – иааңьасшьеит.

– Ааи, уара. Убзиабара уалхәдаха адәы уахьықәу зхарада? Лан ахьз бааңс лхымфызтгьы, угәы иаанагома, Адица Маңьгана диццон хәа? – сызқәымгәығзоз ажәак ихәеит, Адица, абри ауха Мирон. Егьа исымжәызаргьы сшьа еиланаршыртә акара сқаф уеизгьы итан.

– Улкәатц, лызбахә сумьрхан Адица хәа узфәу! Дасу дзыңсоу Анцәа ииңоит насыңс, – схәеит иаахжәаны, уаха уи лызбахә алацәажәара иаңсам хәа аанаго.

Мирон. Аифызара дацсамызт хәа сзиҳәароуп. Ус иаҳа еиғьуп.

Имашына анынаскьоуп иансгәалашәа иасхәаша акы – сихәар акәын сахынижыыз саб иеимхәарц.

Атаацәа ду анаилатәо еицш инаскыхьан атцх. Ана-ара акытан иналыџуан алашыбжықәа. Схала амџаду аґы санаанха, акраамта сынкахәыцуа сгылан. Уатцәытцәкьа Мирон дыцшааны, уахатәи ҳаицәажәара ихаштыртә, ихәасыршшартә сияцәажәароуп. Ииашаны ихәалоит саб. Ишәиу ауаґы, иара изыхәан абзиа зтаху ґас дышьтихуеит. Исықәшәазеи уаха? Мериґы ирымчны слацәажәеит, Мирон иакәзар, игәы нсырхеит. Адицеи сареи ҳаицәызра зхароу хәа сшазхәыцуаз, изхаразамызґы, рызгәара... Сыненыскылароуп. Ииашаны иґастдома уажәы сахънеиуа?

Саанацшит Гәдиса иматцуртахь. Ашә аартын. Амца иац-рытцуаз алашара, ашта агәтанзаґы иарлашон. Иаасгәа-лашәеит, ацсаса ахәаґаз анаарахь ҳаицны хънеиуан енак. Илабашьа наитцарсуа, сацхьа дгылан Гәдиса. Усґак илаґа-рамызт анаара. Инхаґәалан, ишьамхы џытцасит. Снеиды-ххылеит, сицхрааны дсыргыларц.

– Усґәатишь, дад, усґәатишь, – ихәеит. Еґы изшьам-хыкґы наирсит. Ихы џышьтихит. Сарґы саанацшит наґ, ашьха ҳаракқәа рахь. Еилаарцыруа, игәышьтыхґаха, игәыт-кьаґаха иаацшуан Ерцахә.

– Шәымш аабзиахааит, сынтәанахыс ҳаицырцит шәарт, ашьхақәеи сареи. Шәымш аабзиахааит, шәымш аабзиахааит!

Даарыцхасшьеит атаҳмада. Ханышьхытцґы, шаґаџы иреиҳәзеи, ишьамхы дазнымкылакәа, адґыл ианықәс ина-ркны, уаҳа дшымцо ашьхаґа.

Зхы зтаху ихы рыдиныҳәалартә иґоу таацәароуп. Иц-кәынцәа, изґабцәа, итацацәа, иматацәа...

Ишыспылаз, схәы шдырхиаз, сшиныхәақәаз зыбтахузеи. Ибасхәап, санрыхәа, ххала ҳанеизынрыжь, амца агәґәахәа еиқәтцаны, атцх ашарахь инықәлаанза уи, ацсараа ицсхьоу-ґы зыцсы тоуґы азәыр ижәытә иґәтә еилукаарц утахызар, иреиғьу архивк иаџызоу атаҳмада исеиҳәақәаз, зегьытцәкьа ракәымзарґы, акык-џбак.

– Дадү Гәдиса, сүхәоит, умыццакыкәа, акакала иугәа-лауршәарц абри еипш. Аибашьра иалагаанза, Арутан иус анырзбауаз, шахатцәас шәы́кан Аңтеи уареи. Архивтә документкәа срыхәапшхьеит, ишәхәакәаз здыруеит.

– Ускан, дад, Алахәа Еикәатцәа хәа ишьтан, араион афьнтә азәы даалон. Уара узыхәан сара ацәгәа схәазшәа, сара сзыхәан уара уашшызшәа ашәкәкәа леикәдыреәеон. Ауаа шәаны ргәы иҗоу рызхәомызт.

– Аңтагы уаргы ишәымхәакәаз ыкоуп... – исыкәшәа сыздыруам, Адица, азәы сиеигзо, иахатыр збо сы́камызт. Сгәанала, сшьара сыкәыркьеит ачарафьы, бара, сыҗсыкәара, паса аткысгыы беигьханы, быҗшзаханы, арахь сара быс-тәымкәа бахьызбази, нас, исхәо гәнахароуп, аха бхата исабхәахьеит аегиост хәа, шыцрак сызцәыртцит, абаскәк насыҗ лыманы дахьызбаз Мери. Деихабуп, игәы шататәуп Гәдиса... Акымзаракгыы. Згәы шататәу аиаша затцәыкоуп. – Ашьха шәеицы́кан Аңтеи уареи. Шьхабжьхәын аеқәа рыла иаажәеит ашә. Ахәынтқаррахь иалашәтцеит. Шәанцоз иамхны ижәгар акәын шәфьызцәагыы шәаргыы шәңара.

– Уатцәы амҗа хәкәлараны иахьеипш аусхәартафьы хәп-шны хғылан, – илабашьа, ахәыштаарафьы дахьтәазгыы иван, иаашьтихын, ахәыштаара инхәытцишьаа-хәытцишьит. Игәа-ларшәаны еитасхәеит ашьха ханы́каз исейхәакәахьаз, шыкә-сыкахьтә уахьики-енаки ауафьы дшаанижьуа аҗсыцкьа, дшитәу аҗныш-қачаа. – Издыруада, дад, шәфьык рахьтә азәы илшозар иафстаахә иеицәыхьчара? Ускан Аңсара ақытан арахә рацәаны иахзанын. Храцәафьын ахьшыцәагыы. Гәнаха схәозар, сара исымаз. Еилыскаарц истахкәаз исырхәаанза инар-цәымҗа дыкәлеит, дтахеит Аңта. Схатагыы исзеилымкаакәаз... Уара иахарак еилукаартц иутаху иарбану дад?

– Уатцәы шәхынхәны ашьхака амҗа шәықәлараны, иахьеипш аусхәарта аштафьы акассир шәизыпшны шәғылан. Уртқәа здыруеит. Ауах.... Шәеицизма Аңтеи уареи убри ауах?

– Хәицзамызт, – ихәеит иаарымчны, харак идыстцаны, мамзаргыы гәфарас дкастцазшәа.

– Ауах дахьы́каз уздырзом?

– Мап, исыздыруам.

Асыңса икәлар, ма икәтрын, ма итахарын. Ихалшоз иара изы? Ихъз таагеит. Аены Ақта идын рыхъчара ххәеит. Урыңхъеи ускантәи агазеткәа иара изыхәан шака ххәаз уака иануп. Исгәалашәоит, рыцха, пхәыс дааигеижьтәи шыкәсык акара акәын итхъаз.

– Мирон дгарантан.

– Уахынла данызмыцәалак, уңхәыси ухәыци гәхъааугеит хәа алаф илырхуан ахъшыцәа.

Сзызцаауаз атахмадеи сареи хәипырцаанзагы исеи-хәакәаз еифыршәшәо рызхәыцра салагахъан. Ирацәан исызцәырыргаз азцаарақәа. Аныхәа хәпшъа еиҫаганы изи-жызеи? Амәа даныкәгылаз, шаанза убри далазыргазеи? Шахәтс иңхъазар, цәгыарас иамааз, ишьара ускак дзыкә-кызеи? Ицәа зтынчымыз ашьха дахыкыз? Иара изыхәан узазцаалак, агазет иануцарц урыдгылоушәа, еикәыпхъазаны ахәара иналагоит иехәапхъызкәа. Ус иахәтоуп, ус ихәалатәуп. Ишәхәогы сахауеит, ибзиоуп, аха хәа... Аңсараа рныхача-цәк иакәцәлаз уифызахоит, ухы кны укәтдыр акәхоит. Ақта изыхәан бзиарамзар цәгыара шааумахауа еиңштәкыа, Ару-тан изыхәан цәгыарамзар бзиарак машәырынгы азәгы иааиҫытшәом. Аикәыпхъазара иналагоит уи иуафымрақәа. Сара, Адица, хыкәкыс исымамызт алахәа еикәатцәа апка шкәакәа иафызастәырц, мамзаргы апка шкәакәа лахәа еикәатцәастәырц. Ибасхәахәеит сыңстазаара зысыкыз.

Мацк еихысшьалап. Срылагап азәазәала. Ақта. Бзиара-мзар цәгыара азәгы ихәом уи изыхәан. Зегъакоуп, саниз-хәыцуа исызцәыртцуа азцаарақәа ирацәаны ртак каттам. Арутан. Дзакә уафытәкыаз, дызустәдаз абри? Аусзбарта адокументкәа, ашахәтцәа...

Иңшра-исахъа еиңштәкыа, ииуаз-иихәоз, иказшьа ухәа, зегърыла дзыхшаз иантәкыа аарла дылдыруа дхынхәит абахтафынтә. Гәартыла уафцы диацәажәомызт, ыза димамызт игәра ганы игәтыха зеихәоз. Лафк ихәозаргы апышәырччаратәкыа ицәыцәгъан, илахъ еикәын инеиңын-кыланы. Дыкәтны дцарц далагеит. Иан илымуит. Убаскан дцазтгы, агәра ганы икоуп иахәшыцәа, иаакалаз акгы каломызт. Избан, дыкәтны дцарц зитахыз? Акытауаа иа-

нармыжьзар, дрыдрымкылазар? Ирхээзеи абыргцэа? Ажэа бзиа иархэеит: «Ихьымзгумшьан. Шьацэхнысларак ухьзар-гы, аазаб ухугеит. Унха-унцы, ҳацэгъа-ҳабзиа еилаз». Абри ашьтахьггы ақыта рыцэгъа-рыбзиа иеалаимырхэт. «Пҳэыс даага», – дыхтаркуан итынхацэа. «Исыхшо, аңсараа зырхэыз ипацэа ҳаа рзырхәаларц» – инаратеикуан. Абри азыхәан мацара акәзушьпҳэыс дзааимгоз? Дызфыз ақытафы дахьыказ? Ататын ааирыхуан. Ихала еитеихауан, ихала ифеихуан, имацара аказарма дытатәаны ирыпхуан. Ииашатәкьоумашь иахәшьа илхәаз? «Ианкәыпшыз бзиа еибабозарггы, дихаштхьан сашьа. Сара издыруеит, Мсыгәда лыңсы тазарггы итамзарггы иара изыхәан зегъаакәын. Лара лакәын таха изымтоз. Избеит зны лара дтәыуо итатынырта дтытны дышцоз. Слымхала исаҳаит, сыбла беабмырбан ҳаа шлышьтаихәоз. Убри ашьтахьггы ҳафны днеиуан лара. Афны даннеилак, ишпакаитдарыз, сасык леипш дидикылон. Ақытафы ишакәым рыхьз анга, ҳарт, аиехәшьцәа хиашьапкит, хиҳэеит пҳэысс дга, аамтала шәықәтц ҳаа. Дитахымзу, ирызмырееиу, исыздыруам, димгазеит. Амала лыңшаара дафын, лара дыртәахит».

Схафы исзаагомызт акы, Адица. Егъарыла иуафра аңсах-зарггы абахта, зынзаск ихаштрымызт аңсараа ҳтас. Иара ихьыз афыза зыхьыз, мышкы иадамхарггы, дышцалагылои ақыта. Пстбара камлазтггы... Барей сарей насып хаманы ҳақазаауан ҳаа басхәо ңыыбшьазар? Мап, Адица, уи қалашьа змамыз усын, иатәанашьомызт аңсабара. Дара, ауааггы иханарыжьуамызт усеипш анасып. Абз ҳазымгарггы, алапш ҳадыргон.

Шәыфнәта ахьымзг анахыла, иара, Арутан ақыта далтны ицара азыхәан иахәшьа аусеилкааф иалхәаз бзианы иханартәауеит саби сарей ҳаицәажәара. Ибдыруеит, пстбара камларц ишәыбжьақазақәоз дрылан иарггы.

– Абыргцэа шәхеидкылаггы башахеит, саб. Ахқа рыбжьалаанза ишәырееиуазароуп акәымзар, знык ашәақь антқьалак ишәхәо акыр иаңсоума?! Баша акрыфараз, акрыжәраз шәеизоит, – схәеит сажәа шҳамқәак налатданы.

– Ауафы ибызшәа змаҳауа убасоуп ишихьуа! Арутан иқәнагатәкьаз изиуит Баз. Ишқакартцей, сара исзууазеи,

аха аҕаыҕаҕа, акыр инасеихабу абыргцаа? Саргы срылан ишудыруа. Хтдэара-былрак аткыс еицэаха Мсыгэдеи иареи рыхъз – афыҕагы рыхъз ыцэо Анцэа иуирбааит! – ақыта ианналаџ, аеныцэҕа, сара ишҕаҕастеи? Сцеит иаразнак сџыза Арсана иҕы. Иаргы саргы, хидҕэыланы днаҕкылеит ичкэын Баз. Арсанеи сареи ханыхэычыз аахыс, аишыцэа реипш хшеибабо зегы ирдыруеит. Иара ихымзг саргы исыхымзгуп. Уажэы ҕынтэынгы исыхымзгуп, избанзар, ишудыруа, иара динвалидуп, ишыапқэа ихэом, ихы изыхчом. Сара аеныцэҕа сцеит аусхэартаһ. Хқыта анапхгаџцэеи сареи хайцэажэеит. Ихазбеит иҕахҕашаз. Абыргцаа ххейдкыла иалоу рыдагы, хар змам хэа иҕақаз еизаагеит. Раҕха хнеит Арсана, ахымзг здыз иҕы. Лара, акахцы дауцэыртыхуаз.

– Арсана иҕы хэатэыс ишэымаз?

– Уи иаххэаз ажэа аткыс еихау иарбану! Уара ухымзг хара ихахымзгуп. Хара хадгылоит хэа иаххэеит. Ашытаһ хиацэажэеит ичкэын Баз. Ажэа ихархэеит, дхарқэит абҕьар шытимхырц. Аус дуцэҕа хахтеит!

– Иабатэи ус дуу, саб, ауаџшыра ишэзахмырпазар?

– Изхарада?! Арутан иџны хнеины, учеиҕыка хеахарҕыашыуам, умаҕагыоуп, ақыта уалт хэа иаххэаз наигзатгы, иахыагы иҕсы тазаауан.

– Иузымдырзои дзымцаз? Леылцэахыма, дыртэахыма, ишакэхалак, Мсыгэдеи иареи еикэшэашы, еицэажэашы рзыҕамтеит.

– Уи уидгыланы узцэажэозеи, уара?

– Сара азэгы сидгылазом. Аиаша еилыскаарц стэхуп.

– Аиаша ҕазцаз Баз иоуп.

– Уара уеиныршэаџу, уеичырчаџу, саб?! Ақытаҕы хэыштаарак мыцэандаз, цстбарак ҕамландаз хэоуп, абыргцаа зыҕоу. Арахь уара, урт ирылоу, ауаы илаигэйдцаны дызшыз аиаша ҕаитеит хэа... – схэашыа убас иҕалеит, барей сареи хайцэызра зхарақэоу хэа гэџарас искқэахыз рыгэтацэҕа дналасыргылеит иаргы. – Акгы сзеилкаауам...

Сеилыркаара иеагыазимкит саб. Бара, Адица, ухы мацара уашытоуп бхэеит, саб ухазгы акгы уацсам, ухы уаганы Анцэа уишеит хэоуп ишсеихэо. Баз икынза уара уабакоу хэа аанаго, сыжэа днас-насын, дцеит иускэа рахь. Инаишьтасхэеит сгэанала: «Уажэ шэызбама ацсараа. Ицсхэоуи зыцсы тоуи ус баапсык еицырузар, хшьамхы иахысаанза иахауеит, аха хэа шэналаганы, зыцсы тоу дыхычауа, ихароугы ихарамгы ицсхэоу инаикэшэыжьюеит». Ихароугы ихарамгы шынаизырхэо, уажэы ыыртысра змам, зхапыцкэа еихаргэгэаны изычхауа Арутан итынхацэа, ахахэ уршыргы ипжэоит... Ибдыруеит хара, ацсараа хакэзами изхэало ашьажэ баауам ицсуам хэа? Хацхыака, мышкызны хшьа хуроуп хэа Арутан ижелантэкэак ыагылар, уи ашытахь ашьа зыдхало еица... Такэажэык ацута зегы лхьяан, лара азэгы дигэалашэомызт хэа, сеибганы уаха Анцэа исумырбан хэа икажыны сыкэтцаргы, ауаы ихэыцра дшазхьяауеипш, имцаха, ихухьууа сгэатца иааталалоит хқыта. Уахык, сыцэарц саннышьталоз, слымха интафит, цсатэ шкэакэа, санду ацэа леанамалдоз илымаз аныхэацхьыз: «Улцхаугэыцха хат хазшаз, иахзымдыруа хатанаумцан». Азхэыцра сналагеит; хамдырра акэу, хачхара ахьмачу акэу хрыцхаракэа зыхкэо? Издыруада дача «чмазарак» хамазар? Ихэыларкааит хгэылара Дали Цабали итанхоз Маршьанаа. Дара-дара аныкэибахуаз Ацсны иахэашаз акыр картар, хьзы бзиама ирытнымхоз. Иршькэашаз мацызма. Иааргэыдто иршындаз, икэырхындаз Чачаа. Изхыршьаауазу? Дара, Маршьанаа ахьеичдырчоз, ашьоура хатцароуп хэа иахьазыкартоз азыхэан, егырт зегы ракэым, ишьтэзамыз асабицэа гычны, амшын нырцэка рытира азин ахыкартаз азыхэан мацарагы?! Дарбану, дызустада хайтахышэа иеыкатцаны, ахымзг хэыцсас иамоу ашьа затэыкоуп хэа рацхьаза изхэаз? Ахы зыкэшэаз ахэагыла дафызартэит иныхэафа ыжэуа Баз идтэалакэаз. Аха иара, цыханым зтыпхаша Арутан? Акыта далцны дзымцазеи? Дача зцааракгы. Ихы зыцхьяимкызеи? Баз икаитцаз иашоуп, икэнагон хэа еихарак акытафы идзырхэаз, Арутан ашта дахытымцызоуп. Базызыршы, ахы икэшэан, ахэышэтэыр-

таҕы даннарға, аусеилкааф даниҕцәажәоз ихата иихәаз:
 «Адәкьан аштаҕы дызбеит Баз. Игылан ицеггы нхацәақәак.
 Урт рышка иҕынеихеит. Данаарыдтуаз, инапаҕы ицырцырит
 атапанча. Ааи, исылшон адәкьан афнытқа сҕыстәахыр,
 мамзарггы ашьтаһкала сдәылтны ссар. Избан сзыбнала-
 рыз? Ирасхәеит сықаны, ирасхәеит аҕыгацәа-абыргцәа, сара
 сан хатәы пхәысс даасхәааит уи аҕхәыс лҕы ус сымазтггы!
 Ақыта салтны ссазтггы, ирзырхәаз иашамындаз дыбналозма
 рхәон. Убри акы, ҕбаггы, лара, ииашамкәа ахьз бааҕс зхырцаз
 аҕхәыс, дкажыны сызцомызт. Сышыра... Баз имацара иакәзам
 сара сызшыыз. Насггы уажәакәзам сара иансеихсыз. Уажәы
 уи арҕыс дхыс-дымхыс сара сзыхәан зегьакакәын. Ахьымзг
 ииргеит, дихыччеит, уиггы азымрхакәа, ибла дыхгыло,
 дипырымтца, дымхысыр ада ҕсыхәа имоуа аҕынза днеигеит,
 зегь зхароу Арутан иоуп хәа антца. Рыҕсы ршыап аҕсарааггы.
 Сара сыхьчара акәым, дара рхы рзыхьчахуам».

Арт, атыхәтәан иацитцаз ажәақәа, усқан, санапхьатцәкьа,
 ссахьы иаасымгазеит. Ариакара ианиаз иакәым, сара-
 цәкьаггы егьарааны аҕсараа рзыхәан саҕхьеит. Ицеггы
 еиҕзар итахиноуп, уаха акггы. Уажәы даеакала срыз-
 хәыцуа салагеит урт ажәақәа. Гәварас искит даеакггы.
 Убри бара базхәыцхәоуш? Мсыгәда лхатца, бара баб...
 Аибашьрахьтә даныхынхә, шықәсқәакггы, уажәеипштәкьа
 ихы дзамышәо дыкамызт. Лабцашь хәычык кны дныкәон, аха
 аамта цацыпхәаза, ахәра имаз иаха-иаха аеаргәгәо мацара,
 алабақәа ифытца ицакымкәа ашта дызтымтца аҕынза
 днанагеит. Харггы уи еснагь динвалидызшәоуп хашихәапшуа,
 еснагь дтахмаданы, ижакьа игәышҕы инахькьысуа ххаҕы
 дшааиуеипш, иаххәап, Толстои. Еилкааны, агәра ганы
 салгеит, Мсыгәда данқәыпшаз инаркны, бзиа дшылбоз
 Арутан. Ус анакәха, уи бзиа дылбомызт бара баб, Арсана.
 Иарггы мдыршыа имамызт бзиа дшылымбоз. Қарала лара
 латқыс деихабын, иеилкаара иаха иқан, дзигазеи? Ихы
 имч ақәымхазар? Уажәы лабада изымныкәо ауафгы, зны
 деибгамыз, итәымта дтагыламыз зны, баша ақәтәара акәым,
 аҕы ураггы анибжәалоз аамтак ыкамыз. Изхысхәаауа,
 дымтаирсзар? Уамак иатахыз лымтарсра. Хыбрак атцака

уахык ирзеицыршар, уаха атахзамызт. Дцар дызтахыдаз. Иаххэап, ихы имч ақəхан, – иќаимтцеит уи афыз, дым-цаимырсит. Уаха иреибагашьахазеи? Лара лтаацəа дир-тазар? Усеицшқəагы ќартон ажəйтəан аќсараа. Ацхəызба зынзаскгы илазцаауамызт. Уаха? Иќамкəа, ицеггы иќақəоуп. Дангараз лгара рќаќəазар?

Абарт азцаарақəа таха сыртомызт, Ахеивќаа ичара ашь-тахь, ифны саннеи, хшеицəажəоз, ашара адəы иаақəлоны, Гəдиса иашта сынтыцны, шаанза, ақыта амфаду саныланы саннеиуаз.

Егьа слаќаакзарггы, исгəаѓыт шəыфныќа амфыхыцтра.

Шəашта санынтацш, Адица, исгəалашəаз басхəар быс-хыччап.

‘Енак, шəыфны сшыќаз, ашəќəы сацхьозшəа ќатцаны, сцəытыцшны сышбыхəацшуаз:

– Алиас, ирыхы узамфакəа? – ихəеит баб.

– Акрыздыруоу, ирыхьзеи?! – схəан, сыфнапык рыла сзамфакəа ааныскылеит.

– Идыршыз акыцхыр еицш, амѓал ақəтцаны иузып, – анихəоуп сзамфакəа, ииашатцəќьаны амца анрықəла.

– Игəнаха уқəымшəааит, уиќəаттрауазеи, – лхəеит бан дцышəырччо.

– Даќəытцеит, бымбазои ашəќəы ацхьара!

Цстазаарак захтнумтцарызеи, Адица, убас сзамфакəа аныхəацыхəацшьхоз аамта хынхəырц азыхəан!

Изтахыда, сыблақəа цəшəа-цəыпхашьарак рыхзамкəа, зыгəхьаа укзам ртафык иеицш иацəажəара, аха уимазцаакəа цсыхəа ыќамзар, ишцаќауцо. Цаны, исзынхеит арыцхашьара, тəымуафык, еиќабык иеицш, ахатыр иќəтцара. Абас сшы-ќазггы, ибцəыззом, сшьамхқəа кəадахеит, Адица, шəашта агəашə анаасырт. Цаса зныкыр сахəацшхьазу шəынхашьа? Рыфны зеицшроузеи хəа азəы дсазцаар, ишцасхəоз? Ишца-хəацшуеи ажəтыс, шықəсык ацхьа иннажьыз, изаазаз атра ашќа ианыхынхəлак? Цəала-жьыла мацара узаазаз аума, ухатəы фны? Ирхəоит, ауафы дызшьыз, ашьра ахьыќаитцаз атыц ашќа, мчык иханы днанагоит хəа. Дышцаќалоишь убри атыц афы даннеилак? Абри аштафы иит, абраќа

егьыршыт сара сыбзиабара. Шәкәаскәа снагәыдыпшылеит. Мақғахәаранза ишыштыхны, ахьатәгәы иалхны, ашны цшза замана. Инагза-аагзаны иамоуп абартца. Цсаатәкәак рсахьақәа таңканы иануп, абартца аханы иафькәыршоу арашыа. Аеноуп ианеилыскаа, баб инапала иширгылаз, аи-башьра дцаанза дшуастоз. Илаба иааигәа икыдыргыланы, ацәартагәы, иеынкыдташәа, дықәтәан.

– Такар, Такар! – җитит шәла сеишра ианалага. Схахьы имааизеит алаба шыктәыз. Цаса, шәышны саннеилоз, бара ибеишуаз аха, саргы исеишуамызт азыхәан, лаба мкыкәа шәашта аталара сашьылахьан.

Сааигәара иааиуан аеааннакылеит. Садырит, Адица, иха-бцару?!

Цаса, бара хатца бцаанза ишсалхәалоз еипш акәымкәа, иаха иаархьшәашәаны ацшәа насалхәеит бтаца, хәхьеиуа-цәамхаз зхароу сара сакәу цыбшьап.

Шәкәык дацхьозаарын баб, агазет акәыршаны, нақ ина-ивеитцеит. Гәамташья имамызт, сзамәақәа қацшьра хәа акы шаарықәымлаз. Баз ихабар икоузеи, ишәыхькәаз сгәы иалоуп хәа, ихәатәыз, иахәтаз шыздыруазгы, ибцәыззом, сзаламгеит аехырцәажәара. Имарианы ихы анситә, инахара-ны гәалашәарақәак еилыскаарц истахыз иадхәалазамыз-шәа, сьынарыласхалеит:

– Иахантәарак ҳаицәажәон Гәдисеи сареи. Бзиа избоит, ажәытә ажәабжьқәа здыруа рацәажәара, – Мсыгәдеи иареи реибагашья атәы инаркны, иара, Арсана итоурых зегьы уи исеихәеит хәа гәварас икыр, издыруада иаха иаартны дса-цәажәар.

– Иуеихәақәазеи? – днасазцааит. Абас дсазцаар, атак иқасташа сазымхәыцит. Схала ашьацхәа сшьапы афәсыршәит. Анкьа исеихәахьаз цъара акы сгәаласыршәароуп.

– Исеимхәакәа... Ажәабжь ссирк сеихәеит. Схы итыцуам. Нартаа рақәым аха атан роуп ацсуаа ҳазхылцыз ихәеит.

Иабаазгеи, иабасызбеи бхәарауеи!

– Ус убахьоу! Убриақара хуаассақәоума?! – иааңьеишьеит Арсана. – Иаанкыл фырцанк. – Инапы нақәикит, ахьжәләқәа адыргыланы, бтаца иаалгаз ауатка.

– Саргыы убастаҕыа сгэы иалсит азынакыһаа. Атырас икэланы иказёоз атан хашпархылтци схэеит. Аха иара из-хихэаазеи? Нартаа раткысыгы иуаа-пагыакэан атан ихэеит Уаагы нцэагы азэггы ифацхыа рхы ладырфэуамызт атан, арахь рхатакэа рымч мацны анихэа, иаха иаахыашеит сгэаара. Уажэы убри атахмада дысгэалазыршэаз, изныкымкэа исеихэахьан, ауафы шыкэсык зны деиласуеит, уахыки-енаки ацныш-качаа дитэуп хэа. Егыашатцэһыаны, зафстаахэ дызпырхагамхац икада, – игэастеит, ахшыфцак амацара акэымкэа, схэашыагы акырза ишеипшхаз Гэдиса ицэа-жэашыа. Акыр игхазар, насгы Мсыгэда илыхыыз хьаршшашыак амазар... Сара исахахьан ирхэо, алым уеипшхарц азыхэан, амфа уахыкэу, зынгы убагыаычхароуп хэа. Аха ирхэонгы илмахацызт, иаша еилукаарц азыхэан, зны угызмалхароуп, уеурмашыцароуп, амццэһагы ухы иаурхэароуп хэа.

– Ауағы икәызбара мариоуп, дад, иеилкаароуп ицәгью акәымзар, – изеилымкаауа дыҕамызт сажәа ахы ахыхаз. Ихала дналагеит. – Лара, лахыцәгья, лара лаҕарагыы аламыс лымоуп хәа ззырхәодаз, аха...

– Уажэшъта, усгы даргамахеит, аиаша зумхәозеи?.. – схәеит. Даасыхәаңшит. Иблақәа ирхызбаалеит бангы баргы шәыблақәа знык иадамхаргы ирхысымбаалаз. «Ахара сыдуп, Алиас, уара уҕаңхәа, ахара сыдуп убзиабара нагзара ахьамоуз».

– Аиаша зеггы уаҕоу ихэеит. Өзөҕы изыһэан акөым, схаҕа
исызку аиаша зеггытәкыа саһаргыы сҕахым. – Иаашьтихын,
инеихирпхьеит ашәкәы. Днаханы инықәитцеит. – Иучысхәым
уашьталар, сара исыхьыз аткыс еицәоуггы ухьуеит. Сөыза
бзиа, уара уаб сизхәыцызтгы... Думган, уара ултахны акөзам
дызущо ихэеит. Саргыы исзымдыруа сыһамызт ус шаһәыз. –
Сара саһыһаһамыз, наһ, ашьхақәа раһь даанапшит.

Уажәадагы, хымпада, ихазы ихәақәахьан арт ажәақәа.

– Шәыбзиахәха шәыһан, аламысда Арутан дшәыбжам-
лазтгыы... – ңара акы хәатәын. Иаакәысдаан, интасырпкеит
фырңанк. – Учкәын, утаца, ашкол исыцтаз уңха... – быхъз
сымхәеит. Еилыбымкааи банхәыңха лыхъз зысымхәаз, уи
лыхъз ахәара иаңсам хәа аанаго, бтаца сналыхәапшит.

Сгәыгуан дсыдгылоит хәә. Цәымҫрала даасыхәәпшит. Дын-хьахәын, аштаҫы ихәмаруаз ахәычы иахь дцеит.

– Иҫоуп ихәатәым аиаша.

– Акгы ыҫазамкәә, ауҳәансхәән...

– Иҫатәкьаз сара саҫара издыруада, аха хьчашьа лыма-зам. Дсыхьчарц салагар, иахагы исхыччоит. Зеггы зхароу сара соуп, аха сыламыс злацкьоу, Арутан абахта дтыцны данаа, уажәыгь бзиа дыббозар, хаилытцып уафцас, бицца хәә ласхәеит. Уара иухароузеи, узкасыжьузеи лхәеит. Илымуйт. – Убри аамтазы, Адица, еидкыланы снрызхәыцит Мсыгә-деи иареи. Атцыхәтәән илыхьыз ахьымзгь хьахәрштыр, Анцәә гәнаха сумырхәән, аха уи баб диқәнагагәышьомызт. Еивагыланы изланыкәоз, лфьцтрафьнза дымназазо. Иажәә инацитцеит: – Иуасхәәп, дад, цкьа еилукаарц азыхәән. Уи аҫхәыс сара сылтахымызт, дсыццаанзагы, данызга ашьтахь-гы. Дызласыццазу? Уаха цсыхәә лымамызт. Улацәажәар, лара иуалхәөн. Изакә усыз, изакә аамтаз... Сыпстазаара ашәартә итаргыланы, лара леиқәырхара... – дынхьахәит еиҫа. Игәатца иҫаҫсоз алабжышкәә дырцәыпхашьеит. Мсыгәда лцәымҫра убаскәк самеханакит, исхәеит сгәанала: «Ииашоуп, лара лакәын иишьышаз зхәәқәә!» Иажәә инацитцеит: – Ихақәшәира изцәыртцааит, ихақәшәира игәатцәахы акааит сара исымаз абзиабара афьыза... Удам здам азәгы иасымхәәц абри афьыза ажәә...

– Абзиабара азыхәән асеипш рхәәуа... Ихақәшәиуа дуньхәахите... – Саапышәырччашәә зуит.

– Иахылцыз умбои дад, сара убри аҫхәыс дышқәыпшзаз, сафстаахә дысцырхагахан, ахы ташәартә, сгәы ахьлызцаз. Лара даниз, сара хьытаҫы афьы сақәтәән, убаскәк хабжьоуп қарала. Илхытцун жәәша, жәәха шықәса, рапхьаза сгәы данташәаз. Сзыкәгәыгуаз хәә акгы сымамызт. Сара цшь-класск абрака, хьахлаҫы саналга, цьаргы сымцеит. Ақытаҫы саангылеит. Бзиа избон анхара-нцыра, аибашьра мыжда алабақәа сыркны адәы сықәнаҫеит акәымзар, нхафьык ишьтахь сгыларц сгәы иҫамызт.

– Ишәыбаргузеи, шәхьбрақәә бзиоуп, шәбахча еиха-шьшы, шәырахә-шәышәахә, Анцәә ишихәара...

– Лара, иудыруазар акәһап, ашкол даналга, Акәа дталеит. Сгәыгракәа зынзаск инасыткаәалан, сышыны саман, илыц-таз... – ихъз ахәара шиҥахымыз анызба:

– Арутан, – схәеит.

– Аңхәыс илхымкьо хәа икоузеи! Ахәынтқарракәа ыкәибахуан, ахацәа нибартцәон ахәса ирыхкьаны. Аңхәыс убас угәы лызцар ауеит, ухъз-уңша, уламыс, ууафра ма-цара акәым, уңстазаара ахаҥагы акапеи кылтцәа еиңш импхьазакәа илыхтнутар калоит. Сара азызлан пхәысс даазгаз сиҥызахеит. Лара латкыс иара, Арутан сиқәгәыгуан, ихы иатәаишьом схәеит, аха иаргы иарагәышьаз. Ишьа иуит.... Иара иитәыз, дины данынкашәа насыпс думаз хәа апсабара адәы икәнатаз... Димпыцызхыда? Аңсараа хә-зегы. Ускангы агәра сызгомызт, иахьагы агәра ганы сы-кам, Арутан ииашаны, ихараны дтакын хәа. Сара сакара издыруада уи Мсыгәда шака бзиа дибоз. Сара издыруеит абзиабара закәу. Асеиңш ацәгәууреи асеиңш абзиабарей гәык аҕы... Исызхатом уи. Изысымхәазеи, сзымцазеи иус анырызбауаз усеиңш кәитцомызт Арутан хәа? Акгы иха-разамкәа изуаз дысгәалашәо сыказма, сшымгәыгзоз аетцәа кыдшәаны сыкәа иантәшәа. Сара сзырлашәыз акыкан, аха ирыхъзеи егырт? Издыруада иҕы икәыңеит анырхәа агәра ргазар? Уаха умдсит. Ауаа узжьазом. Урт амшын аз хыланы ицар, ашьта дырхоит. Зҕырымтзеи? «Иаргы акгы ихәом, изхәогы баша...» Уи ламысызма? Уажәы иахҥаххеит халамыс дыкәныкәар иара, Арутан. Мсыгәдоу? Мсыгәда аңсра иацәшәаз ихъыз, лыхыт. Аңсра иацәшәаз, абзацәа ахьыржуаз днанагеит ихәеит. «Сара сымацара сакәым, саб, сашьцәа зегы ақәзуеит!» Ашәыргәында ихырқьиагоу ажәақәоуп. Иаххарамыз акгы хмыхъзеит ларгы саргы. Дшызбоз, сшылзыкәз уасхәеит, уажәы иуасхәап уи аткысгы иңьоушьаша... – мазажәак сеиҳәозшәа, ихы даахеит. Сара издыруан аңсараа хҕазшьа хадакәа руак, ацәанырра шака иҕәгәоу акара, иахагы атәахра. Пытк саныхъшәашәоуп саргы ари ашәкәы афра сылшо саныкала. – Шьацхәа мыждак хакит, жәытә цас бааңсқәак, иаңшуа иахзырхәозеи хәа ахәыцра, акәымзар... Уҕы иаатыхны азәы ианиоухәа,

сунапхеит, схыччара иалагоит. Ишихыччоз еипш сычкэын Баз, Арутан дишьырц игэы иахьтазамыз азыхэан... Ихаутцару?... Иланасыжьюан.... Аус рымазазарггы иланасыжьюан... Аофыка дсырхынхэуан. Рыхьз баапсны ианга аухатцэка дыкэтны дзымцазеи? Дысмыштит. Ауафшыратцэка аныкала... – ицеггы ажэакэак сеихээрц игэы иштэз, бтаца акыр шэтэхума хэа дааин, ичааникылеит. Сажэа сапыфланы ибасхэап санцоз, агэашэафы снейханы, инытцакны бтаца исалхэаз: «Мап ацэкракэа узымариоуп, харггы мап хцэумкуазар, уааила, убара дшеигэырғыз убоит атахмада», – қышэкэтарала даасыхэапшит. «Мап зцэыскхэада, бара?» «Дуздыррымызт!» – иаахылтэеит. Иажэа инацитцеит баб:

– Уцкэын ахымзг ухихит рхэоит. Азэггы издыруам икалаз сара иахьынзасхароу. Абахта дтытып, дынхап-дынцып Баз, аха ибзиоума, дад, ауафы дышыны адэы ақалара. Ашьажэ баауам ипсуам зырхэо ашьоура азыхэан мацара акэу цьюшьома. Издыруада ианхахьзо, иахьхахьзо. – Цытрак игэы дтахэыцуан. – Уара иутэым, иуфатцахэым, ахала уацхэа икашээрггы, ишутэым удыруазар, ишътумхын... Убасканоуп, иабакоу акэымзар, ахатцара анатаху...

– Иухароузеи, анасып зтахымда...

– Азэы инасыпдара ухы иархэаны, уара унасып узыча-цом. Уажэы акэзамызт, сарггы сналыдкыланы, убаскан, ханеибагаз акэын ақыта ханалцатэыз. Иапсам уртқэа зеггы рхэара... – сзыхькысыз ахэра шака ихьааигаз збан, ицеггы сызиазтцаарц истахкэаз, исзеилымкаакэаз шыказггы, сченыскылеит.

Еилыскааз еихысшьалап. Мсыгэда дзыццаз, бара баб, бзиа дылбомызт. Дицымцар амуа дзыкэшэазеи? Ажэлар рыбзггы еибнатахьаз, Арутани Мсыгэдеи ракэын. Ус ирказ-шьоуп ацсараа – бзиа еибаба акэым, еибамдырзозарггы, арпыс бзиак дцагылар, цхэызба ссирк ақытафы дыказар, еидкыланы рызбахэ ахэара иалагоит урт ракара еикэнаго абакоу, убарт еибытатэуп хэа. Ашықэс здыруеит, аха иарбан мзоу, иарбан мшу Мсыгэда хатца данцаз, баб данигаз? Сгэы иаанакон уи аилкаара уадафхоит хэа, избанзар, ибдыруеит, ускан акэым, уажэггы, мазала ибнало, мам-

заргы ақяфураз ныкәара ицо ракәымзар, ахшара дроу-
ны, ииз атеи ашәкәы дантаѳтәхалакоуп, бжеиҳан, хатцеи
пхәыси хәа рҕантарыѳуа ацсараа. Ақяаад атқыс инеиҳау
даҕаакы иахычоит атаацәара хәа ирыпхәазоу. Убри
азыхәаноуп аилытрагы зыцәгыюу. Бысымгәаан, Адица,
бани баби азагс аныкартаз сахыашытаз, инасымѳатәны
акыр сеимдеит Мацыганеи बारेи азагс шәымоу ишәымаму
еилыскаарц, азагс шәымамзар акыр исыхәошәа. Ибымбои,
азагс кәшәымтазеит, инеиҳау даҕаакы шәеиднакылазаап
шәаргы. Икалазеи, иарбан зу ирыталаз Мсыгәдеи Ар-
санеи, иаразнак азагс картартә еипш. Гәѳарас иуқыртә
иҕоуп даҕаакгы. Урт азагс аныкартази, Арутан дантаркызи
хымш затәыкоуп ирыбжыысыз. Артқәа зегы еилыскааит
Арсана сияцәажәаны санца, мчыбжык акара аатхяны.
Ибамхәакәа ибжыасыжыыз... Убаскан, сеырмашыцаны баб
санияцәажәоз, сшымгәыгзоз... Ибгәалашәома, Ахеивкәа
ичарафынтә Мирони сареи хашцоз, Гәдиса игәашәафы са-
наанижыуаз, иасымхәеит уака сшынижыыз афны, сани саби
иреиҳәарц. Атхыбжыон, афныка сымцазакәа, арбагыкәа рфы-
тыбжыы наѳуа, дсықәлам, дысѳызам, симацәажәар калом
хәа атлаҳәыста ифы сымѳахытра... Хәарада, сахыиҕоу саб
иеиҳәеит Мирон. Ашьжымтан дсыштыалеит... Шәара шәфы
сыштәаз. «Апшәма уҕоума?» – ихәан, ашта агәтантә ибжыы
аагеит. Схяацшаанзагы ибжыала дыздырит. बारेи сареи хус
анхыбгала инаркны, хәхыеицәызыз зхароу сара сакәымшәа,
мацк хәицәыхышәашәеит, хәицәыхарахеит акәымзар, цаса
аиѳызцәа реипш хәизыкан саби сареи. Издыруан иѳыза
ипха тацас дшигәапхоз. Ибжыы анаасаха, цәгыарак шызуаз
сақәикызшәа, иаасцәымыгхеит. Ицәасымшыазеит шәыфны
дахънеиз, ицәасшыаз шәла иканатцазоуп. Уажәраанза уаба-
кәз, угәхәазгеит ахәозшәа, ишыапкәа ирықәтцәиаашон,
ипаны игәйдпалон. Дамшә аасгәалашәеит. Ауаа қыакәеи
ауаа харамқәеи хәа Дамшә ишеилнахуеипш, ари ала
иадыруоушь, ауаа еилнахуоушь?

Ицәасшыеит, Адица, даҕаакгы. Даараза исгәампхеит бта-
ца, Баз ипхәыс саб дшипылаз, апсшәа шиалхәаз. Амардуан
днаҕалартә дааихяны, ус иапуп, исуалуп лхәазар акәхап,

аматурта даадэылтит, иара ишка зынзаскгы дымнапшзо, ашаэцхэаф иныкэаша лытаны, днаипылеит.

– Бышпакоу, дад, стаца хэычы? Анцаа бнаигзааит, – лхы днагэзит. Лара ллакытца ччапшык ытамшэеит. Аматурта дындэылкыан, дыфны ифааихеит ахэычы. Саб ицыба камфетк аатигеит. Дналывкыоны, ахэычы днаимтасит. Даашытылхит, акамфет стахуп шихэоз, длыманы дцеит. Икалаз дашыцылахыазу, имбазазшэа кайцеит Арсана. Уи деигэыргэеит ифыза иааира. Шака иуафроузеи саб икаитцо, ихы дамыхэо даныкала, ифыза дкаимыжыт хэа сгэы сынтахэыцит.

– Убаказ, умцазаци азауад ахь? – ихэеит, симбеижытеи уамак мцуашэа, цкыа ацсхэагы сеимхэеит. Сара еилыскаауеит уи игэы акы таны, даеакы анихэо. Ицаажэаша сыенакэыршэаны:

– Афынтэи сшауаз, сныдгылап схэан... Шэара шэеифызцэоуп, аха саргы Баз дысфызан, ихабар еилыскаарц... – исхэоз зегы псажэан. Сшынеифапшыткыаз, еилыскааит исаашыхаз бзиааны ишидыруа.

– Уфыза ичарафы указма? Ачара бзиа шэзиуит, – аччара дналагеит.

– Ифыза дарбану? – илабакэа наицирхыраан, изкэа кыдтаны днатэеит Арсана.

– Ишца, ифыза дузымдырзои? Иацы ачара зуаз, Ахеивкыа, уаха дарбан!

– Хаи, афы умысааит, иумхэо хэа акы шпакам, Алтыкэ, ианбыкэыз Алиаси Ахеивкыеи анеифызцэаз!

– Еифызцэамзар, хаиуацэам, ичарафы дназгазеи! – Амцабз фасыхкэеит. Арсана снаихэапшит. Уигы иааицэымыгхэит, ицэымыгха акэым, саарыцхаишьеит. Убри аамтазы даеакгы нхызбаалеит иблакэа. Уи дымчыдан саб ифапхыа, дымчыдан сара саткысгы. Гэтахэыцрала, гэалашэарала, ианатаху агэамчгы натццо исацаажэоз ауафы, уара иахыухэо сыкоуп, сфыза, уара иухэозаалак сакашахатуп хэа акэын дышихэапшуаз.

– Сшиасуаз саадгылеит, – сара исхэаз ажэакэа атэы нарылаитцеит, баша ишысхэаз шидырыз насеилиркааит. – Шэышпакакэоу, Арсана? Ариабжыарак сзымааизеит, – гэы-

лацәақәак рыхъз неихәан: – Иуархәазар акәхап, амҕы уз-
цаҳкәит азынра иузхаша. Ара ҳақоуп, акы уацәымшәан.
Уцкәын избәхә саҳауан уажәааигәа. Дхынхәып. Уамак ным-
хеит. Ишцақоу ухәа? – ичымазара хәаганы днаиазцааит.
Инапгы наирххан, Арсана ишьамхы инахышьит, иара згар-
та имамыз амч пытк ақара уи инаилаитцар итаҳызшәа. Сара
снацашыцит урт реишызара.

– Уара иуасымхәар изасхәода, сусқәа мацк иееим.
Апқара сықәшәар қалап. Абзарбзан аңеыхоума, Анцәа
идырп, сыгәчама ахағытқәа иалоуп. Иалахгы, цыарак
иангылондаз, иныкәоит. Ишцоури! Алтыкә, иказушь ажәы-
тәанза аамтак, уареи сареи хәнеипхнышлоз?! – мчыла даа-
пышәырчеит Арсана. Ишьапқәа инарықәикит инапқәа. – Арт
ахәа рымазам, аныкәара сцәыцәгыоуп акәымзар.

– Умшәан, уцырымқар амур, узгап, уаазгап, хәаас акгы
қаумтан! Анцәа ицьшыоуп, асеипшгы уахәааз, шақашы ала-
зыз умдыруеи аибашыра!

– Уара исзықауцахыоу мацума, Алхас. Аешы гуакы
иқаимцара абзиарақәа сзуухеит.

– Убас саҳауеит, азақ қалокт хәа. Иудыруазеи заа
доурышьтыргы Баэ. Исхаштыз, Апта ипа дааихәазар? Хаи-
цәажәаны ҳақоуп, иузцаҳқаз амҕы узааигарц. Итрактор
алафет шацраҳәаны, сынтәа азынра иузхаша зныкала иу-
зааигокт. Иаҳа-иаҳа дысгәацхоит ҳапредседател ғыц.
Шықәсык мцыц дхартеижьтеи, мац қаитцахыоума, ақыта
ахьеизалаша, иахьеицәажәалаша, Ахан ҳаргылоит ихәан,
– ашьапы ркит хыбра дуззак, уахык афымцалашара еи-
цымқәац, арадио абжы ықәыша, аусхәартағы унеир,
уаалахғыххоит, – алацәажәара иналагоит аколнхара, ақыта
ухәа аусқәа. Сара шыза Мирон снаизхәыцит. Апта ипа
ихәеит саб уи изыхәан. Иаб ихаану зегы усоуп иишьтоу.
Цаса иаҳагы сеигәырғыон шыза, ихъз хәаны акәымкәа, иаб
ихъзала ианипхыоз. Шыцра бзиала, мацкгы ситцашыцуан.
Изака малузеи, уи ицкәын изыхәан инижьыз. Шыза Мирон
иакәым, уи ихшогы, урт ирыхшогы ихыҕәәлашт. Аусхәар-
тағы Апсадгыл ахьчаразы итаҳаз рпатретқәа шыкду еипш,
иаргы ипатрет кыдуп. Апта ицкәын анырхәалак, сызлақоу

атцкыс итцеггы сеиғьхароуп ихәозар акәхап Мирон игәанала. Абас схәыцуан цаса, гәфарақәак соуаанза. Саби Арсанеи еицәажәо ишнеиуаз, еиҥах Ацта ица хәа ианаарҕытшәа:

– Ацта ица хыыз имазами? – схәеит, сажәа гәааракгыи наццатаны.

– Иумбо, ифыза ихыз ахьумхәаз, игәы иалсит, – ихәеит даапышәырччан Арсана. – Учкәын аиаша иашьтоу уафуп, ибзиараха Анцәа ицигалааит дызҕәоу, – сара ихы насыкәикын, – ииашаны ихәеңнухәеит.

– Хара хзыхәан Мирон макъана Ацта ица иоуп, хыызлапшала иаб иатцкыс деиғьхар, иаархәны, Мирон иаб хәа изаххәо халагоит Ацта. Аха уи даара ицәгьоуп, – ихатаггыи игәацхан, иеноужьны дааччеит саб, – Издыруада уара иузымдыруазар аб ихыз аца дшалаехәо, ус акәымкәа, аб хымзгы баацсык идзар, аца изыхәан ишыбҕаццәагоу?! Иузымдыруазар, иаа? – Сара сакәын изеихәоз, аха ифыза дихәацшуан. Уара иудыз ахьымзг учкәын иухихит, уажәшьта учкәынгыи уаргыи, умацагыи хымзгы шәыдым хәа аанагон ипшышьа. – Издыруада, исахәишь, уажәтәи аҕар дасу ихызгыи ихымзггыи иара имоуп, ицсы антоу далаехәоит, данцсуа ицыцсуеит хәа шәхәыцуазар, иаа? Иубо сфыза ишыапкәа шыкоу? Иахъзеи? Акәытцара дтаркноума алабақәа итшыуа адәы дзықәу? Ацсадгыи ихьчон. Абас хъзи-ңшеи змоу ауафы махагьак ихыз ирцәар... Ихаткы сцароуп Баз! Арт, – ифыза инаикәикит инапы, – уажәшьта хымзгы рымазам, Арсана ица, Арсана ицха, Арсана иматацәа... Дарбану иаламыехәо... Сыццакуеит, – дфәгылеит. Иблақәа рыцәгьаны днасыхәацшит. Снеицагәгәеит. – Уаала, уск хамоуп, устахуп.

– Анцәа уирманшәалааит, Алцкә! – димцаныхәозшәа, ифыза днаихәацшит Арсана. – Дабацей стаца? – хнаскьалгар иҥахын. Атаца лзыхәан, лгәы иалоу умдыруеи хәа блала иааибырхәеит. Аиҳабацәа сара исарымхәо егьа маза рымоуп. Егьабастаху рымазақәа. Аха Баз ицхәыс, хара хабипара иатцанакуа, иарбан гәалоушь илымоу? Лабхәа дыкамкәа дааизтгыи, хымпада, саб ашта дтылцон. Избан?

– Итцеггы акыр еилукаакәарц уҥахызар, усцәыңхамшьан, – ихәеит саб. Сануцәыңхашьоз аамта цахъеит. Суцәыңхашьом,

амала урыцхашьаны сызуазтцауам хэа иасхэарц сҭаххейт, аха сааннакылейт саб илацш.

Аштэхь ханылбаа, игэйдцало, ишьапафь аекаршэуа, еиҭа ахэмарра иалагеит ала. Иканатцо збандаз, шыыри, Дамшэ, иара шсыдгылоу саб иацэажэара салагар? Саб изыхэан-цэҭыагы абасейпш сгэы иҭашэартэ аҭынза сназгазеи? Саҭэыцроуп, сызфэау зегьы сырҭэатроуп. Лара, Адица-гыы наҭ дысхасырштыроуп. Цэгьамзар бзиаара сзаазымгаз... Иарбан? Абзиабароу? Абзиабара мацара акэушь абартқәа зегьы узырқатцо? Издыруада даҭа мцазар? Иаххэап, уахьа-тэарымбаз, ухы уамхабзиара... Ихэаҭеуап, убартқәагы хэаҭеуап. Изфэузеишь иахьа, амҭышаха, Дамшэи Петрови-чи? Ицэцар, убра сыҭоу цышьа, ишзахэо ифэуейт азауад ахь. Ифэуышэо исышьталоит. Фриц бзиа дызбақәо, даҭакала иухэозар, Фриц ицыба иҭатэақәаз азэы ианааиба, ахы цэны илкаижьуейт. Саб иасхэарыма Фрици сареи хус? Цэыргашьас иҭасташа... Ибгэаламшэои, Адица, шэгэшэ анафс, анаара унталаанза, зынгы-цхынгы амца цэгэыхаа иқэгылоуп ахьаца-цла. Арахэ тэартас ирымоуп уи амца. Шаҭантэ уаҭа сышгылоу, бара бааианза мфасфык санибалак: «Иҭауцозеи, уара, уаҭа, арахэ рыгэҭаны?» – анихэалак, «Акамбашьқәа амцқәа рҭэысцоит», – схэахьааз.

Азынра шааигэахозгы, уажэгы ишаабац, ҭынч ижахэо итэан ажэқәа, акамбашьқәа... Амахэқәа хаххала, бгыц цырак-гы ҭаршэымкэа ирхагылан ахьаца. Уахь днымфэахытцит саб.

– Изакэызеи, уара, узфэау?! – ибжы атқкыгы илакытцэқәа рыцэгьаны ҭааитит. Сшьамхқәа аакэадахеит. Фысымтзеит. Изцаара сара исызкзамызшэа ҭастейт. – Уабаҭаз иаха?

– Сабаҭаз... Баҭыр ичарафь сыҭан, – исымхэазейт Ахеив-ҭыа хэа. Ухаҭа уоуп ахеивҭыа ихэон.

– Исмахац, ауафь иахьиахэам ачарафь днеиуа! – Мирон иахатыраз акэушэа сызцаз, насгы ахаршэ шысшэаз ухэа, акы неиласҭэаҭеит.

– Ухаршэгы рцхашьагоуп, уаргы уцэарзгоуп. Фызара изиуан Мирон! Уи махэра дцозма?! Ус уара умсааит Мирон фызара изуурц азыхэан ушцаз?! Алажэ еипш дышьны, лаж дшыржыз умдыруеи Аруҭан?! Убри уҭеипшхоит уаргы! –

Ихәалааит, саб иоуп. Иаха иеааиртынчит. Иаасгәалашәеит, Баз данхыс ашьтахь, хара, ашколхәыцкәа хайбарыфны ханнеи, цьоукы хәхәон, цьоукы рылабжыш дрыцкьон. Акгы камлазашәа, мамзарггы иахәтаз акы калазшәа, иеыртынч дгылан саб. – Иаха афныка узымнеизеи? Узыказ Гәдиса ифы?

– Ххәыцра, ххәыцшра, хайцныкәарақәа хгәалахаршәон Гәдисеи сареи! – сеигәыргъеит, исцәызхъеит хәа сгәы иззаанагоз ацәажәашьа, иаалыркьаны иахьсзыхынхәыз. Аганахьггы саанапшит. Абан адгьыл иахьалыхәхәо Адица дзыкәтәалоз адашәпа, зны итапканы лыхьз аныстдарц сызфыз. Ачақы нақәкны «А» хәа аныстдахьаны данааи, икауцозеи, ауаа сыхурччوما лхәан саакәылхит.

– Уаакәымтзакәа узышьтоузеи?!

– Уара узыцәшәо акыр умоума? – сагәра сымпыткьеит, аха сеидара, ицъабшьаша, иаха иааласхеит.

– Сзыцәшәо убри ауп, ухәда аартәины азәы уишьуеит. Баз Арутан данишьыз аены, уака игылақәаз, уаанза акрыфартафы идтәалақәаз, азәазәала уразтауан, ашәкәы иануцон рхәеит, иутахузеи? Баз иус рызбахъеит, иалгахъеит, даеа ышықәса рыла далганы дхынхәуеит! Издыруада, Арутан дызшьыз даеазәуп хәа угәы иаанагозар?

– Ихысыз Баз иоуп, аха дызшьытәкьаз даеа цьоук роуп.

– Ахьымзг шиду Баз игәалазыршәаз ракәзар зызбахә умоу?

– Уртггы налатцаны.

– Ари дахьызбақәо дыказамзаап. Уаха дарбану, уара, Баз Арутан дизыршьыз? Мамзарггы, уара ухәашьала исхәозар, Баз дхысит, аха Арутан дызшьытәкьаз Баз ахьымзг баапс ихихырц азыхәан, атапанча аатыганы, атцыкьхәа длаиеихсны, амахагьа дышьны дылкаижьырц изтаз иоуп. Издыруада ииашамкәа икаитеит угәахәуазар? – днеины дныкәтәеит бара бахьыкәтәалоз адашәпа. Сгәы иаатцаххит, уака умтәан, угыл хәа иасхәарц.

– «Атапанча аатыганы»... – ихәашьаггы ныкастцеит. Исхаштит сапхьа итәаз дызустваз. – Иабантәтигоз атапанча?! Сарочка затәык ишәын, ачабратцәкьа зтамзоз ицъыбақәа... Ацсуа мағәала шәеилахәаны, ауапақәа шәышәтцаны...

– Ааи, араион ахь ҳдараны ҳақан. Ҳўызцəа ашəахəаџцəа ҳзыпшыи араион афь.

Уи иашан. Иахьяггы уи ансамбль далоуп.

– Шақаџы шəықадаз? Хџык. Шəыхџык днашəдыххылеит Баз. Ус акəзами?

– Ииашоуп, ҳқамақəа дрымтасит, иахамтєит.

– Атапанча имазтггы, ақама дзашьталазеи? Аусафь дыз-лоушьыз атапанча абааугеи ҳəа ианиазтəа, дсыздыруам, азəы дсықəшəан, имысхəааит ихəеит. Мцуп иихəаз.

– Уаанфас... Уаанфас... – татынк аатиган, днафьхеит. Снапы насырххеит ататаын сарггы исыт ҳəа, аха схы атып афь ианааи, сапхья итəаз дызустаз... Снапы баша исырххазшəа ныкастєит.

– Сара убас азəы ахьымзг сиргазтггы, сшьа узурьу?

– Акггы ухарамзар. Уара абжьяқазаџцəа, аиныршəаџцəа... Уахь акы ҳəауа, арахь... Адəқян апхья игылаз абыргцəа шəыхџык шəахьтə шəуазəык Баз атапанча иитєит. Убри иоуп Арутан дызшьызггы.

– Сгəы шуцəкаҳаз еипштəқья угазамзаап... Угəатцəа рымфазтггы, издыруадаз акы улцьырггы, – ихы игəы ақəы-бзиахан, ирхəмаршəа днафьхеит итатаын. Скылкааны дсы-хəапшуа фəааитит. – Ари убоме? – уажəггы ауапа ишəны, апхья ааимиркьозшəа, инапқəа руак даанахеит. – Абас смақа иаавтдыхны, атапанча наисыркит Баз. Уажəшьта еилукаама, утынчхама?! – Ицьасшьо-илакəысшьо акəымкəа, иихəаз сара сзыхəан иеыцзамшəа, уаанзаггы издыруазшəа кастєит. Унхалеит узкыдыз абгацымкыра. Убасқаноуп уаназхəыц, изыстахузеи, сызхалазеи? Иабасыхəо атапанча изыркыз дахьеилыскааз? Абар сахькылнагаз... Саахьяхəын, ашьшьы-хəа сфьнасхеит. Саб дџатқьян, смахəар нтарсны, саахьяир-пшит. – Сара иашьяк иеипш избо сџыза, Арсана, аибашьярфь ашьа анкаитəоз, Арутан, ипстазаара шəартак амазамкəа, длеиџеиуа Сибра абнара дылан.

– Дабрагьџымызт, дтакын.

– Ихаразамкəа дтакын угəахəуазар?! – Имасымкзеит. – Ҳаазқəылаз аибашьяр қалаанза итаркқəаз зеггы хара рыма-замызшəа рыхəапшра иалагеит. Иашоуп, изхарамкəа итарк-

кәаз ыкоуп. Аха Арутан икаитцаз кәзцаз усқангы дтәктәын, уажәгы дтәктәуп.

– Агәра ганы укоума иара иакәтәкьоуп хәа аңсараа хкасса рхәны хусхәартә зыблыз?

– Изакәызеи, уара, ари иихәо! Ахеивкәа Бақыр иеипш, ухшыбаф аархәны итоума?! Уара агәра умгазои?

– Сара азәгы игәра згазом, акгы агәра згазом.

– Исымхәахъеи, ухы уағаны Анцәа уишеит. Арутан ичкәынраан ихыыз ианарыжыит, аазаб ухугеит, уажәшьта уҳа-лагыл хәа иаххәеит. Дегьхаламгылеит, еиҗахгы маҳагьарала дхәзныкәеит. Аибашьрагы далахәзамзааит Арсана. Аха уи сара дысөызоуп, Ихьымзг саргы исыхьымзгуп... Иаххәаз дазхәыцны, дықәтны дцазтгы Арутан...

– Сара уи аңхәыс лҕы ус сымазар хәа дахьшәыдкәылаз мцымзар?

– Уца, ирахәа... Баз атапанча изыркыз дсыңшааит, Арутан ихаразамкәа дыршыит... – инапы кьаны иаңхьаткәа инкеижыит иҗаҗын цыблааха, хәымгарақ икәахәуазшәа, имагә ашьхәала инаиркьыцит. Ииашамкәа сшеиликааз, исхәарц истахкәаз... Сәааныскылеит. Аңсыцкьақәеи аңсыхарамқәеи ишыртаху еиҗанеиааиларц азиас иагзырхаз, ауаагы еили-бамкаауа, рыгәра еибамго иҗатаны далгахьеит.

– Уажәшьта еилыскааит Арсана иҗаца, Баз иңхәыс, ашҗа уанҗала инаркны лгәалакара зыбжысыз, узлыдлымкылаз, – схәеит.

– Баз илеихәеит. Лхатца ахацәа дрыласыргылеит, илзеил-каауам акәымзар. Убри лкәал уҗагылоуп уаргы. Сара сөыза Арсана...

– Аиөызара, аиөызара!.. Уара дуөызоуп Арсана, аха... – ахәаха исымтеит. Сыңсы сыхәда икылахеит. – Икамлазои уөыза ихарақәоугы ыказар? Сара Арутан дсыхьарц сашьтазам. Дыцаркәақәо Анцәа иуирбеит! Уара иудыруазма уөыза Арсана Мсыгәда дигаанза Арутани лареи бзиа ишеибабоз? Иудыруан. Уиакара уөыза бзиазтгы...

– Уөыза бзиазтгы... Сөыза ихьымзг ихыхра азыхәан мацароума Баз атапанча зисыркыз?! – убас дсықәыцәкьеит, сакара сыгхеит. – Уара, абзамыкә! Арсана ипха...

кәуеит, издыруеит, Адица, аха усғыы мчы хәа акгыы рымам, ахәшә мацара тацсаны ухысыр иафызоуп сажәакәа, изысымхәарызеи... Шака сеидара сцәыхъантахоз, убаскак былабара саргәакуан. Абжъааңны, ма аусурафы сыштәоу, мамзаргыы Ацсарагыы, баргыы, зеггы схасырштырц, Дамшә сыманы хәфны ааигәара абахчафы сышныкәо, хъаа бааңсык ануцәыртцуеиңш, иаалыркъаны былабара саргәакуа сша-лагало еиңш акәмызт, Адица, уажәы бызбар шыстахыз. Бызбарц стахын сбазцаакәарц. Акгыы хабжъам хәа сахәаны банцоз... Уаха акгыы хабжъам аифызара аамышьтахъ бымхәеи... Ус анакәха, аифызара хабжьоуп. Снабазцаар фызатас... Бара бфала исабхәар иаха агәра згоит. Абыр-жәәкара истәхны скамлац быцхыраара. Адәхәыиңш агәтан, ладантәгыы фадантәгыы аңша азывасуа игылан хәхъаца. Сгәанала сбацәажәон... «Дәеа цюуuky срышьтахуп, арахъ схата... Хара, (еихаразак сара) хәхыгәгәамыз иахкъаны, Адица, иахзымыхъчеит ацсабара хамтас иахнафаз. Ахеивкъа ичарафы ханеицыкәашоз... Акәашара хаакәытцны, хнапкәа феибаркны, ашыаңа хфытыт хабналар...» Ибахама саб иихәаз? Хаинасыпхар итахын, аха ахымзг зду аҫаацәа рыпха тацас... Бара дышцеиыбкаауеи? Шәҫаацәара ахымзг анадла, рызбахә сумырхан, уи аҫаацәа ирылтыз тацас сара сыфны дыфнасыргылом хәа дықәымгылеит. Рыхымзггы рхысхуеит, рыпхагыы тацас даазгоит хәа... Бара бакәу, сара сакәу игәтыха дахызымзгыз? Иара ишеиликаауала, ахымзг шәхыхны, барей сарей хамфа ааиртит.

Сазхәыцыр, дәеакала акәымзар, иара, дызфыз ауп саргыы сызфәу. Ибдырузеи сахъкылнагаша зеилкаара сафәу, изахауада, сыгәрагыы згода акәымзар. Исылоуп, Адица, сара исылоуп саб ишьа... Бара, изакә шьоузеи бара ибылоу? Ииашоума, хатца банца, изакаразаалак хъаас икамтазакәа, изакаразаалак цъара акала ицъамшьазакәа, дааңшыөырччашәа, тынч: «Лан лшьа лылами, Мсыгәда лыпха уаха ишдәалтцоз!» – хәа сан ибзылхәаз? Цшра-сахъалагыы шака шәеиңшу, уака ианысзацлалак...

Сгәазхара сағыны, азыблара салтцны, хықәк сшаакәгыла-лак, дәеа гәалашәарақәак рыцәкәырца саашытнахуеит.

Урт агәалашәарақәа ирылкааны исахауеит, иахьа-уажәггы инагзаны зтакы сзеилымкаац Мери лажәақәа:

– Алиас, уара насың умазарц азыхәаноуп Адица хатца дызцаз.

Атак кастеит заа сазхәыцны, ирмазеины исымазшәа:

– Сара насың сымазарц бхәоу? Ацәа фаларц азыхәан, ашьапы итырқааит ацәатцла, ҳа-ҳа! Сара исмахац, Мери, насың умазарц азыхәан, бзиа иубо уара укажыны, даҕеазәы диццо!

Хәаданы сьохлаеит. Инахараны иаансыжыит барей сарей ҳахьацатцла. Убриак сзынижьыр саб... Уажәшьта, уи атың аасгәалашәацыңхьаза, саби сарей уақа ҳаицәажәара слымха интафлоит. Уаха сышьтахька схьамцшит. Ахәада сахьықәгылаз, Ацсара салацшуан. Шақа игәыңсыршьагахоз, зеггы ирахартә, реиха ирацәаны иахьеиланхо схы ҕарханы иҕеыстыр: «Сара истахым издыруазарц шәара хьзыс, хьымз-гыс ишәшьо! Ишәахауама?! Истахым издыруазар Аламыс хәа шәара шәызҕу!.. Изтахыда аламыс, бзиа еибобо еицә-нарзуазар. Уахык шаанза ахыбра ҳаицытатәаны ашара исыцапылаз»... Барггы балырцааит ақыта. Баша хәыцроуп. Сгәанала, излеиңшым хәа егьыкам ашьамтлахәқәа ишьатцаны абахта итакуи ишьапы дақәитны адәы иқәу, аха зҕы асацат аҕарцазы. Исфаанхеит акызатцәык, исхәалап сгәанала: «Шәарт, ацстазаара сытаны сынасың абас иазныкәаз, ацсараа, шәса-брадақәа аашәҕыхны, шәзакәытцәкьоу лсырдырып, сара мап сыцәкны, шәара шәышқа ииасыз Адица»...

Амца уатәхәаны ишузмырцәо еиңш, сызҕыз аус иахаггы сашьтымтцуа сканатцеит саби сарей ҳаицәажәараггы. Издыруан сан аоны дшысзыңшыз. Лгәы аасыжьбарц ахьыстахыз, насггы ус иахьсуалыз азыхәан мацара акәмызт уажәы аоныка ацара зыстаххаз. Лазтаатәқәак сымоуп. Амҕыша ауха бара хатца бцараны, иахьеиңш, асабшаены, Адица, ибгәаламшәои, ашкол ҳаноурышьт, ххала ҳаиццон аоныка. Иштыхәтәантәи-хоз хцәа иалашәазшәа, хзеиңырымтцуа, акраамта ҳаицын. Аоны санааи, сара сышьтахь акыраамта набжьысхьаноуп дшааз сан. Амра нташәахьан, дабацей аскаамта хәа агәамтца даҕын саб. Дахьыказ уиггы издырзомызт. Ибзианы дызлеилахәаз

ала, ххабла дналцны, инахараны цъара дыкан. Данааи, абылра далцызшәа, лхы-лҕы зеггы амцацшь ықәын. Сцәа иналашәеит цъара акала Адица илыдхәаламзааит абри дахыкәз хәа, избанзар урт амшқәа рзы ақытаҕы иаакалоз, иаархәоз зеггы шәара шәыџнаҕа иадхәалан.

Лкасы аалхыхны, иршәны ацәартаҕы инықелыршәын:

– Ашкол шәаноурышьтлак, шәышиашоу аџныка ишгәар-латәу шәзымдырзои? – лхәеит.

– Аџнынза днаскьеигазар, цәгыарас иамоузеи?! Арутан итынхацәа, ибдыруазеи... Ииашаны икауцеит, иухәтан, днаскьоугазааит Адица, – ихәан, днасыхәацшит саб. – Уан ус зылхәо, машәырк шәыхьыр хәа дшәыцәшәеит ауп...

– Машәырк рыхь акәым, ашәакықәа еиларцоит! Дызустада Арутан ишәа зуа?!

– Зегыакоуп, днаскьеигазааит, еиџызцәоуп, ашкол еицтоуп, – ихәеит саб.

– Дзынаскьеигазеи сымхәеит. Шыбыжьон иаурышьтит, ихәлахьеит... – ашә нкыджылан, лҕылыцсахырц, егы ауа-дахь дыџналеит. Абаскак аамта цахьатцәкьоумашь хәа, мраташәарака саанацшит. Егыашатцәкьаны, амш ахәлара иалагахьан. Саацышәырччеит. Сан дзыргәамцуаз схахьгы сгәахьгы инасмышьтзеит. Имчыз ажәеи ишхамыз аблеи сара сҕы имчыдан ускан. Ишәа аура дацсам хәа егыа ирхәазаргы, зегыакоуп, издыруада, Арутан цъара тынхак... Дхәцәшәаны, дахпыларц дцазтгы убаскан сан? Дзахамбазеи? Аха хабалбоз, шәыџны ааигәара ханнеи, даҕа мџахәастак ала, хнымџахыцны, хәатгыло, хәицәажәо...

Баргы ибымдыруеи сан дшыбыкәз... Аштә банааталалак, лнапы ыргьежьюа дыбпылон. Цаны, бан ахьз баацс лхы-леижьҕеи хәџнгы бымнеицызт, адәахьгы шәеикәымшәа-цызт лареи барей, баргы баакәымтцзакәа бсазцаауан уан илхәозеи, икалаз шҕалыдылкылеи хәа...

Хәџныка бымнеицызт схәахит, бнеиргы... Сан лакәым, былахь неитдыхны, бџызцәатцәкьагы брацәажәомызт Баз Арутан данишь инаркны... Абылра иацәыбналоз иеицш, иа-разнак хатца бцашьа... Зегь реиха исзеилымкаауа бацәа-жәашьас икаитцазеи Мацгыана?

Саби сареи хайцәажәара ашытахь, амџа сахьыкәыз, убас-шәәкәа сназхәыцит. Ииашатцәкьаны, дахцыларц азыхәан мацара дцазушь убаскан сан?

Уамак бжамызт, ахәы быџхалан, бахьаахатцәиуаз, шәгәашә бнадгылон. Хайпыртцит.

Амџан санаауаз, дзысымбазеи сан? Дабахзыцшыз?

Сназхәыцит даеакгы. Аџны санааи, цытрак антцоуп да-нааз лара. Иалылдыраазеи ашкол сшоурышьытцәкьаз аџ-ныка саау, мамзаргы... Ус анакәха, былбеит бара аџныка баннеиуаз... Издыруада, шәеибабазар? Еибышәхәарыз шәеикәшәазтгы?.. Сан ацәгьарахь даниас, ацыг аткыс деи-цәахоит. Исгәалашәоит, арбагьк хаман. Асас дахтан. Саб дыкамызт. Ацыкәреи амцалыцсеит, илыргәыбзыгит, иамуит, илзымкит арбагь. Ма ахахә агәыдцаны исызшьуазар хәа сашьталеит. Сан ашырхәа аџны дныџнашылан, ашәәкь аадәылылгеит. Ишътхысаа инеиуаз арбагь, аанда иныкә-палоны, атыкьхәа ашәәкь ааткьеит. Еитцхәаа инкахаит. Ашәәкь лнапаџы илкхьеит хәа сгәы иззаанамгазоз ацхәыс, лнапы иныкәырсны дахьысыз, иахьақәлыршәаз аткыс ицъасшьаз, арбагь анылшь, ләыртынчны, ашьшьыхәа ашәәкь аахалыркәалеит, апатрона ааылхит, агәыцә дынтатәхәеит. Аџныка дныџналан, атып аџы иныкналхаит. Абарткәа сгәаларшәо, акыр еидысхәыцлеит. Схынхәрыма, сцарыма аџныка? Сан уаџцас слацәажәартә, слазцаақәартә сыка-мызт. Иахьынзацкьаз, иахьынзахәашьыз сыздыруамызт, аха стәын, азы итыршьыз акәапеи еицш.

Амџа сахьыкәыз еихысшьаалон. Арсана дымцаимырсит, лтаацәа дирымтеит Мсыгәда. Лхала диццеит. Уи еилкаауп. Дызиццазеи? Рпатреткәа еицтыхуа, еицныкәо, Акәа атцара иахьтазгы, лассы-лассы еикәшәоз Арутани лареи ракәын. Изеицыртцзеи? Баша, ргәы еихшәазар?.. Усеицш егьацъара икалахьеит. Ари адунеи аџы, издыруада, шәџык рахьтә азәы игәтыха ссиркәа назахьазар, егырт зегьы адәы хакәуп хәгәтыха азыхәан агага хәџызаха. Агәра ганы сыказамызт Адицеи сареи хәпсы танатцы...

Икалоит даеакгы. Дычкәынан, Гәдиса ихәашьа, иаџс-таахә дицырхагахеит, ихы изнымкылакәа, ацсараа хкасса

рхэны, аусхэарта иблит Арутан. Бзиа илбоз, зыгэра лгоз ауафы асеицш ахэымгара аныкайтца, дышцакалоз ацхэызба? Лгэы ихшэеит. Дышфашьоз лбеит. Аха ииашатцэфыны бзиа дылбозушь иаарласны даеазэы диццазар?

Азэгы игэра згом, акгы агэра згом ухэеит, Алиас. Уака дзатцанамкызеи Арутан? Уи иихэаз агэра умгазеит, иара изыхэан даеа цыоуки ирхэазоуп иаха зыгэра угаз. Иара иакэытцэфьамзар акасса рхэны аусхэарта зыблыз, ифы икэцэызар, ифеагылада, шахатцэас икадаз? Руазэк, Арутан иус афы рацхэа зыхьз ану... Дынхафын, аусхэарта иацэы-харамкэа дынхон. Дыцсхэеит. Убри иихэазалоуп рацхэа Арутан дшыркыз. Базыырфы адокумент иагэылызфаз: «Хкасса рхэны хусхэарта анырблыз ауаа сыжэ гэарымлеит. Ишхэара икан. Абнафы ихэарыдеит, ахэыс абгакэа ирфоит схэан, аухантэарак сашьтан. Атцх агэы еифнашахэаны, амфэхэастакэа снарныс-аарнысуа, саатгыланы сзырфуа, сшеимдоз, шыпышьтыбжык сахэит. Абнара снылсит. Амза ттэааза икыдын. Санынацш, азэы изкэа сынкыдыцшылеит. Цытк днаскыхэан. Ибзианы исбартан, асарочка шкэакэа ишэын. Ашлиапа ихан. Идуцэамыз шэырак икын. Снацшны, харантэ излазбаз ала, еикэатцэан. Зыгэтыха назаз, амыргэыргэа зхы итэз иныкэашэа иман уи. Излаздырзу? Даатгылан, дацэажэарц итэахызшэа, амза днатцацшит. Ишлиапа наихихын, азэы иирбозшэа, инаикэа-ааикэеит. Инытцакны атрышэ сасит. Даахэацшит, аха сышка дмааикэа дцеит. Убри аамтэзы, аусхэарта шыказ ахысыбжэ геит, ажэфан цылашааит. Аусхэарта амца акхэазаарын. Дхысуан, фитуан акарул. Саргы уахэ сыфит. Ааигэа-сигэа инхоз еизеит. Ашара адэы икэлаанза убра сыкан. Ашьжымтан араион акнытэ инеит амилиция. Зегы ихэзтцауан. Ирасхэеит асарочка шкэакэа ишэцаны, ашлиапа ихатцаны, шэыра еикэатцэак зкыз азэы дшызбаз атхыбжэон. Исыздыруам дызустоу, азэы дахыгылаз, усеицш зееилазхэо Арутан, астудент иоуп ихэеит. Сара избазоуп исхэаз».

Егыашатцэфыны, Адица, уи анхафы, ицсаца бзиахааит, иибаз акэгэышьоуп иихэаз. Алахэа Еикэатцэа... Фыца ахэацэарцар, акомфэарра иалаз, ақытафэти ақтивистцэа, иц-

ны днеит Арутан ифны. Амра фхалахъан. Атаацэа гылахъан. Дымгылацызт, дыцэан Арутан. Акэардэ азкэа ихшьын асарочка шкэакэа, астал икэын ашлиапа, иацхъа игылан ашэыра еикэатцэа. Зыжэ иашьтэз анхафы иихэаз иашан.

Икадаз убаскан кассирс? Аибашьра дтахеит. Ицшра-исахъа гэышьтыхаха, ахатыртэ гэафы икыдуп ипатрет. Уи дызлакэымзызеи, ихы злафихызеи? «Араион акнытэ исыма-ны сааит шэи фажэа нызкь. Аусхэартафы исзыцшыи фыцъа ахьшьцэа, Гэдисеи Ацтеи. Аусурамш нтэахъан. Аведомост катцамызт. Ашьыжь шэааи хэа расхэеит. Хшеицэажэоз, даахадгылеит Арутан. Ушэыра итоузеи, сшэыра итоузеи хэа алафгы еибакхэеит. Сшэыра шака маат тоу аниасхэа, сара исымазтгы, аинститутгы аспирантурагы салнаргон ихэеит. Исылшозтгы иустон ихэеит Гэдиса. Даеакгы иацыццо, Ацта ус фэаитит: «Ушцэхэацшуеи, Арутан, ацара зтоу ашэыра! Имцарсны умыфэаит?!» Мааткгы рхымхыкэа, ацаракэа акасса итэстцеит. Ауа сара сахьыказ...» Дахьыказ, дызцыз, шахатцэас имаз ирхэакэаз абахтаху, аус злоу, иара дыцкыза далтит. Гэфарас дузкуам Гэдисагы. Иаанхада? Арутан изыхэан шака ибзианы ихэазеи Арсана! «Сара издыруеит уи Мсыгэда дшибоз. Адунеи маахэызар, калашъа амам, иалшом, еицэазома гэык усеицш абзиабара дуи усеицш ацэгъара баацси». Ари ахшыфцак азнык сыхнахит, аха нас сгэалашэара иалагеит ихзырбгалашаз афырцштэ-кэа. Амузыка иткэаны иамаз, аскрипка азырхэоз иакэзами аныхабаа-хьытэцара ссир амца лацратцаны изыблыз? Уара? Уара ухата, Алиас? Уцсыкэара хатца дышцаз уаханы, ашкол агэашэ уантыц, уанаанаскыа, умфахыцны, азэггы уахымбоз уаннеи, аккарахъ унымфэхыц, атла ашьапы уеадыркэыкэла ушыгэынкыуаз изырхэлаз, хымш чагъа зфэхыи иназымгаз, уара, излоухэо ала, ихышхытэаны згэатца тэыз... Уара уакэзами?... Алхас изамфакэа, инапкэа ирыхышьыиз ашьа сыбла иаахгылеит. Сеикэхеит. Алхас имацара иакэзам, разкыла саргы сеикэхеит убаскан. Схы ацэызгар акэын уажэггы. Иашоуп, аха сара исзыркэацэз... Уи зумхэозеи? Усеицш инаркэартэ Арутан... Имамызт, уи афыза кэацашъа имамызт. Аха... Ус акэзар, ацэгъара баацс иара икаимтэзар,

атцх аеанеиџшахъаз, аусхэарта ааигэара уиасны уцеит, уара уанцатцѣкоуп амца анакыз, уангы илхэеит, ашамтазоуп аџны уаннеиз, уабаказ хэа ианиазцаа, изимхэазеи дахыыказ? Макъаназ инагзаны дырқыам, инагзаны дыриашам уи. Уаха? Итцегы иаанхада? Издыруада уи иаха...

Хайцэажэахъан Мирон иџы сныдгыларц. Акэака цатэыс иман. Иааимџатэны саанижъеит азауад аџы. Дансзыпшыз аамта акыр иахыцеит. Снеир, уабаказ, узџыз унзырхазеи ихэар... Дысмазцаазаргы, хайџызцэазар... Сахыыказ, сызџыз, еилыскаакэаз... Иасхэар? Мап, уск сыман, сынхеит, саџаумцан схэап. Избан, сзышътацѣкоу зысымхэарызеи? Абранза сааихъеит, аринахыс хэхшыџ неилахцап, хайцхыраап хэа... Изакеызеи иухэо! Ари аус Мирон иалархэышьас икоузеи?! Узыхшаз уабгэарасдсымоуп хэа... Угэара иашамхар, уџыза дуцэызуеит. Ииашамхар... Аха ииашахар? Ииашахаргы дуцэызыр калоит. Мап, ииашахар, иаб ихаразар, Мирон дызлаздыруала... Икалатцѣкыаз аиаша еиликаар... Схаџы иаазгеит. Иџны снеиуеит. Дгэыргъатцэа дысцылоит иан. Иара ажэакгы ихэазом. Иблакэа исархэоит шака дсеигэыргъаз. Ачеицъыка хнахатэоит. Шакаџы идуржэхъоузеи уара ухаџа, хэџнатаџы ус иаџуп, иудыруеит, иакуазеи, атцэыцакоуп иара ихъзала... Иаасиркуеит иаб иныхэаџа. Исхэахъеит... Исхэон ииашатцѣкыаны, гэыкала. Уажэы, арахъ мазала... Уажэнатэ иџаџхъа харак сыдны избеит. Ицэыџхашьон сгэы. Бара игэабџахъоу угэы аныџхашьо ушыкало? Ублакэа узцэырымго уалагоит. Урт реиџшхоит абгаларта инџаџшыз аџы. Акамчы ахукоит, иауам, ицом уџы. Илашьцоуп, уара иубазом, аха уџы иабоит ушыбгало. Зны ажэџан ахъ, даџазны адгъыл ахъ иџшуеит, реахъырџахыша иашьталоит ублакэа. Ируам, ирылшом даџа блакэак рхыџшылара. Мирон иоуп иузышьтымкаауа, егырт, аџсараа ртэы зумхэозеи? Аџта, ныхачаџак иаџызартэхъоу, уажэы уара уаалаганы... Схала салцит, истэхым Аџсара шухэо, убас уалырцап, Мсыгэда латцкыс иуџаџыны, узкэа џыџгы камло...

Аусхэарта азааигэара аибашьра иџахаз рзыхэан зыр-гылара иаџу абака савсны снеиуан. Ааигэа иббахъоума? Мап, исхамыштзеит, икэџны иџаз сара шсакэу, бара Аџсара

бшынхо, аха изласахауала, бхатца иашта бтытцзом. Данбахынхәуеи хәа баакәымтцзакәа агәашәахь быңшуазар акәхап.

Абака ахьықәдыргыло ахәаца, ахәаццышәла ихырсазшәа, акәапра рбганы ианейкаратә, нхафы бзиақ иашта еипшхеит. Апостамент гранитла икацаны, иқәдыргылахьейт аңхәыс леифартәышья. Аңсараа ирхәойт, аскульптор Матцкәа длы-хәапшны, лхафсахья еипшны икаитеит хәа. Исыздыруам, сафәапшны исымбеит, аха итаҳәхәаны, ишкәакәаза иахьгылаз, ииашатцәкьаны Матцкәа дысгәаланаршәейт. Илеипшны икаи-тцазар, лцәа-лжыы иагуп акәымзар, ибымдыруеи, лхы-лфы пшзоуп Матцкәа. Лңынца хәычы иашахәтцәаза, лзамфакәа аахәхәаны, лыблақәа тбаа-тбааза, данухәапшуа, агәырфәа мыжда рхыхәхәыла имцозтгы... Ииашаны исымхәазейт, урт ирхытцәкьоу гәыргьа-хәмарроуп, ччара-кәашароуп, аха уи агәыргьа-хәмарра, ачча-кәашара уара ублақәа ирхырцоит убасеипш хьяак... Хашьхақәа назаза анакәоукәа шықәу еипш, уи лыблақәа лыңсы танаты... Сгылан, сахәапшуан абака. Иалымгац. Афанера иануп аибашьра итаҳаз рыхьз-қәа, рыжәлақәа. Снаңхьейт Матцкәа лашьцәа рыхьзқәа: «Аинықәба Арушьан Бида-ипа. Аинықәба Ардашьыл Бида-ипа. Аинықәба Арзакан Бида-ипа». Дасу итака иатцафуп даниз, дантаҳаз ашықәсқәа. Ааигәа-сигәа икапсан акьыр цыыхақәа. Ихахәха иказ җытк аашьтысхит. Лашьцәа рытака инаныстеит: «Аинықә-пқа Матцкәа Бида – ипқа». Исымамызт акәымзар, убарт Аңсадгьыл зхы ақәызтцаз аңсараа хтеицәа рыгәтатцәкьа лпатретгы кыдыстцон Матцкәа. Дымфасны ицоз таҳмадақ, саниба, даатгылейт.

– Изақә цшра-сахьяқәаз ирымаз, иалыңшааны, иргозшәа... – схәейт итаҳаз рпатретқәа срыхәапшуа.

– Абарт рпатретқәа изытизтгы, хәқәлара изыгәагьуамызт Гитлер, – ихәейт атаҳмада. – Усоуп хшаауа, иааицагыло иналкәшәааны Аңсадгьыл рхы нақәырцоит.

Ахәтыртә гәы хыбуп, асаркья тасоуп. Ганк афы аибашьра итаҳаз, егырахь – ареволиуционерцәа, аколлективизацияан активистцәа, ажәакала, аңсараа хәхьз злархәо хәа ихәмоу. Абар, рыгәтатцәкьа ипатрет ахькыду... цкьа хнапхьап: «Аңта Царна-ипа Тыкәба». Ихыцуаз ашьха дантаҳаз? Җажәи

жәохә шықәса. Илахь итаршышыны ихоуп ахтырца. Ауапа ишәуп. Иңшышыа убас иҫоуп, аашышы аца иҫалошәа. Абри аиҫырцшра схаҫы ианааи, сыблақәа азәы ихибаалар хәа сшәозшәа, саанапшы-аапшит. Ицәапҫеыгаз ажәа баапсык жәлары ирахауа сшыза Мирон изыхәан исхәазшәа... Ахра сызлаҫысша лабашыак снашҫталеит. Уи дарбану? Бара. Шака сыбзагҫуа... Сыказаарын зегҫы шыҫоу. Бзиа ибалатәу абри иоуп рхәар, сыпсы дысзалымхуа, бзиа дызбаларын. Абри дуцәымыгҫа, дыпсахәуп рхәар, иахыаасылшо ихыз цәагәо сҫынасахарын. Ахеивҫыа сишызастәыз Адица лоуп. Бзиа иубо бзиа дбатәума? Иуцәымгҫу уиашоума дахыуцәымгҫу? Бара бхатцацара сара сыпсҫазаараҫы изеипшрахаз... Сгәалашәа-ра иналагеит амәа сахыкәыз. Итынчза, аеиекәархә иианы, иҫахәахаа ицәан Дамшә. Ацех аҫы ағәы рхуан. Амака кыака ианнианаго ақбаад инанысҫон. Цыоуки алада иниасуан, цыоуки – ааада. Шытыбжы иарҫыхомызт, фы баапс аҫас-уамызт Дамшә. Икалазеи, иақәшәазеи иаапкыша? Изыр-ҫыхазеи, иҫзыркыазеи Самсон Григорич ишыапы анааиргыла аҫхыатәкыа?! Сыркәатчып сызҫәәоу акәымзар, Дамшә агра иҫасыз ашыапы иашызаха, сгәатәахы... Иааркыаҫы ашәкәы лзысчып Адица: «Сыпсыкәара, бара ибхароу, сара исхароу, уажәштан еилхаргалап. Иҫахыыз арҫеишыа амоуп. Бшызбоз бымдыруеи? Иаҫа-иаҫа игәгәахоит уи «ачымазара». Бхын-хәы. Уаҫа акҫы. Адунеи лашара ашка ихәыҫыҫыр азыхы, изаҫахузеи иахынтәааз амәа ашка ахыапшра.»

Абас сышхәыцуазгҫы, исхәаз башан. Мирон иҫы сахь-неиз дыкамызт. Издыруан ипхәыси ихәыҫи ахшараурҫа ишҫигахыаз. Лани лаби рҫы дыкан. Ашныка днеизтгҫы дынхеит, даазом ихәан, сааныжыны дцеит хымҫада. Иан дыҫоума ашны? ҫысҫит. Ашәкәа аркуп. Уи длиешыароуп, дегыргәылоуп Ахеивҫыа. Иахыагҫы мцашыа лымамызт ача-рахы. Исгәалашәоит, ааигәанзагҫы ирызгылан иаб иҫынхаз аганышны. Маҫурҫасгҫы, шыҫаларҫасгҫы ирымаз убриак акәын. Шака икәаскыа цшзоузеи Мирон иргылаз. Шиферла ихыбуп, ишкәакәаза ишәуп аҫенцыркәа. Анцәа ииҫалааит зыпхзашала инхо. Рбахча еихашышы, аҫәақәа, ахақәа. Зегҫрейха ахәычкәа хазчычаз араса акәын.

Ажэйтэра игэаланаршэаларц азыхэаноума, имырбгакэа изыинижьыз ащара? Ахэажэ быцала ишшуп, ахыбтэҕьягы имцсахит. Асаба нақэхауа, азаза нақэхэуа, амра асуа мацара, ашыцламтэ зқэиааз ахыб, бацбарзу, тырасызу узеи-лымкаауа, акыц иафыхахейт. «Азэы сибарггы, атэыцак ааныскыларц, ахацшыақэа ахжу сашытоуп схэап, сыгэра зымгода!» Сынкылцшны ащара сныфнацшит. Анышэқэа рықэыхэхэаны ижуп ахацшыақэа. Атзамц афы иназа-аазо икфэгылоуп аехэа. Мирон ҕыс имоу атрақтори имашыынеи роуп, ахаан афы дақэтэаны дсымбац, иаб итэызар акэхарын, асаба ақэтата, атзамц афы икнахан жэйтэ кэадырк. Арака ижу ахацшыақэа зеггы, рыхқэа ртахэхэашыа злақоу ала, даарэза идукэоу хацшыақэоуп. Мирон аца даниоу ихиртлазар акэхап, хацшыак хыртлоуп, акэапеи ахафы иқэуп. Ашэ абарқэам адкнахаламызтггы, сныфналан, егызжэйтэҕьон кэапеик азна афы.

Арасатра... Аныхэа хацшыақэа ахыцтарцо арасатрафэоуп. «Ашьха дантаха, иаасгэалашэан, хфызцэа ирасхэон, дах-ныхэаны, ишаабац акэымкэа, иатэамбакэа, аныхэа хацшыа ытчихит, еицаганы ижит абрахь амфа ханықалашаз», – сгэы инықэшит Гэдиса иажэақэа.

Абар, аганқэа тарчацаны, ижэйтэзатэиу баатэ қэабк ахэаны, иахытцоу ныхэа хацшыак. «Ахацшыа ытцхны даеа-цэара ижызаарын, анышэ еимаицсон ашыыжь саннеи...» Хым-пада, итчихызггы хацшыа хэычын. Иара усггы, ацсараа ныхэа хацшыас иржуа, хацшыа хэыцқэоуп. Ианытчих, ащарафы ижуамызт. Ғыц анышэ цканы, иара ашьхака дцон, азэы ибар... Даеа цлак амцан ижызар? Уаха ааигэа-сигэа цлас...

Ирқазшыоу бдыруейт азынтэақэа. Уара еицоухар, умаца иааноуп ишфалара ианфало, аха кыраамта ишазхауеицш, егьяжэзом, фынфықэра ннатцеуйт. Цэак амцан, ашыапытэ-ҕья азааигэара, анышэ иалалахьаны, икьяцс тафэфашэа, хэхэ шкэакэак шытан. «Издыруада, абрака ижны, ахахэ ахица-зар?»

Сахейт. Атцхра акэым, зынзаскггы исызмырцысит. «Ари ахахэ арака ишытоуижытэи шэышықэса иреихауп, убаскак анышэ иалалахьейт». Агэағ, агэхьяагара, ацхашыара, ишы-

неибаку зегы наӳ инасцырцын, Адица, самеханакит агэыткыара, ашэазызара. Ахахэггы сахон ишсымчыз, арахыггы сымч ақэхар, итдысхыр хэа сшэон.

Сейгэыргэеит уаӳа акгы шыӳам, ахахэ азэггы имыртысзакэа, тыпк ағы ишытоуижытеи Мирон иаб Аӳта иакэым, Аӳта иабдуггы дахааным хэа агэра анызга.

Ачабра насығешыны, аӳхзы насғасырбан, ахахэ снықэтэеит.

Абахча сытаӳшуан. Арасатра анаӳс, амхырта атдыхэан, сара сышка аехырнааны игылан аӳытлак. Иӳаларын уи анкыа зны абнаршэыра агэта игылазтггы. Аӳкара иацэаашыоу, иаакэыршаны ихыртит, имхыртахеит, иара, ихыжэжэарахза, хапыцк ззытагылоу атдлахэыста иеипш, иазынхаз амахэтак, иаахжэар, Мирон имхырта иналахауа, игылоуп дгбылгы жэѡангы иртахзамкэа. Аӳ еипш дығэғэоуп рхэоит, арахы аӳ акара игэаѡахо тдла ыӳазам хэа Ахеивӳка иихэалоггы аасгэалашэан, схала саапышэырччеит. Абар, ари аӳгы унтагылартэ игэаѡоуп.

Унтагылартэ игэаѡоуп...

Итцуазиеш абас игэаѡоуижытеи?

Сѡагылан, аӳ ашка сғынасхеит. Аӳсы таны, еикэырханы иркузеи, шэанаӳалбеит. Убаскак игэаѡоуп, ацэеи ажыи аарла еикэыршоуп. Рахэык тэартас иамамкэа иӳам, атырас рғены итан. Ихы неитдыхны, азэггы дтамгылац. Абызкаґахақэа лаӳэзаны икнахауп. Урт иӳоухарха ирықэыцсоуп ацэыцэ, цыара-цыара ихыжэжэа-цыжэжэоуп. Ари аӳ абас игэаѡаза игылоижытеи... Азнык иаасхыцсааз агэыткыара, ашэазызара, еиґаасызцэыртцын, убаскак самеханакит, сшыамхқэа атдысра иалагеит. Анышэынтра зырхэуа сиеипшха избеит схы... Аӳсараа ркасса рхэны, русхэарта зыблыз иаткысгыи, згэылара амахагыара зыхыыз, алеипш дышыны, лаж иржыз Арутан иаткысгыи... Дарбаныз сзеицэамыз...

Арасатра снытсны, аанда сынхытцит. Амѡаду снангылеит.

Саахыаӳшит. Еигрыкка, цыаханым гэашэ еипш иаатны, исыхэаӳшуан аӳ гэаѡа. Исылымтггыишыѡозаап Шерлок Холмсра. Уи атапанча иѡоукырггы ибла аӳыц тысуамызт. Аиаша ашыақэыргылара азыхэан, азэггы игэи ишаґомызт. Из-

дыруадаз, сазааигәахазтгы, аха... Хырцъара – хырехәароуп, сара сгәйткъара, сшәаыызара зынзаск даеа гәйткъаран, даеа шәаыызаран. Усцәкба сшәыргәындам. Схапыцкәа анытих, сааныркылеит акәымзар, Фриц итыңан сара сәтәазаарын абахта. Сгәанала, рапхъа абцъар зызбаз, ахахә рапхъаза ишьтызхыз, реиха имчыдаз иакәын.

Абахча сытсны, аанда схытырц саннеиуаз, Мирон си-базтгы, хымпада, сыңсы мацханы скахауан. Ситцашыцуа, снаизхәыцит саб. Баз атапанча ахьииркыз, дахьынзаиашоу акәым уажәы сызфү. Иара ихата, айфызара иднатцоз ауал-пшьа дызлахәацшуаз ала... Аибашьра иалагаанза, Арса-неи иарей анеицныкәоз атәы хамхәарггы, Арсана дин-валидны даныхынхә инаркны... Аибашьра аветеранцәа ианырпыло, ақытафы акәым, араион ахь днарыцхьарггы, саб дымџагигон. Имахәар датцагылан. Дихцәажәон. Иажәа хиркәшон: «Абасеипш икоу ауаџи сарей еишьцәак реипш хәхъеибабо насыпс исшьоит» – хәа, «Данбзиаз, ихъз-ипша уаналаехәоз, ешьас дупхъазон, ахьымзг баапс анидхала, иабацие шәеифызара, шәеиешъара?!» Рцәажәашъа уажә из-бама апсараа, апхызкәатцәкбагы, дара ртәалоуп ишызбо. Изхысхәаауа, айфызара азыхәан саб... Анцәа иумхәан, аха уи ифыза ауаџи дышьны димазар, ибла неихамкәыскәоуп дшитцәахуа.

Изакәызей сара сызфү? Саб ихәан еипш, Ахеивкба схата сакәытцәкбазар? Шәкәык афы сапхъахъеит, абзиабара иазкын. Уака излахәо ала, абзиабара амра ашәахәацкәа ирџызоуп. Псы зхоу зеггы аркәымшәышәуеит, иаркьиоит, иархалалуеит, иаршәтуеит амра. Агәы азыхәан убас икоуп, ихәеит, абзиабара. Ари иашазар, сара абзиабара акәым, ацәымгроуп исылоу. Сара икасмыжыт аха, иахымшаз ахәыс ацоуцар, нак ишатцнацо ажә, исыцәхасны салнацеит Апсара. Исцәыыз архынхәра аткыс, исымоу ахьсцәымзыша сашьталар иаха еигьуп...

Сахьџоуо ауадахь снеиаанза, Петрович иахь снымџахы-цит. Ахәлара ашьшьыхәа инахатәон хзауад ахабла. Аштәкәа рфы ихәмаруан ахәыцкәа. Афымца лашаракәа аалацәкәыс-шьацәкәысны инакуан абакәкәа рфы, инарылпхон ацен-

цъырқәа. Петрович иуада ашәхымс сегьынхытцит, Дамшә убасқак игәырғьаны иөатқьейт, алыцәха срылашәаны, сыңсы рцәызгазшәа. Петрович иахауан, сыңхашьейт акәымзар, иаасгәыдыхәхәаланы, уәөцстдас ацәажәара салагон. Уара иудыруоу, Дамшә, ауафы данызатцәу шақа ицәгьоу! Уамак стәхзам, гәаартыла сзацәажәаша...

Иара иеипш апенсиахь ицахьоу ицшәма, нас имаҭа цкәына хәыңи роуп рыџны иҕоу. Саннеилак, бзиа иаабоит хәынацхьакны, ахәыҕатцарҭа уада хәыңы аҕны аҭаҭын хахо, хаибаныхәо ххала атәара. Сыгәтыхақәа иасхәоит схәар бызжьейт. Еихарак ицәажәо иара иоуп. Гәаартыла узацәажәаша думамзаргьы, гәаартыла уара иуацәажәо дуоур, уигьы акыр иацсоуп. Иҕоуп убас еипш ауаа, ирхәо убасқак уцәа-ужьы иалалоит, уанҭажәкуа азыхь уқьышә иатцаукыр еипш. Ахәара данналагалак, ухы ухаштүейт, уиманы дцоит даҭа дунеик ахь. Рхы итхәааны, иҕам-иным азыбра изашьтоузеи хашәҕәыџөцәа, Петрович иааихәо неиҭкааны инанырҭдар... Аҭажәатәи ашәышықәса ианнала-га инаркны, иахьа уажәраанза Ацсны иааҕалахьоу ахтыс дуқәа, уи изымдыруа егыҕам. Иаб иеихәақәоз мацарагьы шақа игәалашәозеи. Иара дыцәрышкәаза, иаб, арратә чынуафы, диманы Ацсныҕа данааз, қытак аҕы таацәак, џ-таацәак рыда уаха азәгьы днымхазо, Ацсны агаҭа кказа ишҭацәыиз, абнара рхианы ишгылаз аөңқәа, ақьапҭақәа, иҭахаз рыжра ианамыхәа, зыңсы иақәыпшыиз, ықәтцит, ицеит мхаңьырра... «Сара схаангьы урт рхапшыақәа аахуртлар, атәца ашәуа, иаатугон афы. Аҭасарақәа ирылагылан ашхымзатрақәа». Ихаҭа дызлахәыиз, ибзианы иидыруа, 1918 шықәса азыхәан Кәыдры ацхаҕы иҕаз аибашьра атәы, алаф натццо, даналацәажәо бахар, имфа-имжә сазызырөландаз бхәап. Ихгьы алаф алихуейт аҕнытә, ацсуаа хзыхәан алаф алатаны иихәо угәы иалсзом.

Мирон ибаҳча еимданы саныхынхә ауха, сара истахын, зегьы схасырштырц. «Исхасырштып, исхасырштып, симацәажәазейт, исмаҳазейт Арсана иихәақәаз. Зџыза иҭаҕьычыз сиеипшха, сгәамгәауа Мирон ибаҳча сыҭамызт. Сыҕамызт, сымцазейт иахьсаҳәамыз, Ахеивҕьа ичарахь»...

Асеипш икоу ахәыцрақәа ансыллак, исхасырштырц азы-хәан, иреигъу хәшәуп ажәытәра... Петрович агәалашәарақәа днарылазгалеит.

– Ацсуаа усгыи зеггыи шәеиуацәоуп. Узырәла. Жәаа шы-қәса раан, ишудыруа, Ацсны Асовет мчра шыақәгылеит, уамак азнымтцит, ирхәәеит акәымзар. Убасқан, аменшевикцәа анықәырцоз, Гагра, Гәдоутә ухәа иалцаны, ипхатцаны ишаа-хцоз, Кәыдры ацха ианнықәс, рәыргәгәаны иаатәеит. Нырцә дара, аарцә – хара. Уажәы-уажә ақәқәахәа ашәақь неилахтцит. Хәхынапшуа, нырцә анхәцәа, аменшевикцәа ирыдымгылаз, рыөнқәа амца ҟарылкьоит, ахәхәабжькәа нтыҟеуеит аштақәа.

– Сабду ихәо саҟахьан, Петрович, хара хқытан арахә-ашәахә рцәыргон, аөнқәа ирыөнәланы идырхәуан хәа...

– Уи иаадыруоуп. Узырәла, узырччаша акы уасхәоит. Уарччап, аха уархәыцыргыи аеит. Ацсуаа зеггыи еиуацәоуп хәа алаф алаххуеит, аха, издыруада, ацсуаа еикәырханы измоу ажьрацәара пату ахьақәырццо акәзаргыи. Узырәла. Кәыдры еибәх-еибәфо, ихәабжьыҟрны иццит. Сганаҟытәкьа дианы, ахысра даҟуп ацсыуак. Дегьхысуеит, ибжьыгы ҟытцаны ҟытҟеит. Убасқак ибжьыи гәгәоуп: «Абцъар атқкысгыи аха-тца ибжьыи иаршәоит», – саргыи саапшыәырчҟоит. Атабиа жныи хтатәоуп, хшәартазам. ҟытлаанит, иахмыхәозар, иах-пырхагам сгәахәт. «Ацсныи шәықәт, алахшақәа!» – хәа иб-жьыи тцазаны даҟазнык ианааҟыт, убастәкьа ибжьыи тцаны, азиас нырцәынтәгыи ҟытыбжьык ааҟыт: «Уоора! Уоора!» – ирган, ашырхәа дҟаткьеит абри сапсуа. «Икаутцозеи, уеилагама, уекажь, уршыҟеит!» – схәан, икәымжәыи аҟацә снамтасит, ишсымчыз сихеит. Ахымҟасқәа хәпхьа ишытас-уеит, иахзывасуеит. «Соушьт, уақәытц ахысра. Сара дсуоуп нырцәынтә ихысуа. Сыбжьыи идырит, уара иудыруама уи дзакә тынха бзиоу!» – ихәеит. «Дабатәи тынхоу, амен-шевик!» «Аменшевик-абольшевик сара исыздыруам, дсуоуп, сара дыстәуп, сицхраароуп!» – ихәеит. Сшыпшыз, дууаза дықан азы иеналаижьыт егыи, нырцә ҟызтуазгыи. Азиас агәтаншәа урт еикәшәеит. Хара хәхь ируеит хгәахәт хара. Егыртгыи дара рахь инеиуаз цышьаны ипшыи. Дара азиас

агәта рәатаны рәышархан, шақа иағы, шақа иласу удыруеит
Кәыдры, ханхьаңшны хәахьаңшаанза ицеит ицазеит, уаха
егьыхамбеит.

Ауа-атынха, ажырацәара, ан, аб, дзыхшаз бзиа изымбо
Аңсадгьыл инаңхоит хәа, ажәа харақкәа налатцо, хашцәа-
жәоз, фырцъанқәак изжәызгы нарыцлан, сабитцас, сан лыгә-
хьаагара сгәатца инытдалеит, лыгәхьаагара акәым, дымбакәа
сахьааз... Икастцаз закәызеи?..

– Петрович, бзиа иумбои Дамшә? – снаиазтцааит.

– Исымбац ари афьыза ала. Ауафцсы иакара икәышуп. Ахьз
умхәан, абартафы афыртынчшәа итәоуп. Уцо цынашьоит, –
инацәккыс икышә инадикылеит.

– Петрович, хамтас иустоит Дамшә. Ашьжымтан усура
санцо сеамырбакәа сцалоит. Уара иумаз. – Сәагылан, аңен-
цъыр снадгылеит. Сгәы иааташәеит, иацы, иахьа, сахьын-
закамыз, лымацара афны дыказушь зыкны сыкоу аңхәыс?
Истахымызт уи азхәыцра. – Аиаша аңшаара... Иашас адунеи
афы икоу акызатәыкоуп Петрович, ауаа ирыбжызааит
ахатыреикәтцара, ауафы имазааит агәтынчра.

– Амц агәтынчра унафозар...

– Ишсоухәара, Петрович, аңныш дызшада? Амаалыкь
дызшаз иоуп. Изтахыда... – Сажәа насмыгзеит. Сгәы иаатца-
леит хәафны, хашта, исзыңшу сан... Хашцеиңырци саби
сарей... Бара ибахауазма, Адица, Ахеивкәа ичарафы быргк
иихәаз аныхәафә? Иңатцакәа кыдыршала, икәымжәы итаңсаз
акаламкәа рышкәакәарала иаархәны, снафс дтәан. Сныхәа-
фә анааникыла дфәгылеит. Ицъасшьеит.

– Уара узыхәангы сгылар иауазеи, дад, аха сызгылаз
уаб изыхәаноуп, уи иахатыраз. Уаныкәашоз суазтцааит,
дызустада абас ибзианы икәашо хәа. Узцоу дсархәеит. Ани
иειпш икоу ахатца атцеи бзиа дихылымтыр калозма схәеит.
Ахатца бзиа уихшеит, дад нагзара уоуааит. Сара уаб иxy
итыхәа бзиан издыруеит. Жәытә хатцоуп, убас иныкәигеит
аифызара. Уаб иакәмызтгы, иахьагы ахьымзг идзаарын
Арсана. Уаңсахааит, дад, уаб итцеира уаңсахааит! – Уажәы,
абри анысгәалашәа, саби сарей хәицәажәара...

– Уст, – ататын аасиркит Петрович.

– Иснатазеи, иабасзеиғъхеи, Петрович, Самсон Григорич Фриц хәа ахыхъыстдаз?! Саныччо, амхаңбыраа анықәтуаз азыхъқәа шыржәагәоз еипш, сыччаңшь хәаеуа, сқышә снапы наңыракуа, адәы сықәуп. Зыбз хааз асыс, иаинызгы ацәеит, иаинмызгы.. Уаргы ихъчала, Петрович, Дамшә, иаргы уара уахъчоит, – схәан, ссарц саахъахәит.

– Уца, уца, уатәы хәицәажәап. Уажәазы иуасхәо, Самсон Григорич иеипш зеипшу рымацара ракәзам азауад афы аус зуа, убри удыруаз! – ихәеит маңкгы даагәааны.

Дамшә сеамырбакәа, ашышыхәа сындәылцит.

Ауха акара бзиа дсымбац, зыкны сыкоу аңхәыс. Санааи, дышъталахъан. Ашә анаалыртыцәкьа, Дамшә ицумашь хәа, сышътахъка дынхъаңшит. Ишыкьамыз анылба, дааңышәырччан, сзамџа днагәзит. Аңсаратәи ахәынцәа смагәкәа икаңшьза иахърыхътатаз азыхәан, акгы ансалымхәа, сгәырғатцәа, снапкәа аалыкәсыршеит. Маңк акара илыццәагәышьоуп. Дышътысхырц салагеит, аха сымч анымха, снапкәа шлыкәыршаз: «Бара, бара быда... Бара ибеиғъу...» шысхәоз, ларгы: «Иухъзеи, уаангыл, зны уееилых», – хәа дшафыз...

Аңсәзаара иунатарц уаха иутаху иарбану! Азы зцабаз алу сеипшха, схъантәза, срахатха, стынчза аиарта сахыкәиаз хәыцрақәак схи интеибахәеит: «Уара уеипштәкьа, ахаңыцкәа ытхзар акәын, атәа аафыхны, хазхылцыз ан илзыркыз амат. Дабаказ, иблақәа хәазма, аңхәыс дшылжьоз имбазеи, хазхылцыз хаб?! Ацәгьа, абзиа, аңсыцкьара, аңсыхарамра... Маңы затәык хаблақәа аахтны, даеа мџак хныкәнатцеит. Маңы затәык иалшеит хамџахъкара...»

– Саргы исаҳалартә иухәалар, – лхәеит, хабзиабара ашътахъ, зган саваршәыз аңхәыс.

– Изакәызеи исхәо? Аа, амат азбахәу? Хқытафы сахыкәаз, амат збеит. Ишакара маңыз бдыруоу... Аарла сыңсы ацәызгеит...

– Уңсы ахъынзатоу узлыцәцом, – хханы икыдыз афымца лампа налыркын, лхы дааџаханы, днасәаңшит. – Сара иансаҳауа, амат дзадукулахуазеи, абжъааңны, уанааңшуа акәым, уаныцәоуггы лыхъз хәаны, убарцәеиуазар...

– Саҭабымҭдан. Уажәшьҭа сацәҭоит. Уамак сыгым. Цьоукы шхәыҭу иажәуеит. Даҭа цьоукы, ианажәлакҭы, рхәыҭра иза-лҭуам. Хәыҭы чымазароуп. Сымацара сакәым, ауаатәыҭса зегҭы убас ахәыҭы чымазарақәа ирхысуеит, – Анцәа идырп еиласкәаҭәаз. Иаҭа адгҭыл ахь сналбааит. – Хцәп азагс ахь, уацәыҭцәҭыа. Ахшара ҳауп, ххәыҭқәа рнапы ианкны, сасра хцалап. Нас неихаркәа ҳамамкәа ҳажәып, амаҭацәа ҳауп, убарт ҳаазалап...

– Сыхаара, изуҭахузеи урт ажәа ҭацәқәа... Ихамхәахьеи уи атәы, ҳаилибаамкахьеи... Иахьынзауҭаху уҭаз сара сҭы. Ууалафахәҭы уара иумаз. Исзыҭаҭа бзиара заҭәык – уаҭа абрахь иааумган ула.

– Уажәы сшааиуаз Петрович иҭы снейн, аҭәыцақәакҭы аажәит...

– Петрович иҭы сыҭан ухәама?! – иаалцәымыҭҭхейт. – Уи, хымҭада, зегҭы уеихәон...

– Ишҭасаимхәоз, уи мазоума, иара идаҭы шаҭаҭы ир-дыруазеи, – схәейт, исеихәоз, зегҭы ирдыруаз закәыз хәа, акҭы шысзымдыруазҭы. Абраҭа исыхәейт Мегре изку аро-манқәа.

– Дааҭналан, сааткҭы дыҭамызт...

– Дарбан? – схәейт зызбахә лымаз дшысгәалашәазҭы. Изаҭаразаалак хыбаарак сгәаҭаҭы имҭыхейт.

– Уара усцәымгәаан. Думдыруеи...

– Иҭаацәароу ахатца...

– Еиҭа уалагахма, – анылхәа, иаасгәалашәейт убри избахә раҭхьаза ҳаналацәажәоз. Ауадақәа руак аҭы хазы сыҭнан. Знык аҭара ашә изаасыртит аҭәҭәа асшьас имаз анысзымдырцыз. Уинахыс иҭәҭәа абжьы шаагалак, сара суа дахь сныҭналон. Аҭшәмаҭхәыс лҭы иааиуа ицо сара сусс иалоузеи. Ашьҭахь, ҳашнеиуаз, мзақәак ааҭхьаны, ахәаақәа хшырхысыз ахәара заҭахузеи, уадак ахь ҳаниас, уи иҭыхәала хыбааратцас ҭызшәақәакҭы ныҭастейт. «Дҭаацәароуп, иареи бареи шәеикәшәоит, ари ламысдароуп!» «ҭаса акәын, уажәшьҭа акҭы хзеилам». «Дзаауазеи?» «Ұызак иаҳасабала». «Бара ихбырбгалоит аҭаацәа». «Зегҭы лдыруеит иҭхәыс». «Агәра сызгом». «Уа-

жәшъта акгы шаҳзеилам ипхәйс илдыруеит»... «Акгы шәеилазамзаргы, хатқак бзиа дбауа, даеа хатқак икны аус быманы, ари ламысдароуп». «Изцырфозеишь убри, аламыс хәа узфү! Сара сыкоуп ишыстаху. Бзиа ҳаибабон. Иара иха-ра, сара исхара, изутахузеи, ҳаинасыпымхеит. Исзынхеит сыбзиабара азыхәан агәалашәара бзиа, иаргы убас. Мызкы ҫымз рахъ знык-ҫынтә ҳаикәшәоит. Уара дудырхагам. Уаргы ухы уакәитуп, саргы». Убасқан илхәаз абарт, еихарак атыхәтәантәи ажәакәа, сара сгәы иахәаны сықан. Адунеи зеггы ххарштны, ҳабзиабара реиха ҳаналатхаңуа аламталазы, ажәа кәымшәышәкәа рхәара даналагалак, сгәанала, дысмышыңылааит схәон. Амц исхәоз схаҫагы агә-ра згоу, еитасхәахит уажәы.

– Азагс шыкаҳҫалак, агба ҳалталап, ҳақәҫып мызкакара.

– Амцхә ужәит, уцә, сыхаара...

– Ибҫахызар, уатцәгы ибасхәоит. Схы сақәитуп. Уатцәытцәкыа ҳаибогоит.

– Уеушьуазаргы суццазом. Закәанла аҫаацәара, закәанла ахаҫа-ңхәысра... Ҳазшьаҳақәо ҳзымхошәа, изаҳтахузеи, ахақәитра зҫахымыз ирызбаз ашьамтлаҳәкәа... Уқанатц указ, угәы ишаҫаху. Егъа цәгъа уеихәеит уаха Петрович. Сҫыза данындәылтцауз, ашә аасыртит, алымхаҫәкәа ркыаңы, ашә илагылан ула. Сцаны, Петрович дааганы, нак игаанза, сысас аҫны дыздәылымцит.

– Сара Петрович акгы сеимхәеит... – сара саныкам, убри ауаҫ даеазны абра данааи хәа ажәакәак схәарц сқышә инықәыххит, аха убри аамҫазы, сыбла иаахгылеит Ахеивкыа ичарафы ҳанеицыкәашоз, банаасыхәаңш... Иаанагозеи, уара насың умазарц азыхәаноуп, Адица Маңыгана дызиццаз хәа Мери исалхәаз? Ари ахшыҫҫақ актәи ахәҫа – сара насың сымазарц – еилыскаартә сыхшыҫ азхагәышьом, аха аҫбатәи ахәҫа...

Ачарафы ашәахәара, акәашара... Шака иңшзаны деилахәаз гәабҫоу Ахеивкыа? Исхаштуам иихәаз: «Шәара, зыхшыҫ аар-хәу апсараа, амакарацәа цаанза, сыхызцәкыа шәхәала, мам-зар шәҫаца дырхынхәны дыргоит». Сыцәап, сыцәап, ииашазам Мери илхәаз, исхасыршҫып... «Уара насың умазарц...»

Ашара акыр агын, Дамшә пхыз избан, саапшит. Сиан сыпхыз сазхәыцуа иаацәылашаанза. Пхызла избеит Дамшә сара исеишуа. Ашәац кашышы штә цшзак икәгылахуп. Сыхынхәра иазыпшуп. Ус сгәы иаанагоит. Сласны агәашә снадгылеит. Иаасыртырц стәхуп. Агәашә анаасыртлак, утамлан хәа исзыткәоит Дамшә. Агьөфхәа иныдсыкшалоит, еиҭа аартра сналагоит, еиҭа ифасзытрысуеит. Ахьз анысхәалак, иахагыы игәааны ашра иалагоит.

Абартца сныкәгылан, ашьхака снапшит. Ариабжьарак зхызфы тахәхәаз ашьхақәа, уажәы рыхыртын, цьаргыы цстхәацк рфәршәымызт. Ифыцны иаакәнаршәшәызар акәхарын, убас ишкәакәан, убас ицырцыруан ашьхақәа ирықәжыыз асы, ублақәа хнакуан. Исафсхьоу амшқәа реицштәкьа, инасхасырштит иахатәи сыпхызгыы. Сласза, ашоура баапс ашьтахь ақәаршфы иазәзәаз атиаа сафызан.

Апшәмапхәыс ашыбжыыштахь акәын лхәыцбахчәхь данцоз. «Шака кәышраны икалҭазеи, иахатәи сыбарцьеира дахьазымхәыцыз... Ахақәиҭра аткыс еиҭгу икоузеи адунеи афы...»

– Шака исылшоз сышьтыбжь рхәыцны, амардуан сналбаан, Дамш сызламбашаз ала афны ашьтахька сындәылцит. Снаскьаны саахыкәшан, амфәа ианыршәла сфынасхеит азауад ахь. Ишыстахзамыз, даасгәалашәеит ахьча-тахмада Гәдиса, аха ирласны нак дыскәысцарц иара изыхәан сгәанала агьра салагеит. Уара бзиа улбозшәа дуфаччауа, Мацьгана дышизхәыцуаз еицш Адица, уара акы ануеихәоз, бжеихан, игәы даеакы ҭан убри атахмадагыы. Иааназеи, ауаатәыфса Анцәа дрымухыр, афстаа дынцәартәуеит хәа иихәақәоз? Уи зеиҭакам ала идыруан, Апҭа икаитцаз шхатцарамыз. Иарбану ихатцаразы...

Нак днасцырысцит атахмада...

Даацәыртит... Дгьежы-хынхәуа ақыта далоуп Аруҭан. Ихы ахыгара издыруам. Дызбалак, алаапк рцылазшәа, рөыпхьаркуеит. Мсыгәда дицшаарц, диманы дықәтцны дцарц иҭахуп...

Имакахы иаавҭихын, иуапа инцәыцырхәхәаны Баз атапанча наииркит саб.

Апта инышэинтрафэ ажэеинраалакэа хрыпхэоит, ашэткэа
ыкэахцоит...

Сара исхарагэышьоузеи, иара иитэымыз амашыына
дакэтэаны дызцазеи Алхас...

Ипсыцкыакэоуп хэа зхы зыпхызоз ахацэа, апхэыс лас
лымахцэ данкны днаргеит хазшаз ифэ. Азэгыи изымгэагыт
ахахэ аашытыхны лгэйдцара...

Бгэы иаанамгааит, Адица, асеипш иказ агэтацэажэара
ауаатэыфса сгэы рыхнаршэеит хэа. Ацець аца кказа
иубар, азыхь ажэра уакэытцуама? Сгэы рыхшэара акэым,
азэгыи сегыизымгэааит. Ус хшоуп, ус хакэоуп. Узмыртынчуа
наукэублаар... Шака ибзианы икастцазеи Петрович иахыистаз
Дамшэ. Ахаан скамлацыт абри ашыыжь акара скыианы,
срахатны, схы сакейтны. Адгыл ласхеит, ажэфан харакхеит.
Итып дыкэтцамкэа исзынханы иказ азэызатцэык иакэын.
Анцэа дшахатуп, схапыцкэа анытихыз аеынгыи ашшыпхыыз
сара исмыфзеит, уимоу, адырра кастцазгыи сара сакэзам.
Ицэнымхо адиректори ифызцаеи дфырхааит. Имхэеи
апаркеттэ цех абригадир, фынфажэижааба, ианеихаха шэ-
кубаметрак абна дхэзтэоит хэа... «Абза дашыуеит, апсы
даргылоит», – инацэакэа неихышьны инасирбеит апара азы-
хэан. Анцэа ичышьоуп, амыждараз сан ислыркыз уи аласба,
уи инацны Апсара, нас иаланхо неидкыланы... Убриазэк,
Фриц, мап, Самсон Григорич затцэык... Абыржэы, азауад афэ
сышнеилак, Фрици иареи рфызцэа «аклиаузник» зыхызыртцаз,
апарторг схы имырбакэа сыфналап адиректор ифэ. Ателефон
аакэипаауеит, иныкэйтцоит. Усоуп кастшыас ишимоу, икабинет
ушаафналалак, ателефон аакэпааны, илымха инадкыланы,
«ффу-ффу!» хэа дынтацэхэоит, иныкэйтцоит. Ирыздыруамызт
абырзенцэа ателефон, мамзар Антеи амч илазцо адгыл ауп
хэа алегенда анапыртцоз, хымпада, адгыл атыпан, ателефон
рхэон. Уахыынзаиацэажэоггыи знык, фынтэ, абжыи мгазаргыи,
иаакэпааны, иныкэикшоит. Сшыныфнашылалак сара иаакэ-
пааны, слымха инадыскылар ателефон? Исзыкэамцо зысхэа-
рызеи. Икастцаша убри ауп, ххала хаицэажэар стахуп хэа,
ашэ насыркып икабинет. Уааишь арахь, аценцэыр акынза.
Иубома абант ашыхацэа? Згэахы цэаршэны игылоу, асы

зкәыжью ракәым, урт ирытцагылоу, ауапа дташышы игылоу
амахә иеипш, италаха аетдәара зфеаау? Убарт ашьхақәа
рытқа ишьтоуп сқыта Аңсара. Убри уахънавсуа, пста еифы-
хаараны унталоит. Аккара уныталоит. Ашәтцлақәа, цыхәа-
птдәарада ашәтцлақәа, ахьақәа, аңықәа... Ихараны уаа-
наскъар, наф, Псхәы азааигәара ииуеит аа-тцлақәа. Изақә
тлоу, аңкара шықамло умдыруеи аа-тцла? Уаангыл, ателе-
фон шытумцаан, изутахузеи, сара схата иуластдоит амч.
Саргы азәыхәа сышәзацлар, уи мчзами? Уара, Самсон
Григорич, шәфызцәа, еимтдәаны атира шәафуп. Дгазасма
Хәаңыа Шьардын? Иңьмақәа еимыртдәо ианалага, иаргы
акы ахы кны дахеит хәа ихыччоит. Иарбану изихыччатәу?!
Хыкгы изалымгар иаха еиңызма? Абас хәицәәжәап.
Аминауатра шытасцап, ашәкәқәа зфып, сашьталап, уаргы
усыцхраа, доухашьтып Самсон Григорич. Шықәсык аатцаан-
за, исхатәны снакәшәыртәоит... мап, «Победа» стахзам,
«Москвич» сызхоит. Матқәа лхата дшалагыламызгы, ахә-
ра бааңсқәа лзыннажъзар аибашьра, Фриц ихароузеи! Иа-
хагы ихатаразами, алемсаа равчаркақәа дырзымфакәа
дхынхәызар? Иумдыруеи, сызлытцыз ақыта кәаха? Уаха
акгы хәиднамкыло, хәилгеит иацы, иаха. Уаха егықам
сышьтахька, цхьака, цхьака сыңшлароуп...

Абас схәыцуа, игәыргъахәа ажәдан ахь афәира иафыз
амра егыцацәамкәа, егыхьшәашәамкәа исхалашо, азауад
агәашә сынтәлеит. Акарул, «Самсон Григоричраа» иртынха
гәакьоу, дсымбазашәа катцаны абжәаңны сзывслоз, сней-
фаччан, снаиеихырхәеит.

– Ухшыф, ташәазаап, уажәшьта ууафхеит, – ихәеит иаргы.
Снапы аанкыланы аңсшәа сеихәарц, инапы ахьфышьтихыз,
идысызшәа иаанхеит, иқышәқәа ирықәлаз аччаңшь неи-
қәыцәеит. Икалазеи? Сышьтахькала хәкыңсыкыбжык
сахәит. Мцабзк нкыдыччалазшәа, сызқәа аачыхә-чыхәт.
Схәаңшаанза, исгәйдпалахьан Дамшә. Анцәа бкаимтцааит
алатәкьагы аблақәа рхыңшыларә бцәыцәгъаны. Аңхәтәи
ашьаңқәа руак изықәгыломызт. Петрович актәи аетаж
аңны ауп дахьынхо, аңенцьыр, ааиртызтгы икылңеит. Мап,
исанаж, сатанаумтцан, уснаңхеит хәа ахафы ашьышьра,

сгәыдыхәхәалара саламгеит. Асаркыа саныңшылазшәа...
Убаскк сазгәаит, саңхасит шыаңқықәла.

Санынаскыа, уажәшьта исзытрысыргыи ишәартам, ашә
аркра сахъзоит хәа избазар акәхап, зәызтәаххыаз акарул,
абудка ашә аартны, ихы нытирхәхәан:

– Еи, афыза, адиректор дупхьоит! – ихәеит.

– Дабатәи директору! Иумбазои, Дамшә ашьапы ххәы-
цит!

– Унеишь уака, унеишь, Дамшә сыздыруам, аха ухаҭа
ушьапкәа бзиаашәа ихирхәыцып адиректор. Агәашә дшаа-
талалак дысзынашьт ихәеит. Афыза, сара «плеват хотел» уара
уиаша, сара абри сҭахуп, аа, иубома, абри, пара-пox-пул! Ацех
уҭамлан акәымзар, иухьчо абна укәыба алхра хакәшәоит.
Апремиа зцәызыз аусуҭәа ахьархь унафартцоит, хе-хе-хе! Ани
деибгазар, Самсон Григорич дааҭыганы, иҭыҭаҭы укәаҭза
уара унҭаиртәап! «Освободить по собственному желанию!»
Хе-хе!

Сынкажыцәеит. Ахәда ааныскылан, иаасшьышыт Да-
мшә. Аҭра инҭаскит. «По собственному желанию» Аңсара
сыкәтцхьеит. Исызхоит.

Ашә анаасырт, адиректор дызбаанзагы, ибласаркыакәа
насфаччеит апарторг.

– Ма амазаныкәгаф илазцааны, ма ашә иасноуп ишыф-
нало, дикарь! – ихәеит адиректор. Апарторг дфәгылеит, ажәак
мхәакәа, снапы рыҭәҭәаны иааникылеит. Сымч инацлеит. Дне-
ин дахьтәац, адиректор иаңхыа астал днадтәалеит. Игәастеит,
апарторг убра дшыказ сахьнеизоуп адиректор дзыргәааз.

– Уажәшьтан сааип, – сышьтахька сынхьацит.

– Уаанфас, – ихәеит апарторг. Адиректор ишка дынхыа-
хәит. – Сгәанала, арака маза ыкам?

– Ааи, хәарада, мап, цьоушьт, амаза абакоу... – ибз неила-
пәтеит адиректор. – Уара дупырхагазар схәан... – ателефон
ашка инапы афынаирхеит, аха ашырхәа даахеит. – Афыза...
Афыза... Иухьзузеи? Алиас. Иаарыцхаит. Срочно Акәака уца-
роуп. – Апарторг днаихәаңшит. – Амәышаха, иацы, стелефон
пшааны, апрокурор ихаҭа дысзасит, ашьыжымтан сара
сфы дыказароуп ихәеит. Сара иасхәеит, сусуфы зынзаск

дашшзом хәа... – даасыхәаңшит. – Ииашами, Алиас исхәаз, уара уашшзом, усами?

Сара җысымтзеит. Уажәы снызкылаз зынзаск даеакуп. «Игәағ умазар, ухапыцкәа ытхызар, уашшноума ушәа шууа? Уи хатцароума, ус акәызма уабацәа ишыкартцоз?!»

– Еисра хәычык азыхәан абриакара аус алхра абацахыз? – апарторг иакәын арт ажәакәа зызкыз. Ицәасшьеит, иаахтны уи иахәара ахызымгәагыаз. Иказаап даеа мчык, «самсонгригоричраа» зыцәшәо. – Иасхәеит апрокурор, хара ихәшәт, азауад ахь, товаришьчески суд кәхтцит хәа...

– Самсон Григоревич иус товаришьчески суд ала изалымгар калап... – ихәеит апарторг. Исзеилымкааит, схапыцкәа ахытхыз товаришьчески суд азхом хәа акәу ишихәаз, мамзаргы...

– Егырахь, уаха?.. – дахьтәаз даашатцәышатцәит адиректор, еиҗа инапы аҗынаирхеит ателефон ашқа. Ишьтицаауеит, уинахыс нкылашәа иоуам. Днамтцасуаны, иеааныкылеит. Адгьыл данакәыртха, имч наилзааит Антеи.

– Егырахьгы, уара иузымдыркәо ыкоуп. Хагәшарақәа шәакәнаргәҗәеитоуп уажәы икалаз, – зынзаск исзеилымкааит апарторг ихәаз. – Даеа органқәак азҗлымхауп ари аус.

– Исыздыруам, сара издыруа убри ауп, дтаркижьтеи хәплан кәхәит.

– Иара дышдиректору, амхәыр инапы ишаку хырдырырц иҗаххейт.

– Сара аҗеатат кәтцсит, сара сымацара снапы атцәшәит, – уара унапы атцаумшәит, аха хәа аанаго апарторг днаихәаңшит, – исышьтит ихарактеристика. Иҗырцшыгоу усушәуп. Даншоферыз ашоферцәа раҗхәа дгылан Самсон Григорич. Бригадирс даныкәхтца, ибригада абригадақәа зегы раҗхәа игылеит. Иара икаитцо ашыза аснабжения дарбану акацара зылшо. Шака узхуа хла, иеикәижьуан ақды... – ашәақь зхоу аҗсеиңш, акалам зкыз инапы, ашьшьыхәа ашьхака аганахь инаирхеит, абнахьынтәи акәын Самсон Григорич абна ахәхәзааигоз хәа хаихәарц. – Сгәы изыпҗәоит, уара, абри... Дзакә уәшәзеи апровокация ззиуз, – усқан ада исмахазацызт ари ажәа,

аха ишыбзиамыз акара уеизгы издырит, – апровокатор, уаха акгы. Абарт хашьхақаа, хашьха гаакықаа рфы данааи, атәра хтеитарц ианақәик афашист шыажәфы, хацәынмырха дығагылеит апатриот иаша Самсон Григорич! – атрибуна дықәгылазшәа, инапы еитдыхны даалеиөеит икабинет афы. Инацәкыара тахәкәа насықәикит: – Хара иахуалуп абри иеипш икоу аклиаузниқәа, честни коммунистцәа рцәа цызәуа, хсоветски обшьчество ралцара. – Икресла дныкәтәеит.

– Успокоитес! – ихәеит урысшәала апарторг. – Зегы еил-каахоит. – «Атрибуна» даалбааит адиректор. Хәыркыракгы иблакуа ирхылан, даасыхәапшит.

– Уара, амыждараз абнаршәыра илцыз, икалазеи, еимашә-кызеи?! Уан, хорошааи крестианка, абра дыкан, дсыхәеит, усзихылапш, ида дхамазам хәа. Убри лахатыразоуп акәымзар, за клевету абахта утасыртәон, указамшәа... – итачкәым убас астал икәыргәгәаны икәиртәиааит, Анцәа ицышьоуп, астал схәытказыжыыз иара итачкәымкәа ахыракәмыз, мамзар, ари итачкәым акәызтгы... Исызнауаз бымбои, сахымаара сашыуан.

– Успокоитес! – ихәеит еитах апарторг. Ихәашыа убас икан, уенумкылар, уус иаха еицәоутәуеит, ушыбзиоу уаангыл. – Сара иуасхәахьеит, Самсон Григорич ихы-итдыхәа цкәа еилыркаарц ашәкәы алазтцаз дарбану.

«Шәеипшуп Фрицгы уаргы. Ишәырхит, икәышәхит, ишәтиит хабнакәа. Афашистцәа раткыс шәеицәоуп». Быз-жыар акыр исыхәома, арткәа акгы сзымхәеит икабинетафы сангылаз. Иахьнеитәу, насгы иарбан саату саннеиша аамы-шытахь акгы сзымхәагәышьеит. Сгәы итоу сфы исзархәом бжеихан. Издыруада, Арутан дантарк, уи усеипш кайтдомызт хәа аныхафы иноугаргы икәуаз, ргәы итаз иаахтны ирыз-мырхәаз акәытцәа хәычык, азыхь асырзы аналало еипш, саргы сшыа иалазар?! Иахьзузеи исызмышхәо?

– Мап, акгы мап ацәыскзом, – схәеит аусеилкааф иухәаз акыр мап ацәукуама хәа дансазцаа. Схатагы ицәасшьеит шака снакәыгәгәаны исхәаз. Удсы уакәыпшыр, узкәым-гәыгзо мчык узцәырцуазаап. Апрокурор иахь снейаанза аханатә сус знапы ианыз аусеилкааф икны сныдгылеит.

– Иугәаласыршәоит иухәаз, унапы зтаушыз: «Гәфарас дсы-моуп. Аконцлагер аҕны дыҕан. Афашистцәа дрыдгылеит».

– Исхәеит. Амаҕ зыршыуа абз азыхәаноуп... За клевету...

– Дарбан?! – исзеилымкааит дызхыччоз. Ижә атша аризшәа, гәырғараха исит. – Иудыруама иара, Самсон Григорич Җәланҗыл, абас уеихәама хәа саниазтаа иихәаз? Мап икит. Ижәны хәҕан, баша еимаҕык хәуит ихәеит.

– Ииашану?! – саагәырғеит. Ауаф бзиа ицәа цысезаап, сажәа сақәзыр иҕахымзаап сгәахәт. Схы сназгәааит. Егьиа-шатқәһаны, исымхәазар? Сахьазхәыцуаз аҕнытә исхәаз цыышһазар? Аха ажәа «аконцлагер» анысфьтқьатқәһа акә-зами схапцқәа... Сусеилкааф игәәлаҕара бзиа сара сахьғы иниасит. Азы иагоз дыччон хәа, саапшыәрччеит.

– Иҕалеит, аха изакәызеи иҕалаз!

– Сара сахьиз ақыҕафы дынхоит, Ахеивҕһа зыхьзыртцаз азәы. Аҕы ааухәар, иаархәны уазхәыци ихәоит. Аҕсараа ир-хәо аархәны иахәуеит. Уи иеипш, сара исхәаз иара инархәы-аархәны иахәама? – амтақһақһара злыжжуаз спышәырччара сқьышә инықәбеит. – Ала анизытрыс, ахәыцха имоузакәа, Фриц иавчаркақәа... Иуасымхәахьеи. Уртғы мап рцәикма?

– Мап ахьырцәикызоуп иахәҕы еиғһаз, – ихы-иҕы иқәыз алашара инацлеит. Рапһа дансацәажәозғы; игәастахьан, игәы иахәаша аҕы аниахалак, амра зтапһаз ажәфан еипшхон ихы-иҕы. – Иааркәафны иаххәозар, афыза Җәланба, аусқәа злацо ала, амакарич узыҕатара сықәшәоит.

– Асҕак пату сықәтаны сыштаркуаз здыруазтғы... – асар-кәа саныпшылозшәа избеит сыблақәа еиҕа ирхыхәхәылаз амтақһақһара. Схы сцәымығхоит, исызынмкылакәа, усеипш ианрыпшышьоу сыблақәа.

– Амедал ататәуп ула. Акәты ашыҕа ашыапхыц итнахуеит. Иупһада зугәахәуа? Нхыт-Қавказтәи арратә прокуратура ахатарнакцәа фыцһа.

– Аоркестр ҕамлазои сантаркуа?

– Ишцеихәеи, уара, Ахеивҕһа? Инархәы-аархәны ихәама? Сара исхәо уара инархәы-аархәны иуахәуеит, – шаҕантә дсыфцәажәахьаз, дсазтаахьаз, дсыпһаны сааигахьаз, уахь, азауад ахь шаҕантә днеихьаз, аха уажәы еипш дысмацәа-

жәацызт. Инапшуа агәра зымгарыдаз, арт еиыызцәоуижьтеи
акраатцеует хәа. Сызқәа днас-насит. – Амакарич узықатара
сықәшәеит, амакарич! Уара иубзоураны изакәу усу иаапшыз!..
Иузыпшуиужьтеи саатқ еиха тхьеит. Арақа уаатәа, еилыскаап.
– Акабинет ағы сааныжыны дындәылкьеит. Атзамц ағынтә
дсыхәапшуан Зержински. Саалеи-өеин снейны, сусеилкааф,
итып ағы снатәеит. Қыаадқәак снарыхәапшуеит, сапхьо-
шәа, арезолиуция ақәсыөуашәа, аручка ааныскылоит, нақ
инықәыстцойт..... Сшыапқәа рғынтә ағаанахан, ашышы-
шышыхәа инеиуа, инеиуа мацара, схацәқәанза иаасылсит
исымбазацыз, исзымдырзоз мчык. Адәахы санагәыдып-
шылоз, сгәатца атцаа хышәашәа тазтцоз аоны, арақа, аонытқа
уаныөнатәоу... Ателефон слымха инадыскылеит. «Шәабақоу,
иахы жәантә сышәзасхьеит. Сабантә асуеи бымбой, Адица,
скабинет ақнытә!» Днаухәапшыр, угәы итоу идыруан рхәеит,
абни, Зержински. Шыри, знык ақара Самсон Григорич
дихәапшызшәа дықандаз... Дааөнашылеит сусеилкааф. Уа-
жәы иахағы ашыхақәа ирхытны, иахағы ажәөан тцнар-
лашаахыан илакытқақәа ирытцхаауаз амра.

– Уатцәы ашыжымтан, асаат жәба рзы иузыпшуп. Арақа,
сара сғы уааи, усыманы снейуеит. Уагымхароуп, еилукаау?
Арратә дисциплина. Иухумгахыи арра?

– Танкист первого класса! – Схы смырөхәар, уаха сзырө-
хәода.

– Азауад ағынтә узаарым. Уаха уаала сара сахь. Аша-
хмат ҳасып. Хаицәажәап. – Даасыхәапшит. «Аөнықа сганы,
сыргәыбзығыны, итегы сирхәойт, нас иаархәны... «Самсон
григоричраа» игәы қартцазатар қалап. Изысықамцарызеи
амакарич...» – Ицашыаны узыхәапшуазеи? Ала ижәтцаны,
дыршәаны Самсон Григорич иурхәаз ласхәан, дшыччоз лқа-
теиах тцдәеит сыпшәмапхәыс. Акриминалистикағы иғыцзоу
методуп лхәеит...

– Шақантә ишәасхәахьоузеи специально ала ичсмырөеит
хәа...

Ателефон абжы анга, иаақәипааит. «Сыргәыбзығыны
шыацхәак сағаиршәуеит...» Ателефон ықәйтцаанза снаиеи-
хырхәан:

– Итәбуп, учейцыйка иазхааит. Уатцәы ианухәаз сааиуеит, – җаҗыбзыҗра ччацшык сқышәкәа инарыкәтцаны сындәылтцит. Ирхәоит, ауафы ибз зимоу игәы итәтцәкыоу алаитцәахырцоуп хәа. Ус акәзар, сара сыхшыф мацара акәым, сыбзгыы аархәноуп ишсыхәлоу. Атцәахра ацымхәрас, сгәы иаатәтцәкыоу зегыы ахәоит. «Уара сара сузжыо цыушыома, аскак узысҗацха-җаччо «самсонгригоричраа» чамскәыл дук уҗыршыит...»

– Уаала, уара, уаха афныка, – ихәеит еиҗа, ателефон наҗ даанаханы.

– Итәбуп, Акәа цыарамкәа-фыцыарамкәа сахънейша сымоуп, – ианысхәатцәкыа схы иаатәшәеит, икалам аанкыланы, ишыкаитцац, иабанхои удырцәа, ирыхъзузеи, ирыжәлоузеи хәа дсәзтцаар исхәозеи хәа. Аха убри аамтәзы, ииашәтцәкыаны афныка снаипхыозар, сускәа цәгъамзар калап хәа сгәы иаатәшәазоуп Акәа сахыцхыаша сымоушәа сзырхәаз. Баша ирхәоит, амцхәара зхылтцуа ашәыргәындароуп хәа. Агәыр-җыарагы амц ануархәо ыказаап.

Ателефон ныкәйтцит. Снапы аасымихит. Скәәкәа днаснасит, убҗа риашала хәа аанаго.

– Уатцәынза! Ровно жәба рзы.

Сындәылтцит. Арахъ санаауаз атцкыс иаха иласын ажәфан. Абасоуп ушфашыо, Алиас. Ишҗейхәеи Самсон Григорич? Афжәра иахкыаз баша еисроуп, сцәа цызҗыша акгыы сеимхәеит, сгәаҗ иман апарторг, убри иоуп зегыы еикәзырҗаҗаз ихәеит. Бзиарамзар цәгъара сзызымуц ауаф, Алахәа Еикәатцәа хәа Ацсара зызбахә рхәо дидкыло... Сыхшыф аархәызар, сускәагы мнахәы-аахәышыас ирымаз... Иахыагы укәгылеит урт әжәкәа иасхәатцәкыеит хәа. Арратә прокуратура...

Амардуан сналбааит. Атротуар сахъныкәгылаз, тцла дук снапы надкыланы саангылеит. Ацшахъ анысҗас, насгыы ани, схы сгәы ахзыршәоз амтәкыакыаратә ччацшы, афны афнытцка ианынсыжы, сшыара саакәлан, иаха суафны схы сыцхыазо салагеит. Изакаыз ажәала еиҗасхәартә исыздыруам, аха исзыхынхәит, сцәызра иафыз бзиарак.

Басла ацха икәкыаны, атлеи сареи рхы хәкәк икәалаауа зҗаазхоз амашынакәа, ианаахзааигәахалак, инхатцәианы

анаара инафашәкәа ицон. Убасшәа сгәы иааснаҗеит. Саб иашта аңынҗаҗы, хҗа аңхәа сгылоуп. Иааилашәшәуеит. Ахәылпцарақәа ажәәан иалхәхәа, аҗа рхы ақәкны ишааиуа, ианаадыххылалак, рымҗәыжәәа ңшандага еиқәатәақәа хьарнаауа, инаваңырны иҗоит еиҗа ажәәан ахь. Реиҗа ила-кәуа схы иныкәсуеит. Сара, сеиқәа кьаҗ сышыаҗаны схахәы җыц иркәыдны сгылоуп. Схәычзоуп. Сҗәа сынтазызоит, аха сеиҗаҗуам, схала сгәы сырғәҗәоит. Абар, иааиуеит ахәылп-царақәа. Сымшәароуп. Сышыҗахька иганы сызнапык ала ирығәҗәаны икуп егы снапы. Бзи избон саныхәыҗыз, схала, исылшо аңышәара. Исыхәоу исмыхәоу убри саныҗеидас... «Сахьҗо сымоуп хәа иахәаны, иараби, дзызжәзеи?! Дәып-сшәамкәа, гәыкала исеиҗәазар, уаала уаха аҗныка хәа?»

Акраамҗа ақалақь салан. Астудентҗәа рзеипшынхарҗахь сҗарц сызбеит азык азыхәан. Сназхәыцит. Барей сарей ашкол алгаха хәузҗгы, аинститут хҗалон, сынтәа халгон. Ус анакәха, ихаҗҗәаз хәыцҗәа... Ииашаҗкәаны, азеипшнхарҗаҗы урҗ раҗәәҗны иҗноуп. Уаха снарылаҗхьап.

Аулица ианыршәланы сҗыҗасхеит.

Мап, Адиҗа, сымҗаҗеит уахь. Исыздыруам еилибкаартә ишбасхәара. Убри аҗны бара бысгәалазыршәо дарбанзаалак азәы ибара акәым, бхаҗа бҗәәара снахьыңшыргы сҗеис-җәахуан. Акласс аҗы иҗадтәалақәаз дарбаныз барей сарей хәизыкәзаашьа ззымдыруаз. Шаҗантә аандақәа рҗы, мамзаргы аклассҗәаҗы «Адиҗа+Алиас = абзиабара» хәа ананырҗалак, хнапқәа ахьшыа, сара сыңсахы ңыжәжәо, бара былабжышқәа хаҗкәало, иахрыцкьахьаз. Азеипшынхарҗаҗ снейр, саазбалак иҗәырыҗоит бызбахә. Аңсараа усгы гра бааңсны иҗамоуп, шәышыкәса рышыҗахьгы азәы дыз-җәыңсыз, игәаларшәаны, идашшылара. Икан даҗакгы, аңсараҗык дызбарц зыҗахымыз. Ибахәхьазар акәхап. Уа-жәы аңсараа ирылаҗны иҗоуп амашьынаныкәҗаҗ Алхас имашьына дшақәтәаз иахьбғалаз сара ишысхароу. Иҗалоит, Маңгыана иакәзар ирылазҗаз, уи хымҗада иеиҗәон Алхас. Аха Маңгыана усеипш ажәабжь рылеитҗеит хәа гәҗарас иансоулак, сиашам хәа зысхәо, дгазамзар, хәашьас имоузеи, ибҗеитарц ииҗахыз сара сакәын хәа? Уара ушҗабҗаитҗоз,

цароуп. Ишыкалалакгы, иара изеигъу афы икылсуеит. Исгәлалашәеит, шәкәык афы сапхъеит. Анасың – амра иафы-зоуп, амра адгьыл зеггы знык ала иазырцхазом. Ганк иа-накәыпцхо, егы аган еикәылашьцоуп. Азәы ишьамхқәа иц-праауа даннеиуа, егы ажәван лақәны икәыгәғәалароуп. Сара схапыцқәа уи аусеилкааф изыхәан...

Зны схы сазгәаауа, еазны ахәыцра зынзаск сақәытны, инытцак сшәышәуа, снапшы-аапшуа амшын иацәыхарам-кәа, улицак ианыршәланы снейуан. Ауафы иакәзаап ауафы ижәван лазырқәуа, идгьыл зырхъанто. Сбызхәыцуамызт бара, сизхәыцуамызт алаба наитцшьуа заштә икәу Алхас, срызхәыцуамызт Арутан, Мсыгәда, Апта, саб. Исхаштит сан дымбазакәа сшаазгы. Исыздыруам уатцәы иахьсыпцхьо исзыпшу, аха иахьа, Анцәа ицъшьоуп, схы сақәитуп. Есы-шьыжь уаныфагылалак, Алиас, узышьтақәоу уарқәатны, амрагыларахь ухы рханы, Анцәа ицъшьоуп, ажәван атцәпшра, амшын агәиатцәара ахыпшыларә, адгьыл ақәныкәара иа-хьакгы иахьсағәахаз ухәалар иаха еигъуп, избанзар, дад дукәыхшоуп, есышьыжь иаагыло амра, уара узыхәан итцыхә-тәантәихар алшоит. Ауаатәыфса уара рыцха уакәым, дара рзыхәан дкыдцаны ашьра иакәшахатхаз, рыгәнахарақәа ишьала изшәозшәа, игазарала, агәра згаз, акгы илымшеит. Зеггы ирейгъуп ауараш жәыртә асамыкьтан. Ачехцәа руараш анузыпшаа...

Хәи, шәанацәалбеит, амфа иахьыкәу егәа атцаа иакыргы, егәа абжьымра ақәцеиргы, амшын акны ишнеиуеипш ар-фаш, реиха сәынакәытханы, реиха сацәыбналеит анысхәоз аамтазы, Апсара агәтатцәкьа сышдананагеи! Зегь реиха зылабара сақәымгәыгзоз!..

Атзамц зеггы саркьапсараха, акыдыршәылақәатцәкьа амазамкәа икәтцаз фнык савсны снейуан. Амш алашара рзым-хозар акәхарын, афымца лампакәа рацәазаны иахьаркыз уада тбаак сныфнапшит. Астолқәа, азахыга машьынакәа... Ахалатақәа рышәтцаны ахәсақәа, атыпцхацәа қәыпшцәа... Ахәса анырацәоу, зеггы уара ианухәапшуа, игәастахъеит, иухәапшуеит хыччашакә, рқьышә уқәташәа. Ухы ахьугара узымдыруа уқәдырхоит. Уахь сымпшзозшәа, исымбошәа

сылапш наркәызгеит, аха ишыстахзамыз еиҥах сынхьацшит. Илапшҥашәароума? Адица арака дабаанагоз?! Быблақәа сырхыңшылазшәа... Лара, быңшра зхыскааз, аңхәыс да-наасыхәаңш, сыңшышья ҥалшьоу, сылдыру, дшанханы лылапш насыдхалеит. Схы ааласыркәит, изулак исаркьа-псараз атзамц снавсит. Егъараан исхәахьазарггы уажәака-рацәкьа ихьантамхацызт ажәван. Схаҥы иааит. Амц ухәап, Адица, акыр иухәозар, аха уарггы иумыхәо, иарггы мцны изуҥахузеи. Уи аңхәыс дызуҥтаз схаҥы ианааи, быңшра ахьылхыскааз азыхәан сгәыргәеит, сгәатца зеггы ҥәит бзиа-барала хәа бахәаны бсызжыагәышьом. Ашьоура!.. Иҥаб-шьашт ари ажәа ахьысхәо. Иабатәи шыоуроу бымбои!.. Исылшозтггы, иңканы ишыҥысхуан убас еиңш закәанк, абзиабара зшыуа аус иарталарц, уафшырак ҥартазшәа ахара рыдҥаны. Ларггы сгәалҥазаарын, даадәылҥын, атротуар днангылеит... Мсыгәда, бара бан. Сзымцеит. Лҥанаалха, сылпыларц саахынхәит. Блеихаҥәысрак иалагзаны сыбла иаахгылеит сахьак. Шәыфны ааигәара, амҥа нымҥахыҥ, иаахәыгәраны иахьыҥоу, акәапраҥы хтәоуп, адунеи зтәу, бареи сареи ххала. Амҥаду даныланы дааиуеит бан. Ахәы-гәра хәенавахкит. Ххы навырхәхәаны хнаңшуеит, еиҥа хәахҥәахуеит. Днахавсуаны: «Шәсымбо ҥышәымшьан, уиатҥкыс шәеыбҥашәымҥан!» – анылхәа, бара сара бысзыҥ-кәеит: «Ахьажь еиңш, ухахәы ҥыңхьза, уара уоуп зхы ҥәыҥырхәхәаны илзырбаз!» – схы аңахә аақәбыргеит. Слымҥа иҥафит уажәы: «Шәсымбо ҥышәымшьан!»

Лхәашья ҥыа сгәы икәыфуа, убри агәалашәара хәыҥы сыбла ишыхгылазггы, пхашьара, мамзарггы гәшаҥара марцхалк сыблақәа ирхымкәа, ҥымҥ сналыдгылеит. Ибҥа-хузеи, хәатәыс ибымоузеи сара сҥы. Быпхәысуп, аңсшәа сабхәарц бандәылҥ, сбывсны ацара схы исзатәамшьеит. Аңсараа, ишыбдыруа, «шәара» хәа зархәо анхәеи абхәеи роуп, сара сани саби «шәара» хәа бышрацәажәоз еиңш, сарггы, ибгәалашәоит, бани баби «шәара» хәа расхәон. Мшыбзиа хәлыбзиа акәымкәа, «Бышҥаҥоу, Мсыгәда?» – схәеит.

– Сшыҥамзаара иҥоузеи?

– Ус быказарц бтаххан, быкоуп мчыда...

– Иухэартэ уакэшэеит.

Зегы еибыхэаны иалгахьюу реипш, акраамта хгылан хайфапшуа.

– Сгэы иамуит уанызба. Иупцстазаашьюузеи? – лыла-бжышкэа ыахэкэалеит.

– Аус зуеит азауад афы.

– Уи сахахьеит.

– Цхэыс даазгеит. Ахшара рацэаны исымоуп. – Сацхьака азыхэан акгы исыхэомызт, аха уажэазы ихэатэыз мцын. Акэыгахара сафыми! Амц ахьхэатэу, упхамшьян, иоушът амц. Аиаша ахьхэатэу, угэыргьатцэа, ихэа аиаша. Исхэеит насыц сымамкэа сықэхазаргы жэбеит быпцхагы баргы хэа аанаго.

– Уара ухатцоуп, ухэы таурхарым, зынасыц зфаэкэаз Адица лоуп акэымзар, – лхэеит.

– Илуазеи Адица?! Ахатца замана длымоуп, лара илхымшазаргы, ран леипш дырбоит лыпцхапсацэа.... Баз итэы бхэар даеакуп...

– Баз ихъзеи?

– Ауафы дышыны абахта итаку изыхэан ихъзеи хэа итцаа-уа смахац, – сыбжыы аархэычны, ажэфан снатцапшшэа, инацыстеит, – насгы изхэо дызустада, ауафы дызхишьяаз, дзыхшаз иан!..

– Мап, нан, Баз дхьяазам. Даеа ышықэса роуп изынхаз. Абахта даатыцыр, апсараа днарылагылап.. Хатцара дук кэзтэз иеипш ихэапшлап...

– Дегьапцоуп, – схэеит. Ифыхеит, фэатит саб ишья, аха уажэы ус сзырхэаз, лара диқэзбуазшэа ахьеилыскааз ауп.

– Ааи, ааи, дапсазар акэхап, – лылабжышкэа ыахэкэалеит. – Уара, нан, уажэазы ухахы иааугашам макьаназ гэгла утэуп, аха иухоумырштыр, мышкызны еилукаап, ауафы изыхэан угэы итатцэкьюу аиаша ахэара шака ицэгьюу, убри ауафы, иухшаз ихата иакэзаргы. Ианакэзаалак ицэгьюуп аиаша ахэара, аха икан аамтақэак уи мыцхэы ианыцэгьаз... Издыруеит, аамта аныхьантоу ауп ауафы дзакэытцэкьюу иахагы ианеилукаауа. Сара исхароу аамта

иақәсыжыырц, схы сыриашарц акәым. Сара исхараз, сара исыхъзеит. Аха шәара, Адицеи уареи зиааира шәылымшаз... Ах, нанхеит, астәкьа ушқамчыдахеи... Шака сшәеигәыргъоз, шака сшәытдашыыцуаз! Сара сзылхәдаһаз, шәара Анцәа ишәатәеишыеит хәа сшыказ... Шәақсамхеит, нан, абзиабаара иашатәкьа сыңхагы уаргы шәақсамхеит. Ларгы бзиа илымбазо, зыңхацәа лара илақароу ахатца дидтәалаз, уаргы, ишқоухәеи? Сыңхәыс, сыхшара... Иабатәи қхәысу, иабатәи хшароу... Уахықоу, ушықоу сара соума иззымдыруа! Сара хъзы баақсык схылазар, лареи уареи иабашәпырхагаз! Сара сыхъз-сыңша азыхәан акәызма сыңха узлышътаз?!.

Исхәара сфамшәо, сгачамкны слыхәақшуан. Арахәыцкәа зхынхалаз, лхалат цәикәара-цәиатцәа аңыба тбаа ду итәкыз лнапы аағылган, нацәхықк иақараны, ишкәакәаза, хәшәык лфәи инталтцит.

– Абастәкьа акәхарын усқангы уфәыббаза ушгылаз!

– Исзеилымкааит, ианбыкәыз сфәыббаза сангылаз?! Исзыбухъоу азымхошәа...

– Шәанаңьалбеит, сара скәал шәара шәышқатагылеи, шәара, Алахәа Еикәатцәа зыңхызгы даламшәац. Ихәатәыз, иутәыз Адицагы уаргы ишәзымдыруа, шәсабицәаханы... Сара сцәырцуамызт. Сыззыңшыз зүтахузеи. Иан илхәаз базымхәыцын, аус злоу иара иоуп, бца, дыңшаа Алиас, шәыбнала хәа дахъузынасышътыз... – лыблақәа ирхыз алабжыш фхытын, лзамфәкәа ирхыкәкәаны афәанахеит.

– Акгы сзеилкаауам? Сара исхароушәа...

– Сара соума нас изхароу Адицеи уареи шәахъеи-насыңымхаз?! – Убриақара иңьасшыеит илхәаз, игәыблраз, игәыңжәараз, адунеи акы сыламкәа, инасқырцит. Бара, аламысда, ахатца дышбымаз, абзиабаф, дышътызхыз, ауафқы дызхыршәааз, ақыта иалырцаз боума, ахара сыдцаны исацәажәо хәа шқаласымхәеи!

– Уара иқоуцашаз узымдырит, аха лыцкәын инасық ма дазхәыцындаз уан... Шәызегы!

– Сбыхәоит, иқалозар, сара сан... Уи лыхъз ахәара, бара!... – сыбжы сыхәлашәеит. Дсыхәақшуан сан лыңшра хәа акыр сымазарц еилылкаарц лтахызшәа.

– Икалцаз ацэгъара бзиараха илпылааит уан...

– Бара излабхэо ала, хара хауп изхароу? Сара сан лоу-ма?.. – сыеныскылеит.

– Сара исхароу заманалатцэка издыруеит. Аха уара хатца гэгэак уакэушэа, узыхшаз апхэысгыи гэнахарак калымтацшэа... Шэара шэахьеицэлырзыз аткыс еихау иарбан гэнахароу?! Исыхшаз реипш пату укэыстцон. Уздыруаз цыисшон. Бзиабарала угэатца тэышшэа, абаскак ачырмашьцара!.. Адица лакэмызт, аха ухакэын бзиа иубоз! – узлапхамшьои хэа аанаго, даасыхэапшит. Лыблакэа (исхэарц акы аасыгымхеит быблакэа хэа) санырхыпшыла, зынза исыхэлэшэеит сыбз. Апхэа акэыцма аагылазтгыи Дамшэ, абжы ахэлэшэарызушь? Издыруада, алакэа акэыцма анырпылалак, рыбжы зрыхэлэшэо, цсахрак картцаханы, харак рыдзар? Лгэи инадлыргэгэалеит лнапы. Хэаак налфыкэлеит. – Сара сахаанымхаргыи, издыруада, хақ ыказар, мышкызны аиаша аапшыр... – зацэажэара сатэасымшьоз апхэыс, уацэажэара иапсам хэа аанаго, лнапы аалкэан, дхынхэны, азахырта уада дныфналеит. Сыпсахы цыжэжэо сгылан цытрак. Сналышьтаххны сныфналан, шэаазырфы абрака аус зуа, ари дыжэбома, абри апхэыс, абри икалцахэоу... Сыбжы ытцаны... Апсара дшалырцаз еипштцэка убри ауадагыи ддэылырцартэ икастцар...

Асаат снахэапшит. Жэаа калахэан. Акино ахь сцап, мамзаргыи ресторанк снытцаланы... Шака сзыфо ыфаны, шака сзыжэуа зжэып.

Уигыи баша исызбақэаз иреиуахеит. Азэыр дысзыпшызшэа, сныкэашэа иаццаны, амшын ахыкэ ахь сфынасхеит. Сшьамхкэа кэадахон, сыхшыф еилапцатон. Дзакэ цынышузеи! Лшьамхы арсны, лабжышла икэабоу ажэакэа рыла сфэпхэа аминауатра ашьтатцара ацымхэрас, даахэны, сара исхаратэны, сан лзыхэангыи... Чапшь еикэатцэак скыышэкэа инарыкэлеит. Сцап азауад ахь, афныка. Шаанза саагылар, сахэзоит. Иахэа сзагхаз, цэажэарала сыхтеикит акарул, насгыи адиректор играгэаз ашхам схышьаанза симышьтит. Сцар афныка... Сахьнеиуа данбахынхэуеи хэа, дыгэжэажэо азэыр дыпшушэа... Илыкэыршэны сцар Гэдиса иахь? Уи уажэы

имбеит сыхэышэтэра. Ажэабжькэа сеиэхэалап, ифны снаицхраалап, сыказ уака. Гэдисамыхкэа, дуцшааит амаалыкы цсыцкыа. Ацта бзамыкэрала дыштахаз, икаитаз зынзаскгы ишхатцарам, заманалатэкыа идыруеит, даналацэажэо, игэоумтазаци, ублакэа дырхыцшылазом, ихата иакэзами изхэаз, урфэатц, ус азэы дрымазароуп ацсараа хэа? Арахь Ацта дынцэазтэкэаз рацхэа дгылоуп. Изыкаитцозеи ус? Ихата изеигыын азыхэан. Иарггы ифызцэаггы рхы алафырхит...

Амшын ахыкэ саваланы сышнеиуаз, афатэ аффы ансаха, схэыцракэа наф инаспырцит. Акрыфарта сныфналеит. Егьа ажэфан иалаларггы, адгьыл ахь ихнымхэыр шамуеипш апсаатэ, егьа ус урыштыазарггы, дад, Алиас...

Акрыфара сшафыз, аценцыыр салпшны саанапшит. Аулиц ахэаихуцэо игылан цшь-етажкны еихагылаз хыбра дук. Ашыака цшыркцакэа абартца тбаа иатцагылан. Ахыбра ахата ахыц еипш аеырхэаны... Избахьоушэа... Иабазбахьоу?

Сандэылцоуп иангэаста. Ашыаардын амтэыжэфа еипш, аеырхэаны ахыб афы ианын «Абхазия» хэа. Асасааирта... Абри асасааирта... Амшын аганахьала, апхьатэкыа рфотокэа еицтырхит. Абратэкыа игылан. Асасааирта рызкэа еиархан. Абрирахь, иармарахьала (издыруан ацсараа ртас, аеухэша ахата диваиргылоит иаргыарахьала, иармарахьала иваиргыло ипхэыс, ма бзиа иибо лоуп) Арутан ишка леаарнаашэа дгылоуп Мсыгэда. Афото иатцафуп ашыкэс. Аибашьра камлацыт, аинститут итан. Абри мацараггы лаецныхэаны... Дышпасацэажэеи! Уаха акы аасызламхэазакэа!.. Снапшны, Ацсара зшыапафы ишытоу ашыха збауа акэым, адунеи атыхэахь сыкэтцны сцарггы, ацсараа хказшыак сзацэымцо-заап. Хгэы итатэкыоу иаахтны ахэара хцэымгуп. Мфасфык дахбар, дахтахзамзарггы, умфыхытц, атэыцакэак нахкылап хэа дыхтакхуеит. Дуцэымгуп, аха дсасуп. Иууалуп. Дапсамзар? Илахэатэын. Иабатэи патукэтцараз, пхашьараз, иабатэи гэшатараз... Адица лыблакэа!.. Ускан акэмыз иахаггы ианхэатэыз!

Абиблиотекафы сышнеиз, Акэа утафзам хэа ашэкэы шырымтаз, ашэкэкэа рацэаны имтацаны, афра-апхьара иафыз арпыск снаиватэан, иидахымыз шэкэык имхны, сапхьозшэа

ќацаны сшахэапшуаз, амш нтэаанза сызфыз, еидысхэыцлаз
зыбтахузеи. Мсыгэда уажэшьта аоны дќалоит анысгэахэ,
сфынасхеит лара лышка. «Басла ацха уќэгыланы уаанапшыр,
лашта хэычы унтапшуеит». Иаасгэалашеит анышэынтрафы
дназгаз ашофер тахмада цатца-ќытрацэ иихэаз. Исхаштыз,
абиблиотекафы сантэаз, ацсаратэык сибандаз, атара ицо-
заап, ишыапы дахзыќэымќызаап ихэарын хэа санхэыцуаз,
философиатэ зтаара дуќэак ртак зыцшаауа ихэыцшыа
сытаны, сыцламхэа снапы атаргэа, сыблокнот инанцо, иеи-
ќэсыршеит Мсыгэда илысташа азтаараќэа. Азтаараќэа
ратќыс, алекция иапхыо итезискэа иаха иреицшын, избан-
зар исызбеит, сеазыќастеит, ацэажэаха лымтаќэа, сгэы
иаатоу зегы лахэаны сындэылтны сцарц. Шэара, хзыхшаз
абасеицш иќашэцаќэахыоу ирыхќыаны, хара!.. Санаафэахо
сыблокнот снахэапшлап.

Зынзаск сырхымцшылап лыблаќэа. Исхэап, исхэазап!..
Саналго уеизгы-уеизгы ихсыркэшап абас: «Бара бхата-
цсата лоуп быцха! Бара ибдыруама, уии сареи уахык шаанза
хыбраќ атќа хшеицыќаз?! Ааи, ааи, ашыжьшара хэица-
пылеит, ахэыштаарафы амца еицеиќэахтеит!» Иарбану
сызлеигзо, ма сызцэыпхашы. Амра иацэшэаноуп анышэ
изхэыццало ацэыслампыр. Амра, зегы цсыс ирхоу. Анасыц
цсыс иахоузеи? Аиаша. Усгы хамфэасыфцэоуп, хцаанза уахь,
хынхэышыа ахыамам, еигып, Адига, ара хшыќоу, уи амра
аблаќэа хартэпшыр, мамзар уажэшьтан, ацсараа ирхэар
ќалоит, хадгыл ацэа хзыпфеуам, шэызќэатыц хамам араќа
хэа. Абас дхэыццоуп хымцада, уи ауа луаз ажэа зсалхэаз
Мсыгэда. Цаны, лара лызќэатыц Ацсара изыќамлеит, аха
зызќэатыц ацсамыз... Лыцстазаара атќыс инеихаз – лына-
мыс ахтнылтеит, амра налцхарц днахеит, иашак абасќак
шыќэса ихызфоз атта.

Бахынхо, ақыта мацара акэым, ахабла, уахь мфэахытыр-
таќэас иамоу, зегы аќыад ианцаны ианиста, атаксист
шэацхэара данца, саахынхэын, лашта хэыцафы стэан акраа-
мта. Цыанат бахча иантицоз хани хаби, гэаќрала, хыаацэгала
ахшара боулааит хэа хан данлыкэшэиуаз, цхзашала ифатца-
хэы ааирыхларц ќэадас ианиќэитцоз хаб, дафэа шэипхызк-

гы нарышьтеитцеит ашыцьеггы. Аиаша хэыңсас иазпцтэеит ашьеи алабжыши. Ареволиуциақәа, айбашьрақәа... Уахьынза хазцарызеи...

Мсыгәда лыцкәын сакәыз цышьаны, иаины иансыдашшылоз, сара сзызхәыцуаз зынзаск даеакын. Схы самхабзиан. Исымазаап, аусеилкаара азыхәан ииашаны абафхатәра. Сгәы иаатаз зеггы лара лахәара ацымхәрас, лара лгәы иаатаз зеггы лсырхәеит. Хәычы-хәычла, далахало... Хәарада, аиурист исәеңнихәаша кастагәышьеит, аха... Иаххәап, аусеилкааф азин имам, итцтаауа ауафы, игәра игартә джваны, нас иаархәны убри агәрагара ихы иаирхәар. Зеггы еилыбкаар ицъабшьашт, дсыздырзомзаарын бхәашт. Сызлабдыррызеи, хәицәызижътеи хәышықәса ирықәуп, насггы хәнеицаныз мфак ацыхәтәантәи афышықәсак, бара бзыхәан сара афаха сифызан. Ах, Адица, еилыскааз убриоуп, исыздыруам изакә мчу, аха мчык ихананажьуам иахыркъацәаны абзиабараггы, иахыркъацәаны ацәымг-раггы. Азиас ишамоу еиңш, интыцтыр камло, ахатәы зышьтра, харггы зышьтрак хтацалоуп. Хантыцтыр – хаахьнархәуеит. Егьюурым. Уаха цсыхәа ыкамзар акәхарын. Азахәа ашьапы хыблаар ишахылфеиауеиңш ашьакар, цьюуки рыцәгәара итанархаз хабзиабара иахылфеиааит акы – ацсараа цытфык рыбла хнатит.

Бан ашта дантышәца инаркны, дахьыфназ, дшыфназ бхаҭа иббеит. Иббеит, аха сара ишызбатцәкьаз акәым. Атакси Ацсара инеиаанза, шәара шәахьынхо цшааны, бара биманы даанза, ацхәыс мацкъашьацкьа, ацхәыс еикәцаб, аҭаца луада шылмырхиара, илахфыхза ирхиаз луада, еиңшхахьан ацсы дахьыкфәу – банааиз ишыббаз. Цкьа бахәапшу афны ахаҭа? Аҭахмада цатца-кьатрацә, Мсыгәда машьынала Аруҭан инышәынтрафы дназгалоз, лгәыла, аштафы хәхьтәаз исеихәон убри афны аҭоурых. Амхәцьырра иагаз азәы итәызаарын. Кәара хәхәла ика-цоуп. Атзамцкәа фхаракны, етажкоуп икоу. Шака шықәса уаф дыфнамыз, ашьтахь, рацхьаза ифналаз дарбану, зеггы идьуран аҭахмада цатца-кьатрацә. Ашьхымзатра тацәыр, ашхырцәагь ишыркуеиңш, иаазымцыхьашәоз зеггы фналон.

Афнытқа уаха амкуа иантәы, амәтәы шыақақаа нарсны, рхыбрақаа ҕкыаза, аҕаҕара хәычкәа, акәымрақаа аҕаҕшыра иалагеит. Ашытахыка, аҕхыака, аганқаа... Уимоу, ахыбраҕыы ауада хәычкәа ыкәкартеит. Еипшхеит уи афны абардра иатәахыз атла. Абас иаҕаҕатқаз кәымран бан дахыфназ. Адәахыала унахәапшыр, ҕцарасгыы иуатәаушыарымызт. Ахалуада уныфналар, ахыҕара шәны, атзамцкәа ақбаад кыдцаны, аҕенцыыркәа ихарцыпсараха, акыдыршәылақәа рыдкнахаланы... Уахындәылтцуаз, иббеит, лашта акалт инадсыло, ииасны ицоит Басла. Амтәыжәақәа хәадышышь, агәашәаҕытәкыа игылоуп аҕслыш. Афнгы дзахлозаарын. Убас илырхазалоуп Арутан инышәынтра злакалқаз. Лызәхра бзиа аҕара мацара акәым, агәылацәагыы алалырхаит. Бара банаи, икалаз ианышәахыан, рыҕедыртынчхыан, ибымбеит, дыпсаанза, лыпсы айқәырхаразы урт икартоз, данпсы шака итәуоз. Иаххәоит, изылшахыада акәымзар, аҕыныш-қацаа иткыс уиааины уатцәы узыххәыша аус иахыа икаумтцароуп хәа, аха дарбану изатәеишыахыоу уи афыз аанасып. Схазоуп изысхәо ари. Схы сазгәаан, аҕенынтәарак чаҕа сәахы ифасымгеит. Мсыгәа исымтцалыргылаз аҕеицыка сахыацәхасыз, бҕеицыка сәасыркыашыуам хәа...

Ибасхәап аханатә.

Аҕсра иацәшәаз абзацәа ахыыржуаз днанагеит хәа аҕсараа ирхәо ажәаҕка, лара лзыхәан ирызбазшәа изнаалоз уи аҕхәыс, бара баннеи дахыкҕаз луада хәычы ашәхымс санынхыт, али-пци рыла схәы рхианы иныкәлыргылеит икәашза асталқәыршә ыкәыршәны, ауада агәтатәкыа игылаз астал гҕежхәычы. «Беседа за круглым столом», – хәа бзамыкәаракгы насхәеит. Иказаап шышкәамс хкык, знызатәык акәтаҕ цаны иахпсаауа. Сыламыс иапыраскуа, исыздыруамызт луаз ажәа ахәара убри ашышкәамс дҕеицшнатәуаз. Сара исыздыруамызт, аха, сгәанала, илдыруан лара.

Дахынхоз пшааны, иахыатәи хәицәажәара нахагзар сҕахуп хәа саннеи, убас дсеигәыргҕеит, зегы ланажыны, лышәхымс дхытцызшәа лыцкәын Баз, бнеизшәа, сан боуп хәа лабхәазшәа бара.

– Акрыфаны сыкоуп, – схэан, ашәсақәа зныз асаан наҕ снахейт, абыста анызба сгәы атцшыаара ишалагазгы. Шәыфны саннеилак ишылхәалоз еицш:

– Ғатақәак унарыцха, нан, – лхәеит. – Ҷыдала уара узыхәан афатә ҕасымтцейт. Иацы, амҕыша, Баз, зацхьа цсра соуша, ихәы сыманы сцейт. Идимкылейт. Цаса изынастилон Адица лыхьзала. Иҕабуп, сахәшья хәа ашәҕәы ааишьтуан, – атумбачка амгәа иааҕылгейт шәҕәы бҕыыцқәак, еиқәырчаҕәа, акыр зхытцуаз салам шәҕәқәак. Наҕ инталтцейт. – Уажәы сара шсакәу идырзар акәхап, «не принимает» рхәеит, иргьежыны иааргейт. Унацха, нан...

– Исфазом, ибзеилымкаазои, бчеицыка сфом! – схәеит иаахжәаны. Абжьяацны ажәа цыбарак анысҕытцкыалак, ихәаны салгаанза сахьхәуан. Уажәы сахьхәы акәым, ице-гыы ицыбараз ажәақәа хәатәын сгәахәт. «Бара, ибыхшаз зчеицыка имфаз, сара соума бчеицыка иабырҕкыашьюа, бара боума сара лас сзыцхьазо!»

– Уиашоуп, нан, уиашоуп, сара счеицыка уаҕоу ифааит, – асаанқәа неидкыланы астал иаакәылхит. Арыжәтәи аваза ианыз арасеи, аҕынцыыхәеи аанлыжыит. – Иахья уанызба, сгәалақәа хыжжын, ишакәым суацәажәеит, аха исхәаз... Насыц шәымазар стәхын, нан, насыц! Сара сзылхәдахаз, ма сыцха илоуп схәан, аха... Сара сакәым, уигы илыхьзейт. Мчыла ухы узшом.

– Зегьрейха сгәы иалсыз, акыр лхароушәа, сан далатцаны бцәажәеит. Саб изыхәан ибтаху хәала, избанзар уи... – сыҕеныскылейт, исамхахәарц акы аасыгымхейт Баз атапанча ииркит хәа. – Сан акы лзызхәаз!..– Атаҕын аасырҕатцымытцын, еиҕа сцыыба интастцейт.

– Уаха, уцхамшьан, – игәастейт еснаҕ илхәоз ажәа «нан» шацлымтцаз. «Иахаҕы еиҕуп. Имцу апатуеиқәцара шаҕа хара ҳацәцо, аиаша иаха ҳазааигәахоит».

– Скоумыжыын, мчымхарак санақәшәалак. Абжьяацны, зегьрыла санбзиоу, сызшаз ибзиабарагыы сызхоит. Сара сзыхәан акәызма сыцха тацас дзылгәацхоз уан?! Адицеи уареи шәеицәызра зыхьҕаз аилкаара уашьтоуп, усами? Ус анакәха, иаачха, узырфы. Илхароуп, ирацәазоуп илхароу

уан. Ланацалбеит, ларгы дыцхэисуп, сара исыхыыз, исыгхаз схаца сшагаз лбон, сыцха ус дылзымныкээр акэын. Сара сакэым, Ацсара иахақырлоз Алахэа Еикэатцагы дналатцаны, дызлахаицгузеи шэара абас ишэызыныкээз, лара лхата...

– Сани сареи мап лцаахамкит Адица! – Сеггыцагылеит. Имцабзха исыцралалоз ацхашыара гэагла иаахэит. – Сара ишсахауаз: «Бара насыцс бзауз ицсы штоу цыанат дцоит», – хэа леицхэахыан Мацыгана. Ларгы!.. Ашкол хшалгалак хаибагарц хшыказ, зеггы лхарштны, ахатцеиба, илыцэлацоу апхацаа змоу!.. – Уеынкыл, иуатэам, ухаца уланаркэуеит схэон сгэанала, аха иауамызт, хынкылашыа сымамызт. – Сылжэон! Дидтэалаз ахатцеиба!

– Уара акгы узымдыруоу, газас сыцхыазаны сацаажэара уацу?

– Иарбану издыруазарц ибтаху? Асабшаэны дшызбац дыкан, хаицын. Амэыша ашыжымтан шаанза днеин, дсыцхыаны, уаха цсыхэа ыкам, хаицыртцеит лхэан, даакэгыжежаан, уаха акы аасамхэазакэа, дцеит, дцазеит.

– Уатцуаха хата дцараны иахыеицш хаоны ааигэаранза днаскэоугеит?

– Ааи, ахэы ханынхыт, шэыоны унадыцшыло...

– Шэара шэанеицыртц азэггы дылзыцшны иумбазеи? Ма аоны даннеи иуалымхэазеи? Сара икастцаз ацэгъара аткыс еитцазам уара уангы икалцаз, еитцазам! Убастцакыа сызлахэа. – Дцагылеит. Мап, Адица, уи длеицшны дсымбеит илзышьтымхыша агэырца хыанта иатцоу, зкар хеу. Мшкэак анцы, саназхэыц еилыскааит. Гэнахара дук каитцеит, иакэымк импыцкыет ауафы, идыз ахара ишэарц азыхэан иахтнитеит иламыс. Уинахыс ихы азин аицазаап ыгыгэаала ацаажэара. Дысхагылан, дсыхаапшуан. – Уара уцсычереи уан луафымреи роуп Адицеи уареи шэеицэзырзыз. Асабшаэны шэыбзиахэха шэеицыртцит, амэыша ауаха хата дцеит, уаха акгы уздырзом? – Таблеткак лфы инталыршэын, азы нашыталцеит. Схахыгы имааизеит агэыххэшэы шылжэыз. Уи сазхэыцыртэ сыкамызт. – Узырцла. Уани уареи ацэгъа шэыбжыасхэарц акэым, аиаша удыруазар, икалоит, уацхыака цыара иухэар. Асабшаэны Адицеи

уареи шәәнеипырт, аоны дааианза уани лареи еикәшәеит. Дылзыңшын. Убас длацәажәеит, лымала лҗылзымшыуа аҗынза дналгеит. – Сан лыбжы лхатцаны рҗаалырхеит изалхәоз бара бакәышшә. – Алиас иабгы саргы тацак леипш бахбон. Бара биаанзагы гхак лыххьан бан. Уи ланахажыт. Мап ицәылкхьан бзиа илбоз...

– Исзеилымкааит. Дарбан? Адица диаанзагы бара?... Мап зцәыбкыда?

– Сара мап зцәыскызи, дара, аҗсараа рыламыс мап шацәыркызи уажәштан халацәажәап. Узырҗла. Уи ланахажыт, лхәеит, бан. Ахьз бааҗс анылхылагы, ухәан-схәанк еипш ирхаштып, уи азыхәан хачкәын игәы хазхәуам ххәеит, аха, ишыббо, бан ауафы дылхыршыаит. Тынхеи-тынци, хаблеи қыҗеи хазрылцуам, хашны бахзынарғылом Мсыгәда лыҗха. Хачкәын ида дхамазам. Пхәыс данааимга, данымҗеиа, инеихәлацәеит ххәыштаара. Анра-хшара мчы аманы иҗазар, иаахәаны сбыхәоит, доушьт, доушьт Алиас. Иаби сареи хадсы танаты бшыапы хашта итабыргыланы иаауам... – ашәкәы даҗхьозшә сан лажәакәа рхәара дшаҗыз:

– Лара... Адица... Уаха акгы лымхәазеи лара? – лажәа снапыҗлеит.

– Илхәаз акызатцәыкоуп. Уара узын иихәозеи хәа дна-лазтааит. «Иаби сареи хидкәылахьеит, аҗа ихархәахьеит» лхәеит.

– Уи мцуп! Егысыдымқәылеит, аҗагы сыдмырхәеит.

– Зны длыхәеит, длашыапкит, даҗазны аеҗныхәа д-лыргеит...

Аеҗныхәа... Лара лзыхәан зегь реиха ихьантаз ажәа!.. Сара саҗара издыруада Адица лхыламырҗәра.

– Лыҗсы еивтахо аоны днеит Адица. Аухантәарак убас дцәыуон, лгәы кыдшәоз җыышьеит. Акгы лхарам, нан, Алиас иан акгы лхарам, зегы зхароу сара соуп хәа, сшыамхы арсны, лкаруат аҗхәа сгылан... Сыҗхазатә лынасыҗгы нахтныстеит, зны иҗасцаз. Ианааша, иаха маҗк данаатынчха, слацәажәеит Адица. Иан ус анбалхәа, егырт итынхацәагы быжәлоит. Псҗазаара шәыртараны иҗазам. Адица, нан, аиаша сахәа, бара бзиа бибатәҗьома Алиас анысхәа, бха-җы егызлаабгазаеи

убри афыз аздаара, уи иңсы тоуп сара сзын, аха излалхээз ала, иара насың имазарц азыхэан... Илхээз зутахузеи. Ус акэзар, бзиа бибатцэкьозар, бца, дыпшаа, шэыбнал хэа ласхэеит. Дсыштит уара уахь. Пытрак ишэызхаша хэа парақэакгы лыстеит. Дааит афныка дхынхэны. Уаха ишцакалтоз. Уфымтрала, шэеипыртца уакэшахатхеит. Маңыганеи лареи иеибырхээз, лтагылазаашья шеиликааз, зеггы зутахузеи, сара саныкэырца аухатцэкья диццеит...

– Адица илтахны диццомызт Маңыгана. Ибхэо иашазам, ииашазам! Ма дымцаирсит, мамзарггы шэара дишөтеит, – зынзаск исхаштит изасхэоз бара бан шлакэыз. Стацкэым астал иныкэсыкшан, сыңсы еихэлахо, абартцахь сындэылцит. – Усоуп шэшыкоу еихабацакэак, шэыгэнахарақэа анхахь-залак, харак хамоушэа, хара ихакэшэыжьюеит. Ишынеибакэу зеггы зхароу бара боуп. Бара бакэмызтггы, Адицеи сареи, ханасың халагэырго, адэы хакэзаарын.

Саахынхэны сныфнашылан, ауатка нтафэаны, ажэак мхэакэа, изжэит. Убриаамтазоуп ианызбаз, лгэы лнапы адыргэғэала, лэырхэаны дыштэаз. Рыцхашьарак сгэатцаф ифыхеит хэа басхэар бызжьеит. Ах, анацалбеит, ацстазаара ианарцэымсалак угэы, убзггы шака ихаамхозеи! Алхас дахьуафыбжастэыз аамыштахь, ығығэала сзымцаажэартэ еиңш...

Днасыхэаңшит. Уажэы зынзаск еиңшымызт шэыблақэа. Бара быблақэа, агэаареи ахьаи нархыларггы, изыхтаалаз азиа ишататцааху еиңш азыхьцкья, пхаррак рыцыпхаауеит. Сгэы хахэханы стэан акэымзар, гэатцаа зызтоударбаныз згэатца тнамшьаарыз, уи ацхэыс лыблақэа ирхыз ахьаи, хэаа змамыз агэырфөи. Схы саиаины, исылсыршаз акызатцэыкоуп, ажэак сфыцмыршэакэа сылзызырфөит. Исхаштит аблокнот ианыстцаз азцарақэа. Илхээз мацара акэым, ибахар акэын лхэашья. Ускан иаха рыгэраггы бгон, иаха бгэатцафгы инеиуан. Лхэашья уеизггы исылшом бзанцара, ибзеитасхэап схы-сгэафы ишышьақэгылаз, ауах ислырбаз асалам шэкэкэа рыла ишьақэырғэғэоу, уи луаз ажэа. Ибзеитасхэап лара лажэакэа ныбжыаршэуа.

Ацстазаара ахата иреиңгу афантаст иахьызымызбуа афнытэ, халагап уи, шарциетцэеиңш ифыцхаханы, хэылцие-

тәеипш инташәаз абзиабара азбахә, ишалаго еипш алакә-хәәщәа ражәабжь.

Геи-шьхеи еимаркуа ишьтаз қыта бзиақ ағы, хар змамыз ҫ-таацәарак рыҫнаҫағы иит, ирызхаит арҫызбаки пхәызбаки. Дара рыпсқәа еихәләтәхәанзагы, инапшуаз ақыакәа еиларҫахьан урт рынасып. Хқыҫағы иҫам даеа цыоуки, урт ащыҫа, уи ахәзеи, уи афызеи раҫара еиқәнаго рхәон. Изҫахыз реигәыргьон, изцәымғыз ашьыцра еиқәатцәа иарцәомызт. Атлеи азахәеи рееикәдыршарц азыхәан дгылк еицы-қәиааны, мҫак, ҫадаҫа, амра ашҫа аҫеира шыруалу еипш, арпызбеи апхәызбеи, ишыхәычыз мҫак еицықәлеит. Рқытан ашҫол иҫалеит, ианалга, рхы дырхеит иахьынеиҳаз, изыхшаз дыргәыргьарц, излыҫыз ирыхәарц. Апхәызба даеа хатҫакгы игәы лызҫахьан, цаны, лара латҫкыс қарала акыр илеиҳабыз. (Заа ибдыруаз, Адица, заҫхьаҫа бара дбабхараны иҫаз. Цаны, бара бзыцҫаз иеипш, дхатцеибамызт). Ицьюушьаша, ари ақытан наҫьнатә аахыс бжеиҳаращык мҫас изқәылоз – хаала иамуазар, мчыла хәа амҫа данымлеит уи ахатца. Дыҫан, гәыҫрада дыпшын.

Уажәы маҫк халзызырщып лхатә: «Ахьта цәгыи аарҫара гәгәеи роуп, нан, аҫиаа иалшо узырдыруа. Даеа цыоуки ирықәыжьны, мамзаргы аамҫа иахаратәны схы сыхьхарц сағым. Исыду ахара сшәарц азыхәан сыламыс затәс иҫас-цеит, уигы азымхеит умхәозар. Убас ишыҫоугы, ар ирным-иаз дхатца гәгәоуп. Реиҳа ианышәҫа ашәыртла ахьта баапс асыр... Ахьта, аха убасеипш иҫаз хьтан, дарбаныз згәатцәахы амыртцаарыз. Уара уҫҫазаара затҫык акәзар, уеигзарым, иахтнупа, аха уара унапағы ианыҫалалак даеащыоуки рлахьынҫа!.. Ибҫахызар бнапала ишы, ибҫахызар еиқәырха сыҫқәынцәа, бара ҫрак ибыцҫшааз башьцәа хәа лшьамхы арсны уан уапхьа дангылалак, цҫазаарак иаҫсуа уаб илаб-жышқәа анубалак, ухаҫа, ахәагәатцәа узҫамзар, ухы уха-штүеит, уҫҫазаара быбыцк иапсамкәа иубоит. Алакә ағы азбахә рхәоит гәылшьапк. Мызкы, щымз рахьтә знык аҫыҫара иааҫыҫуан. Ауащҫы днарҫон. Иҫон ихынхәны. Хара хқыҫа иаҫауаз ихьзцәҫа Самсон акәын, хьызшьарас ирҫахьан Алахәа Еиқәатцәа хәа»...

Амцапшь җасыхъан, сцәа сынтазызааит, Адица, уи ихъз... Исахауан илхәоз: «Уи ихъша убаскак ицәгъан, даауеит ухәар, уаха ртахзамызт, рыбз рыхәләшәон. Ифаттахәхаз раткыс еигъхомызт руафра рцәырзны адәы иқәирхоз. Афыртын ххысны ицап хәа зхы лазыркәуаз...», аха сахътәаз сзымгыло, сшьамхкәа кәадахеит. Скъышә иныкәыххит. «Самсон дарбану? Самсон Григоричу?» – хәа слазцаарц. Ғысымтзеит. Мшкәак анцы, Мсыгәда лынарцә мәахь днаскъаганы, баргъы бхатца иахъ банца, убасеипш сназхәыцит. Избан, Фриц ихъз анылфәйткъа, акгъы зысымхәазеи? Аа, иббома, иабакоу схапыцкәа хәа сналагар... Исымхәеит, избанзар иареи сареи хус ахкылсуаз сыздыруамызт ауха. «Имцуп. Иумхәеит, избанзар убжыы ухәләшәеит ихъз ануаха. Аханатәгъы улагы уаргъы шәицәшәаноуп уи... Угәйткъара аткыс уиааины иузхәазтгъы. Сара исхара, лара илхара, даеа мтәыжәа еикәатцәак иарлашьцама, ишакәхалак, хайнасыпымхеит быпцхаи сареи, аха уеизгъы бара дахъбыхшаз азыхәан Адица, сара исылшеит акызатцәык – ибзаазгеит агәыргъафхәаша. Самсон Григорич абахта дтакуп». Иузхәазтгъы абарт ажәакәа, издыруадаз лацәал иахурцаргъы. Ахалал анахтиуа иаххәо ажәа бзиақәа ицсы антоу изахамхәозеи?..

Инаццаны, илхәо хазызырөып:

– Ацхынраз ацсшьарамшкәа хаман. Хқытафы хакан. Иара ихаблеи сара схаблеи еицәыхароуп, аусхәарта хабжьоуп. Амра аташәаразы ианаалакәлак, сан сналфаччар уаха лтахзамызт, сахьцоз лдыруан. Агәашә сынттыцуан. Иаакәыршаны ашәацыцап еихашьшы, хара ххабла акалт афы икоуп дәхәыпшк. Ауафызатцә иашта иакароуп. Амфасфы днымәахытцны ицсы ааитеикырц, аус зуа днатәаны ицхзы наилаирбарц, адәхәыпш акны жәынгъы-ғангъы ршьапкәа арсны игылоуп арымзкәа. Убри адәхәыпш акноуп, ачара акнытә ишаауаз, агитара кны, ифызцәа ицны, ашәархәарц, иаатәарц иахнымәхытцыз Баз, сычкәын ифызцәеи иареи... Абаскак шықәса анцы ашьтахь, атыхәтәан хәхьеипырцыз знызатцәык сацәажәара ихы иатәаишьарц сиашьапкуа санихәа Арутан... Уи, исықәнагоз ансыхъзатәы уажәшьтан халацәажәап. Исгәалашәоит, амза ттәааза

икыдын. Арымз ҳақәтәоуп иареи сареи ххала. Ҳахшыџ
пыруа, ажәџан иналалоит. Ҳналаџшуеит ҳаџақа ишьџоу
ақыџа. Иҫы-иџы ихаччо, длафмаџараха, ус ҟааитит: «Бҟәы
иааџаху, бҟы иааџшәо ибзыҟасымџо ҳәа еҟыҟам. Иҟәа, уаҟа
аџахзам. Ахәылџаз абрахь, ҳаиқәшәарџахь санаауаз, сахџан
шәыра дуззак азнатҟәҟа аџара каҟьны избеит». Илаф сҟе-
нақәыршәаны, сарҟы инаицсырҟызит, ашәҟәқәа џаџаны
изласзааигаз ишәыра снапы ақәкуа: «Акалбаса аамышьџахь
акҟы зџамлацыз абри ушәыра итоуџазар акәхап?»

Ахаџа имаза леимхәозароуп аџхәыс. – Иҟәеит иара. –
Исџәахит џәа змам аџара. Ҳалаџәажәап иалххыша.

– Аҟны ҳарҟылап. Аџенџыырқәа џбааны, џбаны еиха-
ҟыланы, – сҟәеит сара.

– Баанҟас. Аҟны ҳарҟылаанза, нарџаа рџара уханаршџа
ачара аауроуп, – иҟәеит иара.

– Уиҟы бзиоуп, иашоуп, сыџсахаара, аха даҟеакҟы хәы-
цырџас исымоуп. Ныҟәара хџап. Азәҟы ҳахызымдыруа,
иаҳамбаџ ақалақьқәа!.. – сҟәеит сара.

– Иаҳамбаџ атәылақәа, ахәынџқаррақәа! Ҳшаахынхәлак
ихарҟылоит аҟны. Бышьқьыруа, ауадақәа бнарыџныс-
аарыџнысуа брыџноуп. Ахәыџқәа азәы ашџаҟы дыхәмар-
уеит, даҟеазәы ҟыц аныҟәашьа иџоит, ахџатәи дкьаасуеит
агараҟы... Уажәшьџа уи зегҟы ҟаџаны ҳаналга, астипендиа
ансоулак, еиџааххәап галстукк, избанзар абрахь санаауаз,
нан, уан дукәыхшоуп, абри агалстук ухәда иахоуиҟџеи
иџуазеи лхәеит сан.

– Иабахџаху аџара!.. Иабахџаху аҟны... Иабахџаху атәым
тәылақәа!..

– Сҟәы иахәоит аиаша аныбхәо... – иҟәан, инапқәа... Ашь-
џахь акыр шықәса сыхәда, сзамџа иахькьысуазшәа избоз
инапы... Шаҟантә сахьхәызеи инапы сахьнахаз. Избан, изы-
сымузеи сҟәыдикилар... Знызатҟәык сҟәыдикилахьазтҟы...
Уаҟы имыхәазо хҟахәаны ҳазмаз... Ибзианы исҟәалашәоит,
атх иалхәхәа џсаатәк аҟыџыбҟы ааџит. Аџхынра агәазы
акәын, апҟақәа...

Лажәа снапџлан: «Нанхәа мза азыхәан акәын. Иаашар
нанхәа џажәан», – сҟәеит. Иџыашьаны даасҟаџшит.

– Ииашоуп, иаашар нанхәа җажәан. Уара иалудыраа-уазеи?

– Адокументқәа. Исзеилымкаауа, Арутан дантарк изим-хәазеи ауха дахыыказ? Бзиа избози сареи хайцын, шәлазцаа ихәар... Алиби хәа иашытоуп, уи еиғыыз алиби абаказ иара изыхәан.

– Сара сақара иаргәақхьада уи азтцаара. Зны абас сгәи иаанагоит. Атх агәи еиғнашаанза, ааигәа-сигәа уағ днымхазо, адәхәыңша җыңхәызбаклымацара, арпыс... Убасеиңхьзы баапысхыларын, уажәи иара дзымтәуаз иахәшыцәа рашта старыжыломызт. Сигәнаха игароуп, изимхәазеи, сзихьчазеи... Сцәа пнаеындаз, димоуп рхәандаз, иаха исзеиғын. Даҗа-зынғы убас сгәи иаанагоит, исхәаргы акгы исыхәом, ларгы баша дсырзуеит, ма лара адәи дықәзааит ихәазар... Сыхьз-сыңша ихьчама, сыңстазаара ихьчама, ишакәхалак, сара схы сазынижыт. Сара схала снейр, исхәар... акасса рхәны аусхәартә анырыблыз асаат... Иареи сареи ханеиңыртыз... Сара сшахәтуп, иареи сареи хайпырцит асаат хца рзыхәан. Шәи азцаа акарул, аусхәартә амца акны иблит асаат аказы. Уаха акгы. Хәзуазар, хайцызуан, хайкәхозар, хәыңьеггы хайкәхон. Ауха сахыыказ здыруаз сан, Арутан дшыргаз анлаха... Иаңсам атацәа хшеилалаз ахәара. Уртқәа атәыц иағызтоуп, азы иаго дызхьынхалаз атәыц. Арутан иҗыхра азыхәан реиха шахәтра зураны иказ җысымтзеит. Сан, саб, сашыцәа ракәым, урт дара ртәала ихәыцит, аха улазцаа уан, уара узыхшаз, уажәи сыңха тацас дзатәазымшьаз, лара лакәзми исазхәоз, ииашаны икабтзеит Арсана бахыццаз, Арутан акгы бихәомызт, баша бхы бырзуан, бтынхацәагы бықәзуан хәа?! Сахькылнагаз убоит. Аңсра иацәшәаз, абза-цәа ахьыржуаз днанагеит. Сара, акгы шихарам зыблала избаз, издыруаз сакәым, инытцак хқытаҗы хәатәыс ирымаз, азәгы агәра шимгоз, Арутан уи аҗыза ацәгәра шыкаимтцоз акәын. – Ажәа «инытцак» анылхәоз, лыбжыи аалырхәыцит, уи ажәа зызкыз рхәашыа калтцозшәа. – Ускан мацароума, акыр шықәсагы, шакаҗы слымха итархәоз, харада дызгәышьбоит, хкасса рхәны, аусхәартә зыблыз, ипәтца далаччо адәи дықәуп хәа. Бламысдоуп хәа ақыта салызцада? Акгы зхарамыз

ауафы дантарк дыззымышхчаз ракәзами? Издыруеит, нан, егъа сҳәаргы, акгы ишысмышәо. Сара азәыр сиқәзбауа сыкахума!.. Сара сзықәшәаз еицәагы сақәшәахгы, Арутан ииашара ааңшуандаз! Знык акәзам уи сара данысшыыз. Уңсы шңанхоз сҳәозшәа, ынтәгы... Ихарамкәа дтакын зхәозгы, уажәы, ахыз бааңс, амахагъа хәа ахыз анихыла... Уажәтәигы анацла, аханатәгы иееимыз уафызаарын рхәеит. Ихызтада, аңсра аткыс еицәоу, ахыз бааңс?.. – Абыржәы затәык лзам-щақәа инархыкәкәеит лылабжышқәа. – Сара схаҭа, ухаҭы, иузаагашам, аха, сара схаҭа агәра дсыргеит... Иуаҳазар акәхап, ашыақәтәара ҭамларц, бзиараха Анцәа ирдигалааит, абыргцәа неины иархәеит Арутан, ақыҭа уалтц хәа. «Хара сыдым, шәанаҭьалбеит, сан хатәы пхәысс даасхәааит убри аңхәыс лҭы ус сымазар», – ихәеит. Ирхәо рҭамшәо еилахеит абыргцәа. Ашыҭахь...

– Уи сара издыруеит. Ахәса алырхит бара ибазтаарц. Бара ибхәаз зынзаск даҭеакын... Хатҭеи пхәыси реиңш шәыҭоушәа, агәаңхеибашьара ду шәыбжьоушәа. Исзеилкаауам, избан, ус зыбхәазеи? Иарбану ииашоу?

– Хәиқәшәаны, хәицәажәаратәҭьа иҭахымызт иара гәаҭ. Санхәыцуа... Иараби, адунеи мыжда, шаҭа рыцхара аҭрагәоузеи. Ишиҭахзамыз, мчылатәҭьа днеиртә иҭастеит убри, анкьа зны хәхьеиңырцыз адәхәыңш аҭы. Уаазыршәы. Сашьцәа, сан, саб акыр рыхьыр хәа сшәама, сыбзиабара рыхтныстдама, ирыхтныстдама сыпстазаара аткыс инеихаз, схы аиқәырхара сашьталама, уи зегы уара иабоуҭаху. Аазаб еиқәатцәа ихыганы дхынхәит. Исгәалашәоит, сара, аңхамшья, аҭаҭыныртә дшалаз снеит. Сара егъа сҳәазаргы, иара зтаара затәыкоуп иситаз: «Сара сзыхәан уажәшыҭа зегьакоуп, Мсыгәда, аха уеизгы исахәа аиаша, баргы агәра бҭама исхаратәҭьаны старкит – хәа?» Иасхәоз, сара, абзамыҭә, дызжьарауааз, агәра згеит хәа иасхәарауаз. Иаха еиҭын. Убри ашыҭахьгы уаха изаҭахыз хәиқәшәара, хәатәыс исымаз, аха...

Абарт ажәақәа анылхәа, сқьышә иаакәыххит исалхәарц, избәхьаз документк. Бара избаныстдап уи, Адица: «Иааиуа асабша ауха, амра аңташәалак инаркны, хәдәхәыңш аҭы

сузыңшуп. Суашьапкны сухэоит, саат затэык иадамхарггы унеи. Издыруеит, абзиабара акэым, ацэымгратэьаггы сацсам, аха абри, атыхэтэан сызухээз анынауыгза, уанымнеи, сара уаха уинахыс акггы сызнымхеит...» Лхы иазылуа хэа илхээз абаттаху, иахэаантэо лыхыз лыжэла атцафуп. Сгэанала, ашэжэыбгыц ицыба изтахаз уиоуп, ианизылфы инаркны ахтыскэа убас ицон, уи игэалашэартэ дыкамызт. Ицырка цыбафы иахэшэцэа ирбеит. Дызшыыз иус анырызбуаз, аусеилкааф иртеит.

– Ханеикэшэа, – лажэа инацылцеит, – сара ажэак схэаанза, хаикэшэара сзашьтаз изымдыруа дыказма, иара сыкажара далагеит: «Бакаытц, бэыртынч, икалаз калейт, ибхаршт. Бхатца дыкоуп, бхэыцкэа, убарт брызхэыцла». Иихээз сахауазма! Саруа уснапхеит, сацсамхеит убзиабара, егыарыла суцэымыгхарггы уиашоуп, схэан, сшыамхкэа нарсны ифапхэа аминауатра анышьтастца, ишцакаитцоз, дхатцан, ламыс иман, сфайргылейт. Снапкэа наикэсыршан, лабжышла дкэабо... Сацаумтцан, Алиас, нан, аха уаха азэыр иасхэап хэа укоума, сынарцэ мфэа икэызгаларц стахым. Ацсггы азэы дгэыдикилахьеит, Арутан, схэан, сгэыдикиларц сихэауа, ихэда снапкэа анаакэсыршоз, атцх иалыфны, анапхара катцаз дахьзырхэуа бжыха, ажэфанахьтэ иаафуазшэа: «Бара аламысда!» – игейт абжыы. Хазбатэьказ фыцэа ракэын. Сычкэыни иаб иашыа ицей, аха урт рышьтахька иааиуан рфызцэа. «Хай, сахьтакыз сыхнымхэзандаз, абри афыза камлакэа!» – ихэагэышыейт иара гэаф.

– Иахаггы ейгыуп, Арутан, иахаггы ейгыуп, уажэшьта, иубалап мап уцэыскуазар, – схэейт акыр исыхэозшэа.

Уинахыс барггы ибдыруеит, Адица. Шэиешьара еизейт, акыта ирылаффит. Аха икоуп ибзымдыруа. Избанзар, уи аицэажэара анымфэпысуаз, Адица илахэама хэа слазцаан, илахазтгы лаб дидгылон, уи дыкамызт лхэейт. Дзымцазеи бан аеныцэька дықэтцны? Мап, дзымцазеи акэым, дзықэимцазеи, дзыннылазеи лхатца, бара баб? Еибырхэазеи хатцей пхэыси? Базызырфы, бхафы иааг абри ейпш.

Шэиешьара ражэа хэаны, ари уфны дыфнагыланатцы уаха хааиуам хэа шэашта интыцны ицейт. Лылабжышкэа лы-

кәәаша дтәыуомызт, лхы злалырқыаша ажәакгы лхәомызт Мсыгәда. Аҕәыҕа инарцә мџа дшықәло еицш, тынч, ашышыхәа лымаҕәакәа реизгара дналагеит.

– Икабцозеи? – дналазцааит Арсана.

– Ахымзг усыргеит, уашыцәа ирхәаз сахант, еицәоугы сыхәтоуп...

– Бымацара бакәзам, сара исхароугы рацәоуп. Наҕ, рты-цахь икаҕа бымаҕәакәа. Урт дара ртәы рхәеит, аха ирзымдыруа ыҕоуп. Бара, ииашаҕәҕыны?..

– Аҕабырги амци реилыргара зүтахузеи... Уи уажәшыҕа акгы атданакуам.

– Баатәа. Ажәак басхәоит. Бансыццоз исзымдырзоз?..

– Сумгар акәын. Бзиа илбоз ауаҕы мап ицәызкыз... Уара иаҕа уҕәыҕан, уеиҕабын...

– Иухәыцша шыҕаларыз ухи умчи еиқәхондаз.

– Сара усхырҕыны иакәым уақәшәар ҕалон. Аилкаара мариан Аруҕани сареи хәизыҕазаашыа. Ускан уаргы... Уара, ускан сеиқәзырхаз... О, сыгәнаҕа рзымгароуп сара абасеицш сҕазыргылаз!..

– Сара? Аҕычра идыҕхьазаланы иҕашәкуа дзакә арцы-сузеи, хшәыцхраап, дхаҕшаап хзырхәыз, ари ихарам хәа.. Исхәама иахьахәҕаз скылсны? Исзымдыруа ҕыбышьюма ихәатәыз, иутәыз. Хәинасыҕхараны хәҕазар хмыццакып, ҕыаргы ихацәом, уажәы хзырхәыцша Аруҕан абахҕа итыгароуп хәа ҕыргәас сыбыҕалар, убри акәын изахьзыз ауаҕра. Ишсыхьыз, изакә мчымхароу исзызуз басхәеит хәа акыр иаҕсоума.

– Убла ахыҕшылара сылшом, уҕнаҕа аҕнагылар саҕсам...

– Аруҕан биццома?

– Сызтахыда... Ушыапы азәзәартә сыҕ схәар иааигәара снаишытуама...

Илабақәа иҕшыа, ауада дындәылтцын, адәахьала ашә наиркит Арсана.

Инасызгап, иацданы сҕынасхап, мап, салазсо снеилап, иарбан хықәу сахьнанаго сзымдырзо, сзалымтцуа сызлахаз азыблара.

Ауада пшза хэычы сындэылтит. Аштэ сықэгылан. Ашь-харахь иаимыггон ажэван. Икэызгаза итэазу, ииасны ицо-зу аилкаара уадафын Басла. Псызкфызар акэхарын, анышь дақэтэаны, ажэвақэа нэтшыуа, азиас дхыланы днеиуан азэы. Қыырса мзаха, ажэван егы ицқызаргы, ахауа хышэашэан, ипсасиин. Бара дыббахьюма агэаг, агэыблра, ацэымгра, агэхьаагара ухэа, ауафы дуафны дфазтцо иарбанзаалак акгы играмкэа, дыкказа итацэу? Убри ауаф сара сакэын убри ашамтазы. Астол дадтэалан Мсыгэда. Лтэашыала ма-царагы ишпэсымдыри ацхыраара шылтахыз, далахаланы исырхэацээз уи ацхэыс. Саафналан, ажэак мхэакэа, фыр-цъанк ауатка нтадэаны изжэит еита. Схылца ааштысхын, бзиалахэагы ламхэакэа, сындэылтны сцеит. Цаны, агэашэа-фы снеиуаны, икастцо ламысдароуп, бзиала хэа лахэатэуп хэа сгэы инташэеит. «Сусқэа маншэалахар, ма арака, ма аус ахы-луа сныдгылап... Уажэы исылшом»... Ацхэыслас лымахцэ данкны, икалцаз дахыырхэтэуп хэа дназгаз срылазтгы, ахахэ ыршэны исзылгэйдцарызушь? Урт ахахэ дыршэыр, иаахэны дара рхатақэа ишраахоз рдыруан.

Амшын уаламлан, узуеит рхэозшэа, цэиуу-сиуухэа еикэ-фытуа, Басла амшын иахьналалоз иахапыруан ацнышқэа. Ам-шын аатуан. Еимыггон ажэван. Аевкалипт ашыапы иадгылаз рымзк снықэтэеит. Мрацашэарахьала ыйтха-ыйтха, ркалт-қэа хыжэ-кэыжэза, амшын ивалцын, ажэван иватцеибахэа ифеиуан ацтақэа.

Ахьта санақы, сеицъыцны стэан. Абахчафы ала ирхэ-маруан хатцак. Иаацъасшыеит, иацижытеи зынзаскгы иахыс-гэаламшэацыз Дамшэ.

Уажэы ианысгэалашэагы, ускацэак агэхьаагара салам-геит, иаха иаасахаз иара акыр ахаразшэа. Азауад ахь сшаа-хынхэлак, сымадэакэа сартмак интастцап. Дамшэ ахэда амака нахатцаны иааныскылап. Хабацои? Ашьхака. Хцалап, ашьхака ххы рханы. Хнавсны хцап Ацсара, ацста, адэы цқа, цсаатэи шэарахи раамышьтахь уаха акгы ахыкам... Дамшэ, сара, уаха азэгы... Сылацэа нтазаап...

Ианаамтаз снеит аусеилыргаф ифы.

– Иухъзеи, Алиас, укышәкәа хиацәааза? – сыхъз ама-
цара уажәада имхәацызт. Саб ихъз нацицон, мамзаргъы
«афыза» хәа дналагон. Сыхъз амацара ахыхәаз, кәандарак
сгәатца интысит. – Ухы шытыхны уцшлароуп. Иахъатәкәа
хцоит аресторан ахъ. Зегъы уахәара азин сывам. – Ибжыы
ааирхәычзеит. – Уара иубзоураны «благодарность» соуеит
хыхъынтәи. Уи иаанаго удыруама? Еихәу атып, еигъу арт, –
ижәаахыр днас-насит. – Уаала, хдәыкәтца.

Сусеилкааши сареи хәицны кабинет дук хныфналеит.
Итәан хык. Фыцъа избац аиуристцәа реипш иеилахәан.
Ахпатәи арратә иустициа полковникын. Убри санынаифәапш,
азәы ицшра наихыскааит. Дарбану? Дабазбахъоу? Апатрет
афы... Ааи, ихәтацсаҭа. Аибашъра иҭахаз рпатреткәа... Матц-
кәа лашъцәа рахътә реихабза... Абар, иблакәа, иҭынца,
иҭымшь еикәатцәа жәпакәа кыдыршала... Шаҭа еипшзуеи
рыпшышьа. Агәамчи агәагъреи рыхыхәхәыла...

Лашъа даниеипшнысшьала, арратә прокуратура
аполковник, лара, Матцкәа лхәтагъы сыбла даахгылеит.
Уи данызбалак, мамзаргъы данысгәалашәалак, агәаҭи
арыцхашъареи рахъын еснагъ сзымехазкуаз, уажәы
сшьамхкәа убас игәгәахеит, убасеипш агәагъра сызцәыртцит,
иара, арратә иустициа аполковник сҭынха дук иакәушәа схы
збо сааҭкалеит.

Быхыччашт, аха ибасхәап. Еимадазаап, Адица, ушьамх-
кәеи убз ашьәҭеи, ишеимадоу еипш атҭла аҭашәкәеи амахә-
такәеи. Ахәаха рымтакәа, сажәакәа еишьтарххны, Самсон
Григорич изыхәан иааздыруаз зегъы ахәара сналагейт.

– Аибашъра калаанза абасеипш иҭаз ауафы, аибашъра
анеилга ашьҭахъ, шыкәсык цхъаны, даныхынхә, аус ахыу-
кәоз, шәазтцаа, сара еилыскааит, цәгъамзар бзиа кәазымтцаз,
азауад аҭны акәзар... Агәра сызгом, убри ауаф ишихәо
еипш, аибашърафы афырхәтаракәа кәитцеит хәа. Насгъы
аибашърафы иҭастақәаз хәа иихәо еипшзам. Фриц иав-
чаркакәа... – абраҭа санааи, иччара изнымкылеит апол-
ковник. Сара сышҭа ифәаихеит. Сызжәа днас-насит. «Шыри,
иблакәа дырхыпшылазшәа дыҭкандаз Матцкәа, лашъа дыл-
бар аҭара лгәатца арҭсасиуан».

– Сара сеигәйргъоит, афыз асержант еитцбы, абас угәы уеахъану.

– Иахъагъы хқытафы, ахәыцкәа дыршәарц аныртаху, ихыызшәара нахәаны, даауеит, уигоит рхәоит. Даноушәышът, ишәпы данахәитха!.. Сара, уи изызуа...

– Суқәшахәтуп. Зхы ззымышычо ицсадгылгъы изыхычом. Иаадыруеит. Аибашыра дыргаанза дызфызгъы аадыруеит, аибашыраан икаитцазгъы еилахкааит. Предатель он, изменник! Сара супхъеит, чтобы выразить вам благодарность, ацсахы ицшаара, иеилкаара аус афы уахыацхрааз азыхәан!

Иабасызцәырци ацсараа ргәалашәара. Хқыта салтижътеи, убаскан ада самейлахацызт ацсаратәык ибара, иацәажәара. «Еизганы исымазар абыржәы ацсараа зегъы... Изасхәарыда иахыатәкба, абыржәытәкба?..» Лхы-лтыхәа зегъы насхаштын, дшацсаратәу затәык сназхәыцит Мсыгәда. «Асаат абанейхыоу? Жәаба каларц егъагым. Усура дцахыазаргъы, лыфны ацхәа сниасып, аус ахылуа сцап»... Снеиуан сгәйргъара агәыхшәара налазфәо.

Санынацш, бан лгәашәафы «Скораиа помошъч» адыглан.

Лажәагъы цкба далгаанза, ацәылашамтаз, бзиала хәа ламхәакәа, дааныжыны санцоз дшааилахәаз деилахәаны, дыхәхәаза акаруат дыкәын. Ахакъымцәа, хатца быргки, пхәызба қәыпшки, рхалат шкәакәақәа рышәтцаны, еихысеипысуа илхан. Ахәшә аффы иахәаехъан, илаха-лахауа ауада цшза хәычы ифназ, адухъ аффы.

– Ахәышәтәыртахъ дахгап, ахәышәтәыртахъ, – схәеит сыбжыы рдуцәаны.

– Иатахзам... Шака ицхыз бзиоузеи... – лхәеит лара, аарла лыблақәа аахылтын.

Амедицинатә еихәшыа смахәар аанкыланы, адәахыы сындәылылгеит.

– Иабатәи хәышәтәыртоу... Дызлоузыкоузеи? – днасзцааит. Исхәара сфамшәеит азнык азыхәан.

– Санхәа лоуп, – схәеит ашытахъ.

– Анхәа бзиа ан дылфызамы... Жалко, моладаиа женщина, – лхәеит.

– Уара, лымахә уда, уаха азәгы длымазми? Лыцсы цума
упхәыс?

– Лара лзы дыцсхейт. Бафәытц, уи бара ибзеилкаауам...

– Изеилысымкаауазеи, иааибуам?

– Ишәымам хәшәык цшаатәызар, цыаракыр ицатәызар...
Ианамузахгы, ма мышқәак, цхқәак... Ифалозар слашәыр-
цәажәа... Бара иабабдыруеи! Лахәатәык сымоуп, – амедеи-
хәшәа слывсны сфынасхеит. Саархынхәны сындәылылгеит.

– Уцхамшәзои, ауафы дыцсуеит, уара амал, азавешьча-
ние уазхәыцуеит. Уиакара улыцәнымхозтгы, афныка
дугарауаз, умахәымзи, уажәраанза уабаказ, с больным
сердцем лхала дыфнан, – лхәеит лхалат афыба тбаа лнапкәа
нтаршьшыны. – Цаса зынгы убас хаан, дыцсраны даххар-
цеит, аха уажәы...

Наф сналыдцит. Сыцсы фейн сыхәда икылагылеит. Аанда
иахагылаз ацслыш, ацсрахы инеиуа ахәсақәа рыхцәқәа
пыртланы рызқәа ианкыдыртцо еицш, амахәта пақәа ка-
хәхәа-кахәхәа, бжакы арака, аштафы асаара ишьтасуан,
дафеа пыткгы, рфыларфәзаны, азиас иныхкыслон, анасыц-
хәык убри азыхәашь иагоны, иамнахырц иацрыхозшәа.
Азиас сышхыцшылоз, иаасгәалашәеит... Ахыча Гәдиса сицны
ашьха саныказ, инапсыргәытца азна ааиртәын, гәыблрала
днахәацшит азыхь, инапсыргәытцафы атыс цшқа икызшәа.
«Ари цстазаароуп, дад. Амра аамышьтахь, дафеакы иузад-
кылом азы. Ирхәоит, ан, ацеицәа зхылцыз, лыцстазаара
даналтцлак, анышә иалабоит, нас, згаб хәычык данилак, еица
ацсы талоит, иаацәыртцуеит хәа азыхь». Уи сыздыруам. Сыб-
ла иабаз, снапала икастцаз дафеакуп. Ацшацәгыа згәыдчылаз
атцла, абафқәа иахынзарылшо аеарнаауеит. Иаанхоит
убас акраамта. Аеариашар, ацша иауам. Изацәцом, ицегы
аеархәар, уаха алшом. Убри аамтазы цсаатәк ныкәтәаргы
иазхоит. Сзыхкысыз лыхәра... Шьтыхшәа амоуа ихъантаз,
алахәа еицшыз ацсаатә... «Иласхәароуп, иласхәароуп!..»
ауадахь еица сфынасхеит. Ашә аркны даасыцгылахт амед-
еихәшәа.

– Шәара илышәто ахәшә аткыс еицгуп сара иласхәо... –
мчыла ашә аартны сныфнашылеит. Сзымқәацо саанхеит.

– Са-та-наум-цан, нан, – лажәа лцәеипхыитто, лыбжыы аарла иаа́тылкааит Мсыгәда. – Ита́буп, ита́буп уах́ааз.

– Ди, ани, дышәгәаламшәои, ахьз шы́ара зышә́таз, Ала́хәа Еи́кәатцәа... Убри иакә́ымызтгы́... Уи уажә́ы...

– Арпы́с, арпы́с, уа́кәытц а́цәажә́ара, – ихә́еит икы́шә инапы адкы́ло а́хақым уаф-бырг.

– Шә́ара... Сара дсы́пшаауеит, ажә́а шә́ыстоит, дсы́мпшаар су́зом... – ибасхә́еит хә́а акыр иа́псоума, иза́хәтә́ыз исы́з-ламхә́азар.

– Уркә́атц, на́п, зегы́ уркә́атц... Сара схы́ иазысы́муз... Исана́жә иу́лшозар... – дө́еихан, ды́нхыкә́тәалеит. – Абра́ка, нан, аны́шә цы́зко иру́ташагы́, тоу́быты́жәк ахә́гы... – лы́хчы иа́тцалца́рц лта́хын лнапы, иана́алытцы́лх, ды́нхьады́шышы́т.

– Арпы́с, ика́лозар... – а́хақым-бы́рг сма́хәар да́ахан, сы́ндәы́лигеит.

Амасар аанда снадгы́леит. Ақә́а цә́ыкәбаркә́а хтә́алозшә́а, акака́цкәа хы́леит Басла. Сеи́тцакы́зкы́зуа убас а́цә́ыуара сала́геит... Бсы́зжьом, а́цсра иа́цу агә́ырәа ма́цара иахы́лцы́з лабжы́шкәа́мызт ур́т. Еилалеит зегы́, сы́хшы́ф исана́хәон, а́цә́ыуара мчы́мхароуп, ахат́а иа́тәам хә́а, иауа́мызт, сгә́ын-кы́а...

– У́цәуа, у́цәуа, уи́ пхашы́ара́зам, – сы́шы́тахы́ка пхә́ысбжы́к са́хаит. Сы́зкәа лнапы́ нкы́дылшы́ылеит. Саа́хьа́пшит. Деи́-кә́ышла пхә́ыс бы́ргк ла́кәын. – Сара а́бра́тәкы́а сы́нхоит, ла́рей са́рей ху́адакә́а а́тзам́ц ры́бжьоуп. Уара узы́хәан а́кә-хары́н, хана́атәала́к, сы́цкә́ын иа́цы аусу́рафы́ днеи́н, иа́ха да́ан, сбаны́ дца́н, иа́н ди́кә́ыхшоуп лхә́алон. А́тзам́ц да́сит иана́а́цә́ылашоз, деи́тәсит. Илы́хьзеи́ хә́а сана́аи... А́хақым-цә́а сры́пхьеит, уа́ха и́ка́стагә́ышы́оз... У́дсы́ ду́залымху́а...

– Ита́буп, ита́буп, – схә́еит.

Ата́ксист иста́з ашә́кәы́бгы́ц, ишы́ббаз еи́пш, сы́хьз а́тас-мы́фзеит. Ус зы́ка́стцаз... Ибасхә́ара сы́зды́руам. Ика́лап, уба-ска́нгы́ еи́лыска́ауа сала́гахьа́зтгы́, бара и́бхарастә́уаз из-хара́тәкы́аз сара шса́кәыз. Иза́кәы́тә мца́бзы́з иахы́кы́сыз сы́змды́рзо, сгә́атца́фы́ убри аа́мта́зы ихы́блаа-фы́блааны́ ика́н схы́ самха́бзиара. Сшы́ара сы́қәла́ны, схы́-сгә́ы ахы́мшә́о, сшы́-ка́ц еи́та ска́ларц азы́хәан, иа́тахын аа́мта. Ба́ара са́зыпшы́н,

сшыкоу баархэагы сшэон. Мсыгэда лгэылацэа, лфызцэа сыдашшылон, сара даёа хэыцрак станагаланы саман. Ибашоуп, зеггы башоуп. Изутахузеи иара, уаха гэыргъара узаазымгаз, Адица лышка иумоу абзиабара?! Ишлытшэадоу уажэыг агэра умгазаци? Уеизггы-уеизггы лтшэак аиуроума. Избан, схала, мчыла изсырфэрызеи сыцстазаара ашашэ. Уи иагацаоу нарцэы иказаант, аарцэы исышыклахэуазаант. Азэггы симеигзакэа... Сара уи ашыа зулоит азэггы симеигзакэа! Ианажытэым зыцсы тоу иакэым, ицсхёуоггы. Уи азыхэан сара исымоуп зеигъакам ахыхчага. Дара, барггы сарггы хазхылтцыз, зшыа халоу апсараа ракэзами, игэарпханы Гэдиса исеихээз, абри афыз ажаабжэ ссир зызбаз...

... Деиггызеиггым хатцак амфа даныланы дниуан, ихэеит. Уи дыцхаражэхэафын. Бзиа еибабоз рынасыц зызбашаз ажаа рыбжыгон. Дара рёала рыгэтыха еибырхэартэ еикэшашыа, еицэажэашыа рымамызт. Еибагарц азыхэан апхэызба дахынеиша, нас иарбан мшу... Абри ажаазатцэык, цстазаарак, хэыштаарак алахынцэа зызбуаз, иналеихэараны дыкан ацхаражэхэаф. Икама, итапанча, жэытэ хатцак дшаабац деилахэоуп. Дышнеиуаз, имфа даапгылеит мфасфык.

– Еи, уарбану, збырфын хтырца шкэакэаза, зкэымжэы акалткэа пхьаршэтыны уццакы-ццакуа уака инеиуа? – Ётитит амфасфы. – Уцашыа сгэапхом.

– Цэгъара сгэы итам. Цстазаарак атцыхэала амфа сыкэуп, – ихэеит ацхаражэхэаф.

– Изакэ усу угэы итоу соумхэакэа усышытуам, – дние-фагылеит амфасфы.

– Ахэара азин сывам. Тоуба сухеит уафцсы ишиасымхэо ала. Ари аус афы сыдам здам дамацэам, соушыт, сывфа уапымгылан, – ихэеит даагыатцэыгыатцэын ацхаражэхэаф. – Насыцк алахынцэа азбуеит сажэа.

Иахаггы дафаапкит амфасфы. Икама аатицаант. «Издырит уара уцарц ахьутаху, уцсы таны усышытуам» хэа днаифагылеит. Абар, дишыеит. Ауаф ишыра акэым, ауафы изыхэан харамрак згэы итазымкыцыз ацхаражэхэаф, икаитцагэышыоз, итапанча аатицаан, имфа иапгылаз дышыны дынкаижыт.

Ари афыз ацэгъара катцаны, сахънеиуа исхәо ажәа акыр иапсоума, сажәа бзиа ахылтцраны икоума ихәан, ишьтахька даахынхәит.

– Уаанфас, – игеит, ихәеит, хыхьынтәи абжьи. – Ухынхәны, инагза узкәыз амѡ.

– Сшамкәа сызшаз, ашьа кастәеит, нагзашьа сымам сымѡ, – ихәеит ацхаражәхәѡ. – Дысшьит уара иушаз.

– Уара зыбзиара уацхраауаз дырцырхагахарц, еицәир-зырц амѡа дыкәын уи, згәахәтәы хәымга иахьумыгзас. Уца, гәнаха уам, уара иушьыз дуафымызт, – игеит, рхәоит, ажәѡанахьтә абжьи.

Убри, ажәѡанахьтә игеит хәа ззырхәо абжьи акәзами, Адица, дара, ацсараа рыбжьы?

Баара сазыцшру сазымцшру хәа шака еидысхәыцлаз зыб-тахузеи. Лхатца Мацъганажә длыцны аштә дааталар, игәы далсызшәа, ди рыцха, ди хәа дтәыуошәа катцо, нас сара снейны сидашшылошәа... Избан сызцара! Сибәаит ара сшыкоу, ианидашшыло, саргыи снейны сидгылап. Ихәдашшылалааит ѡыцъа амахәцәа. Лара, ицсыз ан, амахә хәа рацхьаза дарбаныз дызхәацшхьаз, Мацъганажә иакәу сара сакәу...

– Тынхас илымаз уара уакәзаарын, Алиас, – аныбхәазгыи, сара ахәыцракәа сзеилаланы сгылан. Срызхәыцуан ѡба: урт афымшк избази исахәзи, нас, бара банызба, хаибабара зыхкьаз, уи исызцәырнагаз агәырѡеи агәырғьареи. Ацша исфәнагаланы исымхәеит ажәа «агәырғьара». (Базхәыцхьоу иара ажәа зака иажәа гәгәоу – агәы арғьара). Быззааз, икалаз схаштын... Мацъгана дахьбыцмыз уи аены, схы сгәы уамак анамхәеит. Афны дыкамзаарын, Адица сышәкәыбгьыц дшацхьатцәкьаз дааит. Аха ацсыжра аеынгы Мацъгана данысымба... Илабжыш дацсамкәа ицхьазеит. Дбывамгылеит. Дызустада Мсыгәда дзымтәуаз? Ацсы деилызхыз иатцкыс дызлеиғьузеи, сара сыцсы апара баны бара бнасымпыцыкәкәа...

Баша ибасымхәеит ахахә сзыршәрызушь сара хәа. Ибым-бои, хатцеи цхәыси ацәгъа шәыбжьахәара салагеит.

Ихәтаа дакәдыршәеит Самсон Григорич, лыпцстазаара ахт-нылтцазаргыи, лажәа хәаны, лиаша аацшит Мсыгәда. Иахагыи сеигәырғьатцәа, сгәы азтаны инасыгзалар... Аха ицъабшьаша,

урт амшкәа рзы рыхьз сахаргыы сҭахымызт Шерлок Холмс, акомиссар Мегре... «Асишьчикцәа» рышәкәкәа анаасхәоз зны, адәкьбанафы атыпхацәа, абригы унапхьар утахзами, ифьыцны ихауит, ухәыцкәа ирызга хәа, алаф нацданы, шәкәы хәычык сыртеит. Бара игәабтахыоу ахәыцкәа ирызку ашәкәкәа рыпхьара шака иссиру? Дызустадашь ари ашәкәы зфыз? Дкәыпшзаап. Хгәыларатәи ақытантәизаап. Изыскузеи ашәкәы? Ачынца, азыцәа, ауарба хәа ацсаатәкәа дышрылацәажәо, уаха иихәо имоуа данықәхалак, дрылагоит аңымшыы, анаша, акырпыжә хәа аутратыхкәа. Ианаңьалбеит, даанаңшы-ааңшыр, иблакәа цкьа иаахитыр, икоу имбари. Ацсаатәгы хҭахуп, аутратыхгы хамфар ауам, аха аус злоу ауафы иоуп, ауафы. Ауафы ихатә атыс дацсамкәа, атыс акара пату иқәымкәа дкаларц уамак шагым ифыр...

Ахьантара азышьтымхкәа ихжәазар атла, акыр хьаас иамоума ацсаатә, ицоит иныкәпраа.

– Сара ара сыканаты, Дамшәгы абра икалоит! Ханцо хаиццоит, – схәеит, ацсыжра ашьтахь, схынхәны, зыкны скидтәалоу аңхәыс луада сшаафналаз. Исышьтапало исыцын Петрович икнытә иаазгаз Дамшәгы.

– Убри бзианы иацутеит, шәеиццоит, – лхәеит ларгы иааркьафны. Аха ауа лажәакәа лханарштит хайдызкыло ахақәитра анаиу... Агәеицыхра ушьамхкәа рымацара ракәымзаап измадоу. Даеазәы, лара дызтахзам бзиа дшылбо, сара арака цардак сшафызоу, зеггы схаштит саргы. Ауа иаххәоз ажәа кәымшәышәкәа рыла, ианаашо азагс ах хзымцарыз. Бара, Адица, бхатцеи барей убас шәалатхаңыоу атх? Иабахтаху абзиабара хәа акы збаны... Дарбану убри кәаданы ихәкәызтаз!..

Дамшәи сарей азауад ахь ханцоз хныкәашьа шыказ ббазтгы адырфаены, Фриц исабрада анифыхха... «Бравый солдат Швейк» дыбхасырштрын. Азауад афь акәым, зыкны сыкоу аңхәыс аус ахылуа ахәыцбахчафгы инафхьан, илыдырныхәалахьан сара саанза. Еилыскааит рахашьас икалаз. Ашьжымтан адиректор ател дасзаап апрокурор иахь. Самсон Григорич даатыгыланы, сара сҭаиртәарц дахьасыз... Хазцәымгу зеггы зашәа ирахалаша усеипш ажәабжь...

Азауад агәашә санынталоз убас сөйкәтәны аңсшә иасхәеит акарул, иара ихаҗа иакәым, дызхылцыз иабгы сла карулс дамазшә. Ишқазури, Адица, исылагәышьоуп ахышьтыхра, ибасымхәеи, иҗәкәоу атла анытдыргәо еиңш, сгәы камхарц, цыргәас инасталоит ахырәхәара.

Иниасит җымшқа. Азәгы дсагыам, дсацәхауам, җыңныхәа ситом, аха абзиа ахәарагы рзыгәагыам. Ирахаз иашамхар? Дтаркит, ашьауға икәырцоит шырхәо, ани, алемсаа ирзымшьыз, деибга-деизҗыда дхынхәыр, итың ағгы даанымгылакәа, директорс дкартар, ашәкәы изалазтаз апарторги Алиаси нақ икәырцар... Ас имхәыцуаз макьаназ инытәкны исархәон: «Ихәздыруам, аибашьраҗы икаитцәз, аибашьра қалаанза дызҗыз. Аха арақа, азауад ағы икаицәхыоу мацара изхоит дтаркырц, уиашоуп, Алиас».

Дамшә сшьапаҗы инасыртәеит. Сымҗтәы метр ныкәтәны, зақа җәы, зақа сантиметр икәакыоу, ажәпара зақароу... Санаа-хашәало, стетрад жәпа аацәырганы, бацәажәара сналагоит. Аха стетрад мацара акәу җыбымшьан изыҗуа. Атзыгазет ианыстәеит статиак. Петрович иххәааны изҗит. Ареволиуция иалахәыз... Аибашьраҗы ашьа қазтәаз... Аңа аветеран... Шақа исылшоз ирңшзаны инатәзҗит Алиас Ақәланба хәа.

Иаалырқаны азауад ағы иқәлеит амитинг.

– Важное сообщьчение! Чрезвычайно важное сообщьчение! – хәа алафгы нацәто, җытуа днахәлсит акадрқәа рыкәша аихабы. Уи, Анцәа иумхәан аха, аибашьра қәлеит, уршьуеит хәа иоухәаргы, алаф алызхуа уаҗуп. Африкатәи хәынтқаррак иадгылатәыз җысшьеит, стәчкәым рацәаны заа исырмазеит, шәыкәтңны шәца хәа җыоуқы рзы смақарырц. Ус агәашәахь саанаңшит. Сусеилкааҗ сылаңш анынаикәшәа, иқәлаз еилыскааит.

Ацехқәа зеггы рҗынтә аусуцәа хәизыргеит азауад аштаҗы.

Ахьархь, ашьалашьынырта, ашьтыхга қранқәа ухәа, зеггы ааныркылеит.

– Аҗызцәа! – хзауад аштаҗы иқәтәны иқоу асценаҗынтә җәаитит хдиректор. Ипапка кны җымт дивагылан сусеилкааҗ. Ғыңа апрезидиум ағы ианейдтәалоу, мамзаргы асценаҗы

ианейдгылоу, цкыа бнарыхэащшыр, Адица, иаармарианы дыбдыруеит руа дарбану реиха амчи абгеи змоу. Мшқэак уажэацхыа, Ақэақа иансыцхыоз, иажэа ацкыс игэышцы ргыланы, игэышцы ацкыс ихы харакны, ажэван затэыкоуп сара схыхь икоу хэа иказ ауаф, уажэы икар хены, ицэа дталон дтыцуан, сусеилкааф дахывагылаша, иарбан гану издыруамызт. Ажэак анихэалак, исхэаз иашоума хэа уи ишқа дынхыахэуан. Ачабра наифеишыт, даахалацшит. – Хара ихазгэакыазоу, так сказат, хкоммунист партией, ихазгэакыазоу аихабырей ирыбзоураны, аусуцэей анхацэей аугэ хахэда иқэхны, хажэахыркэа еибытаны, так сказат, акоммунизм амфаду ианыршэланы вперид ханцо, нынешнее поколение, так сказат, акоммунизм агэашэ инталараны ианыкоу аамтазы, цыоуки-цыоуки хара хадсадгыл ага иртарц иафуп. Иностраннаа агентура иашпионцоуп. – Ииулак имгэацэа нхаиркэалан, сусеилкааф ихы наидикылеит. Сусеилкааф ишыапкэа днарыкэгылан уи илымха акы нтеихэеит. – Ааи, иашоуп, иностраннаа разведка акэым, аха родина предателра азыруеит, изменникра иафуп, так сказат, ажэлар ирагацоуп! – Итацкэым ратцэаны ифышьтихит. – Хара дхамбароуп ажэлар рага! – Ачабра ду наифеишыт. Игэгазаны исымхэей хэа ихы ртысуа, аусеилкааф днаифацшит. «Хымпада Самсон Григорич аибашыра калаанза Ацсара даннеилак абас акэын дышцаажэоз», – схэеит сгэанала. – Адирекцией, азанаатейдгылей, акомфарратэ организацией рыхызала, так сказат, итабуп хэа иасхэоит активный комсомолец Алиас Ақэаланба изменник дахыааирцшыз. Сара ианакэзаалакгы дысцэымгын Самсон Григорич Кэланкэыл. Сааигэара даасышьтуамызт. Аха харгы акыр хатзар замечание учтиом, так сказат. Хажэа еибытаны вперид хцалап! Ура! – анааихэатцэкыа, аху-хухэа ашра ифалагеит Дамшэ. Еицах да-ча зыбларак саланажыуеит, Ацсара сышыклахэуа ишышьтоу еипш, ари алагы уаха иааспыртцуам схэан, қэгыларақэак рышьтахь саргы ажэақэак схэарц ишсацаажэахыазгы, ашышьыхэа снарылцит. Иауамызт, исзейкэыкуамызт Дамшэ. Хдиректор цышыра дыргала интэо хэоук ааихэацыцхыаза, Самсон Григорич Фриц ифы нафасуазшэа, алымхақэа ркыа-цэны: «Аақ! Аақ!» аргон.

– Уаала, Дамшә...

Уажәааигәа хусураҕы дааит Петрович. Игәы азыбылуеит изауад.

– Изакәызеи, Алиас, уаакәымтцзакәа утетрад ианутцо, уаха инымтәазо? – ихәеит алаф сылхуа. – Даҕа фрицкгыи уишъталама? Анцәа шәиныхәароуп, хпарторг, уара шәеи-цхырааны!.. Ахәымга, егъараан абарт снапкәа рыла инапы скхъан. Ухы апату акәцара, иҕалап, унапкәа рыла иалагозар. – Арымз хнеицықәтәеит. Ахъархъ аус аузоумызт. Ақыдкәа нтәан, ифнаргалон. – Дырмит Гәлиа ишәкәык аҕы сапхъахъеит. Итцас бзиан ажәытәан ацсуаа ишәымаз. Ацсшәа иахәаразы ауааы инапы шәымкзозаарын.

– Ишқақахтдоз, хиеихырхәозма?

– Умбои атәы шалоутцо?! Шәхырхәозтгыи иаха ишәзеи-гын, иаха шәрацәафызаарын иахъа, аха уи даҕакуп. Ишцар-хәоз ацсшәа? Иаргъа напы шышътихуан. Инапсыргәытца днытцаирцшуан. Сгәы аартуп, абцъар скым, бзиала уаабейт хәа аанагон. Сара исылшозар, ауаа цсыцкыакәа ааизганы, ишәыхъчала, ахәымгакәа идышәмырклан шәнапкәа хәа расхәон, избанзар, иудыруази, ихәамгоу напык ануклак, ахәымгара ацәыкәбарк уара ушқагы ииасуазар.

– Иашоуп, Петрович, аха, рыцхарас иҕалаз, ахәымгакәеи ацсыцкыакәеи убаскак еилысхъеит, реиофыраара зылшо дсыздыруам. Иумбои, зтцара затәык атак сыцшаауеит схәан, шаҕа тетрад сыохъоу. – Абарт ажәакәа анаасхәоз, даа-хадгылеит апаркеттә цех аҕы аус зуа ерманык.

– Ианцала утетрад, ианцала! – ихәеит стетрад акарандаш шаҕрастдоз аниба. – Ишәзанымтцац зегы анышәтца ацсуаа.

– Зыхшыо кыаҕу иажәа аууп, салам шәкәык зөып схәан...
– наҕ сыстол амгәа интастцеит.

– Узлацәажәо зеипшроу еипш. Иҕоуп убасеипш иауу ажәа, ахәара уалагар, Алиас, уцстазаара зегы азымхо, – ихәеит Петрович. – Анкыа зны, уара, – аерманы инапы наиқәикит, – уара ууа чыда, атырқәа...

– Ус шәеиуацәахааит иаргы уаргы!..

– Ацсуаа ргәы цитцәазааап атырқәа. Арахъ аурыс хәынт-қаргы дрыҕрымзааит. Лыхны аштаҕы еизан, атырқәагы

дахтахым, аурыс хэынтқаргы нағ дахпырихааит, ххатэы хэынтқарра хтахуп рхэазаап...

– Уаха акгы ртахзамыз?! Асабицэа, ақыңшцэа! Ари еиңш адгылағы, дара рхала, иратэазшьодаз... Хара, аерманцэа, ахахэра хшыланхозгы ихамаркуане...

– Уаанғас, уажэы аерманцэа шэтэы уаламган. Ирхэоит, убасқан Лыхны аштағы уағы иимбац ашьақатэара калеит хэа. Еихарак ирыцхарахаз, ибгаңцэагахаз, аңсуаа дара-дара еиғагылеит. Урыстэылоуп цсеикэырхагас ихамоу, ажэытэтэи хдинхатара, ақырсианра уи икаимыжыыц, хидгылап рхэеит цьюуки. Даға цьюуки, хара хамсылманцэоуп, атырқэа дхама-зааит, азэы инапатқақа хақамзар анамух рхэеит. Шьяартэы-рала рықэгылара хэачены ианалга, ианихэа, дцэажэазаап нхафык. Атырцыманцэа азэы данаапсалак, дағазэы днаиддыргылон. Изхысхэаауа, уи, жэлари ргэақра зхэоз, уажэа уррацэеит хэа иаеңнызхэода?! Ех, ашэкэы ианцаны инхазтгы уи анхафы иихэаз...

– Ашэкэы антара здыруа аерманцэа хауп. Хара хақара дызустада зтоурых дуу, – днахычхэеит.

– Шэара шэатқыс тоурыхла еитцазам аңсуаа, аха рыцхарас ирыхыыз, рышэкэфыра рцэызит, ртоурых еикэымхеит, – ихэеит Петрович.

– Хара аурыс генерал иахзизбеит анбанқэа, – схэеит.

– Уи азежэтэи ашэышықэсазы, аха уаанза?

– Уаанза аңьмақэа хрыцын. Баша ирхэо цьюшьома аңсуа итоурых аңьма иафеит хэа, – схэеит саахыхэмарны. Аңсараа хцэажэашья аасгэалашэеит. Реиха бзиа иаабо ауафы атэы илацаны хихцэажэоит.

– Убас шэхы алаф алышэхуа мацара, шэызтахым шэхыччо иалагеит, – иуамызт Петрович. – Шэара ашэкэфыра аерманцэа раңхьягы ишэыман, аха уи азыблара иалазит. Абцъари акалами напык иампыцмзеит. – Аерманы ишқа дынхяхэит. – Атырқэа шэнимырцэеи?

– Хыцхязара амам шақафы ишыыз, – гэағла даақэың-сычхаит аерманы.

– Шэара шақафы шэықази шақафы ишыызи, аңсуаа шақафы ықази, шақафы рыңсадгыл икэырцази еидкыли, изакэ

цифроу иуоуа убап. Зынза икэзааз аублаа раамышьтахь, первое место аанызкыло ацсуаа роуп. Убриакара...

– Исыздыруам, Петрович. Ацсуаа хтоурых хэа ашкол афы акгы хадмырцеит. Иагыбастаху ажэйтэан икалахьоу. Сара слымхала исахаз убри ауп, сабду цсата шкэакэа даацэа-жэар, ххэыцкэа гычны изтиуаз тауади-аамстеи хаказамкэа иаахалгон аурыс иакэымзар ихэон.

– Уашьталеи шэтоурых, уашьталеи, узыцхьо адетективкэа раткыс уанамхэозар убап.

– Ацсуаа зеггы хтоурых сара иахьысыцшаауа егыкам, Петрович, аха сарггы уск ацашэкэа рыцшаара сафуп.

– Убриггы цкэа иузеилкаазом ажэйтэтэи шэтоурых узымдыруазар, – ихэан, джагылеит Петрович. Дзааз сзымдыруа сыказма. Дамшэ иахаз ацапырхэа наисыркит.

– Уца Матенадаран, ацсуаа шэтоурых аерманцэа итцэа-хны ихамоуп, – ихэеит аерманы.

Урт щатцэкэаз, стетрад аартны акарандашь накэыскит. Схафы иаазгеит абасеицш сахьак. Салгахит барей сарей хаицэызра зыхкэаз зеггы аартны. Бара ибыгхаз, сара исыгхаз, нас адэныкантэ ихасыз ацшацэгьа ухэа зеггы хариааи-хит. Хажэны, ххака-хаказа, ченак ашьыжь еицеикэахтэаз ахэыштаара хаехэатэоуп. Ихакэагга ихавагылоуп хматэа. Ишэымбои, дадраа, изхаразаалак, хаицэызны хакан акыр шыкэса, аха зегьакоуп, ххэыштаара хмырцэеит, зеггы хариааины хэа хналагоит, инеимда-аимдо, ихшыфыртаганы... Зыцсы тоуггы ицсхьоуггы цьаханым ртыцхароуп барей сарей хиаанзаггы ххэыштаара азы акэтэара иалагаз!.. Сыкан абас, Адидца. Шака игэышьтыхгоу бдыруоу ухы анужьо! Узгэык иадыруеит амц шухэо, аха, зегьакоуп, егы азыбжак амтцэыжэа аанахэоит.

Хзауад афы нхарта шын дук аргыларе иалагоит. Арза-хал зфит.

– Иуахтоит, уацсоуп, – ихэеит адиректор, ажэа «уацсоуп» цакы маанак нацатцаны. Иара цакыс иеицазаалак сара исахаз сгэы иахэеит. Устцэкэа дуафы баацсым. Хэарада, издыруамызт аибашьраан афашистцэа дышрыдгылаз Самсон Григорич. Егы, иара ихатаггы «снабжение» ахьизиуаз, уи

нас уажәы ус... Иабастаху, сусс иалоузеи... Сара уажәы сзыз-хәыцша Дамшәи зы́кны сы́коу а́дхәыси ахьеинсыршәашоуп. Урт хыбрак атца́а изеицыџнало и́калар, ауада шаасоулак, арахь, дахьтаџу лхатца длыманы дхынхәааит бахәшьа, барей сарей хцап хәа... Дызгап дсыццозар, мап анакәха, сара сцеит схәап.

Сыцшаарақәа сыркәамтыр... А́дхәысласы ахахә лгәы-дцара, сара сакәым, сызхылтызгыы ирылымшозаап. Сыз-хылтыз схәахит. Бара, Адица, ба́дхьа́ка Анцәа дыбцигалааит, аха сара макьаназ сиқәымшәагәышьац ахахә иршәыр, иаахәны схы иаахоит хәа имшәо. Иазсырхар сыбзиабара иастаз ахалал?

Бысхасырштит, Анцәа и́цьшьоуп, «счымазара салцит» хәа сшы́каз, сы́бла иаахгылеит... Изысымхәарызеи, сы́бла баахгылеит. Амра иацны ишаауеи́цш ашара, ибы́цны иаа-цәыртцит былабара атқыс еи́хамзар еи́цамыз гәалашәарак. И́цьабшьашт иарбану басхәар. Сназхьит...

...Аха́бла ахәы́цкәа хәхьеи́кәшәоз ахәадакәа, ампыл хәхьасуаз адәкәа, реи́ха изычхауа хәа хазцагы́лалоз азыхь хьшәашәа, ашкалахьтә ханаауа, хәезаны мазала и́фахх-лоз ашәы́ркәа, ханыџеидас, зымтан хтәалоз хәхьаца-тла... Зегьы натцарзны, снамеханакит ашәа анаххәалоз, ха-ныкәашалоз агәаларшәара. Илахфыххон ажәџан, и́табуп хәа хәхәо, ихырхәон ашьха́кәа, аха́бла а́фар хаизаны шәахәарала, кәашарала ргәы анхарфыхалак. Ашәахәара, акәашара уазхьызар, уахьы́коу ушәахәала, укәашала, азәыр дупырхагоума бхәашт. И́хамоуп ара́ка аклуб, аха Адица, ашьха́кәа рымтан ишьтоу хара хқы́тафы ушыкәашои, ушы-шәахәои, иауам, узышәахәом, ус узыкәашом даеа́цъара. И́казаап убасеи́цш ашәыр хккәа, иаатцхны агәылара еи́тоу-харгыы, акымзарак фалазом, уи гылазароуп иахьиз. Сгәанала, А́дсара ццәызыз, ра́дхьаза и́цәызуеит ашәахәареи акәаша-реи. Адунеи а́фы иреи́цәоу а́цәгьоурақәа иреиуоуп иузгәа-кьоу ашәеи уареи шәеи́цәызра...

Адица, зныкыр ибы́зцәы́ртхьоу, ихәы́жжаза еибаку апы́ргы снапа́фы иааныскы́ландаз хәа агәахәара. Иу́фа́дхә-фа́ццоит, ахькәы́ршәа иаџы́заха икәалыкәа́цъоит, харантәи

уарпхоит, ианукулар уабылуеит. Убасшәәқәә ҳаизыҕкалеит Аңсарей сарей. Дахгап Мери. Дызбалар, слацәәжәалар стахуп, аха дшаазбалак, ишыстахзам, сгәатцафы исырцәарц сызфү амца неибакуюит. Исызгәамтазақәоуп ишеибалыркуа. Мирон-ица изыхәан агәырғьара аныҕаитцоз, слакәакзаргьы (иаб гәварас дахьыскыз, ица длашәны дахьыз харак сыдушәә, сара избо алашара схы ахыбаауа), сцеит инықәыршәны. Иаасымәатәны сныдгылеит Мерираа рфы. Фыстит агәашә афы. Амацурта даадәылцит лкалт сабик дахьынхаланы. Икоуп аарыхра азыхәан Анцәә иишаз адгьыл. Мери Анцәә дишеит ахшароуразы.

– Мери цшза, Мери ахцәы қамыз, бара банызбо, бара «подруга дней моих счастливых», сара сшыҕало басхәап? Бсымбар ахьта сагоит, бызбар сбылуеит. Бызцазеи бара хатца? – сыбз ашышыхәә атра итаскызтгьы, исаҳаз саҳауазма.

– Аңсаратәыми рыцха, иумбои. Пушкин ихшыөцәк нархәы-аархәноуп ишухәаз! Мои друг бесценныи, ахацәә зегьы нцәаргьы, сара уара суццомызт, – лхәеит, ибаҳац лыччабжь ала, акыркыр дыччо. Сара исмаҳац убри лыбжьы ақара ашәә зцыфәуа абжьы.

– Избан аңшза-ссир, убриақара сбааңсума? Сыңшра-ссахьа!..

– Уңшра-усахьа зыстахузеи, иаацәғьарахар сызуқәым-гәығуазар.

– Арбағь хынтә ғәнаҕаанза мап бцәыскуеит?

– Хынтә акәым, знык ғәнаҕаанзагьы, – илхәоз шағьызгьы, ашәә шатцөыц атцөфра иафын лыбжьы. – Сара аказы сухәоит, уара даеакы уашьтоуп. Ахеивҕьа ишахцихәатцәкьо укоуп. Аңта ипатрет аакыдхны Матцкәә лпатрет қыдышәтца ихәеит. Убри иаҳа даңсоуп. Аңта аңьмақәә тахар ауал ҳақәшәоит хәә асыңса дықәлеит, уи ихьз шәамцаныхәоит, Матцкәә лыңсы тасгьы шәыҕазам, шәара, ахшыө-аахәқәә ихәеит.

– Аиаша ихәеит Ахеивҕьа.

– Алиас, уара ауафы иаҳа иахьихьшоуп уахьақәпало. Анцәә дыкамызтгьы, ҳара збатәыс дхәуан ихәеит философк. Аңта дрызбеит аңсараа. Ахеивҕьеи уарей шәидызцалазеи. Уара уызыхәыцша, иуфыша... Улымҳа уаахи. Ирлас уара, абзамыҕә.

Ирласны ашәкәы лызфы Адица. Ахеивкәа ичарафы Мирон узнеигаз ашәа шухәо, ушыкәашо лурбарц азыхәаноума?! Днаскәапхьаны, уфы ааихых, уафцас акы лоухәарауаз.

– Убри акәын исыгыз. Арутан ишизыруз еицш сышны сылкажыны, лара, лан леицш ақыта далцаны... Аха уеизгы, Мери, бара ианыбхәах, даеа еилкаатәкәак сзынхеит, ишааи-лыскаалак, изфыз набытаны, саргы насыпк снашьталап.

– Даеа насыпдарак ныкаутцап, – зегәа коуп ашәа атцыуан лыбжы.

– Ишыкоу бымбои, «подруга дни мои счастливых», анасыц зшаз убаскак имацны ишеит, зегы ирызхом. Бца, бхәычы ицәуабжь аафует, – уаха бзиала хәагы нарамхәакәа, абарт әжәкәа шаасхәаз, сымәа инансыршәлеит.

Мирон иашта санынтала инаркны, абахча сытыцшны, саакәымтцзакәа аць гәаәа еигрыкка иахыглаз сыпшуан.

Хәыц еикәатцәа зламыз ауаса шкәакәа ишыт.

– Акрызлахфаша, хазлеибабаша ачанаба бзиа хауит, – Мирон ихатагы алаф алихуан. Азәгы далацәажәомызт асаби иблакәа ишырымбоз.

– Умра качцара, ужәәан гәыцкәа, ушьха харакы цшзакәа, умшын гәиатцәара... Абарт зегы ушеит ухышьаргәытца сакәыхшоуп, абри асаби, агарантца, сара сухәоит, убарт зегы рбара далыхәдаумтәын, – дафын аныхәаф. Саргы сгәанала сицныхәон. Ауаса агәи агәатцәеи ахатцаны арасатә цәы икын. Арасатә цәы... Арасатра сытыцшны, еицах абахчых саанацшит. Афы зтабаз аехәеицш, афныцка зегы тикәатцәаза иаапшуан аць гәаәа. Слымха итафуан Гәдиса иажәкәа: «Ашьжымтан саннеи, абахчафы ахацшыа ытхны даеацәара ижызаарын, анышә аимацсара дафын». Афцарафы Мирон афы анхитуаз даара срыхәапшит, аха иныхәа хәцшьоуп ззухәаша, хәцшыа хәычы хәа акгы ытцам.

Саакәымтцзакәа сахыпшуаз гәеитан: «Азәыр длацшыхәны думоума, Алиас, убрака?» – ихәеит.

– Уахәапш, ихыжәжәарахза, игәаәаза, абнахьхы игылоу ацәажә. Наф итхны илкаужьыр, азахәа зкәутцаша цлак, ма шәырк еицаухар ауеит.

Рапхъа ианысхәоз заа сазхәыцны, цәгъарак атцатаны исымхәеит. Сәы интшәеит, пшахь хәычык насыр ишәшәо еипш зышәта фәаахьоу абгъы. Уимоу, итцхәаны иахьысымбо иганы икаижьыр, сөызеи сареи ихабжьахаз цъара лашьцарак нахабжьытцрашәа збеит. Аха ашытахь, атцәыцақәак анызжә...

– Саргъы иаақәыскқәахьан, Алиас, итцысхырц. Аха ирыцхасшьон. Афнытцка италаны тәартас ирымоуп хләқәа. Аха уара ианухәа, иубалап иазызуа. Иаатцхны атып афы ухызала атцәа еитасхауеит.

Хгәыргәеит, хаччеит, саргъы, гәыкала, сазыразны асабигъы иаргъы бзиарас икоу зегъы нарзеигъашьаны ашта сантыцуаз, ацъажә гәафә снапы нақәкны еитәх:

– Ажә сүтеит, Мирон. Нақ итцхәаны икажә абни. Сара сыхызала акәым, аха уцкәын ихызала, сара снапала иааганы шәыртцлак еитасхауеит уақа, – схәан, сыгәтыхак назазшәа, инытцак ашәак аацәырызгеит. Сцарц стәхын Мирон иблақәа сырхымпшылазакәа. Агәашәафынза сааскьеигеит. Хәнеипырцуаз, цқба сазырхәыцны, ус фәаитит: «Алиас, уаби сареи уск хгәы итоуп. Иаххәо уахымцароуп».

– Пцхәыс дысзаажәгома?

– Алаф фазны иухәалап. Уқбаф тоуп, аха исхәо ухоу-мырштын. Цас бзиақ хаман ажәйтәан. Ашьашәара.

– Сара азәгъы ишәа сыдым.

– Иудуп. Заманалатцәкба иудыруеит иуду. Апсарәа иуанарыжәуам.

– Сара иранасмыжәуа сымазәми убарт, апсарәа хәа узәу?!

– Уақәытц. Уазхәыцла. Ажә бзиа иалымшо егъықам.

Сшааиуаз анышәынтрақәа саарывалеит. Снымфәахытцит. Шақа гәыбылрала икаитцазеи агранит тапқаны, Апта ибарелиеф кәзтцаз. Ирхәоит, итынхацәа маатк дмыршәакәа, напеилапса картцеит хәа анхацәа. Абар уи иварафәытцәкба Арутан... Ииашоушь уи изыхәан Мсыгәда илхәақәаз? Хәарада, бзиа илбоз, илхыршәааз ауафы хшла икәабара дашьтан, слызжәоз цылышьеит. Илхаштит ауафы игәы итоугъы ибз иқәкугъы акоуп хәа санықаз ашықәсқәа сшыртсыхьаз.

Уицашыицыртэ дыкоуп Ацта ибарелиеф кызтаз аскульптор. Ибафхатэра акэым, икаларын, ицстазаарагы ихтниттар ифырхатэ. Издыруада, убри акэзар анасыц зыхьзу?!

Сыццакуан ақыта салтырц. Даеазэи ихароу ихарам, дахьиашоу дахьиашам аилкаарақэа раткыс, ухаҭа, Алиас, иуду ахара... Иумахэзеи Мирон иуеихээз? Икацатэузеи, Алхас бзиарас изутэузеи?... Иарбану ажэас иахэатэу? Схы ласмыркеуаны акэым. Исхароуп, сшьамхгы асырсып итахызар. Уи пхасшьом. Аха ишцасхэо? Дзыхуркэзеи, дзыбгоутцоз иара, Мацгына хэа азэи дсазцаар? Икоу аиашатэкеа схээр... Иарбану аиаша зысхэара! Аиаша ихэома, абырг бзиа, акэыга хэа хатыр зкэырццо Гэдиса? Аныхэа хадшыа еиҭаганы изжит анихэа Ацта, ухаҭа акгы еибырымхэзеи? Ицхны аиҭагара акэым, ауаса шыны, иахымныхэакэа ахадшыа ахыртларатэкеа штцасым заманалатэкеа идыруан. Ацх иалагэаны еиҭаганы иужыртэ узыниазеи хэа дышпаимазцааи. Исгэаласыршэо салагеит даеакгы. Ацэгъара зуз имацара иакэым, ацэгъара иуит хэа гөварас думаны, данеиҭоумхэа, ухаҭагы уакэзуан зхэада? Гэдиса. Арутан иус анырызбуаз, шахатцэас ирыпхьеит. Ишпеихэеи Гэдиса? Шаанза аусхэартаҭы снейт ишеибаххэхьаз еипш. Ицсы иахымырзаазейт ашьжымтан шаанза Ацта иҭы дышнеиз, уака иибаз. Ацэгъара еицырузар? Иара ихаҭа дыбгеитазар Ацта? Убри азыхэан акэзар шеишыкэсеи рыбжьара знык деилагоит ауафы хэа даакэымтцакэа изихэо? Хайкеатцып аҭахмада. Диашоума Мери? Уара иухароума, лара лоума изхароу ишакэхалак, шэара уажэшьта шэымфакэа хазы-хазы ицейт, икалаз калейт. Ишубо, Адица дтаацэароуп, уаргы ухы уахэа, насыпк цшаа хэа лхээр... Убри акэзами аифызара зыхьзу? Лара рапхьаза ауафы дзырфашьаз аҭыныш-қацаа диеицэаха, иаха-иаха салалхалойт ацсараа реиха иламысдароуп хэа ирыпхьазо.

Ауафы игага ицымзар цсыхэа шимам еипш, Дамшэ ада цсыхэа шсымам агэра анылга, аҭыны иахыикоу данышэагэышьейт, лгэы калыршэит иаргы саргы зыкны хкыдтэалоу апхэыс. Лара илычхауейт, аха иабакоу, абнатэ рбагы афнатэ рбагы дэылнагон хэа, иара иамуит, илнымшэейт. Афатэ

хматцурта. Агәтәтәҗьа амца еикәуп. Архнышына иадтәәтәа-
лоу алџақ, акәиц анналашәалақ, иаакәеицеиуеит етәәтас.
Иара убастәҗьа, икыдшәаз етәәтас инҗыцәаауеит. Арымз
икәтәаны убри иахәәпшуеит арҗыски пҗхәызбаки. Акәицкәа
рхала ианымџеилақ, амца инхәытцарықшоит алаба.

– Раҗхәа иакуа аетцәа уара иутәуп, – лхәоит лара.

– Мап, бара ибыстоит. Сара сиетцәахә бара ибымаз, –
ихәоит иара.

– Хәхәәпшып зиетцәахә иаха ннатцауа.

– Бара бтәы иннатцааит.

– Мап, уара уетцәахә...

Пҗхыз бзиақ иаџызаха... Саанарҗшит Дамшә ахыш-
җышыбжь. Алышькьантыр уагааит, изакә пҗхызузеи сызлухыз.
Пҗхызу, гәалашәаразу?.. Абартцахь ашә аасыртын, Дамшә
снаҗыцәҗьеит ашьшьыхәа итәарц. Сганаҗы ииаз лышка
саанаскьеит. Лара ацәа дахьынзалтцауаз, сара атцарақәа ра-
шәахәара сазызырџуан. Хҗенцьыр аҗхәтәҗьа игылоуп
тәатцлақ. Хханы, аҗшьбатәи аетаж аҗынзагьы иназоит ама-
хәқәа. Уака икәтәаны ашәахәара хдыртлеит атцарақәа.
Хымҗада, убарт атцарақәа рашәахәароуп атцла апыткәырқәа
зырҗыхо. Алакар унапы наҗыракны иауушьтыр, ишҗацои
азыхь? Атцарақәа рашәахәара убри иеипҗшын. Инкыланы
измаз азын амч анмачха... Иаашарккон...

– Ажәәқәак насоухәар, – лхәеит, ажәада хзеилибамкаа-
уазшәа. – Ахәыҗы сцәа далашәар ишҗақахҗцо?

– Инықәыршәны хҗоит азагс ахь.

– Бзиа избоит алаф анухәо. Умшәан, ахшара дсоур, сара
схала дсаазоит.

– Сара сабацои?

– Пҗхызла узацәажәоз лахь.

– Сара истәху бара боуп. – Зынзаск дмизеит, адгьыл ишьа-
пы ыкәимыргылазеит Самсон Григорич. Дькамызт Мсыгәда.
Иҗкамызт Аруҗан, аҗсараа, архнышынаҗы икәеицеиуамызт
аетцәа хәыцқәа, иҗкамызт Аҗсара ахатагьы...

– Уаапкит! – снаҗаҗьеит.

– Уҗсы иастеит! – ашә иавтҗхоз Дамшә ашыбжьи лара лы-
тәаабжьи неилазџеит, ашырхәа дџатҗьеит.

– Дамшә, Дамшә, – сыргеит. Ахьз зысхәаз, уеынкыл, убжыы умырган хәа акәын, аха усыцхраа хәа ҫыстыз ҫынашьеит.

– Иусырбап ашышьа зеицшроу! – лхәан, ахәыкәтарта уада дныџнаххит. Ашвабра аашьтылҫааит. Ашә аалыртит. – Удәылцкәа абыржәытәкәа! – Дасырц ашвабра анаалырхха, самтасны иааныскылеит. Аха индәылкәон еицш дџахьзан, дасит. Иаразнак ашә алмыркызтгыы, убас илзыткәеит, дааи-хнахуан. Маҫәақәак насышәхасырҫан, аимаа чхьарҫкәа сышхарҫаны, сындәылкәеит.

– Уаанҫас, ухынхәы! – аҫыҫтра саҫын. Икүтәуо, амардуан илбааны инеиуан. Петрович иуада ашә аҫхәа санниакәоз, Дамшә атәаабжә иахазар акәхарын, ашә шааиртуаз збеит. Ашҫа ааихнаҫәеит. Ихьаҫшкәаҫшуа, аҫыхәа ашьтарҫыла, азауад ахь акәымкәа, наҫ, ашьхаҫа ахы рханы ицон.

– Ухынхәы! Ухынхәы! – ҫыстуан. Сыбжыы анақәсыргалак, имҫысзо иаангылон, ахахә ыршәны иашьклаҫтазшәа, иаа-хьаҫшуан, нас еиҫа аҫыџанахон. Уаха иаанымгылазакәа, акаҫтран мџаду ианыршәла аҫыџанахеит. Саангылозшәа абар, иаргыы аатгылон, сҫанынасхалак, еиҫа аҫыџанахон. Сахьырҫшны сагон. Амџа архәараҫы инеиуаны, ишсылшоз сыбжыы џтысҫан:

– Дамшә, ухынхәы! – хәа ҫыстит. Иаатрысын, иаатгылеит. Иаахьаҫшит. Икәнаҫара азымдыруа, иаалак-џакит. Убри аамҫазы, «полутарка» машьынак архәара иаавкәеит... Сыблақәа алашьҫара анырхаҫала, ишсылшоз сыхәхәеит:

– Уҫа! Уҫа наҫ! Да-мшә! – Сыблақәа хызџеит. Уи акәхеит. Сгәыткәара иардагәоу слымхақәа, изақаразаалак тәаабжыы хәа акгыы смаҳаит. Хахәк схы иаахараны сыҫшызшәа, сеихәткәыкәла стәан ҫытрак. Ашьшьыхәа, сеидара саҫақь сџагылеит. Сшьамхқәа убасқак икәадахеит, сызмышит.

Акаҫтран мџаҫы еиҫыхәхәаа ишьтан Дамшә. Ақәарахәа сеитас сқыҫыҫыуан. Снапы натҫатҫаны ахәда ааныскылан, ахы џышьтысхит. Аблақәа, ақьышә, ахахәда, снапы рыхьшыуа, исшьышыуан.

– Саҫаумҫан, сашьа, – даахадгылеит ашофер. – Лашәа-рыҫазма?

– Уи зеишэарыцоз, изнымшэоз... – сыңсы сгэы икылахейт.

– Игэастэзтгы мацк заа... – иеааларкэны, иарггы инапы нахышыт. – Игэастейт, инапы анахьккыс, акгы канамцейт Дамшэ. – Амѡафы цсы зхоу акы сымшыцызт смашына иацашэаны...

Аблакэа аахнатит. Изшыыз инаихэацшит. Игэабтэхьюу ам-ра аташэамтаз амшын ианхыкэгыло изейцшроу? Амч ацэызны, игьагыза цытрак иаанхойт. Аицыртра рцэыцэгыахойт адунейи иарейи. Цаса, Адица, азэы инаихэацшны, сара сахь ианаахьацшлак, аблакэа ирхызбаалон уи ауафы изыхэан «агэы иаанагаз». Агэаг, агэыбзыгра, дуаѡцсы бзиоу, дуафы цэгыоу. Изакаразаалак акгы рхысымбалеит уажэы. Урт ирхын акызатэык – анышэара. Абастэка икан Мсыгэда атыхэтэантэй лыцшышыагы. Издыруада, рацхьаза хабла анхацтуйи, атыхэтэанза ианхацхойи еицшызар... Гэхьаагарагэынкьратцас бжык нахэылцит, нас, аетцэа анфыцэауеицш ихэыцхо, ашышыхэа иаахнафейт.

– Ацсаца бзиахааит! – ихэейт дсышталаны иаауаз Петрович данаахадгыла. Сыблакэа дырхымцшыларц наф сынхьацшит. Ацэыкэбаркэа реицш акакацкэа ахьныссы, иѡежьза ашыхакэа иаарывцит амра. Амшын аффы алышэшэо, ицэаакза, агафэнтэй инасит ацша.

– Исшыит, сара исшыит...

– Ацсы ухтнацейт. Уст, уеимаакэа ушыатца, амѡан уахьаауаз иушышэейт. Сара ажыга аазгойт, – аѡныка дцейт Петрович. Сыцхашыаны сылабжышкэа зцэыстэахуаз азэггы дыкамызт...

– Ацсуаа ишэымоуп лакэк, иаасгэалашэейт, – фэаицит Петрович, амѡа нымѡахыт, ашыацрафы Дамшэ анышэ иамаданы ханаауаз. – Ауафы нарцэыка данцо, цхакы дныкэлоит. Дзыкэсыр, дцоит цыанат, дыкэтцэраар – цыаханым дтахауейт. Ацгэы нейны ацха иныкэнашыуейт, ихэейт, ашша, ауафы дыкэтцэраарц. Ала нейны, убри ашша ыкэнарбзауейт.

Истахымызт азэггы ибла атацшра. Аѡны ааигэара хэаиуаны:

– Уабаказ иаха? – ихэан, днасазцааит Петрович. Анышэ кацшыза иафэататан иикыз ажыга баха. – Ахэылцаз аштафы

стәан. Җызак длымами, зыкны укоу аңшәмаңхәыс... Даеа хатарпыск дицны, җыңа атыңхаңеа рыманы, лара лышка иныхәнеит. Ауада иҗнамлаң схәоны, Дамшә азәы дасит. Ыара кампаниак ах иҗозар акәхарын...

– Ус еизалоит, аамта рхыргарц.

– Лысасңеа аҗныка инеир амуит, арахь ирыздылым-цеит...

Иуадахь хнеит. Хәхьтәалаң ахәыкаңтарта уадаҗы хнатәеит.

– Петрович... Максим Петрович, шәысмыруадаҗуазар, шәара шәҗы сыңхьар калару? Даеаңыара уадак сыңшаанза...

Ахәара иҗәымҗны, игәы дантахәың ашытахь, ус җааитит:

– Уиашазар калап. Уи, – хыхь, сахьыҗназ ауадахь инапы наирххейт. – Уара иудыруейт, сара исхәартам..

– Схы саңейтзам сара схаҗа...

– Шакаамта утаху хара җы указ. Амала сабшала мҗышала аҗны узыҗнагылаҗышьом. Смоҗаңеа зегьы аауейт, хыла-җыла хәиларҗоит...

– Уи иахаҗы еиҗып.

– Иуасхәар угәы иалымсуазар... Алиас, ақытахь, уани уаби рахь ухынхәыр...

– Ишпаканатҗои зухәаз аңҗы? Ыанатка хазлаңо аңха ашша ықәнашьуама хәқәңараарц? Убри аңха, Аңсарака сызгоз!..

Петрович иңшәмаңхәыс, ңаса, апенсиахь дцаанза азауад аҗы апаркеттә цех аҗны аус зуаз, слыхәейт, хыхь дынхаланы, аңшәмаңхәыс илалхәарц, сыматәакәа аалҗиааит, уаха уахь снейуам хәа.

– Дамшә ауасиаҗгы убри акәын, – ихәейт Петрович.

– Егы, аңха хәа узҗу. Аңсарака узго аңха уқәымҗәараарц, Дамшә ахы ахҗнатҗейт. Макьана иуңыңәҗыоуп аилкаара, аха уаңхьака, ахшара ануоулак... Еиҗу каңҗо ңышьаны, хәхшара рзыхәанҗәкьагы... Аңсҗазаараҗы аңәҗеи абзиен аилыргара... Уаб уизымҗәаароуп. Сара деилыскаауейт уи.

Хымшка анаат, ибзысыҗхьаз атетрад абҗыңқәа неихсырҗхьан, убас сызбейт. Акәаң насыргылап. Саҗыҗып. Иа-зхоуп. Илҗахызар лара лхаҗа иаңылҗааит. Иаңылҗааит

схәахт... Изтахыда, ххатақәагы иабаҳахәо. Илыблааит амца илақәыжыны. Амца иахәхаит абрақа иаахәо амееирақәа, ауафымрақәа. Иазхоуп схала схы ахьынзасжьоз. Идагәан, уажәраанза идагәан сыгәлымха. Абри акәызтгы исанахәоз Дамшә аңсымтаз аңшышья? Уи аблақәа ирхын анышәара. Уанышәа уаргы. Сықәтны сцап схы ахынахо, сцап аңсараа иңсхьоу рызбахә ахысмахауа, зыңсы тоугы сыбла иахьамбаша. Шақаңьара аргыларакәа, азауадқәа, афабрикақәа... Мап, ашьхақа, зны Гәдиса сахьигоз... Кәыдры иалалоит Азгара хәа зиаск. Аихатәы цха хуп. Аңха бықәсзом. Иаваршәны ашьхақа бҕынабоит. Азиас иаха-иаха иггарахоит. Уамак хамнаскьякәа, амцаңгаф ибжы нарықәиргеит аңсаса. Иаархынхәны, анаара инаҕеитцеит. Иалагеит ашьхақәа. Шақаамта хәҕаз уи, раңхьатәи ашьха, шақа харгәақыз, бара базхәыц, ашьыбжьон иаҕалаз, амра нташәан, ианаалашьцозынза хазхамлазар. Хәхьыфхалаз, ииашароуп, дәуп.

– Уаха шәымцан, ишәымбои, адамың зну абни атцла инаркны иалагоит Ахәыртлағь лқьаңта, – ихәеит амцаңгаф.

– Амцхәгы хәзааигәацәахеит, рышьтахьқа иңхьашәц аңсаса.

Абга иақәтәоу, амшә иаазаз, ауарбажә иаанагаз хәа, шақа лакә саҳахьоузеи, аха убри, Ахәыртлағь илыххәау алакә азыхәан акара ииашатәкьазар қалап хәа, аказы сгәы мбжьяжьяц.

Ахәаа ххымтқәа, лынхарта ааигәара ханқхьа, хавсны ханцоз:

– Абан иахьықоу лыфны атың, – инапы нирххеит Гәдиса – Иумбазои лхәыштаара ахьықаз. Икылеикәатцәаза иахьагы хаскын иизом. Убас иқан уи лымца. Адгьыл агәатцәақынза икылнаблааит. Уажәшьта иусырбап лүтра ахьықаз. Абан еиталхаз акама. – Егыашатәкьаны, фныргәык акара атцанакуа ижәпаза игылан акама. – Иубома ани атцла? Абиа. Ахәыртлағь лшәырхәа иашьтоуп, лыңшрагы амоуп. Иахьыцуа Анцәа идырп, иахьагы иҕалоит. Лашта арахә талар, абиаҕы икнаҳаны, рцәа рхылхуан. Ауафы дталар – ашьапы дадҕалхәалон. Амла аңсра далагон. Абиа анифалак,

лара леицш дхэыртлагъхон. Дааухэацшыр, уаха атахзамызт, улгон уткъаны, ауаа рышка ухнымхэуа укалцон. Ирхэоит, дхэыртлагъны дмизеит, ауаатэыфса лгэы ндырхан, дрылцит, насоуп данхэартлагъхаз хэа. Иахьагы лымчхареи лыпси ыкэуп лашта, иумбазои ахьшыцэа харантэ ишавсуа...

Қаахьк насыргылап, суафцсар стахын, ишэымуит хэа, иаафыхны исфап абиа. Изылшо шэыказ уахь. Иаххэап, Адица, бара инабиркит ахахэ. Ибзыршэрызу? Сара сеицш баргыи аршэра бзымгэыгыуа... Хашпазныкэеи барей сарей дгыили жэфани ихэртаз, ихатэаршыаз атх? Иахьахтыцмыз ажэфан ахь ххаланы акэымкэа, адэы икэу ауаацсыра реицш иаххыганы, ауаацсыра шапыло еицш, хапылазттыи убри ашыыжь шара... Избан, хуаацсызар хзымхазоз... Хатей пхэыси зхакэымхазей, Адица, убри ауа. Ацсабара ихаднатцаз мап ацэкны, иарбан ламысыз иахьахьчоз...

Снаштыалеит сахьыфналаша уадак. Исыцшааит. Азауад мацк инацэыхароуп. Итынчроуп, амшын ахыкэафьтэкэоуп. Иаха-иаха схы сгэафэ аеаргэгэо мацара, сазкылсит уск збаны, егынасыргеит. Иааркэафэны ашэкэы изызфит Мирон: «Итцумхын, сфыза, укэатца ацыхэан игылоу ацъ хыжэжэарах. Аганафэ уцкэын ихьзала сара еитасхауеит атэатцла. Ианаз-халак, ацашэыжэкэа шыцоу, ашыапы итцахкаауеит ацъ гэафэ». Ашэкэы стырка цыба интасцеит. Аусурамш анын-тэалак, адэкэанафэ сныдгылап, усеицш икоу ашэкэкэа уаха исызнышэымкылалан хэа нарахэаны атыпхацэа, асалам шэкэыбгыыц ацошыта интасыршэып. Уи уиала салгап, ихсыркэшап. Ишпарзызуеи ари, аскак Адица илзызфыз? Уаха рыццара атахым. Мери дшаазбалак илыстап. Ибхэаз схамыштит Мерика-Америка, исзынамыргеит, аха... Уаха истахым. Сафэыцит. Сара насыц сымазарц азыхэан хатца ицаз, бфыза илыт, дацхэааит сзыхьзас. Арака ианкэоу бара ибалхэашеи ибалымхэашеи лара илызбааит. Пардак абжаранза снахейт, агэагыра змоу днахааит ицегыи. Уи абжаранзагыи иаатырц азыхэан иахтынцоу еихауп иатныцыз аткыс. Ицегь аацшырц ицегь ахтынцара сара исылшом, зынзаск схы сзырхэуам.

Абзиараз! А. А.»

Сгәы иаатцаххит бтаацәараҕы насың бзиа бымаз хәа ацыстдарц, аха санеипххәыцаа... Аскак аиаша антцаны, атцыхәтәан...

Абринахыс ианысто бара ишыбдыруаҕы, ианыз, иаххамыштырц.

«Абзиараз А. А.» (Алиас Аҕәланба хәа аанаго) ианатцазвы, «Ацәгъара зуа ихымзар ауам» хәа Самсон Григорич иус азбара иазкны уажәааигәа агазет ианыз астатиа наргәылатцаны, қбаадк нарыкәсыршеит стетрадқәа, шашәала иаа-ҕасхәеит. Аусураҕы сызхатәоу астал амгәа ацапха акуеит. Интаццаны истцәахит. Ашыыбжыышыха сцаны аҫошхәа иастарц акәын Мирон изызвыз ашәкәы. Аены иаххуаз ақыдқәа убаскак ишәпан, сәагыланы аметр шеибгоу иақәсымцакәа исызшәомызт аҕы шака икәкәыз. Ғыц иҫырқазаарын, убасеипш фәык рхылцуан, уҫынта иантаслак, убз уҕыта иад-чаблон. Амака кәкәа адәахы иандәылнагалак, ашәымтак ишәжыуп аҕы, нас хәыцы-хәычла аҫшшәы ахахауеит, зымаза зытырдырааз иеипш. Ажәәан еилыҕраан, зны иаақәарцссон, нас амра аакылцхон. Март шыббац икан. Снаҫшызар, азауад аҕәашә дааталан, шәал касыла лхы-лҕы тахәхәаны, лпалта еикәатцәа асаара ишыхтасуа, дхарахапшуа дааиуеит цхәыск. Избахыоу аныкәашәа... Хых ихыбны, асаркәа итасаны, ам-әа аҕықәаҕы игылоуп хатзыгазет. Убри аҫхәа даатгылеит. Изыбцәыззозеи, сгәы иахәоит, харантәгы улапш иташәартә, икапшыза иәу сыхызи сыжәлеи атзыгазет аҕы ианапхыо. Акраамта дадгылан. Адигагы дапхәызшәа дыкандаз уака иану систатиа! Днадцын, ашышыхәа ләаалхеит. Снеилазызааит. Иашоуп, сан лоуп. Дабаказ? Уажәааигәагы дааны дыкан рхәеит. Бзиароумаш? Сгәы ахәра ианылтцаз, схәычра иацыз аҕыпшқара... Дтәымуаҕызар, иубаргәузеи, илоухәаша зузымдырхуеи...

Усуфык сҫыцаҕы днасыртәеит. Сшьамхкәа иаха-иаха икәа-дахо, сан сналцылеит. Зыхшара акраамта изымбац анацәа рнапы ыргәежыа, рылабжыш хаҕәкәало... Икалап, лара латкыс сара исызцәыртцызар аҕыкра. Лыблакәа сшынар-хыпшылаз, аҕәалашәарақәа... Гәалашәарас иазцәыртцраны иказ ашамтаз апыткәыр иагәылцыз абгы...

– Ыара хнатәап, хайцәажәар сҭахуп, – лхәеит дшаа-сыдгылаз.

– Ейбаххәозеи? Бара ибхәашаз... – шәымтәқәак ахыцит апыткәыр иагәылцыз абгы, аха сыҕеныскылеит. Хцеит «Красный угол» хәа изышьтоу ауадахь. Акреслақәа хна-рықәтәеит. Сгәы сынҭахәыцит: «Изхысхәааз заманалатәкьа еилылкаауеит. Исхәап».

– Утынха гәакьа иузиуа ацәгьара уаҕагы иузиуам.

– Уеизгы-уеизгы цәгьарак узиурц азыхәан акәымзар ишихьыз? – лхәеит сцәажәашьа лыҕенамаданы, лажәақәа зхәаз зынзаск даҕазы лакәызшәа. Ажәа «ишихьыз», иатцазшәа збеит аххәра. Аха исzymариамызт сгәала аиааира. – Уажәааигәа зны саан, аха...

– Ейта адиректор инапы саныбцарц акәхарын?.. – Илма-хазшәа калцеит.

– Акәака цсрак ахь дцеит рхәеит. Уаби сареи хҕанахьала иуцәуаша тынха дхамам Акәа. Дызустада, хара дахzym-дырзо, иуцәуоз?

– Дыбдыруеит, тынхас даныбшьозгы ыкан. Мсыгәда, Адица лан дыцсын, анышә дартон.

– Ацәабараҕы угылазар акәхарын?

– Ааи, сгылан. Исыдашшылон.

Мап, дыцымкьеит, еидара хьантагы лықәымлеит. Дынка-хәыцуа дтәан.

– Анцәа иимшаз уара мчыла дузшом, – афныка дхынхәны, саб иалхәозшәоуп лхәашьа шыказ. Зынзаск сара дсыхәамцшзо, инацылцеит. – Асабшаҕы афнынза унеирц сааишьтит уаб.

– Уи ихәар иаха снейуама? Сара сзыхәан шәфьыҕегы азәы шәоуп, – шәфьыҕегы сзыхшаз шәоуп хәа акәымкәа, даҕа цакык атаноуп ишысхәаз. Зегьакоуп азыҕ даҕамгылеит. Сгәанала уи ускан лфымтрала илхәеит, акыр шыкәса антцлак, сара сзызкылсраны иказ: «Ухала уахьхәып».

– Ақытаҕы уаннеилак, уаби уареи шәнеицәажәаны, сара сымбазакәа, убналаны уаауеит. – Ёцныхәатцас акәмызт ишылхәаз. – Асабшанзагы унеир цәгьамызт.

– Ишәыхьзеи?

– Иаахбыцны фара-жэрак қахцароуп.

– Атаца дшәызнаргозар? – уажәшты саатқәак нахытын, иаха ирацәахеит абғы иагәалашәашаз. Даасәаңшит. Лыблақәа ирхызбаалеит: «Атаца дуоурц азыхәан аңа думазароуп». Зегәакоуп, илымуит, дағамызсеит азығь. Ихьасыршшар акәхеит.

– Бзиароума?

– Уаазырәи, чеицыкак қахцароуп. – Иңшзагәышьям иахьысхәо, аха ишпақастцари исгәаланаршәазар. Мсыгәда леиңш, сангы лыблақәа инархызбаалеит атыхәтәанза ажәәан ианатцаңшуаз Дамшә иаңшышьяз. Анышәара. Аха иарбану дызнышәаз? Сәашьомызт акафь. Саңхьа дтәамызт лнапқәа схы иалшыуа, сылгәыдыхәхәала сгәыдызкылоз ан. Дыкамызт ашәакь аакынцааны, лыблақәа неихамырқәысзакәа, аңсаатә иеихсыз. Лхәашьяла, гәәарас исцит ачеицыка хәа дызфьыз сара ишсызкыз... Мап, бнауафрак цәырыгпап, ажәйтәан еиңш, исзымцаазакәа пхәыс дысзаргпап хәа сыгәгы итамшәеит. Уи аганахьяла урт гәнаха сызрызхәом.

– Сара сыкамзар амузои?

– Иаузом. Уара уқәцны уцеит, уңсы угеит, аха уаби сареи хәңсы штоу ақыта хазрылцуам.

– Ишәыхьзеи?

– Иахзууз хәхьит, уаха ихәхьяз. – Маңк днағазсеит азығь.

– Аңьашьатә, иумахара икоузеи! Аеы иахәаша акәадыр иахәоит хәа, сықәымтыр амуит, уажәы баахәны, уқәцны уцеит хәа... – сыңсы сгәы ианкылаха, сажәа сзынамыгзеит. Аңаагы асхьан, ашоура бааңсгы ахнагахьан апытқәыр иагәылцыз абғы.

– Изақәызеишь акәадыр иахәараны икоу?! Аңгәара умпытқьазар, иухәар, макьяна хәңсы тоуп, арееира хәш-тамлоз. Ари уаароума, убналары уеуцәахит. Усоума уажәтәи ағар ишыкарто? – Лажәакәа агәкаҳара ахьрыцаз акәхарын изыхьаз, абыржәоуп иангәаста цшра-сахьялагы шака ләылыңсахыз. Лхәхәы, цаны, Аңсара сықәцаанзагы ашлараланаңсахьан, аха астәқьа! Лзамғақәа еиңшын ағшәара зәазықазто атла абғы.

– «Уажәтәи аҗар»... Уажәтәи аҗар ракәым, урт ирхыл-
цуагы арееира иамыхәартә акара... – исхәеит сара схазы,
сыбжыы нытцак.

– Умәтацәагы урт рмәтацәагы ирыдхало иарбану
уасхәап, нан? Ашьакәтәара икаутцаз. Ашьа хадуп, ашьаҗса
хшәароуп. Еилукаау?!

– Сшьапы ахә сышәт ихәама Алхас?

– Иумбои ушцәажәо! Алхас икынза уара уназгода?! Ауаа
анинахтца, ишҗааури, цас исзимуйт хәа ааицхаит.

– Шәара ишәазхәада?

– Хара хакәым, ақыта зеггы ирдыруеит, – ушьапы
нкыдҗар, зылабжышкәа хакәкәалоз, лычхара днахытыр,
лыблакәа неихамкәысзакәа ихысуаз, афыцеггы неилалеит
уажәазы. – Ауафы дыбжамҗамны адәы дыкәутцеит, хара
игәхьаа хқзамшәа хтәоуп. Уаб иахаижьтәи цәамҗахә имам.
Мирон даауеит, днаиәцәажәоит... Шәычкәын дхынхәырц
шәтахызар, убри ала шәалала ихәеит. Уара ухнымхәзаргы,
Алхаси ҳареи ихабжьалаз ашьа ҳабжьаххыроуп. Уаб иуеи-
хәап иухәаша, ишухәаша...

– Сара Алхас сияцәажәахьеит. Иаахтны иасхәахьеит.

– Иазхом. Ауаа ишрахауа ихәатәуп. Ауаа ишрахауа ами-
науатра шьтататәуп. Еилукаау? – атзамц дынкыдыцшылеит.
Уака икыдыз алозунгкәа дрыцхьозшәа калтцеит. – Лан ахьз
бааҗс анылхыҗ, уаргы уналатцаны, Адица мап лцәахкит хәа
акәын ақытаҗы ишырдыруз...

– Хазтахыз ииашаны икашәтцеит рхәон. Уажәы... Мацьгана
дтаирхарц азыхәан... Дзыхурҗьоз, уара, Мацьгана? Адица
лакәзаап дказыжьыз рхәеит. Ус рхәартә икаутцеит. Уажәшьта
зеггы рееитәуп. Изутаху уыызцәагы ирахәа. Инеиааит
асабшаҗены. Шәычча, шәыхәмар. Рыччацшь еикәатцәахароуп
уашәахәара еицызкьаз!

– Баҗәытц ашәира, баргы баланакыр калоит.

– Ауаа ухыччалар еиҗызма? Уңхәыс уаалхылацшла, лан
лҗазшьақәа цылгар калоит хәа..... Уара, нан, ишҗаузеилым-
каауеи, хара хзыхәан уи закә гәырҗаз, – деикәышьшы
даакалеит. Харт, аҗсараа зеггы хаипш, аригы дызшьахауаз,
дызхәынчоз калагәышьеит. Ишыцәҗароу дырны, ацәҗара

узызуа, ушизныкѣаша удырп, аха ушѣизныкѣо, ишѣтахзам, узыкѣтѣоу амахѣ зѣаѣѣо? Еихаразак уускѣа уадаѣхоит, усеиѣш узызуа, унапсыргѣйтѣа акѣтаѣ ануѣыларгѣы, зѣаѣ узымшѣо лакѣзар.

Дарбануартѣкѣа зегѣыдыриааины,зыбзиабара аикѣырхара зылшахѣоу?

Снапы аалшышыѣит сан. Сымнахазеит.

– Иупѣстазаашѣоузеи, нан, араѣа? Ахеивѣѣа ичараѣы ашѣа ухѣеит, укѣашеит рхѣеит. – Зегѣы здыруеит хѣа аанаго, даа-сыхѣаѣшит. – Уаѣа узцыкѣашоз... Мирон, нан, ианаумшѣартѣ, бырг бзиаѣ иеиѣш ауп дышхѣыѣуа. Уаби иареи рымазакѣа еилоуп. Ёнаѣ акраамѣа еиѣѣажѣон, нас иара данѣа, ибас-хѣо бахауама ихѣан, ѣааитѣт уаб. Абраѣа, хѣампаниаѣы дааираны дыѣоуп азѣы. Дзыѣѣѣау, дзыѣѣѣысу хѣа акы анаа-бѣыѣѣѣа, мамзаргѣы блатѣыхѣала банаалыхѣаѣш, бна-пала бхѣышѣаара азы шаѣѣыбѣѣаз бдыруаз ихѣеит. Исхѣа-гѣышыѣои... Миронгѣы хамѣа бзиаѣ изхѣархѣеит. Иѣабуп хѣа иахѣатѣуп абри зегѣы ахѣеиѣѣикааз азыхѣан.

– Иара, Алхас ишѣѣозеи?

– Аѣыкѣаша. Уи аѣыза аѣы, Аѣсара акѣым, араион аѣы иѣам. Акѣадыр наѣѣѣаны иахѣѣит.

Ашыѣѣѣ шара ианаѣылаз, гѣалашѣара хѣа акгѣы змамыз абгѣы, агѣалашѣараѣа иахнагаз амш иазыннажѣит. Иаѣахын акызатѣѣѣ – агѣахѣы иныѣѣѣлаанѣа, ѣынѣ иахѣынхѣалазарѣ амахѣ гѣакѣа. Аха зымш ѣынѣым, изырахаѣѣом иѣѣхгѣы.

Асабшанѣа шаѣа еидысхѣыѣлаз зыбѣахузеи. Сымаѣѣаѣа исымаз иреиѣгѣыз насшѣыѣѣеит. Ашлиапагѣы насхѣѣѣеит. Иѣаларын, данѣарѣкшаз аламѣалаз ашлиапа зхаз Аруѣан иаа-мышыѣахѣ, уи аѣыза ашлиапа хѣѣѣѣаѣы изхазѣѣахѣоу сара сакѣзар.

Ибасхѣахѣеит, азѣы имшира аныѣоу, асасѣѣа анахѣааиуа, хѣауад ааигѣара инхо бырзенѣ аѣы имаххѣѣит. Мирон изыхѣан изѣыз, исымышѣѣѣа сѣыѣа иѣаз ашѣѣѣы ѣѣѣаны инкасыѣѣан, убри анхаѣы иѣы снеит. Издыруан уи аиѣахѣатѣѣа шиаазѣз. Азахѣаѣа хѣы-хѣыла, ашѣыркѣа иаауѣаху, амандарина...

– Аѣѣа еихаѣа ѣѣахуп, иуѣѣѣа? Сѣыза бзиаѣ аѣа диѣѣѣит, ихѣзала еиѣасхѣарѣѣѣѣ.

– Аңсуа цәа аткыс еиғыу абакоу!
– Аума аамта иазхауеит, акыр шықаса иғалазом. – Саб ихәо сахахъан.

– Ииашоуп, аха знык ағалара ианалага, уматацәа, урт рматацәа иғыхны ирфалоит, иажәзом...

– Хара хтәы хара ихамаурехәоит...

– Ауафы ицәгъарақәа мацара ракәу цушьюма, ибзиа-рақәагы анимбо калоит.

– Уи бзианы иухәеит.

– Уажәыцәкьа, уаасзыпшы, – Аутра дынталан, иаати-хит еиҥахатәык. Ашьапы анышә амышәшәаны икамцсарц, аҥашәқәагы цырхага рмоурц цахак акәыршаны, шашәала иғеиҳәеит.

– Уи цас бзианы ишәымоуп аңсуаа, атҕеи данилак, ихызала ашәыртцла аиҥахара. Уст, шышықәса ахыцуеит, снапала еихасҕаит. Абни убомә, инаххьы, сымхыртә атыхәан игылоу? Амхаҕыраа иртынхаз цәатцлоуп. Убас иғалоит, амахәқәа ирызнымкыло. Убри амахәтоуп еихасхаз, иухшогы, умата-цәагы цшзала ирфалааит, – дныхәа-ныпхьон. Иаргы, ииа-шатцәкьаны, убас еиҥахатә бзиан, уеилахарын.

Автобус ағы Мирон игәыла цкәынаки сареи хәикәшәеит. Шака сөыза бзиоу, Мирон иакәым, ихшазгы сышизхәыцуа исырдырыц, салахәарц, убри арцыс иасхәеит атәа еиҥа-хатә Мирон изыхәан ишаазгаз.

– Иааг, Алиас, уатҕы ашьжымтан Мирон истап, еиҕеихап,
– Автобус дынтыцуаны:

– Сара иназгоит, сара истоит, – хәа наизҕыстит.

– Шәара уатҕы, асабшаха, акампания шәымоуп, ари атиаа шәгәалашәо шәкалом. Ашьыжь инаистоит, инеиҕеихәуеит, – аиҥахатә иманы дцеит Мирон игәыла цкәын. Сгәахәара сац-ныкәан, автобус сынтыцны, иааимсхыр, аиҥахатә, ипцәаны инкасыршәыр, мамзаргы аҕныка изгазтгы, адырҕаҕыны азцаара сиҕомызт убри, Мирон игәыла цкәын: «Аиаша сахәа, Алиас, иудыруазма, цасхәа изуума?» Ғысымтзет.

Ахәаша ауаа аҕны саннеи сызбаз, асабшаҕыны ашҕа иааталоз, инеицҕакны ирхәоз акакәын: «Асатцәкьа абар дахьыкоу! Уа бзиала уаабейт!» Рбагык аазгаз гәыла цхәыск-

гы, уцэгъамыцэгъара иара иагаант хэа лэфк налхэан, схы иакэхышаны иноулыштит.

– Быгэнаха рзымгароуп цсым-бзам адэы быкэзырхаз,– лхэеит сан, афархькэа лгэыдырфкэыкэла иааиуаз Матцкэа данылба. – Иааг, арахь иааг, – хамта бзиазақ аалгазшэа иаалымылхит. Дшыббац, иналхалыршэуеит, лыжэфахыр иныкэлыршэуеит аҭаца касыш. Сан уи лмахэар ааныл-кылеит.

– Ибҭахызар, Матцкэа, анака, ахэса акэыткэа ахыыдрыцкыо бнеи. – Длыманы дцеит. Сара уи сшыналыхэапшыз, сыбла даахгылеит лашыа иеипшнысшыалаз арратэ иустициа ама-тцушы. Зегы ирахауа убас ҭаастыр: «Бара башыцэа ршыа зуит сара. Дкыдцаны ашыра икэыртцеит Фриц!» Аха уи избыхэ цэырызгар, ачараҭы ауау зхэаз сишызахон, убас ргэалакара шытиххэан Ахеивкыа. Уи уажэшыта шэарт, аҭса-раа зегы шэеипш саргыы схы стэуп, шэарт шэеипшоуп сшыкоу ихэар, ицэаҭеыгоу ажэа реихэазшэа ргэы иалсуан, убаскак ргэы иахэон, иеигэыргэон ихы иадитцаз ароль. Аус злоу, Адица, аҭсабара дасу изалнахыз ароль иарбану еилкааны, дакэшэаны инаигзалар акэзаап. Агэы умоуп уб-ри ароль нак иныштытцаны, даҭеа сабрадак науҭатцаны, даҭеа рольк ахэмарра уалагозар!

– Уара, Алиас, ауаа бзиақэа абахта рҭакра уалагеит, рхэеит, ирымаукзеи? – сара даасыхэапшит. – Ишэмахазацы ари икаитцаз? Азауад аҭы деловои мужик дтеикит. Зны ала иирцхаит, нас апровокация изиуит, ихапыц итирхит, шэахэапши иапхыатэи ихапыцкэа ҭба ытцагылазар шэбап! Ихапыцкэа лахтынтцаны, абахта дылтаикын, ихы-итцыхэа аилкаара иналагазар, дкырруа, имахцэ данкны даацэытци-хэеит Алахэа Еикэатцэа...

– Убжы, уара аҭеада! – ихамыждараз ҭааитит Гэдиса.

– Сара усытцашыцла, Гэдиса, саразэк! Шака сигэапханы сишазеи сызшаз! – инапы шыштыхит Ахеивкыа. Ихыжэ-кэыжэза иказ ихамы амахэараҭы иапыхэхэаз цахак амхны инкаижыт. Убасканоуп саназхэыц, ауаҭы иихэои иеиила-хэашыеи еипшызар акэзаап. Инапы ажэаанахь иныштыхит. – Ухы атыц икэуп, укэыгоуп хэа аҭсараа урыпхызоит, Гэдиса,

усаами? Сара иуасхәо убриоуп, аҕәыҕа хәа урыпхьазо, аиаша узымхәозар аткыс, ацсараа зегы ахеивыс хәа иушътаны, аиаша ухәалар иаха еиҕьуп. Ишәмахаи, Алахәа Еикәатцәа дҕыруа Алиас даацәытцихәеит анысхәа, убжыы, уара аеада ихәеит. Аеада! Сара сеадоуп, уара уеызааит, Гәдиса. Реи-ха игазоу иарбану, аеы акәу, аеада акәу? Шәахәапш на интерес, ламцк ақәтәазар, паҕа цырак ашәа ажәуазар жәбап аеада. Амцан инанашьтуам. Аеканажьуеит, ибылгьоит, афасара иасуеит, ихәаауеит, иауам, ламцыз, паҕаз акгы амцан инанашьтуам. Шәахәапш аҕәыҕа хәа ишәшьо аеы аблақәа иртәпапаны, апаҕақәа, алахәатца... Абас шәыҕоуп, сызкәыхшаша, ацсараа. Абз зиҕаз, ахшыџ шәымихит, ахшыџ зиҕаз, аҕаца шәҕеитцеит, еилыргашәа шәмоуа, хылагәыла шәнеилацаны иара, есс, Гагарин иеипш дналашәкәа дцеит. Саанижыт сара, саразәк. Шәзырџы, шәкәыҕахар хәа шәымшәан. Анкьаза дыҕан, ихәеит, кәыҕа дук.

– Уара уеипш, – игәы ацсы наиршьеит азәы.

– Схатацсата. Убаскәкдҕәыҕан, ихәеит, хазшазихаҕа имаикуа. Ажәлар Анцәа дырхаштит. Ари ауаџы иххәыцуа иалагеит. Игәы иахәару, хқолнхара ахантәаџы, хқыҕаҕы иара иаткыс даеазәы изыхәан иаха дҕәышуп, иаха хиххәыцуеит хәа рхәо иалагар? Дықәицоит. Саргы еҕьараан сыкәырцахьазаарын схы еивкьоушәа сеыҕасымцазтгы. Уи иазыжәуазеи. Уеынкыл, ухшыџ цәырумган, уахьсырхәуеит, ихәеит, Анцәа, аха сара сҕы акгы улшом, уара ажәлар ужьоит, сара аиаша расхәоит, иаха исыцныкәоит ихәан, имуит аҕәыҕа. Еимаркит, еибаргәааит. «Ибзиоуп, аҕәыҕа аиааира уара иумаз. Уатцәы ашьыбжьон ауаа адәы ианықәу, амра каххаа ишыпхәо, иаалырҕьаны ацта злачқәа нхылоит, ақәацсаталеиуеит, цырак назыкәтәо, ихшыџ, аахәуеит. Абри сажәа заханы еиҕазхәо, ицсы танатцы ажәак изымхәо, ибз акааит!» – ихәан, дцеит итәартахь хазшаз. Иахьимаикуаз дахьирхәырц, гызмалрак шитцаигалоз аҕара игәы џеит аҕәыҕа, аха иҕаитцара изымдырит. Ишихәаз еипш, адырџаҕы ауаа амхыртақәа ианыртаз инақәыршәаны, амра каххаа ишыпхәоз, ажәџан иаатцалеит ацта злачқәа. Дшатцәышатцәуеит аҕәыҕа. Уажәымзар-уажәы илеиуеит ақәацсата. Ихәар, дҕаҕахоит, имхәар, рыгәҕа дышгылоу даанхар, қәацк наи-

сыр, ихшыџ нахэы-аахэуеит. Уаха икаитцара анизымдыр, дыџит, ахаџы дхэытцаланы иеитџахит. Ихаазагоуп рхэан, иахаггы еигэыргыо аџааџсата иџэын ауаа. Рызеггы рыхшыџ нахэы-аахэит, шэара, аџсараа шэеипш. Ахаџы даахэытџыт иџаџыга ажэџан аныџџаха. Уи ихшыџ, шыџаџ иџоуп, иахаггы дџаџыгамхазар иагимырхеит, аха иалухуазеи, иааихэо зеггы нархэы-аархэны еилыркаауа иалагеит иуаажэлар. Дара зеггы неидгылан икарџазеи? – игэы инапы надикылеит. Даахалаџшит. Зеггы џышэырччон, сџышэырччон сарггы. – Исашэхэеишъ, саашэхатџкуп, икашэџазеи? Исыхъзышэџазеи? Ахеивџа!

– Сара саџыал ааиаанџа сыџсуазар, сгэы џжэаны сызшыыз абри иоуп, – ихэагэышыеит Гэдиса. Сара сахыгыз, Адиџеи сареи хтэы, илзызџызггы, атетрадџаа исзырнымџазггы, шыыри, Ахеивџа идыруандаз, иаахтны иреихэон, иагыиа-нарыжыуан сгэахэт.

– Егъа џаџыџара хэаны, егъа ажэџанахъ шэхаларггы, шэызеггы шэыџсы зџоу сычуаноуп, сџапишь сбыџта џаб-лаанџа, – ихэеит амхабыџта аџы џаџаџа изкыз хгэыла, ахатџа еилаџых.

– Уара узиааиит, – ихэеит уи иахъ Ахеивџа. Зеггы ччараха ирысит. Уажэадаггы, шаџантэ схы сханарштхыоузеи рычџабжъ. Иџалап, хзауад ахаблеи аџсарааи злеипшџаам иреиуазар рычџашъа хэа сгэы сынтахэыџит. Амаџ азы-хэанггы араџа иргэарџханы убас еиџычџоит, дара рхэашъа, аџсггы ддырчџап. Арт санрылтџ, сара сычџашъа... Срызгэаа-ны исхэаџахыоу... Аџэыз зџэызыз шэы-гэнахџк, изгаз – гэнахџк...

Агэашэ ианаатала, рхатџаа узымдырџозарггы, раашъа, реилахэашъа маџаралаггы иудыруан ишааз хаззыџшыз асасџа.

Ашьтахъ, адырџаеыны, ханеилгаџаа, ахамџаџа харбара даналага сан, лаџк наламџаџаа, саб ус џааиџит:

– Изаџа џасузеи, иараби, аџсараа ихамоу. Ауаџы ишыапы пахџэеит, дхаруаџыбжеит, хатанаумџан, иханажъ хэа иџаџ-хъа аминауатра шыџаџаны, ашыаџса хшэеит. Хара иахџаз атџкыс ахамџаџа ааигеит иарггы.

– Хара иахтаз иахьзуп ашыаңса, иара иааигаз даҕа хьзык амоуп. Ешыас сказыа, сара исымтаны хәа...

– Иразынцсараха, ари амака чаңа, ажэйтэтэи аңсуа мака... Бҕа иоума изымгазцо, асеиңш амака? – ихэеит саб.

Аштә изталаз аус, Адица, хаир злаз усмызт, аха убри наухарштны, рааишыа уахэаңшыр, аиаша басхэап, иузым-дырзозаргы, гышытыхрак узцэыртдын. Раңхьа игылан ахәса быргцәа, ахәсахычкәа, иңхашьа-ңхатцо, аңсараа афызақәа хәа изышытоу азгабцәа цэрышкәакәа. Урт ирышьталаны иааиуан ахацәа. Абыргцәа ирхан ахтарца шкәакәакәа, ркәымжәкәа иртаңсаз акаламкәа, ашкәакәара аҕада ирхан, март мзаха, ахэынцәа уламцалакәа ныкәашьа шыкамызгы, агәашә италаанза, ршыапкәа дрыцкыоу, рызегы ршыатцакәа цырцыруан.

Хәарада, уи зегы иаанагоз акакэын – пату рыкэыртцоит ауп сани саби, еихарак, дара ирхэон еиңш, рыцэгьейи рыбзиеи рҕейи зхы иаеиңго саб. Алхаси сарей хакэым, сзыхшази сарей ихабжыалаз аицэыхышәашәарагы дырзытит иаарымҕатэны. Сзыхшаз зегырыла иаңсаратәкәоуп. Ирыгугы, ирыбзоугы...

– Уа мшыбзиақәа, аңшәмацәа! – раңхьака дааиасны, илабашьа кны ҕааитит быргк. – Шыапы мшла шәашта хтала-лааит! Иахьа аешьара зыбжыазтарц згәи итоу, шәиешьара хаир ақәлааит! – шәиешьара абас игәгәаза адгыл икәгылааит ихәарц итахызшәа, аеыңхәа илытцаиршышыт илабашьа.

– Бзиала шәаабейт, шәылабара хайгәыргэоит, – хәа дна-лаган, иахәтаз ажәакәа хәаны, Гәдиса асасцәа раңхьа игылаз абырг ихы икәкны:

– Нақ икажь, нақ, улабашьа! Ианбыкэыз, уара, аңсцәеи-рымга, алабашьа укуа, уаншьауаҕы. Лабажәк аанкыл, лабажәк! – ишътахы игылаз рахы ихы наирхан, – Абри иеиңгыз дышәмоузеи?! – ихэеит.

– Еиңгыз мцей еиңгыз рахы, Гәдиса! – иаргы дауатца-хахуаз.

– Абас хайхлафуа, абас хаблақәа ччо аринахысгы хайбабалааит! – Гәдиса днecin, алаф злихуаз, реихабы даагәидикылеит, нас сара сахы даахьаңшит. – Дабакоу хгаза,

унеи, Алхас унеицыланы дгәйдкыла. Аминауатра уажәшьтан, ачеицьыка ханахатәалак, ишьтоуцалап.

– Иаузеи уажәшьтан, уажәшьтан ихәашаггы ыкоуп, аха уажәггы ихәатәу иара идыруеит, – иблақәа рыцәгганы даасыхәапшит саб. Абас акәхарын уи ицшышьа шықаз Баз атапанча анииркуаз аасгәахәт. Схы сгәалашәозар аахыс, Адица, азәггы имахазо, схала затцәык абнаршәыра сылагылоушәа, ишаастахыз сәоужыны, сцәажәахьейт знызатцәык. Уи, хус аилкаараан, Самсон Григоричи сареи «очнаиа ставка» анахзыкартцазоуп. Изырџуаз ракәым, иара, «Фриц иавчаркақәа ирзымфаз» ихатаггы убасқак дшанхеит, ихәаша, исымаикыша ажәак ифамшәейт. Цаны, усқан еипштәқьа сажәақәа еиштарххны исыздәықәымтцазарггы, иухәарц иухәтақәоу хәа саб исеихәақәаз, ирыгсырха акәым, иахаггы иацыстцейт.

– Аџстаацәа дрымфазтггы, акы илтырггы здыруадаз, – ихәейт саб ибжы нытқак.

Саси цшәымеи, алаф неилатцо, ацсшәа еибыхәара иалагеит. Сара сеиқәырхаџ Гәдиса саанаскьеипцхьан: «Уажәоуп ианеиыскааз уара иухьыз. Ашьхақа уанызгаз азәы улхычмазаџханы укамыз? Даалбааганы адгыл днықәыргыл. Узшаз итыпан лара днаргыланы, ларазәк лызхәыцра уалагар, иуанаиужом». Иихәозггы сахауан, аха: «Издыруада, Адица даалгарц дахьцаз дынхазар Мери» – хәа сгәы сынтахәыцит.

Агәытца исымаз инацитцейт хгәылак:

– Ахан ргылан, афнытқа иџнамлаз иеипцш, ари аус зеггы апшыган, ихата дмаазейт. Ихъзеи, мшәан, Ацта ичкәын?

Бара бташәахьоу убри афыз атагылазаашьа? Аиаша аапшыр утахуп, аусггы азуухьейт, аха иаапшырхәаггы ушәоит.

Икалаз рацхьа ихәлазхәаз, ихәашьоуп ицъабшьаша. Иахдыруаз цышьазар акәхап. Астол хәхатәанза, адәахьы хәицәажәо хәхьынзагылаз, акггы имхәазейт. Ачеицьыка хнахатәейт, хнапы ахаркырц хәпшуп. Зны ажәа ихәар акәын хара хкынтә еихабык. Ишихәатцәқьаз зыбтахузеи. Иажәа ахшыџтқак абас иқан. Еилибамкаарак иахкьаны, машәыр кәлейт. Акәыга дарбану? Агаза ихьыз ианазыжьыз иоуп. Хәцкәын газарак ихьит. Аха устцәқьаггы угәы злаицәымцаша,

игазара ихала иеилкааны, Алхас, дад, уѣаѣхъа аминауаѣра ахъышъѣитѣаз, уигъы акыр ханахъаоит. Зегъы зырманшъалаз, хъырѣеиз, уара уоуп, Алхас. Ажъаны абас уахъхъаоит. Ахъашъа ахъыѣырхуагъы ѣыка цырак кадыршъауеит. Ихъыз, уара ууаѣрала иахъианаужъыз, насгъы аринахъыс аишъѣа реипш шъакаларѣ ахъеибшъахъаз азыхъан, сыхъзала имазааит хъа иуанаишъеит аѣы, акъадыр аѣѣданы. – Сара ишбасхъа еипш акъымкъа, Адиѣа, иѣегъы ирѣшзаны, ахъхъа акъыршаны абырг иажъа хъаны дшаалгаз, саб днеин, даагъыдикылеит, нас хырхагас иуоуааит, хъзы алоугааит ихъан, аѣамчы наииркит.

– Шъеигымхааит!

– Шъеибабара ѣкымзааит! – инеиларѣсеит. Абри ашътахъ, ианааѣынѣраха, иажъа ахъара анихъѣаз изымдыруа дыѣазма, асасѣа рахъѣ еихабыс ирыѣыз дѣагылеит. Саб иакъын изеихъоз.

– Уара ушъѣыгаз уажъадагъы иаабахъан, ухъхъ згеит, Алѣыкъа! Шъѣкъсѣак уажъаѣхъа ауаѣшъра иѣалаз хымѣада иѣаломызт, уажъа дазхъыѣызѣгъы... Изаауазеи, ихъз уаѣоу ихъеит...

– Иашоуп, Алѣыкъа ианихъаз аѣѣа далѣызѣгъы, иахъагъы иѣсы ѣазаауан Аруѣан, – ихъеит асасѣа рахъѣ даѣазъы. – Ииашагъы ааѣшуан, – аѣыхъѣѣан иаѣитѣаз ажъаѣа усѣанѣѣѣа азъгъы хъазымхъыѣзеит.

– Изхъысхъаауа, – иажъа иаѣитѣеит реихабы, – уѣѣыѣара иахъадагъы иаабаѣахъеит, Алѣыкъа. Аха иахъа иѣауѣаз ѣыдала хъеигъырѣо убри ауп, ахара унаѣшит. Ишъыбжъухит Алхаси шъареи ишъыбжъалаз агъынѣхъ. Ашъажъа баауам иѣсуам рхъаоит. Издыруада мышкызны иахъкылсшаз. Уѣѣын ихъымзаргъы, умаѣаѣа ирыхъзар ауан. Аа, ишъымбои уажъы иѣалаз...

– Иѣалазеи, хса?! – иаалѣымыѣхеит сан.

– Иѣѣын ишѣаизиуи, иѣарѣѣаѣаша Аѣѣа?! Иара дыѣсит, далгеит, аха иѣѣын Мирон, арк иреигъыз арѣыс, ѣыѣа ахъеидгылоу дызѣѣырымѣуа...

– Ииуазеи, уара, Мирон?! – убасѣак иѣѣымыѣхеит, иѣаитѣара анизымдыр, ихылѣа ааихихит саб. Амѣа ѣасыхъѣеит.

– Ишѣашъамахаѣ?! Аха ишъазхъодаз, хъара хъаблаѣынтъ, хъара хъада иахъала уаѣдмааѣзар. Иѣызѣѣаѣак ашъыжъ иѣны

инеит, абрахъ еицаарц. Иќалашоуп акәымзар, дадызцалаз, уаха иахъеиҥеиҥашаз дгъыл имамызшәа. Уск сымоуп, шәааи, иааќахцап, ҳахънеиуа Алиас иаххәар, хамтак изафызалоит, шәаасзыпшы иҳәан, атрактор усгъы ифны ааигәара иргылоит, имхырта атыхәан цла хыжәжәарахк илаирхан, иаатиҳәеит. Иаб ибафқәа атрактор иаатнахыр ибаргәыз...

– Ҳаи, нанхеит, изакә ажәа баацсузеи иухәо! – лхәеит такәажәык.

– Еиғъын, ди, иаб ибафқәа аатнахыр иаҳа изеиғъын, убри афыз маапшыкәа. Атла хыжәжәарах иаатнахит ҳапшыа хәычык. Аҳапшыа аахдыртлазар, ҳатхәыжәк аатыргеит. Аҳатхәыжә итаз зышәгәахәуа?! Азнацәкыа ақыаад цара. Ирыцсаххъеит, уажәшьта ибғъыжәахъеит. Маатк ахымхкәа, аибашыра калаанза идырхәыз хкасса...

– Арутан дызкәызыз...

– Сыцкәын ифыхра сафыхуп, усқан сара схаҭа... Арутан инышәынтрафы инаганы ауаса шыны, сшыамхы фарс... – ибжы каҳаны фәаитит, данеипххәыцаа ашыҭахъ, саб.

– Уара иухароузеи?

– Исхароу сара сакара издыруада! – саб снаивагылар сҭаххеит убри аамтазы.

– Уара умацара уакәзам, – ифыцәауа ахәышҭаара апхарра шмацхо еицш, иажәа амч мацхо фәаитит Гәдиса. – Алеи аҳәеи уцырхааит Апта, зегъы ҳаламыс шҭахуркыашы, ацъныш дмаалыкыны дқахцазаарын...

– Инышәынтрафы ажәеинраалакәа хрыпхьо! – ицсахы пыжәжәо фәаитит арпыск. – Ибақақәа ргыло, ипатретқәа кыдцо!..

– Иахзымычхауа ибафқәа хнышә иахьамадоу ауп. Егьирахъ, ихъз-ицша, иҳақәшәира усеицш ахъз-ацша иҭынхааит. Унеишь инышәынтрафы, ибақа акәым, дахъжу узымдыруа, иршыақыеит, излахкааз аанда кәыбаса икәырцеит Арутан иахәшыцәа. Ашәы ршәырцеит, дыртәуеит. Шәашъеи сареи аус ҳамамызт ҳәа лыцсымтаз ашәкәы лфызарын Мсыгәда, уигъы цәырыргеит. Исхарамкәа сҭакын аниҳәалак игәра шышәымгоз акәын арақагы ҳәа... Ирхәартә икалеит.

– Дызхахшыааз апхэыс хнапала днаганы диахтар акэзаарын, – ихэеит саб. Абас икар хены дсымбацызт.

– Сара ишэасымхэоз шэыхшыа аархэны итоуп хэа, – икышэхэа аччапшь рыкэхх, ғааитит Ахеивкыа. – Анцэа сныхэа, ухышьяргэйтца сакэхшааит абарт среипшымкэа сахьушаз! – Ацэыцак нтаирпкеит, ачеицыка инапы наир-кит. Хазегы убас хыччашакэ даахғапшит, шэабакоу ашыш-камсқэа хэа хайхэарц итахызшэа. Снаизгэааит. Избан зегы азэы изиитаз! Сыхэда изкылсуамызт ачеицыка. Ашыаца сытытны сцарц сёанынасхоз, Матцкэа лыбжы слымха инташит.

– Ашэа шэхэар, еинышэкьар, акэашара гэхьяаганы сыкоуп, – лнапкэа рхахо дааиуан. Акасы лхых, лыжэа иныкэыршэ, днакэаша-аакэашо, лшыапкэа неихылга-ааи-хылгеит, нас лхы аасыдылкылан. – Хатцафызас уара узгоит. Иумбазои, сгацэа ааины икоуп... Ха-ха-ха! Сара издыруан сашьцэа шыхынхэуаз, ачара сзуны... – ашышыхэа иналыхаз апхэыс дналызхьапшит. – Баангыл, азэыр баапсы иасхэама?! Сыпхатцо шэызсышьтоузеи?! – апхэыс лнапкэа Матцкэа лзара инакэлыршан, даалгэйтцалыхэхэеит.

Ашта сыкэланы сышнеиуаз, арцыс цэрышкэак даа-сыхьзеит.

– Абнака, агэашэ антыт, амашынафы цыоуки узыпшуп.

Апхэыс лоуп аруль зку, хатцакгы дыватэоуп.

– Харантэгы издырит «Победа» зтэыз. Илыхьзеи, амашына дызтымцуазеи? Ашныка дааиуам, ус анакэха, ус хьантак лымоуп. Аха дсыхэапшны дғапха-ғаччеит. Исхэеит дағазнык сгэанала: «Ациаа азыхэан ишыкоу еипш ақэапсата, ауафы изыхэан икоу анасып, бзиабарала еидкылоу анасып акэзаап. Иаха-иаха дкэыпшхоит ари Мери». Инытцакны даашэышэын, лнацэа харкэало, арахь уааи, абрака, сышь-тахь амашына утатэа хэа наслырбеит. Иыватэаз лхатца иакэын.

– Мери, ибмахэзеи икалаз? Мирон иаб Апта...

– Уакэыт, издыруеит. Азэы дытцырхып, ғазэы дыржып, апсцэа ртэы алацэажэаха хамам!

– Мери, изакэызеи ибхэо!..

– Ахых, шыта уалага! Исоухәарауазеи, анасыңдара атц-кысгыи анасың бзиа ауафы ихшыф аршафәоит, игәтцәа арыжәпоит... Ус акәзааит, сыхшыф, цагәит, сгәатцәа жәпа-хеит... Хәыза ихыыз...

– Мери, бара ибдыруама уи иаб икаитцаз аарпшра сара сшалахәу?

– Уи ушашьтаз ақыта зеггы ирылафхьан. Усггы уакәытцуам Мирон итәы. Абыргцәа рхейдкыла далами уаб?

– Далтхьейт. Баз Арутан данишь инаркны далтцит.

– Ихата далтцарггы, иалакәоу идыруейт. Хқыта анапх-гафцәа неит, иархәейт. Хбыргцәаггы иархәар... Харт, ифыз-цәаггы хнаивагылап. Мамзар ақыта далтцырц, дыкәтны дцарц аеиыбытара дафуп Мирон.

– Снапала амца ацратаны, нас снейны арцәара... Сара...

– Уара уакәымхарггы, зегьакоуп мышкызны иаапшуан иаб икаитцаз. Хакәытып уи уажәазы. Икалаз умахәзеи? – стылтаауазшәа, акраамта днасыхәапшит. – Уаха акггы, акым-заракггы уздырзом? Иабакоу «Исповедь сына века»? Шерлок Холмс несчастный... Иаауфыз амца илакәыжыны иблы!

– Дызбыргәакуазеи бара! – җааитит лхатца, иапсаратәы-мыз, аха Мери данига, Ацсарака нхара иааз, зегьрыла хара хаипшхара иафыз. – Ари ахткьейи уарейи шәеифызцәазар, сгәанала, сарггы афыза хәа уахәара азин сымоуп, икалаз уиоуп, афыза...

– Җумтын, агәыргьафхәаша сара соуп изито, сыблакәа шаапшуа, уара исцәугоит. Шака җабаа адызбалаз удыруама уи... Имариаз җушыома упхәыс ултахым, уи бзиа илбо даеазәуп хәа Маҗьгана иахәара... Улымха цәымкырыжә уаахи, Алиас. Дабакоу, угәанала Адица? Лхатца ифы дыкоуп хәа угәы иаанагозар?

– Даеазәы диццама?

– Убри акәытцәкьан иукәнагоз! Маҗьганейи ларейи неид-тәалан иааицәажәан...

– Ацәгьа анрыбжьабхәа ашьтахь, – инацитейт лхатца.

– Тынч, тызшәада, ашьшыыхәа иааилытцит. Иара бзиа дибагәышыоит аха... Лыматәакәа аайдкыланы лаб ифныка дхынхәит...

– Лаб ифныҥа даахгеит, – ихәеит лхатца.

– Иумахазои? Шәанеипырцуаз еиңш уажәгы уғахахама? Уу, рыцха, ари дагыдагәхеит... Узырфи, икауцәқәаша нас халацәажәап. Сара анеиха сымам, абри схатца пшза хәычы, умахә, уфныҥа днаганы, патук наикәтца, сара сцароуп, ахәыцқәа рхала иҥоуп. Иаарласны шәнеи, хәиццап Мирон иахь...

* * *

Абраҥа иаантәеит ахатцарпыс иантцамтәқәа. Хәхшыф неи-латцаны ихаңхызап. Иантцамтәқәа данрылга иатцаифыз ашы-қәси, сара ианситәзи ирыбжысит шықәсык. Истәахы хәа, сахзызаауа, кассак иоутастах, снахәаңш-аахәаңшын, шәын-дыкәрак интәжыны сцеит атцарахы. Аңстазаарафы иҥалаз акәым аус злоу, ибзианы ухы итухәаазоуп ашәкәы иантцалатәу хәа акәын усҥан сышхәыцуаз. Ирыкәыршаз ақьяад өежыза, разҥыла, имызкәа, иахыинтастаз ашәындыкәра иҥан. Шаҥа шықәса? Жәохәҥа роуп, уаха цуам. Асҥак шықәса мачума зхәогы дубап. Имачуп. Алиас иантцамтәқәа рфы зызбахә далацәажәо ауааңсыра, хымпада, макьяна азәырфы рып-сы тоуп. Иҥалоит цюуку рыхәрақәа артлар, аиҥарара рыб-жыанатцар, цюуку рзыхәангы шыаңсак ашәара иафызсахар алшоит аха... Убри аҥнытә, ианситоз ишихәаз еиңш, зыхыз ала ифыз лаамыштыхә, егырт рыхызқәа сыңсахит. Исыңсахит ақыта ахызгы. Уи азыхәан ахшыф бзиа хнартцоит әжәлар рғаңыцтә рҥиамта. Иҥалахыоу әжәабжы акәыз, ихытхәау акәыз, иалагоит зегы ирзеиңшу әжәақәа рыла: «Қытәк аҥы дынхон...» Шаҥа аңсараа ирцәажәашыоузеи! Ацә иақәкны – әжә. Ухала ухы дыр. Аха араҥа, аңхыара иаха имариахарц азыхәан, ақыта иахызыстеит Аңсара хәа.

Аамта цаңыңхыза, иаха-иаха даеакала сазхәыцуеит, да-еакала исзатуеит, иңсатә шкәакәахааит, аламыс азыхәан сабду иихәаз әжәақәа, усҥан, ианихәатәҥыз исыдсымкылаз. Ишәгәаласыршәап: «Аламыс, дад, ақәыңьма иафызоуп. Ақәыңьма иаҥаххалак, иабалак азыфо цышәшьюма?! Ашә-бстәқәа рырханы иңханатцоит. Дара цоит, иара рышьтоуп, ишхашытоу еиңш халамыс. Згәи згәатәеи уашәшәыроу ашәабстә, хара изцом. Инахызоит...»

Сабду ас аниҳәә, ҳғәыла иаҗеикызғыы ухаурштыртә иҗам:
«Урт еидкылашыа рымамзар җалап, аха уара уеиңш иҗоу
аҗыҗа ианиҳәә... Ибзиоуп, иаҳҳәап, аламыс аҗыҗыма
иаҗызазааит, аха рыцҳарас иҗоу, ашыабстақәа анырҳалак,
згәи згәатҗәеи еибгоуғыы бҗалар, ишакәым имҗахҗар
алшоит».

– Шәара, исҳәаз заҳауа, уи аҗыҗыма шәара шәзы
ишәартамхартә, шәызшаз шәацәихьчааит, – иҳәеит
дааҳахәаңшын сабду.

– Арт анҗамтақәа ирыңхьоуғыы, – нацыстап сара.

1980–1984

А П О В Е С Т

АСЫҢСЕЙ АЗИАСИ

Иҗалатқабаз

1

Хаха-хымш туан иаахымкәазакәа ақәа ауазижътеи. Убас-как икыдхаеа илеиуан, азыршеипш ахылда-ңсылда ахылтуан. Арғашқәа хытдит ихәашъза. Адәқәа иртәтәеит азыткәақәа. Урт ахымшкғы Табзала ақыта иакәыршаны иахагылоу ашьхақәа рмакәахәара ғахыс иумбазо, рыхқәа аңсұхәа злачқәа ирыларшьшь ирылагылан. Идыды-маңәысны ианааикәтәалак, хахә дук нарылаханы иааимкәызшәа, инеилығры-ааилығруан аңтақәа. Ускан, аетдәара убла агәы ңнако, иааңшуан игәакхъаз ажәған. Ианаразомызт ажәған ғыти адгылы ргәазхара аибабаха. Зымтәыжәақәа ңытәтәоу шыауардынтас, ркалтқәа хьадышьшь, ашьха иқәхәазо, агағантәи еита рғаархон аңтақәа. Еитах ажәған еимаңығны, амаңәыс ңары-ңаруа инхыңчалон Бзың азиас. Уи аңсы ңанатәеит ақәоура. Адағқәа кғырыңқәауа, еилахәашъза илеиуан.

Ааңына шәтыкакачуа иқәлахъеит Аңсны агаға. Арака, Табзала арахә рхәыңсы еиларгыло иасуеит аңшахъ. Иткәаңны ианыдыдлак, амра зкәыңхаз ңәыслампыртас, анышә ңағағарақәа иртәнаңалон, ахахә еиқәыңпарақәа ирыбжыаланы, рыңсы хәымгақәа рңәахуан ахәазақәа.

Табзала ақытан иаланхо ауаа реипш, ашәарахгы, агыгшәыггы ирдыруан ишааигәахоз ашьха Ңаха иқәжы асыңса аткәаңра. Амшңәгъа иаанагаз кәыкәбаатас, ахыңкәа сыла итаҳәхәаны, итақнаҳаза ңақа иааңшуан. Иаразыхәан

асыңса абгара итцаны иарырхазар. Ыоукгы ус иакэиртеит: асыңса абгара иахароуп, ала зынзаскгы имаапкзеит, ахы тьаны, иканатоз аздыруамызт хэа. Уи иазхэыцуадаз! Алабақэа, ашэакькэа, ижжа-жжаза амца зыцраз акэастхақэа ыыхэпаа, зеггы ашьталеит убри ала. Иара ажэзы афьтны илеиуа, абз тхэа, аеатэахырц, ахы шхаз аонқэа ирыжэлон. Ахьчала бзиақэа змаз, уи иамкьашьырц, ахыбрақэа ирыф-наркуан. Алаба иарганы гэашэк иантырцалак, аблақэа ашьа рхытэало, иаазпахалаз ишынеигэйдлара аеырхиа, даеа гэашэк ахь афынанахон.

Уаанза абна агэта амфы еимазкуаз, адэышшапафы изеивымскэа зыгэқэа нибархоз, ахэа рыбжьоушэа еизыказ, азэы даанымхакэа, Табзала иаланхоз зеггы уажэы еидгылан, убри ала иашьталт. Ипхеибарс, рлабақэа, ршэакькэа рхар-ззала иахьашьтаз, ахэсатэкьагы еибырхэон дасу шаќантэ алаба ашьклалтаз, шаќантэ иакэшэаз. Иќаларын, даеа пытк изынаскьар, аңсы рцаагаргы. Ускан иареипш, шаќа ла араапкрыз, шаќа қыта хыла-гэыла еиланатцарыз! Гэашэк иахьнадыххылоз, ажэлар рышьтыбжь аниаха зеырхианы итэаз азэы, ишэакь атца дынкылыпшы, ихысга нацэа наиртысит...

– Уф, гэышья!

– Анцэа илцха иоуроуп!

– Иуцхама?

– Иабаанагеи иара?

– Ила кьалоуп. Даеа қытак афьнтэ иааит. Абна илазтгы, асыңса анлеи, ирханы арахь илтит.

– Аңсымтаз изыцхар, цьанат ицарашэа абазар акэхап.

Ақыта зеггы зырфыхаз, зеггы уажэы абраќа иааидызкылаз алаапк азбахэ иалацэажэо, цьоукгы уи аицэажэара алаф налатцо, рыфныќақэа ихынхэны иаауан. Зны ашаца-шацахэа ифынаханы рапхьаќа дниасуан, нас дхьапш-кэапшуа, рыжэ-пара иеналакуа, убарт дрылан Мырзаќэыл. Шықэса џажэижаба иртагылаз хатцак иакэын уи. Иңынца тэа, акэтрихьшь аң еипш, ақэ ырхэа, иңымшь еикэатцэа цыф-цыфқэа жэпаза, уафы дшымгэыгзо амџафы днеипахалар, ихэы-ижы џеилагыларын, убас имчын ифэапшылара.

Алашьцара дагәылахазшәа, ибла еикәатцәа гәйтбаакәа мыцхәгы ишамшамуа ихтын, аха блеихаҕәысракгы инеипынкылан уаф ибла дхыпшыломызт. Амца қбоуқбадха ишиғраз убон. Ар хытцны ишьтоушәа, азәы даниацәажәо, дхбапш-кәапшуан, иблакәа шаҕь-шаҕьон. Данцәажәоз, игәыжәлацәгъара зкәыхәхәы изкәыз иқышә цаҕакәа ихапыцкәа нарықәиргәгәон, иааникыларц итахушәа. Уажәы ихы-ихшыф назышьтны дназхәыцит алаапк: «Дара ирыгу зеггы убри алаапк акәызшәа изхараз, убри аныршь нахыс ирпырхагоу зеггы наҕ иныркәырблаауазшәа, шаҕа еидгыланы иажәлазеи, ухәарауеи, уаа мыжда! Ари уафы ихы иаирхәаша, инартцуланы уаф дзызхәыцша, ааи, ааи, уаф ихаҕы иааигаша акоуп иара. Еихаразакгы сара сзышьтоу, сара сыззықәо аус аҕы», – иқышәкәа қәацқәацон, абас игәы дахьтахәыцуаз. Дызлагыланы днеиуаз ауаа ркнытә азәык-қыҕак, знык-фынтә ибақәахьан акәымзар, дизааигәаны азәгы диздыруамызт. Иҕан ари ақытаҕы, иахьухәо ҳахиоуп, уара узыхәан ҳапсы ҳаигзом, избанзар уара ухьаа ҳаргы иахьхаауп, уара уззықәо ҳара ҳзынгы ипсеиқәырхагоуп хәа иазхәақәахьаз. Аха урт бжафык хьшыцәан, зынгы-пхынгы рыжәлари рқытеи иркәыган. Егьырт, дара ираҕатцә-ҕьоу дырзымдырзо, изтагылаз аамта ианымшәарц абна реамардахьан. Убарт, абна фныс-гәарас иалызхыз, рхы-ргәы аталара иаха изымариан Мырзакәыл. Изхомызт. Урт мацын. Иара итахын абарт, Апсны ақытақәа зеггы хаха-хымш ныҕәа ирцәыхараны, ашьха афьтдра итцак ишьтоу ақыта Табзала иаланхо, «азфә ҕкы» хәа иара дзышьтаз, аус рызеггы аҕагыларц, уи арахь иааир атқкыс ацсра еиҕашьо иқәгыларц. «Аа, абар, уажәы рызеггы абни алаапк ацсы шаатырхыз еипш», – дтахәыцуан игәы. Азәазәала икылкаауа дрылапшуан. Игәеитон ихы нарыдкыла, уажәшьтан зеггы анааимплак дзацәажәаша азәыр дысзыпшаауазар хәа. Иара дызмадақәазгы ус акәын иаха ишеиҕьаршьоз. Аха уажәы иаха-иаха ихышхытәон итцатәоз азы. Лыхцәы шәпақәа лыгәчамах иқәхәмаруа, лаба шәпа дук кны, ажәлар дрылагыла инеиуаз ацхәызба Шьазина уафтас лзыпшыхагы имамызт уажәы.

– Шакавы рыпсы еикәирхазеи ухәарауеи, алаапк зшәақы аңынтә иәғазкыз! – ихәеит Мырзақәыл, азәгыи ихы икәымкыкәа. Дзышыцылахъаз акәын, изгәамтазакәа, ицацха-фы иеикәа амака иавтаз итапанча неимаргәгәа иааникылеит.

– Дад, цаара пхашьарам, абри уара уабанзатәиу? Знык-шынтә узбақәахьеит, аха уазтаарта смоуит, – ихәан, дкыл-кааны Мырзақәыл днаихәапшит Мардасоу захъыз уаф быргк. Дшымгәыгзоз ас еипш азцаара анирта, гычрак иақәыркыз азә иеипш, иихәара иғамшәо даашанхеит Мырзақәыл.

Амш каххаа еилган, ауаа рыфныкақәа иццакуамызт. Изла-цаәжәашаз уск ахы шытнахуаз гәартан, инхьапш-аахьапшуа, азәазәала иаатгыло, рызегыи рееикәыршаны иааикәагылт. Ациаа ката амцапшь адыпхалар иафызыха, Мырзақәыл ицәа дтатәиаауа, дарейыт алапш рацәа иаахоз. Ус данаакала, блеихақәысракоуп, нас, иблақәа цымцымит, инархылеит ижышоз агәағ. «Издыруада сара дсышыклапшуазар. Цкәа сиғапшыроуп ихы-иғы схамштырц», – мацәысеимкыарак акара иласны ихы инташәеит ари ахшыфтак.

– Агафынтәи уааижьтәи акыр цуоу? – иара рапхьатәи азцаара атак кәитцаанза, уи агафынтә дшааз акара захахъаз, издыруаз азәи диазтааит.

– Сара соума узәу? Аа, аиеи, сара ииашатқәкыаны агағатәуп. Уахынтәи сааижьтәиғыи уамак цуам, мзақәак роуп! – иблақәа шақьо днарылапшит. Еитәх илапш дныташәеит зыпшзара датцағырбо игылаз Шьазина. Уажәи лапш кәандала иара дихәапшызшәа игәи инарбеит. Идыруан Табзала инхоз ауаа рказшьа, знык иазцаара ианалага, аламала доурыжыуам. Иажәа инациттеит: – Сара Астартәуп. Қыта бзиагәышъан, уажәшьта ицсыз акы иафызоуп акәымзар. Мырзақәыл сыхъ-зуп. Арқәыць Кәстеи сицоуп. Избахә шәмахацкәа шәыкам, шәарыцара Табзалака даалон. Арака инхон иуацәақәак, уажәи сара сахъаангылаз. Дыпсгәышъахьеит саб.

«Ишәасхәаз шәызхап. Шәара, дунеи лашара зымбац абнауаа, арт ишәасхәақәазгыи шәцәымцхәуп. Ибзианы схы иташәеит саб арака ауацәа имазшәа. Ианбыкәыз саб данышәарыцалоз, аха арт ркны реиха пату зқәу уи ауп», – ихәеит уи игәанала, икәшаны игылаз Табзалатәи анхацәа

дрылапшуа. Дара ҫымт ихәапшуан, рылапш итса хьантәха игәы итахауан. Иара, Аңсны агаған дахьиз, дналс-валсны қытақәак ахьихәхьаз аҕнытә, арт, ашьха қыта пхьак ағы инхауа, бнауааны ипхьазон иара иааста.

– Уаанғас, дад, уаанғас. Бегьлар иқьапта дахылт азәы, агағантәи даан, ахәыхәкцәа реипш, ихала дықәтәоуп хәа иеуп, убри, дад, уара уоума? – ҫааитит ихтарца ихыхны, илабашья иахаркьакьо Мардасоу.

– Сароу? Ааи, ааи, ус акыр уаҳазар сара соуп. Икоу уиоуп, сара уаҕа... Уаҕа сыпхьалоит, – ихәеит Мырзаҕәыл иажәәқәа пытәтәо. Ихәаны далгаанза, имыцхәу акыр самхахәамашь хәа иажәәқәа днарызхәыцит.

– Нхара уаазар, иузапсам, дад, уаҕа. Иужәуа зы уоузом ааигәа-сигәа, насгьы, уәнаҕа абзиара Анцәа иҕатца, аха иахьа шар хәлаанза уқәгыланы ухәхәозаргьы, изахауа гәыла ааигәа дынхазом. Анкья уаҕа хабла ттәаан. Зегьы ыкәцит. Аа, убри ахабла иалцыз лоуп Хьыса, – ихәан, Мардасоу тақәажәы хачақьа хәычык ихы налықәикит. Иара Мырзаҕәылгьы дгәеи тақәахьан уи аҕақәажә. Лыхцәы шла кьаҕе пыртланы, ицыпхьза илхагылан. Акәны рахәыц иалхны ипаз акасеицарса анылхалцалакгьы, лыхцәы арахь иатцыхәхәо, лыбла хәыцқәа цкәит-цкәитза ирыцыпшуан. Мардасоу иихәаз лхахьы иаамгазо, уажәы-уажә Мырзаҕәыл Шьазина дшылзыпшуаз гәалтон. Аҕахмада иажәа инацитцеит:

– Ухала затцәык ақьапта уахызар, арсҕак Табзала инхо атыпхәцәа азәы уаалых. Харгьы чарак нахәоутцап.

Тыпхәцәәқәак рзамҕақәа аҕапшьра нықәлеит. Иара изаҕаразаалак уи ихахьы имнеизо, ипсахы еилало дгылан.

– Ақьапта ихала дахым. Ишызцәа изнеилоит. Амала, излацәажәәқәо сыздыруам акәымзар, – ихәеит иажәа мацк-гьы атцәы налатцан, зкьышәқәа аччапшь рықәыз арпыск.

– Ҫыза дызмам уаф дыкам, уххь згеит. Егьы, хазлацәажәо хәа узфәу, иуахарц утахызар, унеи, бзиала уаабейт, – ихәеит Мырзаҕәыл ихы инапаҕы иааго, иеынкыланы.

– Исахандаз хәа саргәакуам. Заманалатцәкья издыруейт шәызлацәажәо.

– Унеины аатра уавтагылар аринахысгы иаххэакэо уахалап! – иблакэа гэгла инттэаит Мырзафэйл.

– Уажэакэа урызхэыцны уцэажэар узеигын! Сара аатра-кэагы срытагылом, зкыта иалырцазгы среиуам, – иңилта шэакь агэыцэ хэхэаза, ихы иахыхэхэо дгылан уи арпыс. Изакаразаалак пхьагы шытахьгы дымтцысит. Мырзафэйл игэахы пжэара иартцыс-цысуан инапкэа. Инацэкьаракэа дара-дара еилацато, ашырхэа рфынаирхеит итапанча ашкэа, иара убастэкьэа ирласны иеааникылеит.

«Аңсны агафа иавоу кытеи қалакы хыла-гэыла еила-цаны, саргы саб ихэыштаара сацэзырзыз азэа аракагы ирылалахьеит убама! Азэык, шыцъак роуп, хымпада, ус икоу. Ахыкэалаа игэатцагара итартэатэуп абни арпыс. Иаарласны, цъара мѡак наизкны. Усоуп нахьхыггы ишхахьыз. Хкахаа хацэан, хацэа! Абри икэлацэа, афызэзэашьатэкьэа ззымдыруаз, инцэытцацэажэа-аацэытцацэажэо, аизаракэа катцо, рхы рымакэачаха акыта ишалаз аабон, камчык нархахкьар, реааныркылап, ршьа шует, икарцо ирдыруазеи, ирызхап, икэышхап шаххэоз, абар, уажэы хэхэда иныкэтэеит. Аңсны зеггы рытэгэы нахыршыит. Арт акамчы иабжѡм. Ахы цахэ-цахэоуп, ахы цахэцахэ! Акгы алшом ауафы ибызшэа! Ачычмасса харкит, ачычмасса!» – игэы интеихэеит Мырзафэйл, иңсахы еибакны агэра зэаркшаз аеиипш, икышэкэа кэацкэацо. Зыблакэа зыжьчас дрыххало ани апхэызба, абарт дрылганы димазар, даамтцааны дигарын ихы ахынахоз. Дзыпхадашь лара? Иара, кытак зыматц руаз Аркэыцъ Мырзафэйл иеипш, ашьацкэа злоу дреиуоумашь! Ус акэымкэан, нхафык дипхазар, рацэа дымѡаныфа бзиоуп! «Атакэажэ... лыпшышьа злакоу ала, ацара лурбар, азыршы иалацало азэы лоуп абни, зыхцэы еиларбабаны игылоу атакэажэ!»

Убри аамтазы, цэа змазам хра такнахак дынхыкэгылазшэа, иоуразоуроу имцабзха инаилсит гэыткьарак. Убасшэагы игэы иааинатеит, абыржэы дызлагыланы днеиуа, збахэыла ада, дырзааигэаны изымдыруаз табзалаа днарылтны ифэынеихар, рызеггы иара ишьязы инаишьталарашэа. Уажэраанза, дасу импыхашэоз шытцаа, алаапк ишашьтаз еипш. Иара ихатагы

урт дрылаланы ала еикэатцаа ду дахьашьтаз ааџеишьеит. «Издыруада, уи зынзаск иаапкзамызтггы. Асыџса џжэаны алеира ахы аџыџ икэнаџьаны, џбара аџсы ахьатцаахышаз аџшаарџ аџыџа иалалазар? Убри азыхэан акэзар џнык иџналаны ахы атцаахырџ изаџыз? Шаџа аџсеивгара рнаџа-зеи аџсы ахьџырхыз. Зхымџас иаџаџахэахаз, дынџаахадылбааны, рызегь гэылшьапк иаџыџихызшэа, ишьапы изамгэзит, уаџа акгы рыгымхеит».

– Сара акы сзеилымкааит, иџыџа бзиагэышьан, ахадужэшьџа иџсыз акы иаџызоуп хэа зухэазеи, дад, аџхьан Аџтар азыхэан? Амџаџьырра азыџкалазшэа... – иажэа намыг-закэа иеааникылеит Мардасоу.

– Амџаџьырра ухэоу? – аџаџмада ииџаз азџаара џсеи-кэырхагак еиџш днахьынхалеит Мырзаџэыл. – Амџаџьырра уаџоу изыџкалеит, уанзатџџьа имнеиџ макьана. Уи сџэаргы, иаџа ирзеиџзаргы џаларын мшынк инхызлар.

– Ирылалазеи, ирыхъзеи?

– Азџа џкы, азџа – ихэеит Мырзаџэыл игэахы дахаџжэо. Иара иажэа иаџиџаанза, уаанза ажэа имазкхъаз арџыс џааиџит:

– Уаџа, Аџсны агаџан, аамџакэа даџеакала рџеырџсахит, хара ашьхаџэа рыбжьара абна халахеит акэымзар. Ус маџара иџарым, хара хашџагы иаахра иџоуп уи!

– Уаангылишь, дад, Уахсиџ, – арџыс днаикэыџџеит Мардасоу.

«Уахсиџ ауџ ихъзу. Илымџа дуџэа хахаза, ибз аџра иахь-џасџаџэаша дышџасымџыхьамшэари. Иахьџџџа еил-каатэуп дахьынхо. Ари иеиџшыз сџеышькыл акра раџэас-шьомызт»

– Сызуазџааз соумхэазеит, Мырзаџэыл. Аџтар уара узы-хэан иџсу, мамзаргы, ииашџџџан рыџџарак иаџэшэоу? – даџэыџуамызт аџаџмада.

– Сара сзыхэан маџара акэзам уи зыџсыз, џсыџџьа зхоу зеггы рзыхэан иџсит, џсыџџьа зхоу! Аџсреи азреи инаганы инхыџадыргылеит Аџсны зеггы. Абзаџэа џсны, аџсџэа ан-гылоз аамџа хахаанхеит! – ишџамха иџыџуан ажэаџэа. – Адгыл еимакны анибартџэара иаџуп. Уи иахырџьаны,

адгыл нышэинтрас ирзыкалеит цытдык! Еихабы еитды
дырзымдырзо, ачычмасса хақаланы харкит.

– Уара, дадхеит, абзацэатцэка цсызар, аиаша уасхэап, уи
хэартагэышьям, амала, ани адгыл атэы хэа иухэаз шыкоу
умбои, адгыл атэы хэычык ицэгьюуп, афаст!

– Адгыл арака, хара ишхамоу еипш акэзам Ацсны агафан
анхацэа ишрымоу. Хара, изакуи, уеизгы-уеизгы угэс хэхэ-
да икэузеи, шэымхэои? Ииашоуп, Табзала Казылбакь итэуп,
ихьз ахуп. Шыкэсык ахь ахьыз хэа цьмакэак наиахтоит, уаха
акгы. Ус икам Ацсны агафа иавоу ақытакэа рфы, – даеазэы
иажэа нарылеитцеит.

– Адгыл зцэыргаз уреиуоу, мамзаргы измамыз урхыц-
хьазалоу?

– Измамыз дреиуандаз, уака даангыларын...

– Ицэоушьяша, цаса хқыта адунеи иануп хэа иказамыз
ауаа, уажэы ихацэнымхо арахь идэыкэлеит. Иацы изакэытэ
кэаз икыдхаеа илеиуаз жэбон, папык, иара иеипш, рцатцакэа
ргэатцагаранза инеиуа, шыца ачкэынцэа ицны, нахьхы
ароаш атаеарафы иаасцылеит. Уртгы агафантэи иауан.
Бзиарак иаанацарымызт аранза, хаха-хымш уахьымаауа...

– Уара, Ацсны ус еипш акыр калакэазар, харгы Ацсны
хатэзами?

Инеимдо еихырхэаалон иахьяауаз.

– Сара ишэасхэо убриоуп, – фааититишилшоз ихы инапафы
иааганы, иеыртынч Мырзакэыл, – Ацсны, агафан, ирыхьыз
шэаргы ишэмыхьын, мамзар шэырахэ-шэышэахэ абас
шэеихбаалан шэынхо шэзыкалом. Шэыччацшь еикэатцэа-
хап. Аешьей аешьей рыба антибахуа аамта хахаанхеит.
Цытдык ахы цахэ-цахэ иаргатэуп, ахы цахэ-цахэ!

– Иахпырхагатцэкоу даабар, ахы цахэ-цахэ азыхэан
хаитцахарым. Аурыс хэынтқар, Ацсны мацара акэым, Кавказ
нхытгы-аахытгы импытахаланы даналга ашьтахьгы хара,
Табзалаа ахакеитра шхамац ихаман. Хашьхакэа дырхытны
даахмышьтит. Харт, ари иубо мацара хакэу цыумшьян икоу.
Цыоуки арахэ рыма ацэхэыракэа рахь ицахьеит, даеа цыоуки
рышьхымзагэаракэа рыхьчоит. Хысбжыкоуп иатаху, зегы
ара ишыкоу убап! – ихэеит Мардасоу.

Бзып азиас аңшахәа иазааигәахейт. Пытфыкгы рыфны-
какәа имфыхытхьан. Мырзафәыл цкыа длызкылпшыны, дым-
фашьартә игәейтәйт атакәажә Хыыса дахыталаз агәашә. Зеггы
рылапш назырышытәит иаха ибганы азиас иалахаз асыпса.
Амш шейлгахьазгы, макьанагы еилахәашь илеиуаз арфаш-
кәа рышытыбжь алыфуан ақыта. Ахахә-мфыхә еигәыдтцә, акы
иазынкылап хәа агәы итәмызт азиас. Имтцысзә, иапырахаз
асыпсагы еикәыцәашь, атсеипш акәын ишеилашәыгәыз.
Иахычәон, итцызәзәауа иарбгон. Уажә иамбеит усеипшкәа.
Икалап, ашыха зиас иахагы еигәанашьозар пынгылак ана-
иоулак. Ускан ипнашәоит амчалшара. Ипнашәоит акаршә-
рахь, амшын казказ ду ахь ацаразы агәахәара ахьынза-
гәгәоу.

Алаапк ақыта ианалагыжә еизнагаз ауаа днарпыртцын,
ипхьарта ашкә ифынеихейт Мырзафәыл. Агафән, иара
дызлытцыз ауаа иреипшкәаз аракагы ипылеит уи. «Уахсит
захьзыз, ани арпыс лымха хаха, ицәажәашьа злакәз ала,
агафән хыла-гәыла хәилазтцәз азфә аракагы ирылалахьейт.
Закафы ушыуада? Икәми, уаагы дрымшызакәа, иарбанзаалак
закәанк аххәыцра ахьыртахымхаз афнытә, назаза зыпсгы
зыбафгы абна иамаздаз. Ант, сахьыпхьало ақыпцәфы уажәы
ааигәа иаакәаз рфызцәа. Абольшевикцәа закәу, изустцәоу,
рзакәан шхырцәагоу, хәрфәгыланы хшыкәпаша хәа уахыки-
чәнаки рхы атагалара сафын. Дара: «Уажәы икоу азакәан
шахтахым еипш, уртгы рзакәан хтахым. Хәпсы танатцы,
закәанк хәххәыцраны хәкам, – рхәейт. Абгызкәа реипш, аб-
на инылабга ицейт».

Анаара иафганы инагаз амфыхәастә имацара затцәык
даныланы дышнеиуазгы, азәы дизыткьозшәа, итапанчахь
инапы афыфәирхон уажәы-уажәы. Ихала данаанха, еитәх
ихәы-ижы еиларгыло инаилсит, алаапк ршыижьтәи иахьан-
тәарак таха инамтә ишытәз... Алабакәа, ашәақыкәа зкыз
азәазәала ибла иныхгылейт. «Издыруада, Астаркәа сылбаар
еигьзар?.. Схы егьзлашәазәи уи афызә? Сыржәейт, сыр-
напхейт уакә еидкыланы исымаз ауаа. Саарымпыхьашәар,
мышкы шыбжәанзагы сыпсы наргом. Сара дыстәызтгы
лыхцәы кьларуа зыгәчамах икәыхәмаруаз Шьазина...

Изакейтэ блакэоузеи илхоу! Мап, уи анхафы дипҗахарым. Ма
лан тауадк длыҗцаауан... Уахатҗа длаҗаажарц аҗакэажэ
дылзынасышытып. Иаур – хаала, иамур – мчыла...»

2

Ари ақыҗаҗы азэи-азэи еихыраазалазшэа акэын ианы-
хэыҗыз аахыс ишеибадыруз. Икэрахь днениы, шэарыцареи
хызырацареи дныҗымҗуа, аҗны дахызар, иара ишидыруа
еипҗтҗаҗы, есхэылҗазы ирыҗхьазошэа, ирдыруан шаҗа
шьамаҗа изгэарло, шаҗа җсаса изану. Уинахыс ихшыҗи
идырреи раамышьҗахыҗы, җаҗбак-бзиак аныҗала, унеишь-
уааишь хэа злаиархэоз, азэыс иуаажэлар дызларылагылоз
убри акэхон. Мамзар, иухэо ажэа җаҗыҗаҗа зыҗсоузеи
уҗны имҗахыҗыз иҗышышэ ашша ыҗаҗыҗаҗа данузымшыҗ.
Асасдкылара араҗа ауаҗра, анамыс җышэаҗас ирыман.

Хызырацара хэа рышьҗаҗа инархыҗны, Аҗсны аҗаҗа-
тэи ақыҗаҗа ирызҗозҗы убарын, аха җабзала ақыҗан арҗыс
игэымшэара, иласра, ифырхатцара ахьеилкаахоз ашэарыца-
раҗы акэын. Ашэарыҗашыҗаҗаҗы еипҗшымызт. Уиаҗара хызыс
иршьомызт, ааҗынра асы ырзыҗны, аиатҗара аҗыҗаҗаҗа
ианааилак, алзынрак ахраҗа зҗы кыдыҗҗаҗа ашэарах
аҗҗахы ианылбаалак рышьра. Ус җазҗаз: «Амҗаҗа иа-
җаҗы, бҗаҗмак аарла аҗсы аманы ишнеиуаз ибан, ахьаха
аимразеит», – хэа, алаф илхуа, уаҗа шэарыцара игэамҗа
аҗынза днарҗон. Хызи-җшеи зҗоз, ажэеипҗшыаа рашэаҗы
зырхэоз, напышьашэала амшэ иаҗылоз, мамзарҗы ахра
җаҗараҗа дрызҗаны, аб ажыала зҗамҗа зырҗуаз иакэын.

җабзалаа рҗыҗа арҗыск дизырхэозар, лыпҗшеи лсахьеи
иалаҗаажэанзҗаҗы, иааҗыыргон аласа шылхахо, шаҗа
ирласны дысуа, дзахуа, акэымжэи акабеи рзыхэан ахэын-
җара шеилалҗо хэа, лара дзыҗсоу аанарҗуаны ирыҗхьазоз.
Лыҗҗара – алаҗаажэара ахэанҗы ирыҗхьазомызт. Уи,
лыблаҗа шаапшуеипҗ, лхы ахҗы шыҗау еипҗ иҗхьазаз
усын. Издыруада, ашьоура хэышҗара рҗаага инаваҗыло,
ари аҗас җыбара җабзалаа җхьаҗатэи рҗеипҗ шаҗарыла

абга иатдасыз... Ахатца изыхэан ирхэозар «ианиашья ихатца-шьюуп», иазхэыцыр ауан, зыпсцазаара зеггы шэы еикэарала иаауа атакэажэ Хыса изакэытэ мчымхараз дызташэаз. Акыр лэазылкэеит уи ахыз данымшэарц, аха ауафы илшома игага ипырицар...

Инеипынкыланы х-пхынрак еибашьюан Табзалаа. Ашыаза-гэаза кашуан рфаштцас, ацсцаа рыжра иахэомызт. Аибашьяра убри афынза инеиуан, ага ир иалаз асолдатцаа ари афыза агыгшэыгра ргэы ианазымчхалак, рабцар кажны, Табзалаа рышка ииасуан. Ргэырфа дарггы ирхэааны издызкылаз, шыала-дала иртынхацэаханы шакафы рыланхозеи иахэаггы. Апхынра иаанакон абцаршытыхра аамта. Апхын иаанартуаз амфа – агэырфеи алагырзи ирымфан. Азын, ашэакь атца икылпшыртэ, ифеидасуаз рцеицаа апхын инахэларицсон. Ари шафанта! Ашыац иатцэара хатгэын фычагахеит, ахэракэа ирфызэзэаартахеит азыхь казказкэа. Ацакья аикэпарафэы итакатцоу ашыаурдын атреипш, ашыхакэа ркалтафэы ишытаз Табзала акыта хатгэын мацаран инархатэеит жэытэнатэ аахыс уа итабазан инхоз. Ф-зиас дукаак реифасра иалахэа-шо афаанахеит азыхь хэычы. Атэра аткыс – апсра. «Апсра иацэшэоз, абзацаа ахыержуаз днанагеит», – абри афыза ажэапка кэыга апызтаз, дара рхатакэа рхафэы иааганы... Аха агэыгра мыжда! Адунеи зеггы астцакья икаларым, тынч ухы ныкэцаны апсырта ахьюуша дггыл фатцак шцакамлари! Апша арака, уеизггы, асра иакэытцуамызт. Итысит ажэлари еихыпшны. Рыхцакэа пыртла, ашэы еикэара рхыссы убаскан агафака икылсыз дреиуан Хыса. Атыркэа иканца шэымкьатхеит лаб изыхэан. Азбеи амлеи изихымгеит. Ианызхытц, лани лареи рзыхэан ихныкэагахеит ашэыртаца иафызаз лара лцаа-лжыы.

Акыр цхэаны, ауадалыкьяфэы дшыказ, Хыса илахаит лыхраф мфа дшыкэлаз лан. Ускан лара иналыгзеит, ма баразэк бхынхэы Апсныка хэа, иахэаггы-уахаггы дызлы-хэоз. Амшын данызхытцуаз, илыцызхытц ахыз еикэатцаа – ауадалыкь пхэыс. Убри акэаап изизхымгаз лара дгычны дызхызгаз ахатдаггы. Назаза зцаеи-зыбафи абна иамаздакэаз днарылалт иара. Уаха ихабаркгы лмахаит. Данымшэеит

амха-цыйрра дахьнанагаз дызташээз атэра, иара изыхэан
цстазаарамызт уаҕа иуаажэлар зтагылаз. Дача мѡак ыҕа-
мызт, абна алаalara аамышьтахь. Ашьха акацэара, ахацқаа...
Лара Хьысагы иақәфылтуам, Тьырқәтэылантэи иаауаз
азэы амѡан гәмырфьыгас дааигеит хәа анылзырхэалак.
Ахәафьнтә днарцшны иналирбеит дахьиз, лтәымта дын-
талоны дызлытцыз Табзала ақыта. Ланшьцәақәак аанхан,
рхәыштәарафьы макьана алѡатцә ѡеиуан. Амхацыйрра ил-
заанагаз ацсра, азра, ашьа, алагырз, уаҕа дахьнанагаз
лцәа-лжыы ацера, абарт лзымхазшәа, иналзацлеит дачааки,
– Ацсныҕа даазгаз ахатца адәагәтафьы дныжьны дахьылпыр-
тцыз. Дматцуѡын ланшьцәа рыѡны. Ацашьа иуадалықь
хәсақәа дызларыликаауаз лцәа-лжыы шәыртәта уаҕа иѡ-
накыцны иныѡназит. Ларгы дгыли-жәѡани, цсы зхоуи
зегьы дрызгәаазшәа, уаѡы игәатца итцәымҕха иалакшо
ажәақәа аламтақәа дцәажәомызт. Ихәыштәаарарцәагоу абз
лѡоуп анылзырхәагы, изақаразаалак акгы калымтцеит уи
ахьз баацс лхылхырц. Уимоу, дзыкәшәахьаз зегьы рыцкы
убриала илуазшәа, иахагы амца аталтдон. Акызатцәык лара
дзыкказаз, арцызбеи ацхәызбеи реибытара напы аналалк,
еибылтон, уаанза урт уасеи бгеи реицш еибабозаргы.

Хьыса илдыруан шыыжыла, хәылпазыла Шьязина уаѡы
дахьибоз. Ажәқәа цхьалцарц агәашә дынтьтцуан, усқан длы-
қәымшәар, лацәажәартә еиҕа иманшәалоуп аирыз лыманы
азыхьаф даннеиуа. Егы абжьаацны, Нана-Гәында лаштафьы
тәартас илымоушәа, лацәажәартә уаѡы изыцшаауам. Лашь-
цәа, Тарсхани Арутани, аныхачаца иаѡызаха, ибаагәаран
илывагылоуп. «Амшә напыла изкуа ант, уаҕоу изкашәааит!»
Рацхьаза абриоуп иалхәаз иаха Мырзақәыл ари аус атыхәала
данылтаа. Руазәк, Тарсхан, зынгы-цхынгы ацсаса иманы
дтоуп аацтра, егы усгы даниуаз ашәақь ициит, абцар
имахәар ишьтнахьртә дѡеидасзар аахыс ахрақәа дырѡоуп
дшәарыцо. Ес-ѡымш, ес-хымш азэы ахшхьртцәы лых хатала
иааигалап, егы – ашәарах жьы. Баѡлашала дырзырчом
рахәшьа затцә, уаҕа егырыгым.

– Уажәшьта, издыруада, ажәѡан цьтраамтак ихәашьы-
мхар. Асыцса агәаҕ икны иагон, аацынра аанамышьтуа,

идамбаха иапырагылаз цыушыап. Изака пхастоузеи абна ианағаз! – лхәеит Шьазина, асыпса зёфырдыз ахрадназыпшың. Агәашә алыкә нылыршәан, ашта дынтытдит. Шаанзан. Агәашә аңхьатәкәа ииасуаз амфаду ааихтәаны, урытәпшыр, ухылпа ухшәо, ишшәыр-шшәырза еилагылаз алтлакәа рымтан итәаз ажәкәа рахь лёфыналхеит. Ааигәа лнапала илсыз тқык лцәа иадшәаланы, илнаало илшәын, аратла иалхны ақаң-қаңкәа лышһан.

Лааигәатәкәа ииасуан, ахш ашәах иафызаха, ашәах зыхчылаз Бзың. Ибганы иалахаз асыпса, ахахә-мёыхә агәйд-то акыр итнашәаахһан. Дгьылгы зиясгы ишкәакәаза ирхылцуан ахылфә-псылфә. Ихьшәашәаза шыжьтәи ахауа фыхаа лцәа-лжы иналсит Шьазина. Аңсабара иашо аңшзара, иара ахатә аршанхо аңсы тазар, уажә зтыңхара атәымта итагылаз Шьазина лыпшзара иаршанханы, ашһақәа иахһаарывтлашаз иаангыларын амш ашара. Азиас ахыкә афы игәиғанзамкәа ашһыжь шаанза зылаңш лыкәшәалак, егырыла згәамч гәгәоу хаттазаргы, зылан дибаз цышһаны, игәи меитасырц залшомызт. Ларгы лыхцәи пыртланы, лзара ағынза дыхнафә лызкәа икыдыпсалан. Аурыла Шьазина акыр даахаракын, доуцәаны акәым, ус, аңсуаа реихарафык зышыцылахьоу аура атқыс деиханоуп.

Аңсны акаршәрақәа рфы инхои ари ашһа қытан инхои злеиңшымы акырза ирацәоуп. Акаршәра иаааз атыңхәцәа уафы дрыдыкылар, Шьазина илзимхәарц залшом: «Деифә-хәхә, доуцәоуп акәымзар, егырахь зегь рыла шақа Анцәа дигәаңханы дишазеи!» Уи азыхәан арақа, Табзала ақытан, лыкәлацәа днарылкааны лызбахә имхәацызт азәгы. Псрак, чарак ағыны пытфык ахһааикәшәаз, дызлеибадырбоз лцәа-лжы аңшралеи, лыжәфә пәәәаны, лзара апашһеи рыла акәын. Уи лыпшреи лсахьеи Табзала ақытан аңтытгыи инафһан. Акәымжәи аңшықәа амағ бардреи аасра еилачыреи шақа иацрыханы ицәыркәыкәааз, иқыта дналтц, шақа хара дцаны аңхәыс диҳәаз, дааигаз, хьзи-ңшеи анамаз аамтақәа ракәызтгыи, Аңсны атыхәан инхо цыара Бесланк иеи икәадыри лара лзыхәан инеикәйтцахьазаарын. Аха уажәи акаршәрақәа ирымаз аңсуа қытақәа рыңстазаара

аеацсаххъан. Ахатцара даеа усқәак рҕы ирбо иалагахъан агаҕа-уаа рарҕарцәа.

Адгьыл «қәыпсычхауа» аҕхарра иазыпшын. Иаауан иаргъы, агаҕантәи амшын ихытцуаз аҕша иаманы, иаауан аҕста еиоыхаакәа иртысны, ииатцәаза аеиилахәо, ахаҕы ахаччауа... Иазхауеит аҕараса атра ишыхтәалоу, амтцәыжәа грацкәынкәа гәгәахоит. Апырра – абри акәхоит иара абзиа-бара, иара аҕстазаара. Ахра такнахақәа дыркыдзар акәхап иара, ибырфын хтарҕа шәыршәыруа. Аеырыоҕраан аҕхәахә иманы дтәлеит, лахәатцас адгьыл аеииуатәны иеы шнеиуаз, дныштыасын, иаашьтицааит нацәхыпк иакараз аҕәрышь. Уртқәа изымхазар акәхап. Дарбан уаҕы гәымбылдоу убри раҕхәаза изызбыз: ихъз злархәаша хатцарак кәмтцәкәа аҕхәызба ажәа лынцдарагъы дақәитымкәа... Игәазымтоз иакәмызт лыпшышьа. Лашьцәа еиқәных илыкәшаны игылан, лацәажәарта абаказ, иара ус, иааимоатәшәа дналывсуаны: «Бсыпшауеит... Бахьыказаалак», – ихәан, аҕсаатә моас иаҕытшәаз жәлатцас, ҕажәак неихәеит. Издыруада, лара лакәзамзар уртгъы зеихәаз... Шакаҕы гыладаз уака лара лҕызцәа! Аешьа дызмам – нцәа дызмам диоызоуп рхәа-хуеит. Урт – рхаткы рыпсаткы, аха астәҕка убахьоу! Азәы наиацәажәашьа ыкам...

– Хе-хе-хе, – цәытцаччабжык аалахаит. Аҕараса амтцәыжәақәа еидыпсаланы адгьыл ахь иналбааит. Шьазина лхәыцра дналтны данаахьапш, лабчашь хәычык лытцарсуа дааиуан Хьыса. Дшаалбац лыхцәы еилажәжәа иатцыпшуан лкасы. Абжьаапны аткыс иахьа иаха лыбҕа хәазшәа лбеит Шьазина. Ахәыштаара арцәага абз лҕоуп, азәы цәгъарак абаизызури хәоуп адәы дшықәу хәа, бзиарак шылзырымхәозгъы, Хьыса лышка цәанырра кәандак еснагь лгәатца итан Шьазина. Икаларын, амхаҕыырра дшагаз, ауадалыкь аҕнытәи лыпсстазаара, уинахысгъы илхылгақәаз ахьлалхәауаз ирхылтцар уи арыцхашьара злазҕаз агәыбыл-ра. Ишыказаалак, Шьазина лылабжыш хакакәалон, атакәажә хәыцк лҕашәазшәа, уажәы-уажәы дынкажьцәо, дзықәшәа-қәахьоу данрылацәажәоз.

– Ашарпаз амра ашәахәа иазцәыртма ақәасаб? Қәыцьмак иафоит, ақәыцьма, тфу! Хе-хе-хе! – лхәеит Хьыса, икамцсакәа иаанханы итагылаз лхапыцқәа нышәпшшәылаза лқышә кыцқәа иртыхәәо.

– Бабаказ ас шаанза, нанду Хьыса? – лхы-лфы лхаччо дналпылеит Шьазина.

Лзамқақәа еилпхаауа, деихышәашәо лаңхәа игылаз аңхәызба данлыхәапш, шыцрак налылсит Хьыса.

– Сабаказ бымбои, сшәарыцоит, хе-хе!

– Нанду Хьыса, банызгабыз ашәақь бнапы инықәырсны бхысуан рхәоит, ииашатқәьюма?

Икәандаза лгәы инықәлеит «нанду» хәа ахьлалхәаз. Рқы-тафы абри аңхәызба лакара дразны азәгы длацәажәом.

– Сегхысуан, аеггы сақәтәон, акгы исмыхәеит бым-хәозар. Сара сыхәмарзом, Шьазина, сшәарыцарц аоны сдәылтыцәкәеит...

– Шака бкәатеиах ццәагоузеи, нанду Хьыса! Блабчашә алоума бызлашәарыцо? – лхәан, Шьазина атакәажә лаба аалымпыцпаан, илхыкны ирхәо, дкәашозшәа днықәгье-жәаит.

– Сзеишәарыцода? Бара! Ус былақәа тыршашаны бсы-хәампшзан. Сара бара бзыхәан, тфу, иахантәарак смыцәазт, сылацәақәа такәаха сәагылеит ашыжь, хе-хе, тфу! – лых-цәышла еимбгьыжәауаз, уажәы-уажәы лкасы инавта-лыцьгәон.

– Сара сзыхәан бмыцәану, нанду Хьыса?

– Ааи, ааи, бара бхатацәкәа бзыхәан. Ииашаны ирхәоит ажәйтәуаа, азгаб ианлызха, ма азәы дит, мамзарггы анышә дат хәа. Шака агәырғара лыцу, убриакара дегьхапыц хәауп.

– Азәы сиртар иаха еиғзар калап, нанду Хьыса, анышә сартар аткыс! – лхәеит Шьазина, акыр-кырхәа лыччабжә шыжьтәи ахауа ҫыхаа иналатцо. Лцәа иалашәеит атакәажә ҫара акы лалхәарц дшааиз, уи азоуп днахыкәша-аахыкәшо дзалагаз. «Издыруада, шәарыцарантәи дхынхәызар, ибырфын хтарпа шәыршәыруа. Зеггы рҫын ус дыкоушь, ихы дәаханы, иҫырдагәа... Инаимәатәны акәхуп дышцәажәо..»

- Акы сбазцаашан...
- Изакеызеи, нанду Хыыса?
- Башыцэа азэыр дыкоума афны?

– Иказам. Нана лоуп икоу, баала афныка. Ажэкеа ашта итасцалар хайццап, – лхэан, Шыазина атцлакеа рымцан итээз ажэкеа рышка лфыналхеит.

– Уахь снеизом. Бан Мактина уиакара сшылтахкеам бдыр-уеит, уажэы сышбацеажэо лбар, лхы лыхнахуазар акэхап. Уи иазаауазеи... Бара ажэак бахэатэыс исымоуп. Бааишь, арака хнатэап... – зцеа зхыпцы икажыыз ауахэа дныкетэеит Хыыса.

– Шыазина, сара бара быстахымзар, цыаханым гылартас исоуааит. Ани бымбои, адэафы икэиааз ашэт, – дэышэтк лнапы накэлырххеит, – аацшра иасакыахэымтанатцоуп аф-фы хаа анаху. Ишнеиуа, аамта цахуеит. Саргыы еснагь абас сыказ цыыбшьома. Атцеапшь бфыбшьуеит рхэон, сыгэра ргомызт, убас ашыа пхеипхеиуа ирыкэын сзамцакеа, уажэы бахэапшишь, ахатартце иафызахеит сцеа-сжыы. Ибахахьюума зныкыр згабк лашыцеа бахцыртчны хатца бца хэа лархэеит хэа. Урт дара ртэы рхэоит. Ибыцэшэоит хызы баацсык бхымландаз хэа, уаха акгыы. Дацсаны башыцеа ирывагылаша уафцсуп иара.

– Сара ахатцацара саргэакуазаргыы быздыруам, нанду Хыыса. Мап скыр хэа бзацэшэозеи! Исахэа, дызустада иара? – дыччон Шыазина.

– Бара алаф албхуеит, иара ицсы бнапы ианитцоит. Сара ахацеа абзиабара иаанахэо збакеаххеит, аха уи бара дшыбфынтэаауа еипштэкеа азэы деиланагахыаны смахацт. Ишыамхы арсны скалт дагэзуан, сбачэажэарц азыхэан мацара. Иацы, ахабла зегыы хэпхеибарс хышыьтаз алаапк анахшь, нас, ибгэаларшэеи ххынхэны ханаауаз, ахацеа дрылцчаауа ирылагылаз ани, ахатца зара еихытар? Ашыацкыа дшалтцыз мфашьо..

Ацсыцкыа зхоу цааимбарк избахэ далацеажэозшэа Мырзакеыл ирехэара дналагеит Хыыса. Иаалхэоз зегыы лара лхатэ агэра ганы дыкан. Даатгыланы еикэыпхыазо, лыблакеа рыла илбатэкеазшэа, дрылацеажэеит иеуахыад, аа, ааигэатэкеа зыкыхы ианрейхаха, ицсаса шэкы аарылырхын

абна ишылартаз, шака тзы иара ихэы аарго.. Илхалмырштит иара иуафышыа кэымшэышэ атэггы. Ифацсшэа убас ихаауп, убас дуафы гэыпшқоуп, убла дхызар духхрым. Уажэы аамта-лашэа арака, хапы лашьцарак иафызоу ақытафы даана-газар, ахатца дызкэымшэо икоузеи! Уаа тэйтэыхқэак Астар ақыта хыла-гэыла еилартдан, иара ихы рыламгалакэа, наф дырпырцит. Уи аамталоуп, азгы ахышытрахь игьежьюеит. Ауафы, зхышыаргэытца хакэыхшоу дишазар аахыс иапитдан, псахшыа амам, иацуп. Атцлакэатцэка, дгылкоуп изкэиаауа, мракоуп ирхацхо, арахь урыхэапшыр, акы ашэшыра егы ытцагылазароуп. Дахкэажэха, лматцуца лымат ауха рибамто илымазарц зтахым дарбан цхэысу.

– Иқытан акы иалакоу уафхап уи, нанду Хыыса. Атахма-да Мардасоу ихэон, ижэлала, ииашатцэканы ашыацка иалтыз азэ иоуп хэа. Дышуаф гарым, иеилахэашыа, ича-пашыа рылагы уафы ибоит, – атакэажэ, лыкэра ахатыр бауа, дыпхашыа-цхатцо даацэажэеит Шьазина. Дназхэыцын, ахэара шылцэымгызгы, инацылцеит: – Нанду Хыыса, сара ибхыбгахьюу агэырша хатыр акэыстоит, кэрала ибхыцуа сапшуеит, ас еипш гэтыгыгэаала бзыхцэажэаз ауафы изыхэан ахэара сатэам, аха санынеифацш, сгэы иааташэаз сызбыцэ-зом, – атакэажэ арскак ибзианы дзыхцэажэоз ауафы изыхэан лара лгэы иаанагатцэкэоз лхэар, ицшзахарымашь лгэахэын, даалакшакит. Мхэашыагы лымам. – Бара дыбтынхазаргы сыздыруам, Хыыса...

– Мамоу, нан, жьрацэара хабжам. Иара ус, уафышыала дысгэацхеит, – лхэеит атакэажэ, кыцхыр мгьалк тазартэ лыткы ифаз ацыба лнапы нталцдан, илцэызсар хэа дацэшэо, иаалыркэыцит ақбаад цара кьака. Иаха Мырзакеыл ианли-тоз изакэытэ ажэа хырккэоузеи, ухэарауеи, иацитцаз: «Ахэшэ ахытырхуагы цыкацк кадыршэуеит, бара быхэшэхароуп сара сзыхэан!»

– Ихэа, нан, ихэа, иара изыхэан бгэы иаанагогы саб-хэароуп, насгы ажэас изыбыцхауа, – лхэеит Хыыса, лызхара лцыба ацара антэалыркэычы ашытахь.

– Иацы, цэажэарала даныхтарк, иара ицшышыа злаказ ала, илшозтгы, урт ауаа зегь ифарыз цысшыеит, – убри анаалхэа,

иара зынзаск лгәы дыштазамызгы, лаңхьа даагылазшәа лбеит бырфын хтарца. Мазак ицәылтәахуаны дақәикызшәа, лзамѡақәа аафькапшьяаит. «Дара урт ѡаажәакгы сара сакәзамзар калап изеихәаз... Ааи, ааи, сара сакәзам, нас иарбану уи сизхәыцны ари ауаѡ ас еипш зизысхәо. Нақ, ахапы иаѡызоу хқыта сналцны Аңсны ақьақьарагы сны-қәымдши...»

– Изақәызеи, нанхеит, ибхәо! – дааицрашәеит Хьыса. Ашырхәа дѡагылан, лыбга аариашаны Шьазина дналытәапшит. – Асыс мариала изауз, ари лоумашь хәа, атыхәа шытыхны дахәапшуан.

– Бара уиакара бхы изақәыбцазеи, нанду Хьыса?

– Иауазеи схы иақәымтқакәа! Бара, нхафык иңха, акьалантар иаѡызоу аґауад цкәын ажәа бницан, ибхәо бахауеит.

– Сынхаѡызар, сеипш зеипшу азәы синасыңхап.

– Бызгалакгы хәоума ишыкоу, бара газа! Аус злоу, абзиа-бароуп, абзиабара. Сара сгәы тацәны сыңстазаара зеггы шымѡасыз еипш бкалар бтахума? Аңашья ѡажәафык ахәса химан. Мызкахы знык сара скны дааирушь хәа сыңшын. Саргы суафын, бхаткы сцеит. Сызгабын, сцәа-сжы шуан. Иара сара сыгәхьаа икызма? Ус дзыказ зыбгәахәуа? Игәы тацәын сара сзыхәан. Убас, бара бызтахзам цьара азәы бигар...

– Уажәы, Анцәа иңышьоуп, амхаңьырра ыкам.

– Аңхәыс лзыхәа еснагь мхаңьырроуп. Уахь хагаргы ахацәа ргәы ақатцароуп хызку, арахь хаказаргы... Быстахык изыбуларц, ихәыцқәа изыбаазаларц азәы бигар аткыс, бара дыбфьнтцәаны ихагахо ауафы быңсы имабдар, аңстазаара қьаф алабуп, – лхәеит атакәажә, инақәырғәғәаны. Лара иаалхәоз лхата агәра гатәкьаны дыкан. Убас ихы лирбеит Мырзақәыл. Шьазина уи деитанаизхәыцит. Иабаанагеи, ухәарауеи.. Ус еипш азәыр изыхәан лгәы иташәахьазу... Абар, ала цганы иңхарс иаарцоит ақәыцьма. Икарахеит уаха налымшо. Иакәшаны иркит аматцуар лақәа. Афасара иасны цашья амам, агәашә иара тарыжълom. Аандак аеыкқарғәғәаны игылоуп. Ишңа рылапшуеи аматцуар лақәа? Еихаразак Уахсит захьыз ажәак анихәалак... Лара данлыхәапшуаз

илапш кәандахон. Зегь акоуп, цаа цөыханы, лцәа-лжыы лхырбзаауа лгәы интапхон.

Атәкәажә дхәацыхәапшыха деицрашәаны дөагылан, ллабцашь нытқакшо лфәшәлхеит.

– Бара бгәы иалымсын, нанду Хыыса! – лхәеит Шьазина, лыбжыы нытқакны.

– Ибзеигьу ибдыруаха. Анцәа бахымырхәааит, тфу! Баб рыцха ицсы тәтгьы, бааидфәхәаланы иахьатцәкьа биитон. Тауад дуззак бара бкны ихы аннеига, еицәоугьы инаалон! – дкәындкәындуан Хыыса. Абриакара мыкәмабара лхылгахьан, ауафы уфәфы иуеихәои игәатца итәтәахуи шеикәымшәало иахьа уажәгьы илыздыруамызт. Лшәафәкәа сса-ссаза еихго, архәара днаватәин, дагьуа, дшәиуа дцеит лыфныка.

Икалап, Хыыса диашазаргьы. Изтахым дызустада, лфәы иаахәо зегьы лыманы, лматцуцәа еихкьашо, дахкәажәха, апстазаара қыф алоура. Хынтафынтарақәак каланы иқыта дналцзаргьы, аамтала акәхап. Ахкәажә, бхатқы сцеит хәа, рыхтарқақәа рыххны илымтахырхәо. Ишқакартои арака табзала ажыыз зырто данырбалак? Ҡнәтацыпхьаза дахь-неиуа ацәкәа кәкькьа иршьуеит, шәахәароуп, кәашароуп. Даеакала ауаа ирыхәапшуазар Мырзакәыл иблакәа... Цкьа ирхыпшылатәуп урт аблакәа. Усцәкьа икаларым. Иабааназгз цсышьацәгьа зауз алаапк, издыруада, убри ишьара дыкәнакьан дыказтгьы рапхьа данылбаз...

– Шьазина, ажәкәа аштахь итацала, ажәкәа! Бынзырхазеи уака? – лыбжыы лыргеит Шьазина лан. Абацьар хыб алөақ иашәны еиқәатцәаза изкәыиз аматцурта абартца дытәагылан уи. Шыкәса ҫынәажәижәаба лхыцуан, лоура дуцәамкәа, лпынцда шәпа акә ырхәаны, пхәыс цьбарак, пхәыс еифәмск лакәын лара. Илыхшаз шхәыцқәаз, ларгьы лкәыпшра дыштагылаз деибахеит. Мышкы шыыбжәаанзагьы лыфны-лгәара ианылмырпшит ахатца инапы шагхаз. Лыцәмәтәа лытцар-шьшьны лнапала дцәагәон, асас дымфәхытыр, лыцьмакәа хык аарылхны илкажь ишьны, лмахәфәкәа еилхәа, ацәа нахлыртәрауан. Убри азыхәан, ақытәфы еимакык калар, ма цьоуку ажәа баапс рыбжыысыр, аинышәараз ахацәа анеизоз

ларгы днарыцхьон. Аха Мактина еихарак дызлардыруз даеакгы далакан: ахшара зауаз ахаса еиллыргон...

Анрагы абрагы ззылуаз лыхшара мыцхэы дырхыбаауан. Лфэ иалырхэомызт акэымзар, лгэатцан дазхэыцлон, илтэахын лыцха Шьазина уажэшьта цыара лхы лырхар. Иудыруазеи, атыцха зегы зеишэарыцо акэасаб дафызоуп. Илыцсам азэы дигоу, афны дшыкоу хызык лхыртцауоу... Хтырца зхазцо арцыс бзиац дигэацхар, уа мшыбзиацэа хэа иаахтны дымфэхытцааит. Састцас дхадахкылап, иуафышьала лара дылгэацхар, хара ихы-итцыхэа хнаиазтцааны днаиахтап. Леицш зеицшу. Лара зегы дреицгым, зегы дышреиццаам еицш. Аихабы, аитцбы дылдыруа, исылшоз ахэычала дсаазеит. Афстаа илымха цыгэоуп, Шьазина лакэзаит, сыцкэынцэа, Тарсхани Аруцани ракэзааит, азэгы схэатэы дахыцагэышьом. Ианыхэыцыз исыцэшэон, уажэшьта рхы апату, рынамыс афнытэ, сахатыр рбагэышьоит. Лашьцэа шцамеигэыргэои иацсоу, дара ирывагылаша амахэ дроур. Акы рхэар сара избарын, амала, иара ихтарца ихоу дацсаны ихазар, иаахтны дфыжэццааит хэфны. Хэфнаца ианакэзаалак иацэымгуп ацэытцацэажэара. Згэата цкэоу, иблацэа аартны ублацэа дырхыцшылоит.

Шьазина лан дшааиуаз анылба, дызцэыцхашьашаз ма- зак лан илытцылдыраазшэа, иаалцэымыгхеит. Хыса бзы- лтахыз, ибалхэоз хэа длазцаар, илхэаша дназхэыцит. Дзылтахытэцкэаз аахтны, аиаша лалхэар? Баша амала лгэы пнажэоит, усгы акгы злымцэуа усуп, изхэатэузеи? Икоуп ицшыоу амаза, ангы – дануп, аха иара убриггы илахэатэым. Алацш акып азэы илытцидыраар бырфын хтарца иблацэа илыцрартцаз амца. Ерцахэ ахата дафалама, иарбан хроу шэа- рыцара дахыцаз аскаамта дынхартэ? Ажэеицшыаа рашэа хэауа инеицылап даныхынхэлак. Амашэыр дацэыхыча, ухышьаргэытца сакэыхшоуп.. Иара... Иара ихы шытых, иеырцагышэоуп ауафы дышихэацшуа... Уи азыхэан, иаха- гы агэазхара инамтозар, азэыр ицэымыгхахэоума, абарт ашьхацэа! Урт ракарагы зхы шытыхны иаапшуада... Бара, Нана-Гэында уи иблацэа бырхыцшыл, ибхагылоу ажэфан ус итаулам, тэартас иахыбымоу аштафэ азыхыцэа ус ицкэам.

Иара имаџар иазкэынџа ахракэа дырџоуп, иидыруазеи, уажэы, абра, иахэа ашьжымџан, Бзыџ азиас ахыкэан ажэак ишазбуаз анасыџ, алахынџа. Ибырфын хџарџа шэыршэыруа, изымхазои ашэарыџара! Дылбааны даар абрахэ... Убри изыхэангы, инџыкэкэа иџаз арџаш ашьџыбжэ шкаџо еипш, назаза имазахап, изып иахэатэи аиџэажэара. Изып хэаас икаимџарџ. Лара лхата лхы дыџхэааны длызбазар? Дасу игэы иџоу иахауеит, дара урт, лакэушэа исахаз, аџжэакгы збоуп, алакэ иалхуп. Иара убри алакэ џшзоуп уи аџы дакэыртэаны аџхэахэ изыргаз, нас ажэеипшэаа рашэа изырхэартэ дзышэарыџоз. Шака лакэ ссир аанагозеи ааџын! Аиаша, уи ааџын ааимџазы асыџса абгароуп, нас Мырзакэыл иџшышыа, аџакэажэ лџала иааиџхаз ажэакэа... Азы хыџтраны ианыкоу, аџэахэа хэашыкэа налсуеит, урт азы аџкэара иалазыџтит, акгы рылшом, нас иаха-иаха ираџэахоит аџэахэа хэашыкэа. Шэазина алакэ хэыџра џшзакэа даарылырхуеит аџакэажэ илхэакэаз анылгэалашэалак. Иаанагозеи џџамџазы лымаџарра? Иара убри амаџара рызхоит лашыџэа ирахар. Ашхырџэаџ иаџыџџо ауаа џџбаракэа. Аихабы иџсы рыхџнитџоит арахэ, ма иара итэынџдаз, аџауад ирахэ, ихыџоит ауп, уаха акгы. Ааџџра дышџаџ дџазоуп, иныџыџааџыџыны излархэакэо рыла, аџааџэара далаларџ игэы иџазаап. Ирласны дааиганџдаз, џаџак иаалырлашарын рыџны. Аихабы дџышэынџтэалап. Уиадагы, уи џабзала акыџаџтэи аџар бзиа ирбо Уахсиџи иареи еиџыџџоуп, рымазакэа еилоуп. Лашыа еитџы иоуп аус злоу. Шака џэашыы кыдџаны илбылхэоузеи иан! Иара уаха дзакэымџџит, рахэыс имоу шэарахуп, ахра џыџыџкэа роуп џнысгы ихагылоу.

Лашыџэа гэадурала дышрызхэыџуаз, иахэаанага лзымдырзо, асыџса иаџсыз џшатџас ихышэашэаза, лыбла иаахгылеит Мырзакэыл иџшышыа. Ииашаџџкэаны лгэы иџашэеит раџхэаза данылбаз. Уи иџшышыа амаџуар лакэа икџарџаџаз акэыџыма аџшышыа еипшын. Ахыџџаџыр амџэыжэџаџкэа амџа иахыкысыр ихнаблаап. Ааџынра мшазы акырџх алеира иаџызаха, ллакэ хэыџра џшзакэа рџэа иџаџаџкэо, џэалашэара бааџсык налылсит Шэазина.

Иахъеикәшәашаз заа еибырхәахъан. Зегъ реиха иман-шәалоуп Сҗеҗан ифны. Уи абартца аҗнытә унаҗшыр, акыр инахараны иубоит, азиас аҗшахәафынтә ифкыдланы, анаара иафганы иаагоу амфәхәастә. Афны ашътахътәҗа аеышътнахуеит ахра. Уатцаҗшыр, угәахы нтыҗсаап. Акышәкышәра шъауардынқәак нықәымтәозар, уафҗсы ишъапы изафаргылом. Азиас аҗшахәафынтә иаауа амфәхәастә затҗык ауп Сҗеҗан ифнахы неишъас иамоу. Араҗа еикәыршәартас иалырхаанза, Уахсит ихата дааины игәеитеит. Агәафанызаара гәҗәаны иатахуп. Иеы зардагъ дақәтәаны, ишъкылқәа гъало, ақыта дналс-фалсит ауриадник. Иара иаха дучхап, уи ифы итаҗшуа роуп уафы изихымго. Аатцрақәа инарывтазырфуа идәықәуп. Иаазқәылаз, җаса-җаса атҗкыс еицәахеит, аҗсшәа рахәаны унарывсыргы, аҗыфыхәа ицхауа игәамтјеуеит. Ашхырцәагътра алаба тшъыр иафызоуп... Илаҗшықәырцаз, ифната ашә адыркаанза ицрытјуам.

Ари еиҗш иҗаз аус азыхәан иара аҗшәма Сҗеҗан ихатагы игәрагара зәуадафхаз қалақәеит. Аха, Мардасоу дназлаз ухәа, уи изыхәан бзиарамзар, цәгъарак азәгы имхәеит. Ихы-итцыхәа бзианы ирдыруан җабзала ақытан. Ихәафсыз ашәышықәса антәамтазы, абри ашъха қытафы даанагеит уи иаб. Иеибашъыга маҗәақәа рхәынтәрақәа цырцыруа, унеигәйдҗшылаанза иудыруан асолдатцәа дышреиуаз. Бызшәала еикәшәомызт. Ирыздыруамызт игәтыхаз, дзыргәа-җуаз. Дахъныдгылоз афнатафы, акрифартон, акридыржәуан, дсасуп, ус иаҗсуа җасуп хәа. Иара җасс иман, дахънықәыргаз афната иҗбабаак надитцар акәын. Амфы рызҗикон, аандақәа икуан. җыҗракгы җьоуки рыҗсаса ихъчон. Иара аҗсшәа аницоуп иаашъахаз анеилыркаа. Икәақәа-чақәаны ихәон Петербург дышиз, дшаазаз, афицар җара шимоу, иара дызлаз ар җабал ақыта ццышәтәуа ианалала, иполк кажыны дшыбналаз. Аамта җыҗк аныбжыс, иихәоз шиашаз агәра анырга, напеилаҗса җатцаны җыаргәал фнык издыргылеит. Дышнеиуаз, җабзалаа данрымахәха, иааигаз аҗхәысеиба лтынхацәа акгы ахырымхәааит. Убарт ирхылцыз иоуп

Степан. Атзамцафьы икыдуп, дизгәдуны зызбахә ихәало иаб
ипатрет. Иара, Степан ихатагы, табзалаа рхәашьа, жәлары
дызлархамыштыша абака кәитцеит. Ашьхақәа рынхыт,
Кәбинака дцаны иааигеит акартош. Уаанза уи арака уафьы
илаимтацыт. Ихата илатцаны иааирыхыцхьаза, цьамла
ишаны агәылацәа инарито, уажәы уцшыр, ашәт фежьза,
утрацыцхьаза улацш нақәшәоит. Ахақәитра иашьтаз иаб да-
хьынхаз, ари ашьха қыта цсадгылс ицхьазон Степан. Иара
ихшазгы ацсуа цасқәа, ацсуа милац рыбзиабара рылаиаазон.
Убри аҕнытә акәын ицхәыс Селымхан аурыс биццеит хәа
уафьы излаецнимхәоз. Абарцафьы дықәтәан лара уажәы.
Ғәырғьарак лыманы, ашәала илымхәар лзымычхауашәа,
агитара лнацәкьарақәа афархәмаруа дацшәахәон. Аштафьы
ихәмаруаз ахәыцқәа ицьаршьон илзыкалазеи, изакәытә
мыргәырғьароузечи хан лхы иташәаз иахьа хәа. Лара уажәы-
уажәы днацшуан агәашә ахь. Ашәа шытытуан... Агәашә ита-
лоз налеихырхәаны афнатцака иньфналон. Ашәа иартәуан
ашта...

Ғынч еицәажәон афнатцака еизаз:

– Иахьа хзеизаз, афызцәа, хәгәтыхақәа неибаххәап,
хқыта иагу, иабзоу халацәажәап хәа ауп, – ихәеит Степан.
Уи итахын реикәшәара еизаратцас акәымкәа, таацәашәала
еицәажәарак еицш имфәацысырц. – Рацхьа ажәа имазааит
Уахсит, қарала итцкыс иеихабацәоу ыказаргы...

– Уи иажәа далагаанза, Степан ухаҗа аказы суазтаауеит
сара, – Ғааитит абырг Мардасоу. Уи уаф кәыгас дыршьон,
иагыххәыцуан Табзала ақытан.

– Издыруа акы акәзар, Мардасоу... – ихәеит Степан,
игәиғантцаны. Цәгьак-бзиақ рылацәажәарақәа раан дизи-
зырфәахьан Мардасоу. Идыруан уи иказшьа. Азтаарақәа
рылоуп дшалаго. Дзацәажәо цкьа дтитцаароуп, игәатца дта-
цшыроуп, насоуп иара игәаанагара анихәо. Атахмада иажәа
ахы абаирхаришь хәа иааицәымгхеит Уахситгы. «Хара хус
азыхәан акырза атданакуеит Мардасоу данхадгыла. Иара
иахьихәаз иццоит анхацәа», – ихәеит уи, ғәаныла.

– Уара атынхацәа умоуп, уантәи ашәкәқәагы уоулоит,
рхәоит. Уаб ицсадгыл ауп Петербург. Ахәынтқар дахырхәеит

рхэоит, ииашоума? – ихэашьала иубартэ иҕан аҕак иара
ихаҕа ишидыруз.

– Дахырхэеижьҕеи акраатцуеит уи, уххь згеит, Мардасоу, –
ихэеит еснагь еиҕш, иажэақәа ырпшқаны.

– Иашоуп, краатцуеит дахырхэеижьҕеи. Уи здыруеит. Ис-
зеилымкаауа, дахызхэаз зустцэада?

– Аусуцэа. Ахэура згэы цнацэаз аусуцэа рабцъар
аашьтыхны ахтына илажэлан, даххэаны дылкарыжыит.

– Нас харгыы убас ҕахцароума ишэҕаху? Дара аусуцэа
хамазамеи, иабаагои? – Мардасоу Уахсит иахь днацшит
дпышэырччо.

– Аусуцэа хамам, аха анхацэа хаҕами. Хара хуаазами! –
ихэеит иаарымчны уаанза ҕымт итэаз азэы.

– Сара аурыс хэынтқар сидгыланы акөым ишысхэо. Аҕсуаа
хаҕарагыы зшыа ижэхьадаз уи. Хажэлар ахганы амхацъырра
икеицеит, абҕа азеитцымхуа иҕаирцеит Аҕсны. Ихэынтқарра
дахырхэа акөым, дыцарҕааҕео Анцэа исирбааит! Сара ис-
зеилымкаауа, хэынтқар дахагыламзар, ахэынтқарра ҕала-
шыас иамоузеи? Ишэхэеи, шэара шэтэы шэхэалеи, сара
исзеилымкааз уиаҕара ихьаам...

– Даеагыс иарбану хазлацэажэо. Убри, уара Мардасоу,
исзеилымкааит хэа узҕу ауп хқыҕаҕы ирацэаҕы ирзеилым-
каауа. Ауаҕы амҕа дыкэлозар, дахыцо заа идыруазароуп, –
абас дналагеит Уахсит. Цара дук змаз азэы иакөмызт иара.
Аҕаа даарган ашкол дыштэз, иаб данҕсы, итынхацэа дтыганы
дыргеит. Инеихшыаланы шәкәыпхьарак идыруан аҕароуп. Ус,
цсабарала «анцэа иитан», ахшыҕ змаз азэы иакөын. Дарҕыс
еилҕа-еилҕыцэын. Атыпхацэа маҕарас дыргон, арцарацэа
махэҕызара рзиуан. Ишизхэыцуа зыцэа еиҕҕыалоз ахэса-
хэыцкэа инархэа-аархэақэон Уахсит араҕа, ҕабзала ақытан
азэгыы дызлыхэампшуа, Аҕаа ашкол дантэз инаркны азэы
бзиа дибоит, ашыхақәа днархыцны, убри лбара дцалоит хэа.
«Дхэыцын ашкол дантэз, аха бымбои, акөиц еиҕш, убасқан
игэы интэшэаз, уаха дааихамыштзеит. Азы шыцэаз илымбеи
бхаткы сцеит, уи атыпхагыы». Егыашатцәҕыны, аҕхынра
иналагзаны ҕынтэ-хынтэ днабжьысуан Аҕааҕа. Аха иара
дызцоз цхэыс усмызт, зынзаск даеакын...

Атахмада Мардасоу итатынжәга, аарѡара еиѡәнажәжәаз адгьыл еиѡш, амса атчаланы еиѡәыѡѡа иѡаз инапсыргәыѡѡа ѡахә-ѡахәхәа ианѡѡо игәы дѡахәыѡуа дтәан. Аѡсны агаѡахь иѡалаз аитакрақәа иахахьан иара. Аамѡагыы ауаагыы рѡеиѡтаркуан. Убри акәын дзыѡәшәозгыы. Игәахы ашьа аанна-кылон данқәыѡшзаз дызлаѡшыз ихаѡы ианнаигалак. Уи игәалашәон, инеиѡынкыланы х-ѡхынрак, алахәа реиѡш, ар акәшаны ианрықәтәаз ѡабзала иахагылоу ашьахәқәа. Нхыѡѡа узымѡѡ, агаѡаѡа узышьхымѡуа, амѡақәа кын. Уахынла амамыѡт, ѡеынла амамыѡт, шәақь-мѡа еилатѡаран изѡәз. Ахәса рыхѡәқәа ѡыртла ирықәыѡѡсаны, ашәеиқәара рхьыссы, ѡнәтәк аѡнытә даѡа ѡнәтәк ахь рѡынархон. Аѡы агәра акра злымшоз ахәыѡқәеи дара ахәсеи рақәын аѡсѡәа анышә иазѡоз. ѡсеиқәырхаган азын аaira. Асы леины амѡақәа акаанза, ар ѡон наѡ инхыѡѡны. Аха ахѡатәи аѡхынраан азынранза ирызнамгеит ѡабзалаа. Дара дызлеилыркааз ала, Аѡсны ахгыы чархәара рзиуит, иѡиит. Шәаѡәыѡѡ, шәабѡьар шыѡашәѡѡ хәа реихәарѡ дааит ихаѡа. Убасѡан ауаа, абнақәа рыгәѡа еизо, аѡнқәа рѡы рѡеиқәдыршәо, мазала агәыѡѡқәа ѡатѡаны еиѡәажәон. Иѡартѡаша рызбауан. Дырмоуит ахара ихәыѡшзаз напхгаѡык. Абар иалѡызгыы – амхаѡьырра. Аѡсуак адәы дықәнатѡы, аѡсзы иахәзшәа, игәахы ѡнашьаалап ари ажәа. «Хәидымгылара иахѡъазгыы раѡәазоуп. «Амѡәышә атѡан амѡа анаѡрала, агәаргәал ахыѡѡон». Иѡәгыоуп ажәлар рус, даараза иѡәгыоуп. Уажәы маѡѡ хѡышәынтәалашәа ханыѡала, даѡа рыѡѡхарак хәқәымшәандаз. Аѡсуа дгьыл уеизгыы аѡсуа изыхәан ишәиуп. Хъшьа нықәымтәар иѡәажәкуа агәахы ѡаѡоит. Аѡсны агаѡаѡ еиѡах ашьа ақәтәара иаѡуп, рхәоит. Хара-хара ақәибахра хәлагазар, зынзаск хѡыхәтәа ааѡѡәап», – абас игәы дѡахәыѡуан Мардасоу. Иблақәа ааихмырсыгъ дзыѡѡѡуан аѡәажәара иаѡыз Уахсиѡ. Ихаѡа абасѡак дқәыѡшны «ажәлар ѡхьақәтәи рѡеиѡш», «ажәлар рхақәитра» хәа, ас еиѡш иѡоу ажәақәа рхәара абаихәѡоу ани макъана. Иумбара иѡоузеи. Зегъ раѡѡкыс иѡьоушьаша, иихәо шиашоу, убри аамышьѡахь, даѡа мѡаѡы шыѡам, иара ихаѡа убасѡак агәра игоит, уахьыго узымдырзозаргыы, иахьыхәо уиѡѡап. Уи идыруазар акәхап, азәырѡы ирзымдыруа ѡьара аѡы.

Ашыбжыагэи инхыхэхэон. Ашыхақәа инарывталеитамра. Аташәаразы акыр агуп макъана. Ахра ҳаракқәа рхыцәқәақәа дырцырцыруеит ашәахәақәа. Акәасқьа абартцағы агитара араһыцқәа ирғәхәмаруеит Селымхан лнацәкьарақәа. Лашәа иазызыршырц атахушәа, ашта иахыкны иңыруеит ашыауар-дын. Азиас аңшахәантәи иаагоу амфәхәаста кказа итацәуп. Тынчрамызт агәтәи фны атцака. Иблақәа амца рхыхәхәыла, азәазәала еимданы дырғәпшуа, ацәажәара дағын Уахсит. Атағын иахоз, ртағын рхәқәа рғәхыи афәгара рхаштны, ихыблаауан. Иажәа даналгоз ус еипш дразтааит:

– Ишәымбазои? Иахамбазацыз ауаа рыла итәит хқыта. Изустцәада?

– Иухәаз иашоуп. Изустцәада?

– Иабаанагеи?

– Ахаан ихамбазацыз ауаа!

– Ишәгәаламшәои, цыгх апхынразы, иптацәқәа аужьны, фәха-дагәак абра дҳалан.

– Атакәажә Хьыса длыдкылашәа илымазу?

– Ааи, убри.

– Ииуазеи?

– Шәара дышпажәдыруаз?

– Фәха-дагәак иоуп, уаф рыцхауп хамхәеи.

– Ишәымбои шака имарианы хаижьаз. Харт, апсуаа җьара-җьара хуаа гәыпшагытхәқәоуп. Ауафы иихәо акәу җьахшьоит.

– Хчеиҗьыкоуп изхароу. Ааи, ааи, иҗьашәымшьалан, хчеи-җьыкоуп зегьы аазыхкьо.

– Асасдкыларә акәхап узфү?

– Рыфбагы аоуп. Дызустзаалак уфны иааиз дсасуп, пату иқәтатәуп хәа акы хдыруеит. Шәазхәыци иаңеипшхо ашьхыц, исасуп хәа атра ашхырцәагы танажьлар?

– Уи иашоуп! Ииуазеи нас ани афәха-дагәа?

– Афәха-дагәа ухәоу? Уара уткысгы ибзианы иахауан. Иеырмашьцаны дҳалан абелогвардеец. Ишьталаны иаакыл-сын, деикәпах дфәхәаны дрыма ицеит. Ауаагы ишьхьазаа-рын, ара иеытәахны дыкан.

– Иаадыргәышьоз, илахь ианым, хара цәгыара хзимуит.

– Ашьамтлаҳәкәа инапкәа ианынархарца, шака аччахәа дцәажәаз шәахандаз!

– Уи дхалыргеит, аха абарт апапцәеи адикәанцәеи халзгода?

– Ииашоуп иухәо!

– Хара хтәкәа хгәахы кыдырххьан. Урт хзымхозшәа, Апсны агафынтәи папы дикәан хәа азәыр дыказар, азақәация зыкәлаз ирфызаха, рыматәажәкәа аатцәа итажь, ркәакәа икәтаны, цыхәапцәара рымазамкәа аара иафуп.

– Рхала икәтны иаауеит угәахәуама?

– Икәырцеит, урт уака, икәырцеит!

– Зеггы шпакәырцоз уара?

– Мчыбжыкка уажәапхьа, Дау ахыцыртафы сшааиуаз, сыпшызар, ржакьакәа иршьахауа, рнапаркәа иртапало, ыцъа еишьтагыланы иаауеит. Шәабаци хәа сразцаан, Табзалака хцоит, рхәеит. Табзаламышәтыфору цышәшьома, уака зеггы рфьиртәахуа, схәеит. «Антихрист! Антихрист! Антихристцәа рыла итәит адунеи. Анцәа уатанаимтцаит! Ихышьаргәытца хакәыхшоуп!» – хәа рылахь-рыцъымшь азатәра иалагеит. Ашәакь ларфакны рышьтахька исырхынхәып сгәахәт. Аха снейцхьхәыцаан, уафцас Анцәа иашьапкуеит, цәгъара сзы-рымуйт, срыдызцалазеи, схәан, сыркәатцит.

– Умбои хашхәыцуа, сара цәгъара сзырымуйт, сры-дызцалазеи...

– Схада хәыцырта сымамшәа сумпхьазан.

– Ухы изакәутцеи, уара узыхәан мацара исымхәеит. Ииашоуп, амфан цьоукы уцылазар, ухагахазшәа ашәакь абарфәоукрыз.

– Уртгьы азәы хәа инарыцлеит. Хқыта гәамкажьыртоу цьушьап...

– Ибзианы иухәеит – агәамкажьырта. Амала, уи баша гәамым, ижәдыруаз. Убас еипш икоу гәамуп, азфа фкы ахылтны ихалалара хәкоуп, ижәбалап...

– Иахуркьацәеит, ус убахьоу...

– Ааи, ааи, убастәкьа акәхоит. Ишәхашәмырштын са-жәа...

– Папгъы дикѣангъы рдаракѣыц ыѣказамкѣа уахыкала иузынсыртѣап, иухѣаз ажѣак иадамхаргъы ианиашаха!

– Угѣы иаанагома дара рнапала цѣгъарак ѣартцоит хѣа?

– Анцѣа дылбааганы дхажѣыртѣару?

Шаѣа иргѣапханы иччазеи! Ииашатѣѣаны, Анцѣа дхазтѣо азѣыр дрылазтгъы, хымѣада, дрыцѣгѣаауан. Изхѣаѣаз ѣалеит уажѣгы: «Анцѣа шѣатѣанаимтѣааит», «ихъышьаргѣытѣа хѣакѣыхшоуп» – хѣа. Убартгъы шыцылара тѣасуп акѣымзар, игѣатѣанза илатѣѣаны адинхатѣара азѣгы иламызт. Жѣытѣнатѣ аахыс убас иѣан тѣабзалаа зегъы. Арахѣ рыманы, итѣегъы, дара рнаѣс, ашьха цѣхѣыраѣѣа рахъ ицѣоз ахъшыѣѣа, ахѣыштѣаара ахаѣ ааршны амгѣал лаѣѣыжь ирзырзуан. Уи арахѣ-ашѣахѣ рынѣѣахѣы Жѣабран имгѣал акѣын. Шьтѣа бзиак шыны, агѣатѣѣаѣѣа неидырбон. Шъашѣы, Ажѣеипшъаа, Аитыр, Нана-Гѣында, Зиуау ухѣа ажъаѣѣеи акѣытѣѣеи инадыркны зегъы рныхѣаѣѣа рзаѣын. Иѣаѣѣан, хазы-хазы рыѣатѣара ргѣахы анаѣѣѣтѣѣа, амшаѣ аѣены акѣэаргъы, мышкы урт анцѣаѣѣа рыхъзала кѣакѣарк-кѣакѣарк ныѣатѣаны, рызегъы зныкала ирымѣаныхѣѣаны иалгаѣѣоз. Ашьѣахъ къырсиангъы ѣсылмангъы неилатѣѣаны рѣѣаѣ ѣартѣон ѣылеи уаткалеи. Абас ишыѣазгъы, аѣыѣа агѣѣаны, ахѣы хѣаракыраѣы игылан ауахѣама. Уамак идуѣѣамызт. Атѣзамѣ иадтѣыхланы иѣатѣаз Христѣос исахъаѣѣа, аѣѣѣаакыра иахъѣѣаны ианкыдыѣѣа, арамаѣѣа иртѣасаны ана-ара инкыдыртѣа-аакыдыртѣаѣѣеит. Лакѣѣѣас ирхѣѣоит ажѣытѣѣанза ауахѣама аѣшзашъѣеи изакѣмчызи иамаз. Иахъагъы тѣабзалаа атѣахмадѣѣа азѣбахѣ анырхѣалак, алѣѣа-агѣѣѣѣа шѣѣѣѣааит, изакѣыз жѣдыруама анкъа хѣа наѣыртѣоит. Уажѣы амч згази, гѣнаѣа ѣазѣаз ихы изамысуа, ѣыч дазымкуа избашахазеи хѣа уразѣѣаар: «Аѣырѣѣа иѣъашьит, дад, аѣырѣѣа, уи иѣѣсылманра иманы данзхыѣ инаркны хуахѣамаѣѣа рѣѣы башахѣеит», – рхѣѣоит. Уаѣы иѣъѣеишьаша, аѣъырсиан динхатѣара алаѣ алызхуаз шеихазгъы, апапѣѣеи адикѣѣанѣѣеи ирылшѣоз раѣѣан Тѣабзала аѣыѣан.

– Шѣгѣы иаанагома урт дара рнапала цѣгъарак ѣартцоит хѣа, – ихѣѣеит уаанза излаѣѣѣажѣѣоз инаѣѣѣаны аѣны аѣшѣама ѣѣѣѣан, – уажѣы иаабама ант. «Аби ѣѣеи пату еиѣѣышѣѣѣала!

Аешьцэа шэнапы еикэырша,бзиа шэеибабала» – хэа рылахь-рыцъымшь рзатэлашт. Аныхэара ашьтахь ихэытхэытца ирацэажэоит хара хтэкэа.

– Ирархэозеи?

– Иаархэны хара иахфэадыргылоит.

– Ииашоуп. Мазала аизарақэа кэртэоит. Ирхэоит, абна илоу ауааи дарей еимадоуп хэа.

– Абна илоу шэара шэырцэымшэан. Урт рацэафым, сара издыруеит. Ишэхэа, азэыр цэгъара шэзырухьоума?

– Ацэгъароума, ажьыз ахымшэоз азыхэан, Адгъац дырбаандафны дшыргоз, амфэа аарзыркын, дрымхны ифныка ддыргъежыит.

– Хара иахцырхагоу азэгъы абна дылам. Аамтоуп дара загоу, аамта, азакэан. Цыоуки фымт-цсымшьа хтэоуп, аха урт уи ианымшэеит.

– Уафцас рхы итагаланы ирацэажэо даныкала, сара агэра згоит абна ишылтца.

– Уатцэытцэкъа аизара кэцатэуп ақытафы.

– Уатцэы иазууазеи, аха ирластэуп уи.

– Ирашэхэозеи еизыжэго?

– Иалцатэуп хқыта иаланагалаз ауаа кылақэа.

– Хазгэбцэа ирхынхалап, хэхэсақэа ахьз рхырталап, иазхоуп ари уажэшьта!

– Азакэан иагоудыбналар – хара хэхь даауеит, махагыарак кэзтэз иқыта далырцар – хара хэхь ифеаихоит.

– Дызустада хэа сшэазцаауеит, Мырзакэыл хэа Астарнтэи дааны Беглар икыапта иахылаз. Дызустада?

– Иара иихэазоуп, уаха ихы-итдыхэа уафцас азэгъы ихаздыруам.

– Уака иеыртынч ақыапта даху цышэшэоит акэу? Ихы зланыйкэигозеи? Хауала дчома? Хатауад Казылбақы иарей еимадоуп.

– Сара ицъасшьо, хатауад Казылбакъ икоу имбазои, зфимтуазеи?

– Иара ицырхагоу хқыта азэыр даланагалама?

– Ицырхагоу ухэоу? Ицырхагоума, урт иахагыы ихэоит. Иара иихэо ауп имфэапырго.

– Анхацәа хәа иҕоу заҕаҕы идгыло жәдыруоу Казылбакь! Цьоуки иареи аазара рыбжьоуп, даҕа цьоуки дыһнардахьейт, ажәакала, бзыцәашьрей хәыпҕарей рыла еилысхьейт. Аиаша шәасхәап, Ацсны азыхәан уамак иҕартаз сыздыруам, аха дара рхазыхәан, тауади-аамстеи цәгьа иҕәыҕақәоуп. Ацсуа дшыҕоу, умбои, аҕамчы лаихҕаны, дыршәаны ахәура дузтацалазом. Ус уизныҕаар, аҕама науҕырхәаны, абна днылашәкәа дцоит. Тауади-аамстеи ишыҕартцо шәазхәыци, рхәычы аазара дрырталап, ныҕәара ианцо, ҕызцәас анхацәа рычкәынцәа шытырхлап, нас хара хтәқәаҕы рыгәқәа пшқаханы иһнардалап. Ажәакала, дарей харей убаскак хәилысны хәҕоуп, еилыргашьас ихауа сыздыруам. Ианбыкәу, мшәан, Казылбакь инхара ант абна илоу хабраҕькәа анақәлаз?

– Цыпх мес азыхәан ами. Инибартцәа иҕеибатцарц акы аарыгымхейт.

– Деиқәзырхада Казылбакь? Анхацәа! Ицәгьоуп, дадраа, хара хтәы, даара ицәгьоуп. Амхацьырра шаҕаҕы агазей убри иахҕаны. Тауадк, иҕы ахьымаахәра дцартә, дыхцәаны Тьрқәтәылака иҕанынеихалак, хәхәыпҕа дахьцо хара хаангылома хәа, цьоуки наишьталон. Иаргы саназзеи дышпансыжьуеи, ихәон. Ианаззеи анхаҕы дипхәысын. Уи ахшара лыман, ран дахьцо илыхшаз налышьталон. Ихшаз ихьцны раб дзынгыломызт, уи даныхцәа, хашьа дықәцны хара хазланхозеи хәа иашьцәа наишьталон, нас – раншьцәа, раншьцәа – рашьцәа, нас урт ртынхацәа. Ажәакала зегьы еихьыпшуан...

– Уигьы ыҕамкәан, аха амшә иакыз баба, баба, ихәейт, хара уаҕаҕы хаанымгылейт. Амхацьырра хара ххатақәа ихәхҕьазшәаҕы ахәара хәлагеит. Тьрқәтәылан амшын қашьуп анырхәа, рхала иқәцны ицазшәа егызшәа... Умч анымхалак, иухыччо урылаччароуп.

– Уи уаҕ ианахәо рацәазоуп, аха аамта аҕеитакра ааигәахейт. Ацсны иҕалақәаз арахьгы имаап хәа шәыҕоума? Анхацәа ххы-хацсы хәқәйтны хәныҕалалак, иахагыло рзоуп изысхәо. Аҕеигәылацәа рышьтәа шыышья еипшым, рхәойт. Даҕацьара ишыҕоу мацара хәа хқытан, Табзала ианалага, сшәойт, аусқәа ееимхар хәа.

– Уртқәа сара исыздыруам, сусс алам. Сара исхәац еитас-хәахуеит. Ирыцкәатәуп хқыта. Хнышәынтрақәа иртагәыгәуа, хзыхькәа кьашьуа ихәлоуп ауаа кьалакәа. Уаха хзычхәуам, ирыцкәатәуп хқыта.

Еихабы-еитцбыла еибарцшны еицәажәон. Ажәак-ажәак ныбжьаиршәуан Уахсит. Аңенцьыр азааигәара дтәаны, дасу иихәоз акакала еифыршәшәо дрызхәыцуан. Уаанзагыи иидыруаз ракәын ара иказ зегьы, аха уажәы иаха иаацшны ибон дасу дахьынзаикәгәыгша. Ацыхәтәан Акәа даныказ уажәы ааскьаза, ани ахатцакьаф ихәта дидикылеит. Иихәара дакәымшәо акәын дышихәацшуаз, убаскак дицәыпхашьон. Абаскак бахтәи шәакь мца еилатцарей зхызгахьоу, зыхьз неимыркьа ирхәо ауафы ґыгәгәала диацәажәартә икаитц-хьоузеи иара, ашьха қыта ҳарак иаазаз арпыс? Иибяхьоузеи, икаитцахьоузеи фырхатцарас? Дагьзланеизеи уи ахатца-кьаф дахьтәаз. Тахмада шлагәагәак дыфналазшәа днeihатцгьлан, иапхьа днаиртәеит. Шака ихәарц итахыз Уахсит! Ажәа-кәатцәкьагыи ирмазеихьан: «Нестор, сара Табзалантәи сааит. Икоуп убас еипш апсуа қытак, хаха-хымш ныкәа бжьоуп Акәантәи. Сааит иуасхәарц уара иахьааухәо хшыхиоу!» Дызустәада «хара» хәа дызфү? Иареи ґыцьа-хьык иґызцәеи. Имацзоуп. Мап, «хара» – ееим. Сара сшыхиоу ихәар? Ус еипш еґафы иархәахьеит ани, Апсны зегьы еихабу! Узустәада хәа диазтаар? Табзалатәуп. Табзала еґафы иихьеит, итәы-ипха иазахьеит. Уиала иеихәогьы еґыкьам. Зны иахәатәуп ақыта ахи-атыхәеи, насгыи иара ахьыкоу. Хархаштны ханхеит. Апсны айгәылацәа шеицәыхароу еипш ауп ақытақәагыи шеицәыхароу. Хмацра акәгәышьоуп изыхкьо. Аа, ҳабакоу хара? Реиха иахзааигәоу ақыта Гәманза ґаха-ґымш рылагьы узнеиуам. Шьауардынк хзаны ҳаанагазшәа, уахьцшлак, рыхкәа қәацә-қәацәза, игәырґыгьґаха иаацшуа ашьхақәа раамышьтахь, акгыи ҳамбазо хтәаххеит арака». Иизбқәаз зегьы наимпыцышшеит уи ахатца-кьаф данынаифацш. Акы затцәык икаитцаз, иапхьатцәкьа днаганы данынаиртәа, ашырхәа дґатцкьан: «Нестор, сара Табзалантәи сааит. Икоуп убас еипш апсуа қытак...» – анихәа, ахатца-кьаф, мацк алахьеикәра зхыз ибла гәытбаакәа ааччеит. «Ииашоуп, икоуп убас

еипш аңсуа қыта» – хынтә ракара ихәазар қалап... «Асы шытытны, амқақа шаатлак, аңхыраара шәызташа ауаа шәзынахаштыеит. Уаанза уфызцәеи уареи ауаа шәрацәа-жәала, рхы итагаланы ирашәхәала изакә псеиқәырхага аамтоу Аңсны иазылпхаз». Дхәыцхәыцуа усгыи нацитцеит: «Хара хус ағы акы қалшараны қақам ихағоуи ииашатқәыаны ихадгылоуи цқа ианахзеишымдыраа». Ас еипш зхихәааз изеилымкааит азныказ Уахсит. Ииашоуп, дқәыпшзоуп, имшә-хәы амихижәтеи уамак цуам, аха уи иаанагом, ареволиуция иадгылои иағацәоуи изеишымдыраауашәа. Уахсит ихата дынхафуп, анхафы итаацәара далцит. Иан, иаб, иахәшья, ажәакала, иара ишәтра ахыназаазо ирағоу иоуп аамта ғыцгыи иағоу. Уаха иарбан, уамак дыррас иатахузеи! Аха уи ухәаргыи, икоупеи ашыацқа злоу хәа ззырхәақәо, ани ахатца-кыаф идгылақәаз?.. Табзала ақыта зымпытачаланы измоу Қазылбақы еишыарала изааигәазоугыи убас азәы дыкоуп. Ирхәоит, еихаразак уи дицәшәаноуп арт ашышықәсак Табзала дналтны агақака дзымылбаауа хәа. Иазтаар, абра, саныкоу сгәы аңсашьоит ихәахуеит. Игәы аңсы замшәарызеи, шәарыцаф дахызымнеиуа ахрағы зәызтәахыз агыгшәыг дафызоп арақа. «Қазылбақы данаауа амза», – рхәон қаса кәыркәа мза азыхәан, ашықәс пхызара ғыц Христос даниз инаркны ишалагауеипш. Ифааихон иара, агәгәахәа иматцуоцәа ицрыцсса. Шақаңыара ахтынрақәа имаз здыруада уахь. Аа, уажәы шышықәса цуеит дзыхьчо икәыршаны арақа дтәоуижәтеи. «Қазылбақы данаауа амза..» – Аччара уакып, қазлақақәоу зегыи урызхәыцыр.

Абас игәы дтахәыцуа дтәан Уахсит. Еицәажәоз иаха-иаха еидшылон. Итегыи еибырхәалааит рыгәтыхақәа. Уа-жәшәтаншәа иара иреихәап дасу дахыиашоу, дахыиашам хәа иара игәаанagara, иреихәап атыхәтәан Ақәа данықаз ани ахатца-кыаф дышидикылаз, уақа еибырхәақәаз, Табзала иалтны ицеит хәа иршыақәо шыңыа ауаа «Қыараз» ишалаз. Иреихәақәаша рацәоуп.

Абри аамтазы абартцағынтә иаафуаз Селымхан лгитара абжыи ааикәтәеит.

- Азэы даауеит!
- Сҕеҕан, уара уаҕшэымоуп, ундэылтҕ.
- Тарсхан иоуп. Гачба Тарсхан, иахэшьа Шьазина дицны даауеит, – ихэеит Сҕеҕан дындэылтҕшын.
- Ишпақахтҕо?
- Урт шэартам.
- Ииашоуп, хара иахтэу уаауп.
- Шьазина дахыицу хэартам. Дуафҕсы бзиоуп лара, аха, егы умхэан, дыпхэысуп...
- Ахэсагы зегы еипшым. Ари, лхата дшыпшзоу еипш, лгэатагы бзиоуп.
- Апшзара азыхэан Апсны ақытақәа еисозтҕы, Шьазина даххэмоу, қытак қапхэа ихаргыломызт! – ихэеит тахмадак.
- Еицэажэарц еизаз шыжэафыкыз инархатгылеит ешьеи ехэшьеи анаафнала. Ипсҕазаара ззикыз аус аамышьтахэ адунеиафыдаеакы ыкоуп хэа зхахы иаазгарц згэы иҕазамыз арпыс Уахсит, Шьазина даныналфапш, амцабз шеишеиуа, ифапхазшэа, ихы-ифы былуа даақапшьхеит. Ихыыз азэыр игэеиҕазар хэа дацэыпхашы даанапшы-аапшын, икаитҕо цкыагы дазымхэыцзо, днеины атыпха лнапы аанкыло апсшэа налеихэеит.
- Уака излацэажэо саргы издыруеит, лхэан, илымуит даасымгар, – ихэеит лашы Тарсхан, аарак идызшэа, ихы ркыауа. Ихэамсисза, аҕмацэа иалхны икаҕаз ихыатра днатцытын, дахыаафналоз афны акэакыафы инышьҕеитцеит. Иоура-иҕбаара наза-аазаны, фажэи фба шықәса ирҕагылаз арпысын уи. Ибла еиқэатцэа дуқәа иуархэон агэагыра злоу, ианатахха дшэаны хыатра ззымдыруа азэы шиакэыз.
- Уааишыа злазбо ала, ажэабжы ҕыцк хзааугазар калап, Тарсхан. Абарт еизаны иубо зегы, Уахсити сареи хәгәра шугауеипш, зыгәра уаҕаша уаауп, – ихэеит Сҕеҕан.
- Ус анакәха, шэеицэажэара сапырхагахеит, аха саазцаз шэзыргэыргыаша усуп, ишэасхэап. Ианызбаз, хыхыеицэажэаз, исацэажэаз зегы шыкалаз зышэтахузеи! Иаахытыр хқыҕа иналало, ар ааны итэоуп Дау ашыха амҕан.
- Ирҕахузеи?
- Иаазгазеи?

- Иҗабашыырц иаауама?
- Шәәангыл, ахәаха ишәт.
- Иҗақәларц иаало ар иреиуам урт. Иаауеит ахақәитра хзааргарц! – иҗәеит Ғарсхан.
- Нестор иааишьтит, хымпада, Нестор иааишьтит! – иҗәеит ибжыи неитдыхны Уахсит.
- Ханзырхо уааума? Уаџтас иҗахәа, дад, Ғарсхан, – җәаитит Мардасоу.
- Сышәзаарышьтит. Чыдала шәыхыз рҗәеит Степани Уахсити. Изықәгыгуа ауаа ирархәаит, уатәи ашарпаз рабҗар шытыхны иқәгылааит, иҗәеит реиҗабы, нас харгыи халалоит ақыта, ажәлар ирылархәаит ахақәитра шрызнааго, иахпырхагахазгыи хшимеигзо идырузааит, рҗәеит.
- Абар ақыта зрыцкьо ахәаз.
- Сахьшәыхәо акрыказар, саргыи сыхиоуп, – лҗәеит Шәазина.
- Баргыи бахьхәартоу калап. Бахәаз бзианы икабтеит. Хәхшыџ неилатцаны цкәа хәзхәицып, иаашар иҗахтәаша, иаауша, – иҗәеит Уахсит. Шәазина лышкагыи даанацшит.
- Абартаҗы абжыи гон агитара.
- Амра тәшәеит. Алашыцара ақыта иахатәаанза, ашьхақәа ифарывтцит амза хьшәашәа ттәааза. Алашбыжыкәа алыџауан ақыта. Ажәқәагыи цара икаауан. Паса ааста ашьтыбжы цәгъан асыпса тшәаауа ззышьтра зрыцкьоз Бзып.

4

Ахымш рыҗены...

Атауад Казылбақь, уи идгылоз, ақыта итәны иалаз апапцәа, адикәанцәа, аменшевикцәа, ажәакала, ахытәахра азыхәан Ацсны агафәнтәи ибналан иааны, зәыпхьакны Табзала иказ зегыи еидцала, ашьха ихца иқәырцахьан. Даанханы дыкан Мырзакәыл. Уи баагәаратцас дақәгыгуан ари ақыта, аха ар шалалаз аниаха, идырит шәақымцала рҗылар шхыдараз. Идгылодаз арака? Закаанк иахымхәицзо абна илаз абрагыцәа, уаанза ирацәажәахьазар акәхарын, ар ирыдгыланы нхыцка ицоз рымџа ркит. Иабаихәоз ақытан азәык-џыцъак

иара итәкәа иаанхаз. Иара иңишәахъан, ибзианы идыруан
изакә мчыз ашьха ихытыз. Арака аткыысгы адгылаџцәа
иман ихатә қытан, аха башахеит, акгы рылымшеит.

Егъа ихәаргы, абрахыгы ишьталаны иаап хәа дгәыг-
уамызт. «Уажәраанзагы иахырымхәацкәа, аиҳабыра рымпы-
цахаланы изланхазеи? Иахызхәода, ртып икәызтцода, абзацәа
цсит. Шака рычәхәара кьафхазеи жәаа шықәсазы. Ыынџажәа
мшы затцәык Ацсны абжак рымпыцахаланы ирыман. Ашьтахъ
ашьацкьа иалтцызхшьа кәапеишәа иахтеит. Амыцхә инхәцәеит
уажәы! Амцхәза инхәцәеит. Даҭа пытк ианынха, итадырбгоит
Ацсны. Аа, абар, арахыгы иааит ашьхақәа ирхытцны...» Ақыта
ишалалаз аниахатцәкьа, Мырзакәыл, аматцуар иңхадырсыз
кәыцыматцас, дычкьаса иҭынеихеит Казылбакь инхара
шыказ. Дцон уи уахъ, цсеикәырхартак еипш дакәгәыгуа.
Убаскак игәаҭы агәаг еилашуан, иңсы тацкәымшәа аератцәа
иааины игәы икылахон. Даазыкәшәаз зеггы зхароу азәык-
џыцъак налкааны идыруазтгы, амца кьоуқьад иалаибылрын.
Ижышон иблақәа. Ахтынраҭы дахънеизгы, амцапшь рыжә-
лазшәа, еилагъежъран, хәхәаран, кааран. Ахкәажә хыма-
цсыма ашәындыкәра италгәеит лымаҭәақәа. Илымпыхъашәоз
лышәхалгәон, ианылгәамцхалак, нак илыршәуан илшәхцаа.
Ахтныхәсахәыцкәа икартцара иакәымшәо илывагъежъуан,
рахцәа ар хәкәлоит, хәршыуеит анырхәа, дарггы аланакуаз
цъышъа, рылабжышкәа рыкәаашон. Иара, Казылбакь ихатә,
азныказ дыбналарц, ашьхақәа иерымеидарц иакәикит.
Акәынақәа разынцсараха изыркәадырит иеы, аха убри
аамтазы дхынхәны дааит цшыхәра иишьтыз ақьаҳиа. Уи
излеихәаз ала, нхытцгы-аахытцгы амџақәа ркхъан. Табзала,
уеизгы, неиртас иамоу урт аџ-мџа затцәык ракәын. Иаҭы
иааигеит абрагьцәа рымџа хәа зызбахә рхәо даҭа мџакы.
Уи амџа Ритца ахахы ишыкоу икылсуеит, нас агаҭака ацара
мариан. Уахъынтәи амшын цсеикәырхагас изыкаларын,
дцарын ахәаанхытцка. Далтып нак. Аха абрагьцәа рымџа
аҭы заҭысуам, иара шыапыла Ритцанзагы дызнеиуам. Арт
зеггы анеидихәыцла, иңсы илшәшәеит Казылбакь.

Мырзакәыл имака иавтаз атапанча тарс икны, ахтынра
даныныџнашыла, Казылбакь ацәартаҭы дыкәжъын имгәацәа

хаи-хаиуа, қыаһиәцәәк азы иғархәхәо, еилаф-еиласуа ихан. Башан, зхәтә атцаакәрылара иәғыз Мырзакәыл дабаихәоз.

Идгылашаз, ицхраашаз ауаа дрышьтан дыфкәса. Аха дзыкәгәыгшаз азәгы димбеит. Ақьаңтахы деитәхынхәит ихы икәажь. «Азеибафара зәалазыжыыз, днахәлабга дцоит. Уажәазы уаф дахәом ари икәлаз. Ахәахәдеиңш абжызра – бзамыкәроуп. Иааңштәуп маңк акара. Иааикәтәәкәап. Ас мацара ицарым. Ирбахра икоуп ижыаны ихажәырцаз анхацәа дара рхала рхы шыкәырхыз. Адунеи Анцәа ишазар аахыс азәы ихыыхь дағәазәы дгылан, азәы иматц дағәазәы иуан. Хара хаматц аура итытцзар, дағәа цыоуы рхәура италап, ашәиккақәа. Иахьхәышт, аха убри амш ақынза анеироуп аус злоу. Хыдарала иныкәеит ағба зәәкәыжыны амшын нырцәка ицаз. Атырқәа иара амла дагоит, уара уныкәиго дыкоума! Аус злоу абрака аңшроуп, абрака ашыацхәа уәәғамыршәкәа аңшра. Уи цсыхәас иамоузеи? Ирахәатәузеи, идырбатәузеи?»

Чуанқәак, саанқәак еидигалаз кыдкьо, ихала дцәажәо дыфнан ақьаңта икәхаз аңьаргәал фны. Абаңьар хыб алфак «агәатцәа» иалсны убаскак иашәхьан, лахәа мтәыжәфәа дук ахарцаз цыушьарын. Атуан цыдымршәшәеижәтеи итцуаз здырхуада, алфакқәа шыашьалха, ихәхәа-хәхәаза икнахан... Ауахәәкәа цәны, еихасаны икатцан атзамцқәа. Иматцуцәагы иратәашьаны ифналомызт иахтынрафы акәызтгьы. Арака уи ада хыцхьакырта имамызт Мырзакәыл. Амшәцәа ахәы алпып ицо икәыршәын ацәартағәы. Убри акәын иартас имазасгьы. Ахәынаңқәа ианкылыртцәа, атәа зтыхәхәоз амартак, ихы иатцатцаны дыкәеиет. Иаарласны акы збатәын. Атакәажә илитаз ацара баша азы иналаиңсеит. Дабацеи лара Хыса? Лыцқәа цыжәжәараза, лыхцәы атцарақәа алаңхьазшәа, еиларбытәны, абнитцәкәа лнапы ианңшылаз дшыбзас дымңси. Уара нхаф тыңхак лкны ухы анноуга, иахьухәо унапафы дыкоуп хәа схы дынталан, сылжәеит, сылкатәеит. Дхынхәит ахәгы-ағгы сыкәылмырңшит хәа. Лыбзиабара сеиланагазошәа лзысыцхаит. Дазымааир дабацоз Шьазина, лыргәыбзыгха, лацәажәаха аамта змада акәымзар.

Шьазина шака длызхәыцуаз, иахагы деиланаго игәы дытцалон. Дызларылиаазеи абни леиңш ассир! Ахкәажә!

Анцәахша! Лцәа кәымшәышә нхафык дахькысьыр, ишәы-
таха иаанхалап. Данухәацшлак, афы усызшәа, ухы иарк-
ны ушыапанынза унеилууаа уцоит, убаскак игәыкуп лыб-
лақәа. Азбаарафы ашәт тиаауеит хәа, дабарылиааи, ани
леипш ассир. Мап, сара сыбла шаапшуа уи азәы ифәна
даныфәагыла, ииашаткәыаны, исзыхгом. Сызлацәажәақәо
закәызеи! Сара – лдухь афы лахалахауа, ахкәажә Ханифа
лҕеансгәйдлыршәылалак, мфә харак сымоушәа, аҕеытца
пшааны илцырцуаз, – уажәы лқацқацқәа дыртацало, арахә
руацфы зхышәшәо анхафы шыап қақьа ицха лоума сгәы
зызцаз! Анхафы ицха... Уаанфас! Абри цқьа иазхәыцтәуп.
Издыруада, абрака ицәахызар сара сеикәзырхо цъара акы?
Икалоит ауафы тәиц хәыцзакгы акы ианихәо. Аамтала,
псеивгарак калаанза... Нас? Нас, абри ақьацтажә лара
илымазааит. Ибзианы схы итәшәеит. Забцъар шытыхны
икәгылаз дрылан лашәеихаб Тарсхан, егы, аитцбы Арутан-
гы, ирхәоит, арпыс еибагак иоуп хәа. Дара нацънатә аахыс
араатәқәоуп. Раншьцәа, риеишьара, ртынхара... Анхацәа
сцәымғындаз, уацәас схы рылазгалозма, схәап. Псеив-
гагас исзыкалап уажәазы. Ишцәзури? Сыпсадгыл кажьны
сзыкәымцит. Уажәазы... Алыцәха реибафара иафызоуп
уажәык. Знык, сыкра иашьтоу сыцрызааны, аамта мацк
исызгар, нас... Имцсыша ацма аматцә азылакәуеит хәа,
ибзианы дысгәалашәеит Шьазина. Уи лыда цсеикәырхаф
дсымам. Уафцас илзымхәазар акәхап илзынасышьтыз
атәкәажә. Сыпшра, ссахьа, сыжәла ду... Пхәысс дызгозар
уаха илтахузеи! Иахьаткәыа дыцшааны сара схататкәыа
слацәажәароуп.

Аамта шытахька игьежны, шыкәсқәак уажәацхьа дшыкак
деиҕаакалазшәа акара ихы итәшәаз деигәырҕеит Мырза-
кәыл. Игәиҕеанзамкәа, дахьымгәыгзоз атыц афы ашәа-
рах зылапш итәшәаз ашәарыцаф дифызахеит. Ашырхәа
дфаткәан, акалтқәа хьыжә-кәыжәза иуапа наишәхаирҕеит.
Иныкәигон ауапа иара ус, фыхоагас. Иацхьа иааимкәыны
унеигәйдпшылар, ублақәа хкрын, убас иуҕапхон икәымжәы
иҕапсаз акаламқәа, иапсуа мака па иақәыпсаз акәынақәа,
икама аразынтра. Акәмызцәа рыхьшыуа иҕегь ирцырцырит

изиацк цынтца хэхэакэа. Итапанча апатрон җыцкэа лтеитцан, дласза, дцеит дындэылкыаны.

Шыбыжы агэы инхыхэхэхэахыан. Анака-арака ашэшыракаэа рҗы, рыгэкэа каршэ ижахэо игылан арахэ. Инахараны җыара еибаркыыркыуан җыаф уа, зхы иакэйтны адэы икэыз ае-кэа. Иеыпхыакуа ахабла далсны дышнеиуаз, аҗыаргэал еихажны икатцаз аандак днавалеит Мырзакэыл. Алакация цэванкэа шэпа-шэпаза, иаанда акышыала мацарагы иубон нхавы бзиақ шиакэу арака инхо. «Дынхап-дынтцып, уаха хыаас имоузеи. Казылбақ иджыл иахыкэынхо, рырахэ ахыкэхэуа азыхэан, ашыкэсан зны ажыз хэа рахэа-баакэак наиртон, убриоуп ирызхымгаз. Ишныкэйго аабап уажэы ркыта старшынс иартаз анхавы шыап җакыа. Хара хауп ишынеибаку зегь зхароу, хара ххы иазахамуз азэгы иахзимуит. Ихашшоз аазатэыс ирыто, җызара хцозар, ихэҗеыжэхэҗто, ххы икэхэртэан, аа, уажэы иахзыруз. Аугэоуп ацэура зыбжыо, аугэ! Мамзар, аҗыаф анталалак, атэыҗа лаугырхэа ушыны улканажыуеит. Иумбои, акыр даҗсоушэа, иеырҗагыа дгыланы дшынаҗшы-ааҗшуа ани. Имхырта шака ыкоу геейтозар акэхап... Уеигэышэ аҗы җыакыаза! Убри җыала, убри. Убриоуп шэара шэаниуаз ишэыциз! Ажэлар рхагылара шэара ишэусым. Шэхэзымҗамзо шэшыапы кыдшэыргылеит. Аашышь анцэыцэлак, абгахэычы акырц идэыкэлоит...» Дкэынд-кэындуа, цсзык иахэзшэа, дыҗкыаса, ахабла агэарабжыара дыбжыысны, атакэажэ лынхара шыказ днеиуан Мырзакэыл.

Ашта атыхэан итытцуаз азыхь азааигэара ирхыархыаруа ачуан азэзэара даҗын Хыыса. Лхала лакэын уажэы авны иказ. Мырзакэыл ашаца-шацахэа ашта дыкэсны днеин дна-лыдгылт, аҗсшэа ахэхэагыы лымтакэа:

– Хыыса, сбыхэарц сыбзааит, – ихэеит. Шака датэамбакэа длацэажэоз ихэашыа ианыпшуан.

– Уабасзаанагеи, сах, иухыша сара сагааит? – лхэеит Хыыса. Гэхэа дус икалцеит атакэажэ, Мырзакэыл иеипш икоу арпыс лара длыхэарц дахынеиз. Арт ахымшк җауади-аамстеи уаха икалом хэа акы рхэакэоит акытан. Казылбақгыы дыкэганы дыргеит. Урткэа лдыруеит, аха башоуп зегыы. Уи дахганы дыргазар, даахуеит даҗазэы. җауади-аамстеи ажэлар

ахы ырытталарц, дара тәаны ырыматц цыоуцы ыруларц ишеит зегы зшаз, уажәшътә ура уаҕагылар ыулшозей!

– Сызбыхәац азыхәан сеитабзааит, – ихәеит Мырзақәыл. Акәапеи ду ахәы хәхәаза, алакар иантәрааны иааиуаз азыхь инатцеикын, дзышо ытыркәкәаны ижәит.

– Уааи, нан, афнықа, какалк ноусыркып, нас халацәажәап уусгы.

– Мап, сыццакуеит. Акыр бсыхәауоу, бысмыхәауоу? Аа, быст, абри бцәбааацсоуп, – еикәыркакәа ицыба ацарақәа аатиган, хқақа цыра аалхны, еидыцыгәала лыпрахәа ацыба интаицыгәеит.

– Иатахым, хьи-хьи-хьи, иатахым!

– Сус сзыкабцар, хәдацәанза ахы баласыртәоит...

– Узсыхәацоуп нас уззааиз?

– Ааи, ааи, убри... Лара, Шьазина...

– Уақа акгы сылшом. Сыламыс сзыкыашуам, уст уцарақәа. Цасагы изумсхыз, акыр сзыкатцоз цыысшәаноуп, – ацарақәа лцыба иаагыхны иналырххейт.

– Уахь бцыба итаца, уахь. Итегь бтахызар ибыстоит. Цаса ишбасхәаз акәым. Иара ус, цыра хаикәшәартә икаца, сара сәала слацәажәоит.

– Уи катцашьас иамоузей? – иара иатцкыс лхы дазцааит Хьыса, ацарақәа нақ лцыба итацо.

– Дахьыкоу цшаатәуп.

– Лыцшаара мариоуп, лацәажәароуп ицәгьоу акәымзар. Лыцшаара... Лыцшаара... Талхәыз ахаблаҕы лаб иуа зҕабк хатца дцоит иаарласны, убрахь днабжыслоит.

– Иабыкәу? Дабанабжыслои?

– Талхәыз ахабла хәа иашьтоуп Бзыц ацхатцәры уанықәс-лак нырцә.

– Уақа дабашәанхои зыкны днеиуа?

– Уаџцас улацәажәозар, иуасхәоит.

– Ауафы зыда цстазаара имам дышцалацәажәари бара бтәала?

– Ааи, аха лымтарсра иакәкны указар, иуасхәазом. Хқы-таҕы ларазәатцәык лоуп сара уаџцыс сызшьо, нанду хәа сахәо, срыцхазшьо..

– Ааи, ааи, уаф қыак лоуп... Иакәым ажәак лазхәаз, Анцәа ихатагы ианаижьрым.

– Уи бзианы иухәеит, ухаткы сцеит. Агәра згоит, гәыкала ушылзыкәтәкьоу. Ацхаунықәсны уахынағало, уамакунаскьом. Рақхәа уназыдгыло афноуп. Схы сеигзом, слацәажәон сцаны, аха башоуп, илуам. Ахәылқаз, афныка даныхынхәуа...

– Дхынхәру афныка?

– Есуаха афны дыкоуп. Цъара даангылар лузом лан.

– Ибзиоуп, уи зеигъакамоуп! – ишьтахыка даакәтәиан, дыццакы-ццакуа ифынеихеит.

– Данымтаурс, мамзаргы ишакәым уанлызныкәа, шәипхыиз шугсмырхо удыруаз, – инаишьталхәеит Хыыса.

– Бышәипхыиз бхы иташәаны, баманы ицо Анцәа исирбааит! Ачча хша! – ағефхәа агәашә нкыдижьлеит Мырзафәыл, атакәажә илмахартә дфәинд-фәиндуа.

Атцх лашьцара аеалакны инеиуа ақәыцма, рахәык абжы алымха интасыр, ишаатгыло еипш, иаалырфканы даатгылан, илымха кыдта дназырфит. Ашьхақәа гачамкны ирзызырфеуеит ухәарын, убас игәйткәагаха ахабла иалыфны игон ашәахәабжь. Ус қазшыас ирыман Табзала ақытан, ашәарыцаф ажәеипшьяа ддырманшәалар – шәахәаран, аарфара баапс каланы, зиуоу илашьапкуазар – шәахәаран, ауафы дыхәны дышьтазар – ашәа хъаа хеыган. Убри акәзан жәйтәнәтә аахыс гәтыха хәагас ирымаз. Фыцъа-хфы анааикәшәо, шьхеи каршәреи шәахәабжыла иаадырлахфыхуеит. Изыхкьаз здыруада, уажәгы, рымхы заа икалазшәа, рашәахәабжь иамчәханакит ақыта. «Тауади-аамстеи ргәйтцыхын, ирымшацшараханоуп ишыкоу ари амчыбжык. Амшә иакыз иргәыбзыгуан, уаха ишцакаитдоз. Зашта стоу рашәа рыцысхәошәа қастцароуп. Шьазина... Убри лыда арт рылалашьяыкам, аихатә гәара рыкәыршаноуп ишеибарку».

Ашәахәабжь ахьгоз ихы ақәкны днеиуан. Агәашә ааи-гәара иеааникылан, азәы дибар итахымкәа, даахьяцшкәацшны, ашта дынтацшит. Ацътә қауарла ихыбны итагылан апсуа кәасқьа. Уи абартцафы еикәшаны итәан ақкәынцәа, азгабцәа рацәафны. Азәы лшьамхы иқәкны, лнацкәыарақәа афархәмаруа агитара алырхәон, егырт уи иацшәахәон.

Акәаскыа иавагылаз аҗацха ашш икылпхон агәгәахәа еи-
кәыз амца алашара. Ижыцаазу, иҗыцшыыразу, кәацкыы
аффы иҗынца интасит Мырзакәыл. Игәтаккәа шырацәазкыы,
уаџтас акыршимфац, амла дшакуа игәаларшәо, иҗытца азы
аанагеит уи аффыхаа. Изымгәыргәозеи, азы шыцәаз ирым-
беи анхацәа. Уаффы ицәшәом, ицәыпхашыом. Аенышыыбжыон
шәахәароуп, кәашароуп изҗу. «Адгыыл алабахагыы амоуцт
хара хшыа икатәаз, арахь упшыр, дара..» Ицсахы җыжәжәо
дынҗажыцәан, аҗар ахышәахәоз абартцахь цкыа днапшызар,
абар дахыыкоу лара. Илуацәазар акәхап, иаха апшәымас лхы
лыпхызоит. Афырҗыанкәа асаан ианыргылыны, штопк ауат-
ка лкуп. Аҗацха аҗнытә акәаскыахь дынхалеит. Арыжәтәгыы
рызталтәоит, ашәагыы рыцылхәоит. «Апшра-асахыа азыхәан
усгыы дрылҗцаауеит, аха ашәахәарагыы лылазаап. Шакарыла
аҗсабара дагәапханы дашазеи! Анхаффы ишыа лыламызтгыы,
иарбан тауад џнатаз илмырпшзарыз. Дхахоит, дыкәтцоит,
дзыхуеит, уныкәылгоит, уара ухы уамыхәо уиазаргыы хәа, шака
рыла длырҗхәара лыздыруам аҗакәажә Хыыса. Знык уаџтас
лацәажәартә соур, ани арыцха илфызцәам зхы тыскыахыоу.
Нхаџ тыпҗхак лакәым, ахкәажә Ханиф акыр лыҗелырххеит,
аха ашытахь лнапкәа сыхәда инакәшеит. Исхаштзом анхацәа
рҗазшыа: иргәыбзыҗны рхы-ргәы ааушыышыыр, нас ушыапкәа
неитцыхны рыхәда укәтәаз. Уажәы изыдгылаз хара хатцкыс
ирыжыжыеит азыхәаноуп изрыццаз. Аригыы уамазак лакәу-
шәа лырбаны дыжыжыатәуп, дыргәыбзыҗтәуп азнык азыхәан.
Илеиеырбогыы азәы дыкәзар акәхап, ларгыы лгәы җыара азәы
изымцацкәа дҗкаларым. Илҗахызаргыы, Бзып азы лҗеалҗартә
диҗагахозоаит. Ма сара дыстәхароуп, мамзаргыы...»

Амџа атшәаррафы иҗыпхыакны дыпшын Мырзакәыл. Стә-
пан, Уахсит, атахмада Мардасоу рыҗкәа рытәеырбо ақыта
иналс-аалслон. Җыара рылапш наикәшәар, ишытахьцәкыа бна
еилачыроуп, шыаҗақәак днеиҗапар, бжыастцас дцап днылапҗа.
Ирмузакәан Казылбақь ишизыруз еиҗш, ддырбаандафырц
иалагар, азәык, џыҗыак ахы цахә-цахә ргәатца аирблып.

Ашыцламшә рхыыссы, иапхыа игылаз ашыцкәа днарыхы-
аарыхы азәыр даауазар гәеиҗарц амџа данпшылон. Амра
аташәара акыр агын макыана, аха арака, Табзала ақытан, уи

заа аҕатдәахуеит ашьха ҳаракқәа инарывтдаланы. Ажәғангыи ахәашыра иалагеит, агаҕантәи ибба-ббаза иаауан аңстхәақәа, зны аңша еимбгыжәаа иаңкьон, нас еизцо инеиланаңалон. Амш цәҕахааит, еимаҳаны илашыцааит аҕахызаргыи. Еҕьараан Шьазина дмааргыи, дылзыңшырц избеит Мырзакәыл. Аха иара дшацәшәоз акара аңшра икәымшәеит.

Цәыкьанатц, лфызцәа ааныжыны, дыццакы-ццакуа афныка даауан Шьазина. Архәара дшаавтыцәкьаз, илаңш лықәшәеит. Цкы цаҕак, бахт-бахт иакәыңсаны, лцәа иадшәақьала илшәуп, лыхәда иакәырша, аҕацәкәа лкуп лкасы еиңарса. Иабалдыруеи илызхоу, дкылкааны илыхәаңшуа аблақәа шака иблакыблатцәо. Еҕьарааны данысхәеит ари амфә. Абҕаңьма ахра иацәшәараха, дшәом-дырхауам. Дызлытыз лашыцәа, рыбжыи ашьхақәа ирныруа ашәахәара, акәашара иафуп. Ларгыи гәыла-ңсыла уахь дрылазар акәхап, лыбжыи нытцакны ашәа лхәоит амфә дахьану. Иара ишка дааскьаңыңхьаза, игәы аисра иаңло, раңхьаза зыңсыхаара дылңыларц инеиуа арңыс иеиңш, деиларзызо цәаныррак наилсит Мырзакәыл. Илеихәаша, лахәашыа дақәымшәар хәагыи даацәшәеит. Аха урткәа зеггыи бзиабаара дук иахылтыз ракәмызт. Ус еиңш икоу ацәанырра дамчәханакуеит ашәарах ацәаара збаз ашәарыцаф. Иңстыхгоу ишәакь изафамкуа иңцәар хәа дшәоит, адық-дықхәа еисуеит игәы.

Иеыңхьакны ашыцра дахьылатәаз даалтын, лаңхьа амфә днангылеит, изара еифәхаха, ихтарңа еиқәатцәа илахь итажыны. Шьазина уи данигәйдңшылатцәкьа, лылаңш нақәшәеит икәымжәы акаламқәа реиқәатцәарахьала иаархәны иштәз. Цьара гәырфак дақәымшәакәан дыкам аалгәахәт. Абри ашьтахьоуп лымацара абрака, ааигәа-сигәа уаф дахьнымхо амфә тшәаррафы абри ауаф дахьылңылаз анылцәымҕха. Илбац аблақәа... Мшқәак уажәаңхьа, иаапкны ақыта иалалаз ала аныршыыз аены... Ус иңшышыа, ибла знык ихыңшылаз акраамта ихаштуамызт. «Сашыцәа цьара азәы химбандаз, тызшәак рылибахыр калоит. Уажәы афыңагыи афны икоуп, цәыкьанатц срымбар исышьталоит...»

– Мшыбзиа, аңшза блахкыга! – ихәеит Мырзакәыл, ччаңшь хаарашәагь икьышә акы нықәлеит. Излаилшо ала,

иҗынкыла-җынкыло, ирдшқаны длацәажәароуп. Иамузар, илеихәап лара лыда цсҭазаара шимам, аха ихамыштыроуп иара ашәацқьа дшалтцыз, ишакәым ихы лаимырқәыроуп.

– Бзиара убааит! – лхәеит цхашьарак лхы-лҗы инықәлан Шьазина. Днаивсны дцарц лҗыналхеит, аха лацхьа дна-гылан:

– Баамыццакын иқалозар, ажәақәак басхәарц сҭахуп. Бахьықаз аҭакәажә Хьыса исалхәан, абра сыбзыцшуп иа-хьантәарак, – ихәеит Мырзақәыл.

– Издыруеит иухәо! Ашнықәа сыццакуеит.

– Иршьуагы ажәак ирҭоит, сыгәҗыха ахәаха сыҭ.

– Иуасымхәеи, исоухәарц иуҭаху здыруеит хәа. Хьыса исалхәеит...

– Сара сыгәҗыха сҭаҭа сҗала цқьа исызхәом, даҗазәы лҗала акәым.

– Егьа ирдшзаны иухәаргы, аҭақы акоюп.

– Шьазина, бцәажәашьала, бгәы сзынхоушәа збоит. Сыхьзала ибацәажәаз аҭакәажә иакәым акыр балхәазар, сәҭамзааит. Сара сҭаҭа сбацәажәарц сҭахын, аха цьаргы бсымбеит.

– Уи ажәа хәахәа салымхәеит. Уаҭа дуаминауаҭхааит.

– Сара исылшәцәкьом уаҭа. Схы схаштәа ақынза снеит. Банызба аены инаркны, сыцәа ызит, сгәы атып иқәкьеит.

– Сара сакәхарушь гәҗыхас иумазоу? – лыблақәа ыргыз-малшәа даацышәырччеит Шьазина.

– Адыд-мацәыс срыхәааит, бара быда даҗазәы сгәы лызцахьазар..

– Даҗазәы лакәым сара сызҗеу. Иаххәап, даҗа усқәак. Ацхәыс лыда ус имамкәан дықоума ахәҭа, еихаракгы асқак аиҭакрақәа анымҭапысуа аамҭазы?

– Анҭ, хара хәзҭахым брылоума баргы? Хара хәа сызҗеу, ҭауади-аамҭеи хәуп.

– Уи еицш иқоу аусқәа рҗы сара исылшозеи, аха сашьцәа срыцхраауеит изласылшо ала.

– Шьазина, азы ахышьтрахь игьежьюеит. Бара ацсҭазаара бзиа боуеит сара сҗы. Иббалап, иаарласны агаҗақәа хал-баауеит, уа иқоуп сара сқыҭа, сыжәлар, смаццуцәа. Бара бнапәҭақәа иқалоит зегьы.

– Уеизгы-уеизгы снапацака азэы дкаландаз хэа хэыцыртас исымам. Угэы иалымсын.

– Ацстазаара бзиа иазымхэыцуада? Бара сааигэа баны-камла, сара сзыхэан илашьцеит адунеи.

– Сара исхэацоуп исхэо, – лхэеит Шьазина. Убаскан лыбла даахгылеит лхэыцра иалаз – барфын хтарца... Икалазеи, илахь еикэушэа лбоит. Уск афэ еитцахара ззымдыруа, игэы изырхъзеи? Убри, иара дшыкатэъяз акырза иаццаны, ацш-реи, асахъеи, иказшьа ссири зегъы ито, лара лхы-лгэафэ илшаз дышизхэыцуаз, мчык лыханы диднагозшэа, Мырза-кэыл днаивсны, лымѡахь лфэиналхеит.

– Ус бтдыхэа сфэакъаны бымцан, саргы суаѡуп. Хацэажэара шэатэашэымшьо акынза шэцагъахэоума анхацэа? – ихэан, дналыхъзаны, лмахэар нтарс даахъаирцшит.

– Дасу ихэаа далацэажэоит акэымзар, сара ухылтшьтра акэмыт сзызхэыцыз, – лхэан, лмахэар ашьшьыхэа инаимпы-цылхит.

– Сыцшра-ссахэоума ибзышьтымкааз?

– Ухацагы иудыруеит уи акны уқэлак ишьтахь ушымгыло.

– Нас, исыхъзеи, Шьазина? Снапы быкэыргыланы бны-кэызгоит. Бымцан сныжъны! Сыцсы бнапы иануп... Шьазина, адунеи лашара бмырлашьцан. Сара ибтахызар, абыржэы, бара ибхэар, аа, абар, бфэацхэа сшьамхы арсны сгылоит. Амала, бара бнапы сыт, бнапы... сыцстазаара, бара быда цстазаарам! – ицсы афыхразы Анцэа димтцаныхэозшэа, иаалыркъаны ацхэызба лацхэа ишьамхы наирсын, инапкэа тыс-тысуа, лнапы аанкыланы агэзра далагеит. Шьазина икалцара дакэымшэо дшанхеит, гэыткъаракгы налылсын дамеханакит. Азхэыцха лмоузакэа, лнапы иара ахала ихтар-ца шышыуа, ихэхэда инахъысит, нас, амца иахъкысызшэа, ашырхэа днахеит. Илзымдырзо цъара азэы ихэтам, иатэам уск дакэшэар дышрыцхалшьареипш, абри ауаѡ ишкагы илызцэыртцит рыцхашьарак. Мѡасѡык ибар хэа дацэшэаны даанацшит амѡахъгы. Азэы имбондаз... Азэы рышьтыбжь имахандаз... Абри мацара рызхоит абызхэацэа... Иихэоз лзеилмырго дматанеиуан Мырза-кэыл. Ацэа-кэрылара дшафэ акды зымпыхъашэаз ауаѡы диеипшын уажэы уи.

ауаатәыѡса дышрызгәаахъазгы, дача цыоуы насып шры-
моу анылбалак, гәахәарак кәандаза интысуан лгәатца. Еиха-
ракгы ари, ақытафы зеггы реиха лара хатыр лыкәызцѡ
Шъазина. Абан ацхатәры даакәлеит уи. Лымацара дыкоуп.
Ацхатәры цыстцысуеит, игарыгаеуеит. Агәхъаа лкым. Лхы
лцәымыгхазшәа...

Рыцхарак шыкалаз лцәа иалашәеит атакәажә. Икалцарыз
лзымдырызт, лцыба тбаа ду ататын ааылган, ирхәны инал-
фалкит. Аихымцеи ашъанцеи неихылырсит, лнапкәа қыць-
қыцьуа.

Ацха дныкәсын, амѡахәастала ахәахы дыѡхалеит Шъа-
зина. «Дышцаауеи, зибнака, ацсзы лахазшәа», – аалгәахәт
атакәажә. Лыхцәы еилажәжәа ицыртланы илыкәыпсаны,
алагырз иабылуаз лыблакәа тыцны ицон. Лыткы ахәдафы,
лмахәркәа рфы еикәыжәжәа икан.

– Икалазеи, ибыхъзеи, Шъазина? – атакәажә лгәатцанза
дрыцхалшәеит уи.

– Сааигәара бмааин, бара ацъныш! – лхәеит лыпци-лыпци
еивцахо Шъазина.

– Икалазеи, цәгъарас ибзызузеи?

– Бара бами иазхәаз сахыказ, дахыпшышаз? Иабым-
хәеи? Егъафы егъа бзырхәаргы, сара уаѡыс бысшьон.
Ибзырхәо аткыс беицаоуп!

Длывсны данынаскыа, атакәажә игәалтеит Шъазина лыткы
еиларкәычы ишыказ. Лнапы қыць-қыцьуан атакәажә, илкыз
ататын былуан, длышыклапшуан илхәара лфамшәо, лыпсахы
еилало.

– Цәаханым стыпхааит, цәаханым! – лхәеит, лыпсы лгәы
икылахо.

Лцыба итаз апаракәа еиларкәычны иаанылкылан, ир-
шәны нак ифалыпсарц лфыналхеит Мырзакәыл пхьартас
имоуп хәа ахылаихәаз ақыптахы. Дыздыруз азәы дылпы-
лар ицъеишьарын, агәаг убаскак иарласит лныкәашәа. «Уа-
ха сылымшаргы, сиѡажьцаап. Исылшозтгы, дысшьуан
илеигәыдтаны. Ишыкәырхызоуп шәыжәла... Шәдаракәац
адунеи ианызаароуп.. Дуаѡыз цысшьан... Ахы сфашәароуп,
изиасхәоз, димбаргы здыруадаз... Ала кыалеипш дшако

дышпаҳалахеи! Псышьацәгъа зауша! Лыгәнаҳа нарцәы сар-
гылом. Снапала дысфеит... Лашьцәа, аҳәагыла иацәымшәо,
акааметқәа! Ианаараҳа... Рмаҳашьасгъы икоузеи!..»

Ақьақта иқәханы иказ, афныжә ашә ааимпааны дныфна-
шылеит Хьыса. Импыхьашәоз иматәақәа еидгәаланы аҳаҭа
аҭагәара дафын Мырзақәыл. Ашә анаатыцәкьа, итапанча
имака иавтпааны инхаиршалеит.

– Хьыса боума?

– Угәы дықәгылааит Хьыса! Ууафума уара! Ақәыцъма!
Ушпалызыкәеи аҳәыхә иафызаз апхәызба? Уст, аа, уқара-
қәа, уеишәаматәа алаархәо Анцәа исирбааит! – ақарақәа
лыршәырц лнапы анаалырхха, алаапк аныцқьо аипш, Мырза-
қәыл дааитапан:

– Иазхоуп! Быспырц, афыфгара! – ихәан, лыжәфа кны
данлыцәхас, аҭакәажә лшыапы днықәкьан, дбырбыруа дца-
ны акәакь дныкфәхаит. Иара ипси-ипси еихьымзо, инапқәа
кыць-кыцъуа, иматәақәа аҳаҭхәыжә рҭагәара далагеит.

– Уан духагылааит, уан! – ашәира дафын аҭакәажә.

– Сан дахьыкоу бнаргааит!

– Амаҭ лыхшеит уи, алақәа иҭырхыша, амаҭ!

– Быбз бфы иҭакы, бара, зегъы еимдырххоз ауадалыкь
пхәыс! Быбз бфы иҭакы, мамзар беихаскуеит! – аҳаҭа
аашьтпааны ижәфа инхишыит ддәылтны дцарц. Аҭакәажә
деихеигәо дфагылан, ахәыштаара дныеҳәасын, иааеҳәыл-
пааит алфа зхылббуаз кәазтхак.

– Ажәлар еизызгап сара! Сыхәхәо срылаланы ажәлар
еизызгап. Псышьацәгъа урҭап! – акәызтха афаныналырха,
Мырзақәыл длымпыцасны иаалымпытципаан, адәахьы дын-
дәылцеит. Агәашә хьанҭа аҭьефхәа иныдижылан, ацапха
ныларшәны инаиркит.

– Ажәлар еизызгап уажәшьта ибзиашәа! – ихәан, алфатцә
ахылббуа иикыз акәызтха афны абацъар хьб инала-
иршьшыт.

Амца қьоуқьад иамеханакыз афны идәылфуаз аҭакәажә
лыхәхәабжь назаза еикәтәаанза, Мырзақәыл дыбналарц да-
хьцаз абнахьтә инеикәырццакны иаафит ахысбжьқәа знык,
фынтә, хынтә...

акөмыт Билал Лоуба сабрадас иҗаз. Уи исабрада зынзаск даҗаакын...

– Исыздыруамызт аңсуа маңа ас ишунаалоз, – иҗаеит ашьтахь инеиуаз, Мураң захьзыз аҗыуаф.

Даатчысыр, ирыфуа җышыа, ағара ахара иалагон иҗы.

– Усхыччоит акәү? – иҗаеит дҗышәырччо Билал. Уи ишьапқәа еимыртаға иҗықәтәашьала иубон, уамак аҗы иашьылоу азә шиакөмыз.

– Ииашатәҗьаны иуасхәоит, иунаалоит. Иушәқәоу асҗак ихьыжә-кәыжәмызтҗы, зынзаск ублахкыгахар җаларын, – иҗаеит Мураң. Ихырымшәазакәа, атлаҗы ишыкнаҳаз, аҗы-тара иалагаз аңхәажә иафызан аңсуа маңас ишәыз, убасҗак иажәхьан, ихьыжә-кәыжәын. Билал дзатцаақәоз Мураң иҗьейишьон. Табзалаа рыкрыфашьа, рҗәажәашьа, ргылашьа, ртәашьа зегьы идырузарц иҗахын. Дзатцаауан: «Ари ашьха анафстәи ашьха иахьзузеи? Бзың аңҗа уаннықәслак, мөахәастәқәоума иҗоу? Амҗаңьыраа рзыхь табатәҗьама? Ашьха Даумөакоума хытхыртас иамоу?» Уи аҗыңқәа рзыхәан мацара, ауаа рҗас, рыламыс азыхәан изцаарақәа иаҗагы еиҳан. Мураң уажә ибазма Табзала ақыҗа. Аңсаатә бзиа амтәыжәөақәа неитнахыр, наҗ-ааҗ иркыдсылоит. Ашьхақәа убасҗак еизааигәаны, иаҗыкәырша иаҗыңгылоуп. Бзың аңшахәаҗы ңхьартас ирымоуп ахьшыңәа зегьы. Шьаҳан, шьхыңын ахәымцақәа жжаза аңх иналаччоит. Хьчак дрыгны ашьха ихалар, табзалаа разцаауеит деибгоума, дзымаазеи хәа. Убасҗак еизааигәаны еибадыруеит.

Мураң ахәара даҗуп ахсаала ианзам, Билал зызбахә имаҳазац мөақы. Дара табзаалагы зегьы ирыздыруам уи амөахәастә. Ахьз чыдагы амоуп – Абрагьңәа рымөа. Нхыңҗа, аҗарачқәа рахь уагоит, Ритца ахахьы, Ауадҳараҗа-гы уалахытүеит. Амөа хәа азухәартәгы иауҗаху. Арбагь аика уахагылоушәоуп ушаҗысуа. Уаф дахәо иҗам, ашьха зыҗызышәахьоу азәы иакөымзар. Анңәа иңәымығхаз, ауаа ирңәыбналаз абрагьңәамзар анаҗа иаҗысуада. Дыбналаны уи ақыҗахь иңаз ар хыңны ишьҗазааит рҗахызар, аңыҗ напыла иукраҳа, уафы дизкуам. Дара, уаҗа инхо рҗазшьа уанақәшәа, рыкәа утаршәноуп ушыртәахуа. Ииашоуп, уртҗы аңсуаауп.

Абарт ҳаипш, ахъяхаа аҗсышәала иҗәажәоит, аха уамак ҳаилахәуам. Ҳарт, агатәылан инхо аҗсуаа, иахзымбатә-барахаша атасқәа, аҗазшьақәа рымоуп.

Мурат иихәо ажәак иафиршәом Билал. Еиуацәоу, ахҗа зыбжәоу, иара ус, җызшәак рыбжыисны амца еимызымдо зегы дразтәауеит. Иара еихарак ииҗахыз, аишьцәа Ғарс-хани Аруҗани бзианы идыруан ифызә. Урт ртәы даатҗыланы диаттәаит:

– Иаҗа злеишәа цәҗада?

– Аитҗбы, Аруҗан. Дааизар дшәарыцафын. Даныцәоугы, ашәақь атҗхартә инацәа атәкуп, – ихәеит Мурат.

– Уиаҗара ибзианы дудыруама?

– Ахъшьцәа зегы дырдыруеит.

– Азәыр дирхәхәоума?

– Иара ихаҗа азәҗы диқәлазом. Иузынаицхәуеит, еила-харак сымәуп, шьтәақәак сзаәти хәа.

– Иеихаби иареи шҗеизыҗоушь?

– Рхәоу еиқәшәозаап, ариаҗара еицрымшәо ианеицыла. Угәуеаныз, цәара иуҗымхалааит. Унапы уфәх анырхәа, аеырххара – ешьроуп. Убла еихаҗәысаанза ухы наухырхуеит. Зызлан дылфызәоуп рахәшьа. Зызлан ахацәа мчыла, бҗартҗахы драқәҗаны илғозар, ари илғәаҗхаз ахаҗа дхылхуеит лыҗшра-лсахъала, – ихәеит дҗышәырччо Мурат.

Аеы шьацәхныслан, ағәра наимпытшәеит Билал. Ахәада иаҗа-иаҗа инаарахон, ахалара азыцәҗахон аеы. Ихақь-псықьуан, аҗсы еихәлахо. Ажәван агәахы ифәин, убла агәы пнаҗо икаҗеиуан амра.

– Ахәаҗа ҳафхалар, ҳаҗсы ааиҗахкып, – ихәеит Билал, аҳаиуан рыцхәишьо инапы аеы ахәа инахышьит, аҗхзы ақәирбарц.

– Ҳамфә харәоуп, – ихәеит Мурат, иажәа ааркыафны.

– Уажәоуп мес хәыцы аныфәагылаз, абасҗак ишҗашәоу-рахеи?

– Лбааҗа, архақәа рфы, аҗшыжәла җәо, инарталахыеит амхырҗақәа. Аҳауа зеипшроузеишь уаҗа, Ғабзала?

– Аа, унаҗшы, ашьхақәа ирхыку, ажәван цқәоуп икаххаа.

– Аус злоу, асы шытыцны, амѡа аатхъазароуп. Асы ацамта-зы уагоу дыланыѡааит.

– Амѡаакѡа рѣы имзытыцт, хымѡада, аха амѡан уара иупырхагахарым. Шықәсык, ицегь саныцкәыназ, ашьха сца-хъеит уажәаны, – ихәеит Мураѡ.

– Уажәы учкәынамшәа, афы умысааит! Ицегь уаныцкәыназ, усабихын, уаха узакарадаз! – ихәеит дѡышәырччо Билал.

– Уара изхәо, аума ухымѡуеи! Шықәсык ала усеихабуп. Шықәса ѡажәижәаба кәроума! Амѡаш таѣеартанза хнеироуп уаха.

– Уи абыкәу? Сара издыруашәоуп ишухәо! – ихәеит Билал.

– Ашьха Дау ашьапаѣытәкьоуп. Уи уахынхыѡуа, унала-пшуеит Табзала ақыта.

– Исызхап убранза снаскьоугар, уинахыс сышѡақьалари?

– Ахыцәкәанза ухагалатәуп, амѡахәастәкәа рацәоуп, укьалоит.

Аиѡызцәа шеицәажәоз, иѡхалеит штә бзиакакара ииаша-раз ахәаѡа ахыцәкәан. Арака иаха ихьшәашәаза, ахәхәахәа инарысит, аѣага зку арашәаѡ, аиха зкьо ауаста, зегьы рзыхәан иѡсеивгагаз аѡша. Амахәта дуқәа еилачны, ааигәа-сигәа уаха шәаѡыѡаѡа гылазамкәа, азәы инапала еиѡеихазшәа, хьаѡаѡ-лак ыкәгылан ахәаѡа аиашараѣы. Инаскьагаѡ ишимуазгьы, ашәшьырахь иѣынеихеит Билал. Дзыкәтәаз акәадыр аѡѡа-ѡѡа алго, аразын кәынақәа еилаарѡыруан. Аѣы ааѡсан. Иар-гьы аѡсеитәкра иѡахын. Убри адагьы, Билал игәы ахәон агаѡака, арха акаршәрахь анаѡшра, шака аамѡа дырѡырѡуаз изымдыруаз, дызѡырѡуаз убарт, изгәакьоу аѡыѡкәа, уажәы, абрантәи бзиала хәа реихәарѡ иѡахызшәа.

– Ашьха закәу рдыруан азыхәаноуп, хабәцәа уахь ицаны иааз уахьѡа уаалеит хәа изиѡылоз, – ихәеит Билал.

– Рымѡа ныхәаны ашьтәа рымшьюаз, – ихәеит Мураѡ.

– Сара сан аныхәагатәы лықәылѡеит, уск сымоуп, Табзалака сѡоит, шәысѡымшәан анысхәа.

– Уара уахьынтәи, ѡшзала, уеибга-уеизѡыда уаныхын-хәуа, уахьѡа уаалеит акәым, узгаз рымшра ааугааит хәоуп ишуахәатәу.

– Сеибганы сзыхынхэыр, усами?
– Иаххэа, иааза, даараза ишэартоу усуп.
– Адсра акэзам ишэартоу, баша ахэахэдеицш абжыаз-роуп.

– Мап укыр камлазоз, Билал?
– Мчылатцэьа азэыр иоусыдитцах.

Аекэа рымгэырхакэа аадыркэадан, ишыаханы ианоурыжь, ахаскын цсыла инылалейт ацыжэ-цыжэ ихэуа. Амла иакуан аныкэащцэаггы. Ашэеилатца, ацха кэакэаркэа аацырккан, иаармарианы акы инацхаит. Агафанза ирбартоуп арантэи. Алцак цагаза иахатэоушэа, аикэара ахыцло ишэтоуп абна. Уи акалт иафашыкыруейт, амра ахыхыпхало, асаркыа агэеицш ицырцыруа амшын. Аффы цааза инаифасуа, уи ахыкэ афы имцасит Билал ихэычра. Изфэуеи уажэы, имажэзо ауацапшы зыхызыртцаз иаб Лоу Хабыцъ, ацабаа аткысггы, лычкэын ибла атапшра ахылыцэмачхаз иахкыаны зыхцэы кэашза ишлаз иан Хьфаф? «Билал даниуаз ихатэы етцэа ицгылейт. Имцаггы уи аетцэа инарбалап. Зхышыьаргэйтца сакэыхшоу дихылацшлап, хашэ-гэашэ амкырц хзыкэгэыгуа хатцэаншыап затцэы». Абас лхэалоит иара изыхэан иан, ацэашыы кыдцан данныхэауа. Ииашоуп, илацш дытцмыршэо зыхшара ирышыклапшуа дреиуам иаб Хабыцъ. Аха иаамтазами мацк иеникылар? Аамтакэа реырпсаксит. Иара ихэашыа, дыззыкэцоз аус марымажахейт. Ацныка ихынхэра реиха данакэгэыгуаз, амца хара сымоуп, цытрак сынхарггы, шэысцэымшэан, хыаас скэшэымтцан, ихэейт. Умцан, иузхоуп икауцахыоу, еснагь амкэыба азы аанагом, ухы ашэарта иахынзатаургылахыоу уцэмачума хэа, иаб ихэарц ихэтакэаз, цыара ажэак ааифытдимыршэейт. Ииашоуп, мдыршыа амамызт шака ицэымчхаз. Ицшшыи наихыгган, гэагбаапсык цхлымуа инархылейт иблакэа. Икаларын, ачкэын иаткысггы асеицш уи амца баапс дыкэызтцаз ракэызтггы иаха дзызгэааз. Рычкэын Билал ишыза, аматцра дахыалоу еихабыс имоу, рыфны данааилак, сани саби реицш пату шэыкэыстоит ихэахуейт. Афы инархэоитоуп, уаха акгы. Цсатала иухэозар, икыаф танатцартэ еицш афы имжэыц знымзар-зны. Ичынкэа еилаарцыруа, аныха чаца дафызаха,

ашәа ихәоит, дкәашоит, аха апсреипш ибоит афьжәра. Убри ачын ғьазғьаз иоуп, Хьфаф лгәанала, ртаацәа зегьы уафцас итышәынтәаланы иахьыкам зыхкьаз. Атыпқацәа ссиркәа ааиуеит агәыларантәи, дара еицны ианаалак. Уззымаауагы роума! Лыцкәын усгы мрапхарас илызкыду иоуп, аха егы, ифьзагы – аблахкыга, кәасабтас иблакәа тыпхаауа, изара амацәаз икылуршәап. Атыпқацәа рацәажәахыгы рымам. Даеа уадак иньфнеибагалоит дара ахфык: лыцкәын, лытахмада Хабыць, нас, ани, зегьы рхы дталаны, нхара-нтцыра рымбо ишыақәызкьаз. Шаkantә иақәылкхьоузеи, уаха абрахь укәымлан, уахкәатц, пхәыс улыхшазар, ххы нықәцаны уафцас ацәаха қат хәа иалхәарц. Избанзар, иара дааны данцалак, лытахмада Хабыць мчыбжыкгы ишыара дықәлазом. Уахынла дныцашьшь цьара дцалап, еынла, илымбазац цьоуки афны иааганы драцәажәалап... Абартқәа рзыхәан, иалхәаша ажәа цьбарақәа ырмазеины, ллакытагы ускак имырччацәакәа дицылақәахьейт уи, лыцкәын ифьза, ачын ғьазғьаз. Илызбуейт, иахьылзымхәаз лгәы дахапжәо лара илзынхоит, уаха акгы. Узлаитакьарызеи, илапш пхаз аинаулсуа, агәашә дшааталалак, инап дуқәа рхаханы: «Бышқаоу, сан?» – хәа уаагәыдызкыло. Енак, уеизгы, лгәы афычартә акара, цытк иалымхәар лымуйт.

– Нан, шәусгы бзиоуп, аха анхара-нтцыра хәа акы ыка-қәоуп, иудыроу? – лхәейт, лыблақәа ыргызмалны дихәапшуа. Лара лгәанала, ибзиатқәкыны атцәы илалтцейт уи, лыцкәын иашьак иеипш иибо ифьза, ачын ғьазғьаз.

– Хус ами, Хьфаф, нхара-нтцырас ихәмоу, – ихәейт иара, илакыта цылашаауа.

– Аусхымкәа.. Уара уфьза Билал, диньы дынкашәазар аахыс, ихы тькан, сыпсып, машәыр сыхьып издырзомьызт. Уара уакәын, нан, иаха сзықәгәыгуаз. Иухьзеи, уаргы узеигьымхейт иара иатцкыс?

– Хқалоит, ди, бара ишыбтаху хқалоит иаарласны. Уамак нымхейт уажәшьта.

– Ианба, шәанбақалои уафцас шәынхо-шәынцуа, уафы иибац апстазаара шәыманы? Сара сгәы шәыцәцейт.

– Хускәа хшаарылгалак, ди, хускәа, – ихәеит иара иччапшъ дшзаза дпышәырччо. Аоны дантәоуггы, ихәда итарххны икьаф цәыш ахәынтәрақәа еибаркуп.

– Акрахәабтар, ди, нас абра хаангылоит, уаха цъара хцом, – ихәеит лыцкәын, ишыза иеипш иарггы икьышә аччапшъ еиманакуа.

– Ахәынтқараа рус нтәара ақәзам. Шәара шәыхәжәап, нанраа.

– Уажәык еилахаразоуп, бымбои...

– Анхафшәлар ахақәитра рзаахгеит, шәымхәеи, аамтә феыц мааи, нас уажәшътаггы икалазеи?

– Асаби диит, аха уи дыхьчатәуп. Даара гәгәала дыхьчатәуп, – ихәеит иара, Хьфаф лахәара аткыс, иара ихазы.

– Шәара шәхатақәа шәсабицәахуп, афы шәмысааит! Шәара шәхатақәа дшәымпыцтампсааити, асабицәа узәу! – ицеггы лгәы лкычарц, дагьқәар лтахын уи аены, ас цытрак иаанханы рымариа анлоу. Агьрахьы дкылсырц лара аеырхиара дшафыз, данынапш, изқәа, атзамц икыдцаны, ацәартагәы дшықәтәаз, ацәа дагахьан дынтахәахаа. Хьфаф амартақ изаалган, сабик дфыхар хәа дицәшәозшәа, ашьшьыхәа дныкәлыриеит. Егьи ауадахь дныфналан, ипсы ишьарц дцеит лыцкәын Билалггы. Иаха идыршазар акәхап, аенышьыбжәон ас ацәа ианага. Еитәх рфәинархоит амра шынташәалак. Фатә пхак рхьысыгзап.

Хьфаф, лычуан азәзәара дахьафыз, гәаныла дцәажәон: «Уажәы зеггы рытра иткьаны, ибыжкноуп ишыкоу. Даныхәыцыз зынзаск дахьышътзандаз Акәәка. Уфыза днаушәар дахьуцәызыз умбазо, изахтахыз ақалақь. Аа, абан, чышәрак рыздырзом Жьи Дыргәын ихшаз, аха акыр рыхьма уи азыхәан. Анцәа ишихәара инхоит-интцуеит. Рәагақәа кьақьаза ианырашәо убар, мфара-мжәра срыхәапшландаз ухәап. Аәстаа илымха цыгәоуп, уахьыхәапшуа, деилакацаза дыкагәышыоуп с-Билалггы, аха егьа дыгәгәазарггы, ари иахәода! Имшәхәы имсазацызт Кәыдры ацхафы аибарпсра баапс икалаз даналахәыз. Ицхьоузеи уи аахыс? Аибарпсра анысхәалак, аибарпсра акәым, нан, ахақәитраз аибашьра ихәахуеит иара. Уртқәа зеггы схы икәыскрын, уажәы абри

амѡа дыкѡымлазтгы. Табзала ақыта атыхѡала дзастаалак, уаќа унеианза, ма алашѡага урфоит, мамзаргы абрагыѡа уршыеит, рхѡоит. Егъизеиѡым ахаѡа, гѡыѡык еицымкѡа, уахъ амѡа иќѡлом. Иара!..»

Аныќѡаѡѡа рыѡѡа бзианы ианхѡы, даргы рыѡсы аныршыѡа, иѡеибаргылан инѡыжѡеит. Амра шыбжѡагы ианхыт, иахагы икашуан, иахагы иќѡыкын ахауа. Хѡадак иќѡсны, инаѡалон даѡа хѡадак, аѡѡа аарла ршыапыѡ акуа. Дасу ихатѡ хѡыѡраѡа дыртанагаланы дрыман. Ари амѡа дыќѡларѡ аѡазыќатѡара далагеижыѡеи, хѡыѡра затѡык акѡын имаз Билал. Ас еиѡштѡќѡа иќаз аус инапы ианырымѡаѡыт. Агѡра изымгеит, аихабы диѡхъаны ианиеихѡа. Диѡѡаѡѡон ѡытрак днахыкѡша-аахыкѡшо. Билалгы днаыхѡмарит, ѡѡѡа зныртѡ аѡыѡѡа даназыќартѡ еиѡш, изѡахузеи асќак сазырхиара хѡа. Егъа ихѡаргы, инаигѡаѡ дѡак иеиѡшыз ѡышыѡн.

Араќа иѡахын уанза иара иѡимшѡаѡ, иќаимѡѡа аќаза-ра. Дузымдырѡо иѡеитеикуеит асѡена иќѡу артист. Асабра-да иѡеиѡоит, ибжыѡѡѡагы иѡсахуеит. Иара ихѡа ихы шаќа ихашѡа, убриаќара ибзианы дыхѡмаруеит ироль. Хѡа-рада, ибаѡхатѡроуп иќѡѡиара зыбзоуѡу. Аха иќѡуп убриаќа акырѡа зѡазќуа даѡакгы. Иќалап, убри акѡзар иахагы ихѡдоу. Уи – артист игѡы-иѡсы аѡынѡроуп. Араќа, Билал «ихѡмарраѡы» зынзасќ даѡакуп. Аѡаќѡаѡы иќнахауп иѡсы. Баша амала ирхѡоит, ахѡѡа акы даѡымшѡозароуп хѡа. «Напызѡѡѡа амшѡ ѡыѡра дѡалоит, гѡышѡыла ахызѡѡ даѡылоит хѡа ашѡагы ианыртѡлоит ѡѡуќы. Ауаѡы, аѡсра даѡымшѡозар, нас дзыѡѡшѡозеи? Уаха ѡсыхѡа аныќамлалак даѡакуп, насгы, уара уѡсы даѡазѡы изыхѡан еиќѡырхагазар. Агѡыѡќѡара иаиааиз иоуп агѡымшѡа зыхызыртѡаз. Баша амала аѡѡархара...» Аѡы нышыѡѡѡхныслан, агѡра наѡаирххѡеит Билал. Агѡеизхара инаѡон, иааикѡыршаны иибоз аѡсабара. Ашыхаќа инасќѡаѡыѡхѡаза, аѡарда иаха-иаха иаѡуазшѡа, ихтуан уи аѡшѡара. Анаќѡ ѡаѓа ѡѡѡазшѡа, улаѡш налазуеит аѡсѡа еиѡыхаара, уи аѡѡѡыра ду, ахѡылѡаз, амра аѡашѡам-ѡаз, ѡѡѡѡн мыѡхѡы ианѡаулоу, ианыхараќу иѡѡызоуп. Уѡсы аивгара уѡѡуадаѡхѡит уахыѡѡшуа. Билал даѡа тѡылак аќ-

нытə даазшəа акəын уажəы абарт атыцкəа шибауаз. Ашхəа ухалаанза иахьынзахараку аилкаара уадафуп, ацшзарагыы ула иацəыцхьакны иагəылатəахуп афныцкəа. Дахьцо имфəа, уака дахьнеиуа изыцшу аус хьантəа, ари афыза адцəа анирцəоз иархəакəаз, изакəызаалак акгыы азхəыцра ицəхымызт уажəы Билал.

Акреиликаауа даныфəидас, ажəабжь лакəс иааиахауаз зегыы ирылан ашхəкəа. Ашəарыцаф ифыза деикəирхазар, абарт ахракəа роуп дызфигаз. Хатцəа-ихатцак икыцəа рхəны ицəоз акəылацəа драбашьызар, абарт ашхəкəа рфəоуп дахьрыхьаз, иткəаны иргəоз ауаажəлар абрантəи ауп иахь-иргьежьюаз. Арфəаш ашьтыбжь шузацрымхуеицш, ацсуа ихəы-цра, ицəажəара ашхəкəа иузыркəгом. Нас урт, рцəеижь амхацьырра иагартə, ирызцысыз афыртын, изакəытə мчы цстыхгаз иамаз, анацьалбеит! «Ааи, ааи, – ихəеит Билал игəанала, – рцəеижь мацара. Избанзар, ари ахауа знык илбааздаз, арт азыхькəа зкыркы дырхəхəыз, рыцшзара згəатцəа ианхалаз, уи, дахьцалак, ицəеижьы зацəыкоуп иигəо. Ицсы ыкəццуам, инхоит арака. Иара имацара иакəым, атəым дгыл афы, иара ихшогыы, урт, урт рнафс ииуа ирыхшогыы. Икалап, рацхьаза ари адгыл Ацсны ахьызтцаз ауафы, хара дакəыганы иагаз азəы иакəзар, уи ихəозтгыы сыцсы ахьынхаз атəыла хəа...»

– Мурат, усхыччаргыы, абыржəы сзызхəыцуаз уасхəап, – ихəеит Билал ифыза иахь даахьəхəын, дзызхəыцуаз инаццаны. – Сара Ацсны здыруаз цыысшьон иахьəа уажəраанза. Исымбазацзаарын уи. Изакəызеи, уанацьалбеит, ара икоу. Шəкəык сацхьəхьеит, абасшəакəа ахəон уака, хрəа цыф-цыфк ахахə цəхəкəа сыргəыдыцшылар исархəо атцкыс санахəоит ифəежхаз атцəа абгьыхəа. Уи зфыз, хəарада, икəышыз уафын, аха сара ицьасшьоит, акгыы шцəианамхəеи ахра данагəыдыцшыла! Аа, уазцшы ани ахра, хцəоурых зегыы азамфəа иафысызшəа, ашəахстакəа анпыккала... Ацсхəа шəкəафы зызбахə ахəо ацакьəкəа иреицшуп зынзаск. Амала, урт ратцкысгыы излеигьу хара хəхракəа, хəцакьəкəа ирылчəа илеиуеит арфəашкəа. Азы ахьыкоу, уеизгыы, ацстазаара кəлоит, ихфəаз атцəа иафызоуп ацсхəа шəкəы зызбахə ахəо

ахэадақәа. Зны-зынла, хтәурых саназхәыцлак, сагъуа, сгәаа-ны, апсуаа псадгылс даеа тәылак хәурауааз, схәалоит. Алакә ағы иҕами, бжь-мфак ахьейхагылоу, бжь-пшак ахьейҕасуа хәа, иумахахьей? Убастәҕыа иахьыҕоу атып ағы днениы ианхалаз хайызоуп хара. Лаба зкны лада ицогы, ҫада ицогы, ххы инықәсуа хәаиуеит. Шаҕаҕы ирабашьрыдаз. Цьоукы ықәахцеит шырхәо, даеа цьоукы нықәхауан, алахәа иаҕызаха, ижышо.

– Уара, хәарада, сара сацкыс унацшы-аапшхьейт, акыр убахьейт, акыр уахахьейт, Билал. Иухәо мцым, – ихәейт Мураҕ. – Иахьагы, уахагы, уаха псааивгарак намтазо азиас, ма амшын ацәҕырда агәйдсылозар, егьа аеышьтыхны игылаз, егьа ихра гәгәаз, итшәаны, ихәаш-хәаша еиланамыжьырц залшом. Уара иухәан еипш, лада ицозгы, ҫада ицозгы х-Апсны инықәсны агәахы ахьтапырера акәын изышьтаз. Уртқәа зегы идыру усуп. Сара сызлацәажәрц истаху даеа-куп. Узхәыцхьоу, харт апсуаа ххатақәа шаҕа ххароу?

– Уигы ыҕамкәа. Хьейжәтып, Мураҕ. Абраҕа хашьейжәу аеҕәа заҕысуам.

– Иаҕысуейт, араҕа уажә избам! Хара, апсуаа, хәарада, хара ххатақәа хзықәгылоу амахә акырынтә иҕахьахьейт. Аламыс хәа акы хамоуп, нцәахәтцас хзамтцаныхәом, уаха акгы хагым. Иара еиҕрышәшәо уахәапшуа уҕааухар, истоубоуп...

– Уара хәцсуа ламыс уазгәааны указаап, – ихәейт Билал.

– Мап, цьоушьт! Ус сеилумкаан. Уи анхамам, хәетцәахә кыдшәоит ауп. Аха исхәәрц истаху, ацәҕеи абзиеи, уи иамоу такә еилыхтәуп. Егьырт зегы акәым, уамак атцанамкуашәа иу-баргы, сара ибзианы издыруа ҕырцштәы хәычык уасхәоит. Кәараш ақытан дынхон пхәызба пшзак. Лаб дыпсхьан, лани лареи рымацара ракәын аҕны иахыз. Аанда ахьылаҕәу зегы хымтцуйеи, дзыцәшәашаз уаҕ дышлымамыз ибан, арпыс намысдак дижьан, лыламыс иҕыашьит абри апхәызба. Пшра-сахьала лара иаха-иаха дыбзиахон. Лцәа-лжыы шуан. Дызгәыхәуан абзиабара, аха иабаҕаз! Дызгәапхоз арҕарцәа, илыхьыз анрахалак, иналпыртцны ицон. Иамхәакәа азәы диццар, дышкаижьуаз лдыруан, иахагы лхы лраргамон, хы-

мзгын. Дыкагэышьян. Исыхьыз сылахь ианызаарын, лхэан, лчаанылкылеит уака. Аха ацсабара иара атэы канатцоит. Илыхьыз ламысдарас изымшьоз, ахатэарагы пхазымшьоз азэы длыдылкылеит. Дтэым милагын иара, аха ахатца багья замана, лгэы бзиа, лхы бзиа, лцэа дтыпхаауа ацхэыс даниоу, убас афеиара далагеит, уи ахаблан, зегы еидкылан ирыхшаз акара иара ихала ихшеит. Уажэы унеишь, икоу убап. Ицхацэа хатца ианца, иааганы иара иванирхеит, ицкэынцэа ахэса ааргеит, ивагга аонкэа дыргылеит. Иара итэхеит уи ахабла... Сара сыламыс дууп хэала уажэшьта уара!

– Адинхатцареипш, убри аламысгы цыоуы рхы иадырхэон, убри акэгэышьоуп икалаз. Ацсуаа цсха шэкэыс ирымаз аламыс акэын, – ихэеит Билал.

– Уара антихрист, дад, Билал Лоуба, амыцхэ иуфеахацэеит уи ацсха шэкэы азбахэ, – ихэеит Мурат, иажэа атэы налатцауа.

– Уара изхэогы Анцэа имтцаныхэо азэ уакэзам...

– Сара ақытафэы матцура хэычык салон, «Зылпха хауша» писаруп. Аарла чышэрак здыруеит. Уиакара уаф ибла сых-гылом, уара уоуп...

– Сара усазтцауазар, исхэо убриоуп, уага бцарс имоу цкэа иузымдыркэа узиабашьям. Хэатыхлеи шэакыымцалеи акэцара аамта, Анцэа ицэышьоуп, ицеит. Уажэшьта акэцара атахуп даеакала, зынзаск даеакала. Акэцара, ауафы ицсы азы... Акэцара, хара хиашара ауаа рхы-ргэы итаццарацы. Агэызхэа ухысны ауафы ишьра уамак ахшыф зтаху усым.

– Ииашоуп. Ухатца ус укамындаз, иахэа уахыцо амфэгы уқэломызт. Амала, мацкгы ухы уеичахалар цэгьям. Ахысрада акгы злам ауаа, ирызныкэымгоз атыпкэа ныркылеит. Ага дитэахуеит, дихычоит хэа хтынкыак урымтааит. Сара схатэ-гы, сшымгэыгзоз снанагеит, писарс аусхэартафэы сахыкоу. Изхысхэаауа, сара стэы мариоуп, уара уоуп...

– Ухы абзиара акнытэ иуэхэоит. Уара уакарагы ари аамта ааира иазыкэцада!

– Усышьталаны уааила, ахахэ дукэа тажыуп, афэы ахкыашар калоит, – ихэеит уажэы ацхэака инеиуаз Мурат.

Агәгәахәа еилаеҗеон арѡаш, ашәах хчыла, ихәашьза. Рыбжьы еиныѡуамызт иеицәажәо амѡа иқәыз. Арѡаш алҗеан иахьаауаз инаркны, аѡхаа зеггы ахәхәахәа итасуан ацша. Агаѡан, аҳауа кәыкза иахьшызынтә иаауаз, ари ашьха цшалас гәырцкәынгаха инарылсит. Аеқәа гәатцагаранза азы рхьытәтцәа, арѡаш ирны ианынаскьа, ус иажәа инацитцеит Мурат:

– Азәы игра изап, сара схатәоуп исхәо. Сахьыкоу атыц аҗы машәыршәа снагазшәа схы збоит зны-зынла. Аамта җыц иааниуаз ахы ахьцо-иахьаауа еилыскаауа сыкамызт. Шәкәык снапхьо, чышәрак стазарггы, сызҗыз цьмахьчаран. Ажәлар рус хәа, сәазтәылхны акггы сашьтамызт.

– Уашьтазамызт? Хә-хә-хә! – ибжьы кәандаза даччеит Билал.

– Усхыччома?

– Ааи, ааи, сахыччоит, иухәаз сахыччоит! Ари аамта иашь-таз среиуазам ухәарцоума иутаху? Даеазәы ихәар даеакын. Схы сгәалашәозар аахыс уздыруеит сара. Хаблак хәицалцит, ххәыцра еицымѡасит.

– Нас, хамѡақәа хазы-хазы ицеит...

– Ушшәа иубоит акәымзар, мѡак хәицықәуп. Цқьа уаз-хәыци? Ак уасхәашан, жәаа шықәсазы, Кәыдры ацхаҗы, ахахәгәара даваианы аменшевикцәа ирылахысуаз дарбану? – иеы ағәра наҗархханы даахьахәын, иѡыза днеиҗацшит Билал.

– Урт ашәақьымца рыластцон, ииашоуп. Саншьак дынхоит Баҗлан, амшын ацшахәаҗы. Ухәа далам, ууы далам, ашьац зшьапы иатцазмыркьыцуа уаѡ тынчк, уаѡы ныхгыла-аахгылак иоуп. Игәнаҳа рзымгартәы, убарт аменшевикцәа Ацсны иахацаны ианыкәз, уахык илеины илаикәлан, иѡны, иказарма, икәытцара, хыбрак ааизаанмыжкәа амца лацратцаны, илыкәыццышәаа иргеит. Аамта тагалан акыр инахысхьан еипш, ацәхәыра акнытә ацсаса хаманы халбаан, хьаа-баа хамамкәа ацста хтан. Саншьа изыруз ансаҳа, сашьа гәакьак илеигәыдцаны дыршьызар акара сгәы иалсит. Убас сгәааит, сыцсы ааины сыхәда икылахо. Сшәақь, стапанча, скантаруаз сыкәыршаны сәааибыстан, амѡа снықәлеит, саншьа рыцха

ишъа зурц. Цабал салсны, Мачара ацха ахьху сназон еицш, санцшы, цъоукы еикъных иаауеит. Ирацъаѡуп. Цъацханыла ишеибытаз ала, бзиарак згъы итам цъоук шракъыз здырит. Снымѡахытцны сѡаацхъаскырцггы сызбеит, аха сзыкъэтѡаз аѡы ѡы-ццышѡк акъын, итрысны аѡынанахеит дара рыш-ѡа. Абрагъыѡтѡас сеибытаны санырба, сдырбаандаѡырц рызбан: «Уабцъар шытацѡ!» – хѡа ршѡакъкъѡа ѡасыкъѡыркит. Удырбаандаѡыр – хъымзгуп, уцсыр еиха еицъуп. Сара сѡахоит, аха сыцсы мариаала ишѡыстѡм, сѡѡан, сыцан сын-ѡыжѡѡан, цлак ашыаѡаѡы сыѡелавакны: «Ламыс шѡымазар, шѡысцырхагамхан, сара сшыа зурц сѡоит. Санышѡмышѡт, цытѡык шѡласышыѡтуеит!» – сѡѡеит. «Дызустада зышыра уцѡ?» – ѡитит азѡы. «Саншыа дыхдыртѡеит аменшевикцѡа. Аѡаѡмада ихыччашыа зеицшроу дсырбарц сѡоит!» – сѡѡеит. «Уара хара уаѡтѡызаап. Аменшевикцѡа рабашыра хѡоит харггы!» – хѡа ѡыртѡит дара. Схѡыцын, схала затѡык къылара сызцарызеи, исыцѡаша ар еикъных ишгылоу, сѡѡан, срыцны Кѡыдры ацха шыѡказ сѡынасхеит. Уѡа, ишудыруеицш, хѡибарцѡаѡеит шѡакъымѡала. Кѡѡеила истеит саншыа ишыа..

– Уаншыа инхара зыблыз рыкъѡхра уашытан, уиала еикъѡурхон, Мурѡт, уара ухаѡа унхара. Ибзиѡуп, ѡаѡмадак ихыччаны иахыѡаз маѡара угѡы цѡажѡѡазааит. Ишсоухѡара, хкъыѡа Ацсара абѡльшевикцѡа Асѡвет мѡра анышыѡкъдыр-гылоз урмыцхраазѡз?

– Абѡльшевикцѡа адггыл шѡѡѡѡоит анырхѡа... Адггыл атѡы цѡгъѡуп, умѡои, аѡаст.

– Уажѡы сара уахысыцу?

– Ари даѡѡакуп. Уареи сареи хѡиѡызѡѡа бзиѡѡѡуп. Хшы-хѡыѡыз хѡиѡаазеит. Ацсреи азреи урыкъгыланы, амѡа хъан-ѡа уаныкъѡа, сумыцхраѡуазар, уаѡа санѡаухѡѡ, Билал. Исхѡар, хѡашыа сымам акъымзар, даараза ишѡартѡу, ихъанѡѡу амѡа укѡуп, – ихѡеит Мурѡт.

– Уаѡа цсыхѡа ыѡам, – ихѡеит Билал, игѡы дѡахѡыѡуа.

– Ус акѡѡап, аха ашхырѡѡагъѡтра унапы атшыра...

– Унапы зѡушыуазеи? Уарггы ушхырѡѡагъханы, рыѡтра уѡалар?..

– Сара ибзианы издыруан урт аишыцаа. Аиҳабы ауафы кәымшәышә ззырхәоз иакәын. Аңсаса хаманы ашьхака ханцоз, ханаауаз шаһантә хамфәхганы пату ҳакәитцахъаз. Рахәшья, ран, зегь рыла Анцәа игәаңханы иишаз таацәаран. Зегьы леикәыбга ишпацей! Сара данызба зынза дкәыңшзан рахәшья, аха убасқангы дшыңшзахара дыңшзахахъан. Лашьцаа шпалыкәзи! – ихәеит Мураҥ.

– Илхарагәышьюузеи? Излаздыруала, лара лхаҥа дылшьярц иакәылкызаап лцәа ңызәыз. Ашәақь кынңааны дышнеиуаз, лашьцаа лыхъзеит. Икалаз анеилыркаа – уи акәхеит. Иаразнак ихъзаны дыршыит. Иара аҥакәажә афны далаибылхъан. Ичкәынцәа бзиақәан, аха знык абна ианылала, абна иара атәы канатцит. Рыкразы ицақәахъеит, ирыкәшахъеит, аха кышья рмоуит.

– Уара ухалазатцәык уабарыхәагәышью..

Ашьха ацара-аара иашьцылахъаз ҫын Билал дзыкәтәаз аҫы. Мақатдас ипаза, ңара иҥахәало, ңара аҫыриашо, анаара иағганы иган аныкәафцәа зныз амфәхәаста. Уи амфәхәаста, азы анҥаба, ашьац зҥиааз азышьҥра еиңшын. Шьхацинынза, ишәаңырхаңуа шәарахк нанымсуазар, уаха шьяпы иакәахауам. Иаауқәығәғәартә иҥынчын ашьхақәа. Ахәларагәы, афхаақәа ҥырлашыцаауа, ашьшьыхәа ашьхақәа рықәцәахъ афәира иаҫын.

– Иуцәыззар акгы иаңсам, удам здам даҫазәы инаскәагаразы саауамызт абрахъ, – ихәеит Мураҥ.

– Ушәома?

– Сзымшәарызеи! Урт аишыцаа абрагыцәа цқьа рызбахә умаҳацзар қалап. Уағоу-сағоу иңылааит амфә ҥшәараҫы Ҧарсхани Аруҥани.

– Акыр бжьюма уаха ҳахьңхьонза?

– Ҧахьналбаауоуп. Шьхылан, шьхыҥын ахьшьцаа ңхьар-ҥас ирымоуп уақа. Амца аиқәҥарҥа маншәалоуп.

– Уара ашьжымҥан шаанза аеқәа уманы ухынхәыроуп афныка, – ихәеит Билал.

– Унарңшны иусырбап дара аишыцаа ахьынхо, нас афны уахыкәшаны анеишья, уара уазхәың. Рымариа шубалак – урылга!

– Истаххозар исыцхрааша ыџаа ыџоуп уи ақытан. Уахсит Канбеи аурыс Степан Максимови.

Адәхәыпш агәтаны икәгылан амцан еикәыртоз амца зган цәнарбблыз ахьатла. Аныкәащәа рыкәа акәадыркәа рыкәырхын, ихәларц ишьаханы иноурыжыит. Ахы неихәларкит амца. Рыткатәкәа аџаакәа ирыбжькәа, ахахә дуқәа ирынкәа-рындо, ишәах мацараха илеиуан Бзып.

Шьхатәылан рақхьатәи итх далазырџауа, ауапа икәыршаны диан Билал Лоуба.

6

Ғабзала ақытан иахагылоу ахра ахыцәкәантә асыпса рбганы хынтә иларыштыхьан х-аапынрак. Ес-аапынра ацәа ыџ рхало рееитаркуан дәи-бнеи. Акырза аееитанакит ауаа рыпцстазаарагы. Еитцеиуа, жәла бзиа, жәлада хәа «иаххылапшхәу» уаха еилимхуа, алаба рыхнашылеит аамта ыџ.

Амра ашьақәа ишрывтцуеипш, уи аееитакра амш, Ацсны агафәнтәи ашьақәа ирхытны, Ғабзала ақыта ианалапха, мшқәак аатхьаны, Шьазина илшәылтаз ашәы иахьа уажәгы илшәуп лыпшзара хнашьаауа. Арт ахышықәсак ирхымтцуа лыблақәа ирху алахьеикәцара, дааузымдыруа, еицанакит лхы-лҕы.

Абар хышықәсоуп ишәапырхапца, атх лашьцара реалак, мызкы-џымз рахьтә знык-џынтә рыџны иаины, ашара адәы икәлаанза, еитах ахапы лашьцарақәеи абнатоуреи рычерымардоижьтеи Шьазина лашьцәа Ғарсхани Арутани. Урт раб игәарата иацәызит. Шьазина лакәзар, лыблақәа ирыхбалеит анасыпаз лгәыграқәа, лхәыцра ссирқәа. Дышкәыпшаз дыпхәысеибахан, зыбз ада зыхәламыз хџык ахшара лымацара затәык иаазаны ршьапы икәлыргылеит, иуаалтәит ран. Амахә гәазырхагеи аџната зырлашо атацацәеи рзыпшрада хьаа анлымамыз аамтазы, иаалыркьаны ибгаз ахреипш, лгәыграқәа зегьы мышкы иналагза ихәаш-хәаша инеилахаит. Лыпха лыпату аҕера, лыцкәынцәа зыкәшәаз ауаџы ишьра лыбла ишабоз лхәыштаара аикәыцәара, артқәа зегьы лзылхымгеит. Аапынра анааиуа ашьац цшқа ныкә-

иаауеит, абахча атыхэан, раб иварафы дахьжу лхатгэын. Инавсуа угсы нархэоит: «Былахь егыанымызт акэымзар, бхы афыка ыкэхны ибаазаз бычкэынцэа бхагыланы бымѡахь бнаскьагазтгы, цыанат бымцоз!» Шьазина, уи ахатгэын афы амыткэма анылхэоз, лан лызхьра адаггы, илтэуон лхата лынасыпдара, лашьцэа рлахьынтца, рпеипш.

Цаса ирымаз арахэ рацэа уажэшьта избодаз, насггы изтахыдаз. Инырххьан. Жэхьа затэык рызгэарлон. Шьазина лыблакэа затэык аапшуа, касы еикэала лхы-лфы тахэхэа, ашэы лхыссы ажэ лхьарц дааиуан аныга лыманы. Ақыта атынчра ахазыртэаз ааилашэшэра, дапштэыкны далазѡон.

– Изыстахузеи ажэ исхьо, баша амала ахэыс иапсырхоит ахш. Иацтэи ахыртэгы абкэыл итатэытцэит, – лхэан, агэашэ аартны, аштэхь инталыжылеит ажэ. Ахэыс гэыргыатцэа, атыхэа авихэа икьо, ан инацалеит. Азэы дылпылар, лхы-лфы ибар хэа дацэшэаны, лкасы ицеггы иналфыкэлыршан, адэахьы дынтытит. Цшахьк налфалырсырггы лтахын. Аенынтэарак, адэахьы даадэылымтцзакэа, лашьцэа рзыхэан аматэа асра дафын, лхы хьантаза, дкараха дыкан. Лыбла аатнахзеит асра. Изыртахузеи лашьцэа ариакара, аха лара лызатцэра алалхылгоит, насггы, уаха икалцарызеи лара урт рзыхэан? Шаkantэ дахьхэуа илгэалашэахьоузеи, ускан, уи амш мыхэла аены, лхы иташэаз адунеи анытра – иара убаскантэка иахьыналмыгзас. Анцэа дырзылпханы инхозаарын-интцуа-заарын лашьцэа. Аха уи калтар, хыдараны илбеит. Ицатца далаччо дцон уи. Лшья лурц лтахын лара лнапала. Иамуит.

Дэи-шьхеи агэытахэхэа, иууаза ирхатэаз атынчра иалѡуан, ашшы ахга Бзып азиас ашьтыбжь. Арт ахышыкэсак илхылгахьоу, дызлапшхьоу агэырѡеи алагырзи идырѡаз, лгэы икэандаза цэанырра пхак нтысит абыржэы. Еикэцэашь, еимгэашэы, инахьхьынтэ иаапшуа ашьхакаэа рыжэѡа икэу анакэгы инакьыслоит амшын ахьтэ икэандаза иаауа ацша. Уи ацшоуп Табзалатэи ашэапыцап зырфыхо, ашьамхы зырцаруа, абгацамкыра дэкаршэраны иазыкзтцо акэасаб. Лгэы итысыз апстазаара ацхарра хра бгалартак дынхыкэ-гылазар акара даршэеит Шьазина. Изакаэызеи? Иабаанагеи? Абаскак дызлапшхьоу ашьтахь, лашьцэа рымѡа апшрей

лан лхатгэын ахылацшрей рчыдахаз, иарбану хэыцыртас илоураны йкоу?

Лыпцсазаара мѳасроуп, Хыыса цсаѳа шкѳакѳа леицш, азатѳара лышыклахѳауа ишлышыѳоу. Еггырт зеггы ракѳым, убри аѳакѳажѳа лыпсы маѳараггы тыѳ лнаѳарым. Шаѳантѳа лхы агѳара алыргарц лѳеылшѳахѳоузеи аѳакѳажѳа лѳахара лара ишылхымѳяз, лара ишылхарам, лынамыс уи азыхѳан ишыцѳоу. Иауам. Убриггы лызхѳыцра мчыдахеит уажѳы. Аѳѳахаа дѳахѳхѳа дшалоу, цхыз ссирк даашытнаѳалоит ауаѳы. Дѳоит дѳеи-бнеи, шыхеи-ѳшахѳеи дырхыѳраауа. Иара ахала инѳѳаанза, иѳхыз абара дзаѳѳыѳуам. Дымчыдоуп ауаѳы усѳан. Абри иаѳызан Шыазина илызѳыхаз агѳахѳара. Ихышхыѳѳааны иаауан нкылашыѳа лзамѳо, дытѳѳааны дышыѳыхуа. Амѳаѳшы иаблыз аѳиаа еиѳах илнагарцу ажѳѳани амрей ирзыгѳышыѳа абггы иатѳѳа?.. Дѳароуп наѳ иаарласны, дѳароуп аѳныѳа. Дныѳналаны лѳеылѳѳахып, хѳтгѳынѳас даѳѳшѳо, илѳѳымѳу аѳны ѳаѳѳы. Алампа ѳааза иаркны, лашыѳѳа азѳыр аѳенѳыыр днасуама хѳа дшыѳшу илыршап, мамзарггы илыргѳежылап лдырдха гѳыѳѳѳага.

Издыруада дааир лгѳыла зѳаб Алиса. Ишеиѳѳажѳо ѳыѳк атѳ ргап. Мап, лыѳныѳаггы дашыѳуам лгѳѳѳан иѳыхаз. Бырфын хѳарѳа... Изхѳыцраггы даѳѳыѳхѳеит. Урт аѳажѳакггы имхѳаазашѳа, иѳыныѳхѳеикит ашышыѳхѳа, аѳамаршша аѳѳа ианѳалауеиѳш. Лхы дыѳхѳааны, лакѳѳас дызбуа, аѳазшыѳа ссирѳѳа илѳаѳаз зеггы наимнахын, дзаѳѳыѳѳяз аахтны иаанарѳшит, ѳенак лара илшѳылаз ашѳы. Анасыѳ азхѳыѳшыѳас илымаз лара, аха иара иѳѳы ихѳандаз. Убриггы изымгѳаггыт. Дыѳазамыѳт ус еиѳш ауаѳы, лара длызбеит, лара даггылышыѳѳит бла дахѳамбо. Шаѳа илѳѳымѳхазеи, жѳаха ѳенак ѳыла дшаауаз данаалѳыла. Аѳы дашыызшѳа, лшыѳѳаѳѳа еилаѳсеит. Иѳауа цѳѳа еиѳыхаак инѳаханы иѳеит лгѳы. Цхыз бзиаѳ иаѳыаз хѳыцраѳ лгѳаланаршѳеит уи аиѳылара. Уаха акггы. Лѳѳыѳшра ѳырххыла иаалѳылан, иналывсны иѳеит иныѳаба. Изылѳахузеи иара убри агѳаларшѳараггы?

Аа, абар, шаѳа иласу Бзыѳ ихыхѳхѳала иасуа аѳша. Атѳѳыркѳа рѳахара иаѳуп ѳѳѳынѳѳа хѳыѳѳѳаѳ, аилашѳшѳара рѳалаѳ, нас уаха иахѳиоу иазхѳыѳлап, ашыѳѳымѳан ишаѳара

псызқәоу азы итырго. Еикәҕыртып: «Акалмаха! Акалмаха!» Дасу иааикуа, уеизгы, ағлам иакароуп. Ағәыла зҕаб Алиса даарушь? Длашьапкуа длыхәароуп уаха аоны дылзаангыларц. Ишыкарцац, уажәы ҕара еизаны ашәа рхәозар, икәашозар акәһап лҕызцәеи лареи. Илархәакәахьеит лара Шьазинагы днеиларц ус иахьеизо. Лыбла ихырбаалоит хәа лара игәнылго аткысгы, еихарак дзымцо, лхы ахылбаауеит. Лашьцәа рылымкаа...

Азиас ахыкәаҕы днеин, лада-ҕада амҕа даңшуан Шьазина, азәы иааира дазыңшушә. Аңша, рхыцәкәакәа еиннакьон, ихәхәа-хәхәаза еилагылаз алтцлакәа. Ихжәаны икажбу ани ауахәа арт ахышыкәсак рыла иахагы ибажәхейт, иахагы анышә иалалейт нак иалазырц. Аа, абри ауахәа дыкәтәан атакәажә Хыса, убаскан, раңхьаза Мырзакәыл избахә анлалхәоз. Икалап, иара убаскан акәзар ахы аныцнахыз иапшәымаха лыблакәа ирыххалаз алахьеикәцара. Издыруада, алаапк ақыта ианалалаз аены, уи ауаҕ даныналҕаңш, абырсаатк азыхәан акәзаргы... Шака ииашаны изылхәазеи: «Илаңш аңарцалыкь амцәыжәҕакәа хнаблаауеит!»

Ажәһан ахәашьра иаҕуп, уаха амш цәҕяхар Арутан, ма Тарсхан руазәык даалыдымцаалар рузом. Алисагы дмааит, атц мацк ианаанаскьалак, алампа аркны, азал астолаҕы икәлыргылап. Уи ала еибадыруеит. Шәарта ыкамзар, аңенцьыр аҕәышәкәа аалыртуеит, харантәи алашара рбарц. Азәыр дсасны дыртәазар, мамзаргы аоны акәша-мыкәша ала шуазар, ускан иалыркуеит аңенцьыр аҕәышәкәа. Ахәаҕынтә алашара анырымба, рышьтахька инаҕьежны, шәарыцаҕгы иахьымбаша ахракәа, ма амшә ҕыҕракәа ирызцоит.

Ахәыс атцны ажә амҕаду ахь интылцан, амца ахы злеихәлалкыша фархькәак лгәйдкыла лҕыналхейт еикәылашьца игылаз аһнашка. Ацха кәакәаркәа рзылжәышан уаха, азәыр дшаауа лдыруазар. Ашыла ҕыцны илырмазеихьеит. Усоуп ацха кәакәаркәа шыкататәу, нас цхастахара рыкәзам. Цаса убас икатцаны ахата хәыцы азна ирзылгаз, мызкы накьак ирызхейт. Иахьылдырбахьаз атыңан, ахра ашьапаҕы, ахәхә еикәырца иныбжәтцәахны дааит.

Ажәван иаха-иаха аймақыра иағын. Ашьхақәа рахь ацша цысызар акәхарын, ауу ахга иаауан арәаш абжы. Ацәа итанагалон ақыта. Еикәфызтуаз арбагықәа, рыгә-тыхақәа еибырхәаны иалгеит. Лашбыжықәак уарла-шәарла иналылоит. Амза шеишеиуа, итәааза, ашьхақәа идархыкны иаацәыртцит, аха ақыта алапшыха амтақәа, реынафажыны ихырәеит ацтақәа. Ақәа цыра шәпақәа, афны абацъыр хыб иахықәкәашоз рышьтыбжь гон. Аштә антытц, ахкаара ацыхәахь ихараны ишит ала. Иабазеишь уажәаны? Ашәындыкәра ааигәара акәакыафы икфәгылан хызатцәла еитцаз ашәақь. Лашыцәа азәы атцх иеалакны дааиуазар, ала нхыш-фышны, нас игәыбзыгуа иаакәыцуеит. Тәымуафык дабозар, ашра иакәытцзом. Ус акәымкәа, агыгшәыг аффы афасзар, ма иабазар, усқан ашышьа зынзаск даеакуп. Шака цхы наскьалгахыоузеи, ллымха кыдца алашыбжь дазызырәуа. Ицәажәозар акара, ашышьала «абызшәа» лтцеит рлеикәатцәа ду. Агыгшәыг гәанатаны ишуазар, дхысуеит, ашәақь ахы аценцъыр инылакны, нас атрышәбжықәа гоит агәыларантәи, ма цыоукы ыфны иаауеит иналхылапшырц.

Ирхәо лахахыеит ашәарыцафцәа ркнытә ацхынра ааимтазы, ахышьцәа анышьхыло, мыцхәы рыцедырцәгыоит хәа ақәыцмақәа. Рееибаркны идәыкәуп, алашәага еишьтоуп. Дныкәызго лыжәзатцә атцкысгы, машәыр ахыырхәа дацәшәоит ала. Лымацара даныкоу акәым, бцъарла еикәных, ркантаруазқәа еилаарцыруа лашыцәа анааиуагы иароуп изыкәгыгуа. Ашәарах ус иазкрым ашәарыцаф ихцша, афны азәы данахафа, иара ишгәанато еипш.

Ашәақь ныкфылцаан, аценцъыр лхы нкылакны цқәа дазызырәит алашыбжь. Иашышьоузеи? Агәылацәа азәыр дааиуазар, лхала дшыкоу зеггы ирдыруеит, дымшәарц, харантәи фыртүеит, насгы агәылацәа ала иадыруеит, ас дыхтакны азәгы иеишуам. Атцхгы, цас иауашәа, еимацыфны еимахаит уаха. Икьалаз азәы амца лашара ибазтгы, дымфыхытцзар калап. Издыруада, Апсны агафантәи арахә рыманы аара иалагазар ахышьцәа. Жәытәнәтә аахыс урт арака мфыхытыртас ирымоуп. Агәашә ааигәара, алрафы рырахә надыртәоит, ахәымца анеикәыртцалак, арахә уака иааныж-

ны, дара аамѡахытѡеит. Сасык ишиѡылац еиѡш иахьырѡы-
лоз адагьы, урт излареигѡыргъоз, уимоу, рышьхнылара, рааи-
ра иззасыѡшыз даѡеакгьы ыѡан. Рѡатѡхѡыжѡѡа иртаѡсаны
инаргон аѡыка. Уи араѡа, табзалаа рѡѡашѡа, акапан ахьы
иаѡсан.

Хымѡада, убас ѡара азѡы дымѡахытѡит уажѡы. Урт
ахышыѡѡасак имааиѡ хьчахап. Издыруам, тьнха ааигѡак
иаѡѡымзар, ѡѡѡыск лымаѡара дахьаху аѡнахьы иѡхьарѡы
амѡахытѡра ишаѡѡытѡхьѡу амѡа хара иѡѡу. Адѡахьы, ѡлак
амѡан измыршартѡ аѡара, аѡѡа кьдѡѡаны илеиуам. Аѡны зхы
аѡѡкны иаауа азѡ иѡуп. Еимырдарѡ аѡѡзар, дашьѡылахьѡит,
имариѡуп, иныѡнаѡшы-ааѡнаѡшып, аѡуан иныѡѡыѡшып, уа-
ѡа акгьы. Иабалѡѡахгѡышьѡ лашьѡѡа аѡны аѡнытѡѡа. Абар
дааиѡеит, алашбѡѡ ааигѡахѡит. Ибѡы иргап... Уажѡымзар-
уажѡы...

– Уарбану? – аѡѡѡыр лхы нкыллырѡѡѡан, ѡылтѡит
Шьѡзина. Лыбѡы атѡ лашьѡара иналазит. Азѡгьы илаѡеим-
кит. Бзиара згѡы иѡѡу уаѡызар, аѡны ашьѡахьала дѡааиуазѡи?
Ала шѡеит аѡидѡаланы, идѡѡаало, дѡѡымуаѡуп.

– Бымшѡан, Шьѡзина, – ибѡы нытѡакны иргеит иааиуаз.
Ахаан илмаѡаѡт ибѡы, иабеидыруѡи лыхьз?

– Уаасышьѡуам, уарбану умѡѡакѡа!

– ѡѡѡара згѡы иѡѡу уаѡым. Бшѡаѡѡ бнаха наѡ. – Уаѡа
аѡѡах лмазакѡа, ашѡ ааиртын дааѡнашылеит. Лгѡы нѡыѡ-
сааит Шьѡзина уи данынаихѡаѡш. Ишѡыз амаѡѡа зегьы аѡѡ-
мыжѡын. Илахь иѡаршьшьны ихан аѡтарѡа. Иуапа анааим-
ѡѡа, лылаѡш наѡѡшѡѡит, лашьѡѡа реиѡштѡѡѡа, аѡанѡаруазѡѡа
еилаарѡыруа иѡѡыршѡуп. Дшааѡнашылатѡѡѡаз, ѡѡѡуы ишь-
ѡаны дырбар хѡа дшѡѡзшѡа, дласны ашѡ наиркит.

– Иѡѡѡѡѡуп, ѡѡѡара сгѡы иѡаны сшымѡахымѡѡыз.

Шьѡзина ашѡ ааимѡѡаны дындѡылѡѡа дѡарѡгьы лгѡы
иааѡашѡѡит, аха иѡѡѡѡашѡа лгѡаѡхан, леаанылкылеит.
ѡѡѡыск лхала дыѡѡуп, исѡѡагозеи, мѡаныѡак даѡызоуп хѡа
дхѡыѡны дымѡахытѡзар, игѡы даѡѡѡит.

– Уааи аѡѡыштѡарахьы, унатѡа, уаныѡналах...

Ихахѡы, иѡѡѡа, деимиааны, хымѡада, дабрагьуп, мамзар-
гьы абна даалымѡѡѡ арахѡ ирыѡу хьѡѡуп. Ихтарѡа анааихих,

иблақәа цқәа днархыңшылеит. Урт лгәатца интаңхеит икәан-
даза, ааңны мшык иафызыха.

– Ара, шәара шәкны, амца макъанаггы ихаауп, – ихәеит
атц зеалакны иааз асас иеырпхауа.

– Уара уабанзатәиу?

– Аңсны агафәтәуп.

– Адунеихаан сымнеицт, – лшәақь лабашьатас илытцарс
илкын Шьазина.

– Бара аґацәа бымоума?

– Изхухәаазеи?

– Ашәақь кны бсыдгылоуп. Сзыхбырқьагәышьозеи??

Исышьтоу сзымхошәа!

– Ишца, уркырц иушьтоума?

– Шықәсык тдырц егьагым уажәшьта, иартак схы нылатцаны
смыцәеижәтеи.

– Узыниазеи, уабрагьџума?

– Среипшзами абрагьцәа? Иаххәап, башьцәа?

– Сашьцәа ухәоу? Урт уара иабоудыруеи?

– Рызбахә сахәхьеит. Хацәа бзиақәак роуп, рхәоит. Хаиң-
шуп дарггы сарггы лахьынтцала.

– Абзиара уңеипшхааит, – Шьазина лшәақь нақ инык-
фалыргылеит. – Сара соуп сашьцәа зыхкьаз. Сара соуп
изқәызыз.

– Ибхарагәышьоузеи амчымхара бақәшәеит. Ахатца
изыхәанггы ирхәоит, ианиашьа ихатцашьоуп хәа.

– Сыгәнаха Анцәа ылықәимыршәааит сан. Сшьапқәа
лыґерыкәыршаны ахәхәара далагеит, сылмышьтит. Сара
снапала силгон. Сашьцәа рыфны иахызаарын иахьа! – лара
хьаа дуны ылымаз, асас данахькьыс, иара изыхәа атцкыс
лхазы иаха илхәеит. Ашьтахьоуп даназхәыц, изалхәо ауафы
уртқәа абейдыруеи, иуссггы ирылоузеи хәа. Илатәамыз акы
ламхәхәазшәа, ләаанылкылан, усггы днаиазтцааит:

– Изакаызеи, мшәан, уара изуасхәо?

– Сара сыгәра ганы исабхәаз, анышә иатаны ибтәахыз
акы иафызоуп, – ихәеит асас, дааңышәырччан.

Шаґа иқьиоузеи, иараби, ари ауаф иччаңшь. Дңы-
шәырччоит, арахь лахьейқәыра хәычыкгы илакытца

итцубаауеит, анакә цаҕаза инеиҕысызшәа. Игәтыхақәа ра-
цаазар акәхап.

– Аңхәыс уаҕоу лыгәра игааит. Хара иаххымкьо икоузеи!
Ухьзтәкыагы сыздыруам, арахь шака уасхәахьоу убоит.

– Сара Билал сыхьзуп, Лоубоуп. Аңсны агаҕан Аңсара
хәа қытак ыкоуп, убратәгәышьоуп, уажәшьта исзалоузеи
акәымзар.

– Аамта ҕыц иааиз уаҕаны уи иацәыбналаз уреиуазар, угәы
иалымсын, уахьрыдыркылашаз ҕнатам уахьымҕахытцыз, –
лхәеит Шьазина. Лара лхаҕагы, иҕьалшьеит лцәажәашья.
Ианбыкәыз ас дырҕагыланы ахацәа данрацәажәахьаз?
Зынзаск лхы лымпыткьазеит, лыченылкылар цәҕьамызт. Аха
арт ажәакәа хәатәын. Ииашоуп, лашьцәа абна илоуп, иаб-
раҕьцәоуп, аха ақыта ишақьо иалоу ақьалацәа, апапцәа,
адикәанцәа ирхытәахыртәм рыҕны. Асыңса аналаха, иа-
гәйдчыло мацара, амч еизганы Бзың илажәлан, азышьтра
кеикеиуа ишарыцқьаз еиңш, хышықәса рышьтахь, ргәахы
цызтцәаз рқыта иалырцеит, идрыцкьеит табзалаа, аха уиаа-
хыс еиҕа иаакәеит. Цәсеиңш рыҕырыцәҕьаны икамзарҕы,
уеизҕы рыбз атра итаҕылом. Ари асасҕы урт дреиуазар,
игәы иалымсааит...

– Аамта ҕыц иааиз, быхь згеит, Шьазина, сара исцәымҕ
акәым, Анцәа илбаапшреиңш, уи ааира амш сазпшын аха,
иалыбхгәышьоузеи, иара анааи, дук мыртцкәа, сара сыб-
налар акәхеит.

– Убастәкьами сашьеихабҕы ишихьыз. Аитцбы еснаҕ
маңк дуаҕхыласын, аха аиҳабы, Тарсхан, дуаҕ тышәынтәа-
лан, хқыта зтәыз атауад иңсаса дрыцын. Убарт срыцрытцны,
схы-сыңсы сақәитны дунеи лашарак збандаз хәа дықан.
Сара, ҕьаханым зтыңхаша, дсықәымзызтҕы... – лылаҕырзкәа
ҕахәкәәлеит Шьазина. Иараби, цәажәараха ишпалыси уа-
ха, лгәы чны, сыгәтыхақәа засхәарыда хәа дықазма...

– Сара исабхәо, Шьазина, аңхьан исхәан еиңш, ашәын-
дыкәра интацаны ацапха абыркыр иаҕызоуп. Азәы иас-
хәарц стаххазарҕы, изасхәода? Ауаа сырцәыбналаны абна
сылоуп...

– Узыхкьазеи?

– Ауафы дысшыт.

– Цэгъарас иузиузеи? Шэыжэла хымзг айргамат? Уагоу-сагоу ауафы дишьааит! Ицсыз дыцсит, аха инхазгы цстазаара бзиа иоуам. Сашьцаа агэашэ инткэан, шыоура рфанынарха, хан цсатэ шкэакэа, артэаахэа дыхэхэан, дрыпхьеит игьежыырц, илылшоз акэымзар. Ацгэы ацсы схоуп, сыцсуам акэымзар, убаскан мацара сгэахы цжэаны сыцсыр амуази. Хара хгэафра атоурыхгы ианзалом. Угэы цыцдэеит, ухаткы.

– Иахьбасхэоггы цшзам, Шьазина, аха гэгэала амла сакуеит. Уафы ифы интэицаша акыр бymoума?

– Уртэаны сышцаухэапшуеи, сара афаха змауша! – лхэеит Шьазина. Илтааз асас излеихэаз ала, иара ицстазаареи лашьцаа рыцстазаареи акырца еицшуп. Убри азыхэан мацарагы пату икэцара луалны илыцхэзеит. Фатэыжэтэымзар илымоузеи. Лашьцаа реицштэкэа дихылацшып. Аха ишцалыцсыхэоу, иахэашьас икалцарызеи, уаха арака иаангылара шшэартоу. Лашьцаа рыкразы афны еицах иакэлэр, еимырдахыр калоит. Уи адагы, дара лашьцаа еилыркаар, иахырхэаауазеи? Еимабгааит, икыдхача алеира иалагеит акэагы. Арака, усгы, амш аныцэгбаха, ишеилгаша аздырзом. Уафы ибартэ икоуп дышуаф хэыдам. Акыалацалацэа реицш изныкэара – намысдароуп. Асас изыхэан рыфнашэ анакы – нас зынзаск ицэаз акы иафызоуп рхэыштэара. Иамхэашьасгы илымоузеи! Ииашатэкэаны, акраатцуазаап кыримфеижьтэи, икрыфашьа уахэапшыр, уаргы иугэаирцхап.

– Шьазина, – ихэан, фэаитит Билал, – атцхыбжэон цхэызбак бхала бахыкэз сааит, издыруеит, ицшзам, аха изыбцэызтарызеи, уаха цсыхэа сымамызт. Ус дук азыхэан сбацэажэароуп.

– Исылшо акы акэзар...

– Бхы иалбыршароуп. Бара быда дачэазэы игэра ганы исызидтдом. Убри азоуп шэыфнаца схы акэкны сзааизгы. Ацхэан ибасхэеит, сеицэкэхуеит, истоубоуп цэгъара сгэы иштэам. Мышкызны сеилыбкаап. Ибасхэо ажэак бафбыршэан. Башьцаа исызrabхэароуп...

– Сашьцаа ахыкоу сара исыздырзом!

– Ибыңшаароуп.

– Урт рыба стампижытеи хышықаса ирықәуп! – лхәеит инағаршәны Шыазина.

Мдыршыа имамызт Билал уажәы аңхәызба иаалхәоз зеггы азәыр дбазтаауазар иҳәа хәа лашьцәа илархәаз шакәыз. Дыршәаны дачақы лырхәашыа ыҕамызт. Лашьцәа рзыхәан, иахьатәҕьа иатаххар, деигзом лыңсы, насггы Билал идыруан, лашьцәа рыкра иашьталақәахьаз лара дыршәаны, иахьыҕоу лдырхәарц ишалагахьаз. Башан, амца дақәтцаны дублырггы, ажәак лыхәлшәом.

– Ицуазеи ибымбеижытеи?

– Иуасымхәеи, хышықаса ирықәуп. Иҕалап, урт нхытҕка ицазар... – Уажәраанза деиқәаңсышәаха иҕаз аңхәызба, зыхшара шәартак итагылаз ан леиңш, абырсаатк лееиҕалкит.

– Цсыхәак бызуазар, сажәа дара рҕынза инеиртә иҕатца. Уаанза шәығны сышдәылымцуа бдыруаз. Сыбнаңхар, зысас дызнаңхаз атаацәа хәа, хьымзгны ишәыдлап.

– Иутахузеи сашьцәа ирахарц?

– Ауағы дысшыын абна сылоуп шықәсык аахыс. Сзацәуп. Срыдыркылааит, ешыак иеиңш сырзыҕалап. Дара ршыыр – сыршып сарггы, – ханхар – хәицынхап, – иқьаса ааҕиган, итаҕынжәа неиҕеиҕеит Билал. Игәеиҕеит, ллымхәкәа азышьтны, адәахьыҕа шьтыбжык гарушь хәа дшызырғуаз, дышшәаңырхаңуаз. Игәеиҕеит, ақәакьағы икнаҳаз ачуан ааигәа фатәык штаҕартцаз. Данааиуаз ара иҕазтггы, шәақьымцала иңымлакәа даарышьтуамызт. Ус анакәха, ма иааираны иҕоуп, мамзарггы рхәы калҕеит ирзылгарц.

Иахьа Стецани иареи анеиқәшәа излеиҳәаз ала, урт уажәы Табзала ааигәа-сигәа ашьхақәа рҕы иҕоуп. Аңхынра агәахы инықәланы, ахьшыцәа анышхнылалак ицоит наҕ, хараза акаҕәарақәа рахь. Ускан, хәарада, иаҳа ицәҕахоит рыниара. Уаха иааир, аусқәа ҕеихом, ажәак аҳәахаггы имтазакәа, илеигәыдцаны дыршыыр калоит. Абцарла иарггы деибытоуп, аха уиала урт узынкылом. Ус ианеилала, зегь раңхьаза ари, Шыазина, ма дҕахәаны днышьтоутцароуп, мамзарггы душыроуп иналгәыдцаны. Лашьцәа раткыс лара дшәартаха дузықәгылоит.

Деибганы абыржэы абри аус далцыр, наӀ дааӀэытны, иан лӀхэашьа, ашьшьыхэа анхарахь-анцырахь дниасрын. Ус заӀантэ ихэахьоузеи! Баша ихы ижьоит. Агэышьтыхра ина-тоит иус аникэманшэалахалак. Иахаггы игэы-ипсы атаны ифэфеихоит анаџстэи адтцахы. Уамак дманшэаламхар, ипышэа, идырра азымхакэа, изынамыгзар, усӀан ихы дазгэаауеит, урт игхакэа анаџстэи аусафэы ишимыхьша рызхэыцра далагоит. Абас мацара, имшэхэы адалаӀ анаир-кысыз инаркны. Абар итэымта дтагылоуп. Иарггы итахуп аӀстазаара тынч, абзиабара, атаацэара. Игэы цэымсам. Афы исызшэа, лылаӀш наилымсзеи, ашэхымс даахытны, раӀхьаза даныналџапш абри, акранифа иеишэа рыцкыаны акнахара иаџу аӀхэызба? Зызлан дамоуп ахьырхэо азыжь ахь анеира згэагьуа, уи лпылара иџазирхиоит заа.. Аишьцэа абрагьцэа рахэшьа лыӀшзара атэы маӀымкэа иахахьан. Арт ахышыӀсак гэырџала итэу ас даныӀшзаха, дзеипшраз арыцхара даӀэшэаанза... Илхыршьааз МырзаӀыл, ииашаны, лыӀшзара ихы еилангеит. ИаныӀэзаашаз аламталаз изакэ шэтузеи амат зыцхаз. УсӀан, Астар Асовет мчра анышьаӀ-гылоз, уи ауаџ дрызкызтггы, иахьа игэырӀгахэха инхо-инцуа иӀказаарын ари атаацэара. Сарггы, аишьцэа рышьра сыӀэшэауоу, дара сара сыршыуоу сзымдыруа, абрахь, амшэ тэарта иаџызоу аӀытахь саауамызт. Убасоуп адунеиафэы зегь шеидхэалоу. УсӀан, цэоуки Астар иӀкартаз агха иазхауа, ацэгьара ахылцуа афэынахеит, абар иахькылсыз.

Сишь, инахараны амхырта атдыхэахь иаахышфэшит ала. АсӀак илцэымтханы, лыблаӀэа шаӀьо аӀенцэыр ахь дзыӀшызеи Шьазина? Аџны шэартӀк ыӀоу, итынчроу злар-дыруа цэара еибадыргак рымамкэан иӀкаларым. АӀен-цэыр аӀэышэӀэа ыттарбаӀа иаркуп. Алашара зцом адэахьы. Жэытэнатэ аахыс абрагьцэа еибадыргас ирымоу лашароуп. Азэыр дааины аатрафэы давагылазарггы, шытыбжьы уахауам, убас икыдхаџа илеиуеит аӀэа. АӀсуа цасла, аџны иааиз асас, илеигэыдтаны ишьра акэым, гэынчыхьажэа иархэом, дыртэахуеит драӀазарггы. Уи бзианы идыруеит, лассы-лассы игэалашэоит Билал. Иара ибзианы ихэо цасуп. АӀсуа дызхымцо ламысуп уи. Ус рхэоит зегьы. Аха араӀа зегьы

еилалейт. Мыцхә игәйеанитар, инымпшыр залшом, гәфәрас дҕалтоит, ибла ахьяатцислак игәазто Шьазина. Иеырфашьяны дааит хәа знык лгәы иантәшәа, нас иманшәалахом аусқәа. Зегь рацхьазагы хьахәхьачарада агәра лгароуп, рахәшья лхата.

Ус хьантәк збатәыс ишиоулак днаизтәауан, ачын ғьаз-ғьаз хәа иан иззылхәало ифыза. Дабаҕоу уи, иабаҕоу егырт ифызцәагы?... Зегьы дтәк-дтәк рымоуп. Тынч ихы нықәтцаны дыцәам азәгы. Атцла айтәхара атцкыс, уи нахыс аазара иаха ицәгыоуп. Асовет мчра азныказ аиааира аргара атцкыс, уинахыс ахьчара иаха иуадафхейт. Иҕалоаап убас еипш, ауафы иара ихата изейҕу мчылатцәкья иумырҕатцар анамуа. Дзәзтәауада? Ихала затәык инапы иакуп, рацхьа иргыланы иара ипсы, нас дзышьтоу абрагыцәа рыпсы. Ииашамкәа ажәак анихәа, шьяфәк иашамкәа ианыҕаитца...

Дабацейшь Шьазина дындәылтцны? Иаарласны акы зба-тәуп. Аехәа нырцә игылаз арымз кьаҕья дназыпшит. Итапанча, игәышцәфы еихышьны икәыршаз иҕантаруазқәа зегьы аайҕәнихын, ацәартәҕы инықәйтейт. Арымз амцахь даахан днықәйейт. Дсасуп, абцъар икым. Урт азымхозар, диоуп, дыцәоуп. Лашьцәа азәыр длыцны даафналар, цәгыара рыли-бахуам...

Акраамтә дыҕамызт Шьазина. Ақәазы лхыкәкәа да-наафнала:

– Ажә таскырц сцан, сынхейт, саҕамыз, сасык ухала ун-сыжыт, – лхәейт. Билал ашырхәа дфәтцкьейт.

Лыгәтыхакәа рацәахан, илхаштит, уажәааны, арахә рытра иштарымкуа. Драцәажәаны дааит, хымцада. Иҕаларын, афны ааигәараза иааины иҕазтҕы. Мчыбжыы наҕьяк ниасны ицейт. Шьазина лфызцәа иааиуаз, ицоз азәгы димбарц, ҕынла иейтцәахуан Билал. Уахынла «ииярта тата» дагәылаиарц дцон атәафа зыфнажыз аказармахь. Ари амчыбжык ала, Шьазина акырынтә ажәа рыбжьылгейт лашьцәеи иарей. Уи дақәшахәтхейт дышлышьклампшуаз агәра анылга. Макьяна изаарыцхауаз акы акәын – ихы итәхызар дықәтцны дцарц.

Иҕаитцара, иизбараизымдыруа, агәатцәаблыга итәтынжәгей иарей еизынханы ишыҕаз акәымкәа, уахык Шьазина иал-

хәеит ашара такә шагу Билал дцаны дахьңшышаз. Уаҕа дңеиуеит ларгы. Иабҕьар афны инижьроуп. Усоуп лашьцәа ишлархәаз. Лхаҕа дшәаны дтысуа инацылцеит, аҕатын дахарц иҕаххаргы, лашьцәа азәы даниба нахыс, инапы иҕьыбахь афьнеимырхарц.

Бзың азиас ихыз ацхатәры дфьқәсын, иахьылхәаз аты-пан, ахахә ду иеавакны дыңшын Билал. Дааит ларгы, азаза лыхьшы, хатца маҕәала лееилахәаны. Дылхьырҕшны, анаа-ра дафаланы лфьфалхеит. Ицон акраамҕа. Ашьха иаазаз аҕхәызба, дәы иашарак дықәызшәа акәын дласза дышцоз. Билал длыхьзомызт. «Рыфны сахьынзақаз срысасын, асас-дкылара ишатцанакуала исызныкәар рҕахызар акәхарын. Афны иацәыхараны сызнарыҕхьаз убри иахкьаны акәхап. Сабҕьар нысмыжьыр рымуит. Аҕсуа хатцас зхы зшьо, аб-ҕьар зкым ауафы ишьра иеазикуам. Ари ажәытә ҕас еиҳарак иҕәғәоуп абрагьцәа рыфныҕқа, жәйтәнәтә аахыс ус иқан, иа-ра убастәкьоуп уажәгы ишыкоу. Аригы Билал дааскьазгоз ифьза Мурат иеиҳәақәаз, иирҕақәаз иреиуан. «Уара умшәакәа, иузыгәағьуазар, абрагь бҕьарда уиҕылар иаҳа еиғьуп, иаҳа дшәарҕазам. Иумбахьей, алаба зкым уи акара аеиднацалом ала», – ихәеит уи. Ахәара мариоуп. Алаба укымзар... Иубап убас еиңшгы икоу ала, алаба уку, иукуму азхәыцхатәкьагы уызмҕо».

Иаңхьака инеиуаз аҕхәызба илымбартә, изарафь ихьшәа-шәаза ицәа иадыз итапанча инапы нахьишьит, уа ишықаз даҕазнык агәра ганы, игәы алаирҕәғәарц. Блеихақәысрак дадхалом иҕцааны ахысра... Макьаназ ибла дамжьац. Ахыс-рафь гәуп икоу, игәы анымытрыс... Мацк дшыфхалалак, дааҕылары дхьаңшуеит Шьазина. Иашьцылахьоу азәы иакәымзар, уаф дзаауам арахь. Шәарахкгы миасцзар қалап. Шьҕак убом, махәык ҕьара иңцәам. Аасра инылсыр, ашым-ха еилачыра инылалоит. Ашәҕла дуқәа рхыцәқәақәа рахь убриакара еизааигәаны еилачуп, улаңш нарылсны, мафак иадамхаргы, иубашам ажәфан.

Рәаш дук иазкылсын, ахықә иаваршә ицон ҕытрак. Уи анаанҕәа, ушьапы узафамыргыло ахылағьара инафалеит. Азыхь ссақәа, анаара ажьы ҕырқазшәа, иалыжжуеит анаара.

Ижэцэеимаакэа рытца аныцэаак, рыланыкэара уадафхеит, икэцэраауеит, ацэа дыкэгылоушэа. Ишилшо иргэгэаны ина-ирсуеит илабашьа, дыфхалоит иеантцаны. Ирласны дашь-цылеит уи. Шьазина ианилта имгарцгы иакэикит. Иарада ныкэашьа ыказамзаап. Анаара унафьфрны уцоит алабашьа уннамкылар. Ифызцэа ирдырузар, алаф илхуа, ргэазхара иччарын.

Ашьха ацэхэырахь икылсит. Ухы назвоуыша тла за-тэыкгы улапш итцашэом. Ажэфан иалкыаны икэхазшэа, ахахэ дукэа еикэыжэжэа иафажьуп анаара. Шьамханын-за инеиуеит ахаскыын кашэкашэо. Ацша ахьасуа, мшынтцас ицэхэырцо цуушыап. Рацхьатцэкьа ахахэ инавтыцпраит акацкац. Амцэыжэфақэа еинкьо, икаркаруа иахынаскыз, дафеа хахэык иныкэтэеит, ахэда тэырмацс тхэаны иаапшуа. Инахаран ашьхақэа убартан. Иаха ихьшэашэахеит арака ахауагы. Ацэхэыра анаантэа, еифаарак ибжьаланы рфы-нархеит. Уамак имнаскьацкэа даангылеит Шьазина.

– Баацсама? – ацхэызба дналазтцааит Билал, ихата ицси-ицси еихьымзо.

– Мап, уаха хцазом.

– Уаха цартагы амамшэа збоит.

– Икэаратцаны ицоит ари амфхэаста.

– Мфхэаста хэа сара акгы збом. Шэарахк мфамсыцзар, уафсы ишыапы иргылахьеит хэа сыкам арака.

– Ашьха ушымаац фашьом. Абра хнатэап. Сыцсы шааи-тасклад, схынхэны сцоит сара, – лхэеит Шьазина. Лыблақэа затэык аапшуа, сабрадатцас лхы-лфы иакэыршан ахтарца. Лзамфақэа кэцшыза итыцэраа ицон. Изакеытэ бла гэык-кэоузеи, изакэытэ бла тбаакэоузеи илхоу! Ииашатцэкьаны, ихы ихалырштит Мырзафэыл.

– Билал, сара схынхэны сцоит афныка. Уара абрака упшыз.

– Скажыны бцоит, ахэыцкэа абна илазыцсаз анцса леипш.

– Алакэқэа зеггы ралгашьа бзиоуп, – лхэеит Шьазина дпышэырччо. – Абрака упшыз. Сашьцэа руазэк даауеит дуацэажэарц. Цэгьарак угэы иантоук, сара сшы рацхьа.

Рказшыа уеанақәуршәа, аишыцәатқас иузықалап. Ирхәаз ражәа – хәоуп. Рыбзиарақәа рацхәа игылоуп убри. Знык ианужыа, шәеиґацәоуп уинахыс.

– Ирхәаз ражәа – хәоуп. Уи бзианы исабхәеит.

– Рыцсы қаны ражәа еижьом. Сашьцәа роуп, иахьсырехәо цшзам, аха убриак азыхәан исырехәоит. Ма ицсыроуп, ма ирхәаз нарыгзароуп, ус қазшыас ирымоуп. Сара сцеит, уцшыз, иааилашәшәаанза руазәк дааиуеит.

Шьазина дцеит анаара дынталаны. Иуапа хәылда нкаршәны днықәтәеит Билал. Инахараны иаафуан ақаққац абжыи, арфашгыи қыара агәгәахәа иґаеен. Еиқәызырфуа, иууаууаза игылан ашыхақәа.

Ацхәызба димбазо данца, имацара адунеи тбаатыцә дларшәны ихы ибауа, азатцәра иахылцыз гәхәагарақ наилсит Билал. Иарбан цәанырраз, ишазихәашаз иаргыи издыруамызт. Иара ус, еиґа дибарц иґаххеит дныжыны ицаз ацхәызба. Иқалап, луафышыа игәацхазар, иқалап, аамґа қыае иалагзаны длышыцылазар...

7

Ашыха ҳаракқәа рхыцәқәан инықәхаз ацґа, уаха иаархымцзо ирхатәан. Улацш нарықәшәон ианааимқыалақ, ибыбышза, ғыц иқәнауаз асы. Рцәа иґалан, рыштыбжықәа хәыцхеит арфашқәа. Ацшахь наслон, цсы зхоу зеггы рцәа иґарзызо.

Азынра ааигәахон.

Ирластәуп...

Ахьшыцәагыи ашыхыцра иалагеит. Иґацәит ацәхәырақәа. Асы қахар, Билал агағақа дзышыхымцуа амфа ақуеит. Знык уанґанасы, нас азынра ниасаанза, ахаґы иґаиоу амшә уафызакхароуп. Билал излеиликааз ала, абрагыцәеи иареи рғыцәахны иахыиқоу ашыхақәа рғы акәым, иара, Табзала ақыґангыи, уафы ишәара илахысуа асы леиуеит.

– Ақы суазцәашан, Тарсхан, – ғааиґит Билал қамч хәык иақараны лабак қыцәқыцәуа дахытәаз. – Азынра анааилақ, ишґахацсыхәоу?

– Абна ҳалымтуеи, – ихәеит Ҷарсхан.

– Ахьта ҳакыр афныка ҳамцои, – уи инаицихәеит Арутан. Афыцагы иргәрцханы иаибарччеит.

– Агаған абна улазар, зынзаск даеакуп. Уахьырзымдыруа фныкафы уныдгылоит. Арака уабацои? Табзала фнаҗацып-хьаза шәырдыруеит, – ихәеит Билал.

– Сырдыруазар, изласпырхагоузеи? – ихәеит Арутан, иблақәа цымцымуа, гәагк аархыланы. Уи кәзшьас иман, иашья диацәажәозаргы, итапанча ааникылон атра иштицаара. Уа-ха даныцәоугы цыацханыла деибытоуп.

– Уахьнеиуа урдыруазар, урымнацхои? – ихәеит Билал.

– Синацхар дабанзаци! Адунеи игәы ахшәазар, сина-цхааит.

– Аиашазы, сара абна сгәы ылацтәеит, – ихәеит Билал. Иихәо шрыдыркыло цқәа еиликаарц, икылкааны аишьцәа рыблақәа днархыцшылеит.

– Ицуазеи уара абна улоуижьтәи? – ихәеит Арутан.

– Шақантә иуеихәарызеи! Арахь даанза, шықәсык ага-ған абна сылан, имхәеи. Еиҗа иазцаара уалагахт, ауафы дызхушьаазеи, данбоушыи, дышпоушыи, дызлоушьзеи хәа. Уара аусзбарҗафы усеилыргафыс укаҗазар акәын. Тынч утәа убра! – иашьейтцыб днаикәцәкәеит Ҷарсхан. Иара иатцкыс дахьейхабу, ацсуа ламысла пату икәитцарц, ихәатәы дахымцарц ахьиуалу акнытәоуп даникәцәкәылак фымткәа иеызникилало.

Аихабра-аитцбра дазымхәыцуазар, дшәаны ибла апыцгыгы тцысуам. Уажәадагы игәейтахьейт уи, Билал. Ёнак ажәакәак еимаркит. Итапанча дахеит Ҷарсхан. Арутан дфагыланы даа-ин, ихаршаланы иқәкыз атапанча ашьшьыхәа инхаиркәы-леит. Уажәгы даникәцәкәы, хыччашақә даапышәарччеит, нас ибжыи рхәыцны, тынч фәаитиҗ:

– Уеихабуп, саҗамзааит, аха абна илоу ашәарах анҗахо уасхәап? Хәыртас, цартас, аартас иахьамоу атыцкәа ирышь-цылоит. Знымзар-зны уака шәартак амамбаллак, агәы канар-шәуеит, арака сзыцшәо акгы ыкам хәа. Убриакара агәы артынчуеит, инахәы-аахәуа, амра ашәахәа аеатаны игылоит, ашьац татары илаианы ицәоит. Иахаштуеит ашәарыцаф

иахьаггы-уахаггы дшашьтоу. Убаскан ахыкәалаа агәатцага-
ра инташәоит.

– Изхухәаазеи? – днаиазцааит Җарсхан.

– Цқа ухәыцқар, изхысхәааз уара ухала еилукаауеит.

Аилкаара уадашмызт уи Билал икәкны ишихәаз. Еснагь
агәәһанызароуп ашәарах. Усоуп ишихәаз. Иара убастәкәа
игәһәһанызароуп абрагышггы. Иабцъар харшаланы икыза-
роуп. Арутан гәшарас дикызар? Гхак җастамашь хәа ахәыц-
ра далагеит Билал. Мышқәак уажәаңхәа иара аиашьейтды
дицны ахапы иныттыцын, ахәы аҳаракырахь ишхалеит.
Амш каххаа еилган, убла агәы цнако, ицқьан ахауа. Адунеи
атынчра уткәаны уагарын. Руапақәа каршәны, ахәы акышә-
кышәрафәы икәтәан. Ажәақәа шеихырхәаалоз, ахәса рыз-
бахә цәыригеит Билал. Абзиабара еиғьу акгы шыкам,
аҗаацәарада цсыхәа шимам ауафь, гәыргъарас икоу зеггы
ишрейхау ахәыцқәа иурто агәыргъара, акакала дырзаатгыло,
ихазын мацара ихәозшәа, далацәажәон Билал. Аңхәыс лы-
лабара иазгәышьюаз Арутан ари аицәажәара акырза игәы
аркәандеит. Ибла итассы ихаз ауасцәа хылца акырынтә
ихыхны адгьыл ианикьейт. Иааигәара дәәазы дыштәоу
имбозшәа, ихаштзашәа, ажәфан цамцамра датәцшуа, да-
фын Билал ицәажәара гәытшыаага. Блатцыхәала днаизыц-
шуан Арутан. Ихы икәыжь, ахәыцра дтанагаланы дтәан
арпыс. Нас, ашәарыцаф ихцша зфәсыз бжьастас, ашырхәа
дәагылейт. Акгы имбазозшәа, иажәа анагзара дәфын Билал.
Аасра иажәжәахьаз иматәақәа хыжә-кәыжәза, инапкәа
имака иавтатца длеи-шеиуан. Игәы зызцахьоу цхәызбак
дыкамкәа каларымызт. Убри лгәалашәара акәхарын мцатас
ицраланы дызбылуаз. Иахьынзайтахыз игәы ирцсахәан,
абна алтра атәы далацәажәарц Билал ианақәикуаз аамтзасы,
Арутан ибжы рәацаны ус фәаитит: «Аашьышь анцәыцәлак,
бгахәыцкра идәыкәлоит. Хәцсы еикәханы абна хәхылоу
хазхархап, иаха еиғьуп, мамзар!»

– Хдәықәтца нак! Амцхә цъара хтәәцәейт, амра хасын,
хәхшыф аршәкәейт, уиоуп икалаз! – ишәакь аашьтәаны
ижәфа инхишьит Арутан. Билалгы дәагылан, анаара итала-
ны рфьнархеит.

Хымпада, убри реицәажәара игәалашәеит уажәы Ару-
тан. Рапхъа данрыдыркылазгы, мышқәак ибла ааитцыхны
дтаимырпшит. Еикәшәарц ахызынарыцқаз атыцағы Шьази-
на Билал данналга, диацәажәарц инеиз аешьеихаб иоуп.
Апхзы рылеибахит рапхъатәи реицылараан. Шьыбжәагәазы
иалагаз, атқ агәахы инаскәаанза «еибашьуан» ажәала.
Рхапыцқәа еибафәеит. Аха Билал уи агәра ииргеит ауафы
дышьны имацара абна дшылаз. Уи агәра анига, иашьеитцыб-
гы акгы ахимхәааит. Ичхаит ихапыцқәа еихаргәгәа. Ару-
тан ус, хык еицылар, ыцъа рааста иахырацәахоз афнытә
итахымызт.

Ғырцәа катаны дырзызырәуан уахык. Рыбжы нытцакны,
иара деимакны иеицәажәон. Аитцбы, Арутан, иашья иахәара
дафын дырпырыргар шитаху. Ихәда абжы иргон Билал
дахьиаз. Арутан ахәара дафын: «Хызатцәыкгы нысхуам
иара изыхәан. Деикәпах дфәхәаны, ифы акы нтасыцгәоит.
Хнафс икоу ахрафы дсыршәуеит. Сгәы тынчхоит иаха.
Дабахацранагалеи! Насгы хәхырацәоу иахагы еицәоуп.
Шаkantә иуасхәахьоузеи! Уара угәы цшагыатхара хәкәзуеит
знымзар зны. Азәы дааганы дхадухәалеит. Инапкәа кәашә-
кәашәза, сгәанала, адунеихаан амхабыстаткәа имкыц.
Харкырц ихәкешар, икаитцо убара укоуп. Ашәакь агәыцә
дтацшаанза инапы дфахоит. Дшыцәоу умбои, иаб ифны
диоушәа, игәы каршәны. Иара итәала, даара дкәышуп.
Ихы хирхьчоит. Еигьуп, схәатәы хатца, нак дахдыраагап.
Уара ианухәа угәы сызнырхом акәымзар, дкәалаауа ахра
дынтастдоит уахаткәа!»

Ашәарах иахафәо шәарыцафцас, ицсы заны, дымкәацо
диоуп Билал. Иара деимакны иеицәажәоит. Ихәда абжы ир-
гоит ишгац. Ақәаб итатәоушәоуп ахапы афныцқа ишылашь-
цоу. Адәахыгы уи аткыс уамак еигьым. Иблакәа ашьшьыхәа
иаахтны, ашә ахь днацшлоит. Ускан абцар ирымтацызт. Ицәа
иадцаны имаз атапанча, Царсхани иареи рапхъаза ианеикә-
шәа, ицырцыруа инаииркит. Ус иатахын. Ихәар акәын: «Аа, уст!
Уахәшья исалхәеит бцар шытысымхырц. Ус лоухәахьазаа-
рын. Угәра згеит. Аха хәхьаауаз амфән ишәартан. Снапыдаз-
шәа схы збон бцарда. Уажәштарнахыс уара сусасуп. Саб-

цъарггы уара иумаз. Аишьцәа шәызбахә сахан, сышәзаант. Сымацара абна сгәы ылапцәеит. Ұызас сшәыдышәкылар, ешьара шәызуп. Аа, уст!» Иара дшақәгыгцәкьоз ихәеит ускан. Атапанча аниитә, иеихәара иғамшәо даанхеит.

Уи ихы иаирхәеит Билал. Ауафы дғархәоит ажәала. Гәфараггы имамкәан игәра игартә иахәара дағын. Диғапш-уан иблақәа ааихмырсыгь. Идыруан, рапхьатәи реицылар, рапхьатәи рцибашәара шакәыз. Игәра игар акәын дара рзыхәа цәгъара игәы иштәм, дшынапхашым. Уи акырза атцанакуан, аха уи мацара азхомызт. Ирбар акәын, насггы гәыла-цсыла, фнытқала агәра ргар акәын. Убри – ахатцара, агәымшәара – ағынгы ишпибашәоз рдыруан афыцаггы. Атцх агәанынза... Уашхәа мақьапсыс рибархәо.. Уинахыс хатыр икәитцә, иабцъар зеггы ырхынхәны иитартә игәра иго дахыкәлаз, хәарада, рапхьатәи рцибашәараан Билал иигаз иааироуп. Қазшыас ирыман аишьцәа, атцх рыченалакны, рахәшья иналхылапшырц, афныкә ианнабжыслыз, рфыцаггы еицны ицомызт ахаан. Ахапәфы даангылон азәы, мамзарггы инахараны дихафәон. Билал усггы рыфныкә неитәыс имамызт. Ахапәфы иаанхоз иарггы дицаангылон. Убас ианеизынхалак, иақәикуан Арутан иеихәарц, «адунеи лашара, адунеи тбаа» атызшәа, уи ашкә акылсшыаггы мфас икоу. Аха ишәартан, агәагъра цәгъан.

Ақьдсақәа дықәтәаны, азаз ала инкылцәо, ажәцәеимаа азахра дафуп Тарсхан. Убриақара аимаазахра дазқазоуп, ианузизах, ушьапы тақаца, ашыгырын еимаа иафызахоит. Зеггы рзыхәан шәагакоуп имоу, имафә кьақьа нақәцаны иааирссоит. Имафә атцкыс инеихәны, имафә инадшәало, инеитцаны. Иара, Билал, изизахызггы знык днахәапшны ишәеитоуп. Ишьамхы иқәкны ааца ирссоит Арутан. Амақәа, акәадыр азыхәан амгәырхәқәа, агарзганқәа дырфуп егъараан дубарггы. Ахапы атзамцқәа рфы, уахыкьдпшылалак, ихәхәа-хәхәаза икнахауп. Зцәа аадырхәыз хәта еилыграак, хәта хәбабисак иафызоуп, убас иаакәыршаны ихкәоуп ацәақәа рыла. Амшәқәа, ақәасабқәа, афны рахә... Урт зегь рыбаф, арака икапсазар, итәрын ахапы. Еицыршыуаз уиақара аххәатәы роуамызт. Хазы-хаз итадырхәқәаз зеггы,

уахык изладыршаша, мышкы зладырхэлаша ажэабжькэа рхырхэаауан. Ргэы ахшэахьан аишыцэа ишеибырхэоз. Билал данрыцла – идырфыцит. Ахышыцэа ирыцпыркъаз фны рахэызар, уи ахыча дышфэабырхэацэыз нацыртдон. Иргеит, амца еикэцаны, ирахэ икэагга дыштэаз. Издыруамызт, абзамыкэ, иблакэа шыхнауа амца алашара. Шэарахзар... ускан иахагы ихырехаган.

Абгэацмкыра иахьафэз, ауафцы иакэым, ацыг знеиуамызт. Ухлахатц гьежырын, иалкъан иахьтахэз унафшыр. Ачуанкэа, акэабшът хэыцкэа, ахмачыркэа инадыркны, еифарца-еифарца, еикэатэаза ахэыштэара иахакнахау архнышына афынза, ахафэы еизгоу зегы рхатэы тоурыхк-тоурыхк рymoуп. Хаала ирызтаз, уадафс ихы рытауа зычэ-зырххаз, ианицэыргоз дтахэхэа ацэа иалаз... Урт зтэыз рызбахэ анырхэоз, цыоуки ииашатфэаны урхыччарын, цыоуки рыцхаушыарын, дафэа цыоуки... Аха аус злоу, уара ухафа ауаа ушырзыкоу ауп.

– Азынра шака ирласны иаауазеи арака, шэышьхакэа рфы. Хара хкны, агафэан, макыана амхкэа тарымгалазатц. Ажэааны иалгазар акэхап, атэакэа кэцшь-кэцшьза ирфэоуп макыана, – ихэеит Билал, зны ахафы ишхэытатэаз.

– Игэхьааугазар? – фамыршьагала дцааит Тарсхан.

– Иахагы, уцхыз иалазар каларын, укэынд-шэындуашэа, акы ухэакэозшэа сахауан, – ихэеит Арутан. Билал иангы зны иалхэахьан, цхызла уцэажэоит хэа. Арт бзианы ицэаанза дмыцэалароуп иара.

– Сыцхыз иалазар цхашьарам. Шэара абарт ашьхакэа шэрышьцылоуп, сара – акаршэра, амшын агафэа.

– Абри аус хакэымшэазтгы, икаларын, агафэака нхара халбааргы, – ихэеит Тарсхан.

– Икахтоз, уара, агафэака халбааны? Сара исымбацт, аха, ирхэоит, уака баарроуп, арахэ атэыбзы иагоит, ауаа ашыз рыхьеит хэа. Арахэцэкыа урыхэацши, хара хтэкэа рцэа цырцыруа, рызкэа укэианы уцэап, дара, арахь хашьхакэа рахь иаарцо, рыбафкэа фэафэаза ирылхэхэо, реихадакэа ирыхкыашоит. Мап, сара сазэыкны сыфсы танатцы Табзала салцуам, – иашьейхаб инаимеикит Арутан. – Хара иахзууа-

зеи, хара ханхара-ханцыра атэы збоуп уажэшьта. Рахэыс ихамоу – шэарахуп, нхарас Анцэа иахэишаз – хапуп, амала, аиашазы, длахыцэгъахеит хахэшьа Шьазина. Дзықэшэаз атқыс еицэоу дтагылоуп уажэы. Абз дагоит, лхала афны дахуп. Убри агафака дышьтызар цэгъамызт.

– Лхала цьаргы дахышьтуам.

– Нас дыказааит ус, хара усгы абна алтшыа хамам. Ак шэасхэашан, азынра ааигэахоит хэа хаидашшыло хтэоуп. Уиакара изацэшэатэузеи азынра? Билал арака азынра ихимгац, икалоит ииашатцэканы дшээр. Аха уара, Тарсхан? Уара иахагы уеигэыргъоз цыышьон азынра ааира. Азынра шака ицэгъахо – иахагы иахзеигъуп. Иухаштма, – иашьей-хаб иахь дынхьахэит Арутан, – ацхынра анаилак акэмыз, хара хзыхэан ианымшымыждахоз? Цыпхтэи ацхынразы, – Билал иахь дынхьахэит уажэы, – дафеацъара тэартас ихаман. Мырзакэыл данахшь аенытцэка убри атыц хэзцеит.

– Даара ицхьаку тыпуп уака. Иарбан закэанзаалак закэанк хтахым, егыхадахкылом хэа Табзалатэқэак абна илалан, акыр шықэса рьейцхьакны икан, рызбахэ уахахьоу сыздыруам, – Арутан ихэоз инацитцеит Тарсхан.

– Исахахьейт. Аха урт абна илтцит.

– Ааи, илымтци. Адгыл шэахтоит, шэынха-шэынты, шэтахкуам, хашэпырхагам хэа анрархэа, абна илтцит. Исгэа-лазыршэаз, убарт тэартас ирыман убри атыц.

– Убра хақан хейтцэахны, – иажэа инацитцеит Арутан. – Азэы хаинацхазар акэхап. Нанхэа мза афеафнашоны, ченак ихакэшейт. Ауа шаанза иаххафозаарын. Ашарцаз еилахтцо хфеаххейт... Ашьа кашрагы калейт...

– Шэызларыцэцазеи? – дразтцааит Билал. Иара аус ицызуа ифызцэагы рылан усқан. Акгы рылымшакэа ианыхынхэ, ирхэақэози уажэы дара рхатақэа ирхэоз ахынзеикэшэо ибон, насгы изларыцэцаз аиашатцэка еиликаауан.

– Маанала хрыцэцеит. Руазэк дхысуан атапанчақэа фба рыла. Хфыцъеггы уака хакоу цьыршьон. Ускан азэы ахылагыра иеатаны дцахьан. Пытк дцахьейт дшэартам анигэахэ, ахысра далагейт шэақьк ала. Азэ дахшыт ргэа-хэит дара. Ауапа қылатцас иргыланы ихаман.

– Икастеит, умхәои...

– Ааи, сара ауапа қылатцас иргыланы, анаџс ахахә сәа-
вак сахьынзарылахысуаз, Тарсхан иңсы игеит. Ауапа ус
ишгылаз, ахылағара сазцеит сыңаны. Иаанхазгьы дахшыт
ргәахәт дара. Даҭеа пытрак аҭәҭәахәа иагәыдыртцон ауапа.
Ргәы андыртынч, дахшыт рхәазар аҭәхап, инеины ауапажә
аашьтырхит. Ха-ха-ха! – ихапыцқәа аарпшуа дааччеит
Арутан.

– Иаххәап, шәуазәк ддырбаандаџызтгьы, ма дыршыызт-
гьы?..

– Хуазәык днымхоз! Уи ишьтуазма рыңсы таны. Убас
еипш тыпқәак ыҭоуп, азәы имацара арк дыриааиуеит. Ахра-
ҭы укылатәаны ирылатцала ахи ахәшәи умцәаанза, ма дара
урылгаанза. Шьхылагасгьы шьхытрасгьы иҭоу мџакоуп.
Амхаҭьырра иагаанза, табзалаа иагьаџы рабашьыргьы иры-
хәомызт. Изла? Амџа акырта рдыруан. Сыңсы таны, дарбан
хатцоу сзырбаандаџуа? Абрагьаы игәымшәара мацара
изхом, агызмалрагьы илазароуп.

– Ииашоуп иихәо, хара макьана мааналоуп хашрыцәо.
Ақәыцьма хәипшыми.... Ақәыцьма уахык бжь-қытак еимнар-
ҭьоит, рхәоит. Қытак азымхо цьушьома! Ашьта арзуеитоуп.
Табзала иаланхо азәгьы дызхашьтамзеи зугәахәуа? Акы,
хшақәшәаз рбоит, џбагьы, Табзалатәык ухахьы уҭьымшь
ыҭоуп хәа иахамхәац. Узлыцыз уҳабла, уқыта ушңарңыр-
хагахои! Ухатцазар, уца, ушьхыт алада, Аңсныҭа, ухыт аџа-
да, аҭарачқәа рахь, ашәуаа рахь. Хара макьана Аңсныҭа
хмылбаацт, – ихәеит Тарсхан, нас инацитцеит: – Нхыт ахәса
блахкыгақәагьы ыҭоуп.

– Нхытҭа уаха хцо убарым. Абрагьаы иңсра ааины изқәа
ианкыдтәалалак, ахәса гәхьааиго далагоит. Егьызеигьым
ахацәа шаҭаџы тахахьоузеи аңхәыс илыхьаны. Абрагьаы
изыхәан аңхәыс ашьацхәа даџызоуп, дыңьнышуп. Ишәым-
бахьей, аҭьыка шафо, иамбазакәа араха ашаха ахадыршәуа?
Убасоуп аңхәыс зхы-згәы лызцаз абрагьаы дыштахо. Би-
лалгьы жәаха ҭенак ахәса рызбахә цәыриган, еимаҭәаны
дзымтәуеит, уаха акгьы игымхеит. Сыңсы таны, шәџыцьегьы
Нхытҭа шәымџа шку жәдыруаз.

– Уейтцбызар, убз мацк иаатакы..

– Уиашоуп, аха исымхэарггы ауам. Хакэытып уи ала-
цэажэара. Азынра ааигэахоит, хзызхэыцша рацэоуп.

– Ашны амфы-амца адгалатэуп, арахэ акашэа рзырхиатэуп.
Кэак ауаанза еизгатэуп атэа ихархыз, – ихэеит Тарсхан.

– Улафггы бзиоуп, аха азынра хазлагытцсша хазхэыццэар
цэгьам.

– Икахтарц иутахузеи?

– Хакатэ рхиатэыми, уажэ иубама. Азынра хангытцало
ишыкахтцац.

– Ари мацума? – ахапы лапшыла иааимидеит Билал.
Ашэахэа, ашэыршахэа капшь-капшьза икнахан. Амцафы
идырфахьан, алфак иашэны, фба-хца зынра иутэахырггы,
акггы амышьуа ирфан. Ианшоурахалак, ашша алтэтэаны
икатэон ажыцаа. «Шьазина лакэхап ирзыказтцаз, тцамцк еив-
царыцхны икнахан ацъанцъыхэакэа. Ахатакэа тэын шыла-
ла. Икэыкып хэа ишэартамызт, ичычын. Цырхага амамкэа
ацсабара иазныжьу ауафы изыхэан, игэыцсыршьаган ари
ахапы барахьат. Абас рхы ныкэыргозар акэхарын, за-
кэанс иказ зеггы ирцэыбналаны абна илаз Табзалатэкэа.
Ирцырхагамхаз – цэгьара изыруамызт. Уаха хацэгашьа
амамызт атэра. Ус абна рэамардандаз амхацъырра иагаз.
Дегызмаха еимыртэо ахьацта иафьазахазомызт хазкэызыз
хадгьыл хэычы. Абас игэы дтахэыцуан Билал ахапы
дахьытцапшуаз, нас иихэоз ажэа инацитцеит:

– Хара хаипш егьафы ирызхап ари афатэ! Сара ныкэгатэыс
сшэоуит...

– Уара уиакара ухьаам. Уцъабаакэаггы ыкоуп ара. Хара
ианаагоз уара ахапы умышьчоз, – ихэеит Тарсхан. Рыхьыкггы
аабарччеит. Ииашаны ихэеит, игэра рымгоны акэым, ацар-
та-аартакэа хара иаадыруеит хэа, дара «нашэа-аашэарц»
ианныцытцлоз, иара ахапы ихьчаларц дынрыжьлон.

– Адсны агафэ иафьизам арака азын. Ианеитцаха, цшьымз
уеизггы ишытоуп асы. Уинахыс хцъыкэреи шэуа цъушьап.
Ахьшьцэа анышьхныло хэоуп аамта шыпхьазатэу. Ашылеи
ацъыкеи уеизггы ихазхаргалап, – ихэеит Тарсхан.

– Атапанча рѣakra атахзам. Хафатә еиѣкѣеит, уахь хнеиуоу, арахь иахзаашәтиуоу хәа рзахацхауеит, уаха акгы, – ихәеит Арутан.

Лафшәа, хәмаршақәшәа акәын Арутан ишихәоз. Аха уи иаанарцшуаз рацәан. Ихы иамхацагыхан, ахьшыцәа иматцуцәоушәоуп дышцәажәо. Акгы иеихәэзом иашьеи-хабгы. Егъизиамхәозар акәхап. Уамак еиѣыргогы егыѣкам. Аитцбы иаахтны ихәоит, уиала уигәылацшны ибара мариоуп, уаха акгы. Хышықәса цуеит абцъар иныкәнагоижътеи. Рахәыс, еагас ирымоу иароуп. Ацсра изаарцшыланы, афатә-ажәтә змырхуа ас еицшгы рыхцәажәара! Баша агәыпшқара кәитцоит Билал. Адца шимоугы усоуп, иара ихала ишизбуа, иаха ииашаны ишицхьазо...

Ирласны избатәуп. Афы рыст, иуаацсы бзиахар ауан. Дара реицштәкыа деиқәных деибытоуп иара Билалгы. Ихала имч рықәымхоны ибозар, ианихәа, ацхыраара иоуеит агафәнтәи. Ашәкәы ѿны иитәп Степан, ма Табзалатәи ақытсовет амазаныкәгаѿ Уахсит. Уака ианитцап ацашьа-аашьа, ахапы ахьыкоу рыцшаартә ахсаала тыхны иацитцап. Ускан еиґакалахуеит ашьакатәара. Арт рыцсы таны рнапы иѿахом.

– Ахьшыцәа рхала афатә хартоит хәа, хшьамхы еиқәыр-шәны хәзтәом. Иара усгы, аѿстаа илымха цыгәоуп, сынтәа-тәи ацхынразы азәгы дахцырхагамхәзт, зынзаск аашьара-ха ихәсит, – ихәеит Тарсхан, ажәцәеимаа иизахуаз иртатарц иркәычуа. – Ацсцәаха иаара фәхәарак амазар есышықәса, ауаатәыѿса шцәзыцшуеи? Анцәа иашьапкуеит уи амш мыжда ирхарарц. Ажәйтәан ацхын ааира убас иазыкан табзалаа. Аха амра тамшәааит, имшааит, имыхәлааит хәа Анцәа уихәа-лар, акыр унаґома? Ацсабарафы ус иацуп, ишоит, ихәлоит. Азынра иацааиуан ацхынра, уи инашьтарххны ишахәша-хәуа иаакылсуан цсы зхоу рзыхәан ицсеивгагоу ацхынра. Цсы зхоу, ауаатәыѿса аламцакәа иухәозар. Ауаа рзыхәа ашьа агәыдшыла акәын ацхынра шаауаз. Ахәса ацәмаакәа надыркны, ахацәа абцъар аашьтырхуан. Амѿакәа шаатлак, ар хытцны рѣаархон, еибашьрахон. Жәйтәнәтә аахыс хара усгы хадгыл хыхыршьаауеит, хыхырбаауеит. Уи уаргы иудыруеит,

Билал. Уажэы ажэлар ирыбаргэузеи! Аңхынра зыңсцәахахаз хара хзоуп акәымзар.

– Алаңш Анцәа иҳаумыркын. Сынтәатәи аңхынраз хтынчуп.

– Сара сымшьта бзиан, – иҳәеит Билал, дңышәырччо.

– Умшьта Анцәа ирбзиахааит! Сгәанала, икалаз уиоуп, аилахарақәа рацәахеит. Аґыцынхәә иґызоуп аамта ґың иааиз. Ариакара Аңсны аилыхарақәа иґоу, хара рыцхақәа хазгәалашәода. Знык-ґынтә иалагеит харкырц, ианаҳмыхәа, ргәы пцәар рхала илцып рхәазар акәхап, иакәытцит. Хара усґыы зыңсы таны зхала илцуа хакәзам. Алтшьас иҳамоузеи? Хара хаб дыңсит хшыхәычыз, хан рыцха иахлыртцаз зынзаск даґеакын. Азәы итәы шәаеилахан, азәы итәы шәымган шылхәоз, лынарцә мґа днықәлеит. Уажэы иҳаңсґазаашәоу убоит. Ишңааури, Анцәа иузиуа зегґы бзиоуп. Даґеа мґаақы хакәлеит, хампсыкәа шытахька гґежышьа хамамкәа. Амала, ииашатцәкьаны, уара Билал, умшьта бзиан. Уҳаңнагалеиґґеи, иубоит, азәґы даҳңырхагамхац. Азынра хазґытцалар – нас угәы каршәны уцәа. Табзалатәқәак, рымч хакәхо цышьа, газарак рмыхьуазар, агаґантә азәґы дзаауам. Мышьта бзиала ушңахаднагалеи! – иҳәеит Тарсхан.

– Аринахысґы азәґы даҳңырхагахом, убас сымшьта бзиоуп сара. Хатца ицо атыпхацәа, агәашә ианынтыцуа сырпыларц исыхәалон, – иҳәеит игәы дґаччо Билал.

– Ахамарра-ччара бзиоуп, аха ииашатцәкьан ак збатәуп. Хтәашьа башоуп, – иҳәеит Тарсхан.

– Убри ухәар саҳаит. Ахьшьцәа шыхытцуеит. Хаблақәа шааңшуа амал хавыґрны ацара иаґуп, – уи инаиңирґызит Арутан.

Билал идырит урт рцәажәара ахы ахьхаз. Ажьцаа рыманы, ашәрґақәа рыла рахатақәа ртәны, агаґака илбаауеит ахьшьцәа. Аңсґа иахьтоу «ирысасырґы» ирңырхагоузеи! Мамзарґы имґасны нхытцка ицо цьоукы. Уажәааигәаґы урт роуп зымґа ркыз. Рыкеқәа аидара иатцақь амґа иқәын. Амаґәа-ґытәа, афатә, аңара... Еиґах уи амґа ақәлара... Азы иаго хәхәабжыы иаҳауам. Аха уажәшьта акы збаны иал-хтәуп. Итапанча амгәа дынґаңшит Билал. Еивґарыпх иґан апатронақәа. Ари аус ахь ишьапы еихигазар аахыс иароуп

иикү. Дамжыацт. Иаргы иныкәигоит ахәша ахышыа, баазарак ахмыркысуа. Аишыцәа дрыхәацшуа, итапанча нак имакахы инавтцейтеит. Уатцәы акәхап, ма мөасцәақәак, ма ахышыцәа ианырхадырцәо. Уаанза... Уаха...

Амра ашыхақәа ишынарывтцалаз, аөхаақәа, алөа иашәыз чуантас, интылашыцааит, нас ацша иаанагаз накәатцас ашыхақәагы инархахаит ижәпаза. Инахараны, аөхаа ацахь еибарфыңеуеит амшәқәа, иналаршә-ааларшәны, рыбжьқәа гәыкза еикәфьртүеит акацқацқәа. Хыхь – цә змам ажәван лашьца, цәка – абнара, ахахәра, аөхаақәа, арөашқәа, ашыхақәа рнаөс ашыхақәа... Шьтыбжы цәгьак атцкыс ианыхьантахо калоит атынчра. Дәәа мышқәак ихабар анидмырха Акәа, хымцада, ишытарцоит. Иааицхауазеи хәа днаразцаауазар акәхап аихабы.

Ашыха ҳаракқәа рханза ашышыыхәа инавтцит амза. Иттәааза иаапшуеит. Дымқәацазо, ифьыртынч амшәцәа дыкәиоуп Билал. Итахәхәа ацәа иалоуп аишыцәа афьыцагы. Иахьиоугы абцар рыкәнуп, икалап, арт ахышыкәсагы, рееилыхны иартак иламиацзар. Ашәақықәа рхы иацоуп. Даахәны, инапы ихы иатцаргәа, акраамта дрыхәацшуан Билал. Амза ахапы афьшәта илацханы ирыкәцхоит рхырәқәа. Исашыцәандаз, истынхацәандаз зымхәарыда, зтәымта итагылоу, жәөахырла арк ирылукааша ахацәарцар.

Ашышыыхәа изараф имака иавтцаз итапанчыхь инапы афьнаирхеит Билал. Жәөахырла арк ирылукааша. Насгы, ракәшәашьа... Аха иара, Билал ихата? Асыпса алеира датцгылар иафьзоуп уи афьза урт рахәара. Шаkantә шакарыла ишәахьоузеи, изахьоузеи! Q-хы затцәык... Ишыцәоу инейкәикуеит. Уи азыхәан иара ичын иахагы иацлоит...

Дөагылан ахапы днытыцтит. Имаәажәқәа ирылсны, ихьшәашәаза ицәеижы ааимнадеит ацшахь. Амза шамшамуа иаха-иаха жәөангәахы ихалон. «Чкыжь-чкыжь» – амшын ашәтла агәәәара итаз ахәыцшқа. Абжы аргалон уи есуаха. Абрагьцәагы Билалгы ашыцылахьан. Итаыныжәга неитеитцан, ахара далагеит. Итахәхәа ацәа иалоуп аишыцәа. Амза ытацхоит ахапы афьныцка. Длеиөеиуеит, хьаа баапсык згәы итцалаз диөызаха.

Атың ашә днылагылан, акраамта дрыхәаңшуан. Имака иавтаз атапанча ашьхәа иақәкын инапы.

Атла амтаҳь днеин, ашьыцламшә ақәиааны адгьыл иал-хәхәоз аңашә днықәтәеит. Алабытә җақәа, афархьқәа ааизи-ган, амца нархьирсит. Алҗақ хәхәаза иналалт атх. Афар-хьқәа ақәипсеит итгегь, алашара иахьынзаинарбоз ишьтаз амҗқәа ааганы иақәиҗыт. Инапқәа изакәызаалак җара уск дируларц итахызшәа.

– Җаи!

– Икалазеи?

Ахысыбҗь ус иацытҗьарым ашәарах. Рабҗьарқәа хар-шаланы атың индәылкәеит аишьцәа.

– Уеилагама, Билал!

– Икоутдозеи, уара?

Билал җитүам. Итатынҗәга дахоит.

– Атхыбҗьон амца еикәтданы..

– Җадуркырц уаҗума?

– Уаргьы ухы уацәымшәазои?

– Ихы ицәымҗхеит.

– Зҗумтуазеи, уара?

– Шәаатәа. Уақәыт, Арутан, амҗқәа ақәумхын амца.

– Иухъзеи, Билал? Амца шҗасмырцәои, ихараны икаччар...

– Азәгьы дахҗырхагахом, шәымшәан, – Билал тынч дтәан.

– Ихы еилагеит ари ауаҗ!

– Шәаатәеи, шәаатәа. Ажәак шәахәатәыс исымоуп, – ихәеит Билал.

– Иабатәи ажәоу?

– Ақхыз бааҗс ибама?

– Ибзианы иухәеит. Ииашатҗәкьаны иудырит, Тарсхан.

– Пхызымш убааит, аха амца ырцәаны ахаҗахьы җатдалап, нас шака пхыз утаху хәала.

– Алашара, егьа хара икаччаргьы, иахҗырхагам. Шәаб-җьарқәа нақ рхы шәырха, машәыр руеит. Ақхыз хәа ассир збеит, – дналагеит Билал, аишьцәа аҗыҗьагьы еимданы рыбақәа дырхыпшыло. – Сахьнықәиаз, ус пхыз збеит: дгьыл пшзarak җақәланы хнеиуеит шәаргьы саргьы. Җабла

дук хналсит. Иахпылогы ияхвсуагы җапха-җаччо аңсшә хархәоит. Рыфныҗакәа хнарыпхәоит хамҗахытырц. Харгыы җара хнымҗахытын, тәыцак аанахкылоит, нас даҗаҗара хныдгылоит, амшап ныхәа аены ахәыцкәа ахабла ишалсуа еипштәҗыа. Хшәом-харҗауам.

– Уара иушыызгы, хара иахшыызгы рыпсқәа талахит!

– Ааи, ихамшьзашәа. Ақыта халсны хашнеиуаз, Тарсхан угәашә ханталеит. Еибарҗуа иаахпылеит ахәыцкәа. Ашьтахь хцеит Арутан уахь. Уаҗагы убас.

– Уара уахь хамнеизеи?

– Иара дхараны дынхон.

– Арт ашьхақәа шәанырхытло, саргыы сыфныҗа шәнымҗахытлап. Араҗа шәеиҗыка исфаз ацкы сызур жәбап, – аңхыз днаҗәытын, иахьа-уатәы иҗало уск еипш аҗәажәара далагеит Билал. – Уажәраанза, араҗа хшеибабоз ацкысгы еиҗны, еишыҗәатас хәиҗыҗалап. Саргыы сабиҗазатәуп, сани саби аҗаца лыла исыргәырҗап, шәаргыы иахьа аиҗәыҗәара иаҗу шәаб ихәыштәараҗы алҗатә җашәышытып.

– Уара аңхыз иубаз ахәара уаҗу, мамзаргыы аңхыз уалоу?

– Дматанеиуеит, ашоура имоуп, рыцха!

– Ашоурагыы сымам, пхызгыы салам. Абри исхәаз, җабыргхар шәтахума?

– Алашә иутахузеи хәа уиазҗаар, ишҗеихәари угәанала?

– ихәеит аешәеихабы.

– Уаҗҗас ак хәихәоз җыышьон, егы дҗәамтханы акәзаап ари дызгылаз. Хыкәалаак ухы иҗадыршәаанза, амца ырҗәаны, ушьтал наҗ унеины. Сара сҗеит шыталара, – ихәеит аитҗы.

– Уаангыл, умыцкакын. Ишәтахума абри пхызла избаз җабыргхарҗа?

– Мырзаҗәыл иҗсы тоуҗар, иҗабыргымхои!

– Иҗалаз җалеит. Пхьаҗа ххәыцроуп уажәшьта, – ихәеит Билал.

– Халҗып абна. Уиоума иухәарҗ иутаху?

– Ииашоуп, иудырит. Шәылҗ абна, – ихәеит Билал ибҗыы рҗәацаны.

- Уара? Уара абна улазаауама?
- Сара сызхалало хәа акгыы сымам...
- Иухәо закәи, уара, Билал, ухы еивысма уаха? –
иҳәеит аешьеиҳабы. .
- Сара иуасымхәеи, ашоура имоуп, дматанеиуеит, рыц-ха!
- иҳәеит айтбы, нас Билал дкылкааны дихәаңшуа инаци-
цеит. – Издыруада, ахыкәалаа гәхьаанагазар ашоура зталаз
ухы?
- Сара уаф дсымшыт, бнагыы сыламызт...
- Хаужьама?
- Шәара шәзыхәан.
- Иуаашьахазеи хара хәхь?
- Шәара шәзыхәан сааит!
- Исзеилкаауам, хара хзыхәан ишца? Хбара умфәхытма?
- Иудыруазеи дханшьазар...
- Сегьшәаншьам, сегьшәахәшьаңам. Аха сааит шәыз-
барц. Хаицуижьтеи итца жәбоит, иаахтны хәицәажәртә
хәибадырит.
- Иҳаухәозеи?
- Шәылтц абна!
- Уи уара уусс иалоузеи?
- Ахшыф хиртцоит, рыцха!
- Шәылтц абна!
- Уара, издыруада, хурбаандафырц утахызар?
- Иаахтны иҳәа.
- Шәырбаандафрагыы стахым, шәышырагыы сашьтам.
Сааит тынхара шәызыурц. Сара чекиступ.
- Иуасымхәоз, иееиу уафым хәа. Угыл! – блеихафәысрак
иналагзаны ишәакь фәаиршалеит аешьеитцбы.
- Уаангыл, ишьра хәхьзоит.
- Ииашоуп, сышьра шәахьзоит. Шәгәы ишцаанаго, сымшь-
та абзиара иахкьатцәкьоушь, сара сшәыцнагәлеижьтеи шәык-
ра уаф дахьашьтамлаз? Шәгәы ишцаанаго, шәыдсыркырц
стахызар, шәахьыкоу атың анызба нахыс ишәықәлартә исзы-
кәмтазоз? Даҕәакгы. Итцазеи хәицуижьтеи! Шәара шәаххаа
шәаныцәоу, сара смааңшзаци? Шәысшьырц стахызар, уа-
ха шәаныцәаз шәышыра акратәхызма! Шәазхәыц! Сара

ишэасхэо абриоуп: шэылтц абна. Ииашоуп, ауафы дышэшйт. Аха шэшақэшээз, иара ишэшьыз ауафы дызуస్తаз, насгьы, атакэажэ афны дшалаиблыз, зегьы рдыруеит Акэа. Саргьы сматцурафкны цытк сылшартэ сыфоуп. Сшэыцхраап. Шэтаркышт, хэарада. Аха уамак шэықэыртдом. Шэарпысра шэыштагылоу ишэхыжэгап. Шэахэшья ахьымзг баапс дақэшэеит. Лшыа жэуит. Шэхы еиғашэхэап. Саргьы ибзианы шэыздыруеит, сышэхашшаап. Шэылтц абна! Шээзхэыц, шэанбанзалолу? Ахэра ахэшэ ақэумтар, иаха-иаха иазхауа, имжыыжыкуа ицоит. Шака шэылахо, иаха-иаха шэагэыланахалоит абна. Усоуп уи шыкоу. Ацэгъарақэа итцегъ шэамхақатцара шэыфоуп шэышнеиуа. Ускан шэус иаха ицэгъахоит.

– Уара ма ухы еилагоуп, мамзаргьы ииашатцэкьаны хазта-ху азэ уоуп. Ххы акара угэра хго хқатцаны... Уахшып хэа умшээзои? Изакеызеи уара иугэагьыз!

– Имшэо – абзамыкэ иоуп. Шэара шэзыхэан ацэгъеи абзиени зтаху еифыжэдыраауеит, избоит. Сызхышэшьяаарызеи? Ишэасхээз шээзхэыц. Сара сышыра акэым изызхэыцтэу. Шэара ишэзеиғбу шээзхэыц. Шэқытан бзиа шэырбоит, хатыр шэықэыртдоит. Шэымшэо-шэмырхауа шэнарылагылап. Тарсхан, уара хаамта ғыц ушадгылоз, уи азыхэан иулшоз шыкаутцоз бзианы ирдыруеит Акэа. Убригьы иазхэыцып.

– Егъа ирызхэыцыргьы, ауафы дахшыит. Хдырзуеит. Сибрака ххырцоит.

– Абахта хтапсыр аткыс, абна халапсыр еиғбул!

– Ирхэоит, удырхэацэоит, иааусуа урыпкоит хэа. Супкар аткыс, сушыр еиғбул, хьымзгыда сыпсып, – ихэеит Арутан.

– Мап, сыгэра жэга. Азэгъы дшэыхькысуам. Уамак шэтахарым абахта. Шэаб игэаратахь шэхынхэып. Шэмыццакыкэа, цкьа ишэа-изаны шээзхэыц. Ишэтахызар, уатэы иа-наашалак амда хайцықэлап, мап шэхэозар, шэыказ цытрак. Ағхэара кахцап...

– Ухашьазар акара ухы бзиа ихарбаны...

– Ухатцазар, уабцъар шытых!

– Уеынкыл, уара! – иаарымчны иашьеитцбы днаиқэыцэкеит Тарсхан. Ажэақэак ихэарц итахын Билал ихы наикэ-кны, аха ицэуадафын. Иашьягьы иаргьы рзыхэан акыр-

за рытдаркуан урт ажэакэа. Идыруан абыржэ ишызбахоз
цхьакатэи рдеицш зеггы. Ө-мөакы ахьеихагылоу инанагаз
ауафы дифызан. Амөакэа руак – арт ахышықәсак ианын,
иалаз, изеицшраз зеггы цыршәахьан. Ишәартазарггы, ишыр-
таху ршыапы иакәитын. Аха уи ауафытәыфса изыхәан ишоу
хақәитрамызт, ус еицш ахақәитра зтаху ашәарах роуп, агыг-
шәыг роуп. Еггы, афбатэи амөа, иара изыхәан иаха еил-
каамыз мөан. Цыара, ихшыф аарла иназартә, инахараны,
ицәыркыа-цәырасуа ацәаара днахыпшуеит, хышықәса уа-
жәапхьа дзызхәыцқәоз рахь дкылнагарашәа ибоит. Иара, Ға-
рсхан, иашыаггы иахәшыаггы дызлареихабыз ала, абыржәы
иихәо ажәа, иара ицстазаараз мацара акәымкәа, урт афыцъа
рзыхәанггы шака атданакуаз, шака збахоз идыруан. Ас еицш
ишоу аус збатәыс иқәымшәацызт бзантык. Дааизар ацъа збоз,
аугә зқәыз ицәеижь акәын. Иарггы ибаф дацәымаашыацызт.
Аха ихшыф!.. Ас еицш аидара хьанта иатцамлацызт ихшыф.
Азыблара далаханы дыргьежыуа дамоушәа акәын зеггы
еилагьежыыхынхәуа ишизеилалаз. Илазцаатәуп Шыазина. Уи
илхәо иазхәыцтәуп. Ихала днартәаны диацәажәап иашьей-
цбы. Уиггы иихәо шәатәуп-изатәуп. Иара ихата? Иара ихата
изыхәан избны далгахьейт. Иршыыз ауаф икаитцаз дагеит.
Ишьрада даеакала хьыхшыа имамызт. Уажәшьта дарггы ика-
рцаз азыхәан рықәнага иакәшәароуп. Иаха, еибаршзаны
ианеицәажәоз, Билал ишьрацәкыа ианақәырк: «Сара са-
нышәшыоуп изхарам дызшыыз иеицш шәаныцхьазахо. Мыш-
кызны абахта шәантәшәалакгы, ашыаус зшәықәшәо убри
азыхәан акәхоит. Уажәраанзатәи шәус уиакара ицәгьам,
уи даеакалоуп ишахәацшуа. Азакәан иканатцашаз шәара
икашәцеит, уаха акгы!» – ихәейт. Халаижьарц, убри ала
абна халигарц ихәазар? Ауафы ишьра адаггы, икахцяхыоу
мачума? Уиакара хәрххо, ихазцаауа, хәгәхьаа зкыда.
Илахгәйдцаны иаахалгоит. Уажәы ауафы ишьра мариахейт.
Аха абнаггы ханбанзалоу?

Аиґацшра рцәуадафын. Ирласцәаны адәы иқәлейт ашара.
Даеа пытрак илашыцазар, даеа пытрак досу ихы дазынхон.
Икан лашара дукгы. Уи алашара зыцрыцзуаз иакәын цәым-
гшақә изхәацшуаз аишыцәа. Азы иамухуа уицәымыгхоит,

уґапшратцәкыагы иґахым азныказы, аха нас? Иара, азы иа-
газ дамызхызгы, деикәзырхаз игәахы изыпжәоит, ишьара
дыкәлаанза.

Иаапсазшәа, ицәыш-цәышза ажәван икыдхалаз аетцәа-
кәа, псшьара ицозшәа, ажәван рґагәытцарзуа рґеыртцәахуан.
Акраатцуан амґкәа еилабылны иґыцәеижыґеи аґапы аґхьа
еикәыз амца. Амза иакәшон. Аблакәа ґыгга, ашьақәа ина-
рхык, амраґашәарахыґә иаапшуан. «ґәшәиу-ґәшәиу!» – рым-
шын, ашьақәа еигәнырышны изырґыхоз акапқапкәа.

Дәагылан, агаґаґа даанапшит билал. Ажәван цызәзәааза
ицкьан. Ршәакыкәа рыварс, рґәышпкәа цыапханыла ицыр-
цыруа, аґапы аґышәґаґы иґәан аишьцәа.

Азәгы ґиґуам. Уаґа ажәак хәатәыс имам иара билалгы.
Шыжынатцы ддәықәлар, ашьа ахыґыртаґынза днеип уа-
ха. Ибзианы игәалашәоит, арахь данаауаз иґыза Мураґи
иареи ахыпхьаз. Уажәгы уаґа дыпхьап. «Рымариа шуоу-
лак – урылга» – Мураґ иажәакәа ааигәалашәеит уажәы
билал. «Урылга!» Ахәышґаара арцәара мариоуп, алґатцә
аґашыґроуп ицәґьоу акәымзар. Хәышґаарак еикәзырхаз,
уаґа ґаимґцазаргы, убриак изхоит. Зажәа еижьо уаам арґ.
Ирхәаз – хәоуп. Ашнынза дзыназандаз, мши-цхи еилых
ґамца, иарґа татак днылаианы, изхара дыцәарын. Ашґа
данынґалалак, хынґә дикәшап иан. Пыґтраамґак дынханы
даныхынхәлак, ус ґалґоит. Уажәаґара днымхацызт. Лара
леипш, иаргы илаґырз нхаґәґәалар ґалап уажәы. Хара
дгылан, игәыргьара нкыло, днеизыпшып иаб. Ажәакәак роуп
усгы еимырдо. «Уманшәалахама?» – днаиазґаап, шәарыца-
ра дыґаз цыушьап. Ицкәын даапышәырччан, ихы наирґцысыр,
уаґа иґахзам, нас, игәыргьара ихала иґеиґарц, дизыгәдуны
дизаґыа, абахчахы иґынеихоит. Абрахь данаауаз еипшґкәа,
деикәных иґеибиґеит. Иааимґатәны дныдгылар, бзиала хәа
леихәап Шьазина. Уиадагы, дазырхәыцны, лхы иґагаланы
илеихәакәаша рацәоуп. Дыпхәыс еилыххоуп. Еилылкаап
лашьцәа еикәзырхо абнаршәыреи аґапкәеи шракәым. Дры-
цны днеиааит, илґахызаргы. Рус далатәан дазызыршып. Ла-
ра лыпґґазаара зґаґәаз ауаґгы ихы-итцыхәа цкыа илаґап
уаґа. Абарткәа зегы леихәап. Ацәажәара илшар. Убасґак

даркареит, ашәақымца аилатцара атцкыс еицәаз «аибашь-ра». Блеихақәысрак игәы мытрысыр изхоит ашәақь иатцхо. Ари шақаамта!.. Шықәсык атцкыс еихаз иахатәи атцх!..

– Унаскъазгап, – ихәеит Тарсхан, Арутан җитүамызт.

– Егьюурым. Схала сцоит.

– Уаангыл. Апатхь бзиақәа рылцуеит ухәалон абарт аб тәыџақәа. Иумаз, ига уахьцо. Амса баауам, ицсуам, иугәаланаршәо рацәахап, – ахаңы аџныцқа хахә еиқәы-пцараҗы иавтаркыакъаз аб тәыџа дуқәа џба ааиган, Билал инаииркит Тарсхан.

Аџаџқәа кҗызәзәаан, азышытра тҗәыхаа ианарыцқьа, ашьтыбжыгьы иаҳа иртынч, зыхьтас ицқьаза илеиуан Табзала ақыта иагәылсуа Бзыц азиас.

1970

А Д Р А М А

ЕС-ИИУА ИРЫЦИУА

Q-хәҗаки ф-сахьаки змоу адрама.
Жәлар рхәамҗа амотивқәа рыла

Иалоу ауаа:

Саҗанеи Гәашьа

Нарт Сасрыкәа

Аинар-жьи

Ажәахәаф

Ацъныш җакәажә

Гәында-цшза

Ханиа – Аиргъаа ртыцха

Елдыз Шьаруан – Нартәа раншьа

Ажәеицшьаа ртыцха – Сасрыкәа ицхәыс

Ахәхәаф

Нарт Дыд

Нарт Сит

Нарт Сит-ица Уахсит

Нарт Башныхә

Нарт Кәын

Нарт Қьетуан

Ажәлар рыбжьы

АКТӘИ АХӘҒА

Актәи асахъа

Аңарда анаатлак, инахараны ашьха ҳаракзақәа ҳарғаңшуеит. Илбааны иааскьоит аиқәара аазхығло ахәаңақәа. Қәаң өнқәак аабоит, қытак ҳалаңшуеит. Нартаа рған өндые иххәа-еитдхәа игылоуп. Хахәтә гәарала икәыршоуп. Инаскьаганы, ихаракны, анаара иаласоушәа иағакатдоуп ахан хытдәцара. Асцена аганахъала даацәыртцуеит зықәрахъ инеихъоу, аңсуа мәтәала деилахәаны, алабашъа зку Ажәахәаф, илабашъа нарсны, хәыцрала, икказә итаңәу Нартаа рынхара дахәаңшуеит, иажәа дналагоит.

А ж ә а х ә а ф

Анкъа зны иқан уаа нырхақәак,
Урт ирышьтан Нартаа дукәа хәа.
Нартаа аңсаңән. Аңсны инхон,
Ңшралей сахъалей мыцхәы еиғәкаан,
Азә дубар, азә духаштуан,
Дара зегъы анкы илхылтцыз ракәын,
Рыжәахырқәа мыцхәы иңғәәән,
Улаңш рцәузарын, мыцхәы еиғәкаан.
Нартаа ықан, рхәоит, аишьцәа шәаык
Урт дрыман еихәшьа затәык.
Нартаа рынхара хахәла икәыршан,
Иахъагъы иәашьом, уамашәа ишан,
Урт ирыкәыршаз ахахә гәара,
Итығғәа-тығғәа ианын афыра.
Аиаша иашьтан Нартаа зегъы.
Дахьдырхәуан аңғәа, иахъиниалак,
Еигзара изыруамызт, дызустзаалак,
Нартаа уааышьас убас ирыман:
Аңғәа иғы урт цәгъан,
Абзиа иғы урт бзиан.
Аду дрықәшәар, урт дуун,

Ахәычы иниар, урт хәыцқәан.
Дасу ирнаало ажәа рҕан.
Рахәшья затә леицш акәын ишырбоз Нартқыт,
Дшырыхьчоз еицш рахәшья, ирыхьчон иарггы.
Нартқыти Гәындеи ирышьтаз рацәан,
Адоуцәеи аңьнышқәеи дара ираҕацәан.
Рыжәәа еибытанат, рымца лашон,
Рхыцша мацара аҕа дархәашон!

Нартәа рынхартә днықәыцш-аақәыцшны дцоит. А и н а р - ж ь и и
С а ҕ а н е и Г ә а ш ь е и еицны иааиуеит. Нартәа ран, зәҕахәатәы кало,
амчра зеггы зымпыцдаку ацқәыс, гәыцха хьантак лымоуп. Аинар-жьи
дихәо ақынза лхы лалыркәуеит. Атла амцан иаатгылоит.

А и н а р - ж ь и (*длымҕаныхәошәоуп ишихәо*). Ахьышьар-
гәыцә Саҕанеи Гәашья, дунеи лашара зыхьз-зыцша ахыцәа-
хьоу Нартәа дукәа ран, бара бымаза атәахышья идыруеит
Аинар-жьи. Бара бгәы рмацны банцәажәа, ргәахы тзызаап
ашьха цаҕьяқәеи амшын цаулеи. Бара адунеи икәу ахәса-
кәа зеггы реиха бгәырҕалартә быкоуп. Акыр баргәамтцзар,
Аинар-жьи имахәҕеи ихшыә хәычи дреигзом, ижьяхәа ма-
зеиуп, ицсынгыри еикәхапс игылоуп, иаҕа шыашәы рымца
аҕыдыдуеит. Ибтаххазеи, бызсыцхьазеи?

С а ҕ а н е и Г ә а ш ь а (*илхәо азәыр иаҳарымашь хәа
днаҕшы-ааҕшуеит. Имазаны, аха мчылаггы ишидылҕо уды-
рыртә илхәоит*). Сгәы тынчым, ақәыҕа ду, Аинар-жьи, сгәы
тынчым! (*Иаҳа лыбжьи рхәыцны.*) Цхызла убас избеит, абарт
ахра дукәа еилаҳаны, ихәашхәаша исықәхауазшәа. О, мап,
сыцкәынцәа мчымхарак иакәшәар хәа сшәом. Урт цырхага
роуам, схәатәы иахымцо, сыбла рыхнатцы. Хьызрацара амәа
ианыкәлоз, адоуха рзыкастеит. Уи иахьчоит.

А и н а р - ж ь и. Иаҳа-иаҳа избахә ҕәҕәаны иго далагеит
Нарцъхьоу...

С а ҕ а н е и Г ә а ш ь а. Уи аңьныш дзышьтоу сара амчра
сымпыцхроуп! Мап! Адунеи еикәыбгап акәымзар, дкалом
даҕа уафцсык, сара сажәа аткыс зажәа иапхылнадо!
(*Лыбжьи нкаҳаны.*) Рыхынхәра сахыццакуеит сыцкәынцәа,
арахь иаархәаггы сшәоит, ишцарасхәо...

А и н а р - ж ь и. Хьызрацара ицаны, макъаназы хьзыда-
цшада ихнымхэыц. О, изакә насыцзуеи иамоу Нарткыт, убарт
реипцш атцеицәа ахьызгызлаз!

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Нашанала издыруеит, хьызрацара
иахьцаз, хьыз ду рыманы ишыхынхәуа, аха сара...

А и н а р - ж ь и. Аиааира ганы быцкәынцәа рыхынхәра
аткыс еихау гәазырхага абакоу? Нартәа дукәа хьыз рыманы
ихынхәуеит, Аинар-жыггы ишихәтоу дырцылап. Цшында-
жәи зеижә җы ирыкәнагахаша аееимаакәа сырмазеируп.
Ацыр җеимаакәа рыла рычекәа ршьапкәа учацарггы, ныкәа-
рак азыхәан ада уаха ирызхом. Афрангь асакәа ахәыц еишыр-
цәо идуркырггы, рыбжафык расакәа, иахьеибашьуа, раҗацәа
ирылапцтәцәаны, иҗапха-җаччо иаагәрлоит. Аха Нартәа
дукәа дрымоуп Аинар-жыи! Аекәа аееимаакәа рытыкькьа-
лааит Нарткыт аҗацәа цхатцаны иахьнарцо, расакәа цагәлааит,
ипцтәцәалааит адоуцәеи ацънышкәеи рыхкәа ахьхырссо,
имазеиуп ажьахәа, имазеиуп сыцсынгыри, уи азыхәан акәзар
сылабара зыбтахыз, ахьышьаргәытца, Сатанеи Гәашья?..

С а т а н е и Г ә а ш ь а. О, мап. Даҗеакуп, зынзаск даҗеакуп
сызмыртынчуа...

А и н а р - ж ь и *(лажәа алгаха лымтакәа, иаалыркьаны)*.
Сишы! Ашьхакәа ирнышәуеит аҗышьтыбжькәа. Сара зшьапы
счапаз аекәа рышьтыбжь харантәггы издыруеит. Ихынхәны
иаауеит быцкәынцәа, Сатанеи Гәашья! Рашәа! Бзырфы! Иааф-
уеит, Нартәа рашәа аафәуеит! Ахапа зхәо Қьетуан иоуп.

С а т а н е и Г ә а ш ь а *(дуалуашоит, лгәыйха иаха-иаха
иазхәуеит)*. Ишцакастцари, сыцкәынцәа ирасхәарызеи, ажәа
кәыҗакәак насабжьга, Аинар-жыи. Дара ахьынзакамыз диит,
изхаит сыцкәын аитцбы Сасрыкәа. Шыкәса шәкы зхытцуа,
хаб ахымхәа дшихымшаз аадыруеит, иаб дызустада хәа
исазтцаар, атакс ирыстарызеи?

А и н а р - ж ь и. Ихьаагатәым хьаас ишьтыбхуеит, ахьы-
шьаргәытца. Бара ибхәо икабцо брыкәитуп. Дарбан уафпсу
бара лахь быцара зылшо! Дгьыл аҗггы жәван аҗггы бара, ан
боуп икоу.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Иаазкәылаз сыххәыцра ускак
иргәамцхозшәа збо салагеит сыцкәынцәа. Сшәоит, рыхшыф
аткыс рымч аиааир хәа.

А и н а р - ж ь и. Абар, иааигәахоит даргы. Игоит игәышь-
тыхгоу, аиааира иатәу Нартаа дукәа рашәа! (*Сатәнеи
Гәашьа лгәы икычырц.*) Сара ирасхәап рашьа еитцбы иху-
итцыхәоу. Ирасхәап уи иишьа уафцсы иишьа ишеипшымыз,
уи изхашьа уафцсы изхашьа ишеипшымыз.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Уласы, Аинар-жьи! Сычкәынцәа
еыжәтцны, рыцсы ааитаркаанза, арахь дааумышьтын Сас-
рыкәа. Иазыкастцап, нас дыдхарбап. Дара ахьынзакамьз ир-
зыссыз рыматәакәа сырмазеип. (*Аган фны дныфналоит.*)

А и н а р - ж ь и. Дабацейшь Сасрыкәа? (*Илахь инапы
апыракуа дыңшуеит.*) Абан адәышкәағьаз атыхәан дахьы-
хәмаруа. (*Дцоит.*)

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә (*Нартаа рхыңша дыңхәцаны
даанацоит. Лытәгәыбжьара ибжьхәаны, арбагь сахьа атә-
ны, алаба дакәтәоуп. Аматаңшь камчыс илкуп. Лхы лшьапы
умбо, матәеикәәйәала деилахәоуп*). Хәршьит! Хәршьит!
Хандыр-цәеит! Интәаша, здаракәац ыкәзамкәа икәзааша
Нартаа! Ацънышкәа хәкәзамкәа хәршьит, хандырцәеит!
Ашьазагәаза фыы сыхлахатц аргъежьюеит. Деикәыбгароуп
шәара шәзыхшаз ацхәыс! (*Инахаракны дыңшуеит. Аар-
ла иаафуа Нартаа рашәахәабжь лахауеит.*) Сычкәынцәа
ныртәаны, игәырғыатцәа, ашәа хәо иаауеит. (*Днатәоит,
дхәыцуеит.*) Ишцәкастцари? Рдаракәац ыкәзамкәа иннар-
цәартә ирытцазгаларызеи? (*Лтәцкәымкәа рыла лхы дасуеит.*)
Уалга, уалга, цъара акы зба! Ахаа! Итәшәеит, схы итәшәеит!
(*Дфәйкәоит*). Ацънышкәа хәкәымзар, адоуцәа бзамыкәкәа,
адунеихаангыи рхы итамшәашаз бзиаи схы итәшәеит! Ауа-
фы ипсы ахьтоу удыруазароуп уаниааиуа. Амч рызтәзеи
Нартаа? Ацънышкәеи адоуцәеи хәрмыхәо икәзтәзеи?
Аидгылара! Напык иамоу анацәкыаракәа шеиламтәара
еилатәаны ианейдгыла, рымч иааишьа змам тәцкәымхеит. Ус
анакәха, анацәкыаракәа еиламло икәтатәоуп. Икыацтахароуп
сызкәыңшуа шәаштә! Дида! Дида! Иаауеит, иаауеит! Саар-
пыхьашәар, амца сыхәатцаны скапшьза сырзуеит. Упры,
уеиха, шьашәы рарбагь! (*Леылцәахуеит. Ашәахәабжь иаха-
иаха иааигәахоит, ркамчышьтыбжькәа дыдрайцас ирго иааф-
уеит Нартаа.*)

Г а ы н д а - ц ш з а (*ахан хьыцэцара дылбаакъаны дааиуеит. Зтэымтэ итагылоу цхэызбоуп.*) Сашьцэа дукэа, сашьцэа хазынакэа, шэахэшьа дшэыкэыхшоуп, шэеибганы шэыхынхэыма?!

Н а р т Д ы д. Хьзи-цшеи хаманы ххынхэит, гэыс ихэзтоу, блас иаххоу, хэахэшьа цшза! Бара бышцакоу, азэыр биргэамтма, бааигэара хэахынзакамыз?

Г а ы н д а - ц ш з а. Шэхатакэа сааигэара шэыкамзарггы, шэыцша сахьчон, сашьцэа дукэа. Азэык-фыцъак мфэахытцкэеит сымтадырсырц, аха сфыза Ханиеи сареи алаба иахаргеит урт.

Н а р т С и т. Шака бзыфо ашэарах рбафлаша бзаагеит, Гэында. Аибашьрахьтэ ххынхэны хшаауаз иаахамфатэны хнымфэахытцит шэарыцараггы. Дабакоу хан, ахышьаргэытца Сағанеи Гэашьа ?

С а т а н е и Г а а ш ь а (*аган фны акнытэ фылтүеит*). Уажэытцэка, нанраа, уажэытцэка! (*Аматэакэа еидыхэхаала икны даадэылтүеит.*) Сыцкэынцэа, шэан дшэыкэыхшоуп! Нашанала издырхьан шэахыкэз хьыз ганы шэшыхынхэуаз, шэаанзаггы шэфырхатцара азбахэ аафхьан Нарткыт. Шэызеггы акэымжэкеи акабакеи шэзылсит шэан.

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т (*мацк инамыцхэны дьгехэацаома ухэартэ*). Ацнышкэа иахшыуаз хшыт, иаанхаз, Нарткыт ршыапы аладмыргыло, икэахцеит, ахышьаргэытца хан.

С а т а н е и Г а а ш ь а. Атырас егъа иурхырггы, хэыцык иадамхарггы адггылафы адац анынха, еицах итэырцсаны ифэагылоит. Убри иафызоп ацнышкэаггы. Урт еицах реи-быртэит, сыцкэынцэа. Шэыказароп еснагь рабашьразы шэыхианы. Шэасакаа рыбжаранза рытракэа иртыхны шэныкэалароп, шэара шэеицш аехэшьа дызмоу.

Н а р т К а ы н. Гэытцхас ихэмаз хэахэшьа затэи барей шэакэын, хан. Уажэшьта шэартггы цырхага шэымамкэа, ачцацшь шэфыкэыхх шэанахпыла, хартггы хьызганы ханыхынхэ, убас еицш фара-жэрак хэа тахцароп, Нартэа рчараушьа хэа адунеи ыканатц ирхэалартэ!

С а т а н е и Г а а ш ь а. Уажэ ааигэа шэахэшьа Гэында-цшза дигарц, мфэасфык дымфэахытцит, аха лфэатахьа шэымдыруеи, исиааиуа ичыдахаз азэггы сиццом лхэахьеит...

Г а ы н д а - ц ш з а. Ихы имагәхьха дцеит уи ашта дынтыцны!

Н а р т К ь е т у а н. Амѡахытцратѡѡагы злеигәагызеи! Сишьталоит. Амра аташәара иңсы ацтасыршәап. (*Икама дахоит.*)

Н а р т Б а ш н ы х ә. Уеаанкыл! Икаҳаз уихымыччан. (*Г а ы н д а лахь.*) Хәхәшья, абри ахатартә иҫоуп абаѡлаша, аа, быст. (*Илитҫоит.*) Бхан хьытәцарахь бынхал.

Г а ы н д а дцоит. Саҫанеи Гәашья лычкәынцәа ирызлырхиахьаз аласа маҫәакәа рыдылшәалоит. Дреигәырҫоит. Ашта антытҫагы дыпшуеит, Сасрыкәа дахьыкоу, дызҫу лбарц.

Н а р т Д ы д. Псышьацәгья лахтарц хашлышьтаз, шьашәы рарбагь днакәтәан, амаҫаҫшь ҫамчыс икны, дхәцәцеит аҫь-нышкәа ран, аҫакәажә хәыртлагь!

Саҫанеи Гәашья. Шәыжәѡа еибытанатц, шәан лхәатәы хашәцонатц, шәарт азәгы дзышәиааиуам, шәахәшья-затәгы дшәартам. Ашәа шәхәа, шәкәаша, хьызла ихынхәыз сычкәынцәа! (*Абарт ажәакәа лхәоит лара аныс мацара акәымкәа, хадас дышрымоугьы лныңшуа.*)

Са с р ы к ә а (*дыфны дааиуеит. Арҫыс ҫәрышкәак иоуп. Имаха-шьаха еилакацаза дыкоуп. ҫитүеит. Хаҫа назак имч илалахьеит*). Сан, сеы абакоу? Уажәшья сеыжәларц стәхуп!

Н а р т С и т. Хаи, шәанаҫьалбеит, дызустәда, хара дах-зымдырзо, сан хәа, хан илацәажәо?

Нартәа неихәаҫшы-ааихәаҫшуеит. Рызегьы иааиз арҫыс дҫьаршьоит. ҫылак днанагазшәоуп ишихәаҫшуа.

Н а р т К ә ы н. Дад, уара уабатәиу, уабаанагеи?

Са с р ы к ә а. Хаи, ишәхәашьоузеи, Нартәа дуқәа, шәашьейтҫы уабатәиу хәа шәышҫаиазтәауеи? Хан ишәал-хәахьаз ҫыышьон сызбахә.

Н а р т Д ы д. Уагьхәыцны, аехырцәажәарагы уланы, изакәызеи ихәухәо? Аешья дхамазар хара ихамдыруеи... ихәы аахьеит хара хашьейтҫы!

Саҫанеи Гәашья ажәакәак лхәарц ләыназылкуеит, аха Сасры-
кәа ахәаха литом.

С а с р ы ꞑ ә а. Баанѣас, сан. Ухашьоуп рхэартә еиꞑш
хатцара хәа акгыы ꞑасымтцац. Ибзиоуп, Нартаа дукәа, сыꞑш-
ра ссахъала сышәзымдыруазар, ма абри алагыы сышца-
шәзымдырри. (Дыѣны дцоит.)

Иќаитцозеи, дабацоишь хәа ихәаꞑшуеит. Ран иќалцара дақәшәом.

Н а р т С и т (Сасрыќәа дахьцаз дыꞑшуа). Хәеќәа ахьѣахәаз
днарыдыххылеит.

Н а р т Д ы д. Рцыхәақәа иртларц дцеит, хымцада.

Зегыы чцоит. Ран илцәымығхоит.

Н а р т Қ ь е т у а н. Баша хаччоит. Шәыꞑшы, шәыꞑшы
иќаитцо! Ампыл еиꞑш хәеќәа шытыхны, акакала иршәуеит.
Аѣны иахырууааны ишьтуеит.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Алалабатә аабоит, шәанаѣьалбеит!
Нартаа цәгыарак хꞑеиꞑшуп. Хәеќәа ыршәны, цәќа икахаанза
дрымтцасны икуеит.

Н а р т Д ы д. Хабла иабо бзиарак иазхәам.

Дхынхәны дааиуеит С а с р ы ꞑ ә а. Ирхәара рѣамшәо еилагылоуп
аишьцәа.

Н а р т С и т. Нартаа дукәа, ишәыхъзеи, шәгылоуп
шәеитцагәгәа? Хара хәеќәа рхала мацарагыы иахыꞑон аѣны,
митәык ꞑаимтцеит!

Н а р т К ә ы н (Сасрыќәа иахь). Хәиуанжәқәак шытыхны
иуршәзар, фырхатцарак ꞑаутцаз ꞑьумшьан. Уиала ухашьоуп
хәа уахзыꞑхъазом.

Нартаа икәшаны Сасрыќәа ихәаꞑшуеит. Асцена аганаѣы даацәыртцуеит
А ж ә а х ә а ѣ.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Уѣы убарц утахын, Сасрыќәа. Уара
уаниуаз арашь маркаца уцины иќоуп, ауаа дәықәыстцеит,
икәадырны иузааргоит уажәытцәќьа.

А и н а р - ж ь и (бжыаќазара ажәала). Иахагыы шәыхъз
тызгаша, иахагыы аиааирақәа шәзыргалаша аешья дшәоуит.
Уи иишьа уаѣꞑсы иишьа еиꞑшымызт. Дины данынкашәа,
напык нарқзаны дазкуамызт. Аꝼырғы еиꝼш, ицәа-ижыы
ќаꝼшыын. Амца атқыс имаха-шьаха мцан. Иќырќы дырхәхә-

арц агәыпхәы аниҗарклак ахәсақәа, «Хаблит, хаблит!» – хәа, арцәаахәа ихәхәаны, идәылҕьон. Иара дтәыуомызт-дыхь-уамызт. Ақы дазыпшызшәа дкаршәын. Абас, асаби даниз ауха, агәыла хәсақәа еилагьежьюа иангылаз, агәылара җанкгыы җтыск ариит. Уи аҗтысгыы җтыс еипшымызт. Ирыхьҗеит, ираазеит уи аҗтыс.

Н а р т Д ы д (*иахауа агәра игоу-имгоу узеилмыргартә*). Напы дазымкуазтҕыы, дани дызлаштышәхзеи, дызлашәкәа-бази?

А и н а р - ж ь и. Арытәа дыбжьякны дыштысхит. Ажыра-җы дызган, аҗеахәа аҗыр аилашра иахьяҗыз дналасыр-шәит. Азыркәанда дзаазшәа, днахәы-аахәуа аихаршы дзаа-ршәылан аҗены хәлаанза. Җырла дсызрыжәит. Арытәа дыбжьякны данаатысх: «Сан, амла, амла!» – ихәеит. Аихатәы җьам аақәпааны, аихартәа инатцысшыын, иркас-ҕасо, апшқа иқышә инадыскылеит. Дымлаҕы-млацәо, аҕәыркь-ҕәыркь-хәа аихартәа нылбааидеит.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Ажыраҗынтә дызрыжәны данаар-гацәҕья: «Сан, сабабырио, сгара збазомеи?» – ихәеит. Уара уиаанзагыы угара ҕахцахьан, уажәытцәҕья иааргоит, схәан, Аинар-жьи иҕаитцахьаз, аихатә гара ааргарц ауаа сышьтит. Агара азәгыы изышьтымхит.

А и н а р - ж ь и. Убасҕан асаби ус җааитит: «Сан быркәатц урт! Ирылшом, ирымабкузеи, сара сцоит, агара сара иааз-гоит. Адәы снықәлар, хәычыкгыы сшыапы ааитцысхып!» Агара ааганы, афырхәа дахьынцашалан, ашышьыхәа днан-иалеит. (*Дахьехәаны.*) Нартаа дуқәа шәжьи убасеипш иҕаз агара ҕаитцеит, шәашья данынаниала, иара ахала атцысра иналагеит.

С а с р ы ҕ ә а. Сан, уажәгыы изаарымгацзеи сеы?

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Уажәытцәҕья, нан, уажәытцәҕья иааргоит.

А х ә х ә а џ (*дыфны, иҗси-иҗси еихьымзо дааиуеит*). Ахы-шьаргәытца Сатанеи Гәашья, инабышьтыз ахатца, Сасыркәа иҗеы амҗынҕа дықәнамыжьеит. Аҕәараҕ ахасыршәуеит хәа даналага, итыгьны ихы җыххаа иханатцеит! Иннартцәоит, амҗын инеиз зегь шыны иканажьюеит!

Са та не и Г а а ш ь а (дшаамбазац ала деилашэоит, лыбжьы тылцоит). Хаит, алазахша! Иацы ииз аетцыс агэра изахамтцо дыказар, икэнагатцэка ихыт.

А х э х э а ѿ. Уара акэараг узахамтцазар, сара искуеит хэа ифэинеихеит даеазэы. Ааигэара даннеи апынтца убас фақык кылкыо иалагеит, амца рхэы еипшыи. Иахынаицрасыз, деигрыблаа, драцэазу, дуафэизу узымдыруа дныкэнатцеит. (Дцоит.)

Са та не и Г а а ш ь а (ишылхэац еипш, иара убасцэка дгэааны). Афукаражэ! Ацэартэа далхызма, афэы апынтца икылкыоз афақыца шынеигэыдсылаз еипш дышцеилахаи!

Са с р ы к э а (иан лгэы жьжэауа). Ибуазеи, сан, бгэы пыжэжэо сёы ахыыкоу сара сзымнеиуа сыкоума схалагыы сцап... (Азэыр дсыццома хэа иашыцэа дрылацшуеит. Урт азэгыы игэхэаа икзом.)

Са та не и Г а а ш ь а . Хаи, нан, ухала ушцацои? (Иашыцэа азэгыы ицныкэара шыртахым лбоит.) Ианақәуких, уан дукәыхшоуп, уёы агэра унапы лтарцаны уца. Уёы ада ёы шухэартам зегыы ирдырп, убжыы нақәургар, икыыркыыруа иааупылоит.

Сасыкэа иашыцэа еица днарылацш-аарылацшуеит азэыр дсыц-царымашь хэа. Урт азэгыы дахыгылоу дцысзом. Ихала дцоит. Аишыцэа ахаадахыы ифхаланы, Сасыкэа изыцшуеит.

А ж э а х э а ѿ (уаанза икалоз иаргыы дахэацшуа дгылан. Иеыртынч, илабашьа иеанцаны, иажэа инацийцоит)

Дақәтэеит арашь, дақәтэеит Бзоу.

Иаразнак акэхеит, ахышь еипш иприт.

Ахышь еипш иприт, аха адэы икэымлеит.

Уи прит цэфанцэыка, ишиашаз ажэфан ахь,

Уи иацахын Сасыкэа ажэфан даннакьарц,

Аха ажэфанафэы ишиашаз ианнеи,

Сасыкэа даахэын аёы амгэа дыталеит,

Ускан иацаххеит адгыл даннакьарц,

Аха Сасыкэа даахэын аёы абга дыкәтэеит.

Уафы изымбжыоз, имцабзыз арашь.

Иашыцэа ишырбоз ибжыаны дақәтэеит Сасыкэа.

Н а р т Д ы д (ахәы днықәгылан, изара тқәыцәаа икны,
ибла иабо агәра изымго ғитүеит). Уаа, хан, бабақоу? Хан,
бааскәеишь араанза!

Н а р т С и т

Хабла иабо дызустада,

Бажәа ҳазықшуп.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Нартаа хтәык шилоу уажәшьта агәра
аагоит, аха Аинар-жьи иихәаз ҳазхом.

Н а р т С и т. Дабаанагеи?

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т

Хаб, атаҳмада, ачымазаф, алашә,

Шәышықәса раахыс аеҳәа иеҳәатәоу,

Ари дшихылымтыз ҳамфашьо иаадыруеит.

Н а р т К ә ы н . Ари еипш ахьбаххәо гәыбған ҳабымтан,
хан, аха ҳарғыы уажәшьта ҳсабицәам, аиаша аадыруазарц
хтахуп.

Н а р т Қ ь е т у а н . Дызхылтда, дзыжәлада ҳабла иабо
арпыс? Ацақьа далхны дшәаазазарғыы, жәлак дахылымтыкәа
дқаларым!

Н а р т Б а ш н ы х ә. Аин ианахшо илашәуп аласба. Нас,
ишнеиуа, аблақәа хтуеит. Абыржәада, дгьыл ҳақәнагалазар,
гәрамгартас бқаҳамтцац, хан, аха ҳарғыы уажәшьта...

С а т а н е и Г ә а ш ь а

Шәан лзыхәан шәгәы еиғамсын,

Хьзи-цшеи згым сықкәынцәа.

Шәара ихыымзгышәшьаша ешьа дшәымам,

Бзоу зыбжьаз арпыс шәара дшәашьахататәқьоуп.

Уи Нартаа дшәеиғымхозар дшәеицәахараны дықам,

Шәыжәфа еибышәтар, иаҳағыы шәығәғәахап.

Аңьнышқәеи адоуқәеи рфаархар, аиааирақәа жәгап.

Н а р т Д ы д. Хнашәышьт афныка.

Рган фны иныфналоит. Ианааитцәкьаз агәыргьареи агәышьтыхреи
ирымаз хәашьрак налалеит. Аишәа рымтдалыргылоит Сағанеи Гәашья.

Рхәы ықәлыргылоит. Аштафы имацара дгыланы дыцшуеит Сасрықәа.

А ж ә а х ә а ғ

Нартаа рыѡнқәа мыцхәы идуун,
Хахә еикәтала урт катан,
Рыкрыфарта еитцхәа игылан,
Рыѡцара акәзар, итегь еихан,
Рхацшыа ду Ѡзамакьат ахьзын.
Нартаа зыкәтәоз рымзк рыман,
Уи рыѡны ахышәара-цышәара иахьзон.
Иреигьу аиха иара алхын.
Еихабы-еитцбыла еиватәа икәтәон.
Уааи хәа иарымхәеит Сасрыкәа,
Аштаҕы даанрыжыит ихала.

Н а р т Д ы д. Хан, хахәшыа лыбла хтамцшуа, ачеицыка
напы ахаркуам.

С а т а н е и Г ә а ш ь а . Уажәытәкәа слыцхьоит Гәында-
цшза.

Н а р т С и т. Мап, баанҕас. Башныхә, уара уҳаитцбуп,
унеины ихазлахәа, ахан дылбааны хара хҕынза дааиааит
хахәшыа.

С а т а н е и Г ә а ш ь а . Иаузеи Башныхә дшәеитцыбны.
Абан дахьгылоу исыхшаз ишәеитцбу. *(Сасрыкәа лнапы
наикәылкуеит.)*

Н а р т С и т *(иан илхәаз имаҳазазшәа)*. Уара уҳаитцбуп
аирак, Башныхә, ахан унхаланы, хахәшыа дылбаарц хазлахәа.
Уи схәеит хәа, абар лара дахьаауа.

Амардуан дылбааны дааиуеит Г ә ы н д а - ц ш з а.

Н а р т Д ы д. Аиргьаа ртыцха Ханиаггы длыцуп.

Иааиуеит Г ә ы н д е и Х а н и е и. Гәында абжәацны аткыс уажәы иаҳа
еицәаны, лхы дацкламцшыкәа деилахәоуп. Лымаҕақәа ажә-мыжәуп.

Лхахәггы цқа ихәам.

Г ә ы н д а - ц ш з а. Шәахәшыа дшәыкәыхшоуп, сашьцәа
дукәа, ачаҕа шәнапы ашәыркы.

С а т а н е и Г ә а ш ь а . Хахәшыа лыбла хтамцшыкәа
ачаҕа хнапы ахаркуам, рхәан, ибзыцшын, нан.

А и р г ь а а р т ы ц х а Х а н и а. Еснагь хьзи-пшеи
шәыманы шәхынхәлааит, Нартаа дукәа!

Н а р т Д ы д. Ҳаҳәшья леиңш иаабо Аиргьяа дукәа ртыңха Ханиа, бзиала баабейт!

Аишьцәа акрыфара иалагом. Гәында-ңшза илыхәаңшуейт. Лааишьей леилахәашьей ргәамңхейт.

Н а р т К ә ы н. Ҳаҳәшья, беилахәашья цкья иахгәаңхом. Пәсеиңш пату хакәбымңазои башьцәа? Бгәы нзырхаша кыр қахңама? Ибыхъзеи, бхы ацклаңшра бақәымңызааит?

Н а р т Қ ь е т у а н. Быңшзара хыбшьяар, быхъз-быңша ланарқәыр қалойт, хәхәшья.

Г ә ы н д а - ң ш з а. Шәара шәкынтә гәеизҳарада, гәала сымазам, сызкәыхшоу сашьцәа. Ииашоуп, схы ацклаңшра сақәыңтит. Изыхқьоггы шәара мыцхәы бзиа шәахъызбо ауп. Сызлақамггы инаңцаны, сыхъз ахара инафит... Ахъз мыцхәггы шәартоуп, шәахәшья дшәыкәыхшоуп.

А и р г ь а а р т ы ң х а Х а н и а. Гәында-ңшза дымңарсны дигарц, шәара шәанықамыз имфәхыңыз, дгьыл харазакахътә иааз уафын. Хара хтәыла афынза инафхейт Гәында лыңшзара азбахә, ихәейт.

Н а р т Д ы д. Уи еихау гәадурас иқоузеи башьцәа хзыхәан. Быхъз ахыңәааит адунеи зеггы.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Харггы хбылаехәалап.

Г ә ы н д а - ң ш з а. Устәқьа сызбахә гар, сшәойт, сашьцәа, шәағәцәа рхыңхьазара иаңлар хәа.

Х а н и а. Аилаңь иалатцаны, Гәында-ңшза амаңәаз зылфәрцазеи ахәса гьангыашқәа? Дганы аңеңь дызтарыжьзеи, сфыза гәакья? Шынеибаку зеггы зыхқьо лыңшзароуп. Алхәыз чкәын, ашәарыцаф, иахәшьей иарей, насыңла, дрымбазтггы, атыша дынңаңсы дцон Гәында. *(Гәында даалгәыңғалыхәхәойт.)*

С а ғ а н е и Г ә а ш ь а. Алхәыз чкәын махәыс дысгәаңхейт. Дахъыжәбо пату иқәышәңцала. *(Лычқәынңәа днарфәаңшуейт исхәаз азәыр иамашәкуама хәа аанаго. Аишьцәа фымң иақәшахатңхойт илхәаз.)*

А и н а р - ж ь и. Гәында-ңшза адау диңәышәыхъча! Адау дигарц длышьтоуп. Шақантә иеазикхъоузеи. Ахәқәа лыжәиңтон. *(Дцойт.)*

Г ә ы н д а - ң ш з а *(иламхәхәойт)*. Убарт ахәқәа дырфәгылейт Алхәыз чкәын.

А и р г ь а а р т ы ц х а Х а н и а. Гəында илдыруеит убарткəа лыцшзара ишахкьо! Уи дызбаз, ицсы налылахоит. Лыдлапса адəы сыкəзар аткыс, лшыапафы ма сыцсып, ихəоит.

Г ə ы н д а - ц ш з а. Ускак сыбмырехəан, сфыза гəакьа. Бара ибышьтоу ачкəынцəа мачушəа, цшра-сахьала саткыс беицəоушəа. Дызустада Хəаша Бырзыкь ихы зыхтнитцаз? Аиргьаа ртыцха Ханиа-цшза лакəзами?

Н а р т Б а ш н ы х ə. Ахы! Афырпын зызбаз, ашəахəа-ра апыцтаз, хашьа Нарт Кьетуан, ицəырга Нартəа хашəа. Ашхакəа ирныфəаит, ажəлар ирахəаит, аиааира хаманы хшыхынхəыз!

Н а р т С и т. Хагəцəа азəыр дынханы дыкəзар, хашəахəа-ра гəыцжəагахааит иара изыхəан, хара хазцəымгү, рыфны амьткəма дəылфəаит. Хахəшьа затфы итгегы лыблакəа лхаччалааит!

С а т а н е и Г ə а ш ь а (*афнашəафы дниины игылоу Сас-рыкəа иахь*). Ашəа рыцхəа уашьцəа, урыцгəыргьа, настха умгылан, уан дукəыхшоуп, Сасрыкəа.

Ашəа рхəоит, аиааира иргаз еигəыргьоит. Рахəшьа илыкəшаны икəа-шоит. Реиха ргəыргьара халаны ианыкəоу аамтəзы, дкьыпаха, деихьжə-еикəыжə, дышзахəо дыфны дааиуеит А х ə х ə а ф.

А х ə х ə а ф. Иаа-ууи! Иаа-ууи! Шəабакоу, Нартəа?! Шəабакоу? (Аштə даакəыххуеит. Иблакəа амца рхыланы дыкоуп.) Адауцəа, адауцəа хакəлеит! Гəында-цшза дышəтцəахы, Гəында-цшза! Адау дхытцны ддəыкəлеит дымтца-ирсырц. Цфə рымам ифызцəа. Иршьуа ршьуеит, иаанхо ахцаны икарцоит. Зцə зтəым ахəсакəтцфьа иреигзом. Асакəа ргырхəаны икарыжьуеит. Ргəы дырхаауеит хасабицəа ржьала! Нарцьхьоу, уафцсы дызмышəо Нарцьхьоу иоуп!

С а т а н е и Г ə а ш ь а. Сычкəынцəа, шəгыл! (*Уажəраанза илызцəыртцлоз акəымшəышəра, анра-аңара иацу агəыпшқара, зегы лхаштны, хəаа змам амчра зымпыңаку цхəысны лыгəцəырылгоит.*) Рытракəа иртышəх шəасақəа! Дгьыли-жəфани ахьеимадоу иазəу сара, сажəа шəазызырфы! Уажəа-кəын ацьнышқəа шəыриааины шəаныхынхəыз. Лгəазхара шəлымбацызт шəан. Еитəх шəасақəа рытра итышəхыр акə-хеит. Шəарт шəеипш аехəшьа дызмоу, иаса

абжаранза атра итыхны адэы дықэзароуп. Еикәшәырха
Нартқыт! Дшәыхьча шәахәшьазатә Гәында-ңшза! Дабакоу
Аинар-жьи?

А х ә х ә а ө. Санааиуаз дызбон, аеқәа ршьапқәа рычаңара
дафын. Уи ирмазеихьейт шәасақәа.

Н а р т Д ы д. Хәхәшьа, бфызагы баргы ахан ахь шәынхал.
Шәыказ шәгы тынчны. Акы шәацәымшәан. Ахы, шәца.

Г ә ы н д а - ң ш з а. Хьызла-ңшала шәхынхәаит, сашьцәа
дукәа! Баала, Ханиа.

А и р г ь а а р т ы ң х а Х а н и а. Хьызла шәхынхәаит!

Г ә ы н д е и Х а н и е и ц о и т. Урт дрыцны, ахан абарцахь дхала-
ны, лычкәынцәа-гәазырхагакәа дырзыңшуейт Сағаней Гәашьагы.
Нартәа ркамчкәа ркьоит. Расакәа рытракәа иахьтарцо-иахьтырхуа
ашьтыбжькәа гоит. Рфынархоит.

С а с р ы к ә а (*дыңшын, уаала хәа сархәоит хәа*). Сашьцәа,
уаала хәа зсашәымхәозей? Шәсырңхашьар хәа шәшәома?
Шәара шәейңш ахатарақәа касымцацаргы...

Н а р т Д ы д (*даатгылоит, иахаз ңыашьашәа даахьаңш-
уейт, таамбашакә икьышә дныкәйаны*). Ишңоухәей уара?
Даеазнык ихәейш уажәраанза иухәаз?

Н а р т С и т. Сашьцәа, ихәейт! Хә-хә-хә! Сашьцәа! Иабакоу
уара уашьцәа? Ишсоухәара, уашьцәа хәа азәыр дубома
арака? (*Дыччоит.*)

Н а р т С и т - и ң а У а х с и т. Иумахара икоузей?
(*Иааигәара днени, блала деимданы дихәаңшуа.*) Уабатәида
уара, узустада, узырга-зырго ихашьтоу?

Н а р т К ә ы н. Хәра, аишьцәа ара икоу хәкоуп, иаанхаз
Нартқыт атыхәан иахзыңшуп. Уаха даеа ешьак дхамоуп хәа
хаздыруам.

Н а р т Д ы д. Уахпырт, уара анашңа!

Н а р т С и т - и ң а У а х с и т. Нартәа дукәа иратәоума,
анашңа дрыцны хьызрацара амәа ақәлара?

Н а р т Б а ш н ы х ә (*егьырт Нартәа рылымкаа, иаха С а с -
р ы к ә а дидгылоит*). Амәа шәартә хәңхәа ишьтоуп, сашьцәа,
даагап Сасрыкәагы. Уигы ңынышк, ма даук ихы нхисаргы
шәыздыруам. Хәра дхашьоуп, хан длыхшеит.

Н а р т Д ы д. Иухәо җасшыит, аҗәыга Башныхә. Ари
дызхылтцыз җаб иакәзам. Унатцаа-аатцаакәеишь, дызхылтцыз
хәа ирхәакәо уахап. Аңхьарца ианырцахьеит.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Ииашоуп, җаб иакәзам дызхылтцыз.
Иаб Зыртыжә иоуп, аха зыгра дытшаз хан лакәзами?

Н а р т К ә ы н. Дцаны дицхьчалааит иаб Зыртыжә!
Дихылаҗшлааит, ахырцәы дицәашьыр җалоит. *(Дыччоит).*

Н а р т С и т. Аәны дыҗаз, хәасабаакәак иҗәшәалап.
(Дыччоит.)

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т *(Сасрыкәа иахь).* Ахәасарт
афараҗоуп уара уахьфырхатцоу. Җабаак убжъеит хәа, уи
хатцарам.

Сасрыкәа ихәаңшны зегъы еибарччоит. Дхашхатәарахазшәа дымтцыс-
зо дгылоуп Сасрыкәа. Аҗамчы шытыбжькәа гоит. Аеышытыбжькәа
ааҗуеит. Агәакьхәа иеыжәланы еибашьра ицоит Нартаа.

А ж ә а х ә а җ

Зегъы ангылоз иаргъы дгылагәышьеит,

Иеы ирыцкьеит, икәадырит.

Аха акреицахьфап хәа уафы иеимхәеит,

Дара рҗамчкәа анышьтырхуаз, иаргъы ишьтихит,

Ма унеины уеыжәла хәа иарымхәеит,

Идәықәлеит Нартаа агәыркьхәа рашәа цәырганы,

Аха Сасрыкәа иңсы җасгъы дрымцхьазеит.

Дара цоит ңшаластцас иқәңрааны,

Дара цоит хьызрацара, ахатцара рылдыршарц,

Сасрыкәа затәык дынхоит инапы игәытцәңса,

Амба еиңш дадырсызшәа дгылоуп ашҗәфы,

Ахәарақәа гәархла хәа даанрыжьма Сасрыкәа?!

Ахьажькәа ршәала хәа даанрыжьма Сасрыкәа?!

Аңарда

А ъ б а т ә и а с а х ь а

Актәи асахьаҕы иаабац адекорация

А ж ә а х ә а ъ

Мрада дкацхоит,
Мзада дкаццоит,
Саҕанеи Ғәашья.
Шәәык ахшара лара илыман,
Анацәа насыпла лара дреигьын.
Дарбанзаалак лыцкәынцәа иреиуоу,
Инапы ихы иатцаргәа,
Ацсшьаразы уи данышьтоу,
Иреихау ацгәы ацыхәа шиашоу
Аәада ирха, иламырҕәзакәа,
Иатцсуан, ибҕа иакьымсзакәа,
Урт рзара убас ипан,
Рыжәәахыр, рыгәчама мыцхә иҕәәәан,
Улацш рцәузарын убас еиҕәәан,
Нартәа зеикануаз рацәәын,
Урт зыхдырҕьозгы рацәан.
Адоуцәа ажәлар ираҕацәан,
Урт ирықәлон, еимтәәцәан.
Хатцагы пхәысгы уаажьыфацәан.
Адауцәа ахьақәлоз атәыла,
Малгы рахәгы еидцала,
Җхәыс, саби еилацала,
Ихыртәа икарцон мәа дула,
Ргәы дырхаарц саби жьыла.
Геи-шьхеи Нартәа ирзеипшын,
Бзыҕи Кәбиней дара ирзқәан.
Рыжәәа еибытанат, рымца лашон,
Рыхцша мацара аҕа дархәашон. (Дцоит.)

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә (дшақәтәац, шьашәы рарбаҕь
дақәтәоуп, аматәцшь камчыс илкун). Интәаша! Интәаша!
Ффу-чыффу! Анапсыргәытца хәыц ықәу аха, шәдаракәац
ыҕамкәа, шәҕыашхароуп Нартәа.... Шаҕа исшәиуа, дара

иахаггы иѣиоит, игәгәахоит. Уахынатцислак Нартаа... Адыгаа рѣы уцар – Нартаа! Ашәуаа рѣы уцар – Нартаа! Рызбахә ада збахә ыкам Нхытцгы Аахытцгы. Иказ мацызшәа, даеазәы дгылахт Сасрыкәа хәа. Уик иаабахәоу дреицәоуп. *(Лылақш наикәшәоит, ихы имагәхәа, ицламхәа инапы ацаргәа итәоу Сасрыкәа.)* Ахаа, абар иарггы дахыкәоу! Сишь, илахь еикәушәа збоит. Шьашәы рарбагь, наф уеыныпхәакишь! Иматацшыу скамчы, смагра унталишь. Сеаарееины ихы стало, игәы стало, имаза исырхәап. Нас ицсы ахьтатәкәоу скуп. Интәаша, интәаша! *(Дхәыцуеит.)* Икам, исызбаз еигәу акггы ыкам! Дара-дара рыхәдацәакәа цибакәаны еибәхәыруа еичырчатәуп. Ацнышкәа хрыхәом, адауцәа бзамыкәкәаггы акггы рылымшеит. *(Лееицәкны, леыркәымшәышәны, дхырхәа-хырхәа, зхы зымагәхәа итәоу Сасрыкәа иахь днеиуеит.)* Иухъзеи, гәытцхас иумоузеи, арцыс пшза? Зира ишәа иеипшымыз, зызхашәа зхашәа иеипшымыз, уафы изымбжәоз арашь зыбжәаз, Сасрыкәа иатәоума илахь еикәтцаны ахәыцра? Ухы укәыжь узтәоузеи?

С а с р ы к ә а. Быстыхә! Шьашәы бтарблааит, бабаказ ацнышкәа ран? Быбз аныхаау иахаггы бшәартәуп.

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә *(аганахь).* Имч ада, ахшыфггы имазаап ари. Сидырит убоу. *(Сасрыкәа иахь.)* Уара, уины уанынкашәа инаркны, зыхъз-зыцша агара иалагаз, цәара акала сухәарц стәхуп.

С а с р ы к ә а. Бароу? Нартаа хәгацәа ран боума абзиа сабжызго? Бызласыхәарц быкәоузеи бара? Быстыхә абыржәытәкәа, мамзар, бхы бхысыцкәаауеит *(Иаса атра итцир-цәраауеит.)* Бахьпхәысу бразкы иатцанакит, аха ацнышкәа ран, дыпхәысзарггы, дыцнышуп, дышьтәуп!

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә. Аа, сумшьын, сумшьын! Уаса наф унаха! Сара иуасхәоит уашьцәа уахьратәарымшьо зыхкәо.

С а с р ы к ә а. Ихәа! Мцык аныбхәа, абри аса быгрысхәоит *(Иаса ацынцәа царыра лгәацәахы иадикылоит.)*

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә. Анашцәа хәа зуархәазеи уашьцәа? Уара уазхәыцу анашцәа хәа зуархәаз? Уашьцәа ухыччоит, урагәарымшьеит.

С а с р ы к ә а. Срывагылартә хатцара кәсымцац. Знык хатцара дук сзыкәтар, ешьас срыпхәазоит.

А ц ь н ы ш т а к э а ж э. Уара агаза! Шака абзиара кауцо, иахаггы иуагацаахоит уашьцаа!

С а с р ы к э а. Афеишьцаа ацагья рыбжьазхэо бара, ацънышкэа ран, абри аса бгырхэаны!.. (*Емтах аса лгэайдахы ицаикуеит.*)

А ц ь н ы ш т а к э а ж э. Уара агаза, уашьцаа анцоз ирхээз цкъа иумахэзеит. Ацакья уалпқааны ажырафы урзрыжэызшэа, уашьцаа алалжьарц уан илызбаз иашоу цыушьома уарггы? Дызустада уара уаб? Ирхээз умбазои уашьцаа? Хнышь иакэу цыушьозар уаб? Неихаркэа змам, атахмада Хнышь... Сара изысурхэозеи уаб дызустоу. Аиаша еилукаарц утахызар, уан улазцаа. Лырхэашьас икоу сара иуасхэап. (*Илымха дынтахэйтхэйтхеит.*) Еилукаау? Иаразнак ала илхэоит. Баша ухэыцуеит, Сасрыкэа. Сара ишуасхээз иаакоуцар, ақыпхэа лымаза аалурхэоит Сағанеи Гэашья. Хара дахгароуп Гэында-цшза. Сцап, икақэоу наиасхэап Нарцъхьоу. Шэиу-шэит! Абзацаа цсны, апсцаа гыло аамта қалахра икоуп. Абан, ихы икэае дахьтэоу Сасрыкэа, исхээз игэатцаахы ғнакааит. Уеиха, шыашы рарбағы! Алалабатэ аабараны хакоуп уареи сареи. Шэиу-шэит! (*Лкамчы кьаны дцоит.*)

С а с р ы к э а (*дфайкьаны*). Сан! Бабакоу, сан!

С а т а н е и Г э а ш ь а (*аханахьтэ, даацэырйны*). Ара сыкоуп, уан дукэыхшоуп. (*Ахан дылбааны дааиуеит.*)

С а с р ы к э а (*ихы дымфатакэа, ибжы каханы*). Сан, сашьцаа зеггы ықэтцит. Урт амша иқэлеит хьызрацара. Сара ғныхьчас снырмыжьзар, сзырымгазеи, иқалазеи, исыхьзеи? Исархээз иашоума? Сара сызпада?

С а т а н е и Г э а ш ь а. Нартаа зеггы шэан сара соуп. Хыс ишэымоуггы саразэк соуп.

С а с р ы к э а. Издыруеит, аха... Цкъа еилкааны исахэа сашьцаа сызратэарымшьаз.

С а т а н е и Г э а ш ь а. Уан дукэыхшоуп, урт уеихабацаа ракэын, уаала хэа шқауархэоз. Уашьцаа ахьцоз уарггы уцароуп.

Г э ы н д а - ц ш з а (*ахан абарца даақэгылоит*). Иқалазеи, сашьцаа реитцбы, иухьзеи, убжы цэгьахазшэа саҳаит?

С а с р ы к э а. Сашьцаа сзырымгаз аиаша здыруазароуп. Сан, аилаць сызу, амла сакит. Аилаць сеилаҳаит.

Са́танеи Га́шьа. Уажэытэ́кьа, уан дукэ́ыхшоуп.

Га́ын да - ц ш з а. Сара иузы́уеит, сашья.

Са́сры́кэ́а. Ишпа́бхэеи, Га́ында? Да́еазнык ихэ́еишь абыржа́ы ибхээ́з ажэа́кэа, цкьа исаха́рц ста́хуп.

Га́ын да - ц ш з а. Аила́ць сара иузы́уеит, сашья, схэ́еит...

Са́сры́кэ́а. Ита́буп, Га́ында, сашья хэ́а ахьса́бхээ́з. Ба́гаце́а ба́табуа и́каста́п сара. Ха́н лна́пала аила́ць уны и́сзаалга́р ста́хуп.

Са́танеи Га́шьа аган фны́ дны́фнало́ит аила́ць лу́рц.

Аи́ргья́а рты́цха́ Ха́ниа (*Га́ында длы́шьта́ланы дца́йрйу́еит*). Га́ынха́рак умо́уп, Сасы́ркэ́а, иухэ́ом акэ́ымза́р. Уашы́це́а уахы́нрыжы́ыз угэ́ы иа́лымсро́уп. Урт унры́жыит Га́ында улхы́лацшлар́ц азы́хэан.

Га́ын да - ц ш з а. Аиргья́а рты́цхаи́ сареи́ ажэа́бжы́к уаххэ́арц х́тахын, сашья, а́ха убла́кэа ца́рхэны, уцшы́шьа зла́коу ала, уажэ́ы уи а́фыза а́хэара иа́амта́м. Иаххэ́арыма, сшы́за га́акьа, Ха́ниа?

Аи́ргья́а рты́цха́ Ха́ниа. Иаххэ́азом! (*Илзы́мч-ха́кэа*.) Уара угэ́ы зы́зцаз А́жэеи́цшы́аа рты́цха, ла́ргы... Иаххэ́арым...

Га́ын да - ц ш з а. Ихэ́аны ба́лгахите... Уи уа́меи-га́ыргъа́зои, сашья? А́жэеи́цшы́аа рты́цха ла́тцкы́с ицшзо́у, леи́тцкы́с и́кэы́гоу дгы́л ды́кэна́мгала́зац ма́кьана, сашья!

Са́сры́кэ́а. Ха́тцас сы́ццо ды́зуста́да, зашы́це́а ира́тэары́мшьа́з иоума́ лхэ́ар, сара ила́схэ́ары́зеи? Ма́п, уи лы́мпдан а́неира са́псам.

Га́ын да - ц ш з а. Аны́к х́лыхше́ит х́азегы́, сара сашы́це́а уреи́гъасы́мшьо́зар уреи́це́асшы́ом.

Аи́ргья́а рты́цха́ Ха́ниа. Са́ргы сашы́це́а реи́цш узбо́ит, Сасы́ркэ́а. Сшы́за га́акьа ла́шьа са́ргы дса́шьоуп.

Са́сры́кэ́а. Са́ргы убас сы́бзы́коуп, Аиргья́а ду́кэа рты́цха Ха́ниа.

Га́ын да - ц ш з а. Сара зе́гь реи́хагы́ су́кэгэ́ы́гуеит. Уа́ала, Бзы́ц а́пша́хэа́хы́ у́хацы́лбаа.

Са́сры́кэ́а. Шэ́ара шэ́ца.

А и р г ь а а р т ы ц х а Х а н и а. Ххала хшэоит.

С а с р ы к э а. Сара сыңсы танатцы азэггы шәицәым-шәан.

Г а ы н д е и Х а н и е и ц о и т.

С а т а н е и Г а а ш ь а (*аган җны даадәйлйеит*). Аилаць ааиласыгзеит, уажәытцәкьа иҗалоит.

С а с р ы к э а. Усҗак амца ахакнаҳара атахым. Иааи-лабыгзазар, исзааг.

С а т а н е и Г а а ш ь а (*аилаць лыманы дааиуеит*). Бзиа ишубоз, иркәымшәышәны, ашә рацәаны иалатцаны иузызуит.

С а с р ы к э а. Сан, бнапала даҗа ашәсақәак сзалабцар сҗахуп.

Аилаць ашә анналалцо, лнапы даамтасны, абыста цара иналаршьшьны икуеит.

С а т а н е и Г а а ш ь а. Аа, сыблит, сыблит! Иоужь снапы, иҗауцозеи?

Лыҗелырххоит, аха лнапы рыгәгәаны икуп, ишьтуам.

С а с р ы к э а. Абыржәытцәкьа исабхәароуп Зыртыжә иңа хәа Нартаа зысхыччоз? Исабхәароуп дарбан хатцоу зшәа сылоу.

С а т а н е и Г а а ш ь а (*мчыла лнапы имылжәоит*). Уара, сыҗра иңшаз уакәым, адунеи аҗы дмизац хатцак, Саҗанеи Гәашья иҗалцо илуа дақәитызымтәуа, зхәатәы дахымңо! Исыхшаз анысгы абысгы ишәымоу сара соуп, саразәзатәык. (*Уажә уи анра-аңара лхаштны, амчду зымпыйаку нхәысуп.*)

С а с р ы к э а. Саҗамыз, сан, ахышьаргәытца Саҗанеи Гәашья. Аңыныш дыспырхагахеит.

С а т а н е и Г а а ш ь а. Дыжәга шысхәоз, уааныжыны ицеит уашьцәа. (*Адоуха калйоит.*) Схәатәы иахыңаз, уарггы уңсы уҗазтцаз, узаҗәазымшьаз Нартаа, рхы иамыхәо, уда цсыхәа рымамкәа Анцәа исирбааит! (*Идыды мацәысуеит. Аңшатлакә ашәтыбжь аафуа иалагоит.*) Уабаҗоу аңша, уабаҗоу адыд, уабаҗоу амацәыс? Шәарт ишәылшоит иахьшәырхәырц, сара схәатәы иахыңаз. Адгылаҗы дыҗоуп ан, ажәәанаҗы иҗоуп ан лцәа, лыхңша, лхәқ!

Адыд-мацәыс иаҳа-иаҳа иғәгәахоит.

С а с р ы ꙗ а. Сашьцә сраҕарымшьеит, аха сара амѡа
сықәлоит урт рышқа. Ашәарта ианҕагылоу Нартқыт, ахатца
иатәам ихатәы гәалақәа рызхәыцра.

С а т а н е и Г ә а ш ь а (*адоуха икалѡаз инацѡаны*).
Сықкәын еитцбы игәы цызжәаз шәарт айшьцәа, шәахънеиша
шәнеианза убас мшыцәгыак шәыхъзааит, қәа еицәа қәа ауа,
цша еицәа цша асуа, кырцх еицәа кырцх леиуа, сы еицәа сы
ауа, Сасрықәа ида тынха дшәымамкәа шәқалааит!

Адыд-мацәыс ашьтыбжъ иаха еикәтәоит.

Г ә ы н д а - ц ш з а. Сан! (*дласны дааиуеит*). Сан, Ханиеи
сарей Бзыц ацшахәахъы халбаарц хашнеиуаз, ҕышьтыбжък
убас агара иалагеит, ашьхақәа ргәахы тысыртә. Сишь, абан,
быцшы, ашта атыхәан хатқак дҕежәтит.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Иааишьа злақоу ала, абзиара згәы
иҕоу азәы иоуп.

С а с р ы ꙗ а (*ажәылара иеазырхианы дгылоит*). Ацәгыара
игәы иҕеикыр, бзиа изалгарым. Сыхҕа камшәац макъана.

Иааиланы, уаҕы нырхак, цәгыарак дацәшәаны шытахъқа дхьатцуам
зырхәо хатқак дааиуеит. Деикәных деибытоуп аибашъра дазыхианы,
аха уажәы агәыргъара иҕықәуп, абзиара игәы иҕакны дшааиуа убоит.

Уи Нартәа раншьа Елдыз Шъаруан иоуп.

Е л д ы з Ш ь а р у а н. Уа мшыбзиақәа, сахәшьаҕацәа,
Нартәа дукәа!

Сасрықәа ҕитзом, гәрамгартас дқатданы дихәацшуеит.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Сара сашьцәа Елдызаа, рцыхәтәа
ықамкәа инцәахъеит. Адауцәа иқәырххъеит. Ахатца иатәам
агызмалра, амцхәара. Ихәа иаахтны, узустада, насгыы узым-
ѡахытзеи Нартқытқа?

Е л д ы з Ш ь а р у а н. Баша гәрамгартас сқабцеит, ахы-
шьаргәытца Саҕанеи Гәашъа . Елдызаа рцынцәарах соуп сара.
Саб адауцәа дҕадырхеит.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Сашьцәа рахьтә атыхәтәан иҕахаз
хшара димамызт.

Е л д ы з Ш ь а р у а н. Ииашоуп ибхәо, сахәшьаду. Саб
данҕахоз сара амгәарта сҕан. Сабцса сияазеит. Саныхәыцзас

инаркны, сан исалхэон Нартаа дукэа рызбахэ. Урт рыхыз-рыцша гэазырхаган лара лзыхэан. Схы здыруа саныфидас инаркны, хэыцыртак исыман сахэшьаду илхылтцыз збандаз хэа. Аха сабацэа ршьа сымукэа, пату зкэышэтцэ шэаншьа затцэ ииухёузеи иабацэа ршьоуразы хэа азэы дшэазцаар, шэыцхамшьартэ сымфыхытцыр стыхын. Ашьоуразы амфэ саныкэлэоз, сан ус фэалтит: «Нан, сыцкэын, иахьа уажэраанза ахатэы хьзы умамкэа уааиуеит, иахьа уара аус ду уфэцхьа ишьтоуп – уабацэа ршьоура. Иуқэманшэалахааит, убри аус иахаршалазааит ухьз – иухьзызааит Шьаруан», – хэа.

Са та не и Гэ а ш ь а. Агэра згеит, ииашатцэкьаны сашь-цэа ршьа шулоу. Иуеихау сасы дацамаац Нартаа ргэарата. Уахэшьацацэа еибашьра икоуп, ишухэтёу хаупыларц азы-хэан, урт рыхынхэра уазыцшыр акэхойт.

Е л д ы з Ш ь а р у а н. Апату хақэибатцара фазны хахьзап, уажэы аус дукэа хацхьа ишьтоуп. Инагзаны сыхьз сацсахарц азыхэан, сабацэа рхэатха сырхынхэыроуп.

Са с р ы к э а (*гэрагарала*). Шьакоуп ихалоу уаргыы саргыы. Исылшо акафы усмеигзан, сара ешьара уызыурц стыхуп, убри ахьз, уан иухьзылтцаз, ииашатцэкьаны иуқэнаго хьзны укаларц азыхэан, ханшьа Елдыз Шьаруан. Дара удыруама?

Е л д ы з Ш ь а р у а н. Сабацэа нзыртцэаз Ххэыцаа срыл-гахьейт. Ацхафы амфэ аарызкуа, азэазэала итасырхейт. Урт рышьра ускак иуадафымхейт, избанзар, еицныкэомызт аишьцэа.

Са с р ы к э а. Убарт ажэакэа сашьцэа ишрахауа иухэарц стыхуп: «Рышьра уадафымхейт, избанзар, еицныкэомызт».

Е л д ы з Ш ь а р у а н. Дазэымкэа ирхэо сахахьейт, Нартаа риааишьа амам, избанзар, еидгылойт хэа. Усоуп шэызбахэ шнафхёу хэра хахь. Исшьыз Ххэыцаа рфы инханы икоуп сабацэа рхэатха. Убри сырхынхэыроуп. Иуцэуадафымзар, убранза хаицныкэап, Сасрыкэа. Уи схэаргыы, еибашьрас иабакоу зыхьз адунеи иахьтцэахёу егырт сахэшьацацэа?

Гэ ы н д а - ц ш з а (*уаанза лэыцхьак, фымт дгылан*). Са-шьцэа хьызрацара икоуп, ханшьа ухаткы. Адауцэа хақэларц иаауеит хэа ахэхаф дааит.

Са та не и Гэ а ш ь а (*даагэжэажэойт, дуалуашойт, адоуха икалцаз дахьхэыма ухэартэ*). Нашанала издыруейт,

сычкэынцэа удафрак иакэшэеит. (*Сасрыкэа иахь*.) Уара уда
цсыхэа рымазам, Сасрыкэа. Уца, уашьцэа рыцсы еикэырха.
Сашьцэа дуқэа рцынтэарах, Елдыз Шьаруан игэахэтэггы
нашэыгза иаашэымфатэны.

С а с р ы к э а (*Елдыз Шьаруан иахь*). Уабацэа рхэатхагы
аагоит, сашьцэагы хрыцхраап, хдэықэтца!

Расақэа ткэыцэаа, еицны рфынархоит.

С а т а н е и Г э а ш ь а. Шэаанфас, амфа удаф шэанықэло,
ажэак шэасхэоит. Амфан шэышцо, шьхатэыла еимабгома
ухэо, адыд-мацэысра иалагараны икоуп. Уи иаанаго, аңыныш-
кэеи адаукэеи жэылазеит хэоуп. Шэгэы шэеаныз, хызла
шэхынхэааит!

Г э ы н д а - ц ш з а. Хызла шэхынхэааит!

А ц а р д а

Ахцатэи асахьа

Цэхэыра баацсуп. Идыды-мацэысуеит. Ацшатлакэ асуеит.

А ж э а х э а ф (*дахьцэырцьыц асцена аганафы даацэырцьны*).
Раншьцэа рцынтэарах Елдыз Шьаруан дицхрааит Сасрыкэа.
Уи иабацэа рхэатха дырхынхэит, ахьз Шьаруангы инагзаны
дацсахеит. Уажэшьта уфныка ухынхэы, уан дургэыргыап, са-
ра сцоит, сашьцэа срышьталоит, урт схала срыцхраарц стахуп
ихэан, ишимиуаз, Елдыз Шьаруан дирхынхэит Сасрыкэа.
Иашьцэа мап ицэыркит, аха урт дырхымхэыцит. Ауадафра
ишакэшээз анидыр, амфа дықэлеит. Амш баацсын, анаатэ
иасуаз абахэқэа еилакэыбаса иканажьп ухэарын. Асымкэыл
еимафны аура иафын. Анакэ еилаханто ихчылан.

Аха Сасрыкэа – Сасрыкэа иакэын,
Сасрыкэа гэымца, Сасрыкэа хатца,
Ажэфан ҳарак хыбрас иман.
Адгьыл хьшэашэа цэартас иман,
Ихфа мфас бжыы аршэаа ахылцуан,
Иахэа цырцыр иармацэысуан,

Имиц, имшәац дрыкәгәыгуан,
Шьамхы җьбара Сасыкәа хатца!

Асцена иаха иаалашоит. Ацәхәыра дыкәланы дахьцо, ицәаара аабоит
Сасыкәа. Днаңшы-ааңшуеит, деимдоит.

С а с р ы к ә а. Иабакоу, иабазбари, ирыхъеи сашьцәа?
Аибашьра ашьтахь еикәтәеит. Адауцәа раткыс дара иааизар,
уаха мчымхарас изыкәшәазеи? Ажәџан иаха-иаха еилго
иалагеит. Абан, аетцәакәа цәыртцит. Хаи, иараби, ишҗатцаауеи!
Анаҗалбеит, адгьыл еиџнажәома атцаа! (*Иаңхьака ина-
хараны дыңшуеит.*) Сишь, инахьхьи, еидхәыплан, асарақәа
реипш, җоукуы рцәаара збоит. Ирыхъеи, изустцәада? (*Ицегь
днаскьоит.*) Сашьцәа ракәушәа! Еи, шәарбанкәоу уа икоу?

А җ ы т б ж ь ы. Хара ҳауп, Нартаа ҳауп, Нартаа! Уара
уарбану?

С а с р ы к ә а. Сасыкәа соуп, Сасыкәа! Сааит сшәыцх-
раарц. Ишәыхъеи, иарбан мчымхароу шәзыкәшәаз?

Н а р т Д ы д. Аа, Сасыкәа! Хәхьынтцәо умбазои, абааңс!

Н а р т С и т. Уҳацхраа, Сасыкәа! (*Җитуеит ици-ишәи
еихамгыло, дрыхьтшьны дшыкоу удырыртә.*) Сасыкәа!
Уара уагьхашьоуп, уагьхаиҗьуп! Уҳацхраа, хантцәеит уара
уанхмыцхраа!

С а с р ы к ә а. Шәымшәан, аҳаҳаи, сашьцәа! Шәгәы
шәырғәғәа!

Н а р т С и т - и ц а Уахсит. Ахьтоуп ҳазго, абааңс, ахьта!

С а с р ы к ә а. Ишәычха ижәулак, маңк иаашәычха! Сара
ишәзаазгоит амца.

Н а р т К ә ы н. Иҳахәазом, амца иаразнак азы иарцәоит.

С а с р ы к ә а. Сара ишәзаазгоит адунеихаан азы иамырцәо
амца. Сара исымтаны ишәымазааит. Ажәлар арҗхалааит. Абан,
ишеи-шеиуа ажәџан иахькыду. (*Ахҗа агәыдиҗоит иреихау
ейҗаак. Уи шап-шапуа, ижжаза ишаауа, иашьцәа рыгәтә
инкаҳауеит.*) Сашьцәа! Шәара абри аетцәа шәакәшаны
шәаагыл, шәыешәырҗха. Сара сцоит ишәзымшьыцкәа иаан-
хаз адауцәа рабашьрахь. (*Дцоит.*)

Асценаҗы ишылашара иаалашоит. Амш каххаа еилгоит. Аишьцәа рыҗсы
еикәхеит. Аха ркар хены, рылахь еикәышьшыь икоуп. Иаабац Нартаа
ракәзам.

Н а р т Д ы д. Сашьцәа! (*Даатгылоит, иашьцәа цкьа ирзырфны.*) Хара шыоук еикәхархоит хәа хәфуп, арахь ххатакәа хәпсы еикәирхеит Сасрыкәа. Шәазхәыцу ари иатданакуа.

Н а р т Б а ш н ы х ә (*иахаз ускак ихахьы иаамгакәа*). Ишахә-шахәуа, шака ипхаз аетдәа! Хашьейтцбы хәпсы еикәирхеит! Сгәатдәахы шәны, сыпсхьазаарын убри аетдәа деихсны икыдимыршәазтгы.

Н а р т С и т. Уажәшьта убри икаитцаз хәа инеихаргыло, ихәо-ейтахәо, ажәлар шәрылала. Иатданакуа шәазхәыцыр еигьын, сашьцәа, иатданакуа. Хашьейхаб Дыд ихәаз шәма-хазшәа зыкашәтдзоеи?

Н а р т К ә ы н. Ажәлар ираханы иалгахьейт. Сасрыкәа ихәа ааханы, ижжаза аетдәа кыдшәаны ианаауаз шакафы ирбазеи!

Н а р т Қ ь е т у а н. Амца хаут хәа еигәыргьатдәа ацпхь-кәа ргеит.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Хәргы хәхьз иахагы ишьтнахит.

Н а р т Д ы д. Убри аетдәа анкыдиршәаз, ухьз иахагы ишьтнамхит, аха ухьз-упшагы кыдыршәаны далгеит, уаз-хәыцуам акәымзар, абзамыкә! Нартаа дукәа, Нартаа дукәа хәа хамырк-амыршьтуа хашрымаз, рацәа икабеит, азшәах еипш, хәхьз бзиа!

Н а р т Б а ш н ы х ә. Ишьатарзгоуп ишәхәо, сашьцәа. Шәфы изләтәашәшьазеи ари афыза ажәа. Аешья дзыкоу аешья дфихырц азыхәаноп. Цьнышк иакәымзар, хашья хәхьфихыз азыхәан, дарбан иаххыччо?

Н а р т Д ы д. Издыруада, уаргы хәхьз арзра уашьтазар, Башныхә? Ма, издыруада, хашья Цәыцә иеипш, ухьз зын-заск иухухырц ұтахызар? Уи ахьз-ацша акәым, сыхьзтцкьа-гы уафы идыруазарц стахым ихәан, Бжеикәа Бжашла хәа ахьзшәара шытихит. (*Башныхә иахь.*) Уажәадагы уара Сасрыкәа уидгыланы уцәажәакәахьейт. Ишхаухәара, иаана-гозеи уи?

Нарт Башныхә икәшаны иаагылоит, рагак дрыланагалазшәа дып-хьазаны ихәапшуейт.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Азә ихьз иаха игеит, дәфәзәы ихьз еитдәхейт хәа ахәыцха хәмоума, ашышкамс реипш, ихьтцны

аңнышқәеи адауқәеи ханырк, ҳахәшьазатцә ашәарта дан-
тагылоу аамтазы?

Н а р т Д ы д. Хара хаибашылап, ашыа кахтәалап, даеазәы
ахыз игалап, усоума? Убриоума ихәуҳәо?

Н а р т С и т. Сара адәы сзықәу ахызи ахымзгѝ рзы-
хәаноуп.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Хымзгыс иамоузеи, уашыа ихыз уара
ухыз аткыс еихахазар?

Н а р т Д ы д. Сасыркәа даныфагыла инаркны, хара
хахыз ахырцәашоуп дзышытоу. Сара сыхыз аныцәо аены,
иатахызар, ахахәгы леиааит.

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Иара абри Башныхәгы хара
дхашьамзар, уара? Издыруада, Башныхә, уаргыы унаш-цазар?

Зеггы ччоит.

Н а р т К ә ы н. Башныхә иихәо хызырцәагоуп. Сасыркәа ас
мацара дандәықәла, хахыз акәым, ххатақәагы хтаимырхар
калом. Ицсыхәозеи?

Н а р т С и т. Нкылашыас имоу акы затцәыкоуп...

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Мамзар уаха цсыхәа ыкам.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Аџстаацәа шәпырхагахеит, сашыцәа.
Ишәхәо иатцанакуа шәазхәыц! Шәазхәыц цқьа!

Н а р т Д ы д. Еихабы диздыруам, еитцбы диздыруам.
(Башныхә иихәаз агәхьаа мкыкәа.) Сара издыруеит уи хәшәыс
иамоу... Ажәеипшыаа ртыцха дигәапхоит. Убри лбаразы
дцалоит. Амџан ацха-цәры дықәымсыкәа неишыа имазам.
џ-бахәык еиманадо, ихуп уи ацха. Ацәка ицамцамуа азымжь
татәоуп. Ацха хәәкәап. Даннықәлалак...

Н а р т Б а ш н ы х ә. Лажәа лхәааит хан. Хахыз ыцәозар,
лара лакара издыруада. Хлазцаап, шәаала аџныка.

Н а р т С и т. Аџныка уццакишь, уццакишь. (Айәы илайаны.)
Аџны уахьнеиуа, хаб дидтәалоуп угәахәуазар хан?

Н а р т Қ ь е т у а н. Убжыи! Сасыркәа изыхәан иухәалакгы,
хан лзыхәан ажәа баапсык ухәо ансаха! (Иаса дахоит.) Уи
лыхыз – хызы цшыоуп хазеггы хзыхәан.

Н а р т К ә ы н. Уеаанкыл! (Тынч, еимагы камлазашәа.)
Уаса ткәыцәаа хан лыхьчаразы угылоуп, ишсоухәара, Қьета-
уан, узхылтыдашь уара ухаҗа?

Н а р т Қ ь е т у а н. Уажәа уазхәыц! Уажәа! (*Дыйкьоит.*)

Н а р т К ә ы н. Зны исырхәа сажәа. Уара уаниуазггы, ихатара ихаштхъан, хаб хәа зыхъз хху, алужә еицш ахәыш-таара иеҳәымтца...

Н а р т С и т. Хаимак зыхкъаз Сасыркәа иоуп. Уахъы уцъымшь ыкоуп хәа еибаҳамхәацызт. Убри дхаланагалазар аахыс апату еикәцара хцәызит.

Н а р т Д ы д. Хдәықәышәтца иахәақәап ацха.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Сасыркәа иакәым, аха хара ххоуп итаҳархо! Иихәзеи Нарцъхьоу? Ишқахзааицхәи? Сасыркәа дыспырхагамызтггы, Гәында дызгахъазаарын ихәеит. Хара хзыхәан хъзуп уи!

Н а р т Д ы д. Ахъз захтахузеи? Хқыта хадгыларц. Икахто зыцсоу рдырыц. Ахъз-аңша зтахым ипсхьоу иоуп. (*Башныхә иахь.*) Уара ухаґа иутахзами ахъз бзиа? Ухъз неи-маркәа иахьырхәо угәы иамыхәазои? Арахь уамак қауца-хъахындаз!

Н а р т Б а ш н ы х ә. Уара уатқыс уеизггы икастахъеит!

Н а р т Д ы д. Икауцахьоузеишь, ихәхәишь, икауцахьоузеи ахшыџ хурцалартә еицш?

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә (*ахәадахъала даацәырйеит, шыашәы рарбагы дақәтәоуп*). Убас, убас! Иалагеит! Азџа фкы рылалейт. Ха-ха-ха! Шәыхәдацәақәа тибакәа, шәыхәдацәақәа!

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Ааи, ааи, икауцахьоу аха-царақәа нахәхәишь?

Н а р т Б а ш н ы х ә. Ахатца иатәам, ихатцарақәа дырхыч-хәо ахәара. Аха ианышәымух, шәара ишәхаштзар, ишәгәа-ласыршәап. Хаґацәа хқыта иакәлан, асабицәа еизцаны, атираз ианыргоз, рымџа пцәаны ирыхъзада, асабицәа зыр-хынхәыда? Нарт Башныхә сакәзами? Хқыта еимтцәаны, ир-шьуаз шыны, иаанхаз ткәаны ирыма ианцоз, абжымџак ахъеи-хағалоу амџа кны, хаґацәа уашхәамақяаңсыс дзыр-хәада? Нарт Башныхә сакәзами? Ускан шәабақаз шәара? Шәыхәақәа мџанцо, шәарах жыла шәчо, абґацымкыра шәафән. Мышгаран шәызфыз.

Н а р т Д ы д. Шәикәатц. Диашоуп. Башныхә ихатцарақәа, ииашатцәкьаны, ирацәоуп. Иаадыруейт.

Н а р т С и т. Иаадыруеит ухәоу? Издыруада, хазеггы хаткыс ахатцарақәа иара иҕаитцахьаны, ххацшыа Ҷазамакыат иара иқәнагоит хәа ухәарц утахызар?

Н а р т К ә ы н. Ҷазамакыат шәаламцәажәан, уи зеггы иахтәуп, иахзеипшуп.

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Башныхә хара, хазыхаз азәазәала иҕахамтац хәа акгы ҕаимтцеит. Ишәшырагы хара хатцахом. Ауаа зыхьахәыз, хара хаварханы, ргәы иаха иалнахыз Сасыҕкәа иоуп. Уи иҕаитцеит, рхәеит, шәарт, Нартаа азәгы ишәзыҕамтацыз. Уи иахзааигеит, рхәеит, назаза хагәкәа зырцхалаша амца.

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә (*дшеилахәац, алахәа асахьа лытаны, ахәада даақәыххуеит*). Ехе! Нартаа дуқәа шырхәоз, шәыхьз акацәара иалагама? Аецәақәа каччо ишкыду, амра аныаагылалак, рызеггы рыцсы нархыгго, иаацәышханы, ажәаан ишалазуа еипш, Сасыҕкәа дымраха дангыла, ирцәеит шәыхьз. Ха-ха-ха! Шәыхьз ирцәеит, шәыхьз!

Н а р т Б а ш н ы х ә. О, бара аңныш хәыртлагь, аса быҕрысхәап!

Н а р т Д ы д. Уаанҕас! (*Башныхә днаицырагылоит.*) Аңсы дахьыкәу ахәа игәыдутцар иааызоуп, атакәажә душыр.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Ари илхәо даракәац ырзгоуп!

Н а р т С и т. Ишсабхәара, аңныш такәажә, избан, амра злапхаз аецәақәа реипш хәхьз акацәара изалагазеи? Аецәақәа быжьба еидтәатцәаланы иахьыкоу, Нартаа риецәақәа хәа хәхьз рхыртцахьеит ажәлар.

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә. Ицәеит, Ецәаңаагы ҕыцәааит амра аныаагыла!

Н а р т Б а ш н ы х ә. Ушцалацәажәо уааңсыс дыңхьазаны, хаҕацәа зхылтыз аңныш хәыртлагь! (*Днарылҕьаны, иаса аҕы цырцыруа, лыхәдацәа илыңеикуеит.*)

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә. Аа, сумшыын, сумшыын! Сара сыда псыхәа шәымамкәа, сышәтаххара шәыкоуп.

Н а р т С и т. Доушьт, атакәажәцәа ршыуеит Нартаа хәа ахьз бааңс ххуцоит.

Н а р т Д ы д. Доушьт наҕ!

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә. Сара ишәасымхәакәа, Сасыҕкәа итархашьа ахаан ишәдырраны шәыказам. Сара соуп уи

иңсы ахытоу здыруа, сара. Уеиха, шыашы рарбағы! Фуу-чфуу! *(Лнапсыргэыца дыкэйтэхэоит.)* Абрака хэыц ыкэу аха, шэдаракэац ыказамкэа шэынцэароуп! *(Дцоит Шыашы рарбагы дакетэаны.)*

Н а р т К э ы н. Дабакоушь уажы иара, амра иадыркыло Сасыкэа? Иыха хэтэашыаны дхалагылозар шэымбои! Нартаа шейкэсырхаз хэа дычэхэо, Ажэеипшыаа ртыпха длыд-тэалазар акэхап.

Дааиуеит А и н а р - ж ь и.

А и н а р - ж ь и. О, хызи-пшеи згым, Нартаа дукэа! Ишэеи-хырхэаны итабуп хэа шэархэарц ишэзыпшуп ауаа. Адауцэа ишэшыуаз шэшыт, иаанхаз ыкэышэцеит. Аинар-жыи иасакэа аус дшэыруеит, шэхаткы-шэыпсаткы сцароуп. Дабакоу Сасыкэа? Уик икаитцеит цсы зхоу икаимтцацыз! Аетцэа кыдпааны, ишэзааигаз амца, ихэажжаза, ынатацыпхыаза айкэцдара иафуп. Бзоу ашыапкэа сцапароуп цыр ееимаала. Ашэа шэхэароуп, шэгэыргыалароуп. *(Рыңшышыа ицэымыгхоит.)* Шэеикэышышы шэызгылоузеи? Шэхатшыа ду ыазамакыт ххартлароуп!

Н а р т Б а ш н ы х э *(Аинар-жыи иахы.)* Сасыкэа знык акэындаз, ыынтэгыи иахзааигеит амца. Знык аетцэа кыди-пааит, ашытахы амцацэкыа адау ицэигеит.

А и н а р - ж ь и. Убастэкыа рхэоит ауаагы. Шэыхыз тигеит шэашыа!

Н а р т Д ы д *(Аинар-жыи иахы.)* Уаха ирхэакэозеишь умхэои урт? Нартаа уажэшыта икарцо егыкам, Сасыкэа затэык иоуп икоу рымхэазои?

А и н а р - ж ь и. Сасыкэа дналыркаауазаргы, Нартаа шэыхыз еихагы итнагоит уи. О, анацалбеит, адауцэеи ацнышкэеи акэымло, ашныцка иаграланы итахаха ирымфо, ахи апси еикэйтны икаларушь мышкызны Нарткыт? *(Нартаа дрылапшуеит, дреигэыргэоит.)* Нарткыт шэагымхароуп Нартаа дукэа! Сцапишь, ахышыаргэытца Сатанеи Гэашыа илыдысныхэалап. Быцкэынцэа еицах хызы ганы иаауеит хэа ласхэап. Гэында-пшза Нарцхыоу дизгом, шэара шэеипш айшыцэа лыманат. Цыаханым итыпхароуп Нарцхыоу ацыр-патца! *(Дцарц ифынеихоит. Уи днаишыталаны днаскыоит Нарт Башныхэ.)*

Н а р т Б а ш н ы х ә. Иҗабуп, Аинар-жьи, аҗәыға ду, уа-
жәәқәа рзыхәан!

А и н а р - ж ь и дцоит.

Н а р т Д ы д (*инапы надырбаны иашьцәа ааидиңхьалоит*).
Ишәахама, Сасрыкәа изыхәан хжытцәкьа иихәаз? Ажәеиң-
шьаа ртыңха лкынтә даныхынхәуа ацха дықәымсыр цсыхәа
имазам...

Н а р т С и т. Иҗәкәатәуп!

Н а р т К ә ы н. Агәтәтцәкьа җәкәатәуп!

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Хәзегьы хзатахузеи, җыңьа-
хыкшәазхоит. (*Иашьцәа аздык-җыңьакинапы нарықәикуеит.*)
Уара, уара, нас уара, шәца. Агәтәтцәкьа шәҗәкәа!

А х ә х ә а җ. Нартаа дуқәа (*Асцена даақәыххуеит.*) Нартаа
дуқәа Хәикәзырхаз Нартаа! Ауаа еизеит, ишәеигәырғаны
ишәзыңшуп. Изыңшуп Сасрыкәа. Шәаала дшәыгәтылакны.
(*Рыңшышьа, ргылашьа ицәымыгханы, иихәара иҗамшәо*
даанхоит.)

А ц а р д а

АҖБАТӘИ АХӘҖА

Аңшьбатәи асахьа

Сасрыкәа иқәацә аҗоуп. Уи Нартаа рқәацәкәа инарылкшәа игылоуп.

А ж ә а х ә а җ

Уа, хара хашьтахь ииуа ачкәынцәа,
Хашьтыргәа шәаднакылоит,
Шәышықәса антцы шәытцнаргәоит,
Ауаа рыцәгьа ркәызго
Шәыцәгьа шәыкәнагааит!
Аиргь рызхара шәызнархааит,
Ажәа ишәхәо
Аиреи аңсреи җыңныхәа рымоу аха,
Уаха җыңныхәа амамзааит!

Ахтылтра еихылтра шәызнархааит,
Шәышътахъ ииуа пату шәықәырцааит,
Ашьыцра бааңс шәкәыблаазааит!

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а (*Сасрыкәа иахъ*). Хаха-
хымшуп җатқак уҗы интоумтцейжътеи. Уаҗацәа ргәырңса
укәшәар утахума?

С а с р ы к ә а. Изустцәада уаҗацәа хәа бызҗу?

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Иуцаашыоузеи, Сасрыкәа?
Ужәлар ираҗоу уарггы иуаҗоуп, уашыцәа ираҗоу – уарггы
иуаҗоуп. Аңнышкәа, адаукәа. Уаха дарбан?

С а с р ы к ә а. Сара зеггы сцәеилафашеит. Исаҗоуггы
дсыздыруам, истынхоуггы. Уаҗа уанижәло, утынха уикәҗыҗ-
уазароуп. Сара усеиңш лахынцас исымамызт. Исахәа, аңхәыс
кәыҗа, Ажәеиңшыаа ртыңха, дгыли жәфани сара исаҗахартә
еиңш цәҗьарас икастзәеи?

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Абаскәк ахатцарақәа кәзца-
хьоу, аҗацәа ахымоу зыхкьо изымдыруа дкаларым. Сасры-
кәа, уи аилкаара зынзаск имариоуп. Абзиара кауцацыңхәаза,
уаҗацәа рхыңхәазара иацлоит. Иуцәыззом, иара сарггы
уфызара сылымшо аҗынза снейрц еҗсыгым. (*Иаалыркәаны,
илзымычхакәа*). Ухы зыхтнутцә зеггы уркәатц, нас имацхоит
уаҗацәа, нас иуцрытцуеит. Сарггы ашәы сшәысхып. Уареи
сарей хәнеинасыңха, шықәсызатцәык сынасың салаҗәырҗон.
Уинахыс исхыыссы ашәы сшәуп.

С а с р ы к ә а (*ицәымыҗханы*). Ажәеиңшыаа ртыңха,
сарҗажәа, сыңхәыс. Сара хыызрацара амфә саныкәло,
еснаҗ бара бгәадура сыман. Иахәа уажәраанза саанагоит
алашара зыцрытцуа бнацәкыыс. Уи амфә снарбоит. Аибашыра-
җы сейкәнархоит бара бдоуха.

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Иахәа уажәраанза угәы
ахысырҗәҗәаша сашытан. Аха сара уаха сылшом. Ахәса зеггы
рейңш, сарггы истәхуп исыхшо срылаҗәырҗьаларц. Сарггы
истәхуп анра-хшара иацу анасың нагзаны избарц. «Җсра
бықәым, дгыли жәфани ыканатц, барггы бкалоит», – хәа
сеихәеит Ажәеиңшы Жәеиңшыыркән. Җсра зқәым, игәаҗ-
рақәаггы цыхәаңцәара рықәым. Аңал сымазааит, аха ана-
сыңгы салхәыдамзааит. Сара срытцашыцуеит, срытцашыц,

ҫеҫарала адәы икәу ахәса. Уара уакәзар, ҫрак иуцтшааз, уашыцәа уаҫацәоуп. Ас мацара иахәода, иахәода!

С а с р ы ҫ ә а. Аңынышкәа ргәы иаахәап бажәакәа рахар. Нартаа рыфнытҫка иееимзаап рхәап.

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Сара бзиа узбеит уара, ауафы. Ацсра зцеипшу ауафы, ацсра. Сара адәы уқәыстоит, дгылы жәфани ыканатц, сара сеипш, уарггы цсра уқәымкәа. Уакәшахатха иуасхәо!

С а с р ы ҫ ә а. Иҫацтарц ибтахузеи?

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Ажәфан иацәугаз аецдәа наҫ ирхынхә, урыцрызаа, урыцрызаа аңынышкәеи адауцәеи.

С а с р ы ҫ ә а. Ацсреи хымзгыла адунеи ақәзаареи руа иалухуазеи хәоуп быштәауа. Зеггы мап рыцәкны...

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Уашыцәа цәггала урыз-ныкәа сымхәеит. Ахыта иаго, антдәара ианафыз, аецдәа рыз-кыдуцааит. Уи азымрхакәа, адау ицәганы амца рзааугеит. Убартқәа ирыхкәаны, уара узыхәан ихарамхеит ажәфан ду-зза. Уи уара иуқәшәиит. Ашәипхыыз аназара иафуп. Ихәхшаз азәымкәа шыцәамкәа иумпытацсхәеит. Уара унапала... (*Уаха лзымычхакәа*). Уара иумпытацсит, уара!

С а с р ы ҫ ә а. Ишҫаҫацтари? (*Дгәаҫуеит, дхәыцуеит.*) Бажәакәа амцхә ицбароуп, Ажәеипшыаа ртыңха, уаха ала-зом сара сгәы.

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Уашыцәеи ужәлари ҫа-шақә урзымныкәан, аха абзиарақәа ирзыкаутцахьоу азырха уажәшьта. Ухы уазхәыц, уцдәфаншыап иуизхәыц.

С а с р ы ҫ ә а. О, Ажәеипшыаа дуқәа ртыңха, бнеи, шыхеи, цсаатәи, гыгшәыги нцәахәыс ирымоу сшыбзоу сыңсыр атқыс, еиғьуп ауаа зеггы шыңсуа, цсышыа бзиала адунеи санызаар. Сашыцәа схы анырхызбаа, сыжәлар агәәҫра иантагылоуаамтазы, сара ахәыштаара санычәәымтц, ишәтаху рзыжәу, еимтәаны ижәга Нартқыт хәа аҫацәа ианрыста, нас сара иқәысхуазеи адунеи!

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Уашыцәа... Сара сахънеига-ааигас ихыз ацха зәаҫәада? Уашыцәа ракәзами? Ацха уал-кәаны, быжьрабыжьтәа уцеит. Иухаштма? Узлаазеи арахъ? Уаазгазеи?

С а с р ы ꙗ ъ а. Бара бнапатака икоу ацсаатә иреиуоу, иссынабышьтыз ауарбажә абґа сыкәыртәаны саанагеит.

А ж ә е и ꙗ ш ь а а р т ы ꙗ х а. Сара исмазтаакәа уаагаразы инеирызу уи?

С а с р ы ꙗ ъ а. Издыруеит, сыꙗсы еикәбырхеит, Ажәеи-ꙗшьяа ртыꙗхә. Бара бнапәфы икоуп еикәбырхаз сыꙗсы. Ианаабхәо ибыхтныстоит.

А ж ә е и ꙗ ш ь а а р т ы ꙗ х а. Иухәаз хәазар – икаґа сызухәо! Укәґарақәа зегыи урꙗкәатꙗ. Иаꙗсам изыꙗкауґо, иаꙗсам. Ауаатәыџса амґа руґеит. Рыкәхґа руґеит, рыкәхґа. Егьырт зегыи ракәым, ꙗрак иуґґтааз уашьґәа гәакьақәатꙗкьа уара уґархара иашьґоуп.

С а с р ы ꙗ ъ а. Маꙗ! Маꙗ! Сара сґадырхарґ азыхәан акәмызт аґґа зырꙗкәаз.

А ж ә е и ꙗ ш ь а а р т ы ꙗ х а. Ха-ха-ха! (*Хыччараны дыччоит.*) Адыд-маґәыс знапатака икоу, Афы афранґья-аса иґәызгаз, ажәџан аетґәа кыдызґааз, адау амґа иґәызгаз афырхатаґыи, асаби даниџызахо ꙗалозаап. Уара асаби иуџызоуп, Сасрыꙗкәа, асаби! Ха-ха-ха! (*Дыччоит.*)

С а с р ы ꙗ ъ а (*ихатаґыи ихы дахыччоит*). Асаби... Ииашатꙗкьаны исзыбхәеит. Баанґыли, алакә басхәоит. Уажә ааигәа сабитґас схы сыꙗхьазо сꙗкалеит. Лалабатәык сақәшәеит, исхәар, сшәазшәа, иꙗхасшьоит. Исымхәарґыи, сшазхәыцуаз, сыхшыбаџ аркареит. Бара, издыруада, измаану сабхәар-ґыи. Акы ишамаану гәџарас исымоуп, аха, цәґьароу бзиа-роу иахґеиꙗшу сыздыруам.

А ж ә е и ꙗ ш ь а а р т ы ꙗ х а. Иахьыꙗкалахьоу атꙗкыс еиґәоу иахьыꙗкалараны икоузеи уажәшьґа. Уеизґыи абзиара иазхәазаанит. Иубазеи лалабатәыс?

С а с р ы ꙗ ъ а. Аанꙗсра бабраа, Ажәеиꙗшьяа дуқәа рꙗы бахьыꙗказ, баазґарґ саннеиуаз, амџан зиас дук сныґеꙗынґы-леит. Азы агәґан иахьеиꙗкараз џ-ꙗыґ хык ртәыџақәа ырша-ны, арахь хәамґ рымазамкәа, ахахә иқәибаґала, атах-сах-хәа аисра ишаꙗыз збеит. Акраамґа сґыланы срыхәаꙗшуан. Снаꙗшит, сааꙗшит, сназырџит, саазырџит, аха азәґыи ихабар збом.

А ж ә е и ꙗ ш ь а а р т ы ꙗ х а. Убриоума узырхәыцуа, гәаꙗрас иумоу? Азы агәґа иалажьыз ахахә аꙗы џ-ꙗыґ хык

шеисуаз анубаз, цѡа змамыз алахѡа цырны, ажѡѡан иа-
цаланы имнеизоз?

С а с р ы ꙗ ѡ а. Рꙗырбжыы слымха цнахуан. Ицон ажѡѡан
хꙗыны. Абзиара хꙗеиꙗшума, иаанагозеи?

А ж ѡ е и ꙗ ш ѡ а а р т ы ꙗ х а. Уи змаану еибашьроуп.
Уара укыѡа ар еикѡатѡа аꙗларц ицон. Иꙗалаꙗ, уажѡшьѡа
иаꙗлахѡазаргы, ууаажѡлар рырахѡ-рышѡахѡ, акы аан-
мыжꙗкѡа, еимыртѡахѡазаргы. Алахѡа шꙗоз убеит, аꙗсаатѡ
анꙗхѡатѡоз аамѡазы. Уи змаануогы уи ауп, урт аꙗѡылацѡа
ꙗнышꙗкѡоуп, аꙗнышꙗкѡа ауаа анꙗѡыло иꙗѡылазом, угѡы
уѡанꙗамкѡа уаныꙗкоу иꙗѡылоит. Азы агѡѡа иалажꙗыз ахахѡ
аꙗы ѡ-ѡыꙗ хык еисуа иубаз, цꙗа уазымхѡыцит акѡымзар,
измаану еилукаартѡ иꙗан. Уи азиас илеиуаз аꙗнышꙗкѡеи
Нарѡаи шѡхѡаа акѡын. Атꙗхѡтѡаны шѡанеибашьуаз, убри
азы хѡаас иꙗатꙗны аибашьра шѡалгеит. Наꙗ-ааꙗ ꙗоуба жѡуит,
убри ахѡаа шѡшахымсуа ала.

С а с р ы ꙗ ѡ а. ꙗоуба аныꙗхѡꙗоз даргы уасак ршьит,
харгы уасак хшьит. Ргѡатѡаꙗѡа хрыхныхѡеит, ржы хꙗеит,
рхыбаѡꙗѡа наганы, наꙗ-ааꙗ азы нырцѡ-аарцѡ атѡѡанꙗѡа
ирхахарꙗеит.

А ж ѡ е и ꙗ ш ѡ а а р т ы ꙗ х а. Уажѡы, ишубо еиꙗш, аꙗнышꙗкѡа
рꙗоуба еиларгеит. Уи аꙗоуба аилагара, ауаса хыбаѡꙗѡа атах-
сахѡаа еинарсит. Еиꙗх аибашьра, еиꙗх уаныхынхѡуа хѡа
аꙗшра!

С а с р ы ꙗ ѡ а. Даѡа лалабарак збеит, убригы змаану
сахѡа, издыруада, уи абзиара иазхѡазар. Избаз ꙗашьѡ,
илакѡшьѡ, Ажѡеиꙗшѡа шѡтѡартѡхѡ сышнеиуаз, адѡы шша-
раꙗы ꙗла дук збеит. Уи атꙗла иꙗѡибахѡа иꙗѡлон, илбаауан
ашѡатꙗꙗѡа.

А ж ѡ е и ꙗ ш ѡ а а р т ы ꙗ х а. Ашьѡѡа ꙗыцꙗѡа атꙗла
аꙗѡѡахѡ иꙗѡлон, ашьѡѡаѡѡѡа атꙗла илбаауан, ус ами?

С а с р ы ꙗ ѡ а. Ааи, ааи, ишыбхѡатꙗѡꙗзоуп.

А ж ѡ е и ꙗ ш ѡ а а р т ы ꙗ х а. Аригы змаану еибашьроуп. Уи
аибашьра убасеиꙗш еибашьрахоит, бꙗѡар шыꙗызхуаны иꙗкоу,
уара иувагыло зегы ꙗамхар ауам, убри азоуп ашьѡѡашьых-
ꙗѡа ꙗѡа изылбаауаз. Аха угѡы мꙗѡкѡа, уеибашьуа уѡыноу-
хар, уара уиааиуеит, избан акѡзар, уара иухꙗзараны иꙗкоуп
аꙗар, убри ауп ашьѡѡа ꙗыцꙗѡагы атꙗла изыꙗѡлоз.

С а с р ы к ъ а (инарѣаулары дѣыѣсчѣауа). Дѣылы
жѣданы ыѣанатѣ, тѣнчра ауам, аѣаѣа аѣрызауам Нарѣкѣ
бѣар саѣаит. Даѣакѣы сбазѣаарѣ сѣахуп, Аѣѣиѣѣѣа
рѣыѣѣа. Убарѣ избаз алалабараѣа, ирѣысѣаара сѣымѣыруа
сѣшнѣуаз, башѣа рашѣа сѣнталеит. Шѣашѣѣы иѣѣианы
иѣѣан алаѣс еимѣа. Убри амѣарѣа иѣаз аласбаѣа аѣыѣ-
ѣыѣ ѣа сеишра иалаѣит. Уи змааноузеи, Аѣѣиѣѣѣа рѣы-
ѣа, пырѣа ѣауама, ѣѣыѣѣѣа иаѣлома Нарѣаа?

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Уи змааноггы уи ауп, аибашьра ацыхәә ңцәашт. Икалап, урт ауаа цәгьақәә, аибашьра еитцызхыз, тахар, аха уиала инцәом хапхьақа ауаа цәгьақәә ргылара. Алаңс еимгәә амгәарта иңаз аласбақәә ануеишуаз, Ажәеиңшыаа хәхтыпхәыс алаҳәарафы алу лыргьежьюан, ахәыз алагара дафын. Уи лыбаф лтәымызт. Лымгәарта иңаз ахәычы: «Мах! Мах! Икашәтцозеи?» – хәә аласбақәә үкәицон. Хапхьақа ауаа цәгьақәә, ауаа хәымгақәә шыло еипш, ауаа бзиақәагы гылараны икоуп.

С а с р ы ꞑ ә а. Еидгыло, рхәатәы еикәшәо иҕалондаз,
анацъалбеит.

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Урт хыдхьазаралагы ирацәахоит, мычлагы иғәғәахоит. Ауаацәгьақәа ракәзар, ртхыхәтәа мышкызны итцәашт. Урт ратцкыс ауаа бзиақәа миааирц залшом. Ахтыңхәыс лымгәа итәз ахәычы, аласбақәа ахьүкәицоз змаануу убри ауп. Сара сзызгәақуа акгы умхәац макьана, Сасрықәа, акгы! Мап рцәукуама?..

С а с р ы к ъ а (*айыхтәнтәи лажәкәа илымҗа инавьжны*). Ауаы агәкҗра дантагылоу аамтәзы иакҗара амч иванаргылоит агәыгҗра. Дәеа лалабатәыкгы збеит, аха уи бахәара стахым. (*Адәахыкҗа дзырәуа.*) Шьтыбжыы баапсқәак рәыәуеит хашьхакәа. Сашьцәа еиҗах абцъар шьтыхҗра иакә- шәазар калап. (*Ддәықаларц әеибыҗара далагоит.*)

Ажәе ипшъаа ртыңха (иухәз лмаҳазшә, цәажәарала ңытҭрак днылкыларц). Абартқәа зеггы рышътахь, афны уа-наафнала, сара субеит, аха сышңоубеи? Убриоума иухәарц иутахым, сфырхатца? Субеит сара схы схагылазамкәа. Ари змааноггы уи ауп, уара апсреи абзарей урыбжәагылоуп. Уара уаншәа, угәы анца, ауафы гәысгыы шьамхысгыы имоу амшәароуп, утахар калоит. Сара хыс исхагылоу уара уоуп,

зырхэо! Узыршы, нахьхы, ахрафы ихэмаруеит ақәасабқәа, агыгшыыгқәатәкәа уара иуеигәырғоит, урт зеггы уарггы сарггы хнапатқа иқалоит. Ажәа затәык ухәар, ажәа затәык!.. (Сасрыкәа алак-факра даналага, ихы дацәшәаны днаскьоит, Ажәеипшыаа ртыңха лшыамхы арсны, лнапқәа ишыапқәа ырыкәыршаны, дылмышытырц далагоит.) Иқаутцахыоу узхоит. Итабуп хәа уазхәода? Уашыцәатәкәа уара иуағацәоуп. Ацха утаңқаны убғартцеит, быжыра-быжытәа урышьтит. Уаха усзеикәырхом, сара исылшом даеазнык уеикәырхара, сарггы сәаурхоит, аха уарггы утахоит. Уаангыл, умцан!

Сасрыкәа длак-факуеит. Дцарц итахуп, аха лдоуха имамкәа дызцом, насггы игәы дашыуам, бзиаггы дибоит, дегьрыцхаишыоит, гәыршамзар, гәырғыарак ззаимгаз аңхәыс.

А ж ә л а р р ы б ж ь ы.

А к т ә и. Ағацәа дәыкәлеит ихытны. Нартқыт ашыаар-цәыра илагылоуп!

А ф б а т ә и. Сасрыкәа дабакоу? Сасрыкәа ида азәггы дрыхәом ағацәа!

А х ц а т ә и. Дабакоу Сасрыкәа, дабакоу амца хазтәз?

А ц ш ь б а т ә и. Амца ихаутәз еиҥах адауцәа иах-цәыргеит.

А к т ә и. Нартқыт амцахә ыцәоит, Сасрыкәа мап анацәик.

С а с р ы к ә а. Ибахауама абжыкәа иго? Ажәеипшыаа ртыңха, сыңхәыс гәеицамк, бнацәа ахышә инкылырцхан, сымша ырлаша, сымша сыкәтца. Былңха сыт. Сашыцәа рфы снейп, урт гәынхарак рымазарггы, нақ иаххахарштып. Хәиц-ны хцап хәацәа рабашыра. Соужь!

А ж ә е и ц ш ь а а р т ы ц х а (дфагылоит, иаха агәагыреи агәамчи лылайаны). Абрака сцәа иалоу уцеи даахәаны сухәоит, уақәыт! Еиҥах еибашыра уанца, еиҥах хцеидахоит. Егырт исыхшаз реипш, дтахоит, цсынтры иоуам ариггы. Уара уцыхәтәадахоит.

С а с р ы к ә а. Ахәа иашызаха, сгәатцәахы иалақацоит бажәақәа. Сара сыңсы зыхтнысцо, сыззыкәцо акзатәыкоуп – Нартқыти Нартәаи хәицымхарц. Хадгыл хәхырбаауеит.. Сыңхәыс кәыга, Ажәеипшыаа дуқәа ртыңха, иахашо хәацәа дматцуфны дкартар аткыс, дымгылазар иаха еигьуп. Сбы-

хәоит, бнацәа ахышә инкылырхәхәаны, сымѡа ырлаша,
сымѡахь сышыты. *(Ишьамхы арсны дгылоит лѣаңхьа.)*

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Сара уаха сылшом, исыл-
шом!

С а с р ы ҕ ә а. Бара Ажәеипшыаа дуқәа бырхылтцит, ибы-
лымшо егыҕам.

А ж ә е и ң ш ь а а р т ы ң х а. Ажәеипшыаа хаткыс
еихау анцәахәы дыкоуп. Уи дургәаанит уара. Сасрыҕәа сара
дсеиканит, ауаа сара ирысымтоз амца ритеит исыцәганы,
ихәеит. Амца рытатәымызт ауаа, ирытатәымызт!

С а с р ы ҕ ә а. Нартаа нцәас ихәмоу азәы лоуп – хан,
Сағанеи Гәашьа. Адәы хзықәугыи хәхәшьа затцә Гәында-ңшза
лыхьчаразоуп. Соушът сымѡахь, соушът, сшыбзоу сбымшьын!

Сасрыҕәа ишьамхы арсны длыхәоит, имѡа ырлашаны доулышьтырц.
Ихы лгәйдкыланы, лылабжышқәа хәкәкәала, ахышә дкылыңшны
дыңшуеит Ажәеипшыаа ртыңха.

Аңарда

Ахәбатәи асахьа

Нартаа рынхартәфоуп. Аишыцәа дрыгәтылакуп ран, Сағанеи Гәашьа.
Ахәатәеикәымшәара шрыбжәалаз удырыртә иҕоуп.

Н а р т Д ы д. Аңьнышқәа хәриааир, адауцәа рѣаархоит.
Урт хашрабашьуа, еиҕах аңьнышқәа ҕеихауеит. *(Игәахы
ңцәаны, дгәамҕуа.)* Ладаггы-ѡадаггы ацәқәырқәкәа згәйд-
сыло ахра иаѡызахеит Нартқыт. Цәқәырқак хьахцеит шаҳ-
хәо, иахаггы еицәаха, даҕаа цәқәырқак нахәжәлахуеит. Ас
мацара изылшода, хгәахы ңцәеит?

С а т а н е и Г ә а ш ь а *(дуаѡы кәымшәышәханы, гәыбзыг-
рала).* Ус умхәан, уан дукәыхшоуп. Сара шәзысхылцыз,
Нартқыт ахьчаразоуп. Хьызрацара амѡа шәанықәло азы-
хәан, аласа иалхны, шәызеггы амаҕәа ҕыцқәа шәзысҕеит.
Шәызеггы шәымаҕәақәа еиңшны...

Н а р т С и т *(игәамңхакәа, аїәы налайаны).* Еиңшны,
иагьейкараны...

Са та не и Гə а ш ь а (*илгəампхеит иихəаз, лыблақəа гəфарақ нархылоит, лəфəхəатəык камлазшəа*). Иухəаз сзеи лымкааит, Сит? Иаанагозеи уажəақəа? Издыруада, дəеа ласа пшқак иалхны, дəеакала, иаха еигьны ипаны, уара узыхəан ирхиатəын хəа угəы иаанагозар? Издыруада, уара дəеа анык улыхшазар?

Н а р т С и т. Уиакара бзацралазеи, сан? Анык хлых-шазаргы, хатцарала хайпшума хəзегьы? Еипшны аматəақəа захшəахцарызеи?

Са та не и Гə а ш ь а. Шəызегьы ускоуп шəыззықəцə, ускоуп шəызфу.

А и н а р - ж ь и. Шəызегьы анык шəлыхшеит, шəызегьы ехəшьак лоуп ишəыхьчə!

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Анык хлыхшеит, аха абык хаихымшеит.

Са та не и Гə а ш ь а. Фумтын! Сара усыхшеит, убриакоуп уара иудыруазарц иухəтəу. Уаб дызустəу уара уус алам!

Рызегьы ирцəымығханы, рфəынкыланы итəоит.

Н а р т С и т (*иан илхəаз наивжьны*). Сара издыруазарц стахын акраатцуоу, уара Нартаа хжьи, ахшыф хартцара уалагеижьтəи? (*Иашьцəа даарылапшны, еихарақ ран лзыхəан ишихəо удырыртə*.) Иара усгы гəашəтəхьоу, реиха зымч мачу, реиха дыхшыфртəфəа даақəгылоит.

Н а р т Д ы д. Еснагь хсабицəаны адəы хəқəу цьыр-шьоит..

Са та не и Гə а ш ь а (*лара ылықəкны ишырхəоз лдырит, аха дəеазəы иахь ииалгоит*). Шəиааирақəа рфəы ибзоуроу мачума Аинар-жьи? Уи иакəымзар, шəыцəқəа шыфəк рзыкацəомызт, уи иакəымзар, иабаажəгоз адауцəа рыхқəа рыхсага рыфəқəа цырцыруа имфанышəтə асақəа? Сасрыкəа затəык Афы ицəигеит икəну аса, шəара иабаажəгеи? Ишəхəеи?

Н а р т К ə ы н. Еитəх Сасрыкəа! Баргы уи итəы балага!

Са та не и Гə а ш ь а (*уажəы уи анра-ацара лхаштны, рхада лоуп, ажəа лымакра згəағьыз, дхашхатəараха дықəлырхоит адоухə кайаны*). Уара, абас ажəа сымакра, абас ирымчны сацəажəара згəағьыз!

А и н а р - ж ь и. Ахышыьаргэйтца Саҕанеи Гэашыа, даҕабым-
цан, адоуха ҕабымцан! Иҕабымцан!

С а ҕ а н е и Г э а ш ь а (*адоуха калцарц лҕахны, лнапы шьтых, лажэа инацылҕарц дналагоны, лылаҕш наикэшэоит ашэхымс иаахыҕыз Сасрыҕэа. Иааишыа лгэамҕахэа, лгэы неитасны, лнапы аалалырҕэуеит, лажэагы неипҕхьбоит*). Иҕа-
лазеи, Сасрыҕэа, иуааишыоузеи?

С а с р ы ҕ э а. Сан! Сашыцэа! Еиҕах ҕаҕацэа цысит.
Ацнышкэеи адауцэеи рееибыртеит. Нарткыт иалаларц
егрыгым. Абцар шьтаххроуп.

Н а р т Д ы д. Урт раха ҕамам уажэы.

С а ҕ а н е и Г э а ш ь а. Нарткыт ахычара атцкыс еиҕау усс
иҕоузеи?

Н а р т К э ы н. Ххы зкэахцо, дасу ҕазкэитү аадыр-
уазароуп.

С а с р ы ҕ э а. Ххы зкэахцо ҕадгыл гэакыоуп, Нарт-
кытоуп.

Н а р т Д ы д. Кэын иихэаз иашоуп. Дасу ҕазкэитү, иахтэу
аадыруазароуп.

Н а р т С и т. Нарткыт Нартаа зегы иахтэуп.

С а ҕ а н е и Г э а ш ь а (*уи иихэаз днеигэыргэаны*). Ииашоуп,
зегы ишэтэуп. Шэызегы еицышэтэуп иаахамоу зегы.

Н а р т С и т. Ахэаха сыт зны. Нарткыт Нартаа зегы иах-
тэуп, шэык аишыцэа. Шэык еицыртэу акэым, сара схала
истэу здыруазарц сҕахуп.

С а ҕ а н е и Г э а ш ь а. Ус шэхэома егыртгы?

Н а р т Б а ш н ы х э. Абра иҕам, егырт ҕашыцэагы убри
ауп ирхэо.

Н а р т Қ ь е т у а н. Дасу ҕабхэтаакэа ҕдыруазар цэгьамызт,
(*айэы налайаны*) ахышыьаргэйтца Саҕанеи Гэашыа . Уи бара
бгэы иалымсыроуп.

С а ҕ а н е и Г э а ш ь а. Ус акэзар, рацхыа ажэа имазааит
Сасрыҕэа.

Н а р т С и т. Уара узыхэозеи, Сасрыҕэа?

С а с р ы ҕ э а. Җажэа еибахтап, сашыцэа. Ххэатэы
еиқэыршэаны, абцар еицышыҕаххып. Нарткыт еиқэхархап.
Уаҕа акгы сҕахым.

Н а р т Д ы д. Уаќаыт ахшы ѳртцараќа. Удхамшыакќа ихќа
узыхќо!

Н а р т С и т-и ц а У а х с и т. Халгап ирласны. Дасу хтќы-
хамаа еилхаргап, нас хамќа хќалап.

С а с р ы ќ а а. Ибзиоуп, ирласны халгап, ишќымуазар. Уаха
абхќтаа хќа акгы сахќом, акгы шќымаскуам, араха, амал,
шќара ишышќтаху ишќша, иќалозар, хќацшыа Љазамаќбат
сара исымаз. Убриак сышќт.

Н а р т Б а ш н ы х а. Баша судгылон еснаг. Сгќацќахы
ахќа алоутеит. Саргы Љазамаќбат сахќарц акќын.

Н а р т С и т. Убриак умхќан, Сасрыќќа. Хќацшыа Љазама-
ќбат аамышќтахы, уаха даќахы сћахым саргы.

Н а р т Д ы д. Сацхыа ишќхќеит. Љазамаќбат сара еснаг
сеилахуан, шќгќы иалсыргы, азќгы исызшќытќом.

Н а р т Б а ш н ы х а (*иаса тќќыцќааны дќагылоит*). Абри
снапы иахыынзаку, Љазамаќбат амќан азќгы шќнасышќтуам.
Уи ахќацшыа аќан иќќаху жќдыруеит. Ажъ жќлаќќа цќахуп.
Ахы абырлаши ираќсуа, ажъ рыц агќагќќа!

Расаќќа тых, ахќацшыа еимакны еиќагылоит.

С а с р ы ќ а а. Хара хќаимак зхароу, утќы-стќы хабжыазцаз,
Љазамаќбат акќзар, сара атыц иќќыстќоит. (*Днарылќаны
дцоит. Аишќцќа ирура рзымдыруа еилахуит. Инаишќћаххны
ахќаца ићхаланы ићшуеит.*)

Н а р т С и т. Иќаитцозеи, уара?

С а т а н е и Г а ш ь а. Аиашацќќыа ќаитќоит.

Н а р т Д ы д. Ахќацшыа ытћихит.

Н а р т К а ы н. Клыхќара аќацќараќы иќќаиргылеит.

Н а р т Қ ы е т у а н. Хдќыќќышќцќа, машќыр ќаитќоит.

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Аа, ахќацшыа дагќтасуеит...
Уќаанкыл! Уа иргыл, уа иргыл ахќацшыа!

Н а р т Д ы д. Хан, быбжы иќќыргы.

С а т а н е и Г а ш ь а. Уи иќаитцќ псеиќќырхагоуп.

Н а р т С и т. Ахќацшыа бќеитќоит.

Н а р т К а ы н. Ибќеитцеит! Далгеит!

Ишанханы еилагылоуп. Инеиќацшы-ааиќацшуеит. Ашышыхќа, акгы
ќамлазашќа дааиуеит С а с р ы ќ а а.

С а с р ы ꞑ ә а. Клыхәра акатәара иныкәыргыланы,
ишсымчыз сагәтасны иандәыкәыста, ихаууала ицаны, Нарт-
қыт агәта инкахаит Ҡазамакыт.

Н а р т Д ы д. Иңеыма? Уақа итәтәахыз удыруама уара?

С а с р ы ꞑ ә а. Иңыххааса ицеит иахынкахаз. Аңан
итәтәахыз агәағыкәа азахәа рхылтып. Ирымазаанит ажәлар.
Убри азыхәан акәын изыстахызгы.

Н а р т С и т. Ажәлар рыкәхга рутеит, рыкәхга!

С а т а н е и Г ә а ш ь а (*уаанзатәи лгәалакәа лхарштны,
лычкәынцәа дрылабжьо*). Акыр ззеилоу, акыргыи еимаркуеит
нан. Гәалакәак шәоузаргыи, наꞑ ишәхарштны, шәабцъар
шытышәх, сычкәынцәа. Ажәлар шәзыпшуп, цызара рзыжәу.

Н а р т Д ы д. Ҡазамакыт итәтәахны ихамаз ажә агәағы
жәлакәа анрита, уажәштык иара ида цсы зхоу дача Нартк
дыкоуп хәа икалашам ажәлар.

Н а р т С и т. Дырныхәаларц азыхәаноуп ажә жәлагыи
зритаз. (*Сасыкәа иахь*.) Рхы атың икәкыаны, ирхәо ируа
рзымдыруа ишеилоу убап.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Иазхоуп уажәшты! (*Иаарымчны*.)
Агацәа акәлеит Нарткыт. Ауаа шәзыпшуп, цызара рзыжәу!

Н а р т Д ы д. Урт цызара рзаауп, аха хара, Нартаа цызара
хзызуа даадырыц хтахуп.

Н а р т Б а ш н ы х ә. Хара хыс ихамоу Сағанеи Гәашья
лоуп. Уи адоуха икалцо ада цыза дахтахзам. Хан лоуп хара
ххада.

Н а р т С и т. Хан, уара уеиңш саргыи пату лыкәыстоит.
Пату лыкәыстоит анык леиңш. Аха апхәыс дыпхәысуп.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Уи иаанагозеи?

Н а р т Қ ь е т у а н. Бгәи иалымсын, хан, аха иаанаго,
апхәыс ахатца хыс данимаз аамта цеит, ахатца иара ихы
ихагылазар бзиа ибоит хәоуп.

Н а р т К ә ы н. Апхәыс лажәа анбалхәари хәа уаха
сзыпшуам сара.

Уи иихәаз азәыр иаемеикуама хәа лычкәынцәа дырғаңшуеит Сағанеи
Гәашья. Азәгыи ғитзом.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Ахға рташәандаз слымхакәа, абарт
реиңш икоу ажәакәа смахакәа!

Н а р т Б а ш н ы х ә. Бхагымхааит, бара быда ан дхамазам,
хбыхшеит, хбаазеит! Уи маçым.

Н а р т Д ы д. Аңхәыс илызхоит дахьану.

Н а р т К ә ы н (*аңәы алаңаны*). «Мрада дқаңхоит, мзада
дқаңчоит, Сағанеи Гәашьа !» Хадас ихамоу! Хыс иаххагылоу!

Еибарччоит. Пытдык ишахдырқацааз дырны иңшуеит. Сасрыкәа ҕымт
ицәымығханы дгылоуп.

А и н а р - ж ь и. Шәыхшығ атқыс шәымч аиааира
иағуп. (*Ахатырқәйәреи ахыларқәреи ихаштны.*) Иахьакәым
шәкылнагоит уи, ишәхәо цқа шәазхәыц! (*Игәалашәеит
дзацаажәо зустцәоу.*) Шәазхәыц, Нартаа дуқәа.

Ахан дылбааны дааиуеит Г ә ы н д а - ц ш з а.

Г ә ы н д а - ц ш з а. Сызкәыхшоу, баагәарас исымоу, сашь-
цәа дуқәа, амға хьантә шәанықәло аамтазы, ишықашәцац
еипш, ашәәхәара, акәашара хшәыртлозар, саргы снәшәыла-
гәырғьар стахуп. Акыс сыңхызқәа ҕеим, сгәы аасхасырштып.

Н а р т Д ы д. Пңызымш ббааит, ҳахәшья. (*Гәында
дналидгылоит.*) Бара быңхыз змыртынчыша хьаа цәгьа бо-
уам, ҳара ҳаңсы ҕанатцы.

Г ә ы н д а - ц ш з а (*аишьцәа еимакык шрымаз дырны*).
Икалазеи? Шәыпшышьяқәа сгәаңхом. Акыр шәыхьма?

Н а р т Б а ш н ы х ә. Гәында-цшза, ҳахәшьязатә, бара
боуп ҳара ҳашәәхәара, ҳакәашара. Уахь бықаз зны. Ғара,
ахацәа, акы ҳалацәажәоит.

Г ә ы н д а - ц ш з а. Ацәалашәара бааңс соуны сыкоуп.
Издыруада Хәажәрцыс машәырк дақәшәаны исашәым-
хәозар? Адауцәа игәағ рыман.

Н а р т К ь е т у а н. Деибга-деизыда абҕацымкырағ
дшәарыцоит, бара быңсықәара. Бгәы ртынч ҳахәшья.

С а ҕ а н е и Г ә а ш ь а. Шәәхәшья изылцәыжәозеи
ишәыхьыз. Ишәхәа иаахтны.

Г ә ы н д а - ц ш з а. Ирыхьзеи, сан?

С а ҕ а н е и Г ә а ш ь а. Башьцәа утәы-стәы ҳәа еихеит.
Насгы аиташьыцра бааңс рыбжьалеит.

Г ә ы н д а - ц ш з а (*бжьаказарала*). Гәында-цшза лашта,
Гәында-цшза лхан, Гәында-цшза лзыхь рхәоит, убас сашь-

цәагы хазы-хаз рыхьзкәа цъара акы иахызар ртахуп. Уи мариоуп, сан!

Са та не и Га а ш ь а. Ажәлар ҫагылан, абаскак абзиара хызухьоу, аишьцәа рыхьз ахызаант хәа Етәацъаа рыхьз рхыртцеит, уаха иртахузеи? Уи рнысычхап, аха нычхашьас иамоузеи, ран лхәатәы харымтдо иахьалагаз? Убри азоуп, баргы быцхызкәа зееим. Цкәа ирахәа цхыз иббаз.

Га ы н д а - ц ш з а (*лашьцәа реиҫа изалхәара длыздыруам*). Схы ахьныкәыстцаз, убас цхызла избеит: ҫыхәтцәыла хәиха-тәы гәашә данас, хгәашә ҫазамкәа иҫжәаны илкаижыт хатца уамак. Дуафызу ддаузу, мамзаргы дыцнышзу цкәа еилкааны исымбеит. Агәашә анҫижәа, ахан даафнаххын, саамтцааны, ашьауардын асыс цшқа шамгара, иеыхәда сықажьны сигеит. Сшықәхәоз, сцәырханы саапшит.

Нартаа ирахаз рцәымыгхан, инеихәацшы-ааихәацшуеит. Зхы цнагаз реимакаҫы ихьатцыргы цәгәа ирбом, аха уажәшьта иадхьымзгкылеит.

Н ар т Ба ш н ы х ә. Хәажәрпыс бахьизхәыцуа, ихынхәра бахьахыццакуа ауп ус ацхызкәа зыббо. Нартаа хазгәагьуа макьана дмизац, дихьазаргы дымшәыц. Бца бхан ахь, бгәы ртынчны быказ.

Га ы н д а - ц ш з а. Сцәалашәаракәа ҫееим, сашьцәа сшәыкәыхшоуп. Есааира иазхауеит хаҫацәа рхыцхьазара. Зегьы сымтарсра иашьтоуп. Сыцшзара, сызлаказам ала иаццаны, ахара азбахә нафуа мацара, ишәартахеит. Аха шәара шәыжәа еибытанатц, сара акгы сацәшәом.

Ғында дыргәыбзыгны лхан ахь дрышьтуеит.

Са та не и Га а ш ь а (*аҫымтра ашьтахь, лымпыйышшара иалагаз ахадара леанмыршәо, цаса ишылхәацыз еицш, агәамч айацаны*). Адоуха ҫастцеит, аиааира шәзыцшуп. Шәабцъар шьтышәх, Нартаа дуқәа.

Азәык-ҫыцъак ақәпараз рыҫедырхиоит, даеа цьоукы рыҫедыртцызом. Илхәаз агәхьаа ркуам.

Н ар т Д ы д (*иаса атра итирцәарауеит*). Абри иалымшо, акгы алшом бара бдоуха. Сара ахьз-ацша сызто абриак ауп.

Н а р т С и т. Ииашоуп иихәо. Ан лцәа шәхыркаауанатцы, ан лдоуха шәыманатцы хәа хәрхәо мацара, хәршашыны хрыман. Еснагь хсабицәам. Нцәас, доухас икоу мчуп.

С а с р ы к ә а. Ан лдоуха хәиднакылоит, убриоуп уи мчыс иамоу. Амәа хәкәышәтца, сашыцәа.

С а т а н е и Г ә а ш ь а. Шәзаазаз агәыпхәыхш аахәаны сшәыхәоит, шәабцъар шытышәх. Аға дааигәахеит.

А и н а р - ж ь и. Шәан илхәаз ажәа даараза ихъантоу ажәоуп.

Н а р т К ә ы н. Хара абцъар шытаххуам хамхәеит...

С а с р ы к ә а. Бажәа хәа хан. Адоуха кәтца. Амәа хәкәлоит.

Н а р т К ә ы н. Шәизызырәи! Хара зеггы хәткыс иара ахатцара илоуп хәа ахыпхәазо аамышытахыггы, еихабы еитцбы дизымдыруа, ахшышггы хәртцара дакәытцуам Сасрыкәа. Хара хәибашылап, аңынышкәеи адауцәеи нхәртәалап, уара ахыз угалап... Ус акәу?

А и н а р - ж ь и (*дазымхәыцзакәа, еилазкшаша ажәа иамхәхәоит*). Еихабы-еитцбыла акәым ахатцареи ахшыш шыкоу. Дшәеитцбызарггы ажәа бзиа ихәеит Сасрыкәа.

Н а р т С и т (*Аинар-жьи иахь*). Иаххаштыз, уара, хжьи уакәтәкәами ацакәа данызхыз... Ишпәсхәари, ацакәа дагәылпканы адәы дыкәызтцаз! Нас ишпәкауцәи? Аа, аиеитцкәа, аңыр ртәаны ихәләтәо, икыркы урхәхәеит. Уи зеггы даараза ибзианы ихәухәеит. Хәрггы агәра аагеит. Аха, ишсоухәара, акәыга ду, Аинар-жьи, иабааигеи апхьарцархәашы, ипхьарца иантцаны, ажәлар ырзырәуа, иихәоз ажәакәа?

А и н а р - ж ь и. Иарбан ажәакәоу, сара акггы смахәит.

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Уара иумахац, жәлары зеггы ирахәхәеит. Аа, узырәи, инеимда-аимдо ирхәакәо уахап.

А ж ә л а р р ы б ж ь ы (*азәазәала ицәырйны ражәакәа рхәоит*).

А к т ә и

Уаа, зыбжьи газ Гәашья боума?

Быбжьи збыргаз сара сзоума?

А ѿ б а т ә и

Бара бакәзар, Гәашьа хәаша,
Снеины бызбар калауама?

А х ꞗ а т ә и

(аңхәыс лыбжьы ихацаны)

Ааи, сара соуп.

Игәыгъны зыбжьы ура уахь изыргаз!

А ꞗ шь б а т ә и

Ари еиꞗш заҳаз Зыртыжә,

Нырцә дахьгылаз игәы аатзызеит.

А к т ә и

Ажәа затцәык басхәоит, баазырѡишь, – ихәеит.

Быхцәы жәпа аатцакишь, – ихәеит,

Бсахьа аасырбеишь, – ихәеит.

А х ꞗ а т ә и

Иуѡахыз абри аума? – хәаны,

Иара иахь даахьахәны даагылеит лара,

А ѿ б а т ә и

Дгылеит, аха дышцагылеи лара

Мрада дкаꞗхо,

Мзада дкаꝼчо, Саѡанеи Гәашьа.

Ажәлар рхатарнакцәа, ишааиз еиꝼш, ашьшьыхәа ицоит.

Н а р ꝥ Д ы д. Хара хзыхшаз, згәыꝼхәыхш хәазаз хан абасеиꝼш аꝼхьарца данцаны, ажәа цәаꝼчыгакәа лзызхәаз, ура, афукаражә схәан, сҕама аатцааны ихы неихыскәы-цәааит! Аха иихәашаз ихәахьан, ажәлар ирахәхьан.

Н а р ꝥ С и ꝥ. Хара аб дхамоуп, уи ида даеазәы длыздыр-зом хан хәа раххәеит изырѡуаз.

С а ꝥ а н е и Г ә а ш ь а. Шәара ишәхаштит сызустоу. Ицәгьамызт убри цкьа шәназхәыцыр! Сара исхәо изуа сакәитуп. Хыхь, ажәѡанаѡ – ан лцәа, лыхꝼша, ꝥаҕа, адгьылаѡ – ан лхата, уаха азәгы дыҕазам! Ан илеихау уаха азәгы дыҕазам! Абри шәхашәмырштын.

А ц ь н ы ш т а к а ж а (ахәадаҕы даацәыркьоит дшеила-
хәац, алаҳәахзеиңш еикәәцәоу матәала деилаҳәаны, Шьашә
рарбаҕь дақәтәаны). Аха! Сгәарцса быкәшәара иаҕеуп ацхәыс
хамапаҕа – Саҕанеи Гәашья! Рыбла хтуа иалагеит ахацәа,
рыблақәа! Ршьамхқәа хыжәжәахьан ишбымцәныхәоз. Ажә-
әанаҕ ан лцәа, адгьылаҕ ан лхата! Анысгы абысгы Нартаа
ирымоу Саҕанеи Гәашья ! Егьырт анацәа бызлахаиҕзуеи?
Рыблақәа хыстит бычкәынцәа! Шәхәатәы еикәымшәо, еиха-
быеитцбы дышәзымдыруа, шәыхәдацәақәа цибакәаны, шәы-
қәибәхуа збароуп. Ха-ха! Уеиха, Шьашә рарбаҕь, уеиха! Хара
хтәы иагоит иаарласны. Абзацәа цсны, ацсцәа гылараны
иҕоуп. Шәи-иу, шәит!

С а т а н е и Г а а ш ь а. Шәыцшы, Нартаа дукәа, ацьныш
такәажә дшышәхыччо!

Н а р т К а ы н. Изхарада?

Азцаара цытрак ҕымт еиланархоит. Уара иухароума, сара исхароума
хәа аанаго инеиҕаҕшы-ааиҕаҕшуеит.

С а т а н е и Г а а ш ь а (убри илхаратәуа, азцәара зызкыцә-
кьоу лара шлакәу лзымдыруашәа). Быстыхә, ацьныш такәажә,
шьашәы итарблыша!

А ц ь н ы ш т а к а ж а. Уахьынацыслак улымха цнахуеит:
«Анацәа зегы Саҕанеи Гәашья дреиҕуп! Ахьышьяргәы-
ца Саҕанеи Гәашья! Адгьылаҕ Саҕанеи Гәашья! Ажәәанаҕ
Саҕанеи Гәашья! Ахацәа шәабаҕоу, ахацәа? Дахышәхәа!
Шәхадара лымпытышәх! Ха-ха-ха! Ажәлар рҕы ацхьарца
данцаны илхыччо иалагахьеит ахьча Зыртыжә длымоуп хәа!
Ха-ха! Убас, убас, шәҕыха ахацәа, шәҕыха!»

С а с р ы к а а. Быбз тахыстәап, амышьтацәҕа!

Н а р т Д ы д. Уеаанкыл, Сасрыкәа. Лычкәынцәа ирмы-
хәазт атакәажә дыршыит хәа ахьз баацс ххумцан.

А ц ь н ы ш т а к а ж а. Уеиха шьашә рарбаҕь! Уареи сареи
иахтәхоит Нарткыт. Дкашәкачо ацьнышкәа хәфны дыәнагы-
лап, Гәында цшза. Уеиха, сарбаҕь! Шәиуи-шәит! (Дцоит.)

С а т а н е и Г а а ш ь а (дахымцә избаны, ирцьбараны,
Нартаа дшырхадәу рдырыртә). Шәаазырфы, сычкәынцәа!
Ишәхашәмырштын ишәасхәо ажәа. Шышкамс хкык ыҕоуп,
абәжә ианалцуа, амцәыжәәқәа амоуп, нас иара ахала иҕ-

нафаауеит амтэыжэақәа. Изымпырзо, ихээрсалеиуа адгьыл иаақэхойт. Шэара мтэыжэоас ишэымоу аидгылароуп, ахэатэеикэшэароуп. Иахьанза сара сажэа шэаанагон шэеидкыланы. Сара сышэхылаңшуан.

Н а р т Д ы д (*лажэа днаңыфланы*). Ахьышьяргэытца Сағаней Гэашья, бара хан боуп, уи азэггы мап аңэикуам. Бахэаңш, абғацымкыра иахаңыруа ашыаурдын. Убриггы аңаңэа ирхатэаны, ирхылаңшуа иаазойт, ишнеи-шнеиуа, ашыаурдын хэычқәа духоит. Урт иртаххойт, ран амтэыжэоа инытцпрааны, рхала иналалар ажэоан.

С а т а н е и Г э а ш ь а (*иарымчны*). Сажэа сырхэа! Цсаатэыз, шэарахыз, цсы зхоу зеггы ирымоуп аңхьагыла, аңыза. Уара, Дыд, снаурцшуан ашыаурдын ахь. Сара унасыр-цшуеит абант, ииасны ицо апқақәа рахь. Урыхэаңш урт шыңыруа. Акы раңхьа игылоуп, егьырт уи иашьтоуп. Иахьа уажэраанза сара шэаазгеит. Аиааирақәа шэсыргеит. Ахьз ду шэырхаит сдоуха иабзоураны. (*Даатгыланы, дахымңо избаны.*) Сажэа иахымхэыңыз, сдоухаггы далыхэдастэуеит. (*Лхы шытых, ахада ишлыхэтоу еиңш, леырңагья, ахан ахь дынхаланы дцоит. Аишьцаа уи ылышьклаңшуеит, ирхэара рзымдыруа еилахойт азнык азыхэан.*)

Н а р т Б а ш н ы х э. Хан ишакэым шэлыхцэажэаны, лажэа шэахымхэыцуа, ххадара лымазкыз, сара ешьас дсызшьом. Шэара уи анык леиңшггы пату лықэтдара шэафэытцит. Шэареи сареи акгы хэеилам. Егьырт хашьцаа ахьыкоу сцоит. (*Дцарц ифэинеихойт.*)

С а с р ы ф э а. Уаанфас, Башныхэ. Уаразэк уоуп сара ешьас сызшьо! Уара уанхалтц, сарггы сцоит схы ахьынахо. (*Зеггы даарылаңшны.*) Хәфэытцып хаймак. Хәжэоа еибәхтәп. Шэара ишэтаху дхамазайт цызас. Сара ишэхэо сақәшахатуп.

А х э х э а ф (*иңсы игэы икылахо, дыфны дааиуеит*). Нартаа! Нартаа, шэабакоу, Нартаа! Шәхацхраа! Иаха-иахырымч маңхойт аңаңэа ирабашьяу ар. Ажәлар еилыршьаайт. Шәеиха, абңьар шытышәх хатца указар! Аңьынышқәеи адауқәеи хәкәлеит. Шәхацхраа! Шәхацхраа! (*Дыхәхэо дцоит.*)

С а с р ы ф э а (*ахәхәаф, ибжы днацыйфканы, икаийо цкыа дазымхэыцкәа*). Шәабңьар шытышәх! Шәаала, сашьцаа! (*Иаса*

тѣаны, дцарц иѣынеихоит, азэггы дышишьтамлаз анибалак, иѣаиѣара изымдыруа даанхоит.)

А и н а р - ж ь и. Шэеы тоуганкэа ршьапкэа счаѣеит. Шэаса дукэа шэкэадыркэа ирыхшьуп.

Н а р т Д ы д (*С а с р ы к э а днаиѣагылоит.*) Уара хэхьчажэ иѣа уоума хара, Нартаа дукэа хэпхьа угыланы, цызара хзызуа? Уара уоума еибашьра хэзго?

Н а р т С и т (*аѣаы налаѣаны*). Дызцоу иоуп иухэо, даѣа хьзы бааѣсыкгы ихуп, ихэом акэымзар.

С а с р ы к э а (*дыѣкьоит деилашэаны*). Анык халхым-шазтгы, иусырбарын ѣтызэзэаала саѣажаашьа зеиѣшроу! Иарбану сара хьымзгыс исымоу, исахэишь?

Н а р т С и т (*тынч, Сасрыкэа иѣкьара агэхьаа мкзакэа*). Ишѣаузиуи аѣагаѣа? (*Иашьѣа рахь.*) Шэара ишэахэхьоума аѣагаѣа иѣхэыси иарей Сасрыкэа изыруз?

Н а р т К ь е т у а н. Иахмахазац, ихэхэишь!

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Ихэхэишь, ихэхэишь.

Н а р т С и т. Ишѣашэмахац, зеггы ирдыруеите. (*Сасрыкэа длазыркэау, иѣар хьизѣа акоуп хэа иѣхьазаны, деигэыргьаны.*) Лхы акэтагы ыкэцаны деихсуа, хай, анаѣалбеит, сара сыда, хатца дѣаларушь хэа аѣхэара данакэымтца Сасрыкэа, сара сыда хатца дыѣам хэа иуѣажаашьоузеи, уара рыѣа моу, уара уатцкыс шэынтэ алшара змоу ауааггы ыѣоуп лхэеит хан. Ари захаз Сасрыкэа, сыѣкыс ииааиуа дызбаанза сшых-нымхэуа хэа амѣа дыѣэлеит.

С а с р ы к э а (*иѣыртынчны, ихатэагы ихы алаф алхуа*). Уиоума узѣу? Уамак ухэоз ѣысшьан. Уи шсыхьыз схатэагы ишэасхэап. Ииашатѣкьаны, маѣк сахнаѣаѣэаны сыѣан...

Н а р т Д ы д. Маѣк акэым, иѣгэғангы...

С а с р ы к э а. Иѣгэғангы акэзааит. Азэы игра изап, ииашатѣкьаны, сахнаѣаѣэаны сыѣан. Хан лхы аѣыс кэтагы ыкэцаны сеихсуа, сыда хатца дыѣам хэа аѣхэара санаѣэымтца: «Уиаѣара ухатѣазар, абри амѣа уаныланы уѣала, ушнейуа, уда хатца дыѣамзар убап», – лхэеит. Сѣо, сѣо, сышнейуаз, азэы аѣадакэа ѣахэаны аѣагаѣара даѣын. Аѣэшхэа убриаѣара иѣаитѣоит, анышэгэлкэа иѣѣѣѣо ѣнык-ѣнык иаѣароуп. «Уа, бзиа ууит!» – схэеит, аѣышькыл снангыланы. Аѣагаѣа зынзаскгы имахэзеит. «Мшыбзиа, бзиа ууит!» – схэеит

еиҥа. Дхьаңшынгы дысмышәаңшит. Сатәеимбеит схәан, ихьымзгысшьеит. Схамыждараз, Бзоу сышхәа аасырбан, ҕыхәтәыла сисит. Уаха ажәак мхәазакәа, инапы ааирххан, сыҕеҕы сарҕы хәидгәаланы хәашыҥихын, нышәхәарҕа аархәны хнатейтеит. Иара ахәхәахәа еиҥа ацәағәара дналагеит. Ашьыбжә агәазы, ацәағәаф ипхәыс, цак иаҕараз гәаблаак лхы иқәыргыланы, лхатца ихәы лыманы даакылсит. Акрыфа акрыжә даналга, ипхәыс афныҕа данцоз, ус ибжыы налықәиргеит: «Хәи, бара, абна анышәхәарҕа уаф ччиак иеҕы иарҕы атцастан, афныҕа дыбгар, ахәыцқәа илахәмарлап», – ихәеит.

Н а р ҕ С и ҕ - и ң а У а х с и ҕ. Ушыбзас уишыт, уаначьалбеит.

Н а р ҕ Д ы д. Убри иакәтәҕьан ахатца!

С а с р ы ҕ ә а (*иахаҕыы ихы дахлафуа*). Иара духалыршытп ипхәыс. Сыҕеҕы сарҕы анышәхәарҕа хәатхны, асаара хнанлыртәалан, афныҕа ддәықәлеит. Асаара лхы иқәгылоуп, лара аффахәа дхахо дцоит. Дышнеиуаз, ккарак днытцалеит. Днаваларц лтаххан, сыҕеҕы сарҕы асаара хәтцахфаны, абардраҕы ләааңхьалкит.

Н а р ҕ С и ҕ. Уаха узатымтзей асаара?

Зегы ччоит.

С а с р ы ҕ ә а. Сара сакәым, Бжеикәа-Бжашла ихәта дытахфазарҕы, акгы илшомызт. Ана садсылт, ара садсылт, напышьашәала схәеит, ҕыхәтәыла схәеит, аха асаара сызмырқәацейт. Пытрак ашытахь дааин, еиҥах асаара ханыргыланы, лхы инықәлыргылеит. Атцлақәа еихашышы, амфә рытцганы игоуп. Ус тцламахәык аасымңыхьашәан, сөы сытәҕәыбжьара илыбжьарҕәғәаны, амахә снахьынхәлеит. Аңхәыс уи лызгәамтзакәа, лыфнынза дцейт. Схы сымаҕәыхьха, сарҕы саахынхәит.

Н а р ҕ Д ы д. Хәи, рацәа иухыччейт ацәағәаф ипхәысгыы иарҕы.

Иргәарҕханы иччоит зегы. Сасырҕәагы дрылаччоит.

Н а р ҕ Қ ь е ҕ у а н. Аңхәыс асаара дытахылфөейт, асаара!

Н а р ҕ К ә ы н. Аңхәыс асаара ицахылфаз уоума, хара еибашьра ханцо, ңызара хзызуа? Шәаала, сашыцәа хәа иаса

ткәыцәаа ддәықәлахт! Ұышыкылкқыс уҳаңыз, Ұышыкылкқыс!
Ҳа-ҳа-ҳа!

Зегы ргәы иахәоит уи иихәаз, иргәарҗазаны иччоит.

С а с р ы ꞑ ә а (*дгәаны, Ұыңныҳәәйас*). Мазала ацҳа
Ұақәаны, ауақы ибғатцара иаҳа ихатцароуп шәгәахәуазар?
Ишәхәеишь, хатцароума уи?

Ирхәо рғамшәо еилахоит.

Н а р т Д ы д. Изақә цҳаузеи зызбахә умоу?

С а с р ы ꞑ ә а. Ажәеицшыаа рахь неига-ааигас исымаз
ацҳа Ұақәаны, быжьра-быжьцәа сзышьтыз шәара шшәакәу
сзымдыруа цышәшьозар? Хгәалақәа рылацәажәара иаам-
там. Нартқыт ашәартә итагылоуп. Сара аңызара сашьтам.
Хан лхәатәы ацнықәара ҳақәытцар, дахаххәазар, цызара
хзиуеит, аирак ихәихабу.

Н а р т К ә ы н. Қарала аихабра акәым аус злоу. Ус ҳа-
лагар, зегы дҳаихабуп ҳаб. Сара дыздыруазар аахыс ахәы-
штаара дыеҳәымтцац. Реиҳа ахатцара қазцахьоу, убри дна-
хапгыланы иҰынеихааит.

Н а р т С и т. Издыруада уи уара уакәхоит хәа угәы
иааназар? Зегы ҳаихагы ахьз-ацшагы уара уацсоуп
хәа агәра ганы уқазар? Ишсоухәара, сара иқасымтцац иқау-
цахьоузеи абри уара?

Н а р т Қ ь е т у а н (*Нарт Сут иахь*). Иқауцахьоузеи хәа
уи уиҰагылазеи, зны уара ухаҗа иқауцахьоу ҳахәа. Издыруа-
да, ҳара иаҳзымдыруа, абаа хужәахьазар? (*Дыччоит.*)

Н а р т Б а ш н ы х ә. Шақақы иақсазамкәа ахьз-ацша
рымоузеишь?

Н а р т Қ ь е т у а н. Дызустада, Башныхә, зыхьз дацсамкәа
иубаз? Ухаҗа узеицшроу уасхәап? Акәыбры! Ааи, ааи, акәы-
бры! УлымхашьатаҰы имцәаазаци акәыбры? Ахаҗа марцхалк
иқазамкәа, алым ақара абжы ахылцуеит акәыбры. Ухаҗа
уамак қаумтазакәа, ухьз адунеи иахуртәахьеит! Ҳа-ҳа-
ҳа! (*Дыччоит.*)

Н а р т С и т. Акәыбры.. Ҳа-ҳа-ҳа! Акәыбры! (*Икьатеих
ңцәо дыччоит.*)

Н а р т Б а ш н ы х э (*Нарт Сит иахь*). Уара шака угәы
иахәзеи уи. Сара акәыбры сеицшми, аха уара, уиакара иччо,
ухаҭа узеицшроу уасхәап, Сит. Амра аҭашәамтаз уахәацши
аеада, ахаҭа мақфахәаранза имааизо, иацрытца агага, шха
гыларак иакароуп. Ухьзи уареи убасоуп шәшеизыкоу. Ха-ха-
ха!

Пытдык ччит.

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Иашьа гәакьа уакәзаргьы,
саб аеада дадыланы ацәажәара згәагьыз! (*Иаса дахоит*.)
Ухы ухысцкәаап!

Н а р т С и т. Уаанфас, сыцкәын! Ажәала уишьырц иафү,
уаргьы ажәала душьыроуп. Сшьа сара изуртә сыкоуп, уаа-
мыццакын зны.

А ц ь н ы ш т а к а ж э (*ахәадафы даацәыркьоит*). Убас,
убас, шәыхәдацәакәа цибакаа! Шәықәйбах! Шәеитцашьыц-
ла! Шәыхуаадаха! Уеиха, сарбагы! Нарцхьоу иаххәап, Нар-
таа дара-дара еибакит, уара иуцрыхагам хәа. Шәиу-шәит!

А и н а р - ж ь и. Сызхаанхәзеи, исахауа закәызеи? Шәан
дшәырхынхә. Хәтабымцан, быхшыџи бдоухаи хагыбмыжьын
хәа лашәхәа!

Н а р т Д ы д. Доухала акәым аҭацәа излариааиуа, хжьи
ухаткы! Амчоуп, амч! Аҭа днызкыло амч затәыкоуп. Аа,
иубома? (*Аса атра итырцәрааны иирбоит*.) Иамузозар, хаб
пызас дхамазааит.

С а с р ы к а. Аџны издәылымцца алужә еицш, ахәышҭаара
аеҳәышышьаарада акгьы злам иоума узфү?

Н а р т Д ы д. Издыруада, уара уаб, хәхьча Зыртыжә
деиғуп угәахәуазар? «Сара сыцхәысуп, ухаҭазар уара!» –
хәа изфылтит ацхәыс. Дызцу ахаиуанқәа реицш, дбыџоуа,
нырцә акаара дықәхеит. Ацхәыс лзыхәан азы дызмырит,
ашәаргәында.

С а с р ы к а. Уара, саб Зыртыжә ихыччо, ишсоухәара,
узпада уара ухаҭа? Уара уаб зынзаскгьы дуздырзом. Итых,
итых уаса, ухаҭазар!

А и н а р - ж ь и. Шәеаанышәкыл! Шәаҭацәа Нартқыт азааи-
гәахара ианафү аамтазы шәызфү закәызеи? Атра итаҭа уаса,
Сасрыкәа.

С а с р ы ꞑ ә а. Саб ицәа ңызәуа!

А и н а р - ж ь и. О, Нартаа дукәа! Шәанейдгылаз, шәхәатәы анейкәшәоз, изакә иаиракәоу ижәгахъаз шәгәалашәыршәа. Далшәх аңызәа. Амәа шәықәла.

Н а р ꞑ С и ꞑ - и ꞑ а У а х с и ꞑ. Дасу икайцахъоу ихәааит. Реиха ахатцаракәа кәзцахъоу, убри ңызара хъиуааит.

Н а р ꞑ К ә ы н (*Нартъ Ситъ-иңа Уахситъ иахъ*). Издыруада, уара иутахызар ңызара хъуурц? Азәы акы анихәалак, иңаңа-рада акгы улазамкәа, икауцахъоузеи уара хатцарас? «Нартаа рыфәы. Иабаказ арака Нартаа рыфәы?» – хәа иахъыччоз адау сииааит хәа уехәо уааит. Душъызар, мамзаргыи уашхәа мақьаңсыс иурхәазар убри адау?

Н а р ꞑ С и ꞑ - и ꞑ а У а х с и ꞑ. Еицәаз изызуит. Ешьас скаицтар ада цсыхәа имамкәа дтасыргылеит. Ишьра аткыс еицоу хатцароума, уаға дыршәаны, ешьас укаицтар амуа дтаургылар?

Н а р ꞑ Д ы д. Дымшьыкәа даанужыт, ачеиңыка науңеи-цан, уаахихит. Уатәы дәагыланы, ухаңа ушьны улкаиңыуеит. Саға дыршәаны, ешьас скаицтар амуа дтасыргылеит, ихәахт. Иңоушьаша, ауаагы ахатцара иуит хәа дрыңхъазоит. Уи хатцарам!

Н а р ꞑ С и ꞑ - и ꞑ а У а х с и ꞑ (*Нартъ Дыд иахъ*). Саб иашъа уоуп, насгы аирак уреихабуп, убарткәа ркнытә пату укәыстдоит акәымзар, уара ухаңа икауцахъоузеи хатцарас? Нартаа хгәылацәа бзиақәа, ағацәа анхақәло арғажәфас ихамоу, Лызәа дукәа еиқәсырхеит, Акәлан Акәланқъари урт рдаракәац ыказамкәа иқәихуан, амәа изкны дсыртаслымит акәымзар ухәеит. Ус ами?

Н а р ꞑ Д ы д. Ииашоуп Лызәа раға, Акәлан Акәланқъа-ри сара дтасырхеит.

Н а р ꞑ К ә ы н. Ахшыәи ахатцареи қарала икам, дыч-кәыноуп, аха Уахситъ иихәо иашоуп (*Цәалайцарала, Нартъ Дыд иахъ*.) Хатцара дууп икауцаз, ус акәу? Шәихәаңш, уара, ахатцара ду кайцеит абри ауаә! Дшәыргыл, Нартаа хаңхъа днаганы дшәыргыл! Издыруада, Лызәа зейкәурхаз Нартаа иахъхадгылоз, хахәшьа лыхъчараз иахъхаңхрауаз азыхәан акәзар? Уара бзиа иубоз Лызәа ртыңха Акәлан Акәлан-қъари дымцарс дима дандәықәлоуп, удыббы уанишьтала,

дануртаслымыз. Нарткыт акәзу, уара ухакәзу иаха узыз-хәыцыз?

Н а р т С и т. Насгъы, Дыд, уара умацара думыртаслымит Акәлан Акәланкъари. Дахьытаслымхаз аихарак зыбзоуроу лара, Лызaa ртыпха лоуп. Акәлан Акәланкъари иабцъар ихызпаада? Лызaa ртыпха лакәзами?

Н а р т Б а ш н ы х ә. Ха-ха-ха! Ипхәыс лыла акәзаап ари дызлаехәоз! Ипхәыс икалтаз ахатцара, иара икаитцазшәа реихәеит ауаа. Ха-ха-ха! *(Иргәарпханы иччоит зегъы.)*

Н а р т Д ы д. *(Башныхә иахь)*. Ускак зкьатеиах птәо иччо, уара Башныхә, ухаца икауцахьоузеи хатцарас? Абжьым-џак ахьеихагалоу уцаны амџа укит. Ауаа гыичны изтиуаз ирымухит. Иазымхәыцуа изыхәан, хатцара дууп уи. Нартaa ххәаакәа ладаггы-џадаггы иуртбаауа мацара, ахьчара хамч акәымхо икауцеит. Хагацәа рхыпхьазара иазурхаит. Убри аамыштыахьггы, ауаа амал рылаужьын, иаххымхәыцуа иалагеит.

Н а р т К ә ы н *(џафайкьаны)*. Башныхә уакәзаап изхароу, иаакәымтцакәа агацәа ахьхақәло! Ухала уцаны уеибашьла! Уара уоуп агацәа хақәызтцаз, уара!

Еимданы: «Уара уоуп изхароу, уара!» – хәа, ражәа хәақәа игәыдырцоит.

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә *(инахараны, ахәадафьинтә)*. Убас, убас, шәыхәдацәақәа тџибакаа! Ха-ха-ха! Ашыцра азџафкы иаџызаха ишәылалар шәықәибахып. Убас, убас, шәара-шәара шәеибакы! Ха-ха-ха! *(Алахәа еиқәайәа еицш, хыхь дықәтәаны дырзыцшьеит.)*

Н а р т Б а ш н ы х ә *(Зегъы еицырзеицшны)*. Шәаазыр-џы! Сара атәы схьышәшьит, аха сарггы ахәатәы сымоуп. *(Н а р т К ә ы н иахь)*. Егъаџы егъа рхәарггы, џыцъа ахацәа ахьейдгылоу блас ицәыругозеи абри уара?

Н а р т К ә ы н. Уажәақәа урызхәыц, уажәақәа! Усашьа-зарггы, арт реицш икоу ажәақәа!..

Н а р т Б а ш н ы х ә *(тынч)*. Иаачха зны, уиакара ухатцазар. Ууаџы мшны ухалоуп хәа урыпхьазоит. Узырџишь, ишырхәо уахап. Нартaa дуаџы мшны дрылоуп Нарт Кәын, рхәоит. Ауасақәа урыцуп. Ииашоуп, ауасақәа ирықәухуа аласалоуп

хшеилахэоу Нартаа зеггы. Абри аамыштахыггы, бжыха-бжымш адауцэа драбашьуан, убас дхатца гэгэоуп хэа ухыз неимыркыа ирхэоит. Узакэытцэкьоу аиаша рыздыруам, убри ауп икалаз.

Н а р т К э ы н. Икасымтцац ажэакггы аццаны ирымхэац. Сара, ииашатцэкьаны, бжыха-бжымш адауцэа срабашьуан. Уара мап ухэарызма?

Н а р т Б а ш н ы х э. Ииашоуп, урабашьуан. Аха ушцарабашьуаз? Ихэеишь?

Н а р т К э ы н. Сышцарабашьуаз, ахэақэа ргэйдцо срабашьуан.

Н а р т Б а ш н ы х э. Уабақаз ахэақэа аныргэйдутцоз? Аласа уагэылатэан. Ирхэааит, хатцароу, ахатца иатэаму...

Н а р т Д ы д. Ха-ха-ха! Мазала ицхауа алеицш, иеытцэахны деибашьуан.

Н а р т Қ ь е т у а н (*Нарт Дыд инаицыргызыны*). Шака мыцла ахыз дырхауазеи цьоукы!

Н а р т К э ы н (*Нарт Қыетуан иахь*). Ускак иччо, уара ухаца ахыз шцаурхаи умхэоишь, уара ухаца? Назаза абака хзыкаитцеит рхэоит ажэлар рфы уаазырфыр. Афырпын зызбаз, ашэахэара аңызтаз, хгэыргьареи хгэакреи ашэала иаххэо хказтаз Нарт Қыетуан хэа ухыз рылатцэахьеит ажэлар.

Н а р т Қ ь е т у а н. Ииашоуп. Ашэахэара дсыртцеит. Афырпын рзысызбеит. Икастцазоуп ирхэо!

Н а р т К э ы н. Ашэахэашьа дуртцеит? Афырпын рзузбеит? Ус акэу? Ишцацудцеи ашэа? Шэарыцара уахықаз амат уцхаит. Узымныкэо ушьапы чит. Адунеи хэшэы хкыс икэоу зеггы здыруа, Аиргьаа ран, ухэышэтэны далгаанза, угэакыа, ууазыруа уахыiaz «Рарира, Раида, Рашьа» хэа, шэахэароу, мамзарггы ғызроу, уафы изеилмырго убарцьеиуан. Хабжынытцак, иуцхаргызуа мацара, убарцьеиара ашэа алаххит.

А и н а р - ж ь и (*деигэыргьаны*). Уи бзиами нас. Ишэымбои, шэхэтэты анеикэшэа, азэы ихьаа зеггы ианышэхьааха, ипцсеикэырхагаз ашэа апышэтцеит. Ахы, иазхоуп шэеимак!

Н а р т К э ы н (*Аинар-жьи иахь, уаанза уи иихэаз ихахьы иаамгазакэа*). Аа, акэыға ду, Нартаа хжьи, уара уфала иухэеит, ашэа апышэтцеит хэа. Ус ами ишухэаз? Азэы ихьаа егыггы ианихьааха, ипцсеикэырхагаз ашэа еицапышэтцеит, ухэеит.

(Нарт Қытуан иахь.) Нас избан, ашәахәареи аҕырпыни хза-
цитцеит Нарт Қытуан хәа, уара умацара ухьз захутаз? Ума-
цара иузбама ашәа?

Н а р т Д ы д. Ииашатәкьаны, уажәоуп саназхәыц. Иарбану
ашәа аңызтаз уара уоуп хәа ухьз заху? Уара иаңуцаз
агәынқьреи ағызреи роуп. Ашәахәара ашқа икылызгаз хара
хауп, хара!

Н а р т К ә ы н. Уақагы даанымгылеит Қытуан. Шәыр-
зызырәы, ауаа изырхәо даҕакгы шәахап.

А ж ә л а р р ы б ж ь ы

А к т ә и

Нартәа рашыак Қытуан хәа дыкоуп,
Иашьцәа зегь реиха дшәарыцаәуп.
Уи дхатца гәгәоуп, шәара иқәым.
Ихәа баша икашәазом.

А џ б а т ә и

Атыс мџас абла тыхуеит.
Геи-шьхеи изеиңшуп, ишьамхы царуп.

А х ц а т ә и

Аха еихарак уи ихьз злагаз,
Аҕырпын ахьаңицаз азы ауп!

А к т ә и

Цхнын, Қытуан ауаса иман ашьха дықәын,
Шьыбжьонк Қытуан ирахә антәа,
Хахәык ихы надитцан, илацәа нтааит.

А џ б а т ә и

Иара ус, изгәамтазакәа, ацәа дынтанагалеит,
Иара даныцәа, ауаса џагылан,
Ғырпынраны ишьтаз хьчәео инылалт.
Убрадагы аҕырпын ңьаргы игыломызт.

А х ц а т ә и

Ус, цхызла бжык игәы иаақәџит.
Хәит, иухьзеи, Қытуан,

Ухьыз змырзша акы ыкан,
Угыл, ауаса иуцэырфеит, умцшын!

А к т а и

Ахьышэтхэа Қыетуан даакэтэан,
Ауасақэа рахь днацшызар,
Иалоуп ихырфеауа ағырпын.

А џ б а т а и

Ауаса иафастдом хэа икны данлаха,
Ауасашьтэа уи лафахжэеит.
Аха ахапыцқэа ахьнақэнарғэғаз,
Ағырпын гэаџа аңша антас,
Ахы ахьейдкьақьалаз ианызкылымс,
Ашэатцас иалагеит ахэара.

А х ц а т а и

Қыетуан ари уамашэа ибан,
Иахэызбала инаиџақэа-ааиџақэан,
Нас инаиџыцдак дынтатэхэан,
Ауасархэыга архэо даарылагылт.

А к т а и

Абринахыс аңсуааггы,
Нарт Қыетуан иџтааны,
Иадырхэо иалагеит ағырпын.

А џ б а т а и

Ашэахэара аңицеит Қыетуан ахатца,
Ағырпын хзизбеит Қыетуан ахатца!

А х ц а т а и

Хагэтыха хирхэеит Қыетуан ахатца.

Инахараны иааџуеит ауасархэыга. Ағырпын азэы иаирхэоит.

Н а р т К э ы н (*иажэа инаццаны*). Ишэахау? Абан,
шэзырџы, Қыетуан ихыз ахцаны, ахьча иаирхэоит ағырпын.
Ауаса, ахаиуан ахапыцала икылнатэаз циаак «кэыжж-пыжж!»

хәа иааирҕыжын, аҕырпын апыстдеит хәа, ихьз адуней
иахиртдәеит.

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Псаҕала иаххәозар, аҕыр-
пын зызбатәҕьаз ауасашьтәа ауп. Аҳаиуан иархаз ахьз Қье-
туан иацәигеит.

Н а р т Д ы д. Ахьз акәым, ахьымзг ухы иахутцеит! Аҳаиуан
иқанатцаз иара иҕаитцазшәа! Аа-ха-ха! (*Дыччоит, икьатеиах
пйәо.*)

С а с р ы ҕ ө а (*ирхәо рыцихәом, ицәымыгханы дыңшуеит,
иахьакәым ишкылнаго ибагәышьоит*). Ашәак еицызхәо, хтәк
еицтадыршәуеит. Ашәахәарагьы, аҕырпынҕы хайдкыла-
ра иацхраауеит. Хайднакыларц азыхәаноуп изыҕоугьы.
Далкааны Қьетуан идыркылозаргьы, Нартаа иахцәызгода,
хәхьзоуп иаху, хәжәлар роуп изтәу. Сашьцәа дукәа, ихәз-
гәамтазакәа, згьы баапсык хәанахәеит. Хәкәытцып хәи-
мак. Хцәажәашьақәа злаҕоу ала, амрагьы иара ахазы
аеарпхаларц азыхәаноуп изыпхо хәа ахәарахьы хкылсуеит.

А и н а р - ж ь и (*изымычхакәа*). Шәызегьы шәатцкыс
ахатцарақәа ҕазтахьоу, изныкымкәа аҕацәа нзыртәахьоу,
уара, Сасрыҕәа ухатагьы уцсы еиқәзырхахьоу Нарт Цәыцә
иоуп, аиашатәҕьа шәтахызар. Аха уи ҕитүам, ихы зыригом.

С а с р ы ҕ ө а. Сара сеиқәзырхаз Нарт Цәыцә иакәым, аха
Бжеиқәа-Бжашла акәын ихьзыз.

А и н а р - ж ь и. Уаха хьзы имазами Бжеиқәа-Бжашла
аамышьтахь? Дубар – дудыруоу узқәаҕ адамыҕ анызтаз?
Дуздырзом, избанзар еснагь асабрада иҕоуп. Асабрада
ааиҕухыр, уан Сағаней Гәашьа илыхшаз, Нарт Цәыцә
шиакәыз убон. Уи убасқак дыхзырымгоуп, хатцарак аныҕаи-
талак, ихьзтәҕьа ихәазом.

С а с р ы ҕ ө а (*уамашәа ицьашьаны*). Сыпсы еиқәзырхаз,
абасқак ахатцарақәа ҕазтахьоу Бжеиқәа-Бжашла хәа иаа-
дыруа, Нарт Цәыцә иакәну? Сара еснагь исхәоит Бжеиқәа-
Бжашла иҕаитцахьоу ахатцарақәа рыбжагьы азәҕы иҕахам-
тац хәа, аха сара уи днартуп хәа сгәы иаанагомьзт. Реиҕа
ианшәартоу, реиҕа уанымгәыгзо, даацәырҕьаны, аиааира
наурганы, днытахәаша дцоит. Хәшья Нарт Цәыцә иакәну
убри? Дабаҕоу иара уажәы?

А и н а р - ж ь и. Уи дыҕоуп ахаҕа уажы иахыҕоу – аибашыра ахыеиашуа адааҕы. Ахатта иаҕаамкэа иҕхыазеит утэы-стэы хэа амалыжэ аймаkreи, реиҕа ахатара ҕазтахыоуи хэа ахатаракэа ргэаларшэареи.

С а с р ы ҕ э а. Уиашоуп...

Н а р т Д ы д. Хаимак зыхҕыз, хыла-гэыла хаилазтаз уара уоуп, Сасыҕэа.

Н а р т К э ы н. Ииашоуп, Сасыҕэа иоуп изхароу.

Н а р т С и т. Уара ухалиаанза, хабзиахэха хаҕан, Сасыҕэа.

Н а р т С и т - и ц а У а х с и т. Уара уоуп Өазамакыат хамазкыз!

С а с р ы ҕ э а (*иухэара иҕамшэо, дцару даангылару изымдыруа, дшанханы дрыхэаҕшуеит. Изгэамтазакэа, уажэраанза дызқазызбуаз ашҕа дианагоит ихатэагы.*) Цэгьарас ишэ-зызухыозеи? Шэызегыы ҕас ишэыҕхыазо сара соуп, ус акэу? (*Азэазэала днарыдгыло дразцаауеит.*) Уара, исахэа, цэгьарас иузызухыозеи? Издыруада, уара цэгьара узызухыазар? Уара? Ма, уара?

Азэгыы ҕитзом.

Н а р т Д ы д. Узырфы, ажэлар рфы иузырхэакэо уахап. Хара акы хаҕсамшэа, зегыы уара иҕауцызшэа... Иҕауцыхыоузеи ухыз абриаҕара ирхэалартэ?

Н а р т Қ ь е т у а н. Узыршишь...

А у а а р ы б ж ь ы. Азэазэала ицэыртцеит.

А к т э и. Уафы изымбжыазоз арашь ибжыеит, Сасыҕэа хатта!

А ъ б а т э и. Афы иацырҕыаны ахэаццышэа ҕаитцеит Сасыҕэа хатта!

А х ц а т э и. Раншыцэа ршыа рымуцкэа, ашыа рыдхаланы иҕан Нартаа, раншыцэа рцынтэарах Елдыз Шыаруан дицырхырааны, Нартаа рыхымзг рхихит, раншыцэа рхэатҕа ааигеит Сасыҕэа хатта!

А ц ш ь б а т э и. Ажы жэла хазтада, ажэлар?

А к т э и. Сасыҕэа хатта!

А ъ б а т э и. Арыц хазтада, ажэлар?

А х џ а т ә и. Сасрыкәа хатца!

А џ ш ь б а т ә и. Хазфоз агәылшыап ишыт, аетцәа кыдҕааны амца хзааигеит, Сасрыкәа афырхатца!

А к т ә и. Уи амца адау ианахцәига, ихы хсаны амца хазирхынхәит Сасрыкәа!

Урт рхатарнакык Сасрыкәа икаитцахьоу хатцарак анихәалак, иашьцәа руазәк иаса абжаранза атра итихуеит. Убас мацара аишьцәа зегьы расакәа абжара-абжаранза рытракәа иртырххьаны, Сасрыкәа атыхәтәантәи ифырхатцара – аетцәа шыкыдипааз, амца адау ианырцәига, ихы хсаны амца ширхынхәыз хәаны ианалгалак, аритцәкьа хзычхауам рхәазшәа, рызегьы расакәа рытракәа ирытдырцәарауеит, исра иалагоит.

Н а р т Д ы д. Аса арахь инҕоит, илалом!

Н а р т К ә ы н. Саргыы саса арахь инҕоит!

Н а р т С и т. Сара саса афы цагәит баша! Ахахә дафьызоуп, баша хисуеит! Дымтцысзо дгылоуп!

Н а р т Қ ь е т у а н. Шәаангыл! Ишәгәалашәома аҕьныш такәажә ихалхәаз? Сара ишәасымхәакәа, Сасрыкәа иҕсы ахьтоу ахаангы ишәзеилкаараны шәыказам, лхәеит. Уи илдыруеит иҕсы ахьтоу.

Н а р т Д ы д. Дабакоу аҕьныш такәажә? Дыцшаатәуп, илазцаатәуп.

А ҕ ь н ы ш т а к ә а ж ә (*ахәафы даакәыххуеит*). Абар сакьыкоу! Рацәа сышәтаххеит. Ха-ха-ха!

Н а р т С и т. Бхацхраа, аҕьныш такәажә!

Н а р т К ә ы н. Ацха хәафәан, быжьра-быжьтәа дылтабга дцеит. Ижыы тапканы иафатцо, ауарбажә дақәтәаны дхынхәит.

Н а р т С и т - и џ а Уахсит. Ахахә ду рбылгыаны, абахә аҕьнәтә игәыдахцеит. Шьамхыла дасны ахахә ду ҕиҕеит. Аса афы иара илалом.

Н а р т Д ы д. Аҕьнышкәа ран, бара была Сасрыкәа итархара анхалша, аишьцәа зегьы аназзеис бкахцоит.

А и н а р - ж ь и (*дыхәхәаны*). О, хазхаанхазеи, хазхаанхазеи! Реиха ираҕацәоу, реиха Гәында-ҕшза лымтарсра иашьтоу, аҕьнышкәа ран илыхәоит, рашьа итархашьа ралхәарц. Сымаха-шьаха ҕытәтәароуп сара уаха Нартаа шәзыхәан

сжьиуазар! О, мышмышәла шпәхзыкалеи, мышмышәла! Схы ахынахоу сцоит сықәтцы, схы ахынахоу! *(Ихы кны, дыҳә-хәо дцоит.)*

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә *(Аинар-жьи дишьклапшуа).* Хә-хә-хә! Уара, Аинар-жьи, укәығареи сара сыгызмалреи ириааизеишь еихә? Уца! Уца! Сағанеи Гәшья дыргәыргья уцаны! *(Нартәа рахь.)* Шәзырфы, Нартәа дукәа. Шәара шәыхьз зырцәаз Сасыкәа иоуп. Ахәа дазгом, аса афы илалом уи. Шәихәапш игылашья. Дышәшьырц шәахьяфү азыхәан дышәхыччоит.

Сасыкәа дгылоуп дыршьыргы дрымшьыргы иара изыхәан зегьакакәушәа. Сшья еиднакылап хәа игәы дтәхәыцуеит. Уи еиликааит уаанза изеилымкаацыз.

Н а р т Д ы д. Ихәхәа, ацьныш такәажә, итархашья хәхәа! Нартәа еицырхәоит: «Ихәхә! Ихәхә! Хбыхәоит! Хбыхәоит! Иабәтоу иңсы? Сасыкәа иңсы абәтоу?»

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә *(ахәада дналбааны, лөырңагья, днеифеиуа дрылоуп, ран лара лакәушәа)*

Хәи, Сасыкәа, Сасыкәа агызмал,
Маанала дышәиааизаап ижәбому Нартәа.
Сасыкәа иарма шьяп еихатәуп, ижәдырузаз,
Иара убри алоуп ахәхәгы зләңиуа,
Уи таруеит, еихазоуп, акгы ахьзом,
Ахә Сасыкәа иаргья шьяп цыруп.
Ижәдырузааит, Сасыкәа данысабизаз,
Аинар-жьи арытәа дыбжьякны данизрыжәуаз,
Арытәа ацтың зрыжәымкәа иаанхеит,
Уи атың ахәаанхаз иаргья шьяпафы ауп.
Сасыкәа иңсы ахьтоу иара убратцәкья ауп
Шәис, шәис, дтәшәырхә!
С а с р ы к ә а *(ихазы).* Издыруада сшья шәеиднакылар...
Н а р т Д ы д. Ғумтын! Хәхьз зырцәаз, анашца!

Нартәа Сасыкәа иңсы ахьтоу иласны дтадырхарц рәаархоит. Иааикәшоит расакәа кны. Драбашьюам, аңсра иеазырхиа, дымқәацазо дгылоуп. Иңсы ахьтоу иарбаны, икшарц рәаадырхионы, ақәкәа-фәхәа шьтыбжы бааңсык гоит. Уи инашьтарххны, дыдрабжык иеиңшхә, кыррың-кыррыңхәа аеышьтыбжь аафеит. Уи Нарцыхью иеышьтыбжьюуп. Ғыхәңәыла агәашә дасны иңижәоит. Ахәса рыхьусу

бжъкәа гоит. Инарылкыны: «Шәсыцхраа! Шәсыцхраа!» – хәа дыхәхәоит
Гәында-цшза.

Са та не и Гә а ш ь а (*ахан даадәылкьоит, деилажәжәа,
лыхцәы ңыртланы ылыкәыңсоуп*). Сыңха! Сыңхазатцә! Дигеит,
Гәында-цшза дымцарсны, иеыхәда длыкәыжыны Нарцъхьоу
дигеит. Сыңха! Гәында!

Деитцакъызкызуа дкахауеит. Ирзыкалаз рзымдыруа, ицәырханы
иааңшышәа, расакәа ахьыргара иакәымшәо еилагылоуп Нартаа.

Са с р ы ꞑ ә а. Сахәшья! Сахәшьязатцә! (*Дрылцәрааны
дцоит.*)

Са та не и Гә а ш ь а. Ашәеикәатцә сшәызтцаз сыцкәынцәа,
ашәеикәатцәа! Сыңха, сыңхазатцә! Бышцатынхадахеи, Гәын-
да-цшза, бышцатынхадахеи! (*Дцоит.*)

Икарцара иакәымшәо, ирзыкалаз макъанагы цкъа ирзеилым-каацкәа,
еилагылоуп Нартаа.

А ц ь н ы ш т а к ә а ж ә (*дахьцәырцлац ахәафьнтә*).
Сара, сара шәсызхәыцла, сара шәсырманшәалоит, Сасыркәа
иңсы танаты шәара бзиара шәакәшәараны шәыкам. Хара
дахтәуп Гәында-цшза, хара! Уеиха, уңры, шыашәы рарбагы!
Хицхраап Нарцъхьоу! Икалоит, Гәында-цшза дхәаны дзыз-
тәаз Хәажәрцыс иаханы дишьталар, мамзаргы Сасыркәа
дихъзаны димихырц далагар. Хицхраап Нарцъхьоу ахатца!
Нарцъхьоу аңырцатца! Шәиу-шәит! (*Дцоит.*)

Аңарда

Афбатәи асахья

Актәи асахья аантәи адекорациоуп. Икалап, иаха аетымра
акәнубаалозар Нартаа рынхарта-рынтцырта, рыфны-ргәара акәзаара
ишаеу аныңшуазар. Уаанза игалоз афырхатцареи аиааиреи рашәа
уажәы иаха алахь еикәылеит, игәытшьяагахеит, игәеантцагахеит.

А ж ә а х ә а ѿ (*илабашья наирсуеит, иаха ибжыы
каханы дыкоуп, икалаз игәы иалоуп*). Аеыхәда длыкәыжыны,
Гәында-цшза дымцарс дандәыкәла Нарцъхьоу аңырцатца,
хацәынмырха уи дишьталеит Хәажәрцыс. Акгы димы-

хәеит. Гәында-пшза дизимымхит, иаргыы ихы налыкәйтцеит. Нарцъхьоу димыхәеит, зымацара уи ишьталаз, зашьцәа здымгылаз Сасрыкәагы. Убаскан Нартаа ран, зәфахәатәы калоз, ахышьбаргәытца Сағанеи Гәашьа даакәгылан адоуха калцеит абас еипш...

Са та не и Гә а ш ь а (*ахәада дыкәгылоуп*). Сыпхазатцә насып лызымтаз, уи дхәаны дзызтәаз, бзиа илбоз Хәәжәар-пыс итәаабжыы ажәәан афынза инеиуа изыргаз, Нарцъхьоу, җадагыы акы уамкуа, ладагыы акы уцаргәамкәа, уеггы уаргыы, Гәында-пшза абыржәы дуфытцрак дшуку, дмакыа пшқаханы, уара ухаҗа ухашхатәараха ухахәцәараххааит! Акаамет аҗынынза, акы уазымго, ахауа уалакнаханы уаанхааит! Згәы хәашьны, напы мыцкыала аринахысгыы Нарткытқа имҗахытца, ихәыштаараҗы азы җеиааит, ихы-ихшара деикәантәо, җиара имоуааит! (*Дцоит.*)

А ж ә а х ә а җ

Нарцъхьоу ахатца,
Нарцъхьоу аңырцатца,
Ирашь ахәа дыкәкны Гәында-пшза,
Клыхәра акатәараҗ дхашхатәарахейт.
Сасрыкәа дадгылоуп ари ақашана,
Дунеи аҗы икаимцара икоузеи,
Иахәшьазатцә лыпсы штало идыруазар.
Аха псыхәа шизамто анидырлак,
Ихы имагәхьха аҗныка ддәыкәлоит.

А ж ә л а р р ы б ж ь ы (*азәазәала ицәырыҗеит*)

А к т ә и

Дааиуеит Сасрыкәа дмидагәидаха,
Дааиуеит аҗныка, иашьцәа Нартаа рышка.

А җ б а т ә и

Икыта далалеит шыбжыы анхашлоз
Аха шәахәабжык, ччабжык җара иахашам.

А х ң а т ә и

Ус, Нартаа рашта данаатала Сасрыкәа,
Иашыцаа еилағәаа, еикәышышы итәамзи.

А ң ш ь б а т ә и

Иааиз дхаиуанзу дуащпызу хәа азәгы дизхьампшзеит.
Ажәак рыхәлымшәо, рхы рыкәәе итәамзи.

А ж ә а х ә а ө

Хаит, уара анашца, Зыртыжә ақамса ихылтдыз,
Игәағыны хамцан узлақәлазаеи,
Дабакоу хәхәшья, зда дхамазамыз,
Дабакоу хәхәшья, дурхынхәызар акәхап,
Хабла шаащшуаз уара хәхәда цукеит.
Хәхәшья дтазырхаз уара уоуп, Сасрыкәа, рхәеит,
Уареи хареи хмеибашыкәа еилгашья хамам, рхәеит.

А ж ә л а р р ы б ж ь ы

Актәи Ахахә ду харгалеит абахә харакыра,
Уасны ицыххаа, рхәеит, уаргъа шыапала,

А ө б а т ә и

Сасрыкәа дахыгылаз акыр игәы дтахәыцит,
Дыштахоз идыруан, аха дақәшахатхеит.

А х ң а т ә и

Ахахә ду шеибгаз икәымпылуа итарцеит,
Исыхылак сыхәаит хәа, Сасрыкәа днапылеит.

А ң ш ь б а т ә и

Иарма ныжыны, иаргъа шыапала дасит,
Аха цыхъа еицш ахахә ду хәашхәаша имцеит.

А к т ә и

Ацпхь далагыла, цыхъа еицш дымөеит,
Сасрыкәа иуатәа цыххаа ицранатцеит.

Азәазәала ашышыхәа рышытахька инаскьо, ихазгәамтазакәа, инытаба
ицоит.

С а с р ы ꞑ э а (алаба иеанџаны, изшьапык имыхэо, аарла дааиуеит). Аах! (Даагазеазуеит. Агэарахэа джахауеит.)

А ж э а х э а џ

Адгьыл днықэхаит Сасрыќэа игэы џарханы,
Адгьыл ажыы ахыызшэа убра иаатцысит.

С а с р ы ꞑ э а (ибжыы аарла итќаауа)

Хыызла дтахеит, аға дышиабашьюаз итахааз,
Афцырќыа саса атратќыа итысымхит.
Аах!
Ахахэ еиџнатэеит. Ифытцит, ифытцит сшыапы.
Рацэа хызыда-пшада сашыцэа стадырхеит.
Сара тынхада!

А ж э а х э а џ

Нартэа иангэартэ, Сасрыќэа дыштахаз,
Агэырќыхэа иеыжэлеит убраќа дара,
Сасрыќэа ицыртцит ихала дааныжны,
Иќэцит аишыцэа ргэыхэтэы нагзаны.

Г э ы н д а - ц ш з а л ы н а у р

Иухъзеи, уабаќоу, сашыа Сасрыќэа?
Уџнаатраф уңсырта ќалараны ушпаќаз,
Уара уашыцэа рзыхэан аетцэа кыдуцаахъан,
Адауцэа-ауаџжыфацэа аџ ицоуцалахъан,
Нас иќалазеи, иухъзеи, уџагыл сашыа фырхатца.

С а с р ы ꞑ э а

Сахэшыа, сахэшыазатцэ, бысзымышъчеит,
Саќабымтцан, сахэшыа!
Бара бхахэханы сара адэы сызлаќэларызеи!

Г э ы н д а - ц ш з а л ы н а у р

Ашэыртцла бзиа еитоухар, ашэыр бзиа фалоит,
Ахатцара бзиа зуз, анасып бзиа изацлоит.

С а с р ы ꞑ э а

Сахэшыа цшза, сахэшыа,
Сара убарт зегы срылыхэдазар акэхап.

Г ə ы н д а - ң ш з а л ы н а у р
Уоагыл, Сасрыкәа, сашья фырхатца!
Умца неикәтца, срыхьташыт, сашья!
Бзоу унақәтәа, аетцәа сызкыдцаа, сашья!

С а с р ы к ә а
Сымца цәахуп, ашьанца иаластеит,
Дцырха иахькьысыз, изылашап сымца.
Бзоу абакоу, саргъажәа адунеи икәзам,
Сахәшья, хашбышьтаз, амван итахеит.
Сыңшәма лакәзар, Кубина данасыңхеит,
Сашьцәа еикәсырхарц әжәван аетцәа ацәызгеит,
Исызгәааит сзеиканыз әжәван,
Уи ашәи сыкәшәеит, исыхшаз сымкәытцаңсит.
Сахәшьязатцә, бара быда, бара агәыңшқа,
Уаха сгәы нызкыло бара бчыдахаз,
Хыхь әжәван, цака адгьыл, азәггы дсымазам.

Г ə ы н д а - ң ш з а л ы н а у р
Хан дышпакоу, ахьышьаргәытца Сағанеи Гәашья?

С а с р ы к ә а
Лыцкәынра ҳаңсамхеит, агәырәацәгъа даҳаргеит.

Г ə ы н д а - ң ш з а л ы н а у р
Сашьцәа ңшзақәа, сашьцәа дукәа,
Ишңашәыхьи абри афыза ахыдара?
Ақәыцьма ишамгара асыс ңшқа мцарсны,
Акәчышь хәың шамгара ауарбажә шытасны,
Нарңьхьоу сигеит, сыпату ңиҗеит,
Сашьцәа шәакәзар, шәыхьз-шәыңша хиҗеит.
Шәыжәа еибытан, сашьцәа, мышкызны шәкалар,
Иалшоит убасқан Нарңьхьоу сицәцар.
Схахә кәылзы, изырхьшәашәаз сгәы,
Убасқан исшәыхны, снықәлап адәы.
Бзиала уанза! *(Анаур ныцабоит.)*

С а с р ы к ә а *(дыкьуеит, дгәакьуеит)*
Сахәшья! Сахәшьязатцә, бара бгәәфра
Саргылом, сартынчуам нарцәггы.

Саҭабымҭдан, сахәшьа,
Уаха сылымшеит.
Иаҭабымҭдан егьырт башьцәагьы, ргазарала...
Аах! Хашҭаҭахеи!
Аңьнышқәа ргәырҭса шҭахақәшәеи!

А ж ә а х ә а ѿ

Еех, Сасрыкәа, Сасрыкәа фырхатца,
Аҭсра дазыҭшуп уажәы уашьтан хәа,
Адунеи азна ахатцара зухьаз,
Адунеи азна абзиара кәзҭахьаз,
ҭахьыда, ѿызада иҭсра қәнагазма?

А ж ә л а р р ы б ж ь ы

Инаѿсан, инахара-нахаран, ишцәырҭцыц, азәазәала инцәырҭцны, ра-
жәақәа рхәоит, имѿапысуа ахтыс уажәы иаха иалахәуп рхәашьала.

А к т ә и

Хаи, хаи гәышьа, Сасрыкәа фырхатца,
Иахьа уажәраанза адунеи зыхьз аныѿуаз,
Уасиатк ихәашазаргыи изеихәарыда?

А ѿ б а т ә и

Адауцәа змышәаз, имч илзаара иаѿуп.
Иблақәа алашара рцәызра иаѿуп.

А ж ә а х ә а ѿ

Убасқан хәыхәқәак қырқыруа ажәѿан иаахалейт,
Сасрыкәа иханы амахә инықәтәейт.
Ахәыхәқәа убасқан уаѿҭсҭас ицәажәейт,
Иухьыз хгәы иалсит, Сасрыкәа фырхатца, рхәейт.
Гәнахарала уашьцәа ушҭадырхаз аабойт, рхәейт.

С а с р ы к ә а

Иҭабуп, ахәыхәқәа, абзиара ахьысзыжәуз,
Шәара шәшааиуаз ашьа шәылақәлейт,
Шәшьапы ашҭақәа зегьы ашьа иашәит.
Дунеи ауаатәыѿса ргәағ еиманатцы,

Шəшьапқəа шықапшыыц сшьала иқапшыызааит,
Ауаатəыѡса еинаалан, агəағ анрыбжыытцлак,
Шəшьапқəа цыхьа ишыказ еицш икалааит,
Сара сзын иахьа шəшьацъхəаѡцəоуп, аха,
Аринахыс шəахьнеиуа агəыргьаѣхəаша нажəгалааит!
Ашьантца иалатцан истцəахыз сымца! Аах!
(Ийцаргəаз инапқəа наицкьоит, ѣыцха дкахауеит,
ицсы ааихыйуеит.)

А ж ə л а р р ы б ж ь ы

А к т ə и

Сасрыкəа дабакоу, Сасрыкəа бзиахə,
Назаза илацəа неикəыпсеит.

А ѡ б а т ə и

Адгьыл еиужь цəартас имоуп.
А х ц а т ə и
Ажəфан цеицеи хыбрас имоуп.

А ц ш ь б а т ə и

Ахəыхə ласқəа ишəацъхəаѡцəоуп.

А к т ə и

Ашəацыцъац ицъабацəоуп.

А ж ə а х ə а ѡ

Убаскан Сасрыкəа ихы-ицсы зыхтнитцаз иуаажəлар ѡагылан, убас еицш адоуха картцеит.

Ауаа ааиуеит, азəы дрылцуеит.

Р у а з ə к. Абыржəы мзацəымтоуп. Амза ашьха иавтцны агылара иаѣуп. Хара зегьы хəхəоит, абарт зегьы, хəыци-дуи хайкəзырхаз, ханацəа ашəы ршəызхыз, ацьнышкəеи адауцəеи Нарткыт икəызцаз, ицсеикəырхагоу амца хазтаз, ифцыркьоу ахəа ахыхьчараз иахзыркыз Сасрыкəа фырхатца, иматцуар ла иармарахь ивагыланы, иартгарахь иеы агəра кны, нашана сахьаны, адунеи ахаан данымцуа, хəпхьака

игыло ауаатәыџса деибадырбо, амза данылааит! *(Ивагылоу ицырхәоит: «Амза ианылааит зхы ҳақәызџаз! Исахъа амза ианылааит!»)*

А ж ә а ҳ ә а џ. Ажәлар ирхәо усғыи иқалоит. Рықсадғыл ашәартә иантәгылоу, ианыңшлак, армарахъ ила ивагыланы, иарғыа напала иеы ағәра кны, дызтәху рзы дгәышьтыхгаха, дызцәымгу рзы дгәйтқьагаха амза дахъану, исакъа рбоит Сасрықәа фырхатца. Абас ауп ишықоу, дадраа, ес-иңсуа ирыцыңсуа, ес-ииуа ирыциуа, ихшыџртцагоу Нартаа дуқәа ражәабжь. *(Илабашъа иџарс, Нартаа рынхартә дықәыңшуеит.)*

Аңарда

1975–1979

АПУБЛИЦИСТИКА

АДРАМА «ЕС-ИИУА ИРЫЦИУА» АЗЫХӘАН АЖӘАҚӘАК

Уажәааигәа, шәкәыѡык иахасабала сзыргәырғаша ажәабжык сзаант Франциантәи. Парижтәи ашәкәтыжыртақәа руак ахы иаднатейт сыдрама «Ес-иуа ирыциуа» ижәйтәза-тәиу афранцуз бызшәахы аитагара.

Убри аҕнәтә, исгәалашәейт, адрама «Ес-иуа ирыциуа» ажурнал «Алашара» (№ 9, 1980) иананыла ашәтахь, аҕхәаѡцәа рҕынәтә ирацәаны ашәкәкәа исоуз. Аҕхәаѡцәа абас рыбжы ахәақәдыргаз, сара напказара дук аасырцшны акәымкәа, аҕхәаѡцәа ажәлар рхәамтә иахьазҕлымхау, бзиа иахьырбо, ишакәхалакь уазныкәаргы ахьырымуа иабзоураноуп ишы-сыпхьаза.

Асалам шәкәкәа исоуз иаарылукаартә иҕоуп Хәаңынәи иаарышәтыз. Гәыпѡык еилатәаны адрама иапхьазаап, иала-цәажәазаап. Аѡымтәҕы иргәапхаз, иагны ирбаз, насгы зцаа-рақәас ирызнартцысыз ухәа антаны, акыргы инейтыхны ирѡит ашәкәы.

Угәы иахәартә иҕоуп, аҕсуа пхәаѡцәа аҕсуа шәкәыѡѡцәа ашәкәкәа рзыѡра атрадиция ашәақәгылара иахьаҕу.

Ашәкәыѡы изыхәан ари акырза атцанакуейт.

Исызбейт адрама ахәтеи, уи злысхыз аепоси рзыхәан, сгәаанагарақәак нантаны, аҕхәаѡцәа аҕак рыстарц акыпхь ала.

Дыҕам аҕсыуак, Нартаа ражэабжэ змахац, иззымдыруа, убаскак уи аҕсуа милаҕтэ эпосуп. Аха нарттэ эпос Нхытц-Кавказ инхо ажэларкэагы дара ирхатэны ирыпхэзоит.

Азиас Дунаи, цыхазык иафызыха, хэынтқаррак аҕны ахы нытцнахуеит, нас иаха-иаха иацло мацара, быжыба-ааба хэынтқарра рыдгыл ырпсахауа, цсы зхоу аҕстазаара рытауа ирылсны ицоит. Зехынцэара ирымоуп дара ирхатэны.

Нхытц инхогы Аахытц инхогы Кавказ ашыхақэа шахзеипшу еицш иахзеипшуп, еицахтэуп Нартаа ражэабжэқэа.

Убас ишыкоугы, сиужетқэак инартцаулары рытцаареи, аи-еырпшратэ анализ азуреи ирыбзоураны атцарауаа ирхэоит, аҕсуаа рҕоуп ари аепос рапхэа ахы ахытцнахыз, рапхэа иахыиз хэа. Амала, рыцхарас икалаз, егырт ажэларкэа рҕы ааста, хара хҕы акырза ихышэаноуп ашэҕэы антцара, азыргара ишалагаз.

Хара хҕынза иаазаз, еиқэханы ихамоу асиужетқэа, хэарада, хра дуззак аҕеыхақэа ирфызоуп.

Уафы иҕеишыартэ икоуп, хфольклор ашэҕэы антцара Нартаа ражэабжэқэа рыла иахыаламгаз.

Уажэааигэа Аҕсуа интитут аҕны архив шырблыз еицш (ишырблыз зысхэо, иахэтаз ахылапшра ахыамамыз иахҕаны абылрей, цасхэа абылрей, уазхэыцыр, уамак рыбжыам, афбагы зыхҕы ихараны амхэыцроуп), хтоурыхтэ документқэа изныкымкэа изхыеит, амца иалабылхыеит.

Нартаа ражэабжэқэагы ақбаад ианыртцахыаны, залымдарак рыхызар ауеит, мамзаргы, икалоит, афольклор антцафцэа Нартаа ражэабжэқэа зынзаск ихазу, насгы азра азыхэан ишэартам акеипш иахэапшны уи иашытамлазар.

Исгэалашэоит, санқэыпшыз, уахык хэфны дахыааиз:

– Царауафык даан, иахантэарак хашцэажэоз иҕаҕыза иаахаршеит, – ихэеит хауа бзиа диҕцэажэарц, деыжеланы, изныкымкэа Иуа Коғониа дызтаахыз, ажэабжэхэаф ду Кэытцниа Таииа.

– Ишэхэоз? – днаиазцааит саб.

– Алакэқэа дрыштан, ашэҕэы ианицон.

– Нартаа ражэабжэқэа иоумхэазеи? – днаиазцааит саб.

Идыруан ажэлар рхэамтақэа зегы реиха Гэлиа бзиа ишибоз Нартаа ражэабжэқэа.

Ахаан исхаштуам убаскан Таииа иихээз:

– Атцарауаф дзышьтаз алакэка ракеын. Нартаа ртэы лакэым, ииашатэканы икалеит.

Изхысхэаауа, анхафы уахьадк аекаа изанызаргы, аеыф иалкааны ишныкайго еипш, рфапыцтэ хэамтакаа зеггы ганк ахь иргыланы, ирейгу атыцафы, ган чыдак афы идьргылон Нартаа ражэабжыкаа.

Икалап хфольклор ашэкаы антара дара рыла иахыаламгаз убриггы иахказар.

Изыхказаалакь, 1962 шыкэсанза хазы шэканы итымцы-цызт Нартаа ражэабжыкаа. Рацхьаза итыцыз ари ашэкаггы ихартэауа, еидкылоу академиатэ тыжрам. Уи еикэзыршээз, абака ду кэзтаз хцарауааггы усеипш хыкакыс ирымамызт. Ари – есенытэи апхьаразы итыжы, ипопулиартэу еизгак ауп.

Абас ихышээзаны Нартаа ражэабжыкаа ашэкаы ранцареи ртыжyreи ишалагазггы, ари агха ду иаарласны апыхразы иахынзахэтоу аусура мфапысуам. Иарбан милату абри афыза абака рыманы пату акэзымцара, иахымыехэаша, иахызыргара иашьтамлауа.

Аха хара ихамоу абзиа ианакэзаалакь иахынзахэтоу пату хэакэзам, избанзар, хкультура ахыыхаракым иахканы, ихамоу зыпцоу цка ихэздыруам.

Уафы ицьеишьартэ икоуп даеакггы. Аепос нхартэааны, асиужеткаа зеггы неизганы ртыжyра аткыс, иара иазку аусумтакаа раццара иаха хшыфзышьтра азуп.

Апхьаф аепос ахата иаха итахуп уи иахырхэааз аткыс, иахырхэаазггы шымыцхэымггы.

Абасала, рацхьа итыцыз ашэкаы, аепос асиужеткаа зеггы знылаз шэкаым. Акырза зтазкуа асиужеткаа анымлакэа иавахейт.

Иаххэап, ашэкаафы иахэом Нарт Сасрыкаа ахэаццышэ Афы ишацайгаз атэы. Афырхата хада ихафсахьа ахартэаара-зы ари асиужет акырза атцанакуейт.

«Асас дахь шэипыла, Цазамакьат итышэтауа афала шэыхмачыркаа ртэны» – хэа, асасдыларазы инижыыз ауа-сиат аамышьтахьггы, агацагьа дааиуазар, шэыпсадггыл зла-шэыхчаша хэа ахэаццышэггы диркызаарын уи ижэлар.

Дача ғырпштәык.

Ашәкәағы инамәатәшәоуп ишхәоу ахатца иңхашьара акулът (кулът фалла) атәы.

Ари асиужет иуанахәо даара ирацәоуп, даара ицаулоуп, еихарак аңсуаа хтоурыхтцаәцәа рзыхәан.

Аепос қарала иахытца аилкааразы, насғыи ажәйтәзатәи аңсуаа рдоухатә культура атцааразы, акырза атцанакуеит.

Хыхь зызбахә сымаз, Аҫара инхоз ажәабжьхәаф Кәытцниа Таииа, ахәыцра дантәнагалалакь, иблақәа ныхәауа, ита-тынжәга инапсыргәытца инытцакшо, ахәыштәара дычәхәатәон. Шақантәыз здырхуада, еиҫах дрылацәажәон Сасрыкәа иҫаитцаз афырхатцарақәа.

– Кәбина азы нырцә ашәшырағыи дианы дыцәан Нартаа рыхьча Зыртыжә. – дналагон Таииа. – Иааигәа-сигәа ихәуа иқәын ашьамака. Ашәшырахь инеит ацә, адомбеи иафы-заха. Алахь абгырц атаххеит. Зыртыжә иңхашьара алаңш нақәшәеит. Инеихагылан, атәыәақәа рыбжьара ахьча иңхашьара ашырқь-шырқьхәа иахьшьуа абҫра иағын. Убри аамтазы, Кәбина нырцә даақәгылеит Саҫанеи Гәашьа. Дцәырҳаны дааңшит Зыртыжә ахатца... Илаңш налықәшәеит мрәшәа икаңхоз, мзашәа икаңқоз Нартаа ран Саҫанеи Гәашьа .

Урт рылаңшқәа анеиқәшәа нахыс иҫалақәаз хәа Таииа ишихәауази зызбахә сымәу ашәкәы ишануи еиқәшәоит, аиҫахәара атахым.

Инабжьаршәшәа исхәап. Псшьара арахь Латвиака, Иур-мала санаауаз, исыманы сааит абри ашәкәы. Арахь мацароу-ма, ақьырсан дахьцалак ишимоу еиңш Абиблиа, сара убас цьара санцо, есқьынагыи изгоит ари аизга. Тьыңқәак рғыи ғыр-хәала ишысҫахьоугыи, еиҫах иаартны саңхьалоит.

Инацлоит дачаакгыи.

Сәыза ду, Латвиатәи ашәкәыәәцәа инарылукааша Марис Гаклаис, уаанза ацыңцәахәкәа еиҫеигахьоу ицегыи инаццаны еиҫеигарц иҫахуп. Схатәы ҫымтақәак санырхашәалалак, Нартаа ражәабжьқәа нбантцакыла еиҫазгалоит саргыи.

Атоурых иадыруеит ажәларқәа, ажәйтәанза, ахатца иңхашьара аңсҫазаара адацс иңхьазауа, абака аздыргылауа ағы-

нза акульт ґәғәаны измақәаз. Ихаранамкуазар, рґоурых ланарґәуам. Хартґы ажәйтәанза уи акульт ґамазтґы, аґәа-мтақәа ирылхны изкаґажьрызеи?

Диашазма, аґсуаа ахатґа иґхашьара акульт рымамызт зхәоз аурыс этнограф Чурсин?

Ҡажәак еихысхәалоит. Аґсны акырынтә иаахьоу, дналс-валсны избахьоу атарауаґ ґәыґш Галина Старавоитова ус дсазтааит:

– Ишудыруа, аґсуаа зегьрыла издыруазарц сґахуп. Иахьуасхәо саґаумґан, аха, ишсоухәара, аґсуа хәсақәа аґнытґатәи аґәаматәа ршәырымґазои? Ашәкәы иануп, ажәйтәан рґәаматәа рнапала ирсуан хәа. Напыласыра ґәаматәак ґьаракыр, машәырла, инханы, адәахьы иґәны избозар хәа, акыр снаґшы-ааґшит, аха анапыласыра акәым, иарбанзаалакь ахәса рґәаматәак ґьара шґакаґы иґәны исымбеит. Ма хәхьнеиуаз, мамзарґы хавсны хәхьґоз, анхаґәа рашґақәа рґы шаґаґьара избазеи амаґәа кәашза иззәәаны иґәны, аха ґьарґы сылаґш ақәымшәеит ахәса аґнытґатәи рґәаматәа.

– Иршәырґазом. Европа тәылақәак рґы амодницаґәа уажәы ґасс иаґшыьргаз, атґкы амаґара рышәґара, аґсуа хәсақәа рґнытәоуп ишыргаз, – схәеит лафны.

Аурыс этнограф ииашатґкьаз ґьылшьеит. Сыґшын, ақьаад антара даґуп. Сааччан, илзеитасхәеит, днымвалсны акәым, реиха ахәса ахьыраґәоу аґнаґы дырґаарґы, ашґаґы ахәса рґәаматәа ґәны ишылымбауа, уи мазак ишаґызоу, атәым блеи ахаґәа рыблеи ишырґәырґәахуа, асас ашґа данаатало аґхәыс лґәа иаду амаґәа ибла ианаахґыла, аґшәмаґхәыс деилыхны дибазар аґара ишыґхашьароу.

Даара дархәыцит, дааразаґы илґәаґхеит ари атґас ґшза.

Абри атарауаґ илыхьыз ихьит, хымґада, Чурсин.

Иґалаз уиоуп, Чурсин аґсшәа издыруамызт. Дзаґәажәоз абыргәа асеиґш иґаз асиужет, акы, иархәомызт, валґы, аиґагаґ еиґеимгазар калоит. Уи алаґәажәара – аґсуа жәлартә медицина иаґызоуп, имазоуп, итәәхуп.

Хыхь иаахґаз аґырґштәы аамышьтахьґы, ахатґа иґхашьара акульт аґсуаа ишґамаз бзиазаны ирхәоит иґыґыз ашә-

кæы иагæылоу ацæахæакæак. Шака иғәғәаны ихæоузеи уака, шакаггы ацанакуазеи уи ацсуаа рсахьаркыратæ хæыцра аилкаара азыхæан.

Абриала мацараггы Нартаа репос нарывагылоит иреиғъ-зоу адунеитæи аепоскæа.

Зызбахæ сымоу, Сасрыкæа иишьа шыкалаз атæоуп.

Кæбина азиас нырцæ дықәгылоуп ахьча Зыртыжә, аарцә – Сағанеи Гәашьа .

Игәы еибафо,

Ишьа еибафо,

Ғымт-цсымшьа дгылан хамтакы,

Нас ахьча имч зеггы неизакны:

– Уа, инеит, инеит! – хәа ибжьы наиргеит,

Ицтакæаха – ихғаггы ағынаирхеит,

Амацәыс еицш иара цырцыруа,

Адыд еицш адгьыл ырхыцхыцуа,

Ахәа накәцас адунеи инахаңеит.

Цыхәаңцәара шрымам еицш Нартаа ражәабжькәа, хәаак, шәашьак рымам уи иагæылоу ахшыџтаққәа. Арк ирыз-хаша азыржәтә хмацырк иузаркраха, аепос ду иагæылоу ахшыџтаққәа зеггы адрама агәылатцашьа амамызт, сәагъа-зысымкит, егъацахымызт.

Иаахтны, мамзарггы инықәырцшшәа акәзарггы, аепос иамхәауа асиужет ануахалакь, изыххәауу ухала еилукаартә, ухала уазкылсыртә икам, хшыџтакык иадамхарггы, сара исхатәны, иґыцны акгы агәылам адрама. Иара убастәкьа, иагәылам аепос акны зызбахә смаҳац ахаґсахьаггы.

Сара сәазыскит, иахьынзасылшаз шәара ижәбап, аепос иагæылоу афырхацәа, адрама иацахны избауаз, рказшьақәа иаха инарыцшьуа, иаха ингәылыртәауа, саарыханы иаха раарпшра.

Адрама уажәы ишыкоу акны инеиаанза, хәарада, иаман аварийантқәа рацәаны. Урт зеггы арака рылацәажәара атахым. Аха вариантк сгәаласыршәарц стахуп, избанзар уи ианыцшуеит, мацк иатцубаауеит атыхәтәантәи аварийантггы. Адрама афырхацәа, аишьцәа Нартаа, уажәы, адрама ахьна-

лаго инаркны, аханатә рхатәы хыызкәа шрымоу еипш акәым-кәа, Актәи, Аѡбатәи, Ахцатәи хәа, рыхызкәа рцымхәрас хыцхьазарала иҕан. Ус ицон адрама аҕеиѡнашаанза.

Избан?

Ишдыру еипш, адрамаҕы аконфликт ауп афырхатца иҕазшыа аазырцшуа. Аиҕагылара, «ахәатәеикәымшәара» аныҕамла, афырхацәа егыѡымкәа, егызымкәа, иҕәызгаза, азәгы ихатәы хаҕы имазамкәа даанхоит.

Зхатәы ҕазшыа змам иоуам ихатәы хаҕгы.

Нартәа рхәатәы еиқәшәауа, хтак еицтадыршәуа, рыжәѡа еибытан иахьынзаказ, рызеггы неибанеипшыи, азәы иихәауаз ихәар ҕалон даҕазәы.

Хаҕык еицрыман.

Хаз-хазы хатцарақәак ҕартцахьазаргы, Нартәа рхатцара-кәа хәа акәын ажәлар ишырзырхәоз, азәы иҕаитцаз ахатцара зеггы еицырзеицшыи, еицыртәын.

Ишнеиуаз, рыѡстаахә данырцырхагаха, утәы-стәы хәа ианеиха, аитцашыицра зѡаҕкы баацсха ианрыбжьала, амал-мазара шшатәхаз еипш, ишатәхеит ахыз-ацшагы.

Дасу ихатцара дналкааны иара ихыз ахызарц иҕаххеит.

Абарт азѡаҕкы баацсқәа утәы-стәы хәа аихареи ашыицра баапси ақыцбажә ахәарҕе шалцуа еипш, иахылтит ишыәтарз-гахаз – ахуаадара.

Ахуаадареи ахәатәеикәымшәареи усгы еицуп. Ишеицу еипш мшицхи. Ажәакала, аишыцәа еиҕанагалаанза, аконфликт роуны, дасу дзакәу рҕазшыақәа аацшра иалагаанза, Нартәа хәа инеибанеипшыи иҕазтгы, уинахыс рцәажәашыақәагы еипшымхеит, рыхызқәагы хәатәхеит. Еитасхәахуеит, убри авариант зысгәаласыршәаз, атцыхәтәантәи авариант аҕынгы адрама аҕеиѡнашаанза дасу ихатәы цәажәашыа имам, ихатәы ҕазшыагы инубаалом.

Аконфликт анцәыртлакь инаркны зынзаск даҕаакхоит.

Аепос уазызырѡыр, Нартәа шәѡык аишыцәа ыҕан хәоуп ишахәауа. Араҕа ахыцхьазара аткыс амч акәзар ҕалап иаха иҕоу.

Рыжәѡахыр шаҕа итбааз, иааишыа рмоуа рҕеибытаны, мчылаггы хыцхьазаралагы уаѡ дрыхәом хәа алархәарц

азыхәан акәзар калап ажәлар убри ахыцхьазара бзиа изырбаз.

Рхатарақәа хамбозаргы, функцияқәас инарыгзауа хзым-дыруа иаанхаз рацәафхазаргы, инартқәоуп хәа аепосафы рыхьз хпылоит, рахәшьа Гәында-цшза днарылатцаны, ҟажәихәбафык инареиханы.

Хәарада, аригы мацзам. Убарт рахьтә ииухьаз ахатцарақәа даҟа хатцарак иаламфашьо иахбо быжьфык-аафык иреихам. Адрама иалоугы убарт роуп, Нарт Цәыцә даалхны. Уи, ахзырымгаф Цәыцә, зхафсахьа аишьцәа зеггы рхафсахьақәа инарылукааша, утәы-стәы, хьзи-пшеи хәа ахәыцра зымцангы иҟам, ахатца ихатца, адрама иалатцашьа сзамтәит, иаарбышьа амоуит. Ихзырымгара ианаалоз асценахь ицәыр-намгар акәхеит. Ус избахә рхәоит.

Асценафы дцәыртцны дахбазом Нарцхьоугы, аха дналкааны фбаҟа ажәа иххәаатәуп.

Уи ихафсахьа хәзаатгыланы хазхәыцыр, аепос зеггы аилкааразы иханахәо шьарда ирацәахоит.

Нарцхьоу Нартәа ражәабжь аҟны д-Нартны даарцшуп. Драшьоуп. Цыарамзар-цъара ибаацсны ихцәажәам. Арахь иҟаитцо махагьароуп. Нартәа драшьазар, Нартәа рахәшьазатцә Гәында-цшза иара диахәшьазами? Иаргы диахәшьазар, дымтарсны дышцеуго, лыпату шцаңиҟеуеи?

Аешьеи аехәшьеи еидкыланы ирылацәажәозар, хҟы итамзара Анцәа ихаумырхәан хәа уеизгы-уеизгы инацызцо, амахагьара зыхьыз, ижәла ихыхны ақыта далызцо, ацсуаа репосафы калашьас иаиузеи абри афьза ахафсахьа?

Гәында-цшза лхатәгы, лашьцәа зеггы еицшны рбара ацымхәрас, иаха дреиҟгылшьоит, дегьалылхуеит Сасрыкәа.

Абартқәа урызхәыцыр, ма Гәында-цшза драхәшьамызт, мамзаргы Нарцхьоу драшьамызт угәахәуеит.

Ишцеилкаатәу?

Иҟалазеи абраҟа?

Акыр зқы шықәса зхьцуа абаа атзамц хәамтазтәи фнык инахаургылар иафьзахеит абри асиужет. Ижәытәзатәиз асиужет иацтахеит, иахахахеит, афәтә аамтазтәи аламыс.

Хэарада, реалисттə ыымтəк еипш хазнеиуам афольклор, аха афольклор афы иахагы иаапшуеит ажэлар ретика, цэгьарас бзиарас иршыауа иарбану.

НартəадрахəшьəзмаГəында-цшза?Драхəшьəн.Нарцəхьоу Ацыр цатца дызустəдаз? Уигьы драшьəн. Хатцаралагы Сасыкəа иааимаикуан. Нас икəлазеи? Икəлаз уиоуп, Нартəа рахəшьə деимаркуеит ииааиуа дигарц хатəи цхəысс. Ацсуа иахьатəи иламыс ала хазнеир, ихафы изаагом ари афыза амахагыара. Аха ажəйтəанза, икан аамтəк, ауаатəиџса цын-хатынтцыла, еишьə еихəшьəла аизыкəзаашьə, апатуеикəтцара анрыбжьамыз, ианырзымдыруаз. Хэарада, уи аетап иахысит ацсуаагы. Ашəкəфыра змаз, ажэларкəа ртоурых ихана-хəоит аешьєи аехəшьєи реибагара цасны ишрымаз. Иаххəап, ажəйтəтəи аурымцəа рцезарцəеи, ажəйтəзатəи мысратəи афараонцəеи рахəшьəцəа хəсас иргон.

Хзагəылаларызеи ускак ихараны атоурых, ешьарала еизааигəаз, жəлак еицызхыз тауади-аамстєи рарцарацəеи рыхəса хəыцкəеи хатцас цхəысс еибагалон ацсуаа хəгы, аџажəатəи ашəышыкəса аналагамтазынзагы.

Аамта цацицхьаза, ешьєи ехəшьєи ахатєи ацхəыси реипш аихəапшра иакəйтццицхьаза (ус икамларгы цсыхəа ыкамызт, избанзар ацстазаара ахата иднарбеит шыак злоу рхылтшьтра шшарамшахоз) аепосгы иаха-иаха иацəызуан Гəында-цшза цхəыстцас дшеимаркуаз иаахтны изхəоз ажəа-кəа. Аха еикəханы иахьанзагы иаазеит лара деимакны аишьцəа шеиџанагало ахьахəауа асиужеткəа. Еихаразак уи аапшуеит Нарт Нартəхьоу Гəында дымтцарсны дахьиго атəи зхəауа ановеллафы.

Иханахəоузеи, хзалацəажəазєи ахатца ицхашьара акульти ажəйтəанза ешьєи ехəшьєи реизыкəзаашьєи атəи? Иханахəо убри ауп, аепос ақəра иахагы иартцулоит, иахагы иардуеит. Царауаакəак ирыпхьазоит, аепос аниз аматриархат хьыгаланы апатриархат анааиуаз аамтазоуп хəа. Сгəанала, аепос хараза еихабуп. Иаахгаз афырцштəкəа иахдырбоит ус шакəу.

Иахьатəи ацсуа иламыс шыатанкыла иахьацəтəымыз акнытə, адрамафы Нартəхьоу даарцшуп Нартəа драшьəмкəа.

Аепосаҕы иаадыруа Нарцъхьоуи адрамаҕы зызбахэ хаҕауеи ахъеикэымшэо рацэоуп, аха уаҕа цсыхэа амамызт, насгъы харт аепос аинсценировка ҕахцомызт.

Ажэақаак Саҕанеи Ғашыа лхаҕсахъазы. Атцарауаа ишаз-гэартахьоу еипш, ари ахаҕсахъа атцэаамта аамтала иатца-накуеит аматриархат ианасакъахэымтаз. Ан лкульт ацсуаа рҕы ажэытэан даараза игэҕэан. Уи ахцша иахъагъы инханы иҕоуп. Ан илымцданыхэон. Агэаанагара ыҕоуп ажэа «анцэа» «ан лцэа» аҕнытэ иаагоуп хэа: Зан дзыпцахъоу, ҕазшыалеи пшра-сахъалеи иан илеипшнишыало ацхэыс дибар, сан лцэа лхыскаауеит ихэоит. Ан дылфыхахарц, анра рзиурц ртахын Анцэагъы «Анцэа» хэа ианизырхэоз хэарада, арака иазхэыцтэуп «анцэа» инартбааны атцакала.

Аепосаҕы ан лҕахэатэы ҕалоит. Латкыс еихабу азэгъы дыҕам. Амчра зегъы лара илымпытцакуп. Илгэацхаз ахатца лара дылтэуп. Зыртыжэ дышизхъыз лара лоуп рацхъа изхэауа:

Усгъы наикэҕылтит: – Ааи, сара соуп,
Игэаҕны зыбжыы ура уахъ изыргаз,
Аха сыбжыы зсыргаз арстэи ысызуахэом,
Аранза уааир, нас иуасхэап!

Лыхшара рабацэа хазы-хазуп. Илыхшаз лара лыда ах дрымамкэа ишааиуаз, ашыауардын ацацэа анатцпраауа еипш, лыхцша иацэцо, лҕахэатэы иахыцо иалагеит. Апатриархат амчра аргара, зегъ реиха иаарцшуп Нарцъхьоу ихаҕсахъала. Ғында-цшза дымцдарсны данига, Саҕанеи Ғашыагъы, амчра, ахадара лымпытхит, избанзар дылмазцааит, лара ил-гэамцхаз ҕаитцеит. Лара, иангъы еихарак дзылшэиуа, хымпада, убри азоуп.

Хэзааигэахеит Нартаа рытрагедиақэа руак – Ан лахра лымырхит.

Аматриархат хдырбгалеит. Аха апатриархат амчра ма-кыана инагзаны ирымпытцарымкыц. Абригъы иахкыаны аишыцэа хуаадахеит.

Абаагэара андыргылои ианыбгои рзоуп ианшэартоу, игэҕаҕацаза иангылоу, шэартарас иамоузеи!

Ианхуаадаха, хазы-хазы еихеит. Хыхь ишаххээз еицш, амал-мазара еимаркит, иара убастәкыа ишатәхеит ахьзапшагы. Еикәышышьаз абаагәара анышә шыбжыало еицш, айташыыцра рыбжыалеит. Артқәа зегы лбоит Саҕанеи Гәашыа, аха акгы лымчым. Лара ҭба деимаркуеит: ахадареи анреи. Зны уи амчра зегы зымпытаку, илымпытдыжыырцгы згәы итам, лымчра лымпытырхыр атқыс, илыхшаз тахар рыгәхыаагы зымкуа пхәысуп, аха даҕазных, анра-ацара иацу агәыбылра, ан лцәанырра дҕанахәоит.

Ишсылшаз сыздыруам, аха абас, ҭ-цәаныррак деимаркуа иаасырпшырц сҕахын уи лхаҕсахыа.

Сазхәыцноуп атыхәахь сшаахо аепос афырхатца хада, Нартаа ирапхыагылоу Сасрыкәа избахә ахәара. Дызлиааз ртәы заа иаххәар, ихатә иеилкаара иахагы иахзымариахоит, азиас аказшыа аилкаара шахзымариахо еицш иахынтәауа анахдыруа.

Сҕасымчла, акырынтә сазхәыцхьеит абри ахаҕсахыа.

Ирхәарц иртахыз апсуаа абри ауаҭ ила?

Христос изкыз ажәабжь хшыҭортцагәа (апритчақәа), неизакны ашәкәы иананырца, иалтит Абиблиа. Ашәкә-қәа зегы ирышәкәу ари ашәкәы, адинхатцара ишазкугы, мышкызны, адинхатцара анықәзаалакгы, иара аанхоит. Иаанхоит ахшыҭ ду, ахшыҭ кәыҕа иарҕеиамтаны, иказаратә рҕеиамтаны ишаанхаз еицш, аматанеира иахыаҕытхыоу аныхабаақәа. Изхысхәаауа, апсуаа хзыхәан библиак иафы-зоу шәкәны икалон Нартаа ражәабжықәа жәйтәнәтә аахыс ашәкәы иантаны ирыма иаауазтгы. Ҧырхәала мацара ишааргозгы, хажәлар рцәамыгәа мҭаҕы Нартаа ражәабжықәа шака ирыхәаз, рапсуара ашыақәыргылар, рми-латра аиқәырхара шака иацхрааз ахәара уадаҭуп. Будда, Муххамед, Христос ухәа инцәартәыз апророкцәа рхаҕсахыа-қәа хрызхәыцны, Сасрыкәа дахгәалахаршәар, иахбоит урт икарцаз абзиарақәа, урт ртәыкртәык иара ишилаз. Христос ауриацәа рҕы данцәырцыз, Сасрыкәа, ишырхәо еицш, кәрыжәаа дрықәлахахьан. Христос ихаҕсахыаҕы реиха ихадоу иарбану? Ауаа ипсы рыхтынцара, рхаткы ацара. Уака урт аҕыца еизааигәазоуп.

Обагы, Христос дтазырхо атэымуаа ракезам, иара итэкеа рнапала дкыдцаны дыршыует. Иашыцеа роуп Сасрыкеагы ишыапы итаджэаны дызшыа.

Даеакгы.

Христос идыруан итащцеа руазэк дшинапхоз, идыруан дыштахоз. Дзыбнамлазеи, ихы зимыхьчазеи? Уи идыруан: ихата иакэмыт уажэшьта иртахыз, иудеиаа иртахын иара ишыа. Ишыа затэык акэын реидкылара зылшоз. Абар Сасрыкеа изыхэан ацсуаа ирхэаз: «Дыштахоз идыруан, аха дакэшахатхеит».

Афилософия – ахатца дышхатцоу дтахароуп – ианаалоит агацеа рфеапхьа, аха аишыцеа рыбжьара – стахозаргы схьатцуам – иатыпым, насгы еихабы еитцбыла апатуеикэтцара акульт аскак иахыгэгэоу ацсуаа рфы. Ара икалаз уаанза иаххэазоуп. Иашыцеа ицсы штэз ианизеидымкыла, еиднакылар акэын ишыа.

Хфынаххап. Дкыдцаны дшыршыызгы, данеитай ашытахь, дкыдцаны дызшыыз рзыхэан, бзиарамзар, цэгьара кайтдом Христос.

Ишыапы итаджэаны, апсрада гэыгырта имамкеа дкажьуп Сасрыкеа. Иарбанзаалак ажэа кынаак ифьтцшэом дтазырхаз иашыцеа рзыхэан. Издыруада абрака акэзар иахьытэаху ацсуаа адинхатцара азыхэан иахьфанатикцэамыз зыхькоз амзызкеа руак? Аныхачаца рхы ахтныртауа изамтаматанеирыз, дара ргэатцафы дныхачацаха, «исахьа анызтгы», анцэахатцара аамухыр, егырахь цьара акала Христос ишытахь имгылоз дара рцеи, Сасрыкеа.

Ацсуаа динхатцарак иахзафьзоуп ацсуара, нцэас уи адинхатцара иахагылоуп аламыс. Арт аилкаара дуззакеа пашэдацс ирымоу, ицэуа, ишыалашынуа, ихькэыршэаны иказтаз, ажэлар рхэамтакеа роуп. Хазы-хазы хрыхэапшуазар, ахэамтакеа, шамахамзар, зегьы иналкааны, акы иазкуп. Ацсадгьыл ахьчара, айфызара, абзиеиба-бара ухэа, чыдала цэафак, ма ф-цэафак раазара атэоуп иахэо. Аифырпшрала иаххэозар, хэамтак зиаск ианеихаха, еилалаз ф-зиаск ирфызазар, Нартаа ражэабжькеа еипшуп азиаскеа зегьы злалаз амшын. Ацсуак зыблала дзымбацгы Нартаа ражэабжькеа титцаар, ацсуаа здыруеит ихэартэ ргэы-ргэатцеа дтапшуеит.

Сара сөзөсүмкит аепос шаакоу еикэырханы, диалогла иаапычены апиеса алхра. Иахынзасылшаз сыздыруам, аха истахын, цсыхаа ахынзамоу, иахынзалшо, адраматэ закэанкэа иахынзарылазо, аепос иагэылоу ахшыџтак ха- дакэа мырзкэа, хырхартакэак нарыџо, схи – сгэы иџыхны, сшыа – сда, иалхны, сзыргэакуа хшыџтаккэак зхэауа, схатэы џымтак аџцара.

Адрама аџраан ауадаџракэа зеггы раџхыа игылан афор- ма аџшаара.

Ишыжэдыруа, аепосаџы афырхацэа зеггы хазы-хазы ано- веллакэа рызкуп, еидцоу рџиамтакны ицом. Дасу ихатцара атэы хэатэын. Излахэашыас икастцарыз? Дасу дгыланы, икас- цакэахыоу хэа ихала изхэомызт. Азэы дџагыланы абри абас каитцахыеит хэа аибарехэара иалагар, акы, иџшзахомызт, џбагы, игэырџыгыгахон.

Акыр шыкэса саргэакуан аформа аџшаара. Атцыхэтэан, апсуаа хцэажэашыа иабзоураны, иазыспшааит, сара сзыхэан иџыцзз аформа. Аџсуа хатца реиха изааигэоу ауаџы, иах- хэап, ичкэын дихцэажэозар, дшыбзиоу, икаитцаз хэа иаахт- ны ирехэара далагом, ичкэын бзиарак каитцазар, икаитцаз ихэоит, аха ихэоит уамак акэымшэа, иааларкэны. Сазхэыцит аџсуа абри иказшыа даеакалагы. Изааигэазоу ауаџы дизгэаатцэкэаны дыказар? Уи икаитцаз абзиаракэа имхэар амуазар, аха ихэарц итахымзар? Ишџакаитцо ускан? Абри амџа сыкэланы сшазхэыцуаз, сазкылсит абри еиџш. Нартаа азэы ихатцара ихэоит даеазэы, аха ихэоит, дреигэыргэаны акэымкэа, атэы рхышыырц. Изахауа еиликаауеит, зызбахэ ихэо ауаџы икаитцаз ииашатцэкэаны ишхатцароу, аха иа- гьеиликаауеит, урт ахатцаракэа иашыцэа пату шакэрымцо. Убасала иаарџшхоит дара рхатцаракэа, егьяаџшуеит реидым- гыларагы, адрамагы иаиуит аконфликт.

Хэарада, даеа шэкэыџык хшыџццарак иаха ахадара натэны, аепос ихы иархэаны иџыр илшоит даеа џымтак.

Убригы Нартаа репос гэыцэс измоу џымтахоит. Сара еихарак сырзаатгылеит абарт: ахуаадара, аитцашыыцра, ажэ- лар ринтерескэа раџкыс ахатэы интерес нахаракны аргы-

лара, азэы иҕаитцо аус бзиа атэы ахышьра, апатуеикэымцара ухэа ирыхьауа.

Ацсуаа хзыхэан, ипроблема хадакэоу ируакхеит, аамта икэнаргылаз зцаара духеит хтоурых атцаара, уи адырра. Дызлытцыз амилат ртоурых ззымдыруа ауафы, аинтеллигент наза хэа акэым, акультура злоу, иаазоу хэа узизхэом, убаскак дуафыбжоуп. Ус анакэха, хдоухатэ тоурых ашқа ахьяцшрагыы хуалпшыақэа ируакуп.

Латвия, Иурмала, 1982

ЕИҢЫЛАЛАРОУП Ө-ИАШАК

Актэи алагамта

Ауафы ифнытқатэи икультура шақа ихараку, доухала дахьынзабеиоу иашэага-загакэоу ируакуп ихы дшазыкоу. Культура дуны иңхьазоуп ауафы ихы алаф аналихуа, мацк иуморла ихы даназыкоу. Ицэажэашья арцшзоит, иналаршэ-фаларшэны, ихгы нтэылихлар, ихы дахлафлар, насгы инапшуа анихлафуа, ианихыхэмаруа, дымгэаакэа, иаргыы дрылаччалар. Абри акэхап иаанаго ажэаңкагы: «Иухыччо урылачча». Аха, хэарада, алаф, аихыхэмарра ухэа зеггы хэаак-хэаак рymoуп. Игэашэтахьеит, реиха еизгэу, реиха еибацаху, апатуеикэтцара бзиа зыбжьоу роуп алаф еибызхэауа.

Ацстазаараф еипш, алитературафгы, алафи аиумори иры-моуп дара рхатэ хэаакэа, рхатэы закэанқэа. Урт ахэаакэа ианыртыцлақ, ииасуеит агротеск ашқа. Уи алитературафы, ацстазаарафы алафи аиумори ахэаакэа ианыртыс, аиғара ар-цысуеит, ицэафеыгахоит. Зағара зымпытқьаз аеыуаф дифы-занатэуеит изхэоггы. Аеы иахьацаху дагоит, дағьарпхашьоит.

Афбатэи алагамта

Асахьаркыратэ рфеиамта, ишыжэдыруа, иамоуп ахатэ иаша. Ацстазааратэ иашеи асахьаркыратэ иашеи анеикэымшэо,

уимоу, ианеиѣагылоггы ꙗлоит. Ымтак ҳақхъаны ҳанал-
галак, агәра ҳгоит, иханахәаз ииашатцәкыаны ацстазаараѣ
ишыꙗкалаз, ххатақәаггы абри афыза ҳақәшәахъазар ауеит. Аха
ииашагәышъам, ирцабыргым уи сахъаркырала, изалымцит
асахъаркыратә ыымта. Иꙗлоит инархәы-аархәны, араꙗа
хзыпхъаз ацстазаараѣ ꙗалашъа амам, ихытхәауп, аха хгәы
иахәаны, ихшыѳртцаганы ҳақхъеит, избанзар, сахъаркырала
ииашоуп анаххәауа. Иреигъу аыымта убри ауп иханахәо
сахъаркыралалы пстазааралалы ииашазар, урт аѳбагы
алаѳаки амцабзи реипш иузеицрымхуазар.

Хцәажәашъа хшыѳртцагаха иахыꙗкалаз азыхәан, ақхъаѳ
иѣақхъа атамзаара нышытатцаны, ҳалацәажәап абарт ала-
гамтақәа зхаххәааз.

Салагарц стахуп аѣырцштәы ала.

Ускан ашкол стән. Аихабыратә классқәа рахъ сѳеихъан.
Ашколаѣы ҳазхысуаз аамышътахъгы, цсуа шәкәыс иаасым-
пыхъашәоз самыпхъакәа исаѳсыжъуамызт. Ацсуа шәкәқәа-
гы ускан уамак иаурацәахыз, итцасхәым чыск иаѳызартәырц
иаѣын цъоуки. Шәкәыѳѳцәақәак рѳымтақәа рыпхъара
акәым, рызбахә ахәаратцәкыагы уақәзуан.

Хашнеиуаз, азыхъ егъа иухәәѣырггы, цъара ишхәытцыт-
уеипш, насыпла, урт рыхъзқәа алитература иазырхынхәхеит.
Рѳымтақәа цәахны измаз, имшәакәа ацәыргара иалагеит.
Акыпхъ аѣгы ицәыртцит. Алитература азыхәан игәеитцыхра
дуун уи. Арцага шәкәқәа ирнымызгы ирылацәажәон, ҳақ-
хъаларц иааганы ихартон ҳартцаѳцәа. Ашәкәы абзиабара
инацлон ашәкәыѳѳы дзықәшәаз, илахынцтахаз хәа ҳартцаѳы
иахзеитеихәоз, ибиография иҳазнарцысуаз агәблыра.

Убас зыхъз-зыпша ырхынхәыз ацсуа шәкәыѳѳык иыымта
хцарц ихадитцеит ҳартцаѳы. Ихата ашкол дантаз дахысуа-
заарын, иара ишидыртәкыоз иахзеитеихәон ҳаргы.

Иахцарц ускан ҳартцаѳы ихадитцаз аыымта аткысгы
хараза еигъқәаз, тоурыхлаггы ииашаз, сахъаркыралалы
навалашъа змамыз арѣиамта бзиазақәа имазаарын уи
ашәкәыѳѳы, аха урт санрыпхъа, ашкол саналга, саны-
ѳеидасоуп. Уажәазы ҳартцаѳы, бзиа ибаны, ишысхәаз еипш,
иара ишидыртцаз еипш иахзеитеихәон аыымта. Убри ауп

рыцхарасгы иҗалаз. Аиаша амацара акәымкәа, ахәахәагы иамазаап аестафета. Ауафы даныхәычу имцу иашоушәа агәра иургар, азәык-фыцъак налшәар сыздыруам акәымзар, аихарафык, убри амц шрыцу мацара, ражәра интаргалоит. Уи мацара акәындаз, рыцсы ахынзатоу, убри амц, иашак еипш, ауаа инарархәалоит. Аха уртқәа анеилыскаа, ашьтахь, акыр-за антцоуп.

Җаңсуа шәкәыџџрафы иреигъзоу хашәкәыџџцәа дукәа дреиуоуп зызбахә сымоу афымта аңызтаз, убри аҗнытә, ихъз нтқааны исхәом. Аха афымта аламцәажәашьа амам, избанзар, уи ишьтнахуа апроблема, излацәажәо азтаара, алитературатә рәиамта арамкакәа иртысуеит. Милаҗ зтаароуп. Асеипш иҗоу азтаарафы дыкласиксаит, акалам фыц иаашьтызхыз шәкәыџџзаит, аиаша данавагыла, игха-пха мхәакәа иааныжьлатәым. Уи иаанагом ихъз хтәағәарц хашьтоушәа. Иа-хагы дахьчоит. Ишпаури, иреигъзоу атәатцлагы иаафало атәакәа зегы неибанеипшны иҗапшьуаркалеиуам, насгы, цәак җеины иҗамлеит хәа, атәатцла зегы зыцсоу ланар-кәуам, бзамыҗәк иакәымзар, ашьапгы азәгы иҗикаауам.

Зызбахә сымоу афымта, имшәыцыз хәхшыџ қәыпшкәа изларанахәоз ала, гәаҗра дук иакәымшәазақәа акәзаап аҗсуаа амхаҗьырра ишцаз. Ишыржәаз инатшьны ихәар, ижәлар дрыдгыланы, раҗацәа дрықәызбуеит хәа агәра ганы иҗаз хартцафы, ашәкәы инапафы иаанкыланы дахзапхьон: «Шәара, хашьцәа ашьхаруаа, шәгәы иаҗахызар, бзиала шәаабеит. Тьрқәтәылан бзиарас иҗоу зегы шәзыпшуп, цьанат адунеи афы ижәбашт. Уи анафс, адгьыл иахьреигъзоу шәнаганы шәықәынхархап, урт реипш адгьылкәа Тьрқәтәыла цәа змам иҗоуп. Уа, хә хҗы, зегы хәмарра-ччарада гәхьаа уафы имамкәа, акы рыгзамкәа ауп ауаа шынхо, аҗадақәатқәыггы шыакарла иҗоит, хҗабақкәа ракәзар, урт рыҗеыхақәа азы иаартатәо акамбашькәа заатәаланы рыҗедырхьшәашәоит ашоура цәгыакәа раан. Убас хадгьылкәа ираазоит ашәыр, аутратых ухәа, абейара зынза икажьзоуп». Абри ацыпцәаха хартцафы данапхьалак, инацданы ихәи-хәон, амулацәа ирархәаз аҗсуаа агәра шьргаз, амшын нырцә ассир хзыпшызар, араҗа хзаангылом хәа илықәтцны

ишцаз. Абринахыс, хартцафы далагон адинхатцара ақәызбара. Ажәакала, хьаада-баада акрыфарта ыкоуп хәа зархәаз ажәлар, (уафы иазгәеиҭаша, акрыфара акульт адунеихаан измамыз, адгьыл кәаза, адгьыл барақьаҭ – Аҗсны җсадгьылс измаз, аҗсы – адгьыл, аҗсы зыда җсыхәа амам адгьыл хәа Аҗсадгьыл иахьызтҗаз ажәлар), арахә реипш, еибаргәйтәны, еес, амшын инхибахәала иҗеит.

Ашәкәыџџы исеихәаз инацнаҗон сара схәыҗтәы фан-тазиа. Икәҗны ицаз убарт ауаа аҗба рҗалашьей, аҗьыка ан-рырто, аҗьмакәа аеҳәа ранибагәалашьей уамашәа еипшны акәын ишызбоз.

Абас иаармарианы иҗкалеит, ахәеит, убри аџымҗа, амҳа-җьыраа рыкәҗшья. Ашәкәыџџы наҗ далаҗәажәон урт аҗба ианҗала изыкәшәаз арыҗхарақәа, агәәкрақәа. Иара итәала, аҗхьаџ даараза ирыҗхәишьяр акәын урт. Ииашаҗәкьаны, амшын рхылашья, рыкәҗшья шыҗкалаз хәа иихәоз уамыҗ-хьакәа, ианыкәҗ инаркны изыкәшәаз налкааны уаҗхьар, арыҗхашьяра маҗара акәым, гәаҗәа зызҗоу, инеимаҗәаны дарҗәыуарын.

Ашәкәыџџы ихаҗа ишиҗахзамыз, агәәкра дузза иашам-кәа иааирҗшит. Ишиҗахзамыз зысхәаз уи ауп, иара ианиааз, аҗоурыхҗҗаара, аҗоурыхдырра даараза илакәын. Сахьар-кыратә баџхатәратә җәалашәарала, интуициала, насгьы афьрхаҗәа рҗазшьякәа рыла, аиаша аҗшаара иеазимшәеит. Иалҗызей? Шәыҗсадгьыл аҗкыс иахьейгьу аҗыҗ ыкоуп хәа аншәархәа зыҗсадгьыл казыжьыз, амшын агәҗан азџа җкы ахьшәылалаз, шәзыкәшәаз арыҗхарақәа рҗҗкыс еиҗәоугьы шәыкәнагоит, схәон ари аџымҗа афьрхаҗәа рзыхәан. Ирыҗхасшьяоз џыҗья заҗәык ракәын. Ан мчымхей уи илымпыҗаҗсыз асабии. Амаалыкь рыҗҗа, аџеидасха ирымҗеит, дзыхшаз абзамыҗкәә. Егьы, данҗслак, игәы икә-рыҗсарҗ уаҗҗәык анышәнап згоз аҗахмада, убри анышә-напгьы даҗсамызт.

Аурок аан, аџымҗа егьа инейҗыхны халаҗәажәаргьы, уеизгьы-уеизгьы иххәркәшар акәын ахшыџҗак хада ала: аҗсуаа жьаны иргеит амшын нырҗәка. Иҗәаҗеыгаз ари атеория, аҗсыуак иахасабала, иара суаџыбжанатәуан. Милаҗс

сзеиуоу ажәлар, ақыафураз зыцсадгыл казыжыуа, иахъеиғы
рбар, икәтны ицауа цыоуку ракәны иснарбон.

Ашымтаисанахәозшхастозгы,гәыѿбараксызнарцысуан,
схазы алкаагы кастон: «Абарт, икәтны ицаз, ахәылаккәа,
цъанат дгылуп амшын нырцә хәа зызбахә рархәаз ад-
гыл ағы ицаны иаахъаз, зыблала избыхъаз, дара зыгәра
ргашаз уаха азәы даарыкәымшәазеи, атыѿра итәкызма?»
Атәхмадцәа ихархәоз ажәабжыкәеи асахъаркыратә литера-
турағы хзыцхьози рыла акәзан хара усқан хтоурых злаа-
дыруаз. Еикәшәомыст дара убарт аѿба затәыкгы. Амха-
цъырра азыхәан ацстазаарағ исахақәоз зынзаск даеакын.
Хара хәѿнатағгы уи иазкыз ажәабжыкәа рацәан. Сабду, саб
иаб амхацъырра дагахъан. Атара ақытан ихәжәлантәыз тзы
затәыкгы аанымхеит. Рынхара-рынтдыра ыкәыццышәаа
ианырблы, иршыуаз аныршь, икәцаны икарцоз аткәацәа
дрылацаланы, дышкәыцшаз, амхацъырра дшагақәаз,
уака дахънанагаз дзыкәшәаз, даныѿеидас дыбналаны
иашъахаз, дахъааиз идгыл дшахырбааз ухәа сабду
ихааныз атахмадцәа ирхәоз ажәабжыкәа цыхәаццәара
рымамыст. Урт зеггы арака иабатаху. Ашәкәағы сзыцхьози
ацстазаарағы исахауази абас, мши-цхи еипшу аха,
ишеипшымызгы, зегъакакәын ашәкәы иахәоз иаха агәра
згон. Акыр саныѿеидасоуп ианеилыскаа, ауаѿы ицәажәарағ
еипш, акыцхь ағгы амц ихәар шалшауа. (Усқан акыцхь
ианылоз зеггы иашаз цыысшъон.)

Ацсуаа жъаны амшын нырцәка иргеит хәа атеория цәа-
пҕеыга иахылцыз арҕиамта, сыгага еипш, сахьцалак исышь-
тан. Сѿеидасцыцхьаза, цаса амхацъыраа рзыхәан уи исна-
тоз агәағ, уажәы иаахәуан ирцхашъагаха. Ааи, уаанза урт
срызгәауан, уажәы ицхасшьо салагеит. Ауаѿы дзыхшаз,
иаб нацхара баацсык кәитцазар, ишиахауа, абри ауаѿ ди-
поуп анырхәалак, ишицәымыгхо еипш, ицхасшьон, ишса-
хауа амхацъыраа рызбахә иалацәажәар. Цаны, иқан даеа
сахъаркыратә шымтак, уи иаҕагылоз, аха иахъынзаҕагылоз
инагзаны еилкааны исымамыст акәымзар. Уи ажәеинраа-
лала иѿын. Ашәа ианцангы ирхәон. Саргы ҕырхәала
истеит. Абри ажәеинраала хәычы уазхәыцыр, роман дук

аҕара уанахэоит. Амала, инагзаны еилукаарц азыхэан, акырза уазыҕатцазароуп. Атоурых адыррала уазыҕатцамзар, еилкаашыа узаџом, иаххэап, абри ацэахэа: «Апша анырзас ҕэҕалашэа, ртэыла хэыҕы рымнахырц...» Иаанагозеи, исахьаркны, поезиа бызшэала абраҕа ихэоу? Изакэ пшоузеи ирзасыз? Ирымазкыда ртэыла? Ацџџэа хакэым, шамахамзар, арцџџэа рзыхэангы пшаашыа амамыт арт азцџарақэа ртџак ҕазцџашаз алитература. Ишысхэаз еицш, иҕан акызатцэык, аҕахмадацэа ражэабжықэа. Аа, абасшэақэа. Саби иареи шцэажэоз, уахык, амхаҕыраа рзыхэан абас ҕааитит ажэабжыхэаџ ду Кэытцниа Таииа: «Амхаҕыраа ҕаҕққэа, хычак иџызоуп ирыхыыз. Хычак ацэхэыра дықэнакит. Аурт баапс цысит. Длахэит. Ихы ахыгара изымдыруа, дгэакуа ацэхэыра дықхэит. Ииулак, ҕыџрак иҕшаан, иеҕаижыт. Атыџра мышэтэартџазарын, алахыцэҕыа, дылкаҕэа амшэ дафеит». Итрагикомедиоу абри ажэабжы сгэаладыршэон, апоет ицэахэақэа. Араҕа, Апсны ахыҕа, ацџа аныцэҕыаха, ацша ҕэҕалашэа ианас, илықэтцны, иаха иахыпхарроу атэылахы ишцоз, амџан амшын цэҕахеит. Пытџык ҕахеит, иаанхаз амшын илырны, рхы ахынахоз ицеит. Сара сзыхэан уаха акгы рхэомызт: «Апша анырзас ҕэҕалашэа...» Акгы рхэомызт, избанзар, ишысхэаз еицш, ажэеинраала исанахэоз атоурых адыррала ишыақэырҕэҕамызт. Атоурых адырра хара халахэдан. Арахы ииашамыз атоурыхтэ информация хнаџон асахьаркыратэ литература. Уи аиааира ус имариамызт.

Ицэыртыр акэын уи иаҕагылашаз, ихзырбгалашаз даҕа сахьаркыратэ џымтџак.

Егьцэырцит.

Ажэабжыын. Иахызын «Агэаҕашэа». Аригы џуиҕҕеи акырцџазаарын, аха аамтала апхыџџэа ирцэытцэахны иҕан, изџыз ихыз ахэара ахыҕамлоз иахыаны. Акырза шықэса цхыаны, уажэааигэа еиҕах абри ажэабжы санацхыа, ахэоуқэа ҕэылыршэаны рышыақэгылашыеи, рыркыаҕшыеи, еилыхха аџышыеи, адэахыала «уахынаҕэйдпшыло» иажэабжы ласушэа, арахы, аџнытцка иаҕроу атрагедиеи рыла ухэа, хапсуа шэҕэыџџы иџышыа даараза исгэаланаршэеит Хемингуеи истиль. Америкатэи ашэҕэыџџы заа иџхыаны, хтэылаҕы

еиҥаргахыаны, нас аҥсуа шәкәыџы иажәабжь аҥиҥазтҥы, хымҥада, ҳакритикҥәәкәк, Хемингуеи диҥыҥшны иџит хәа нахархәон. Изхысхәауа, убас зегь рыла ҥазара дула иџуп абри ажәабжь. Араҥа еилагам аҥоурыхтә иаша, ирҥабыргуп сахьаркыралагы. Дегьырзымжьеит, амҳаҥьырра игәаҥхан-гы дымцеит ажәабжь аперсонаж. Амшын данху, данааҥш-лак, ибылны, иҥцышәноуп ишибауа имч мырхакәа дзылганы дыргаз ишыха ҥыҥа.

Абри аџымҥа инашьҥарххны иҥыҥит даҥакгы. Уи иахь-зуп «Сара схәышҥара». Ари апоема зџыз, Анҥәа иумхәан, аха убри ада имыџзаргы, дышәкәыџы дуззаны, ижәлар дырҥахәхәаҥны назаза даанхон. Ашьҥахь, акыр ҥхыаны, еилыскааит, изџыз, хџыратә культура ахәышҥара еихәлаз-кыз, зыҥы икалам аашьҥихыз инаркны, инаимпыҥшәаанза, аиаша мџа дшаныз. Еилыскааит ҳашәкәыџыҥәәкәк реиҥш, иахьа ус ирзеиҥзар акы хәауа, уаҥы даҥакы рзеиҥзар, даҥакы хәауа, ашәиаҥ-ҥсыз еиҥш инахәы-аахәкәоз дшыр-џызамыз. Иҥҥазаара зегьы иашарала ишымџаҥысыз еиҥш, аиаша ҥаҥҥыс иаман ипоемагы. Ихҥәаны ҥырқәтәылаҥа иҥарҥ разхәаз афиҥар абар иаҥаикуа ашәкәыџы иаб:

– Дад, абра ҳахьыҥоу хара хзы даара ибзиоуп,

– Ҥаҥхоуп, ҳабзазоуп, хзышом хара абра,

Абартқәа хнаҥоит ххәышҥара.

Иахҥахым хәышҥаарак даҥаҥыара хара,

Иахҥахым хара!

– Ишәыстоит сара ҥхәарас саатбжак!

– Ҥазцом!

Нас афиҥар инарҥәҥазаны

Инаиргеит ибжы:

– Ижәблы аџнқәа!

Асқьарқәа, амҥабз зкыз аҥәашьқәа

Рыма иназыҥҥьеит ахыбра.

Аха саб убра

Зназы имшьҥит асқьар убрахь...

Ашәакь шыхәа ихы инаадырхан, дынқахәит убра.

Уафы еиликаартә, еиғыны хәашыа амам. Ашыта збази ахата збази еимаркуан хәа, нас иабааигеи хамтазтәи аңсуа шәкәыџык истатиафы хзыпхъаз абарт реипш икоу аңәа-хәакәа: «...Амц ишыржъаз анеилыркаа, Гәлиа итааңәа маза-ла рыпсадгьыл ахь ихынхәит». Гәлиа иани иаби дырхаанны, ирыңәәжәаз хәа азәгы дхаздыруам, иара, Дырмит ду ихата, ңыаргы имхәеит сани саби жьаны иргеит хәа, нас хара хәагыланы, иахъеиңы ыкоуп хәа нароухәар, иужбар, зыпсадгьыл кажьны иңоз ани аби дырхылтцит хәа изаххәар, пату абанзаикхәахңеи хлитература ашыатаркы?

Ажәакала, икклассикатә рфеимтахааз ажәеинраала «Ам-хаңыыраа ргарашәеи», игәытшыаагоу ажәабжь ссир «Агәа-кашәеи», аңстазааратә иашеи асахьаркыратә иашеи еиқәы-ршәаны рааирбрафы, зеиуа хкы хлитературафы имачзоу апоема «Сара схәыштаареи» ирхәакәози, аклассафы, гәыбл-рала хартцафы иахзеитеихәоз афымта иахнарцози еиңагы-лон. Ишеикхәымшәоз акара акәын хара иаабоз. Тоурыхла иаха ииашаз иарбаныз хдыруан хәа шәасхәар, шәызжъеит. Акы-затцәык, арт, ашытахь хзыпхъакәаз, иаха излахгәаңхоз, уака аңсуаа уафы ижьомызт. Амчымхара иакәшәаны иаарцшын. Уи зынзаск даеакын. Акарматчыс уазгәаар каломә, иаххәап, алахәа аткыс узымиаизеи хәа. Узызгәааша акарматчыс хәычы зәақәзыжьыз алахәоуп. Ажәакала, атыхәтәан иңәырцуа иалагаз афымтақәа рфы схылтшытра зынзаск даеакала иаарцшын.

Аңсуаа ихазкыз тоурых бгыцк самыпхъацызт.

Ауафы шака даргаруазеи, шака икультура бжанатәуа-зеи итоурых анизымдыруа. Атоурых адырреи Аңсадгьыл абзиабарей еимадоуп, ишеимадоу еипш адгьыл аңсыларей иңало ашәыри. Дахзаазараны хәказам апатриот иаша, уи иахмыртқакәа ижәлари иңсадгьыли ртоурых. Ажәытәра ша-ка иудыруа, убаскак еилукаауеит аңәтәра, аңәтәра шака еилукаауа, убаскак иузымариахоит изыпцоу адырра, ахә ашыара. Ужәлар ртоурых узымдыруазар, ашәкәыџык ихы итхәааны иаңитцаз асахьаркыратә фымта акәым, ибжам-еамноуп ишеилукаауа афольклоргы. Пшыкәә-иңа Манчей Кыахь Хаңьарати реипш иказ жәлар рфырхәәа ирыххәау

ахәамтәкәеи аҭоурыхтә-фырхатцаратә легендакәеи ракәым, иахьынзахәҭоу иузеилкаауам алакәқәатцәкьагы. Аҭоурых бзианы итцааны, нас алакәқәа хрыпхьо хҭааххар, арака иахәо лакәзамзаап хәа ахьаххәақәаша рацәаны иахцылоит. Ус акәымкәа, аҭоурых узымдыруазар, аҭоурыхтә факт иахылцыз асиужеткәа, аиҭырпшрақәа, ажәақәа, ихтхәаау лакәк еицшоуп ишхәхауа. Иаххәап, ханыхәыцыз шаҭантә ихахахьаз: «Шьап цәы, нап цәы, ахьуардын дақәтәоуп, шьапеибга напеибга ауаргьала дақәтәоуп» – хәа лассы-лассы иахьеитархәауа алакә ссир. Ауафы ишьапы цәышьа шамам еицш, ахьуардынгы ақәтәашьа умам, избанзар иҭам ус еицш. Лакәуп, уаха акгы. Ус сгәы иаанагон. Аха, абар, уамак цуам, аҭоурыхтцааџцәа иаадырпшит, ацсуаа ажәы-тәан ииашатцәкьаны ахьуардын шрымаз.

Ауразоуроу ихьзыркын. Сахьаҭыхьыкгы убри ауардын асахьа тыххьан, ибахьан. Ахьы иахьалхыз мацара акәым ицьоушьаша, ҭык-бзык иазымхәо иҭазаратә рҭеиамтан уи. Ашьтахь изит. Аамтә азыхәашь-цәқәырцара иалазит. Ирҭима, қәылаџцәақәак иргамма, иргьычма, Анцәа идырп иахьагаз. Алегенда излахәо ала, иагеит Англиаҭа.

Шаҭа лакә алагозеи: «Ах иҭа», «Ах иҭха», «Аҭсха», – хәа. Ирытцәәхузеи абарт ажәақәа, насгы иарбан аамтәоуианиз? Ихьтхәаау лакә ажәақәоума, мамзаргы аиашара иагәылцу? Уажәааигәа академик И. Цьавахишвили иусумтәқәа 4-тәи атом аҭны саҭхьейт: «Около 992 года было написано также ныне утерянное сочинение “Цховреба абхазта” (“Жизнь и история абхазов”), которое принадлежит перу царя Баграта III и включает в себе историю 22-х царей» – хәа. Цқьа хазхәыцып. џажәиџыцәаџык аҭсуа хәынтқарцәа ҭалахьазаарын. Хҭоурых афальсификаторцәақәак ахьз ҭыцқәа азырпшаарц иашьтоуп Аҭсуа хәынтқарра, аха егьа азырызбаргы, аиаша еилагашьа амам. џажәи џыцәаџык ахәынтқарцәа зхагылахьаз ахәынтқарра шаҭа шықәса иҭаз шәара шәазхәыц. Ицуазеи уиаахьыс? Зқьы шықәса рҭынза. Ус анакәха, ах иҭа, ах иҭха, аҭсха хәа алакә иахәо ажәақәа иашатцәкьазаап. Ианбаии арт ажәақәа? Зқьы шықәса инарейханы уажәацхьа.

Атоурых узымдыруазар, иузеилкаауам, баша иажәа тацә-
хоит, уимоу, апышәырччара уздыртцысыр калоит абарт реипш
иҕоу ажәаҕкақәа: «Аҕсны ҕыаҕа дузза», «Амшын ахықәан,
ацҕәы афны ахыб инықәлар, иааҕәымтцзакәа ашьханза ицон,
убасҕак ирацәафны еиланхон аҕсуаа» – ухәа реипш иҕақәоу.
Аха ибзианы иудыруазар Аҕсуа хәынтқарра ахәаақәа
ахьынзакәз, иудыруазар, изныкымкәа-ифынтәымкәа аимпе-
риа дуззакәа Аҕсны ишақәлахьоу, усқан арт ажәаҕкақәа
угәы-уҕсы иранахәо рацәахоит.

Зҕа дымҕсыц уҕа диумыртәуан рхәоит царада иҕәышыз
ажәытәуаа. Егьырт атоурыхтә мыҕәмабарақәа харҕәатцыргы,
амхаҕьырра мацара аанҕы аҕсуаа зықәшәаз иақәымшәац,
хгәырфәа аилкаара ицәуадафхоит, убасҕак игәырфәа дууп
убри.

Аҕсуаа хәипштәҕыа, асултан империа ахлымзаах иақә-
наршәахьейт аерманцәа. Рыжәлар цәа рымамкәа ирҕәаҕейт,
ианхаз азәырфы иахьа уажәгы иҕсаҕыаны атәым тәылақәа
ирылаҕсоуп. Аха аерманцәа аҕсуаа хатцкыс лахьынца бзиас
ироуз, ианамузахгы, изыниаз еиҕазхәашаз, ашәаҕьхәафцәа
роуит, ҕырқәтәыла имфәаҕнагоз агеноцидтә политика шәҕәы-
быҕышәыла ишыҕыхны еиқәдырхейт. Еиқәдырхейт пхьаҕатәи
абипареи адунеи ажәларқәеи ирахартә. Харт, аҕсуаа, ххы
ашәаҕьхәафра хзазымуит, ххатәы бызшәала ашәҕәыфцәа
ахьхамамыз иахьыаны. Иахдыруа амацгы злаадыруа атәым-
уаа рантцамтәкәа рылоуп. Амфасфы, хаамтазтәи еиҕырҕш-
рала иухәозар, адәыҕба дақәтәаны ииасны ицаз дифызоуп.
Наҕшыхақә ауп зегы шыбауа. Убас имфасны ицаз ныҕәафкы
излеихәауала, амхаҕьырра ианашыкыымтаз, агаҕан ишыны
икажыыз аҕсцәа рыффы ианықәнамыргыла, абзацәа ықәтны
ашьхаҕа ицейт. Уажәшьта шәазхәыц, уи ашьаартцәыра афнытц-
ҕа иалагылаз, иалахәыз, аха еиқәхаз аҕсыуак иантцамтәкәа
ыҕазтҕы ихархәауаз. Цыанат дгыылахь хҕоит хәа рхала, аҕ-
ба иҕеибахәа иқәтны ицозтҕы, ишыны аҕәара иқәыжыны
ишҕаибоз амфасфы?

Анаҕә анхытцлак, аифхаа ахьынзатцаулоу шааҕшуа еипш,
аамтәкәа аныманшәалаха, хтоурых иаха-иаха иааҕшуа иана-
лага, амхаҕьырра зыхьяз, ишыҕалақәаз кказа иааҕшит.

Ацсны Урыстэыла иадлаанза изныкымкэа иахацахьан аколониствэа.

Хара хашықэспхьазара калаанза, амшын мыжда изыхнагеит абырзенцэа. Уажэы Акэа ахьыкоу атыцаны урт икарцеит акалақь. Дара рықалақь. Иахьзырцеит Диоскуриада хэа. Абарт рышьтахь амшын изыхнагеит аурымцэа. Урт Диоскуриада ахьз рыцсахит Себастиополис хэа. Аурымцэа анықэцаха, ацсуа жэларшьтракэа (племиакэа) еидтаны, еифекаахеит Ацсуа хэынтқарра. Уи анхыбгала, хажэаа еибытаны хкалар, ақэылащцаагы рымч хакэхарым хэа Ацсни Қырттэылеи рееидырцеит. Зегьакоуп ақэылащцаа ирмыхэеит. Қырттэыла иахацеит зны ацьамцэа, нас – арабцэа. Ацсны импытцеихалеит атырқэа. Уи ацсуааи ргэыларатэи ажэларшьтракэеи еичирчон, ахэатыхла еижэитдон. Дырмит ду ихэан еицш, рнибарцэара иалачон. Кавказ иқэынхо ажэларқэа реигэйдцарафэы, аиғарара рыбжыацарафэы, атырқэа имщацигоз аполитика, иахьа уажэраанзагы ацарауаа цкэа итырымцаац. Хаамтазы америкатэи аимпериализм Африкатэи ахэынтқарра мацкэа дара-дара шеибанаршьуа еицштэкэа, асултан иимпериа аан Кавказтэи ажэларқэа аиғарара рыбжыеитдон атырқэа. Убри аамышьтахьгы, Ацсны зыршьабоз иаиуан даеакгы. Ауаа гычны рытира. Иртиадаз? Ахэыцкэа. Шакаа ртиуаз хыцхьазара амамызт. Абга аазаны излытцыз абгакэа ианрыжэырцо еицш, Кавказтэи ажэларқэа рцеицэа аазаны, нас, иаархэны, дара, зшьа иалтцыз ажэларқэа ирыжэырцон. Урт, аныда-абыда иаазаз аианичарцэа, ишыхэыцыз ауааы игэаг ддыркуан. Ицсылман фанатикцэан.

Адэахьтэи агацэа рымацара ракэмызт Ацсны иацрыхоз, иахыкэласуа, ацашэкэа цзырщауаз. Ахуаадара иахкэаны, уи иара ащнытқагы иагран ахырцэагакэа, ишьатарзгаз атцас баапсқэа. Харт хамтцаныхэауа, ақырсианцэа Абиблиа шрымоу еицш, хауафра зыхьчо, хмилаттэ хафра еикэзырхо аламыс хэа «нцэахэык» хамоуп. Абри «анцэахэы» абзиарақэа реицш, хэфиарафэы иахпырхагахаз ацэгьарақэагы рацэаны иалагэышьоуп. Убарт рацхьа игылоуп ашьоура.

Оажэак еихысхэаалоит. Атара аганахьала Кэыдры ахыкэуныкэгыланы Акэака уаацшыр, Шаумиановка хэа ашьтахь изыхьзыртцаз ақыта, цакэа, лбаанза, щадахьы, ахэы уахьын-

хытцуанза, ашьхака аганахъала, Наа Амыкәреи Афыразареи
натцанакуа, Маршьанаа Рхәы хәа иашьтан ажәытәан. Убри ақы-
та азыхәан атахмадцәа иахъа-уажәгы Маршьанк днымхазо,
изгазеи хәа уразцаар: «Икәибадхи!» – хәа, иаркыафны, ажәак
ала атак картцит. Ашьа рыдхалар зымуаз, уаацәгыкәак ра-
кәын хәа, идьрехәо цышыаны, инацызтцогы дубап. Дали Ца-
бали итанхоз Маршьанаа аныкәибахуаз артгыи аланагалама,
урт рыкәибахра ажәлар ргәалашәараф иаха иаанхама, иша-
кәхалак, Маршьанаа Рхәы икәынхоз рыкәибахра атәы уамак
ирзымдырзо, арахь қытак уаф днымхазо, ианеибарпсуаз
еибарпсит, иаанхаз хибартцәеит. Уи жәлак, уи қытак афы. Ус
шакацъара. Абри акы. Җбагы, уафы ицаишыаратә икоуп,
хара хакара антәара иакәшәахъоу амилат рфы ахшара,
атей икульт ахыкам. Уажәгы инханы икоуп, аха ажәытәан
хыцашъа амамызт. Арпыс пхәыс дааигар акәын шықәса
30–35 рфы даннеилак. Ари ақәрафы, шамахамзар, уафы
ибзиабара иины, игәатца тыблааны, ихшәашәаны далгахъеит.
Пхәыс даагатәуп хәа дхәыцны, уалтцас азәы дааимгозар,
бзиабара хәа дзырхагаша уамак егымам, насгы ихшаз
иаазаанза иара дажәуан. Аткыс еицәоу, иахъагы инханы
икоу, ишьатарзгоу «ламысуп» ахшара дызмам ацаацәа реи-
лымтца. Хәарада, цсабарала дкалоит ахшара дызмоуа, ха-
ра уи иаефнаххәом, аха иаефныхәара азин хамоуп азәгы
дахымаазо. Ахшара дызмоуа, азәгы дзаазарцгыи зтахым,
дыпхәысыз, дхатцаз, уи ауаф сыпсы танатцы, схазы сыказ хәа
ихәыцуа, аегиист иоуп. Асаби дганы иаазара – ахәынтқарра
зыдгыло усуп. Ираазашагы дрыртцит, амазагыи ртәахуеит.
Ахшарадара ахәынтқарра ақәызбуеит, ахшара рацәара –
ахәынтқарра адгылауеит, иацхраауеит. Амшын анқашъа
апсуа амхатә имоуит хәа, абаскак хажәлар реизхаразы
аґагылазаашъа бзиа аныкоу аамтазы, хара убри ахархәашъа
хзақәымшәозеи? Икоуп ажәларқәа, иаххәап, ауафы иахәшъа
хатца дцеит, дахънеиз ахшара дылмоуит җба-хца шықәса.
Лашьцәа нкылсны, рымахә иархәоит, хәхәшъа дыргъежны
афныка дхат, уара уцыхәтәы лырзыр хтахым, уара ґазәы
даага хәа. Лара илхаразар ахшара дахьырмауа, егъа бзиа
дибагәышьозаргыи, ашьаґамырзга атей иоура, ибзиабара

аткыс инахаракны иргыланы, рахәшья дритагәышьоиг. Хара хәы хшара дылмоузаргы, азәгы длаазарц лтахымзаргы, рахәшья затта дыргъежны дрымгара, дкаижыр, рымахә гацәгыас дыштырхуеит.

Хаҗиара шака иапырхагоузеи, иаххәап, хгәыжәла цыбарара иахкыаны, ауафы ицсра иахыркыацәаны агәныгареи, иахыркыацәаны ашәы ашәцареи. Хәарада, гәатцәа зыгроу, игәнызымго дызустада атынха ицсра, аха убриггы хынкылашыак амазароуп. Аира зшаз ацсраггы ишеит анаххәа, аира җынкыларала хшеигәыргъо, уимоу, хгәыргъара мыцхәцәак ишаахмырцшуа еицш, хырцашья змам, ацсраггы мыцхәы аҗахагара атахымзар калап, избанзар ацстазаараҗ икалалоит ацсра аткысгы еицәоу данакәшәо ауафы. Шыкәсыла инеицынкыланы ашәы аныкәгара цас баацсны ишхамаз, уи акажъра ацымхәрас, уажәы инацлеит ацсы ипатрет ргәаҗы акыдцареи, зыбаф зтәым ацхәысгы ашәы лышәцареи. Арт ф-цаск ацсуаа ихамамызт ажәйтәан. Абаацс, срыцхашья рхәошәа цыоуки-цыоук апатреткәа рацхья икыдцаны идәыкәуп, иаарцылоггы ргәы бжыхуа. Иацсуа цасума уи? Итцасым хәа, зцәазтәым ацхәыс, егәа лтынха гәакыа дыцсызаргы, ашәы лшәыртцомызт. Медицинала шака ииашоу цасыз абри.

Икоуп ахәсақәа, ашәы шыршәу мацара зыцстазаара абжеихарак зеггы мөасуа. Неихарқәа змам атахмада дыцсырггы – инеицынкыланы шыкәсык – ашәы, агәлымцәах дыцсырггы – ашәы, агәакыа дыцсырггы – ашәы, ауа-иуа кыынтыжә мака дыцсырггы – ашәы... Милацтә цәа шәцатәхарц егәагым агәкажъга ацшшәхәы змоу абри аматәа. Иахыркыацәаны ашәы аныкәгара, изшәу лымацара лакәзам изусу. Уи апырхага баацс рзылуеит иаалпыло, лыкәша-мыкәша иаакоу зеггы. Уи иаанагом, ауафы дыцсыр хамгәырфороуп, ашәы мышкы иштыахамхыроуп хәа схәошәа, сара сызҗу ахыркыацәороуп. Ахыркыацәара ажәйтәангы икан, уажәгы икагәышьоуп. Аизхараҗы, аҗиараҗы ари даараза ипырхага дууп.

Абасала, адәахынтә иаауаз, қыларала инахыкәласуаз аҗацәа раамыштыахыгы, афныцкатәи амееирақәакгы ашьяпы ишыкәнакыауаз, азыблара ишалаз, атоурых мыкәмаба-

рақәа иргәылсны иааит Ақсны азеижәтәи ашәышықәсанза. Абри ашәышықәса мацк иаҳа иазаатгылатәуп, избанзар, убасқан Ақсны бжьымџак ахьеихагылоу инеиз аныкәаџ иџызахеит. Иреиғьыз ақсуаа рҕеицәа ахәыцра иалагеит рықсадгьыл еиқәырхашьас иамоузеи хәа. Иамазкуаз ра-цәаџхеит, арахь мџа зацәык акәын икәз – Урыстәыла адлара. Абри аҕоурыхтә хтыс дузза халацәажәаанза, еиҕах ханхьатцып хашьҕахька, ажәытәрахь, нас иаҳа еилаҳкаауеит амхаҕьырра иакалашьахаз.

Ажәлар рҕоурыхтә мџа аныцшылашьа амам, еилкаашьа хзатом, урт рдинхатцара адәахьы инаважьны. Ақсуаа хла-хьынцда азбараҕы адинхатцара иканатцаз ацәҕарақәа, уи рольс инанагзаз даараза ирацәоуп, гәакра дук иақәымшәа-закәа, ақсуаа жьаны амхаҕьырра иргазшәа ахәара шымцу еицштәкьа, имцуп ақсуаа адинхатцара рыламызшәа, иар-бан динзаалак акгыи ргәаҕы адац азымхазшәа ахәара. Ииашоуп, иахьагыи инханы икоуп анцәа рацәара. Аха убри инаваргыланы ақсуаа џ-динхатцара дук иргәылсит.

Харкәатцып аҕоурыхтә нцамҕақәа, урт маҕымкәа ишы-коугьы. Хрыхәацшып хныха баақәа. Ақьырсиантә дин-хатцара ақсуаа ирыдрымкылазтгыи, абаскак ныха баа ссирқәа ргылашьа роурызу Ақсны? Атәымуаа аакылсны, мчыла иргыланы, нас илкажьны ицама Драндатәи, Мыкә-тәи, Пицундатәи, Бедиатәи, Лыхнытәи, Елыртәи ухәа жәаба-ла зеиуахкы маҕу хныхабаақәа? Ацьықәреи ахьнарымго азлагара аусура ишақәыцуа еицш, адинхатцара злоу ауаа ахьымнеиуа аныхабаа неиқәыбга ицоит. Ақсны иабори-генцәоу ақсуаа рыжәлашьтрақәа зегьы еидтаны, Ақсуа хәы-нтқарра аныкаитца Леон Аџбатәи, иаразнак напы заиркызеи аныхабаақәа рыргыларә?

Ақьырсиан динхатцара игәҕәаны аҕашәқәа ашьҕхьан. Ажәларшьтрақәа еиднакылон, идеология хадас икаитцеит. Абри акы-џбагыи, Ақсны Византиатәи аимпериа иалан. Уи, ишдыру еицш, қьырсиантә империян. Хәарада, Византиа иамчыз зегьы канатцон ақсуаагыи ақьырсианра рыдыркы-ларц, ирылатцәарц.

Ҳазхәыцып даҭа хшыѡтакыкгы. Зкыы шықәса инарыцны Ацсны официалтә идеологиас иҕаз ақырсиан динхатцара акәын. Зкыы шықәса Ацсны зымпытцазхалахьаз Византиа-тәи аимпериеи асултәнтә империеи динхатцарала еиҕацәа баацсқан.

Ацсуаа хтоурых тцаашьа хзәтом инартцауланы итаҳам-цаакәа арт аѡ-империак ртоурых, ридеология, рколониза-тортә политика.

Хара хҕы еикәымхеит, шәкәы-быгъшәыла ишьтыхзаргы ибжьаззар аҕеит, асултәнтә империа иампытцанахалоз атәы-лақәа рҕы ажәларқәа зықәдыршәоз. Убри аҕнытә, хара иахцар Тьрқәтәыла иампытцанахалаз егьырт атәылақәа рта-гылазаашьа, ацсуаа хтәгы ханахәоит.

Адинхатцара иахҕаны ажәларқәа ртоурыхаҕы ирацәаны ашьақәтәарақәа ҕалахьеит, ахәынтқаррақәа еилахәхьеит, иқәзаахьеит. Дарбан уаѡ хыдоу уи азыхәан ажәлар аеҕны-хәа рызтауа. Уи азыхәан изқәызбатәу иара, аршышыҕа, адинхатцареи уи аматц азызуази роуп.

Ацсылманцәа ахьнеиуаз, ақырсианцәа ма дара рдинха-царахь мчыла иааргон, мамзаргы, ианырмулак, икыдцаны иршыуан. Амала, официалтә динхатцарамкәа, иара ус, цсым-бзам иҕазар, цәҕам-бзиам ирычхауан. Абас ишрызныкәоз ала адокументқәа уцылоит балкантәи атәылақәа рыжәлар-қәа рҕы.

Адуinei иадыруеит акымкәа-ѡбамкәа аимпериақәа. Ацсны еихаразак анырра рыман абырзенцәеи аурымцәеи римпериа. Архитеқтураҕы, акультураҕы урт ныррақәак картцеит.

Иҕалап, адуinei ауаатәыѡса ртоурых аҕы иҕамлацзар даҭа империак, асултан иимпериа аҕара ажәларқәа, акы, ашьаартцәыра итазыргылахьоу, ѡбагы, акультура аҕана-хьала изаҕаразаалак цьара акы назымгац. Рахәызба хәхәақәа ркын, уаха хшыѡк дара ирыцмызт, доухатә малк дара ирымамызт. Ауаѡы ишьра, ауаѡытәыѡса ишьа ақәтәа-ра, ауаѡытәыѡса иргәаҕра, иныртцәара аҕанахьала, атырқә ианичарцәа аесессовеццәеи дарей хтак еицтадыршәуан. Иугославиатәи ашәкәыѡѡы Иво Андрич излаихәауала,

зцәа зтәым аңхәыс ашәакъ аңса лгырхәаны лышьра, ауафы иңсы штоу атәфәан иахатцара, арахә ацәа анахырхуа еиңш, ауафқырсиан ицәа ихыхра, аианичар-ңсылманцәа рзыхәан гәыршшагак иафызан.

Абас иказ аимпериа Аңсны иахаңеит ажәафтәи ашәышықәса азыхәан. Еиңасхәахуеит, усқан аңсуаа ақырсиан динхатца официалтәдинхатцараны ирымеижьтеи зқыи шықәса тхьан. Акыр шәышықәса тхьан, иахьа казаратә рфеиамтәк ахасабала, адунеи иадыруа хныхабаакәа ишыртыхыз, ңыр-хага рымамкәа аус руазижьтеи.

Ажәакала, ажәафтәи ашәышықәса азыхәан аңсуа дгыыл афы еиңахаит, зи мңеи еинышәараха, еинышәашьа зкәымыз адинхатцарак. Хәыцра дук, фантазиа дук атахзам уи иахкьаны икалаз ухафы иааугарц азыхәан.

Ҷажәак еихысхәалоит. Шықәсқәак уажәаңхьа Болгариа сықан. Ишыжәдыруа, Болгариаггы хәышә шықәса атыркәа исаса итәкны акакара дафын. Велико Тырнова хәхьнеиз, ахтынра ахьиказ, аныхабаакәа хрыхәаңшуа хашгылаз, аекс-курсиа мөаңызгоз ахәара далагеит атыркәцәа Болгариа ианахаңа икартқәәоз. Ҷырңштәыс иааигеит ауаа еизцаны, рнапала анышә дыржны, рыңсы штәз шәфыла ңыарак еикәаржуан хәа. Сара исгәалашәеит археологцәа Ткәарчал ирыңшааз аңсыжыртә. Ҷыарак еикәыжьын шәи фынҶажәа-фык. Аибашьрафы итамхеит. Рыбафқәа ңытәцәамызт. Аңсыжра аамтала иатцанакуан Аңсны атыркәцәа аныказ. Ирыхъзеи, икалазеи, ңыарак итажьны изыржзеи шәи фын-Ҷажәафык? Сгәанала, Болгариа ишыкартқаз еиңш, рыңсы штәз иржит абракагы.

Ажәакала, ишаххәаз еиңш, еиңаңәаз Ҷ-динхатцарак еиңахаит. Сабшала, мөышала ақырсианцәа еиңхрашьшыи инеины аныхабаакәа ирталахуа, ақырсиантә ныхәарақәа мөаңырғауа, аңсылманцәа абартқәа зеггы рбауа, аха акгыи мхәакәа, иранарыжьуа, калашьа амазу? Импыцаихалаз тәылак акны икаиимтқаз ақыара, ачхара аңсуаа рзыхәан икаиитарызу атыркәа? Аколонизатор еилых димазам. Уи иполитика зегынңыара акоюп. Убри азыхәаной Балкантәи атәылақәа рсахьаркыратә рфеиамтәкәа ханрыңхьауа, аңсуаа

ихазкушәа изахбауа, убри азыхәаноуп «Ацынтәарах» дара ирхатәы ҫымтоушәа раҫхьаза изеитаргаз асултан иимпериа ашьаартәыра итанаргылахьаз ажәларқәа рҫы. Урти хареи тоурыхтәлахьынтцала хайиҫшуп, хайзааигәоуп. «Ацынтәарах» иаҫхьахьоу, асултан иимпериа ахлымзаах хәқәнаршәеит хәа заххәахьоу, аҫсуаа жьаноуп амхаҫьырра ишыргаз хәа зхәауа наганы инарымтахтар, ишҫақалои, иеиха ииашоуп хәа зыгәра ргарызеи?

Хызыкылсырц иахтаху ахшыҫтак хыркәшауа, иҫахцап абасеиҫш алкаа.

Адинхатара азыхәан, сгәанала, абас ххәар иаха аиаша хәзааигәахоит. Аҫсуаа Кавказтәи ажәларқәа рыҫнытқәа ақьырсиан динхатара раҫхьаза издызкылаз ажәларқәа иреиуоуп. Аҫсуа жәларшьтрақәа зегьы еидтаны, аҫсуа хәынтқарра еиҫызкааз, раҫхьатәи Аҫсха Леон аныхабаақәа рыргылар дзашьтаз, динхатарақәа златәооз ажәларшьтрақәа жәларыкны реидкылар иацхраауан. Хышә шықәса инарзынаҫшуа инызтцыз аҫсуа хәынтқарраҫы официалтә идеологиас иҫаз ақьырсиан динхатара ақәын.

Уи адинхатара апрогрессивтә роли ареакционертә цәки рылацәажәара даҫа зтәароуп. Ашьтахь, аҫсуа хәынтқарра анхыбгала, акыр аатцхьаны, ажәафтәи ашәышықәса азыхәан, Аҫсны атырқәа данахаҫа инаркны, аҫиара иалагеит аҫсылман динхатара. Абри инаркны ақьырсиан динхатара зымч қахаз, иофициалтәымыз динхатарахеит. Аныхабаақәа иадыркуаз адырkit, иаанхаз ықан цсымбзам. Реихарақәа амца рыҫнатцаны еиҫрырыблааит.

Хышә шықәса инарыцны Аҫсны еиҫагылан ҫ-динхатарақәа.

Ақьырсианцәа рныхәақәа рыҫны имҫаҫырго иалагеит. Аҫбаамақәа ргыланы, анамаз ркуан аҫсылманцәа. Аҫсуа жәларшьтрақәа еиқәшахеит. Цьоукы аҫсылманра рыдыркылеит, цьоукы ирулак рқьырсианра еиқәдырхеит. Даҫа цьоукы ишмыртатцәаз иаанханы иаауан. Абас, адаҫы амаҫи реиҫш, ҫ-динхатарақәа шеишьтаз иааит, хыхь зызбахә ххәаз, азежәтәи ашәышықәса. Ақыртәуа хәынтқарцәа Ирак-ли Аҫбатәи Соломон Актәи ишықартцаз еиҫш, аурыс император диҳәаны, Аҫсны Урыстәыла иадитцеит Аҫсны иа-

хагылаз Қылышыбеи Ачачба. Урыстәыла жәйтәнәтә аахыс қырысиан хәынтқарран. Аңсуаа рах Ачачба, Урыстәыла гәыкала дшазықоу аирдырырц, насгы аурыскәеи аңсуааи реизааигәахара иацхраарц, аргама идикылеит ақырысианра, иңқәынцәа руазәкгы хәдықәтас Петербургка дишьтит. Ажәйтәанза аңсуаа ирымаз адинхатцара ирхынхәит. Иануҭаху алада иаатуа, иануҭаху аҭада иаатуа иҭоуцар калоит агәашә, аха ус икам адинхатцара. Излаеыз илцара ус имариам. Ихы-ихшыҭ убаскак иатәнәтәуеит, ауаҭы иңстәзаара иара азыхәан дамеигзо ақынза даршышыуеит.

Аңсуаа знык ирзыкалахыз еитәрзыкалахит. Анкыза зны рхы-рыпсы ақәтауа ақырысианра зыхычоз рхылтшытракәа, уажәы ахәаҭыхла аңсылманра хычауа, ақырысианра иаҭагылеит, Амдыр Анцәа дирыцхауп зырхәазгы абри азоуп. Урыстәылан иказ аҭагылазаашыакәа ирыхкыаны, Аңсны уи ианадлатәкыа, ар ааины, ахәаакәа рыхычартә изыкамлеит. Тырқәтәылатәи аимпериеи аңсуааи еизынхеит, еиҭахаит. Хаинаңхеит, хаитиит Ачачба, амыцкыа, агәаур дааигеит рхәеит аңсылманцәа, аңсуаа жәйтәнәтәаахыс ихамаз ақырысианра акәын, уи хазирхынхәит, иңсеиқәырхагоу ахәынтқарра хадитцеит рхәеит, хара инапшуаз, зықәта баны зшыапы еитызхуаз ақырысианцәа. Динхатцарала мацара акәымкәа, политикатә хырхарталагы аишыцәа еиҭанагалеит. Аҭыҭагы зызхәыцшаз ахада дара дырмоуит. Абри аҭагылазаашыа ахы ианархәеит тырқәтәылатәи аимпериа. Иҭызцәа иманы дызхытцит, аңсылман динла иаааз Қылышыбеи иҭа, Асланбеи. Уи инапала иаб гәакыа дишьит. Ачархәаҭ, хәарада, иаб иҭыцгы дашытан, аха убри азыхәан мацара иаб дишьит хәа ахәара, инагзаны аиаша амхәароуп иаанаго. Адинхатцаратә фанатизмгы алазған уака. Уи абзамыкә агәра ганы дыкан убри ала еиқәирхоит хәа Аңсны. Рах деимакны еиҭах аңсуаа дара-дара еиҭанагалеит. Ари уажәшыҭа шакантәыз Анцәа идырп. Хышықәса тхыаны заб ишыала знапы кышыыз ахәымга даххәаны дкарыжыт. Петербург иказ Қылышыбеи иҭа аитбы дырхынхәны дааганы Аңсны дахадыргылеит. Еиҭа иахгәалахаршәап. Ар аашыҭны Аңсны ахәаакәа набыцра рықәымкәа иркыртә

иалаҕамызт Урыстэыла. Аңсуеи атырқәеи еизынхеит. Арахь иаахтны еиҕацәан. Еиҕах аҕәыҕацәа рыжәлар рхы-ргәы итаргалон Урыстэыла ада цсыхәа шрымам, ишеикәырхагоу, амулацәеи аңсахыџцәеи ихәаркыиуа ажәлар ирылан аҕәаур даар шәықәихуеит, хара хызидгылаша атырқәа иоуп хәа.

Хшыџшышџтра азутәуп даҕеакгы. Ақырсиан динхатцара азежәтәи ашәышықәса азыхәан ихынхәны, иофициалтә динхатцараны еиҕах аңсуаа рҕы ианааи адинхатцара иахьхьан аметаморфоза ҕәҕәа. Ари адинхатцара раңхьаза иит, ицәыр-цит ананамгацәа, агәаҕцәа, атәцәа ирдинхатцараны, ирхыхь-чараны, ирфилософианы. Иит аурымцәа римпериа реиха иаргәаҕуаз – ауриацәа рҕы. Раңхьатәи ашықәсқәа рзыхәан уи хшыџцакы хадас иамазгы ананамгацәа рҕеидыркыларц, рхақәитразы иқәдарц, атәцәа ахьыпшымрахь икыл-нагарц, еиднакыларц акәын. Ишнеи-шнеиуаз, ҕарра-беиарала ауаа рҕеанырша, римтәи аимператор Константин ихаан, официалтә динхатцараны ақырсианра анрыдыркыла, аңааимбарцәа иашақәатцәҕьа, ақырсианцәа ҕәтылсақәа шыны, иныртәаны, рдинхатцара аархәны, дара, иаңызтаз ананамгацәа рхатақәа ирҕадыргылт. Хыхьчагас ишәтырхыз алаба, ауҕә аалхны, рыхәда инықәыртцеит. Уи адинхатцара ахшыџцакқәа руак – ауаџы иңсы ахьынзатоу иңстазаара арбзиара, иаархәны, ауаџы иңсы ахьынзатоу шаҕа дгәаҕуа, шаҕа ичхауа, убасҕак данңслак изеиҕьуп, иңсы ахьынзатоу иңстазаара цьаханымзар, данңслак иңстазаара цьанатхоит хәа иҕартцеит. Аныхабаа аматцуцәа абри агәра дыргара иалагеит ақырсианцәа. Хәарада, ас иаахәхьаз адинхатцара уажәшья иахаҕы ирыцәтәымхеит аңсуаа.

Хәзааигәахоит аңсуаа Лыхнътәи рықәгылара ду. Аха абри, Аңсны наҕ-наҕтәи алахьынца азбараҕы хәашья змам ацакы зауз ақәгылара аҕны хнеианза, иара ақәгылара зыхҕьақәаз, итҕәацыз ахахә зыршқәаз ицегь хрылацәажәап, хайтазхәыцып. Ишаххәаз еиңш, Аңсны еиҕаханы иҕан џ-динхатцарак. Еиҕаханы иҕан џ-хырхартақ, ипрогрессивтәыз, иңсеикәырхагаз Урыстэыла адлареи, иреакциатәыз, Аңсны азыхәан ихыртәагаз Тьрқәтәыла ахьынхалареи. Авассалтә хәынтқарраҕы, ианакәызаалак, амчра рымпыцаркуеит ауаа

паршеицэа, избанзар урт рхатэи интерескэа рзыхэан рыжэ-
ларгыи рыдгылгыи иреигзом, рымгэажэи ртыңи азыхэан
зегыи ртиуеит. Ижэлар рхы итагалауа, шыақатэара қамтақэа,
Урыстэыла аеазааигэатэра иафыз Қыалышыбеи ихылтыз
аматаңшы, инапала дантаха инаркны, аңсуаа еидызылашаз,
изызхэыцшаз уаф дрымамкэа, ихуаадахеит. Ахуаадара,
ишдыру еиңш, иахылтцуеит ахэатэеикэым-шэара, ахэатэ
еикэымшэара иахылтцуеит цэи-мтци реиңш аихара, цэи-
мтци реиңш аихара иахылтцуеит амчымхара. Ицэытагыланы
аифеажыфцэа, аичырчафцэа рча иит, аамта дара иртэхеит.
Урт апаршеицэа, аңсахыфцэа, атифцэа ғыычны изтиуаз
ашыажыфцэа инарыцлеит ахэаңыацэа, амулацэа, апапцэа.
Арахь иаха-иаха ихыантахон Урыстэыла имфаңнагоз аколониатэ политика. Ацэгыи мбылуа акэацгыи зуа хэа, кы-
ғарак акэныкэара ацымхэрас, ахахэ аршра акэын изфыз.
Убри ахахэ ткэацит Лыхны аштафы. Икалеит зеиуа қамлацыз
акэгылара, ашыақатэара, анибартэара. Хаңсы таны аурыс
иколониатэ политика ханышэом, хдинхатцарагыи хаңсахуам
хэа икэгылеит ахуаада гэақкэа далаа, табалаа, ахчыңсаа,
асазкэа, абжыакэаа. Егырт зегыи ракэым, хаштшыас иамоу-
зеи цсхэаа рытрагедиа. Аңсны зегыи Урыстэыла ишадлара
иадлеит. Аңсуа тауадцэа ракэыз, аурыс ихатарнак иакэыз,
уафңсы ихымхэыцуа, рхатэи «хэынтқарра» қартцеит цсхэаа.
Агафақа иааны икэыланы ихынхэны ицон реибашыфцэа.
Ауаа рныртцеит тынч реынкыланы иқазарц. Хамфа аадыр-
тааит, хақэцуеит рхэеит. Аңсны ахырхарта фыц ишытнахыз
шақа ипрогрессивтэ мфаз ахыырзеилымкааз аамышытахы-
гыи, урт рықэтцра аусафы аңсылманра иахараз рацэан.

Адоурых иадыруеит имачымкэа убасеиңш афырпштэқэа,
апрогрессивтэ хэыцра рыхганы, иааиуа аамта фыц реырзақэ-
мыршэакэа, ирзеилымкаакэа, ашыаартэыра итагылалоит
ажэларқэа. Акаамет қалоит анырхэа, ахэац аблақэа тнахуан
хэа, ианшэа ирханы рыңсадгыыл кажыны иқэтцлоит. Хара
хцарым. Иаххысыз аибашыра анеилгоз аламталазы, Асовет
мчра анышыақэгылоз, хыңхыазара рацэала иқэтцит алатыш-
цэа, алитовцэа, аестонцэа. Аамта набжысит. Иқэзаауеит
хэа икарыжыыз рыдгылқэа рфы рыжэлар еизхазығыеит,

ироуит рхатэы экономика, ифеиет рмилаттэ культура. Дара, аемигрантцэа, алафьалақэа ирфызаса, инкыдыгэгэало идэықэын атэым тэылақэа рфы. Абастцэфа, алафьалақэа ирыдкыланууп урт дышрыхцэажэо еицырдыруа алатыш шэкэыффы Р.Езера.

Абартцэа рыдагы, ацсуаа жьаны амхафьырра иргеит хэа ахэара, амра каххаа ицхон, ицхы лашьцан ухэар иафызоуп, избанзар иара, ажэа «амхафьыр» иқэырцаз (изгнанник) хэоуп иаанаго. Иқэтчны ицаз иакэым, иқэырцаз.

Абасала, ацсуаа жьаны ишырымгаз, газарала рыдгьыл гэкьа шкармыжыыз еилахкаазар, уажэшта хеазахшэап ицэафчыгоу атеория – ацсуаа жьаны амхафьырра иргазшэа ирхэауа иаишьахаз аилкаара.

Сцасымчала, акырынтэ сазхэыцхьеит абри атеория абаанагеи хэа, аха иналкааны сазаатгылартэ акы сзаскылымсит. Амала, авантцэа рацэоуп.

Акы. Ускантэи аамтэзы, ахеикэырхаразы, хара азэггы хақэимцеит, мчыла фьаргы химгеит, хша азэггы икаимтэеит, бзамыкэкэак ықэтчны ицазар, ижьаны иргеит рхэар, иаанхаз иахьрыхэоз ыказар ауан. Амшэ иакыз баба-баба ихэеит. Рхы иакэызбар, рхы иахарартэыр иаха ицсеикэыр-хаганы итагылазар фалоит.

Фба. Гэафшақэ, ацсуаа зцэымгыз иафьырцазаргы фалоит.

Хца. Ифалоит, зыфсадгылаф иаанхаз иқэтчны ицаз ирызгэааны, шэыркэатц наф, уахь иаха еиғьуп хэа анрархэа, иқэтчны ицеит хэа, бзиа иубауа ауафы ушизагыуа еицш, ирзагыны ирхэазар, аха ишнеи-шнеиуаз, аамта аныбжыыс, иашак еицш иаанхазар.

Цшыба. Ииашатцэфьаны амулацэа, ахэафьацэа, ажэака-ла, агитаторцэа ацсуаа ирылатцаны ирыман шэаала Фыркэтэылафа, уафа шэыцстазаара фьанатхоит хэа разхэоз. Фыркэтэыла иатахын атэцэа. Иатахын аибашьыфцэа. Урт ирхэоз шымцу шырдыруазгы, агэра ргазшэа фартцон изахауаз. Уаха цсыхэа аныкам, ииашоушэа, лакфакрада агэра хгазшэа, егыараан амц хақэшахатхахьеит.

Хэба. Иахгэалахаршэап ацсуа дафэа милацк диламфашьо фказцэз иказшьақэа руак. Уи дзыкэшэаз егыа игэырфэа ду-

заргы, уамак җамлазшәә, иаармачшәоуп ишихәәуа. Иара хәаас имоу изахауагы хәаас ииҗарц иҗахым. Насгы уамак җамлазшәә хәәуа, ихаҗагы ихы алайҗажоит, игәырҗа иаха далаиануеит. Иҗахым, иҗәымгуп ахзыргара. «Сара сзыкәшәаз аҗыза адунеиаҗ уаҗҗсы дакәымшәәцшәә, җахшьаароуп...» – аҗсуа иҗу философиоуп абри. Игәашәымҗахьей, зҗей дҗахаз аб, адашшылаҗәә умаҗара уакәым, хәзегы дҗаҗҗеит, аҗей бзиа дуҗәҗахейт хәә аниархәәлак, шәәаҗсара ани дабаҗсаз, җазажәк изыхәән аранза шәышҗауаз, шәирааҗсеит хәоуп ишихәәуа. Уи ихәом сара сзыкәшәаз аҗыза иакәшәахьада, исҗәызыз аҗей иҗыза дызҗәызхьада хәә. Уимоу, ауаа ишырбо, ихы даасуа, игәы даасуа дитҗәыуазом. Агәырҗа дугы, абзиабара еиҗш, ажәала еиҗахәашьа амазам. Ргәы камхазарц, зынзаск адгыл ианымзаарц азыхәән, ирзыҗалаз амшыхәла иаарҗыешәә, инахлафшәә, изыниахзеи, уамак иауакәшәах амхаҗьырра иагаз, уахь еигьуп хәә анрархәә, ииашаҗәҗьаз җышыаны, иныкәҗҗны иҗеит, уаха уамак җамлеит хәә нархәә-аархәәзҗҗы, ишнеи-шнеиуаз, игәеикәхәәлагаз аҗаҗсшәә, Хәәҗьа Шьардын имҗ ихаҗа агәра анигаз еиҗш, хашәҗкәыҗәәҗәәки хҗарауааҗәәки агәра рган, аҗабырг еиҗш, иааганы ихархәә иалагеит. Сгазажә дышҗахаз сызхәә, иара даҗсамызт, аха рхабзиара аҗнытә дысырҗәуааит хәә, зҗа дҗахаз, иишҗыз ашәәҗьхәәҗ, дахьнеиуа, абригы-абригы ауаа җкәын җазажәк диман, иаҗсамыз азәы иакәын, аха шәней, дышәҗәуа хәә разхәаз ашәәҗьхәәҗ иҗызахейт урҗ.

Акәыҗаҗәә ирхәоит, җахмада бзиак иҗсра, библиотекак абылра иаҗызоуп хәә. Уи азәы иҗсра. Иабаназои жәларшьҗрак рыкәзаара. Ажәытәзатәи аҗоурыхәәҗәә излархәә ала, Аҗсны ага инхон агениохҗәә (сгәанала, ага инхо хәә иахьрышьҗаз аҗнытә иаауеит рыжәларшьҗра ахьз) хәә изышьҗаз жәларшьҗрак. Урҗ злеишәә җәҗьаз, амшынаҗ ақәыларакәә мәәҗызгоз, хыларҗәра ззымдырзоз җоууы ракәын. Анҗәә идырп аҗоурых аҗагәҗасраҗ иарбан аамҗоу урҗ аналазыз. Хәәрада, убарт рыкәзаара инаҗны иҗеит амшынтә фольклор аихарак. җсхәәа, ахҗыҗсаа, асазқәә, далаа, җабалаа, абжьаҗәәа, җҗыбынаа, дәхәыбынаа, гәмаа ухәә аиланхарҗа дукәә аныкәзаауаз инарыҗны икәзааит җәә змамыз ажәабжьқәә, алегендақәә, ашәәқәә, акәашарақәә.

Амхаңбырра иахъаны, хыпхъазарала хшыбжатахаз еипш, хабжатахеит доухатә маллагы, адоухатә баҕақәа рылагы. Уажәы иахзаанхаз, акырза ихьшәаны ианцоу хфольклор ал-агы, иарбан милаттә фольклорзаалак акы ашьтахь хгыл-артә ҳакам. Иахцәызыз хцәымзкәа ианаамтаз ианцазтгыы иахынзәнеуаз шәазхәыц.

Аамта иқәнаргылаз зцаара дууп, азцаара хадақәа ируа-куп ххы-хцыхәа адырра, хтоурых атцаара. Асовет уаа ххықәкы хада ашқа ацара, уи амқа лаша хажықәу, иахагы ихәарта духоит ажәйтәра адырра. Ари аус аҕны амилатқәа хыпхъазарала имачу, ирацәоу хәа еилых рымам. Асовет уаа зегы зинла ишеикарам еипш, зинла еикарам ажәларқәагы. Ауаатәықса ртоурых ағы зеипш ҕамлазацыз хреволиуция дузза шытанкыла иапырнамхит ауаа социалла реикарамра. Аха уи иаанагом, убри аҕны инаркны иқәзаазшәа абза-мықәра. Изхысхәауа, иахпылалоит царауаақәак, абасшәа ихәыцуа: хыпхъазарала имачу ажәлар ртоурыхгы дуум, хыпхъазарала шақа ирацәоу, убасқак идууп ртоурыхгы хәа. Ари ағыза атеория иқәнықәо атцарауақ, ашовинизм дадгылоит хәоуп иаанаго.

Импсыша аҕма аматә азылақәуеит хәа, аңсуа жәлар гәақрас иҕаз зегы рыхгауа, лабак шытырхыртә зәааибызтоз империакәа дара ишынархыкәласуаз, рыдгыл ҕатта ишы-нахырбаауаз, рыдгыл гәакыа ршыа шнықәдыркыасоз, ирыз-гылеит ишыаартцәырахаз аҕажәатәи ашәышықәса. Ари ашәышықәса ҕалеит марксизм-ленинизм иагаз аиааира иашәышықәсаны. Ақьырсанра, аңсылманра, анцәа рацәа-ра ухәа иарбан динхатцаразаалак ишынеибакәу зегы рых-шықтак хада акакәын: амтахырхәара, ауағы иуафра алар-қәра, уара ухы уаңшәмам, уара ухыхь дықоуп азәы, уара иууалу уи иҕаңхыа ахырхәароуп, уңсы ахынзатоу шақа угәақуа, шақа аңыамығәа цәгәа ухугауа, убасқак қыф ууеит, цыанат уцоит удунеи ануңсахлак. Абри еипш иҕаз аидеоло-гия атыңан иааит ауағы дышуауу иазхәауаз аматериалисттә философия. Ажәыртра улсны адәышкәағыз уанаақәгылалак, уцәашәтатәы иахынхалаз амығқәа, амыркыңықәа наҕ ума-тәа иалхны ишкаужыуеипш, цәгәамзар бзиа рзаазымгацыз

адинхатцарақәа зегъы наӀ рӀкәыблаара, иаарласны аеры-
цкъара иалагеит аӀсуаагъы. Абри апроцесс мѡаӀсуан хъаа
дук камцакәа, хылӀкәа-фылӀкәа дуда, шыакатәарада.

АӀсуа иӀсадгъыл аӀсабаратә беиарақәа, уи ахауа зѡыда,
адгъылкәазараухәаирыбзоураны,убасишоууаѡупдѣазхәауа,
длазырӀкәауа,иарбанзаалак акгъы игәатцахь инеишьтуам,иди-
кылом. Ишьамхы заирсрыз, амла иара дакуамызт, амал-
мазара ианакәызаалак мыцхәы дашьтамызт. Арахә-ашәахә
шаӀка иӀтахыз иман. Агәыхә азыхәан арыц ахьынкаиришәуаз
имарымажаха ииуан. Ауаѡы иешьуа аус иуеит, аус имукәан
хныӀкәагъыа имамзар. АӀбабаа тәыс ихы зеитарызеи, Ӏбабаа
мыцхәык мбазакәа ихы ныӀкәаигартә идгъыл дныӀкәагартә
иӀказтӀгъы иӀагылазашьа. Изхысхәаауа, Ӏсабарала анхаѡы
ицәтәымын классла аӀкарамра, Ӏсабарала ицәтәымын адин-
хатцарақәа.

Даеакгъы. Жәаа шықәсазы Асовет мӀра аиааира агеит
АӀсны. Уи ѡынѡажәа мшы затӀык ракәын еиқәханы иа-
ныӀказ. Ихәәхеит иара аӀсуаа ирыдрымкылакәа акәым,
АӀсны анӀытӀтәи амчкәа рыла, адәахьтәи аґацәа рыла. АӀоу-
рыхтӀцааѡ ихәоит иӀкалаз афақт, аха ашәӀкәыѡѡы иӀкалаз
аӀоурыхтә фақт мацара изхом, уи еиликаарц иӀахуп иӀкалаз
зыхӀкәаз, мамзаргъы ус акәымкәа, даеакалагъы иӀкалар
шалшоз. Изхысхәаауа, избан, Кавказ егъыртә ажәларқәа зе-
гъы рӀкны аастә, аӀсуаа рѣы Октиабр Ду аидеиақәа еиґа
иаарласны аиааира заґазеи? ИзаӀкә дгъыл чашәрахазеи
АӀсны, урт аидеиақәа анынкашәатӀкәа, имарымажаха
иѡагылартә еиӀш? Иѣажәкуа аныӀкәаѡ, азыхь днахагылар
иаѡызахеит аӀсуаа рзыхәан Октиабртәи ареволиуциа аи-
деиақәа. Иақәгәыґит ирнаӀоит хәа зкышықәсала аӀсуаа
зықәґоз – амилатӀтә хыӀцшымра. Октиабр аидеиақәеи
адинхатцареи, шыакатәарала изеиѣамгылазеи хара хѣы?
АӀсуаа адинхатцара дунеихаан ирыламкәаны, мамзаргъы
аӀсуаа шынеибакәыз зегъы Октиабр аидеиақәа ахьеи-
лыркаази ирыбзоураны акәым ус изыӀкалаз. Убригъы аи-
хараӀк изыхӀкәаз, хгәанала, адинхатцарақәа реиӀтныӀсахлара
иахӀкәаны, дара адинхатцарақәа дара-дара ахьхибашьаахьаз,
дара-дара рымчкәа ахьеибармацхьаз ауп.

Ҳиашахом, ҳарт, аматериалисттә дунеихәақшра иаазаз, иахьатәи ҳаамтә аҳаракырантә ҳнақшны, шәшақәйтцра, ақсуаа ианакәызаалак динхатцара ҳәа акгы рыламызт ҳәа ххәар. Ари иаанаго хтоурых ма азымдырроуп, мамзарггы цасхәа аилахәароуп.

Иқоуп цьоуки, ақсуаа ажәйтәан адинхатцара рылан ҳәа роухәар, ақсуа жәлар лаурқәызшәа згәы иаанаго. Қырсиан-разааит, қсылманразааит, иарбан динхатцаразаалак акгы ргәатцахь имнеизар, сгәанала, урт уаа машьцақәан, ибнауаан. Афранцузцәа, аиталианцәа, абырзенцәа ухәа Европатәи ажәларқәа иуаа шьтахақәоума? Адунеизегьтәи ацакы змоу ацивилизация зырқәи аз жәларқәоуп. Аматериалисттә дунеихәақшра цәыртцаанза, урт ажәларқәа зегьы официалтә идеологиас ирымаз ақьырсиан динхатцара акәын. Ибнауааума Мрагыларатәи ахәынтқаррақәа рқәы инхауа ажәларқәа? Ацивилизация дузза зырқәи аз жәларқәоуп. Урт қсылманцәан. Адинхатцара зыңы иаатцысыз аңы инаркны, атеизми иареи еиқәагылан, шьаартцәыралә еинымшәо иаауан, убри аиқәагыларә иаиааины ауп аматеариалисттә философия ажәларқәа рхы-ргәахьы ишнеиуаз.

Иарбан жәларызаалак интырхәыцааны ртоурых ғарц азыхәан, ражәа рхәахьазароуп археологцәа, аетнографцәа, аетимологцәа, аепиграфистцәа, антропологцәа, атоурыхдырыцәа, ақазаратцаацәа, афилологцәа ухәа еиуеицшым атцарадыррақәа знапы рылаку ақазатцәа. Мышкызны, иахьынзахәтоу итцааны хтоурых анығхалак ихәтәазымшьақәоггы, ирымхәар қсыхәа рмоуа иқалоит ақсуаа ртоурых аисберг еицшзаап ҳәа. Аисберг азы итхәхәауа, убла иабауа мақкоуп, аиқаразак цәахуп азатцака.

Ҳағәтахәыцрақәа ҳанрылагоз алагамтәқәа ғба қәхцазар, убас иагьххаркәшап.

Актәи алгамтә

Ауағы ихы дахлафуазар, ихы мақк иуморла дазықазар, изаҳауа рқәпхьаггы дарқшзоит, ихәтаггы ақстазаара ахьантара ашьтыхрафы акырза ицхраауеит. Аха ауаа сырччоит, мамзарггы, сызтахым ргәы қастчоит ҳәа алафи аиумори ирцәы-

хароу иҕам-ианым ахэара далагар, изахауа ихнарччоит, ицэа пнаеуеит. Ухаҭа ухы ахатыр ақәцарейи ужәлар ртоурых ламыс цқьала азнеирейи аѡбагы аоуп. Зтоурых иашаны иззымдыруа, ирхәанчаны издыртцаз, изыцәдырзыз ауаѡы, зыпсадгыл иалхәдартәыз диѡызоуп.

Аѡбатәи алгамҭа

Еиҭаххәахып еицырдыруа ахшыѡцак. Асахьаркыратә иашеи атоурыхтә иашеи акы акәым. Урт аѡбагы ирымоуп рхатәи иашақәа. Зегыи ирейгы – урт аѡ-иашак анеицылалак, ѡ-рѡашк еилаланы зиаск анрылтцау еицш, иашак анрылтцлак ауп. Хәарада, тоурыхтә фактк ихы инархәаны, ихатәи фан-тазиа нацырхырааны, ахтхәаара азин имоуп ашәкәыѡѡы, аха уи ифантазиа, ихтхәаа ицәаҭеыгахартә еиланамгозароуп ижәлар ртоурых. Абас ицәаҭеыганы еилагоу, ирѡашьоу тоу-рыхтә фактны избоит амхаҭыырра атема шыарда ирацәаны хәпсуа сахьаркыратә ѡымҭақәа рҭеы. Хашәкәыѡѡцәақәак уаҕа иеипшхеит зхылҭа ыршәны ирылазтцаз.

Аѡажәатәи ашықәсқәа раан иаптцаз аѡымҭақәа рыла хналаганы ари азтцаара хзалацәажәаз, аҭсуаа жьаны амха-ҭыырра иргазшәа, ихтхәаау атеория цәаҭеыга иахьа уажә-гыи имҭсзац азыхәан ауп. Хшымгәыгзо хазқәымгәыгзо ашәкәыѡѡцәа, атцарауаа, ажурналистцәа раҭцамҭақәа рҭеы инцәырҕьа-цәырасуеит. Асеипш иҕоу жәлары еицырзеипшу азтцаара ду аҭы, нцәагыи дыҕамзароуп, ныхагыи ыҕамзароуп. Ҫыц ицәырцыз, иѡытхахаз ақәыпш ихьзар уи агха, дад, ухы уахыччарц уҭахызар, уи уара иуусуп, аха аҭсуаа ртоурых ахыччара азин умам хәа иахәатәуп, абыргихьзар, уажәымҭычеха узнылаз амѡа абҕалартахь укылнагоит хәа иахәазар, иаргыи хицхраауеит, харгыи иахзеигьуп. Асеипш иҕоу азтцаара ду аҭы иҕазароуп авторитет затәык – иара ахатцкы Аиаша. Атоурыхтә иаша, асахьаркыратә иаша.

АСАС ИБЛАЛА

Арт анцамтақаа ркны ацхьаф ибом астатистикатә цифрақаа, ибом абри ахтыс калейт абри ашықас азы, абри амш аены хәа иазхәо арыцхәқаа. Урт реилкаара мариоуп амѡакәцагақаа рыла. Иаахартрым усеипш икоу ашәкәқаа, уамак хаизызырѡрым аекскурсиа мѡацгаѡгы. Хрыхәацшып хтәыла тбаатыца ду ареспубликақәак, аобластқәак, арево-лиуциа шәкәыла издыруа, аибашьра ахәшәблы зѡамсыц ауаѡ қәыцш иблала.

1964 шықәса август мза аналагамтаз шарцазык Москва Белоруссиятәи авокзал инадцит Вильниуска ицоз адәыгба. Абри адәыгба авагонқәа руак ашәахәара, агәыргыа-чабжь ааихымсыгыа итыѡуан. Уака итан Москва, Ленинград, Ташкент, Казан, Уфа ухәа хтәыла ақалақь дукәа ркнытәи, еихау атцараиуртақәа иртоу астудентцәа. Милац рацәала, еиуеипшым ақалақькәа ирылцыз абарт аѡар еикәнаршәеит, «шәца, ижәба шәыпсадгыл» хәа рахәаны амѡа икәнатцеит еицырзеипшны ирызгәакыоу «ахәыштаара ду» – Москва. Убарт астудентцәа ртуристтә гәыц салахәын саргыы, абарт ацәахәақәа шәызыѡуа.

Адәыгба Москва иацәыхарахацыпхьаза ххәыцрақәа рызцон хәпхьака иабараны икоу акымкәа, ѡбамкәа ақалақькәа, ақытақәа, машьынала, дәыгбала, шыапыла, нышыла иахзыпшу аныкәара.

Адәыгба нықәсит Москва-азиас ацха. Абар Фили хәа изышьтоу аанѡасырта. Абрака ауп «Филитәи аила-цәажәара» ахьзны атоурых иазынхаз, М. И. Кутузов хадас дрыманы Москва алахьынца азбаразы аурыс генералцәа имѡацыргоз аилацәажәара ахьымѡапысыз. Уи аилацәажәара ахьымѡапысыз анхаѡы Фролов иѡнаѡы уажәы амуреи еиѡкаауп. Агәашәаѡы игылоуп М. И. Кутузов ибиуст. Аанѡасырта Фили ахьыкоу ақыта Кунцево атоурых иадыруеит акырынтә арака В. И. Ленин дахьаахьаз алагыы.

Кунцево аамтала инхон, аѡымтақәа апыртцон аурыс культура акорифеицәа, ашәкәыѡацәа: А. С. Герцен, И. С.

«Бородино» – абри ажәа затәык иханахәоит фырхатцара дуззак аҭоурых. Ашколхәыцкәа инадыркны зегъы ирдыруеит ари афырхатцара иаххәау М. И. Лермонтов иажәеинраала. Ашьшьыхәа хнадгылоит аурыс еибашьцәа рзы иргылоуабака. Абан иахьынтәиаауаз Наполеон ир. Абар иахьынтәирпылоз аурыс ар, Кутузов напхгафыс дызмаз. Абракатәи амузеи иазынхеит Наполеон Москва иқәиргыларц иитахыз ибиуст. Хыпхьазарала ирацәоу абакакәа иаарылукаауеит агранит иалхны икацәоу аобелиск. Уи изкуп М. И. Кутузов. Аобелиск иахагылоуп абронза иалху ашьауардын. Уи амтцәыжәа дуқәа еитдыхны, ашьапхыцкәа адаҭа-бгъы иалху авенок рымпытакуп. Улапш иабо уахашәалан ахәыцра уазар иугәа-ламшәарц калом Александр Невски иажәакәа: «Кто с мечом придет, от меча и погибнет». Шака ибзиаз абарт ажәакәа ргәаладыршәозар анемец фашистцәа. Урт абри адгьыл иакәлеит. Ииашоуп, иагьрымпытархалеит акыр. Аха уи аамтала акәын. Цәгьарала иааз цәгьарала итахеит. Наполеон ир рыцсышьа рыцсышьахеит. Еитәиит анемец фашистцәа икәрыблааз ақыта. Даҭа знык адунеи ианардырит аурыс дгьыл атәра иштамло. Бородинотәи адәафы, Кутузов ибака уамак инацәыхарамкәан игылоуп иҭыцу абака. Уи рызкуп фырхатцарала абрака итахах асовет еибашьцәа.

...Хдәыгба цоит пхьака, амраташәарахь. Аҭенцьыр халпш-ны хыхьынапшуа цыхәапцәарада дәеиужьроуп, каршәроуп. Халапш акыр инацәыхараны хамәа иаваршәны ицоит абна. Хадшуп уажәымзар-уажәы абна аихамәа иазааигәахоит хәа, аха ишацәыхарац иацәыхароуп. Хәызцәа руазәк изымычхәзт, хамәаҭгаф диазтааит:

– Адәыгба иацәшәошәа, абас мацара ихараны изавоузеи абна? – Хамәаҭгаф икаитцоит атак:

– Анемец фашистцәа абри аихамәа рымпытархалеит. Хар хьатцуан аамтала. Аха арака аибашьра еикәтәамызт. Апартизанцәа анемец ир амәа рзыркуан. Аихамәа пхастартәуан аҭацәа решелонкәа зықәымныкәарц. Убаскан афашистцәа абри аихамәа ду зегъы иаваршәны нак-аак хә-километрк иацәыхараны абна аиуа ыкамкәа икәдырхаит, икәрыблааит.

Адгьыл, абна, ауаа – иҕам акгыы аҕа хэымга ишхам зхьымзаз хэа. Харгыы хрызцоит анемец-фашисттэ мтарсыѡ-цэа рҕнытэ рхы иақәйтхеижѡтѡи ѡажэа шықәсхытра азгәазтауа аrespубликақәа.

Ицоит адэыҕба Смоленсктәи аобласт иатанакуа акаршәра иқәпраа. Иугәаламшәарц залшом К. Симонов иажәеинраала ацәахәақәа: «Ты помнишь, Алиоша, дороги Смоленшыны...» Смоленшына... Уи аҕоурых иадыруеит аибашьратә фыр-хатарақәа рыла. Уи адунеи иадыруеит ахьз-аҕша ыызгаз аҕеицэа рыла. Ари адгьыл рыҕсадгьылуп еицырдыруа аныҕәаѡы Н. М. Прожевальски, аҕара ду змаз аҕиаазаѡы В. В. Докучаев, акомпозитор М. И. Глинка, хаамтазтәи апоет-цэа А. Твардовски, М. Исаковски, аскульптор С. Т. Коненков... ус шақәы!..

Хаҕцакып хамѡа харахь. Аанҕасыртақәа акы, даҕаакы... Сишь, абрақа ѡ-ажәак хамхәар ҕалом. Ари аанҕасырта Ғжатск ауп. Егъараан дыѡуа абри аанҕасыртаҕ даахьян ма азэы диҕыларц, ма иҕынхак днаскьеигарц, егъараан ихаҕаҕы абрақа адэыҕба дақәтәахьян уажәааигәа Ғжатск азбахә адунеи зегыы иахзыртәаз аҕырѡы – акосмонавт И. А. Гагарин.

– Аа, абри амѡа уаныланы ушнеиуа унадгылоит Гагарин дахьыз аѡны, – инапы рыхханы иахирбоит хамѡаҕаѡ. Азэы иаацәыригоит акосмонавтцэа рашәа. Ашәа иамҕеханакуеит авагон. Хдэыҕба надгылоит ақалақь Вязма аҕтәи аан-ҕасырта. Абри ақалақьгыы рымпытаханан анемеццэа. Абра-ҕантәи Гитлер адырра иҕан: «Ақалақь Вязма назаза адгьыл ианыхуп» хэа. Шақа ирзымдыруази анемец фашистцэа асовет уаѡ дзакәыз. Цотҕкгы ашьа камтәацшәа, ҕенҕьыркгы асаркыа ҕымҕеицшәа иқәпраа ицо игылоуп ари ақалақь иахыа. Абри аѡыза ублала ианубалак, ууаажәлар рыбзиабара иацлоит угәаҕы.. Абри ауп изахьзу Аҕсадгьыл адырраҕы.

Иааигәахоит ахәлара.

Уацәы ашьжымтан хналагылоит аешьаратә республика Литва ахтны қалақь – Вильниус.

Хахыҕарым иаххәахыоу аҕқара. Абри ақалақь ашьапы ркит абри аамтазы, абарт реицш иҕаз ахтысқәа ахнагеит

абарт ашықасқәа рзы хәа арыцхәкәеи ацифракәеи еикәахап-хьазарым.

Шақа иажәаңка кәышузеи хапсуа жәаңка: «Бла иабо-хы иапсоуп». Икалап, ари ажәаңка рапхьаза изхәаз абла иабо зегы абз ишазеитамхәо агәра анига акәзар ианихәаз. Азбахә исахахьаз ала сгәы иааногон Вильниус аулицақәа тбаа-тыцә-за, ахан дукәа етажрацәала еихагыланы, еиххәа-еитцхәа икоу қалақь дууп хәа. Заа еикәсыршәахьаз агәаанagara аахнар-бгалеит сыла иабаз. Реиха ихараку аөнқәа цшьба-хәба етаж роуп иахьеихагылоу. Уажәы аргылара иафуп оны затцөык жә-этажкны еихагылоу. Ари аоны уажәнәтә ахьзшьара артахьейт «ахацәа затцәкәа рыоны» хәа. Ас зазышәхәазеи хәа хиазцааит хамоаңгаф, Виктор Пиотр-ица Ужкальнис.

– Хақалақь иаздырзом алифт. Ас ихаракны шыапыла дзыхәном апхәыс хьантә. Убри аҕнытә, уи аоһаҕы ахәса змам ахацәа нхалааит хәа иахлафуейт, – ихәейт даапшыәырччан.

Хаикәатцып амоаңгаф. Халаланы хҕынаххап ххала. Иашоуп, архитектура иахьейзааигәоу рацәоуп Ригеи иарей, аха Вильниус архитектуратә стильқәа хкы рацәала еилапсоуп. Арақа иупылоит аготикатә, убас абарокко, аренессанс ухәа, шамахамзар Европа иаақалахьоу астильқәа зегы рыхкык-рыхкык. Абас ишеилапсоугы, ақалақь аизхараҕы избаны ишьтыхыз цқарак шыкамызгы жәйтәнәтә аахыс ари ақалақь ҕеиуан ауаҕы гәыла-цсыла ицсшьара зегьрыла иазхәыцуазшәа. Убас иласуп, иманшәалоуп. Иаагап ҕырцштәык. Шәара ишәтахуп иаашәхәрц агазетқәа, ма ажурналқәа, аха ишәтахуп иаашәхәауа заа иааихшәырц-хьарц, шәнахәапшырц. Шәыоһал амагазин – апхьарта. Амагазин агәта игылоуп еихых-еитцых астал. Атзамц аҕны икоу авитринақәа рҕы икәуп хтәылаҕи, асоциалисттә тәылақәа рҕны итыцуа агазетқәеи ажурналқәеи. Ишәтаху аақәхны шәахәапш, шәапхьа. Ишәгәапхақәаз шәыманы шәанцо шақа рыхә жәгауа акассир иналахәан, ахә налытаны шәоит. Иаххәап, ахәылқаз усурантәи шәаауейт, шәахьымзейт агазет аахәара, хьаас икашәымтан, атроллеибус, ма автобус аҕны акондуктор аблетқәагы лтиуейт, агазетқәагы.

Уафы иңеишьаратәы иблахкыгоуп Ленин ихъз зху ашҭа тбаатыцә, аҕар еиҭархаз, ираазаз, рыхъзқәа зху абахча. Ашьхақәа, аҕәаңа-ҕәаңарақәа ирышьцылоу азәы шәакәзар – шәыхәна Гедиминас ихәахы. Ари ахәы иаашәгәаланаршәоит Баграт ибаа ахыкәгылоу Аҕәатәи ахәы. Уи шәныкәгылар иаашәыкәыршаны шәытәка инышьталоит Вильниус. Ақалақь ацентр ахь шәхы аашәырха. Шәарғарахьтәи араион асоциалисттә Вильниус хәа иашьтоуп. Уака имҕапысуеит аргылара ҕыцқәа. Шәармарахь – ажәытәтәи Вильниус. Абрантәи ибзианы ижәбартоуп «гашьа амазар снапсыргьытца икәыргылары Парижка изгон» хәа Наполеон иззиҳәаз аготикатә стиль ала иргылоу Анна лкостиол (уахәамоуп).

Ашәахәареи ақәашареи бзиа избауа азәы шәакәзар, Литва мыцхәы ишәеигәыргьоит. Арака жәеизафык рахьтә азәы дшәахәафуп. Шәымшәан, ашәахәартә шәмоур хәа. Аиндустриатә район шәалсны шәҕынашәха абна-бахча Вингис ашҭа. Арака ижәбоит 20 нызқьфык знык ашәа еицырхәартә икацоу аконцерттә естрада.

Арт анцамтә хәыцқәа ханрылагоз иаххәеит атоурыхтә хтысқәа хрыламлакәа хәхәаңшып ақалақь иахьа ишыкоу хәа. Аха еҕа пҭара ҕахҭаргыи Аңьынцътәылатә еибашьра гәаламыршәашьа амам. Улашәызароуп уаҕдагәазароуп уи азбахә умахарц, иугәаламшәарц азыхәан. Иңшьоуп рыхъз хабацәа, ханацәа, хашьцәа, хара, иахьа абас хҕәыргьо-хаччо, ақалақьқәа ханрылс-аарылсуа, хамшәо-хмырхауа, Хапсадгьыл хара хәкәитны хәказаарц азыхәан зыцстазаара иамеигзас. Ххылпақәа ххыхны хәцаланы хнеиуеит еихашьшьы-еикәышьшьы игылоу абахча. Хнадгылоит асовет еибашьцәа рхәтҕәын. Арака шәфыла ақәым, зықьфылоуп ишырацәоу анышә иамадоу рхыпхьазара. Иаркуп назаза имыцәауа амца. Апост иқәгылоу асолдатцәа реиңш, ауафы иоура иақараны радла игылоуп атлақәа туиа хәа изышьтоу. Ашәтқәа, ашәтқәа... Иахьаҕы-уахаҕы абрака икәырцоит ашәтқәа... Ғымт-ңымшьа хгылоуп еицу аҕар, дасу игәанала иуеит атоуба: Аңсадгьыл иаҭаххозар абра анышә иамадоу рыхъз даңсахарц иаргы... Абри аибашьра иахьаны 700 нызқьфык аңхеит Литва. Шака қалақь, шака

қыта ықәырхызеи афашистцәа абри адгьыл аҕы. Абри аҕара зхызгаз ареспублика, иахьа ишыҕоу уанахәацшлак иңыоумшьярц залшом уи ажәлар рымч-рылшара.

Ари адгьыл иқәсны ицоит еицырдыруа азиас Неман. Аурыс изыхәан – Волга, аңсуа изы – Кәыдры, алитовец изы – Неман. Ирацәоуп иблахкыгоу абна пшзарақәа, улапш зхьымзо акаршәрақәа, сабшала, мҕышала вильнусса псшья-ра иахьцо Тракайтәи азиасқәа рҕны. Нышьяла ҳархын ҳар-гьы мышкы абарт азиақәа, нас ҳцеит литватәи адгьыл ибыр-лашха ақаруа аақәзыңсо амшын Балтика ашҕа... Мап, акгьы ихамыштит ауаҕы изыхәан ари, литватәи адгьыл «зшаз!». Есены иазҳауан уи агәылбра, абзиабара хҕәатца италаз. Хәхьнеилак иҳаигәырҕаны иаҳдылон уи амилат.

Җажәишыңаҕык еицыз хҕнытә дыкамызт азәгьы абрака ицегьгьы аанхара зтахымыз. Ахәымш рены апаранхьча ипаран ала хныригеит азиас Нерис. Хәпхьяҕа иахзыпшуп атурист имҕахәа ззырхәатцәҕыо амҕақәа: Белоруссиятәи абна-ккарақәа, урт рзиақәа...

* * *

Аңсадгьыл адырразы иазхом ауаа рбара, рыҕцәажәара, ишынхо-ишынцуа аилкаара. Иазхом ақалақьқәа, ақытақәа дәығбала, ма машьынала рылсра.

Аминутқәа реиңш ицоит асаатқәа, аметрқәа реиңш – акилометрқәа... Акилометрқәа шәкы, шышә, хышә... Илас-уеит амашьына иахьынзалшо. Арныҕәа инапқәа мыртцысзо тынч аруль икуп. Лассы-лассы иуңылоит асовет еибашьцәа рхәтгәынқәа, рбакақәа. Абар ҳаавалеит баҕак. Хәаҕыцуеит амашьына, хәхәапшуеит абаҕа. Апостамент ҳаракы иқә-гылоуп, имтдәыжәҕақәа еикәаңсаны ашьяуардын еиңш дпыррашәа иҕатцоу афырхатца М. Ф. Гастелло ибиуст.

Ари адгьыл (Белоруссия)аҕны афашистцәа ахәра знырым-цаз хәа акгьы аанымхеит, Азиасқәатцәҕагьы рзышьтрақәа еилаган.

Хамҕа макьяна нтәашья ақәым хәа хҕы каршәны ашәа-хәара хшаҕыз абнеиужьра агәта иаангылеит хмашьына.

– Хааит, шәйлбаа.

Хмашына агәы нхархазшәа, иаақәгьежәаан
илықәхәаша ицеит. Абнара... Хахынапшы-аацшлакгы
бнароуп. Алакә аҕны ишырхәо еицш, абна агәта хнартәаны
ицеит.

Хартмаққәа хнарытдалеит. Хахыанаскыаз абнара хныл-
сит. Рыгәра сзымгеит сыблақәа... Абнара хахынылсыз ахықә
сымбазо сынхыцшылеит... амшын.

– Абри ауп азиа Нароч. Абелорусцәа Каспиа хәычы хәа
изышьтоу, – иахзеитеихәеит амцапгәә.

– Азиа анышәхәа, иаабац зиак иафызаз цыышьон, ари
закароузеи!..

– Иаабац хәа узфәу Кавказтәи у-Ритца акәхап. Умычәазан,
харгы ихамоуп уи афызә. Убас иагъахъзуп: Белоруссиятәи
Ритца.

Адырәәены, хара хзы ирхианы ицшыз анышьқәа хна-
рықәтәеит.

– Белоруссия иамоуп 4 нызкы рҕынза зиа. Уажәы хара
ххылоит азиа дукәа руак – Нароч...

Иасуеит ацша. Мшынцас ицәқәырцоит азиа.

...Нышьак аҕны хәқәтәоуп пшьоык: ыыцәа ахәсеи, ыыцәа
ахацәеи.

Ус иацуп араҕа. Азиа ацәқәырцара иацәшәаны, мамзаргы
иашыаз, ахықә иқәгыланы иахзыцшуп. Хнаскьаргоит.

Игоит акоманда хәзто абжы. Ашыоыо хәа хнышьқәа
рыжәәқәа нарытахшыеит. Хәәхылеит.

– Амшын еикәа иаазаз, ихарба нышьала азсашә!

– Уара узаазаз Балтика мшынымшәа...

– Каспиа сышәхаштма!.. Амшынқәа среитцаны сышә-
шьозар ишәсырбап сара!

Дасу дахыз, дахынтәи ааз иҕоу азиас, ма амшын ахъз
ихъзуп.

Апалатка, афатә, аиартә маҕәәқәа, пшьоы-уаак нышьак
азыхәан еидара хантоуп. Хапхәаҕа ишьтоуп хәаха-хәымш
хзықәхауа амәа. Амәа схәахт, амәәқәа аанхеит адгылаф.
Араҕа ацәқәырпақәа, ацша, ажәәанаф – аптақәа, уаха
акгы.

...Абар, айбашыра калаанзатәи Минск. Афотоқәа иахдыр-боит акыр шәышықәса зхыцуа ақалақь. Еилаарцыруа игылоуп этаж рацәала еихагылоу аөнқәа, улацш рыдхалоит архитектуратә бақа ссирқәа, ауахәамақәа. Абар Минск айбашыра аан. Уағеимшхара, изықәгылаз адгьыл тқәацызшәа, икәыбаса, иццышәха еилажыуп. Хңеиуеит азалқәа хнарыоныс-аарыонысуа.

Хайтанарыхәацшуеит айбашыра анеилга Минск шыказ хзырбо афотоқәа. Ххы итагыежыуеит ацифра ҕааста – айбашыра иалагаанза ақалақь иаланхон 240 нызкыык, аға данықәырцоз ари ацифра 25 нызкь ркны иааихьан. Уи қалақьк ақны. Аха шақа қалақь, шақа цута, шақа қыта кәыбаса иқәйтцаз.

Хәгәқәа гәагла итәны хәадәылцуеит амузеи. Халаланы хҕынаххоит шықәса ҕажәа рышьтахь ицыххаа еилажыыз ақалақь. Хналалоит аулица хада – Ленин ипроспект. Уи тбаатыцәза, аура 10 километр рацкыыс ыкоуп. Аоны еихагыла дукәа, атеатрқәа, акинотеатрқәа, ацирк, еихау атцараиуртақәа ирызку аөнқәа акымкәа, ҕбамкәа. Уғәы иаанагап абри ақалақь ашыапы ркызар аахыс цырхагак амоуцт хәа. Аха айбашыра аеугәаланаршәоит лассы-лассы. Абар, Минск ахы ақәйттәразы рацхьаза ақалақь иалалаз асовет танк. Уи шытыхны иқәгылоуп ахахәтә постамент. Итәхеит уи атанк итаз айбашыцәа зегьы. Иахьагы еилкаам урт афырхацәа...

Хәхьаанаскьо хнықәлоит Аиааира ашта. Уақа игылоуп айбашыраан итахаз асовет еибашыыҕцәеи апартизанцәеи рзыхәан абақа – аобелиск. Иаркуп назаза имыцәауа амца. Аиааира ашта хәқәсны хәхьааскьо ладараны хналбаауеит. Ахыб хнықәыцшуеит ғәтәы ҕны хәычык. Абри аоны хәычы ақны имҕапысит РСДРП 1-тәи аизара ду. Айбашыра авымсит ари аоны хәычгы. Аха уи еиҕашьақәдыргылеит цаса ишаақатцәкьаз. Ари амузеи аабаны, азиас ацқа хнықәсны абахча хныцалоит. Абрақа избеит Ацсны изхамамзеи абри аҕыза хәа сзеилахаз ҕнык. Уи тагылоуп абахчаҕы. Адәахьы уахьнадыцшыло мацарагы иунардыруеит хәтыр зқәырцәуа, бзиабарала изхылацшуа акы шакәу. Ари абелорус жәлар

рпоет Ианка Купала имузеи ауп. Амузеи иамоуп ауадақәа рацәаны, уақа еизгоуп апоет ишәкәқәа, инапфымтқәа, иара изы икатоу аскульптурақәа, апатретқәа, афотоқәа. Сатцашыцуеит изхамамзеи Акәа абри афызә афны-амузеи Д. И. Гәлиа изыхәан хәа.

Егъа хгәыгыргы хгәы иаанагомызт Минск икоуп хәа абас ибеиоу асахьаркыратә музеи. Хгәыгуамызт, избанзар, ақалақь агәаеанзамкәа дақәлеит аға. Ирласынгы импытцеихалеит. Аха минскаа ирылшеит хәы змам асахьақәа аға ицәытцәахра. Ари амузеи акны икоуп: Матвеев, Аивазовски, Шишкин ухәа хтәылеи ахәаанхытцтәи асахьагыхыфцәа дукәеи рац-тамтқәа – аоригиналқәа.

Аңхын-мра ашоура канаршуеит. Акакала иаабоит афабрикақәа, азауадқәа. Хәкан иахьтрыжьуа асамосвал машынақәа, еицырдыруа атрактор «Белорус», иахьыкарцауа ателевизорқәа, амотоциклқәа, амаланыкәақәа, асаатқәа. Ашоура аеаргәгәоит, ихәхьзоит аапсара.

- Изыцсоузеи шыири амшын, – ихәоит хфызцәа руазәы.
- Амшыну? Азамана, хцап амшынахь, – ихәоит хамфәацгаф. Лафны ихәаз цышья, иажәа хырфә ахтәзом.
- Сыхәмарзом. Хдәыкәышәтца амшын ахь.
- Иаба, Балтикакоу, Амшын еикәа ашка акәу?
- Мап. Минсктәи амшын ахь.

Минсктәи амшын... Ииашатцәкьаны, изламшынымзеи акатерқәа хызсалоуар, игәаан ианыцәкәырцә анышья аанархәуазар, аханы угыланы атдыхәа умбозар. Итәдыртәеит уи амшын ауаа рнапала!

Минск хәказаара ахәымш руха, дәыгбала амфә хәкәлеит Брестка. Брест... икалеит абри ажәа асовет уаа рфырхатцара иасимволны. Аибашьра анцоз аамтәзгыы уақа икалаз атрагедиа легендахәхьан. Ирхәон легендатцас, избанзар, ицәгьан агәра агара. Азәазәала иахгәалахаршәоит Бресттәи абаа азыхәан хзыпхьақәахьоу. Иззымдыруада ашәкәыффы С. Смирнов Бресттәи абаа афырхәцәа рыцшааразы, рыхьз-рыцша ашьякәыргыларазы изакә усура дуу имфигихьоу. Уи ибзоураны иахьа ажәлар ирзырхынхәуп афырхәцәа азәыр-фы рыхьзқәа.

Хгылоуп Хапсадгьыл иакэкыз ахымѡас рапхьаза изаахаз абааш атзамц акны. Хамѡапгаѡ, Брест ахы акѡйттѡра иалахѡыз ауаѡ бырг, амаиор иахзеитеихѡоит ари атрагедиаѡы икалаз ахтыскѡа.

Хталоит абааш аподвалкѡа рахь. Ицѡгьоуп агѡра агара ублала иумбакѡан абрака хара иаабаз. Планла х-саатк рыла инапаѡы иааигарц акѡын ага абри агарнизон. Иреигьыз арратѡ техникала, еибытаны иажѡлеит. Х-саатк ртыцан 29 мшы рзы еикѡтѡеит атдыхѡтѡантѡи ахысбжь. Еибашьрак акны уаѡы иимбац, атѡурых иазымдыруаз, ари аибашьра атѡы рѡуан афашист игазеткѡатцѡкѡа. Мчымхарала абрантѡи иткѡаны игаз асовет еибашьѡцѡа, аибашьра ашьтахь еитарыхьеит ускантѡи анапхгара агѡрамгара ирымаз. Абри азалымдара иалацѡажѡон хара Брест ханыказ ашѡкѡыѡѡы С. Смирнови акинооператор Р. Кармени имѡапыргаз аицылара аан.

Хныкѡара ѡымш азахкит хара Брест абаа амацара абара. Абаа аѡныцка икѡу амузеи акны хажѡацшит адокументтѡ кино «Бресттѡи абаа». Ашѡткѡа ыкѡахцеит уи аибашьцѡа рхатгѡынкѡа ркны. Шѡкѡыла акѡымкѡа, еицах блала иаабейт асовет уаа рфырхатцара, ажѡларкѡа риешьара. Бресттѡи аепопеиа иалахѡын амилаткѡа рацѡаѡны.

Ахымш рычени хцеит акалакъ Кобринѡка. Етажкны еихагылоу гѡтѡы ѡны хѡычык хнадгылеит. Ааигѡа-сигѡа игылоу аѡнкѡа изларейцшым хѡа акгы ыкам. Амала адѡахьтѡи адыцшылара мацарагьы иунардыруейт аѡны акыр шахыцуа. Агѡра узгом абри аѡнхѡычы акны дынхон хѡа агенералиссимус А. В. Суворов. Уака еиѡкаауп аполковѡдец изку амузеи. Аибашьра аан анемеццѡа абри аѡны ѡтрас икатцаны ирыман. Акалакъ Кобринѡ ауаа ирдыруейт даѡа хтыс дук алагьы, М. И. Кутузов напхгара зиѡоз ар рапхьаза абрака ааха гѡгѡа рыртеит Наполеон ир. Аидыслара ахьымѡапысыз атыц акны игылоуп абака. Аѡны акыр аамта хатцан Суворов ибахча. Уака иахьагьы иубоит аѡь-цлакѡа аполковѡдец ду ихаану.

Хмашьына аулица ианыршѡланы ицоит. Алымѡанык хартѡшуейт абахчакѡа, хрыкѡыпшуейт акаршѡракѡа. Хней-

уеит Беловежатаи абна ду аҥны. Уа иҥоуп еицырдыруа азаповедник 75 нызкы геҥтар зтазкуа.

Брест интдәеит хныкәара аамта. Амѡа хақәлоит дасу хаѡныкақәа рахь. Хәарас иаҥахузеи, сара арака ари мызк-тәи аныкәара аан иаабаз шәыцъара ишаны хәҥакгыи сзанымтдеит.

Ииашаны ирхәоит, аныкәара аан убла иабо аткысгыи иумбац акы уанахәацшуа иуоуз агәаанагара, иузцәырцыз ацәанырра ауп аус злоу хәа. Ѳежәиѡыцъаѡык хахъеицыз, хәарада, дасу иман ихатә гәаанагара. Аха акафы хазегь хаип-шын: хгәафы акырза иазхаит Хаҥсадгьыл ду азы абзиабара. Абри еипш аныкәара ашьтахь, цъоукы-цъоукы ахәаанхытдәи атәылақәа рбаразы ицало еиха ухы нарықәкны иухәарц уҥаххоит: шәца, ижәба зны Хаҥсадгьыл, ижәбап уи шака иссиру хәа!

Уатдәи иахзыцшуп «ххәыштаара ду», ари амѡа ссир хақәызтцаз Москва.

Брест-Москва

Оқтиабр 11, 1964

АХЪА-ЦЛАҚӘА ШӘҦУАНАТЦЫ

Киев агәҥа иагәылсны ицо амѡаду Крешьчатик ханыланы, Днепр азиас шыҥоу хнеиуан. Аацынра иасакъахәымтоуп. Ацәа ҥыц ахалоит, еиҥақәыцшхоит, қәра змам аукраина дгьыл. Сымѡалаѡ, акинорежиссиор Никәала Машьченко далацәажәоит ижәлар ржәытә рҥатә. Ибоит ари ақалақь ацшзара сыхны сшамоу. Саатгыланы саанацшы-аацшуеит. Хҥынаххоит дасу хҥы хҥахәыцуа. Иара изыхәан арака акгыи ҥыцым. Дазхәыцуазар акәхап иаарласны Ацсны зҥыхра далагараны дыҥоу акино. Сара исгәалашәоит, саныхәыцыз, хқыҥан, Аҥара гәылак дхаман Кадыр хәа Хәырхәмалк. Дцъыкәын. Иқәрахь дниехъан. Ицсаҥа шкәакәахааит, уаѡы

кәығак иакәын. Агәарц данааталалакь, днацшы-аацшуа, дцы-шәырччашәа ус җааитуан:

– Угәыла игәарц укәыцшыр, уара угәарц иагу иабзоу убоит.

– Җара хгәарцгы иагу умбакәан укам, аха ухы абзиара акнытә уара утәахы иааугоит амзар, – иара убастәкьа дцышәарччо уи инаиатаикуан саб.

– Уара угәарц иагу сара сҗы унеир иумбои, – ихәон Кадыр, иажәа җ-цакык шамамыз агәра уиргарц днакәыгәҗәаны.

Абри сгәалашәеит уажәы, Ацсны инакәытханы адгьыл хараҗы сшыказ. Исгәалазыршәаз уиоуп, Киев атоурыхтә бакакәа, хаамтазтәи аргылара җыцкәа, алитературатә, ака-заратә ухәа амузеикәа санрыхәацшуаз, сара срызхәыцуан урт Ацсны инадкыланы. Зегьытәкьа ракәым, аа, абар җац-хьа игылоуп жәа-етажкны еихагылоу аҗны. Даҗәа қалакьк акны уаҗы иимбац акгы иалакам. Ус угәы иаанагоит рацхьа уахьынагәыдыцшыло. Уахәацш аганаҗтәи атзамцаҗ. Уака мозаикала иаласаны икатоуп амилатә лахҗыхьыра. Цсы-хәа ахьынзамаз киеваа рықалакь ацәырыхьчеит астан-дарттә җныргыларакәа. Сара исгәалашәон, хыртәартак иаа-тыргазшәа еиҗдыраашьа змам акәатәи аҗнеихагылакәа, насгьы ақалакь азыхәан ицәаҗеыгаха, аҗнқәеи абартцакәеи ирыбжьдоу аматәарбарта, ацәарта амра атарта ашахақәа. Инхо ауаа ирхарагәышьоузеи!

Шака шәышықәса ахытцуазеи сызныланы снейуа ам-җаду Крешьчатик. Алегенда излахәо ала, абжьаратәи ашәы-шықәсақәа раан, аславиан жәлар ақьырсантә динхатцара рыдыркыларц азыхәан, Днепр азиас итшьны ирнатуан. Убрахь мчыла изланарцоз амҗа иахьызхалеит Крешьчатник (Ана-тырта) хәа. Сара абри сазхәыцуан. Сымҗалаҗ ус иасхәеит:

– Шака ибзианы икашәцазеи киеваа, абри ахьз мцсахкәа иахьеикәшәырхаз!

– Излархәо ала, уи ахьз ацсахра изныкымкәан иакәыр-кқәахьеит. Адинхатцара иахкьеит хәа җарцас иартон. Ирым-уит киеваа. Ари тоурыхтә хьзуп. Ажәлар ртоурых урзыр калома! – ихәеит уи.

– Аңсуаа ажәйтәан ирыман цаск, – схәеит сара, – ауафы аңсуа ламыс иатцанамкуаз акы кәитцар, махагъарак иур, ихъз ижәла ихыхны Аңсны далырцон.

– Итцас бзиан, аиашаз. Цәгъарак рузшәа, зыхъзкәа рыңса-хыз кәлақәеит, аха насыңла еиқәхеит Крешъчатик, – ихәеит сымфалаф дңышәарччо. Сара сгәы сҭахәыцуан. Исгәалашәон аңснытәи қытақәак ажәйтәи ағатәи рыхъзкәа.

Ацәашы шыкәакәкәа рнапсыргәытца иандыргылазшәа, ахьатцлақәа рымахәкәа быбышза ишәтуп. Урт еивцарың-хаа еиваргыланы инашьтуп наҕ-ааҕ амфаду иафықәтцаны. Рыффы лахалахауа амачар-фы ужәызшәа укацауа, ушьа-уда иртанатцойт ааңынра. Иара усгы, милаҕ дук сабик деицыраазошәоуп араҕа атцаакәа напы шрыдкылоу. Сара Асовет тәылағтәи ақалақькәа маңымкәа избақәахьейт. Абна агәта аакылырхааны ақалакь кәртцазшәоуп ишыҕоу Брест, апарк еиужьрақәа рымоуп Ленингради Мински, ф-нызкьфык зныкала ашәа ахьейцырхәо абна-парк раазейт Вильниусаа. Ирацәоуп уафы игәалашәаша афырцштәкәа. Егъа срызхәыцыргы, Киев еицштәҕкәа аетцәара иҭалаха, шыафациңхьаза атцла рымахә еихашьшы уахьнытцало даҕа калақьк сымбацт.

Иахьысыз аибашьраан Киев иахнагаз, аукраина жәлар зтагылаз ззымдыруада. Уи акәым сызлацәажәо. Ауафы ишьапышьта ахьанылаз адгылаф иаҭаххоит ауафы инап-гы. Икәышу анапкәа. Аңсабара ма уахьымкьысзароуп, уанаалакьысх, ахирург бзиа уифызахароуп. Ахаңы иҭы-мҭыц иоуп атцлақәатцәҕагы ауафы инапы шырҭаху ззей-лымкаауа. Киев ақалакь агәтафытцәҕагы иубойт, уафы-тәыфса ишьапы ахьымгылац еиңш ицқьаны еиқәырхоу абна ҕыгәкәа. Анс-арс акәымкәа, ииашатцәҕьаны абна хәта еиңшкәоу. Урт аихатәы гәараанда рыкәыршам, ирывгоуп амфәхәаста хәыцкәа. Уахагы ииҭахузеи уахь ишылалатәым идырырц азыхәан, аңсы зхоу зегы ратцкыс дкәыштәҕьазар ауафы. Сара урт сахьрыхәаңшуаз исгәалашәон. Аҕа ақалакь аҕнытәи апарк цәҕыхаакәа, Аңсны аңсабара. Убасеиңш сгәы иаанагейт: атцла цашәла игылазар, ауафы аңсабара далазсо, цыс иханы, иңсҭазаара цашәс иамоу атцла ахаҭоуп. Идыру

усуп, атцлақәа ахықәзаауа, ахауа шыаҭанкыла аешаҭсахуа. Ари ас анакәха, Аҭсны иқәынхо ауааҭсыра шаҭа хыдарала аҭқара иағузеи рыҭстазаара зықәгылоу амахә. Иқалап, аа, абас ахьатцлақәа шәтуанатцы, аҭсабара аҭсы аханатцы акәзар адунеи дахьынзақәу ауааҭгы.

Амилатқәа еснагь ирымоуп, ршыа-рда иалоуп еицыр-зеипшу, еихаразак еизааигәазтәуа ҭазшыа чыдак. Иқалоит уи рысасдкылашыа акәзар, иқалоит рыҭсадгьыл иақәлаз аҭа иҭылашыа аҭны акәзаргьы. Хәарада, мчыбжьы заҭәык аукраин дгьылаҭы аҭазаарала еилкашыа амамызт, иарбан ҭазшыа чыдоу аукраина жәлар егьырт амилатқәа ирылаз-мырҭашьо, насгьы иарбану еихаразак изларзааигәоу. Уртқәа, инықәырҭшны акәзаргьы, реилкаара азыхәан иа-тахын иҭегьы аамҭа. Амала сара сымҭашьо избеит акы. Аукраина жәлар ссиршәа иаманшәалоуп алаф ахәара, ҭы-хәаҭцәара змам азыхь иаҭызоуп риумор. Уаҭатәи ауаа быргқәа алаф еибыхәо ианаатәалак, чарак, ма чаҭшыарак аҭны аҭсуаа тахмадцәа ааиниаз ҭыушыап. Урт рыччабжь ша-ҭа агәышьҭыхра, аоптимизм алыжжуазеи!

Днепр ахықәахь хналбааит. ҭыара-ҭыара аҭынеиҭша-ааиҭшо, хашьха зиасқәа ирыдкыланы иухәозар, ашыи-ашьи еиқәҭо, аукраина жәлар ргәыҭбаара иаҭызаха, иҳалалза, иқәышьшь инеиуеит абысқак ашәа ссир ззаҭырҭахьоу азиас ду. Уи ххыҭшыло, Никәала Машьченкои сареи иах-гәалахаршәоит аҭсуа қыҭан Аҭандара хәхьықаз иаабаз, иҳахаз хтыск. Хсасцәаны хәиҭан аҭстазаараҭ акыр збахьоу, изахәхьоу ауаа бырг Царгәыш Арзамет. Аҭсуа ҭасқәа рзыхәан еилахкаарц иахҭахқәаз хәхәаны даналга астолахь хнарыҭхьейт.

– Сара дызбейт зыҭсы ҭаз Цицерон, – ихәейт Никәала уажәы уи дигәалашәуа.

– Иуеихәазеи уиақара? – снаиазҭааит сара, усқан еибырхәаз шыздыруазгьы, еиҭа ихәар сҭахны.

– Астол хнахатәан, раҭхьатәи атәҭа анаашьҭахх, сара даараза сазхәыҭсны, ус ҭаастит: «Хәра, иахьа исасцәаны ишәҭоу украинатәи атҭеицәа, ишәзаахҭейт Днепр азиас ду агәыҭбаара, ишәзаахҭейт уи ацқара. Убас гәыкала хәшә-

зыкоуп!» Атахмада, иара убри аминут азытѣкѣа, избаны имазшѣа: «Унарзыцшишь абант иаххагылоу ашьхақѣа. Иубома? Цкѣа уазхѣцма урт ахынзаҳаракы? Аа, убарт рхы ламыркѣа, убарт раҳаракыра шѣахтоит ҳара» – ихѣеит уи. Еиғны хѣашѣа амамызт.

Убасқангы, ашьхақѣа рымтан хтѣаны Ачандара ақытан, акраамта ҳалацѣажѣон аукраина жѣлари ацсуа жѣлари жѣйтѣнатѣ аахыс реизыкѣазашѣа. Аиашаз интересс уафы иикыша акоуп. Макѣаназ атоурыхѣѣцѣа, алитература тѣааѣцѣа ухѣа азѣгы иѣазтѣѣылхны иѣазимкыц. Уи, ишдыру еицш, ацшьбатѣи ашѣышықѣсаан, Пицунда икан аепископат кафедра. Ус анакѣа, ақырсиантѣ динхатцара Ацсны ашьацѣа аҳахѣан. Хѣынткарратѣ динхатцараны уи рыдыркылеит афбатѣи ашѣышықѣсазы. Абрантѣи ауп уи адинхатцара аславианцѣа рыдгылахѣ ишцаз. Издыруада, уи иабзоуроу рацѣазар, жѣйтѣнатѣ аахыс ацсуааи аукраинааи еиѣызарала, еишьарала иахѣеизыкоу. Атоурых иадыруеит арт аѣмилатк рхѣынткарцѣа шыалагы аиуара шрыбжьартѣахѣаз. Абрака иахгѣалаҳаршѣап ажѣйтѣтѣи аурыс литературакны икоу ажѣйтѣ жѣабжьқѣа ѣба – «Вавилонтѣи ахѣынткарра иаххѣаау аповестқѣа» хѣа хыс измоу. Шака хѣтыркѣццара дула, шака бзиабарала ацсуаа ирыхцѣажѣозеи арт аѣымтѣақѣа ркны! Иара убасцѣкѣа акырза тѣазкуа еиѣызаратѣ бакақѣоуп Мықѣтѣи ҳацсуа уахѣама. Атоурыхтѣааѣцѣеи аказара еилкааѣцѣеи излархѣо ала, Мықѣтѣи ауахѣама андыргыла ашьтѣахѣ, уи аргыларѣа иалахѣыз ацсуа уастѣа алархѣаны идыргылеит Софиатѣи ауахѣама. Ииашатѣкѣаны, уахѣынаргѣыдыцшыло иаразнак убла ицѣашѣоит арт аѣуахѣамак архитектурала ишеицшу. Напик иканатѣеит ухѣартѣ икоуп, қѣралагы, уамак рыбжьам. Амала, изаазарызеи, иаха напы адкыланы еиқѣырхагѣышьоуп. Анапы ахыргхаз адагы, сара сгѣанала, Бедиеи Мықѣи ауахѣамақѣа рѣы афрескақѣа рыцхастаҳара Ацсны аҳауа ахыцѣааку иахароу рацѣазазар қалап.

Рымахѣқѣа азы инзаакысло, Днепр ихықѣгылоуп ахѣатцѣақѣа. Сымѣалаѣи сарей урт ааныжыны хнеиуеит.

Рыхътэи хыцэкэакэа амра ахьрықәцхауа иахагыи
ишежыханы, еилаарцыруа иаапшуеит Киево-Печератэи
алаврафы икэгылоу ауахэамакэа. Хыхьынтэи Днепр
схыпшылоит. Срызхэыцуеит Аңыныңтэылатэ еибашьраан
аукраина дгыл ахы ақәйттэразы иқәцоз апартизанцэа
ирылаз аңсуа фырхацэа. Днепр ағы ажэылара анықартцоз
уи ирыз аңсуа еибашьыцэа, насгыи хэарада, раңхьаза
иугэаламшэар ауам назаза арака бга тыңс изауз аңсуа
цеицэа. Иара убастэкэоуп Кавказтэи ашьхақэа рхы
рақәйттэразы ишықәцоз аукраина жэлар реибашьыцэа
гэымшэакэа. Сазхэыцуеит уажэы, атынчра аамтазы, аңсуа
жэлар ирызкны киевтэи акинематографистцэа итырхрани
иқоу акино.

Цэа рымам Аңсны иатаауа асасцэа. Цыоуки аауеит рыңсы
ршыарц, амра реадыршэырц амшын ахықәан, даҕа цыоукых
– атың пшзақэа бауа, қыафла раамта рхыргарц. Шамахам-
зар, урт зегыи Аңсны ашқа этнографиатэ интересуп ирымоу.
Хамшыни хашьхақәеи рыңшзара наңыаршыа-ааңыаршыоит,
хатахмадцэа рықәра ахьдуу инеигэыргыоит. Уиакэхоит.
Аччара, аңшзара мап рцэызкуада. Аха уи мацарала инхом-
инцуам аңсуаа. Урт ирымоуп рыфныцкатыи рхатэи гэыр-
гыара, рхатэи гэырфара, рғаңхьа иқэгылоуп имаңымкэан
ауснагзатэкэа. Инартцауланы абарт ирзымхэыцыз, уи згэи
ахьаа танамтаз ашэкэыффы, егыи ифыргыи, иифуа цэахэак
агэра узгом, егыи кино тыххаргыи баша аамта гагахоит.
Абасеиңш иқаз сгэаанагарақэа иасхэеит уи акино тызхуа
арежиссиор. Хэарада, сара схэатэада цсыхэа имамызшэа
акэым ишеилкаатэу. Иара ус, уи акино аңыхэала хгэаана-
гарақэа еибаххэарц акэын хзеицыз. Абартқэа рышьтахь
акраамта халацэажэон аңсуа жэлар ртоурых. Агэра згеит
зқышықәсала иааиуа хажэлаларык реифызара ишазнар-
хауа уи акино.

Ари ауах аңх акыр инаскыаанза халан Киев. Иаашар амфа
сықалон Аңснықа. Мчыбжык ала збара сахьязз акакала
срызхэыцуан. Алитературатэ музеиқэа, аңыыргакэцэа,
аңоурыхтэ бақакэа... Урт зегыи злоухэарызеи, шақа ира-
цэоузеи! Сара сеигэыргыон аукраина жэлар ржэытэра абас

хаҗырқәтарала иахъазныкәо. Уахынла, афымца лашарақәа анагәйддырпхала, аҳарақыра иаҳагғы идухан, иаҳагғы ипшзахеит Мықәтәи ауахәама аиашьеитцбы Софиатәи ауахәама. Нас игылазааит урт, ҟ-жәларык реиҟызара ду иасимволны.

Киев – Ақәа

Ииун 15, 1970

АШӘКӘЫҨҨИ АҢХЪАҨИ

Икәлап, азәы игәы иалсыргғы, иаахжәашәа иахьысхәо абрака сызлацәажәарц истаху. Аха азәи ҟыцьеи ргәы ахь-нымхаша акәым изызхәыцтәу. «Азәа ззаз иан дагеит», – хәа, имхәакәа высьһа змам иалацәажәатәуп.

Еицырдыруа акоуп аңсуа имилаҗ шака бзиа ибо, шака дазыгәдуны дахцәажәо. Иарбан столу, иарбан чароу иамы-рпшзац, жәытәнатә аахыс: «Аңсуара Анцәа иныхәааит!» – хәа иаңу аныхәаҟа.

Аңсуа аңсуара анихәа, уака иалоуп иламыс, ичеицьеика, ипатукәцара, иңсадгғыл абзиабара, ажәакала, иуаҟра иацә-накуа зегғы. Сара абрака салацәажәарц стахуп абри ажәа иатцанакқәо рахьтә акы. Уи амилаҗтә литература абзиаба-ра, аңсуа шәкәи аңсуа пхъаҟи реизыкәзаашьһа азцаароуп. Иабанзеизааигәоу абарт иахьа, хазтагылоу аамтазы?

Еицырдыруа усуп, атеатр аҟны ақтиор егьа ибзианы дыхә-марыргғы, уаҟы иимбац баҟхатәра ссирк ааирпшыргғы, арежиссиор егьа ибзианы аспектәкль ықәиргыларгғы, атеа-тр аҟны ахәапшҟы данымнеи, урт зегғы рҟьабаа башахоит, азымлага иаҟызахоит. Икәлап, абри иацәыхарамзар ашәкәи аңхъаҟи реизыкәзаашьһагғы. Аңхъаҟ дызмоуз ашәкәы амҟы зқәырхыз амца иаҟызаха баша инеиқәыцәа ицоит. Ашәкәы автор иаңитцоит, уи алахьында рызбауеит ауаажәлар хәа иҟуан афранцуз шәкәыҨҨ ду Виктор Гиуго.

Збызшәа хәҗыр ақәызтцо, змилаҗ бзиа избо ауаҟы иара ибызшәала ахьхәхәа иацәажәо, иара итәы ианахәо шәкәык

аҗытса, сгәанала, ныхәатдас дазыпшызароуп. Изаазарызеи, асеипш иҗоу аҗсуа пхьяѡцәа рхыпхьазара еихазар җалон. Хәарада, аѡажәатәи аѡажәиҗәабатәи ашықәсқәа раан атқыс хараза еигьуп. Аха аамтә пхьяҗа иҗоит. Есааира ирацәаѡ-хоит аҗсуа школқәа ирылго, аинститут аҗны аҗсуа факультет итҗаҗьуа астудентцәа рхыпхьазара. Ус анакәха, есааира ирыцлозар акәын аҗсуа шәҗәы иапхьогы. Шәахәаҗш аҗсуа шәҗәқәа ртираж шаҗа ихәычу. Ажәеинраалақәа реизга тиражла зегы иреихау зҗы хәышә рҗынзоуп иахьыназо. Апрозатә, алитература-критикатә, анаукатә шәҗәқәа ртираж иахаҗы еитоуп. Иара уи атираж маҗгы неимтцәа иргондаз! Ашәҗәыҗирта магазинқәа унарытцалар, цьара-цьара аҗсуа шәҗәқәа рацәаны кыс рымазамкәа, уаѡы иахьимбо иқәгылоуп. Изыхьозеи, мзысз иатцоузеи абри? «Аѡымтә бзиақәа аҗыртар иаахамхәои», – рхәоит цьоуки. Ииашоума абасеипш зхәо? Ашәҗәқәа рхатабзиароума изхароу? Ииашоуп, изаазарызеи, иҗсычу, аҗхьяѡ, зинтерес имкыша ашәҗәқәаҗы тытлоит. Иабыкәу усеипш иахьыҗам. Абзиа ахьыҗоу ацәҗаҗы җалоит. Урт раҗым зызбахә җамоу.

Ақәра ахьынзamacу, иара убри ақәра маҗгы, иалагзаны иахнаҗахьоу, аха иахьатәи аамтәзы аеахьынзашьтҗахьоу акакала еиҗыршәшәаны иазхәыцыз, аҗсуа литература агәеизхара инамтарц залшом. Ииашоуп, аҗхьяѡ иусс иалоу-зеи алитература қарала шаҗа ахьтцау, уи амыҗмабарақәа иахнаҗахьоу. Аҗхьяѡ иҗахуп иахьатәи иара игьама иатцанак-уа, иара идоухатә беиара аазырцшуа аѡымтәқәа. Усеипш иҗоу аѡымтәқәа җамоума хлитератураҗы? Иҗамоуп! Аҗсуа жәлар рызбахә ахара инаѡхьейт аҗсуа литература иабзоураны. Аҗсуа шәҗәыѡцәа рѡымтәқәа Асовет тәыла иқәынхо ами-латқәа рбызшәақәа рахь мацара акәым, акымкәа-ѡбам-кәа ахәаанырцәтәи абызшәақәа рахь еитарҗахьейт. Амилат дуқәа дара рбызшәала иѡуа рышәҗәыѡцәа рышәҗәқәа антытцау атираж шаҗа ыҗоу атқыс еитамкәа итытхьейт аҗсуа шәҗәыѡцәаҗы рышәҗәқәа. Ус анакәха, аҗсуа шәҗәы ахатабзиара мацара акәым ари зыхьо. Уажәы ааигәа аҗсуа шәҗәыѡҗки сарей қытак аҗны җаҗан. Сызцыз ашәҗәыѡҗы ари ақытәҗ ииз, иаазаз азәы иакәын. Хнейт анкьа иара атцара

ахытдоз ашколаф. Араҕа макъанаггы аус руан ацара изыр-
цоз арцафцэа азэымкэа-фыцъамкэа. Рцафцэас аус руан
иара убас уи ашәкәыффы аинститут ицалгаз ифызцэа. Ашкол
афналаха хамразо, игәырҕатцэа иахдылеит. Дыззымдыруаз
дыддырдыруан абасеипш нахәаны:

– Ари хара хашколдалгеит, хара хқыта далтцит. Дышәкәыффы
духеит, ихыз Ацсны антытгы ирдыруеит. – Рцафцэакәакгы
инацыртон: – Сара цафыс дсыман, анбанкәа рфышья ани-
сыртцоз иахьеипш исгәалашәоит. Аа уажәы, иара ихата
ашәкәкәа фны итижьюеит...

Иагьиашатәкәаны, ари згәы иамыхәарыдаз. Асовет мч-
ра ааиаанза арзахал зфышаз ауафы цәашьыркыла дахьу-
зымпшаауаз ақытаф, аа абар, уажәы дара рқыта иалцыз атцеи
еицырдыруа шәкәыффы дкалеит. Ифымтақәа акымкәа-
фбамкәа аешьаратә республикакәа рфы итрыжьхьеит. Сар-
ггы агәеизхара снатон сфыза абасеипш иахьеигәыргьоз.

Агәйдеибакыларакәа, икартцәазаны ацсшәа еибыхәара-
кәа рышьтахь, уи ашәкәыффы сареи уаҕа, ақыта агәтан
игылаз амагазин хнытцалеит. Уаҕа акыгәрафы еивцарыпх
икәгылаз ацсуа шәкәкәа ирылагылан ари ашәкәыффы
ишәкәгы. Цырак аакәысхын:

– Абри ашәкәы шаҕа цыра шәоузеи? – схәан снаиазтцааит
атиф.

– Жәохә раҕара соуит, – ихәеит иара.

– Акыр цуоу ишәоуижьтеи?

– Цшьба-хәба мзы нцәеит.

– Акгы шәзымтизеи?

– Цыракәак аархәеит. Уаха ргом, сара ишцаҕастагәышья-
ри, – ихәан ахырқыиара дналагеит атифы. Иара акыр
ихаразшәа.

Аиашазы, даараза ицъасшьеит шаҕа иҕацсшәа башаз уи
ашәкәыффы иртцафцәагы ифызцәагы иархәоз ацсшәа!
Сара агәра згеит, урт, реихарафык, рцафы рқыта иалцыз,
изхычәхәоз рцеи дышәкәыффуп хәа хәанхәахла ирахахьан
акәымзар, ишәкәык аакәхны ишамыпхьацыз. Издыруада,
ифымтақәа рыпхьара иацсамзар? Ус иҕазар, егырт абыз-
шәакәа рахь еиҕаганы, тираж рацәала изтрыжьзеи? Аурыс

критик ду В. Г. Белински иџуан: «Без публики нет литературы» – хәа. Ари иаанагом, хәарада, аңсуа шәкәы аңхәаџәа амазамшәа. Ус иказар, аңәажәарагы иаңсамызт, избанзар аңсуа литература хәа акгы зыкаломызт. Аха иахынзахәтоу ираңәам. Ашәкәыџәи аңхәаџи азлагара алуқәеи, изырлаго ази реиңшоуп ишеизыкоу.

Ашәкәыџәи ишәкәы аңтың, аңхәаџ икынза иахынзана-заз идырузарц итахуп. Агазетаңы ианылалоит аңсуа шәкәы-џәа рџымтақәа ашколаң, ма аклубаң ишеилдыргаз атәы зхәо аинформациақәа. Уи уаџ дзеигәыргъаша акоуп, ихәартә дууп. Аха џынтәны ихәартәхоит аилыргарахь автор днаңхьазар. Уи иаанагом, ашәкәыџәи ахъз-аңша дашьтоушәа, мамзаргы дышдырехәо иахарц итахушәа. Ашәкәыџәи иахарц итахуп аңхәаџ идикылои идимкылои. Усеиңш аиңәажәара наң-наңтәи иусураң ихәоит, насгы иңьабаа шбашам, изтаху ауаа шыкоу инарбоит. «Изтахыда исыџуа» – хәа ашәкәыџәи игәы ианташәа – даараза илахьеиқәңца-гоуп.

Халаңәажәап даңа фактк атәы. џы-шықәса раңхьа аңсышәала итыңит Миха Лакрба иџымтақәа реизга актәи атом. Раңхьаза акәны аңсуа пхәаџ иоуит еиңырдыруа ашәкәыџәи ду иновеллақәа еизакны. Уака ианылеит уаанза акыпңхь зымбаңыз аџымтақәа раңәаны. Ашәкәы апрофессор Ш. Инал-иңа ииџыз аңхәажәа бзиа аңцаны, адәахьала уахьахәаңшуагы уааигәыргьартә еиңкааны итыжьуп. Еиңасхәахуеит, итыңит џы-шықәса раңхьа. Иахьа-уажәгы ари џажәибжьба ркынза адунеитәи абызшәақәа рахь еиңагоу ановеллақәа зну, аңсуа шәкәы амагазинқәа рңы иубоит. Иашоуп иаархәақәеит, аха зықьџык аңхәаџәа амоузеит абри ашәкәы! Икалазеи? Изыхкьозеи, изыңахозеи аңсуа шәкәкәа амагазинқәа рңы? Ажәлар идеиала рааза-раңы алитература аңакы шака идуу иазхәыңны, иахьа-уажәгы хара хңы асахьаркыратә литература апропоганда азураңы агхақәа раңәоуп. Изыхәтоу аорганизациақәа иахьынзарыхәтоу аус руам. Уи аума изхароу? Аңсуа жәлар злаңәажәо абызшәеи асахьаркыратә џымтақәа злаңцоу абызшәеи еиңәыхарахама? Аахәаџәа ахьыкоу ашәкәы

зымнеиуама? Шаҕа зтаара цэыртцазеи! Хахшыѿ еилацаны
абри иазхэыцзар, иалацэажэазар, сгэанала, акырза ихэа-
рҕахоит хмилацтэ гэадура, хдоухатэ беиара ду – хлитерату-
ра ашьтыхразы.

Сентябр 17, 1970

ИААУГОЗЕИ?

Илахҕыхза, ақэыпшцэа аҕэныхэхэы, ашэхымс иаахытит
ашықэс ҕыц. Усеицш цасс ирыман ацсуаа ажэытэан, уа-
ѿы дзеигэыргыаша цасын иара. Ашықэс ҕыц рацхыатэи
амш азы, ашьжымтан шаанза, аҕаацэа зегыы шышьтоу,
аѿнатаҕы қарала иреихабу дѿагылон. Афатэ хаақэа рыла
иртэуан ицыбақэа, цыамк ианцсаланы ахырг икын, наҕ-
ааҕ иѿыцрақэа ирыцакын, зынҕы-цхынҕы зыбҕы камцсо
ашымха махэҕақэа. Урт зегыы акака ирсимволын. Афатэ
хаақэа – ашықэс иааиз хыаада-баада, ажэлар рҕэы ахаа
шықэу, гэырѿада амѿасра, ахырг – ачаҕы, имарымажаха
аѿаѿра барақыат аира, абҕы ецэа – аизхара, ишэтыкакацны
аинтэылара, еснагтэи ақэыпшра.

Ашэ ааиртуамызт иара ихала. Адэахынтэ ҕитун:

– Ашэ аашэырти!

– Иааугозеи? – изцаауан аѿны аѿныцҕантэ.

– Агэабзиара-ахабзиара шэызназгоит. Ашэ аашэырти!

– Иааугозеи?

– Ақыара, агэыразра, абзиеибабара шэызназгоит. Ашэ
ашэырти!

– Иааугозеи?

– Шэцақэа аѿѿа-аѿѿа рылго, шэѿы уахыад цѿа рмоуа,
шэыпсаса шэзымпхызо, шэшыамаҕа шэгэара иамкуа, абарт
зегыы шэызназгоит. Ашэ аашэырти!

– Иааугозеи?

Акраамта даарышьтуамызт, ашэ дылакны дрыман. Дара
зызхыуаз, ирымазарц ирҕахыз зегыы идырхэон, нас акэын
ашэ анизаадыртуаз.

Абри атас хгәаларшәаны иаххәозар, дасу азин имоуп, иахтааз ашықәс ғыц дазтаарц: «Иааугозеи?» – хәа. Аха убастәкәа азин амоуп иара, ашықәс ғыц иааизгыи: «Исынужьзеи?» – хәа ииасыз ашықәс иазтаарц.

Икоуп амилаткәа, ашықәс ғыц ауха, рыфнымаҗәажәкәа афны идәылырууааны ркажьра тасс измоу. Уи мариоуп. Иабакоу, ус ркажьра мариам ауафытәыфса дзышыцылоу, ишьа-ида иалсны илатәахьоу аказшьа баапсқәа. Аха дара убартгыи ғәәарак-ғәәарак рымоуп. Ацстазаара пхьака инаскьацыпхьаза, ауафы ишыклахәуа, ипырхагахақәо хәычы-хәычла ихы рцәигоит, икәиблаауеит. Еснагь икоуп, инхоит ахшыф иарфеиз, анапы иалшаз абзиарақәа. Шықәсык афнутқала, атоурых назаза иазынхартә, шака хтыс ду калазеи хтәылафы. Шака ирласны ифеиоузеи анаука, атехника! Иара убастәкәа иазхалароуп ауафы доухала ибеиахаразы.

Ииасны ицеит дача шықәсык. Дасу ихы дазтаауеит, игәалаиршәоит ихамыштыртә изыннажькәаз уи ашықәс. Убас сыхы сазтаауеит саргыи. Ускан зегьрапхьаза исгәалашәоит тьыпх (уажәшьта тьыпх хәа азаххәалап, иацынза сынтәа хәа хазфыз ашықәс) украинаа Ацсны итырхыз рапхьазатәи ацсуа кино. Иахьанза хара ихамамызт, ацсшәахь еиҗаганы акәымкәа, ажәақәа ацсышәала ифны, ихәмаруа ацсуа уафны, иахәогыи ацсуаа ихазкны иацтаз кино. Уи хреспублика аиубилеи амшқәа раан миллионфыла ахәапшыфцәа ирбараны икоуп. Москваи Киеви акинодырфцәа иахәапшыз изларыдыркылаз ала, агәра згоит, зегьы иргәапхап хәа. Истахуп, ашықәс ғыц рыдныхәалауа, иҗабуп хәа расхәарц акино «Арфеиара» атыхрафы аҗьабаа збаз зегьы, рапхьа днаргыланы, хәы змам аус ду хыказтаз арежиссиор Николаи Машченко.

Анхафы заа идыруеит иарбан мзоу, иарбан мшу имхырта дынтагыланы ахәитцәхәа ажәла аникьо. Аеафра барақьат теигаларц азыхәан имхы напы агижьюам. Аус злоу, ахауа абзиахароуп, аҗахмадцәа рхәашьа, ажәфәан изылпхароуп. Ашәкәыффы издыруам, аеафра зхылтцраны икоу ажәла игәа-та ианташәаз, издыруам, иахылтцуа аеафрагыи зеипшрахо. Аха уигьы имоуп иара ихатә хауа, ихатә гәалаказаара, убри акәхоит изыбзоурахо иеафра абарақьатхарагыи.

Абзиарақәа имоу кәнызшьо, урт пату рықәцашья, рыхә ашьашья иакәымшәо, еихау иоу акәым, уаанза имазгьи неимпытшышша ицәоит. Хәарада, еиханы иалшаргьи кәлон, аха иапцоу афымтәкәа рылагьи, ҕыгәгәала иаххәар халшоит, иаххысыз ашықәс иалагзаны хәпсуа литература иаланагалаз афымтә бзиақәа мачым хәа. Есааира Аңсны ахәақәа ирхытчны инаскьоит хәахәы хәага, – хажәа сахьарк. Слымха итәфуеит:

– Ашә аашәырты!

– Иааугозеи?

– Дасу инапы злаку аус бзиақәа импытцманшәалахартә агәабзиара, ажәдан цқьаза, атынчра аамтә, иқыиоу аамтә, агәытбаара шәызназгоит. Ашә аашәырты.

– Бзиала уаабейт, ашықәс ҕыц!

Ианвар 1, 1971

АЛИТЕРАТУРА ЗДА ЦСТАЗААРА АМАМ

Абицарак иатцанакуа ашәкәыфәцәа ирылшом милатк рлитература арҕиара, азырхара. Азиас тамбарц азыхәан, есааира иалатәозароуп арфашкәа, азыхькәа. Убасоуп алитературагьи. Уи есааира иатцагылозароуп абафхатәра змоу аҕар. Абафхатәра – цсабарала ауаф ициуа, ишьа-ида иалоу кәицуп. Акәиц хәыштәарак мырцәо, алфатцә хәхәаза ифанашьтыртә, ауаа рыгәкәа арцхартә еикәылар алшоит. Ускан зегьи алаҕхәо, зегьи рзыхәан хәы змам малхоит. Ианаамтоу напы анадкыламхагьи, иахьнытхаз, изеибамкзакәа инеикәыцәоит. Убри аҕнытә, абафхатәра аиуак злоу, иааицмыркьазакәа ицхраалатәуп, амфә иаша дықәцалатәуп.

Абри аусцшьаҕы Аңснитәи ашәкәыфәцәа реидгыла икә-натц шьарда ирацәоуп. Арака иааиз ашәкәыфәы қәыпш ифымтәкәа неимда-аимдо, иаха аңышәа змоу ашәкәыфәцәа

апхьоит. Ибзиарақәа иддырехәалоит, гәшәтарала иархәоит игхақәа, иацсоу афымтақәа акьыпхь рбарц азыхәан иацхраауеит. Автор далахәны, ашәкәыџџәа рацәафны иадыпхьаланы, еиҕыркаауеит ашәкәыџ қәыпш ифымтақәа реилыргара.

Иҕоуп ацхыраашьа даҕа формакгы. Еицырдыруа ҳацсуа шәкәыџџәа рхы аладырхәуеит ақытақәеи ақалақьқәеи ркны еиҕкаау алитературатә кружокқәа. Уаҕа ашәкәыџ алитературатә цстазаара далацәажәоит, рфымтақәа еилиргоит.

Сынтәа Москва Алитературатә институт иалгеит ацсшәа аҕкытә аурысшәахь аиҕагаџџәа ргәып.

Ҳара хлитература азыргаразы, уи Ацсны антыцгыи ирдыруа икаларц азыхәан, даараза ацанакуеит, усеипш иҕоу аиҕагаџџәа разыкатцара. Имачым Москвеи Қарти ухәа итыцхьоу афымтақәа. Аха сара сызҕу, еиҕагоу реиҕагашьа ахатабзиароуп. Зны цәахәа-цәахәала еитаргоит, нас шәкәыџџык, ма ацсшәа ззымдырзо еиҕагаџык еиҕеигоит. Абасала, ҕынтә-хынтә инадырхәы-аадырхәуеит. Аус злоу, иара злапцдоу абызшәаҕкны ишыҕоу, иахьынзалалшо еиқәырханы аиҕагароуп. Абри зегьы хшыџышьтра азуноуп Алитературатә институт аҕкны изеиҕыркааз аиҕагаџџәа ргәып. Хҕәы иаанагоит, уаҕа иалгаз алитераторцәа, рмилацтә литература аҕапхьа ирыду ауалпшьа анагзаразы аҕьабаа рбап хәа.

Абри аҕәып далахәын Геннади Аламиа. Уи ихатә хәыцшьа, ихатә дунеиқәыпшылашьа иманы, ицәуланы ихәыцуа поет қәыпшуп. Апериодикатә кьыпхь аҕкны дықәгылақәа_хьеит ихатәы жәеинраалақәа рыла. Уажәааигәа итыцтит иажәеинраалақәа реизга хазы шәкәны. Г. Аламиа ипоезиа атехника ағанахәлеи, иажәеинраалаҕкны иихәарц ииҕаху ацсуа цхьаф еиликаартә аҕраҕкны иҕәҕәаны ихы аус адиулароуп.

Ацентртә журналқәеи агазетқәеи лассы-лассы лажәабжьқәа рнылоит урыс бызшәала аҕра иалагаз Еҕери Басариа. Макьаназ зхатәы ҕышьа форма шыақәзмыргылац шәкәыџџы пхәысуп уи. Аха аус злоу абаџхатәроуп. Абаџхатәреи уи иақәнаго адырреи лара илымоуп. Атцла цашәда изгылом.

Сгәанала, амилаттә цатцәы зцәызыз афымта, егъа напкызарала икәтцазарггы, дгыли жәфани рыбжьара икнаҳахоит. Етери Басариа ицеггы дазфлымхазароуп лфымтақәа иргәылазартә амилаттә психология.

Аиҭагара аусурафы ақәҭиара бзиақәа имоуп Денис Чачхалиа. Уиазә затцәык иоуп, ишиашоу ацсшәа аҭнәтә аурыс бызшәахь ацсуа жәеинраалақәа еиҭазгахьоу. Ари даараза ихәартә дууп. Икәиҭашаггы шыарда ирацәоуп.

Ҡбаҭа шықәса роуп иҭыз раҭхьатәи иажәеинраалақәа иманы ашәкәыџџцәа реидгыла ашә даахыҭцижьҭеи апоет қәыпш Рушьбеи Смыр. Иажәеинраалақәа араҭа акырынтә иапхьахьеит, еилдыргажьеит. Раҭхьатәи ишәкәгы хазы шәкәны иҭыҭцит. Р. Смыр ацсшәа цқьаны, ибзианы идыруеит. Ажәлар ирҭаҭыц хәамҭоушәоуп иажәеинраалақәак шцәажәо. Аха апоет ихы аус адиулароуп илитературатә гыама, идырра, иеилкаара ицеггы артәуларафы.

Ашәкәыџџцәа реидгылахь рфымтақәа рыманы иаауеит, ацсышәала мацара акәымкәа, аурыс бызшәалеи қырт бызшәалеи иџкәоггы. Урт рхыҭхьазараггы маҭзам. Есышықәса ақыртәуа шәкәыџџцәа ҭарацәа ражәеинраалақәа, ражәабжьқәа хазы шәкәқәаны иҭыҭцуеит. «Атәылаҭацәи аҭцәа» ахьзҭданы ҭыҭх ашәкәҭыжьыртә «Алашара» аҭны иҭыҭцит урыс бызшәала иџуа, Ацсны инхо апоетцәа ражәеинраалақәа еизакны. Ари аизга ахәшыра бзиа аиуит, ацентрә кыҭхь аҭны. Сгәы иаанагоит, иаамҭоуп хәа урыс бызшәала алитературатә журнал, мамзарггы альманах аҭыжьра азҭаара ақәыргылара. Аурыс бызшәала иџуа рымацара ракәым, ацсуа литература азыхәангы даараза ихәартәхоит усеипш иҭоу ажурнал. Иреиҭгу афымтақәа зегьеидгылоутәи аҭхьаџ ишкә анагаразы, хәацсуа литература апропаганда азуразы уи ацхыраара ду канатцоит.

Еиҭырдыруа усуп, ашәкәыџџцәа ҭарацәа реиҭаазаразы изакә цыбааз ихы иаирбоз М. Горки. Шәкыла, зқьыла рхыҭхьазара рацәоуп уи аҭар рфымтақәа ирызкны ирзиџуаз асалам шәкәқәа. Бафхатәрак зманы иибоз дицхраауан, аха акгы илҭуам хәа иипхьазазггы, иаахҭны иеихәон иузаҭсам, уаҭәыҭ, даҭа уск уалага хәа.

Аңснйтәи ашколқәа рҕны акырцъара еиҕекаауп алитературатә кружокқәа. Уаҕа атцаџцәа рымчала итыцуеит атзы газетқәа, анапылаџыратә журналқәа. Урт акружокқәа ирылахәу азәырџы рџымтақәа рнылахьеит ажурналқәа «Алашара», «Амцабз», агазет «Аңсны ҕаңшы».

Аринахысгыы иазырхалатәуп урт акружокқәа рхыпхьа-зара, еиҕтәлатәуп русура.

Ашәҕәыџџцәа реидгыла, еицырдыруа хашәҕәыџџцәа рхатақәа, артцаџцәа, агазетқәеи ажурналқәеи русзуџцәа ухәа, зеггы напы анадыркыла, хлитература есаaira иалало иалагоит уи зыда цстазаара амам абаџхатәра ҕыцқәа, ашәҕәыџџцәа ҕарацәа.

Оқтубр 18, 1973

АПЦАҚӘА РАХЬ ШЬАПЫЛА

Аидарақәа ақәцаны, амардуан хәычы ххаланы хәгынтатәеит, ишътхысаа ашътпрырта цәэхәа инықәлеит ахаирплан. Уажәымзар-уажәы иныштыппраауеит, нас хыхьынтәи хнарыхәапшып, ишътымпраацқәа аеропорт аҕны игылоу ахаирплан дуқәа, аџнқәа, ашышкамсқәа ираҕарахап ауаа, ихатцыкыҕа рҕынархап ашьхақәа. Хаха-хымш ныҕәа ахыбжьоу Цсхәы хнанагап саатыбжак ала...

Сара аңырџы Кәаста Кәытцниа изқәа аҕаҕьара скидыпшыло, аихатә рымз сеықәыргәҕәа стәан. Агәеизхара снаҕон иареи сареи қытак хәхьеицалцыз, абаскак дқәыпшны, ахаирплан аштурвал ахыкыз. Сара исгәалашәоит уи иаб ашьха данигоз.

Игәахы тыцсаауан Кәаста хәычы ашьхақәа раҳаракыра данатацшлакь. Убарт зыцаҕьақәа цәхәны, зынаҕәоуқәа еикәцәашь игылаз абҕацымкырақәа ирхыкны рымтәыжәџақәа ахыцырцыруз иблақәа хкуа, инаихыпрааны ицон ахаирпланқәа.

– Азарақәа пхьаца, ахәы иныхшәар иахцәызуеит!
– Иаасараза, саб. Уахәацш ажәфан иагәытцаланы инеиуа
ани аҳаирплан.

– Аҳаирплан цеит ицырны, аха хара шыапыла хцалароуп.
Ихы иқәыжь дхәыцуан Кәаста. Ицатәкьама аҳаирплан
пырны, хьзашьа амамкәа?

Ицуазеи уи аахыс? Шықәсык ақароуп ицаз. Абар, аҳаир-
план аштурвал икуп Кәаста.

Уажәымзар-уажәы хашьтыпраауеит...

Аҳаирплан аақәгьежъаан, пәсатәи атыпәф иаины иаа-
гылеит.

– Амш цәгьахеит Цсхәы. Иаалыркьаны ишәшыт, идыдны
амацәысра иалагеит хәа аарыцхаит. Хаацшыроуп, – ихәеит
Кәаста. Шака еипшзуеи аби пәи рыччапшь! Ахьшыцәа
агәышытыхра рнаҭон уи иаб иччапшь, аҭа иччапшь иарлах-
фыхуеит аҳаирплан иҭоу апассацьырцәа.

Ашьхақәа мацара акәымкәа, Ақәатәи аеропортгьы инаха-
хаит аҭа злачқәа. Арахь иааит уахь хамышытырц. Хҳаирплан
адгьылаф ишьтаргәғәаны иакит, аха шыапыла хдәықәлар уахь,
напыла аҭтақәа уахьрыхькьысуа ашьхака?

– Иахьа хымшуп хапшны хтәоуижьтәи, – лхәеит дгәамтц-
хамтца пхәыск. Асаби дылкын, ацәа лыгын, убас иҭан лыб-
лақәа.

– Бара бымцаргьы акгьы быхьрым, аха сара санзымца,
ауаа амла иагоит. Ишҭакастцари? – зегьы даахалапшит,
агеологцәа рхәы згоз ақыртца. Уи Чамхашьхака дцон.

Хнеидашшыло хайдгьлан мѡабжара иқәхаз.

– Цсхәыка уцома? – снаиазцааит дытәрышкәаза игылаз
арҭыс хыш.

– Сцаны сааит. Аҳаирплан сахьтытыз умбеи! – дгәамтцны
даацәажәеит уи.

– Авиация анықазамызгьы хабациәа ашьхака ицон. Уарей
сарей убаскак хажәхьоума, Валери, хшьямхы иалымшеит
хәа хагәтыха намыгзакәа аҭныка ххынхәыртә еипш?
Угәы ишҭаанаго, хабациәа, урт рабациәа зланыкәоз ала
хзымцари?

– Уныкәахьоума ашьха?

– Уиазтцаа хапыршы. Иаб, иара, сара ацмакэа еицаха-хьчахьан шьхатэылан. Уажэы, умбои, шьхатэылака хаир-планла дцоит.

– Ритцака шэахьымфахытцуанза сара шэызгоит, – ихэеит Едик Смыр. Уи автобус дақэтэан. Идэықэлара аамта дазпшын.

Уака хманшэалахеит. Автобус хақэтэаны амфа хахьы-қэызгы хгэы ғығыуамызт. Ажэйтэ ажэабжықэак хаихэон тахмадак. Ицэажэашья даараза ицшзан. Калдахэаратэын, Барцыцын. Далацэажэон амхаңьырраан иабду изакэ мы-кэмабароу ихигаз. Тьрқэтэылака дшагаз, уахьынтэи дыб-наланы, Ацсны дахьяаиз, идгыл гэакьяф ишыапы ықэиргы-лар шырымиз, уаха икаитцара анизымдыр, абна дшылалаз, шака шықэса дбрагьуаз...

– Уажэы уабаказ арахь, Акэа аеропортафь? – снаиазтцааит.

– Маца хэычык дсымоуп, атцара дтоуп, адехэтыр цара. Дад, уара афны Калдахэара унеиаанза, сара Ленинград снейуеит хэа сеихэеит. Уиакара иааигэазар, дад, шыапыла умцо, цшакгы науфамсри хэа иасхэеит саргы. Аурысцэа атцара идьртцоит, дахзыраазагэышьоит смаца хэычы.

Атахмада иихэаз сшазхэыцуаз, иаасгэалашэеит Иалта ақалакь. Шықэсык уажэацхья, убрака афқэа ргьама ахь-гэартэ азал хныфналеит латвиатэи апоет Марис Чаклаиси, абашкыр поет Муса Галии сареи хаицны.

– Уабатэиу? – днасазтцааит адегустатор еихабы.

– Ацснытэуп.

– Уцшрала уздырит. Убриоуп сызуазтцааз. Ацсуа фы усыр-жэып иутахызар?

– Ацсуа фы арака, Крым иабаанагоз?

– Ацсуа фы хэа хашьтоуп иказтцаз дахьяцсуоу азыхэан. Иахьзытэкоу «Черный доктор» ауп.

– Ахьз уацэшэартэ икоуп, – ихэеит Муса Гали.

– Иааг, хахэшэтэааит нас убри ахақым еикэатцэа, – ихэеит Марис Чаклаис ибласаркьякэа амхуа.

– Ажэйтэан атацарцэа икарцон, убас зыхьзыз ажь хкы иалхны. Урт афы уахэшэтэуеит хэа ирыцхьазон. Ашьтахь уи афы акатцашья арецепт ызит.

– Нас уажэы излакашэтэзеи?

– Аңсуа чкэынак, нңыныр-технологк икаитцеит. Агыма жэба, уи еиғыу ыы ыказам Крым.

– Ихъзузеи иказтцаз аңсуа? – снаиазтцааит сара. Сфызцэа иахърахауаз сгэы иахэеит.

– Игор ихъзуп. Арңыениоуп.

– Дыздыруеит, иара икытан Лыхны ашкол хаицтан, – схэеит уии сареи хахъеифызцэаз сахъехэауа.

– Ұықтацэы хадас Феодосиа азауад ағы аус иуеит, – ихэеит адегустатор. – Иныхэаға аажэып.

Ритцака ицоз амға ахъналагоз, Бзып ацхағы даға машынак хнакэтэан, Ауадхара хафхалеит. Ауадхара апансионат адиректор Михаил Шамба хахэара дағын сезонк ала шакафы рыңсы ршыо, апансионат ицегы артбаара ргэы иштоу, убриакара ирацэафны аңсшьафцэа шаауа, ихайхэеит апансионат ауадафрақэас иамоу...

– Анхацэа, аусуцэа, аинтеллигенция иаиуо зуахкы утаху рыңсы ршыоит, асовет уаф ибзазара, игэабзиара ахъчара – ахъчара – абриоуп хара хуалңшыа, – дағуп Михаил Шамба.

– Башоуп, ашьхака хаирпланла ацарахэа заңшыыргаз, – схэеит сара.

– Уиада цсыхэа ыказам. Цсхэаа уиакоуп макъаназ транспортс ихамоу. Амала урт «кукурузникқэа» даеакала икацазар акэын, – ихэеит сымфалаф Валери Бычков.

– Уи шца иара?

– Аңстхэа аныхчылоугы иңыруа икацатэуп. Иаххэап, ахэылңдыс еиңш. Ахэылңдыс арадарқэа амоуп. Акгыы иаахазом.

Амзатцлақэа ххы нарытаҳкуан ақэа зынзаск ианаргэғэалакы. Гэрыңста халбаанза, инеихашэа ихэлеит. Қэабк хантыршьызшэа хбаазан.

– Хаңхыап мзатцлак амцан, – схэеит сара.

– Хцалар?

– Гэақрас ихамоузеи, хаңхыап.

Амца еикэтцаны амзатцла амцан хтэоуп. Акэчарақэа ирхатэоуақэарт еиңшоуп уи атцла амцэыжэақэа хъадышьыш ишаҳагылоу. Алашьцара хэызбала иңуқартэ ижэпоуп. Сара исгэалашэеит киножурналк. Уака комбаин машына дук адэы

иашара иқәланы инеиуан, иара ахала анышә ажуан, иара ахала апсатдла хәыцқәа нтаргыланы, анышә надыпсаланы иакәахауан. Мышкала еиҥанахауан ҟба-хҥа нызқь шыапы. Абнапҥацәа ипырҥкоз атқкыс акомбаин еиҥанахауан. Ус анакәха, абна иагхомызт уаҥа, Сибра. Аха араҥа? Шаҥа шықәса тхьоузеи абна пырҥкоижьҥеи арт ашьхақәа рҥы! Шаҥа нызқь кубометр тьганы иргахьоузеи! Арахь тдла шыапык азәы иньҥаимыркыакьац.

Иаацәылашон санаапш... Иаха саниоз исытсатдз амзатдла амахәқәа, тҥаҥа икажьыз абҥыжә, зегьы еизыхәхәаны, исы-қәыхәхәаны схәытдаиан. Сымҟалаҟ иахь санынапш, қыдса-ҥәак кажьыз цысшьеит, ихы ишыапы хәа акҥы убомызт, убасҥак абҥыжә иқәыхәхәан уигьы. Амзатдла амтцәыжәҟақәа снарытыцын, ажәҟан снатцапшит. Иахьхычарц ахапцыцқәа аанарпшызшәа, аетцәақәа кыдыпсалан, икеикеиуа, ицқьаза иаххагылан ажәҟан.

Алымҟанык иахпылон атуристцәа. Ана-ара икапсаны иахбон арпыс қәыпшык исахьа зныз абҥыцқәа. Уаҥа иахәон, ҟыцъа аишьцәа, Дегтиароваа, Нхытдынтәи шьхала ишаауаз азиасқәа Псыши Бзыпи ахьеилало иааиуаны ишҥьалаз, аиҥабы амҟа ипшаарц дахьынаскьаз, уаҥа дшыхнымхәыз, дшызыз, аитдбы, жәипшь шықәса зхытцауаз арпыс, цшьымш тхьаны ахьшьцәа дшырбаз, ицсы шеикәдырхаз. Ибжьазыз арпыс иҥаацәа ахәара ҥартцон ихабар азәыр ибозар адырра ҥартцарц.

– Ашьхақәа ртәы цәгьоуп, – схәеит сара.

– Ашьхақәа амшын иаҟызоуп. Амшын унҥалар, иуханы агәахьы уагоит, ашьхагьы знык унаҥалар, иаҥа-иаҥа уагәы-ланахалоит. Иара ахала ахрақәа урҥанағалоит, – ихәеит сымҟалаҟ.

– Ашьхақәа рхатә дунеи рымоуп. Рхатә тдасқәа, рхатә закәан. Уи ззымдыррыз дҥахеитоуп, – схәеит сара.

Ашьхақәа рахь снапшуан. Урт гылан рыхқәа шытьхны. Срызгәаауан. Аа, абарт ашьхақәа рҥазшьоуп ҥазшьас иры-маз абраҥа инхоз апсуаагьы. Ашьха бганы еилаҥап акәымзар, ахы ланарҥәуам. Урт апсуаагьы ақәзаара еигьыршьеит, дара ишеилыркаауаз ала, ршьамхы арсны агылара атқкыс. Дҥа-лазтгьы иразхәашаз ишыҥаз ҟ-Урыстәылак, дҥалазтгьы... Уажәшьта иухәеит хәа иабаухәо?

– Аңсуа дтанхома уажәы Цсхәы?

– Инхоит, ишқанымхо, – ихәеит Валери. – Цсхәы рыжәлоуп еишцәақәак нхоит. Кәазбак дынхоит, дшәарыцаџ дууп, фџык аңацәа имоуп, нас Балта... Балта думдыруеи? Балта Дармилов. Уи зегъы дырдыруеит. Уңшы, уңшы иахъаауа!

Агаџака снапшит. Дау ахәадара инахыңраан, азтас еипш, амцәыжәџақәа хахаза иңырни иаауан аҳаирплан.

– Зегъакоуп ҳара аңхъа ҳааит, – схәеит.

– Баша амала уаңуан авиация азыҳәан.

– Абар иара Балтагъы. Мшыбзиа, Балта! – аңсшәа на-
иаххәеит.

– Бзиа убааит, – аңсшәа насаҳәаны, сымџалаџ иахъ
дынхъахәит. – Икоузеи, Валери, иудсныхәалома?

– Ааи, исыдуныхәалар калоит. Сталеит, срыдыркылеит.

– Изакаъзеи узталаз? – снаиазцааит сара.

– Аңырцәа ручилишъе.

– Иаба?

– Кременчуг. Ани, уара уфыза Кәаста Кәытцниа дахъалгаз?

– Изумхәазеи, уара, џымш раахыс амџа ҳахъықәу?

– Иабасхәоз, авиация азыҳәан угәааны уқан.

– Уара изба аҳаирплан аңта анхугъы ашьхака иңыруа... –
схәеит сара. – Ахәылпцысеипш иңыруа.

Аҳаирплан Бырзышъха инацәңрын, ихагъежъааны иааин
итәаанза цытрак ҳаицәажәон Балтеи сареи. Уи данцәажәоз,
ауаџы иџаңшра атқыс, ашьхақәа рахъ аңшра иаҳа бзиа
ибон. Азныказ сгәы иамыхәеит, аха нас сгәы иаанагеит уи
ашьхақәа рацәажәара дашъцылахъеит ҳәа. Ижакъа кәашза,
амонголцәа маңк иааугәалаиршәо, ихы-иџы къақъа аиқәара
ахыџло, иблақәа рытбаашъа, имаха-шъаха реиџартәышъа
ухәа, зегърыла ашәкәыџы ду Хемингуеи диеипшын.

– Уабанзацо? – днасазцааит.

– Цака, Бытәаа рқяаңтажә, Рашаџа аҳабла азааигәарака
сцоит уаха, нас, мчыбжык акара сыңсы аашъаны, ахышъцәа
рахъ сдәықәлоит, – схәеит.

– Аа, Рашаџа... Решевеи ҳәа иашътоуп аурысцәа. Убрака
Лакоба ахъзын цаса.

– Нестор Лакоба идхәалоума?

– Аиеи, Нестор Лакоба ихъз ахын. Нхыцдынтәи «кыаразаа» иманы данаауаз, убрака дгылан акраамта. Нестор дантаха, иахатыр азы Рашаа ахабла Нестор Лакоба ихабла ахъзын.

– Уара шытрала уабанзатәиу? – снаиазцааит.

– Схата сахъиз Нхыцоуп, аха сандуи сабдуи Мархьаултәқан. Акәа азааигәара, Мархьаул ақыта иалтит. Санду Абыхәпхан. Уигъы мархьаултәын. Уажәы Ажара ақыта хәа иахъашытоу дынхон сабду. Убри зегъы тыртәааны харт, ашәуацәа хтанхон. Иахъызы ажәытәан Ажара?

– Исыздыруам.

– Ахъз абантәаагоу?

– Атла ажа акнытә иаагазар акәхап.

– Ацыр-ипа идгыл ахъзын. Ацыр-ипа Данакеи хәа ацсуа хатә гәымшәак дыкан, даараза дуафы цәгъан. Багада ацакьа умдыруеи? Убри ахыцәқан абааш ыкәгылоуп, Ацыр-ипа Данакеи убри абааш дыкәгыланы дыпшуан агафәка. Агацәа аауазар, ар еизганы амәа икуан. Нхытц дыкоуп шәкәыфдык Жиров хәа. Уи убри Ацыр-ипа Данакеи дихылтышытроуп.

Слымхәкәа кыдтаны сазызырәуан, шыкәса хынәажәи-жәаба иртъисхъаз атахмада иихәоз. Хшеицәажәоз ахаирплан ааины иаатәеит. Дфәпха-фаччо даатытит апырфы Кәастә Кәытцниа.

– Амш еилгаанза уцшыр акәын.

– Дасу дзышыцылазоуп, насгъы шыапыла аныкәарагы цәгъам, – схәеит.

Иаахагъежъаан иааины иаатәеит дачәа хәирпланкгы.

– Ари ахаирплан иакәтәоу апырфгы дапсуоуп, – ихәеит Кәастә.

– Ижәлоузеи?

– Цкыынуп. Леонид ихъзуп.

– Цаса Урыстәылака аус иуазма? Азәы избахә сахәхъеит.

– Мап, уи иаб иашъа ипа иоуп. Афыцагы цырәцәоуп.

– Ацсуаа шыапыла аныкәара шәакәытцаап, – схәеит сара саахәмарны.

– Ажәфанахъ, ажәфанахъ! Иазхоуп ыла, шыапыла, ашъхәкәа хәхъынзарфәз! – ихәеит Кәастә. Уи илаф агәадурә атан.

Иаахәкәыршаны шыхаран. Азиаскәа Бзыпц Гәрипцтеи ахъеилалоз рышытыбжь аафун. Хәирпланымзар дачәа тра-

нспортк змам псхэаа «равтобус» аталара иафын. Ихмачыр
имафа иадхэаланы хычакгы урт днарыцталеит. Уи хихэацшны
хаапышэырччеит Кэастеи сареи. Хыцыагы иахгэаланаршэоз
рацэан.

Бытэаа ркыацтажэ ахаблахь схы рханы снейуан. Акакала
сгэалашэара иафын амфан арт афымш избаз, исахаз. Киноны
итыхызтгы, уажэу иу акинолента ааургьежыыр... Абар, автобус
анаангылалакь, апассапырцэа зырлахфыхша ажэакэак
реихэоит уи арныкэаф Едик Смыр. Макьана дкэпыцшуп иара.
Иацхыафа дхэыцуеит иавтобус кажьны, анцыныр цара дталарц.
Афнкэа иргылаларц итахуп. Атахмада Барцыц далацэажэоит
амхапыраа рытрагедиа ду. Ленинград ахакымцарахь
инаскеигаз имата избэхэ анаацэыригалакь, илакыцэа
аалашоит. Ипансионат акны зыцсы зшыау, згэабзиара
еигьызтэуа рхыцхызара ицегы еихахарц итахны ацэажэара
дафуп Михаил Шамба. Ацснэтэи ашыхака рфы амфа афегоит
акыртуа Иасон Чаргеишвили. Нахьхы, Крым, афы хкы фыц
ахызбаз азыхэан иныхэафа ркуп лыхнэтэи арцыс Игор
Арцыбениа. Ашыхака рыгэта иаины иаатэоит ахаирпланкэа
фба. Урт ркабинакэа иаартыцуеит акэпыцшцэа зыкэныхэхэы
ицо ацсуа цырфцэа. Урт азыгэдуны ирхэоит «амцэыжэака»
рызтаз аукраинжэлар рызбахэ. Уафа, Кременчук акалакьафоп
апырра училишьче иахьалгаз. Анхафы Балта Дармилов
дигэалаиршэоит Нестор Лакоба. Акинолента агьежыра иафуп.
«Ажэларкэа реифызара, реицхыраара, реибарбеиара...
Аинтернационализм иашатэкьагы абриоп» – хэа ажэакэак
рхэара сафуп сара.

Изхэогы дубап асеицш аихшыаала ду акатцаразы имачуп
арт афакткэа хэа. Сара афакткэа рыцшаара сеазтэылхны
сашытамызт. «Виа ест вита» – (амфа – цстазаароп) рхэеит,
ажэытэтэи римлианаа. Сара избаз исахаз акьаад ианыстеит.
Насгы цэыкэбар хэычык адунеи зегы анубаалар алшоит
хэа. Ишдыру еицш, амшынгы цэыкэбарла еибаркуп.

Октябр 24, 1973

АЧАРА ЗЛАПШЗОУ

Уаанзатәи астатиаҕы хара халацәажәеит реиха зыхькыс-ра, зылацәажәара гәаҕуацәаз, аха, хгәанала, халамцәажәар зымуаз – агәырҕа баапси уи ирпшзаны амҕапгашьеи ртәи. Абраҕа аҕхьаф, дхацырхырааны, хрылацәажәарц хтахуп иаха илахҕыху, игәышьтыхгоу аус ду – аҕсуа чарақәа рымҕапгашья.

Еиҕа ххы иахархәап ажәаҕка ссир: «Ачара пшзоуп шәа-хәарала, аҕсра – тәыуарала». Мацк хазатгыланы хаз-хәыцып аҕыжәразы аицлабрала акәым, меигзарахда аҕара ашәарала акәым, тҕа змам ауаа иахьрахәоугы ала акәым, шәахәароуп ачара зырпшзоу хәоуп актәи ахәта иханахәо. Иахыркьаны ахәхәарала, иахыркьаны ашәы еикәатцәа ашә-царала, ихырцәагоу аиныхрала акәым, игәытшьяагоу, агәы-блра тцоу тәыуаралоуп аҕсра шыпшзоу хәоуп ажәаҕка аф-батәи ахәта иханахәо. Уажәшьта иаахгап ҕырпштәқәак, абри, аҕсуа изакәанқәа зегы еидызкыло, аламыс хәа иааркьаҕы дзышьтоу агәта игылоу ажәаҕка хажынзазықәныкәои хажынзацәыхкьақәази ачара аураҕы.

Еицырдыруа аҕсуа қытак аҕны, арқыс бзиақ пхәыс дааигеит. Агәырҕара роуит атахцәа, аҕаацәа, аешьяра, ажәа-кала, харамак иакәымзар, зегы зеигәырҕаша аус ду, аус бзиа қалеит. Аштә хантәлеит арқыс иҕызцәа пьтҕык хәицны. Ирыдхамныхәалацыт аҕаацәа, идхамныхәалац зынасып зыпшааз хҕыза. Изамҕақәа ҕыҕапшьяаза, арқыс шатлаҕык даахпылан:

– Арахь шәымҕахыт, саашәхатқуп, – ихәеит. Хнапшызар, агәашә аганаҕытәкья столк рхианы игылоуп. – Атәыцақәак аанышәкыл, – инациттеит хназыпхьаз.

– Ари иаанагозеи? – дцааит хҕызак. – Зны хәаибабп, хнеидтәалап, хәицәажәап, нас аҕыжәраҕы хажьзап. Астол хшахагылоу ижәны, аҕшәмацәа рахь хнеиртә хзыниазеи?

– Қабз ҕыцны убас иапырттеит, аштә италаз зегы атәыцақәак дхаркуеит, – иуамызт зыблақәа аҕы хытцәа-лахьаз арқыс.

– Сара гра баацсык сымоуп, уххь згеит, снапы мызэзэакэа ачеицъыка скзом, – атэы алатцаны ҕааитит хэыцэа да-
еазэы.

Сара сахьгылаз ччараха исысит.

– Хчеицъыка ус шэахымыччан икалозар, – ихэеит иатэца кас-касo икны, алаф изеилымкаауа, афы иаанахэахьаз арцыс.

– Тызшэак халихуеит ари ауаф, уи аткыс еиғьуп иаажэ-
гэышыап, – ххэан, астал хнадгыланы, атэыцакэак аанах-
кылеит.

– Уажэшьта ахаршэ ашэара иаха ишэгэанарцхоит, –
ихэеит, лафны ихэозу, ииашатэҕьаны ихэозу узеилымкаауа,
афы хзыржэыз арцыс. Сара еилыскааит цакыс иамаз.

– Акыр цуама абри афыза ацшыжэгеижэеи? – сна-
разцааит сара.

– Уажэааигэоуп. Иус бзиоуп. Ауафы игэалакара шьтнах-
уеит, – ихэеит зкьаф бзиазаны иказтахьаз азэы. «Ицэаҕеыгоу
усуп», схэеит сара сгэанала. Уеизгы-уеизгы дымлашыа,
акрыфарей акрыжэрей рзыхэан акэым ауафы ачарахь
дызнейуа. Ус анакэха, ашта дшынталалакь афы икьышэ
икэктэым, егыиашатэҕьаны, дырцхашьаны, икьаф татцаны
ахаршэ ашэараҕы цара цытк ицэызгап хэа збаны иумамзар.

– Ачароура хэаахэтрахеит, – ихэеит уажэааигэа хатца
бзиак. Хэарада, инеицынкыланы зегьынцъара абас икоуп,
ачаракэа зегьы убри азыхэаноуп изыруа хэа ахэара бза-
мыкэроуп. Аҕба ду иадцаблоит амыдагыцакэа. Ауафы игэыт-
гара, ихы-игэы дакэгэырҕо аҕатцара иазкуп ачара.

Чаракэак, гэырҕыаракэак, изаазарызеи, еикэатэаханы
ианымшапысуа калалоит. Халагап аханатэ, хатца ицо апхэыз-
ба лымшацгара аҕнытэ. Ииашамкэаны амачхара, хцэызра
иафуп ажэытэан икьабз бзианы ихамаз – апхэызба аргама
хатца лцара, аргама лхэара, лбацэа аргама лыфны рнеира.
Асоциалтэ еикарамра аныказ аргама реибагара ацынгыла
аиур калон. Иацырхагахон иара убасгыы адинхатцара. Уа-
жэы иацырхагоузеи? Сгэанала, уи узыгэтасша кьабзым.
Аха узыгэтасша, уацэыпхашьаны икаужьша кьабз баацсуп,
ажэа атцакы баацсы атаны иухэозар, артистроуп ахатцафыза

аҫаца илыцитцеит хәа ажәа зхырхәаауа аҫара. Хатцафызас дылгоит лтынхак, луак. Уи мап узацәкуам, егыҫас бааҫсым. Аҫхәызба дахьнанаго ибап, амахә иуацәа-итынхацәа дна-рылапшып, дрыцгәырҫап, дрыцкәашап. Дхатцафызасар, лынасыҫ мҫа пшзахь днаскәаигазар, дызлалгәалашәалаша хамҫакгы лыцитцааит, харшәкгы литааит. Уи иара иусуп. Аха шаҫа иҫас ччархәузеи, иаххәап, инеиго аҫара, ажәа ду аххәааны, нас ҫытк наҫцаны иааргыежыны шыҫахьҫа иҫара. Аҫсшәа аххәааны, иҫыба иҫыхны инадиркуеит, аҫаца дызланагалазгы, аҫсшәа наххәааны, ҫытк наҫцаны, иааргыежыны инаирҫоит. Ари назын ҫарахеит.

Еимак-еиҫаҫык аҫасабала халацәажәап абраҫа дачеакгы. Шаҫаҫара ачараҫы снейны аҫаца, бжеихан амахәгы дым-базакәа схынхәхьоузеи. Ажәйтәан, ҫацабара инеиуаз, аҫаца луадахь днеиуан. Ахаршә иишәозгы ҫыхтыҫсас хәа акәын ишахьзыз. Ачараҫ ахамҫа анагара милаҫ иҫоу зегы иры-моуп. Ипшзаны иҳаман харгы. Иаазқәылаз аҫаца лбара зын-за иаҫәыҫит. Абрахь, ҫара уадак ахь, мамзаргы шәшырҫаҫ аҫны астал ргыланы, «ауалылхцәа» ахьтәоу унейны ухаршә ушәоит. Аҫаца дубом, амахә дцәырҫуам. Уара узнеиз урт рзыхәан акәзми? Иабаҫырхагоу ачара уаа ахьтәоу днаргар аҫаца? Иабаҫырхагоу зынасыҫ еилазҫаз еидгыланы зегы еиҫырбар? Избо реигәырҫап, ирықәныхәап. Иаҫсуа ҫасым хәа иҫнарҫәо дҫалашт, аха сара агәра згоит, аамҫа иҫегы ианҫалаҫь, акультуреи ацивизациеи иҫегы ианхалслаҫь, убраҫа хашкылсуа.

Сынтәа зны аҫны, ақыҫан сыҫан. Амашына лас «Жигули» агәашә иаадгылеит. ҫыҫа арҫарҫәа ааҫыҫит. Сиа дуззак иҫыба иааҫигеит руазәк. Хьзык, жәлак ихәан, убри иҫа пхәыс дааигеит, ачара шәахәоуп ихәеит.

– Ичара далагәырҫааит, дад, ижәлоузеи, ихьзузеи зу-хәаз? – днаиазҫааит саб. Арҫыс еиҫа ихәахит. Ачара зхәоз анҫа, аҫацәа аизҫаара халагеит ачара зуа зуҫҫәоу азәыр дыжәдыруама хәа. Ашыҫахь еилахкааит, хҫаацәара еиуаз азәы, енак шәарыҫара дахьҫаз, машәыршәа ишеибадырыз. Убриаахыс иахьааикәшәо, харантәыла мшыбзиа хәлыбзиа шырзеилоу. Уаха акгы. Иаханы игәы иалсгәышыаргы, иаах-

тәаны иухәозар, аматериалтә интерес, дахьяаиуа харшәк ишәап хәа акәын уи ачара зҳаихәаз. Ас пхашьароуп. Уәнаҭа агәырғара аныкала, ииашатәкьаны уара иузааигәоу, иабатәи чароу, дабатәи тынхоу хәа узызымхәаша ракәзами изахәатәу? Урт зустцәада? Жьрацәарала иузыкоу, уфызцәа гәакьакәа, нас иузааигәазоу угәылацәа. Убарт егыарыла ирацәафны иумазаргы, сара сазәыкны дсыздыруам, цшышәхәышәфык змоу. Удшыр, уазыкьфык иахьрахәоу ачаракәагы убап. Уи чарахагәышьом.

Аамта аритм иаха-иаха иацлоит, иласхоит, иццакуеит. Атехника аҭиара ауафы ашьцылара ицәуадафуп. Фаха-хаха ауаа сасра ианцоз аамтәкәа мфасит. Аигәылацәатәкьа машынала еиҭаауа афынза инеирц егырыгым. Дааит, ииҭахыз науеихәеит, дындәылкьан, имашына днакәтәаны дцеит. Ухатә сасра унеиргы, ажәабжьхәарақәа, агәылацәа еизаны, хәылпазыла ашәахәарақәа, акәашарақәа мацхагәышьеит. Ма ателевизор иахәапшуеит, мамзаргы баша афызжәраз инеидтәалоит. Цаса ауафы фымш-хымш амфә дахыкәхоз, уажәы фба-хҭа саат рыла днабжькьоит имашына днакәтәаны. Аха ажәытәан ааста иаамта шеифкаахазгы, иара ихатә, цаса ааста, иаха аццакра далагеит. Ирацәахеит иусқәа, игәтыхәкәа. Цаса дахьзарц, икаитцарц хьаас иимкуаз, уажәы дахьзарц, икаитцарц иҭахуп. Иматцура дагхоит, иус еицкьоит, дцоит, дыццакуеит. Шакафы ирхәо уахауазеи «ххы амца аркызар арцәаха хамам» хәа. Егьа убас иказаргы абри зегьы зхысхәаауа, сазәыкны садгылафуп, ачарафы амыццакра. «Снеины ахаршә аашәаны саауеит» хәа мацара ачарахь ацара, ачарахь узцо изыхәангы, уара ухатә узыхәангы цәафчыгоуп. Амыццакра анысхәа, мчыбжьы накьак аус-хәыс кажьны, ачара зуа диҭаз хәа акәым иаанаго. Аха сабшак, ма мейшак зхы иакәиҭым усуф дыкам. Ачара акрыфарей акрыжәрей рымацара ракәым изызку. Ачара – шәахәароуп, кәашароуп, ачара – арпызбеи аҭхәызбеи иреичеырбартоуп, ирлафхәартоуп, ажәлар рказара иаарпшыртоуп.

Ирпхашьагазар калап аҭамада иалхшьа фыц иацшыьргаз. Хәхәапшып ишыказ ажәытәан. ҭамадас далырхуан ажәа бзианы изхәоз, асасцәа ишрыхәтоу рацәажәашьа здыруаз,

ашәа зхәоз, икәашоз, ажәакала, ажәлар рҕазарақәа реиха излаз ауафы, насгы раҕхьаза иргыланы иазхәыцуан иқәра. Ихы дамышхәо иажәзахьоу изууазеи, аха аҕамада (аҕарауаа ирхәоит ажәа «аҕамада» «аҕахмада» аҕнытә иаагоуп хәа) иқәрахь днеиыхьазар ақәын. Афы ижәуан афыжәга тәыцақәа рыла. Уамак изымжәуазаргы, агәхьаа ркымызт. Уара уна-фыхәала, уажәа хәала, хара иаажәлап рхәон. Шаҕа хьымзгы бааҕсыс ишьаз афы аеаршьра! Иаазқәылаз ҕара-ҕара ачарақәарҕытамадасиалырхуада? Матцуралаинарылхәхәо. Ирацәаны афы зжәуа. Зегьраҕхьазагы шәага-загас иҕалеит убри – ирацәаны ажәра. Ашәа изхәом, дзыкәашом, алаф хаа иара иҕам, аха далырхуеит тамадас. Уи ачара изырцшзом. Аурысцәа ирхәоит ажәаҕка бзиаа: «Ицызәзәарах днадкыла-ны асабигы адәахьы ддыршәит» хәа. Ажәытә қабз бааҕсқәа инарыдкыланы, абзиақәагы хамхакажьуа хәхьалагаз уафы игәы инархьуеит. Итас бааҕсума хцәызра иаҕқәоу, иаххәап, аихабы иҕны аҕатын амышара, аизызырфара, аихабы афы имакны амжәра? Зегьрыла хәартара бзиа злоу қабзқәан абарт. Аха хаамта ианымаало икажьтәу акоуп, иаххәап, аҕаца лымцәажәара, лымтәара.

Аҕсуа қыта бзиаа аҕны, хышықәса амшын ихыз атҕеи ихынхәра иазкны агәырҕара рыман таацәак. Агәылацәа, атынхацәа еизаны астал иахатәан. Уаа фынфажәафык иреихамызт. Астал мфәпызгашаз аҕамада далырхит. Хар змамыз аҕахмадцәа рыдтәалан. Абарт ацәахәақәа зыфуагы срылахәын убраҕа. Азәгы афы дашьны, иакәым ихәо, иакәым ҕаитцо дсымбеит. Ашәа рхәон, икәашон. Зегьрыла иҕшзан акампаи. Аха убарт абзиарақәа зегы бжьнахит акы – аизымзырфара. Азәы иихәоз еазәы иахауамызт. Ныхәаҕак азәы ихәаны даеазәы илымха аҕынза изымнеит. Уазхәыцыр, аныхәаҕагы икажьтәу, имцхәу қабзым. Аныхәаф бзиа уиныхәар, ухы-угәы ақәыбзиахоит, ушуафцсу унардыруеит.

Абри адгылаҕ смьцхәымзаап ухәоит. Узлаҕатцәкьам абзиарақәа удкыланы ианихәалакь, убарт абзиарақәа срыла-ҕатцәкьандаз хәа ухәыцуеит, ухы уаланарцшуеит.

Ақытақәа рҕы уаннеилакь аиаша еилкааны иззымдыруа, ачарақәа ирҕәырхит хәа уархәоит. Ауафы иҕстазаараҕ иҕало

ахтыс гәырғара ду – иңхәысаагара – иазкны ачароура азәгы иаңәихзом. Аха иаңәыхтәуп ачара хәаахәтраны аңацара, цәа змам ауаа ираҳәаны реизгара. Зықьык ауаа ачара разхәаз, игәы иалымсгәышьааит, акыр сзаанагоит хәоуп ачара зреихәо. Гәырғарахап, ччарахап, счара чаратас имәаңысып хәа дазхәыцуам.

Хажәа ххәркәшап хазлалагаз ала. Ацәгыи абзиеи рышьхәа еивцоуп. Аңсреи абзареи – рыәбагы еицашеит аңсабара. Урт мши-цхи реиңш еиңгәышьоуп. Аәбагы дырзыхиазароуп ауааы. Хырпашья змам агәырәа иашта ианталагы, ихы мырпхашьякәа даңылароуп. Агәырәа ианахдыркьяцәалакь, инаңшуа ахыччара аңны икылнагоит, ачарагы ишчароу, иара ишатцасу ианымәаңыслакь, агәеитыхра, агәырғья-ччара заталом.

Ибааңсу, хәамта иақәнамго каҳажьып, аха шәышықәсала хәбацәа «ишьалашьынны», имилат рпшзаганы иааргаз ақьабз бзиақәа иахьеихаххаша хазхәыцлап, иңыцу ақьабз бзиақәа хәңшаалап.

Ииун 24, 1976

АГӘЫРӘА ЦШЗЕИ АГӘЫРБЪАРА ЕИҚӘАЦӘЕИ

Зылацәажәара даараза иуадаәу, зыхькьысра агәағра цәгыоу темоуп хара абрака хазлацәажәарц иахтаху. Аха, азәа ззаз иан дагеит хәа, аламцәажәашьягы ыкам. Адунеи иақәлахо уәа дыкам. Мши-цхи реиңш ауп аңсреи абзареи шеицу. Аешья, аеҳәшьа, ан, аб, ахшара ухәа, ауааы иңцтазаара иадхәалоу, адәы иқәзаара цашәс, уасхырс иамоу иңсра, хәаа змазам гәырәа дуззоуп, игәатцәахы рәагаха, имца қьоуқьадха ауааы исуеит. Азәы агәырәа бааңс ишьапы дықәнақьа-зоит, зңашә зыцәааз атла еиңш, уаха иеааизеитымхзакәа, ихаґагы инарцә мәа днықәлоит. Абас еиңшқәа раан шака ацанакузееи ауааы игәыгәтамыжьра, ицхраара, дкамыжькәа ивагылара, цсыхәа ахьынзamoу имацара иаанмыжьра.

Аңсрагы абзарагы рңылашы, ишахәтоу рымәаңгашы азыхәан аңсуаа шәышықәсала иаңцо, еиңәоу нкажыны, еиңу аашытыхуа иааргеит изхымңаша аңасқәа. Хашыңылашәа, иаха ақәызбара ахымариоу азыхәан, Иееим аңасқәа зегы рзыхәан, ажәйтә цәынхақәа, ажәйтә аңас бааңсқәа хәа рзаххәоит. Егыашаңәкәаны, абуржуазиаңә психология иахкәаз, аңади-аамстеи анхаңәеи реизыкәзаашы иаңна-аңаз, аңсабара астихиаңә мңқәа ухәа ирылңыз, иахыа уажә-гы аңаа ирылаңы инханы икоу аңасқәа раңәоуп.

Шықәсқәак уажәаңхы аңсуа қыңак аңны сара сақәшәеит абри еиңш афакт. Пхәыс қәыңшк лаңала дыңсит. Асаби иаби иареи рхала иаанхеит. Дызбодаз ахәыңы, лара аазатәыс даалгеит. Уи дзаазоз аңхәысгы ааигәа ақәын хаңа данңаз. Лара лхаңагы ахшара длоур, анра-аңара иаңу агәырғара, анасың ду лңеиңшхар калон. Лабхәа, ланхәа ухәа, аңаа лзыркуа, рыңкәынгы иаңәажәо, уи аңхәыс қәыңш анра далыхәдартәит.

– Избан, ус зыкарңаңеи? – снзңааит сара.

– Хңас мыждақәа рами, дад, – ихәеит исазхәоз абырг... – Ажәйтәан анхағы иңхәыс тәым хәыңык длаазонатңы, лхаңа ахшара лоура дақәитңамызт. Лхаңа ахшара длоур, илаазо дыңсуеит хәа ирыңхызон.

Ақыр сархәыңит сара абри, амилат ртрадицияқәа зых-кәо аңасқәа ируакыз. Аңади-аамстеи рхәыңкәа аазара анхаңәа ирырңон. Ақы, уиала тынхас дкаитңозшәа, анхағы далаидиңхалон, әбагы, асаби иаазара иаңу аңыбаа иңхәысгы иаргы реаңәырхыңон. Убригы азмырхакәа, рыхшара дзаазоз аңхәыс, ахшара длоур, дара рхәыңы напы иглыжыыр хәа иаңәшәаны, лхаңа анра далыхәдаартәуан, аәнаңагы тәидартәуан. Издыруада уи иахкәаны шака хәышңара ыңәаз...

Ааи, абри еиңш икоу аңас бааңсқәа ҳарғагылоит, ала-мыс иашаңәкәа иаңәтәымуп. Аха икоуп, ажәйтә ишыкәз акәзамкәа, ашыңахы изыхкәзаалакы, иаха еиңәахаз, иаха иңәаңғыгахаз аңасқәагы. Иаххәап, аиныхра. Азәырғы аңахмадңәа сразңаахыит сара абри аңас аңыхәала. Абар азәык-шыңык рхәамтақәа ианысңаз.

– Уажэы, дад, аиныхра иаӑӑырхит. Ииашаны иӑартцеит. Избанзар, аиныхраӑы иахдырӑӑацаӑо иалагеит. Асаби гӑлым-цаах дыӑсызааит, шыӑӑсышӑӑк иртысхӑӑз аӑахмада идунеи иӑсахзааит, иӑсхӑӑы руеит, аӑсхӑӑраӑы аӑамада далырхуеит. Уи аӑӑацаӑӑа ааидкыланы ижӑеуеит. Аӑы жӑӑыз уара угӑырӑа аӑцкыс, иара ихатӑ гӑалаӑӑа, игӑтыхаӑӑа иаӑа игӑалашӑоит. Аисра, аӑӑызба ӑӑара, аӑсраӑы ашӑа аӑӑара ӑаастарас иӑоу зегӑы иара иахӑӑо иалагеит.

– Насгӑы изларжӑуазеи аӑы? – ихӑеит даӑа быргк, ачеитӑӑыцаӑӑа рыла аӑсхӑӑраӑы аӑы ржӑеуеит. Изаӑахӑадаз ачеитӑӑыцала аӑсхӑӑраӑы аӑы ржӑуа, избахӑадаз аӑамада далырхуа.

– Иара аиныхра ахаӑагӑы анбаӑартцоз? – ихӑеит ахӑатӑи аӑахмада, – изахӑзузеи, дад, ажӑа аиныхра? Деинырхит, имаз, ихзыз рфеит, иршеит, иргеит абри ауп иаанаго. Уи анбаӑартцоз? Аӑнаӑа ахӑышӑаара аныӑӑалаӑӑ, аӑшӑамацаӑа рахӑтӑ аӑыхӑтӑан иӑсыз анышӑ днамаданы, аӑнаӑа ашӑ наркны ианцоз акӑын. Ишнеи-неиуаз аиныхра ахӑкылсыз жӑбоит. Иӑсыз дыӑсит, аха иаанхаз хнарӑӑо аӑынза икылсит. Аӑсра – ӑара рӑагахеит, крыфагахеит, ӑыржӑагахеит. Хаӑӑык налшӑар, даӑеакы инааханы, абахӑ анбго еиӑш, знык ианеилагаха ӑас бзиак, уи инадӑӑаланы, еилагахеит хӑасӑӑа иреиӑӑыз даӑеакгӑы. Ишӑаӑахӑеит ажӑаӑӑа: «Напы еилаӑса уаӑ даазоит, лаба еилаӑса уаӑ дашӑуеит» – хӑа. Ианбаӑартцоз напеилаӑса? Ауаӑы абылра даӑӑшӑар, зхыӑтрак иӑцалар, бахӑык бганы дыхнарӑӑӑар, иешӑара, ихабла, иӑыӑа дасу ирылшо неилаӑсаны деитандырхон. Аӑсхӑӑра ианахдырӑӑацаӑа, ӑааӑӑак рхала рымч аӑӑымхо аӑынза ианнеи, иныӑӑак-ааӑӑакны аӑынхацаӑа аицхыраара иалагеит, ишнеиуаз уи аицхыраара иаланагалеит ахабла зегӑы. Уаӑагӑы иаанымгӑлеит, жӑла-жӑлала аилаӑса аӑатӑара иалагеит ауаа.

Агӑырӑа еиӑӑатцаӑа иӑааит рӑӑоит акӑымзар, изаӑахӑада агӑырӑа ӑшза хӑа. Убас ишыӑоугӑы, хара ханӑамӑӑаӑа ирыхӑзахӑцеит агӑырӑа ӑшзеи агӑырӑара еиӑӑатцаӑеи хӑа. «Ачара ӑшзоуп шӑаӑӑарала, аӑсра-ӑӑыуарала» – аӑӑоит ажӑаӑӑа. Ажӑлар рхатӑ ирӑӑоит аӑӑыуара ӑшза хӑа. Иӑоуп

гәалсрала, гәыпжәарала, агәырџа ду иалтыз атәыуара заҳаны, гәатцәа зығроу згәы иалымсра дызустада. Аха икоуп баша, бжыла, җырбашакә атәыуарагы.

Пытџык ҳаилагыланы псрак ашқа ҳнеиуан. Ҳазцыз аҗ-хәыс лабхәа иашыа, зықәра зфахыз тахмадак дыпсны дык-җан. Агәарп ҳазааигәахо ҳаналага, ҳазцыз аҗхәыс илыд-гылаз даҗа пхәыск ус налытталхәеит:

– Ахы, балага, шыта балага, – хәа. Абри анбалхәо хәа дыпшызшәа, дазықатцаны дықазар акәхарын, алымџанык автобус акны ахыхәхәа дыччо, ихацтаз аҗхәыс, убасеипш хәхәабжык џтылцеит, уи ашта акәым, ақыта зегы инахыџыртә. Цәгьамзар бзиа уаџ дахыччом хәа, алахьеикәтцара ацымхәрас, пытџык уи ахәхәабжь хқышә аччапшь ықәнатцеит, избанзар агәыблра иахылтыз хәхәабжымызт. Уи җырбара баапсын, хәмарран, артистран. Убри, аҗырпшзаразы ихәхәози, шақа хәхәхәо жәбома рхәарызшәа, рыхқәа шытыхны, уи илыцыхәхәози, илыцзырғызуази ухәа ирылыџны, аарла иуахартә тәуабжык слымха иаатасит. Дтәуон пхәыс қәыпшк. Ипсыз ипқа лакәзаарын. Уи дмыхәхәакәа, сыштәуо жәбома хәа лыбжы тымцацәакәа, убасқак гәыблыла дтәуон, лаб изыхәан убас игәытшыагаз ажәақәак алатцаны амыткәма лхәон, сара, уи ауаџ дызтын-хазамызгы, сылабжышқәа ахәхәыхәа рҗаархеит. Убри, атәыуара, ахәхәара суалуп хәа дымхәыцкәа, артистрала, хәмаррала акәымкәа, гәыблрала итәуоз лакәын апсра зырпшзозгы.

Зцивилизация заа иҗиаз, апрофессионалтә музыка аҗцараҗы пхьақа ицаз ажәларқәа рҗы, аҗсы дахыкҗоу илахьеикәтцагоу амелодиа, ареквиём адырхәоит. Абри рыцәтәыммызт жәйтәнәтә аахыс апсуаагы. Ауарған музыка рымамызт, асимфониатә оркестрқәа ыкамызт, аха иқан, акомпозиторцәа дуззақәа раптамтақәа иреихамзар иреитамыз даҗаақы: амыткәма ахәара. Ауаџы ихы-игәахы имнеиуа баша гәатцазамкәа, бжыла ахәхәара иаџызамызт уи. Илахьеикәтцаган, ирхәыцган. Абри ажәа инатшыны исхәарцстахуп – ирхәыцган. Здуinei зыпсахыз уизнархәыцуан, иугәалашәон уи ипцтазаара, иусқәа, иугәаланаршәон иччапшь,

ицәажәабжь. Убарт зегы анугәалашәалакь, дутәуон ма лагырзыла, мамзаргы гәыла, лагырзыда. Уара ухатә цта-заарагы уазхәыцуан. Иакәымк қауцахьазар уахьнархәуан. Доухала уарыцкьон.

Мызкәак уажәапхьа, иаалыркьаны машәырла дтахеит ажәлари ахәынткаррей рзыхәан акыр иапсаз, иапхьакагы ацеипш бзиа змаз ардыск. Иан, апхәысеиба, иара ида хшара длымамызт. Адунеи лхалашьцеит уи апхәыс. Апсы даннаага ауха, атх анынаскьа, иааигәазаз агәакьацәа рыда зегы анца, апсыжра иадхәалоу аускәа рылацәажәара ианналага, убри ан илхәаз ажәакәа, сара ыншыкәра ныстыргы исхаштуам. Сара сыблафь лакара лызхаит уи апхәыс. Лхы лнапафь иааганы, лгәырфа ду даиаины, ус фәалтит:

– Сара сычкәын дацсуан. Апсуа цас бзиақәа ишрыхә-тоу ишырхәо дымфәыжәгарцгы стәхуп, сшәыкәыхшоуп. Ихшыф хәычи илшарей ижәлар рзыхәан итахын. Сара издыруеит уи ицәымгыз атдаскәа, издыруеит бзиа иибозгы. Ицсы тоушәа дыпхьазаны, игәы иацәымгыз қахцарым. Сара стәы уажәшьта егыкам, аха иара дсырпхашьар стәхым. Сшәыхәоит итынхацәа, дычкәыназ, дызгабыз, шәашьа иакәын, ашәы аамтала ишәшәышәымцар амуазар акәхап, аха ишәшәышәымцан афьртлах. Ачкәынцәа, ахацәа азәгы шәмахәар ашәы ашәымтан, шәылахь ацаха еикәатцәа акәыршаны ифәшәымхәан.

– Апатрет хәыцкәа, рапхьа иарташа қахцар хтахуп, бгәы иацәымгымзар, – ихәеит азәы.

– Иатахзам, нан, убригы. Апсуаа иахцасым. Иаргы ицәымгын уи атдас. Баша фырбароуп ихәон, – лхәеит иан.

– Апсыжра аены, ашәымкьат аханы ихьзи, ижәлеи, дани-зи, данцсызи ашыкәсқәа антаны ашәы кнаххарыма? – дна-лазцааит дафәазәы.

– Иатахзам, нан, убригы. Апсрафь дааиуеит сычкәын дыздыруаз. Баша мфасфык исырбарц азыхәаноума изкы-дысто? Амшасфы дцааит иара имфыхь. Абартқәа рыда-гы, сшәыхәоит, аоркестр азәы иааимгартә исызрашәхәа. Иахәалааит ареквием. Апсы дзырпхашьаша қахцарым, – дфәгылан дныфналеит лцазатә дахьыкфәз ауадахь.

Абасоуп артистра злам, ауафытәыџса игәырџа ду захъзу шыџоу. Иамузакәа, лахъынтала уи аџыза зтаагәышъаз, ауаа сырбомашъ, иџастџо гәартџомашъ хәа аџырбара дашъталазом.

Псшьара иаауа, ма исасџәаны иахътаауа иџьаршьоит, милаџтә шәџатәума хәа иазџаауеит ашәы. Убасџак ираџәаџуп уи зшәу ахәса. Сара исгәалашәоит, аџсуа рџаџџәа дукәа иреиуаз, аџара бзиа змаз Давид Лакоба иуасиат әжәакәа:

– Сара сзыхәан мышџынџажәа иреиҳаны азәгы ашәы шәшәышәымџан. Аиныхраҳәа акы аџшьышәымган, – ихәеит уи. Ауаџ ꞑәыга идыруан, ашәы шаџа ауаџы иџырхаџоу. Ашәы зшәу дыччар, алаф ихәар, инаџшуа дихычџоит. Еснагъ илахъ еиқәџданы дныџәалароуп. Иара илахъ еиқәызар, ашәы ишәызар, инаидгылалакгы, дзықәшәаз аџсра наигәалаиршәалоит. Иаџәажәогы дычџо дызиаџәажәом. Уигы игәалаџара бжъысыр акәхеит. Шаџа угәы унархъуазеи зџәа зтәым аџҳәыс ашәы лшәны данубалакы. Иашагәышьоуп, агәырџа ду дақәшәеит, аха дрыџҳами лџәа иалоу асаби. Зџәа зтәым аџҳәыс шаџа лгәы тыганы дыџоу, шаџа дычџо, дыхәмаруа, шаџа лгәы ꞑылымжәо, убасџак иираны иџоу ахәычы ихәоит хәа ирыџҳазоит амедицина аусзуџџәа. Иашоуп, аџсуа, иара егырт Кавказ иқәынхо амилатқәагы, мыџхәы иуаа гәыџыхџыхқәоуп, аемоџиа гәғәаны ирымоуп, рыхшыџ аџкыс рџәанырра аиааилоит. Аха ꞑсыхәа ахъынзamoу хәынкыланы хәанҳаршәароуп, ауаџы даниуаз иџиз – аџсра. Абзара зшаз аџсрагы ишеит рхәоит. Акаамет ꞑалазшәа, адунеи еиқәыбгазшәа ирыдыркылом аџсра, иаххәап, Европатәи ажәларқәа. Иазхәыџлатәуп иаанхаз иџџазаареи уи игәабзиареи. Абзиа уакәгәыџла, аха аџгәа уазыхиаз зырхәазгы абри азыхәан акәхап.

Икаҳажъып аџсы имыхәо, абза ихыртџаџоу, ирџхашъаџоу аџас бааџқәа!

Маи 8, 1976

АМШЫН, АҢОУРЫХ, АҢЕИПШ («Болгариатәи амшынца» аҥнытә)

Аныкәарақәа раан икарцало антамтақәа, шамаха, зеггы алагоит амҭа иқәларц азықәан аеиқәыршәара ишафыз, иртахақәаша ишрышьтаз, ишырцшааз, ма ишырмоуз, нас, хгәы архьухьурц азықәан, ртынхацәеи дарейи реицыртра иналацәажәоит. Уи аицыртра еихарак имҭапысуеит аҳа-иртә бағәазафәы, мамзарггы адәыгба аанфәасыртафәы. Абри, ишыақәгылахьоу атрадиция, ицәгыоуп ма ибзиоуп хәа ахым-хәаакәа, хара иахтахуп, аешьаратә хәынткарра Болгария икацоу антамтақәа хрылагарц иара уака, хәхьнеишаз ханнеи инаркны. Уи мацара акәымкәа, еилахгап даҭа традициякгы. Ҡы-мчыбжәа хәхьыказ иаабаз, ихәхаз абзиарақәа зеггы рхәара халамгакәа, иахгәалахаршәап иналкааны мышкы, иналкааны тыцк. Убри атыц арбану? Болгария збахьоу ма шәкәбыгышәыла издыруа, хәарада, София ауп ихәашт, избанзар, сасра уахьнеиз, ацшәма думбар иафызоуп, уахьнеиз атәыла ахтнықалакы авсра. Аракоуп жәытәнатә аахыс амилат идырфәиахьоу аматериалтәи адоухатәи культура ахьеизаку, иахьубартоу, иахьуахартоу. Мыкә ауахәама угәалазыршәо ауахәама ахьгылоу, София анакәымха узлацәажәо, хымцада, арт антамтақәа Варна иазкуп, избанзар еицырдыруа қалақьуп, еицырдыруа курортуп ихәашт. Мап, ацшза ссир София, аетцәара италаханы, ажәытәтәи архитектурейи афәтә архитектурейи узеикәымтхо еинрааланы иахьеиларсу, азы-цақәа тәартас иахьрымоу Варна абахчақәеи ааныжыны, хантамтақәа, хәгәтахыцрақәа рзахкырц хтахуп Албена.

Ахьз анаххәатцәкәа, хәжәа хәпыланы, иахгәалахаршәап, уи ахьз иадхәаланы хәылпазык абрака ихәамаз аицәажәара. Абнаккара инагәылахаланы, хыбрас ажәдан хәагыланы, «Староблгарски стан ресторант» аҥны хтәан еицырдыруа ашәахәафәы, «Ахьтәы Орфейи» ҟынтә изанаршьахьоу Михайл Белчеви хәрейи. Уи игәаларшәаны далацәажәон Ацсны даныказ игастрольтә концертқәа шымҭапысыз. Даххәгьежьуа хаматц луан ахәытаф цхәызба. Лыцшра-лсахьа мацара

акәым, лпышәырччашыалагы уи даараза дреипшын аңсуа хәсахәычкәа. Дәапха-әаччо, фатәы-жәтәы хәа уаха акыр шәтахума хәа данаахадгыла:

– Абас ибзианы хамат ахыбуа азыхәан бахныхәарц хтахуп, – ихәеит Михаил. Лафхәафык иакәын иара.

– Дабахныхәо, лыхыз хаздырзومه, – схәеит сара.

– Сара Албена сыхызуп, – лхәеит лара, лныхәаәа ахьаа-жәуаз лгәы иахәаны.

– Хкурорт қалақ ахыз шәыхызызаап, – схәеит.

– Иара ахыз сара исыхызым, аха сара сыхыз иара иахызуп, – лхәеит ларгы лажәақәа алаф рытатаны. Сара, уи лафны илхәаз цыышьеит, аха ашьтах еилыскааит, ииашатдәкьаны реиха имилатә хызыс аңхәыс хызы шахызыртцаз хара хаамтаз ииз ари ақалақ, иңшзоу хызуп, алирика атоуп.

Сара сазхәыцуан Аңсны ахтнықалақ. Аңсшьафцәеи ара-қа инхо ақалақ уааи реизықазашьаф изызхәыцым шыарда ирацәоуп. Ааглыхра ахьәио, акультура иахьазхауа, административтә центр ахыыкоу ақалақ ақны асқак ирацәаны аңсшьарта өнқәеи атурбазақәеи рықатцара иашамзар қалап. Цсшьара иаауа итахуп амузыка, акәашара, зынгы ибжы нтыганы ашәахәара, игәы аңсы ашьартә иаамта ахгара. Уи ипырхагоуп арақа инхо, иаашар усура ицо аңьажәлар. Акәа ақалақ ақны аңсшьафцәеи инхои иахьеилахаз иахкьаны, адәқьанқәа урзыөналом, автобусқәеи атроллеибусқәеи уз-рықәтәом, аочаред уахәом, аңшыха уара иумам, избанзар уңсшьафым, усура уццакуеит. Абартқәа уамак зтахымыз ибзиазаны иазхәыцит аболгарцәа рфы. Акурорт қалақ – акурорт мацара иазкуп. Акурорт амат азызуа раамышьтахь уафгы дынхом уақа, аа, иаххәап, ишыкоу еипш хара хфы Пицунда. Аболгарцәеи аңсуааи, тоурыхла хәхьеипшқәоу рацәазоуп. Уи зыхкьаз раңхьа игылоуп Амшын Еиқәа. Аңсуаа хәипш, аболгарцәа рзыхәангы акырынтә ағацәа зыхнагахьан амшын. Аңсреи абзарей итадыргылеит атырқәцәа. Шәышықәсала Болгария иахақан Османтәи империя. Уи ирзаанагаз ашьеи алағырзи аңсуаа ирзеитахәатәым, избанзар харгы иаххаагахьеит. Икалон аболгарцәа, Христо Ботев ишихәаз еипш, иқазамызшәа адгьыл ианызаргы, аурыс

хэынтқарра акәмызтғыы. Аурыс ир калейт аболгарцәа рзы-
хәан иңсеикәырхаганы. Абри сазхәыцуан сара Шипка
ахәаца саныкәгылаз. Арака икәгылоу абааш җ-жәларык
риешәара иасимволуп. Хәтыр ду рыкәцауа, аболгар жәлар
ирхадырштүам аурысцәеи дарей реиҗызара зырғәғәоз
иналукааша аҗеицәа. Урт рзыхәан иргылоу бакак анызбалакь,
сара исгәалашәон Аңсны Урыстәыла адцара зхы ақәызтцаз
аңсха илахьынтца...

Болгариа атыркәцәа ирымпытцижьҗеи шәышықәса җит.
Милаттә ныхәа дуны иазгәартейт абри ахтыс. Ахақәйтра
азыхәан рыкәцара иазкны акино тихит Николаи Машьченко.
Иазгәоуташа, убри арежиссиор иоуп изтыхымтоу рапхьатәи
аңсуа телехәаңшратә фильм «Арҗиара». Абри афақт иҗа-
нахәо рацәоуп. Амилаҗ дукәа, зылшарей зкультуреи иаҗа
иҗиаз, амилаҗ маңқәа рахь икарҗо аңхыраара аҗны акәхап
рапхьаза иргыланы иахьааңшуа аинтернационализм, иа-
хьаааңшуа ленинтә милаттә политика.

Хәзыхынхәып Албена. Шәахыччаргыы, избаз, исаҳазоуп
исхәо. Ашара адәы ианаакәлоз, аеада аҗаабжь саанарҗшит.
Алу Қыааба иугаргыы, лагара агхом хәа, арака сахьааизгыы,
аеада аҗаабжьоума исаҳауа схәан асасааирҗа аңеңьыр
салҗшны санынапш, Ешыратәи ахәацақәа ирейңшыз ахәа-
ца анаараҗы ихәуа иаҗан аеадақәа. Ашьтахь сыблала
избеит убарт аеадақәагы аңсшьаҗцәа рыматц аура ишаз-
кыз. Аеадауардын (ус ххәар ауазар) инаҗаркуейт. Абилет
ахә шәаны унақәтәоит. Акурорт қалақь аҗныҗқа уҗоит
иахьуҗаху.

Ахәахьы сыҗхалан, асасааирҗақәа срыхәаңшуа сгылан.
Избахьоу аҗазацәа ирхәоит, Европатәи акурорт қалақьқәа
ирейҗьзақәоу ируакуп хәа Албена. Изла? Рапхьаза иргы-
ланы архитектура ағанахьала. Хыхьынтәи уанрыхәаңшуа,
ашьха хәацақәа ирейңшнушьалоит асасааирҗақәа. Иаҗа
урзааигәахар, Египеттәи апирамидақәа угәаладыршәоит.
Зегьрейҗа бзиарас ирымоу, избоуп рхатәы стиль ала, да-
еаҗьара иубом урт ирейңшу аҗнқәа. Ашәҗәыҗҗцәа азәи-
азәи узеиҗымдрауазар, изуҗахузеи ирацәаҗны ашәҗәы-
җҗцәа. Дазхоит азәы. Убасоуп архитекторцәагыы. Сара уи

сазказам, аха акырынтә сазхәыцхьейт Ақәа идыргыло аәнкәа рархитектура. Кәтык иатцаз акәтағькәа реипшоуп аәнкәа реихаразак шейцшу. Аа, уажәы лассы-лассы акыыцхь ақны иалацәажәойт Ақәа азааигәара Маиак аҳабла курорт тыпны ақатцара. Ахтнықалақь, административтә-ааглыхратә центр азааигәара усеипш икоу акурорттә комплекс ақатцара иахынзаиаашоугы уаф дазхәыцыртә икоуп, аха сара арақа зызбахә сымоу, цыарамзар цыара статиак ақны иуцылом уи, идыргыларц иззықәцо акурорттә комплекс, архитектура аганахьала оригиналла азбара, даҕаакы излеипшымхаша, ахатәы хаҕы шоуша азхәыцра.

Аекскурсиа хзымәаҕигон арцыс қәыпш Пиотр Матев. Ицъашьаны ҳаизызырәуан, убас ибзианы идыруан имилат ртоурых, ретнография, Болгариа зегы аекономика. Уии сареи ҳаицәажәарала еилыскааит ҳарт акурорттә республика-қәа хзызхәыцша акы, Софиатәи ауниверситет ақны иқазаап аекскурсиа мәаҕгара иазықазцо афакультет. Ахқатәи акурс инаркны, астудентцәа аекскурсиа амәаҕгара иаладыргоит. Дарбанзаалақь астудентцәа зегы әба-хқа бызшәа ддыр-цоит. Уафы изымпшаар қаларын Болгариа иазкны зцаарак уи зтак изықамтоз.

Болгариа аамышьтахыгы аҳәанхытқа ссахьейт, аха сахықказаалақь исхамыштәа чыдарак рыдызбалеит аболгарцәа. Уи ачыдара саныхәычызгы игәастахьан. Аха сгәы иаанакон усқан қазшьас имоуп хәа азәы. Арақа еилыскааит ишмилаттә қазшьаз. Ақара ақытан, Ақара Ахәы хәа иахьашьтоу аҳаблаҕ икоуп тыпқ, Чачаа рашта хәа. Ақсны ахцәа иртәартан, ирынхартан убрақа. Абри, Чачаа иашта атыхәахьшәа, Кәыдры ахықә инықәырххны нхаф бзиақ ицанакыша ақара адгьыл Аболгар иқәапта хәа иашьтоуп иахьагы. Таацәарак аболгарцәа нхон убрақа. Сара исыздыруам урт Ақснықа ианықәнағалаз. Иқаларын, ақсуа мхәцырцәа рцынцәарахқәак Болгариа ишнанагаз еипш, хлахьынта злахьынтцаз дара аболгар мхәцырцәақәакгы Ақснықа иқәнағалазар. Сара сихаануп уақа инхоз аболгарцәа руазәк. Даараза уаф тынчын убри. Дцәажәазомызт. Амала данцәажәоз ихиҕы зегы ихалашаауан. Гәыразрала

иттэауан илакытқаа. Исгэлазыршээз, абри аказшыа
рыдызбалон арака, Болгария сахьааныз, шамаха, саазацэа-
жэоз аболгарцэа зеггы. Еихарак рлакытқаа цлашаауеит,
рқышэ аччацшы цшза ыкэлоит уахьатэиу анроухэалакь.
Уи егыцъашьатэзам. Асовет ар роуп, афашизм рыххэаны,
ахакейтра рзаазгаз. Иара абрака Албена азааигэарагы
асовет солдатцэа шакафы рнышэынтракэа ыкоузеи!

Хгэыц иалаз шыца Болгариатэи акалакь Толбухинка
ицаны икан ченак. Ахэаха рибамто ус фэартит ианыхынхэ:

– Атакси маншэаланы ианхампыхьамшэа, хатэи машынак
аанкыланы хашцоз, автоинспектор хааникылеит. Ашофер
аштраф ииршэарц дшафыз, хара хашсовет уааз иаххэеит.
Дхаигэыргьейт. «Асовет тэылафэ инхоит сара сызхылцыз
амилат – ацсуаа» – ихэеит уи. Хара иаххэеит хгэыц афынгы
ацсуаа шыкоу. Ижэла хаихэан абра ианахцеит: – «Авицба»
– рхэеит. Дшырбаз, дахьырбаз, дзеицшраз, уаха иихэаз хэа
акакала сразцааит. Ацсуаадшырхылцыз идыруа, ацсуа жэлагы
ижэланы, дабаанагеи арака? Ашьтахь сназхэыцит атоурых.
Хцарауаф Г. А. Зизария излеишэуала, амхацъырра иагаз ацсуаа
пытшык Варна изхытцит. Хымпада убаскэнтэи ацсуаа ирхылцыз
азэи иакэын избаз. «Авицба» хэа ажэла ыкам, аха икалап,
иара ииашамкэа ихэазар, мамзаргы ианызцоз ииашамкэа
ианырцазар. Ацзбазар акэхарын. Дшацсуоу анидыр, насгы
имилатра игэафэ имыцэацзар, хымпада Варна, ма Толбухин
ааигэа-сигэа цъара инханы иказар калоит ацсуаа. Шака
еидысхэыцлаз иазаауазеи, адыршэачены амашына аанкыланы
сцеит уи дахьырбаз. Стцааит, сыцшааит, аха ицшаара
злацэгьахаз, акы, ижэлатцэкаала ашафэи данымзар калон,
Тыркэтэылан инхо ацсуаа реицш, шбагы, милатс дзеиуоу –
ацсуа хэа цъаргы дарбам. Уаха дысзымпшаагышыейт.

Аресторанаф ашэа ихэон Михаил Белчев. Уи иашэакэа
руак изкын атыркэцэа дырфэагыланы ацэпараф итахаз
аболгар цкэын. Ц-уиск ркны еицшызаап ауаатэышса зеггы.
Агэыршэа зеггы рзыхэан илагырзуп. Иччацшыуп зеггы рзы-
хэан агэыргыара. Ацсуа цкэынак иашыа атыркэцэа дыршыр
игэафра ашэахэарала ишихигарыз, убастцэка икан аболгар
шэахэаф иашэахэашыагы. Уи иашэа исгэаланаршэон ацсуаа

хтоурых, иаххаагахьоу агәәфрақәа. Срызхәыцуан уажәы Ацсны инхо аболгарцәа. Акыр шәышықәса зыцсадгьыл иақәитымыз ажәларқәа, милатс изеиуазаалакгы, рашәақәа, ражәабжьқәа, рфольклор, акырцъара рхәыцшыагы, рыпсихология ухәа зегьрыла анык илыхшазшәа еипшхоит, еизааигәахоит.

– Абасқак иҕиаз акурорт шәмилацтә традицияқәа ир-цырхагоу? – хәа сиязцааит Михаил, иашәа хәаны данаатәа.

– Хачкәынцәа, хазгабцәа, изаазарызеи ибжьнахкәогы ыкоуп. Аха уаха цсыхәа хамам. Хмилацтә лагала абжеихарак ахьынтәауа акурортқәа ркнытә ауп, – ихәеит уи, нас лафны дааччан, ус нацитцеит. – Аа, умбои, абни аеадагы хара алагала хнаҕоит. – Инапы нақәикит «кырц-кырц-кырц» хәа ашьаеақәа рыссаны еихго, илеиҕеирц, ицшыхьырсырц ауаа зықәтәаз аеада-уардын зманы инеиуаз аеада. Гха дуны ихьгәышьеит, дызмилацыз изеилымкаауа, ацсыуак аеада дақәтәаны даауан хәа А. П. Чехов иахьыхәаз. Ацсуа изыхәан аеадақәтәара атцкыс еихау цәацҕыга ыкам.

Акурорт аматц аура анаххәа, абрака исахаз даеа ҕыцкгы салацәажәарц стахуп. Софиатәи аконсерваториа акны икоуп аестрадатә шәахәара иазку афакультет. Даеа тәылакаҕе иупылом ари. Уака иалгаз, еицырдыруа ашәахәаҕцәа, жәлар рартистцәа, хәылцазыла ашәа рхәоит аресторанқәа рҕы. Аха ихәатәуп, урт акрыфара-крыжәыртақәагы хара хкны иа-хьеипшым шырацәоу. Иаацымтәазо аныхәаеақәа дәықәццә, аҕы еибаршьуам, ажәала ргәы цибатцәом. Игәыцсыршьагоуп арака аресторанқәеи асамыкьтанқәеи. Иреигьу аконцерттә зал акны иуахаша ашәақәа арака иуахауеит. Атцх ашарахь инаскьяанза, шәтәаны ижәжәуазаргы азәгы дышәцырхагам. Абартқәа зегьы ианрыцлалакь амшын, ашьха хауа цкьа, амра капхара, убасканоуп уаҕы ианихәо ацшьара бзиа хәа. Гәыла-цсыла, цәала-жьыла ацшьара бзиа зтаху дцааит Болгариа.

Хацшьара мшқәа ниасит ихамбазакәа.

Мшқәак анаатц амҕа хәқәлеит Румыниака.

Оқтиабр 25, 1978

АГӘЫЛА ИМЦА АҢХАРРА

Вильниус ақалақь салаланы снейуан. Исзымдыруа қалақьк аҥны саннеилақь, хықәкык сымамкәа, сахьцо-сахьаауагы цқьа исзымдырзо, бзиа избоит схала ақалақь аналаңш-аалаңшра. Уажәадагы саакәахьейт, аха саацыңхьаза ҕыц иаасыртуейт, уаанза исзатцымдыраацыз ҕыцк ацыздыраа-уейт абри, Европа ақалақь цшзақәа ируаку, литваа рахтны қалақь.

Ңагалара аеаафнашахьан. Ахьшәашәара налалахьан, амшын афөы алшәшәо, Балтикантә иасуаз аңша. Ақалақьы аңсабарей ракәым, аңшатцәкьагы зынзаск даеакалоуп иша-суа арақа. Игәыңсыршьагоуп, игәырхаштгоуп.

Исгәалашәоит, ақытан, хгәылара Зақара Гәыңбуа хәа уафы затцәык дынхон. Ифны амца еикәйтцазом, ахьта данаклакь, агәылара дцаны, иеырцханы даауейт хәа алаф илырхуан.

Убри алаф уажәы зынзаск даеакала сазхәыцуан. Амца дарцхарц азыхәан мацара акәхарымызт уи агәылара дызцоз. Мәқәак неифәижьыр, амца иаргы еикәйтцарын. Даеа цхарран уи агәылара дзышьтаз. Аңстазаара уадызхало, иңсеикәырхагоу ируакуп убри – агәылара унейны, угәы-уңсы рцханы ахынхәра.

Абасшәакәа иказ гәтахәыцрақәак срыланаханы снейуан. Иаакәыршаны ашәаңыңаң ахашьшы, ашьапаҕы ишьац цшқараха Пушкин ибақа ахьтагылоу абахчахәыц снавсит.

Саңхьатцәкьа рыефышьтырхит, зейцш хтәылаҕы имачу архитектуратә бақақәа. Игәастахьейт, абақақәа излаңьоу-шьаша ируакуп урт рееитакра, уахынлеи ҕынлеи реиңшым-ра. Ари аныхабаа хымш уажә аңхьа ианызбаз ҕынлан. Амра ақәшуан. Еилаарцыруан. Ускан еиңш акәымкәа, уажәы зынзаск даеа цшшәхәык аман. Ажәфәан иаха иазааигәахаз-шәа, аҳарақырагы иацлейт. Ахәлара ааигәахациңхьаза, алашьцара шәацәымшәан хәа ауаа иранахәарц атахызшәа, иаха-иаха аеышьтнахуан.

Аготика... Ари архитектуратә хырхарта раңхьаза ицәыртцит, еҕҕейейт, Франция ахәаакәа ирхыцит, ирылатцәейт Европа ирейҕу ахәынтқаррақәа. Акырза ихьшәаны акәзаргы,

ажәохәтәи-ажәәфтәи ашәышықәсақәа рзыхәан Литванзагыи
иаазеит. Абар иахылтцызгыи – иреигу аготикатә рҕеиамта –
апсыцқацаа Аннеи Бернардинскии рныхабаа.

Сныџналоит, саадәылтцуеит, сгачамкны сахәәпшуеит.
Сеитәџналоит, сеитәадәылтцуеит. Сара Вильниус сынхозтгыи,
мышкы бжәсыжбуамызт абри «ахан хытцәцара» снахәам-
пшыкәа. Уахәәпш мыцхәы ухы-угәы анақәбзиоу, уи
иугәаланаршәап адунеи аҕы зегыи аамтала ишыкоу. Уахәәпш
лымшарак уташәазар, ухы-угәы ақәмацны, ауаатәыџса, Ан-
цәа иумхәан, аха гәыхшәартас ишьтухзар. Уи ишьтнахуеит
угәалакара, хәшәыс ирзыкалоит ухы-ухшыџ, угәы-уҕсы.

Адунеи аҕ исзеилымкаақәо тџа рымамкәа иаурацәахым,
аха аказара амазақәа рахытә исзеилымкаақәо иреиуоп
абри: избан, ауаатәыџса рыцстазааратә тагылазаашәа
ануадаџу, раамта анырцәыцәгәоу, ианырцәыхьантоу, аба-
рдра ашәт анылиаауа еипш, убаскан излацәырцуазеи
псра-зра зқәым, азқышықәсақәа ирхаанхаша аказаратә
рҕеиамтақәа?! Аҕырцштәқәа аахгар халшоит алитература,
архитектура, аскульптура ухәа аказара ахкқәа зегыи
рҕеинтә. Икалап, ауаџы атцанза даннеилакы, имч-илшара
рҕеыџбатәны, идоухатә мчы хышхытцәаны ицозар пхьака,
ахара дарпшуазар. Издыруада, иаауазар убас мацара
ишьтибахуа: ацәеижыи амчымхара ианақәшәалакы,
адоуха цыргәас икалауа, адоуха анаапсалакы, ацәеижыи
маакырас аҕыкатцауа. Исыздыруам арт сыгәтахәыцрақәа
ахьынзаиашоу, аха сыбла иабоит, ауаџы еснагь пхьака
ипхьалаша, ауаџытәыџса илшара, ихы-ихшыџ, ифантазия
хәаак шамам изырбалаша, ауаџы ауаатәыџса бзиа
излеибалаша архитектуратә шедеврқәа руак. Ахала
исанахәоит аготика ахықәкы хада – шака ауаџы ихы-
ихшыџ рхәаҕырц, шака ауаџы дладыркәырц иаҕыз акара,
аготика иахагыи пхьака, аҳаракырахь ипхьон.

Литваа ишыркәзшыоу еипш, амазажәа еибырхәоушәоуп
амџасыџцаа шеицәажәо.

Тынчроуп. Аныхабаа иахәәпшыз ауаџы, дшанханы да-
наанхалакы, ипырхагамхарц азыхәан акәхап арака ама-
шыынақәа аиасра изақәырхыз сгәахәт. Исгәалашәон, абри,

аңсыцкыацаа Аннеи Бернардинский рыхъзала ажэафтэи ашэышыкэсазы идыргылаз, казаратэ хырхартала аготика иатцанакуа, абри, Европатэи архитектуратэ шедевркэа рызбахэ анырхэо, раңхыа идыргылакэо ируаку акостиол дахэаңшуа, Наполеон иихэаз ажэакэа: «Исылшозтгы, снапсыргэытца икэыргыла иганы Париж агэта исыргылон», – хэа. Абас ихэеит аимператор хамацагыа, аныхабаа – изыргылаз ажэлэр иратэамызшэа.

Q-машынак аарла еивысуа итшэоу, хахэ цэикэаарала ичапоу аулицала, аныхабаа аганахышэа снавалеит, убрахынтэи сахэаңшырц.

Сылаңш накэшэеит, хымш раңхыа абра саныкэз еиңш, уажэгы иара убри атың афытэ́кыа ашэтфыцкэа шышьтаз. Азэы диасны дышцоз ицэкахаз цыысшыеит ускан. Цаны, сазымхэыцит акэымзар, амфасыфцаа урт ашэткэа ишрывсуаз, уи ахышьтаз ааигэа-сигэа ршыапы шыдыргылоз ала, акы ишазхэаз уафы идырыртэ икан.

Мфасфык сиязцааит. Хаицаажэара иеналаирхэт даеазэгы. Руазэк акы ицэыбжыхар, егы инацитон. Сахызцааз ргэы иахэаны акэын ишырхэоз. Урт ирхэамтаны исахаит, аухатэ́кыа сымшынтца ианыстеит, цсрачэнынза исхамштыша ажэабжык.

Наполеон иихэаз ажэакэа ируакын уи исахаз.

Аныхабаа иавгоу аулица афыкэ акнытэ́кыа, ашэткэа ахышы́тарто, иңсырта калеит акинооператор Иустинас. Уи дыштахаз абасоуп.

Аказара бзиа избоз уафын Иустинас. Адокументтэ фильмкэа тихуан. Зны итихыз афильм акны игэеитеит аныхабаа штыстысуаз. Инапафы иикыз акинокамера тцысуаз цыишан, фыц еитатихит. Еитах, зны-зынла иаатцыстысуан аныхабаа. Дазхэыцит. Акинокамера инапафы икымызт. Амашына иакэгыламызт. Изыкэиргылоз адгылаф иарсны итихуан. Зегьакакэын аекран акны, тынч ишнеиуа, иаалыркыаны иаатцыстысуан аныхабаа.

Аныхабаа акэша-мыкэша амашынакэа анымфамсуаз инакэыршэаны итихт.

Игэеитеит.

Изакаразаалак цысра амамызт.

Иустинас идырит икалаз. Аныхабаа инадырххыланы иав-
сует аулица. Аидарамѡангага машынак ииасыцыцхьаза,
аныхабаа цысузаап. Уи атцыстысра убаскак ишэартан,
шықасқәак анаатлак, ишышар, еилахар калон аныхабаа.

Иустинас иибаз, еиликааз ашәкәы иантцаны аихабыра рахь
ишьтит.

Агәра рымгеит. Убаскан избеит чыдала аныхабаа иаз-
кны акино тихырц. Акамера иманы аныхабаа иавагылоу
аѡны ахыб дықәлеит. Итихуан аулица антацәыз. Ианитон
ашьтыбжкәа.

Акино атыхра дшафыз, иразкыдаза, ахыб дѡықәтәраан,
дтахеит. Дкахаит абрака, ашәткәа ахышыштарцо атыц афы-
тәкьа. Икамера итаз апплионка аус адырулеит иѡызцәа.
Итыхны иказ аадырпшит. Аекран акны иахәацшызар, абар
ацъашьахә. Ааигәара машына анмиасуа, аныхабаа цысзом,
итынчза игылоуп. Ашьтыбжь оумагаха, аидарагага машынак
шаавалалакь, атцыстысра иналагоит.

Аинтеллигенция ирылаѡѡит, иахәацшын иказ рбеит. Аи-
хабырагы рыхшыѡ азырмышьтыр амуит. Акинооператор
иихәаз шиашаз ицсрала ишықәиргәгәеит. Уи ицсы ахтын-
цаны еикәирхеит аматериалтә культура абака ссир. Аки-
нооператор ицсы ақацхьа шәашьа змам ауалпшья рыкәны
ирыцхьазоит литваа. Инышәнтраф ибака дыргылеит. Арака,
дахькақаз атыц акны, ашәткәа шьтарцоит.

Даараза уаѡ дзырхәыцша ажәабжын исақаз. Акино-
оператор итахашья мацара акәмызт игәышьтыхгаз. Иреи-
хырхәаны итабуп хәа роухәартә икоуп ихы зқәитцаз зыцсоу
дырны, ихьз камыршәкәа иазго ажәлар.

Исгәалашәон аныхабаа ацшзара даргачамкны Наполеон
иихәаз ажәакәа. Акинотыхѡы Иустинас итахарала аимпера-
тор иеихәеит аныхабаа иахьахәтәтәкьѡу игылоуп, изыхәтоу
ажәлар иртәуп, иатахханы икалозар, ахьчаразгы ххы-хацсы
хаигзом хәа. Уи ифырхатцара, зыцсадгыл зхы ақәызцаз,
аибашьѡы ифырхатцара иаѡызан сара сзыхәан. Убри ансаха
инаркны, даеакалагы сазхәыцуа, сзатцымцуа сахәацшуан
литваа ргенира иашьанаха игылоу архитектуратә шедевр.

Исгәалашәон, ахьта данаклакь, агәыларә дцаны иеыр-
цханы даауеит хәа хгәылак изырхәалоз.

1982

АНЦӘАМҢА ИАЛАГАМҢОУМАШЬ?

Ажәытәан, абырзенцәа иахлафшәа, абас еиңш ажәаңкак
рхәон: «Афина дирц азыхәан, реиха ианеитцахәа, иказар
акәын Зевс ихшыбаф». Амиф излахәо ала, Зевс ихшыбаф
дтиааит уи анцәахәы. Еиҗахкып уи ажәаңка. Иказарц аңсуа
литература, реиха ианеитцахәа, иказароуп аңсуа шәкәыфәцәа.
Иказарц аңсуа шәкәыфәцәа, реиха ианеитцахәа, иказароуп
аңсуа цхәафәцәа, иказароуп аңсышәала ицәажәо, иказароуп
аңсуаа рхәақәа. Иказарц аңсуаа рхәақәа, иңсуа рәцкыс
иуа еихазароуп. Уи азцәарақәа ирызцәароуп, апроблемақәа
ирыпроблемоуп. Хәзлацәажәо иарбан культура хкызаалак
убрантә аламгашьа амам.

Ханхашьа-нцышьа, амал-амазара аганахьала, уажәы хәи-
гьны ахаангы хкамлац рхәоит абыргәа. Тьрқәтәылантәи
иааз нхәык сицны ақыҗаҗы сықан. Агәра изымго дазцәа-
уан, абарт аонқәа, анхацәа ирхәтәқәатәкәоума хәа. Шәрыф-
нал урт аонқәа, ижәбап изакә фнымаҗәоу ирыфнагылоу.
Ажәытәан шака уардын рымаз ацкыс уажәы амашьынақәа
еихауп ақыҗаҗы. Аха абар, ухшыф, еилнакааргы, угәы
зәагыло аҗыашьатә. Иаха ианғарыз, ирыман реиха иныр-
хагаз, амалқәа иреихаз амал – ирацәафны ахшара,
ианбеиаха, ирцәызит рхәышҗаара змырцәашаз – ахшара
рацәа. Ацифрақәа гәкажыгоуп. Исхәап схазы сзызкылсыз
алкаа затәык. Сиашамхар – алашә ииҗаху ф-блакы. Абыржәы
хәҗиашьа шыкоу хцозар, реиха ханца, ахцәтәи азкышықә-
са абжаранзагы хзымнеикәа, хәзцәымгу игәырцса нахақә-
шәан, ихәааз, кәта зцымиааз ацла еиңш, ххала адунеи
ханызаауеит аңсуаа. Ақәзаара амәа ишанылаз ажәала
раҳәара, рхы аҗагалара аамышьҗахыгы, сгәы иаанагоит,
ишьҗыхтәуп хәа дәәа қәцаракгы. Иңсуа рәцкыс иуа

шьа узатом ацсуа музыкатә фольклор дузза. Абарткәа еилкааны избаз хатцарпыс бзиае, ишсахауаз, иан лныхәаҕа анааникыла, инаифыткьейт: «Сан, сара сзыхәан бынцәоуп, аха сызблак тыбхыр иаха исзеигьын сапсшәа ансыцәбырзуаз аены!» Ус аецныхәа кәзцо, агәра згоит, хапхьаҕа иахагы ирацәахоит.

Ацсуа литература ҕиаларц, абызшәа иазхаларц, ишырхәало еипштәкьа, ишәтыкакачларц азыхәан, итцегьы изыргәаҕкәоузеи, реиха иатахкәоузеи? Азцаара, атак аҕатцара хәазахшәарц, уажәшьта аҕоурых иатәхаз, аха иахьатәи амш иашьклахәуа аамтақәак рахь, иааркьаҕы акәзаргы, ххьампшыр ауам.

Амца кьоукьад зхысыз абнаршәыра иеипшха иаңылеит ацсуаа аҕажәатәи ашәышықәса, аха абри ашәышықәса аналагамтазы урт ирылшеит амчхара рыманы, реиха рыдгыли дарей анеикәиты – Ацсуа хәынтқарра аангы ирылымшаз. Ө-шьаҕамырзгакршьапы икәдыргылеит, ө-мчы ссирк еипыргалеит. Урт ө-мчык, ө-хдыррак тагалан изҕалаз аарыхра аапын ажәла шкарыпсахьаз еипш, хәарада, уаанза рпашәкәа рхахьан, ацәыртцра иазхиахьан. Руак – ашәкәы өөроуп. Ацсуаа рхатәы хаҕы рыманы иаазгоз – аҕаңыцтә рҕиамтатә культура инаваргыланы, ирылшеит ашәкәы өөратә культурагы аццара. Шаҕа ханахәозеи тауади-аамстеи ирыхшаз, иаха алшарагы змаз азәы иакәымкәа, игәаҕхьаз анхаҕы иңа иахьиөыз, иахьтижьыз рапхьатәи ацсуа шәкәы! Иаахамөатәны иаххәап. Убри аҕоурыхтә хтыс ду кәлеижьтеи сынтә итцит хынөажәи жәохә шықәса. Есышықәса иахгәалахаршәаларгы замузеи, аха ианамузах, ма ес-хәышықәса ари ахтыс хымцада иазгәаталатәуп. Хаазкәылаз Ацсны Урыстәыла ианадлаз ашықәсхьцра азгәатара ххаштуа хшалагаз еипш, хашәкәы өөратә тоурых аҕы ахтыс дукәа хабла рцәыхөара цас баацсны ицаагеит. Ишысхәаз еипш, амчкәа руак – ашәкәы өөратә культура аццароуп. Аөбатәи – ицәыртцит ареволиуционерцәа. Цьоукы теориала, шәкәы-быгьшәыла ирдыруан, хара инаңшны ирбон рыжәлар рдеипш, рымөа. Даҕа цьоукы, ареволиуциатә теория рзым-

дыруазаргы, ртахракәа уи атеория иахьахәоз аҥнытә «ирзымдырзо» иацныкәеит.

Арәашкәа әба еилалар азиас шрылтцуа еипш, абарт амчкәа анеицыла, нас ианазылпха Октиабр дузза псхатцага, ленинтә милаттә политика, аңсуаа ихәуит ихәмхыз – ахатәы хәынтқарра, хадгьыл гәакьа иазырыхнхәеит уаанза, амаҳагьа ихьз анихырхуа еипш, иахыхыз ахьз – Аңсны. Иҥамызтгьы урт амчкәа руак, хазы милаптуп хәа хзырхәо калашьа амамызт. Еилатәаз әә-рәашк иаҳа-иаҳа ацыхазкәа рылало, иттәаауа, имышхәбзазо ишааиуаз, иңсхатцагаз анакәоукәа рытцзаара иалагеит. Рапхьаза пта кәамкьаны ахы цәырнагеит реиха уахьакәымгәыгзашаз – ареспублика қәыпш анапхгаәцәакәак ирзеилымкааит изакә рольз иааннакылоз хатәы бызшәала ашәкәыәәра, уимоу, ахатәы бызшәа ахатәгьы жәытә цәынхак еипш иахәәпшит. Уи аиааира мариан. Иҥан амчкәа ахатәы бызшәамапацәкра, ахатәыхәыштәараамцаакәтәараишаәызаз еилызкаауаз. Аха, рыцхарас иҥалаз, уаҥа иаанымгылеит амч еикәатцәакәа. Ашәкәыәәрафьы, әышьа пқарак инаркны, ифьыцу нбан затцәык алагалара аҥынза иахәәпшуеит зда царта амам культуратә хтыс дуззак еипш. Хара хфьы шыатанкыла анбан зегьы рыпсахит. Знык акәындаз! Нбанк аңцаны, уи анбан ала иәуа-иапхьо абицарак шааитцагылалак, абааңсы, хатцабгеит, аңсуа шәкәы иапхьо иалагеит рхәозшәа, еиҥа иаарыпсахуан анбан. Абас ишааиуаз, иубаз еицәа убеит хәа, аңсуаа рзы-хәан иҥалеит зеиуахкы кәамлацыз – зынзаск иадырkit аңсуа школқәа.

Хатәы гәалашәара хәычык.

Хара хҳабла, Аҥара Ахәы аҥнытә, шықәсык-әышықәса хабжьазаргы, хңеилагыла ашкол ахь еиццоз әажәәәык инареихан. Убарт зегьы рахьынтә исыхтызгаз аҥагәтасракәа зышәтахузеи, ишакәхалак, санакәымтцза, ицәгьа-ибзиа саразәк соуп иреихәу аҥараиурта сшалгаз ала адиплом зауз. Егьырт зегьы рбызшәа гәакьа анырфьырх, рышәкәыпхьара неикәыңәеит. Ашәкәыәәра, ахатәы бызшәа аҥиара агәатцәахы ахәызба аналартцоз, инарымәатәны напы аларkit егьы, аәбатәи арәаш ссир – аревوليуциатә, аинтелигенциатә, ахшыә-хәыцратә мчы ныкәызгоз рныртәара.

Еиҥах хатәы гәалашәарак.

Саб иашыцәеи иареи ажәлар ираҥацәоуп хәа иантарк, урт рҥаацәа азин хамырхит адәкьан аҕы асапыни аҕыыкатәкьеи раахәара. Уи рхы иархәаны, хҥаблатеикәакьы нкылсын, азыржәтә хзаамгарц, Кәыдрыҕа илбаауаз амарда ркит. Уажәааигәа абартқәа иасхәеит ускантәи аамта иахааныз хатәа бзиа. Далаҕшны идыруан аҕнытә, иихәоз сахарц сҥахын.

– Ицәгьоуп, дад, азәы ихатқы ацара цәгьоуп. Ахахә анлеиуа дасу инапы ихы икәеикуеит.

– Исзеилымкааит иухәаз...

– Аплан рықәын, уи удыруоу?!

– Изакә планыз, ачаи аҕыхроу, атаҕын аарыхроу?

– Аплан рықәын, дад, ауаа рҥакра аплан рықәын. Абасҕафык ырбаандафны иашәышыҥроуп хәа рыдыртцон. Иҥахкрыда хәа ахәыцра иалагон. Азәгы дырзымҕшаар, иҥаркуан рхатақәа.

Исахауаз цыашьо, илакәшьо, сгәы сынҥахәыцит. Ачы-мазарақәа зҥатцәахыз ашәындыҕәра ашә аалыртит Пандора. Урт ашықәсқәа раан рышәгәашә аатхеит ауаф иуафымрақәа зегьы. Аусуцәа, анхацәа, аинтеллигенция иреиҕьыз рхатарнакцәа цәа рымамкәа иналахәашеит, аибашьра ыҕазамкәа, стихиатә рыцхарақәа ҕамлазакәа. Поетк иажәакәа еиҥарсны иухәозар, ареволиуция ахьзала икыдҥаны иршьуан ареволиуция ахатә. Амалқәа рмал – ахшыф, ахәшәқәа рыхәшә – абз бзиа, иреицәоу ҕас ианыҕхьазаха, асаҕат анаҕала, аиааира агеит ашәара, аҕытҕьара, аҕсеикәырхараз мацара ахәыцра. Абартқәа рыцәцара, ахшыф адоухаи ахақәитра рытара, асоциалтә активра ашҕа ауафы ииагароуп иаанаго, еиҥамгазакәа, урысшәала ахәаанхыцгы ирылатцәаз ажәа «гласност».

Хкультура иахнагаз атрагедия саналацәажәо, исхашҥны акәым Аҕынҕытәылатә еибашьра дузза атәы зысымхәаз. Уи идырыз, еилкааз, ипшьаз усын.

Ххынхәып хлитература иахьатәи аҕагылазаашьеи уи ҕхьаҕатәи аҕеиҕши ирызкны, еимак-еиҕакык аҕасабала иаартны иаххәарц иахҥаху хаҕәҥахәыцрақәа рышҕа. «Иҕоуп аҕсуа шәкәыфәцәа, аха иҕам аҕсуа литература», – ихәеит

шәкәыџы қәыпшк. Ақәыпшраан азәырџы ишхәхыло еипш, уигы амаксимализмра ихыт, аха иажәақәа иашарак рылам узхәом, иара тқакыс иеитаз уазхәыцыр. Асахьаркыратә шәкәқәа штыцуа изымдыруаны акәым. Алитература... Алитературатәпстазаара... Ашәкәыџытынчиуададныџнатәанашәкәы иџит. Инеигеит атыжыртаф, иркыпхыт. Апхәџ адәкәынаф иааихәеит. Днапхьан, игәы иахәа-иамыхәа ашышыхәа наф инықәйтцеит. Уаха иарбан ихәашт зышәкәыџора цытцгәыс амеркантилизм амоу. Ари азхом, иухәарц азыхәан аңсы тоуп хәа алитературатә пстазаара. Алитература ду каларц азыхәан, ашәкәыџ имацара дазхом, рапхәа игылоу иара шиакәугы. Иџеит убас еипшқәа иара, алитература ду кәзтцаша, ашәкәыџџәа зда псыхәа рымақәам. Аеыџ апхәахә агарц азыхәан, ағәра кны иеыжәу иаамышьтахыгы дацахуп аеыџ, чымазарак ахыр изхәышәтәу, ашыапқәа зчаңо, ажәа ацакы бзиа ацаны иаххәозар, афыхацәа рыдагы псыхәа амазам. Апсуа шәкәыџы иахәа дицәмачзам ақтивтә пхәаџы. Уи ашәкәы данапхәалак игәаанагара ихәоит, ашәкәы џны ишьтуеит агәзетқәа, ажурналқәа рахь, ашәкәтыжырта ашәкә. Игәапхәзи игәампхәзи ланцаны ашәкәы изиџеит автор. Иақтивтәу апхәџ иуам имцу аидеиа идыргалар, иуам уажәы хәазқәылаз иахәагы ирацәахаз, аперсонаж ихьзи излаџу абызшәеи раамышьтахь, цъара акала иапсуам аџымта иуркыр, иуам ахәоу апсуа бызшәа ианымаало ишыақәгылазар, ажәа иашамкәа ихәазар ажәак ала, иақтивтәу апхәџ икамчы кны дгылоуп, избанзар имилат ирәахәхәагоу, иреикәырхагоу абызшәа ахьчара иаргыы ишиуалпшыоу идыруеит.

Даеакгы. Ауаџы дзыцәнымхаша ачымазара шимоу агәра аныргалак инаркны ичымазара азбахә ахәара иакәытцеит. Шәагаала иаха имачу иаххәап, ажәабжь, ановелла инавсыргыы, ицәырымтцазшәа рывсшьас, ацәажәара амыртысышьас ирымоузеи, фыгхарала ишаанагара икоу инаркны, епопеиоума ухәартә ақынза акымкәа-џбамкәа итыцуа ароманқәа. Урт хылкәафылкәак, еимакы-еиңакык ахәаархылымтцаз ихәнахәозеи?

Апсуа шәкәыџџәа азәи-азәи хџымтқәа рзыхәан хгәаанагарақәа реибыхәара иаха-иаха амачхара иафуп. «Усы-

ламкысын – сулаккысуам» а принцип алитература азы-хэан итдарбгагоуп. Арахь уцшыр, афымта цэышхабиқәа рымға кымхеит. Еихарак уи агәтара зыхәтада? Алитературатә критика. Иҳамоума уи? Иҳамоу ҳазхома? Дызустада акритик? Ашәкәыффы ацстазааратә материали ахтхәаи еихаханы ацхәф изнеигозар ихшыфтак, акритик иус иахаггы излауадафу – ацстазааратә материалггы ашәкәыффы ихтхәааггы неицданы, урт афбаггы цытцгәыс икәтаны иара ихаҭа идунеихәацшра, ихатәы идеиа, ихаҭа иҳаихәарц ииҭахуггы ихәароуп. Акритика, ишдыру еицш, алитература ажанрқәа ируакуп. Алитература афнытқа ф-жанрк ма хҭаггы азәы ицааир, еилеигзар илшоит. Иаххәап, Пушкин иеицш. Аха асахьаркыратә литература иатцанакуа акәымкәа, даҭеакы инапы алакны, акритика наиҭхьынхәалашәа иманы дцарц даналага, иусқәа маншәалахом. Иарбан науказаалакггы хаамтазы убасқак итбаахеит, ицаулахеит, уи аҭы уажәа ухәарц азыхәан цстазаарак узхом. Иаххәап, абызшәадырра, афольклористика, аетнография, аҭоурых ухәа, даҭеа наукак ахьынзаҳаракхахьоу аҭынза дҭеины дцарауафытәкыоуп ухәартә ихы аарцшны, нас даахынхәны Белински, Чернышевски, Лессинг, Сент-Биеви ахьтагылоу ашҭа дынталаны, урт рыла ихы-ихшыф рбеианы, нас иахьатәи алитературатә критика ахьынзафөихьоуггы днахьзаны, уаҭаггы иажәа ахәара, Анцәа дҳаиҭааит аха иахьа уажәазы азәггы илымшац. Абраҭа инацлоит даҭеакггы. Иахьатәи ацсуа шәкәыффы уихцәажәарц азыхәан, уи имилаҭтә литература апышәа затцәык адырра азхом. Иудыруазароуп асовет литература зеггы аҭы имфәцысуа апроцессқәа. Хакритикцәакәак ацсуа шәкәкәак рзыхәан акритика рзура иацсам, ирзычхауам, урысшәала иухәозар, некритикабельное хәа ирыхәацшуеит. Зыҭхәара ааиаанза ииз асаби шарамша иеицшыз афымтақәа ирызкны Белински иифыз астатиақәа, изызкыз афымтақәа цсит, ицсзеит, аха акритик истатиақәа иахьаггы гәахәарала урыцхоит, насггы адунеитә литература иадыруеит егырт ажанрқәа рҭы аихьзара дукәа ҭалаанзаггы акритика ду аныҭалахьоу, иаххәап, анемец литератураҭы, Лессинг ихаан. Иахьатәи, хпоезиеи ҳапрозеи, Ацсны акәым, ххәын-

тқаррағыы ахәаакәа ирхыцит. Хакритика аңсуаа хашта инықәлеит акароуп. Абрака инаццатәуп акритика иазааигәоу, аха ихацәмачзоу даеакгы. Ихацәмачзоуп хлитература хреспублика афнытцкеи уи антытци апропаганда азызуша. Шықәсқәак уажәаңхьа хлитературатә цстазаара аафыхамашь ззухәаша хтысқәак кәлеит, хара ххарала уи аус иахьынзахәтаз амәа ақәтцашьа, арманшәалашьа хәқәымшәеит акәымзар. Аңсны имәаңган асовет литература Амшқәеи аңсуа поезииеи шәкәыәфәык ипрозеи рыхәылқаз Москва. Иналукааша асовет шәкәыәфәцәа, апоетцәа, акритикцәа ааны иқан. Иааз иахьынзахәтаз ирахәамызт, идырдырмызт реиха ирбарц, ирахарц иртахыз – хәңсуа литература иацы изеиңшраз, иахьа еихьзарақәас иамоу, уацәы иаңеиңшхаша азхәыцра, уи ауадафракәа, проблемақәас аңхьа иқәгылоу. Хара иҳамази иҳахьзызи иааз цқьа ишырмахаз еиңш, дара иааз зфыз, ирхәыцуаз, ирыгәтыхаз хзеилымкаазакәа, профессионалтә еиңәажәарак кәмлазакәа хәиңырцит.

Иахьа асоветлитературафы имәаңысуеит узеигәыргьаша апроцесс дузза. Ркыпңхьра иалагеит акыр шықәса инкылаз афымтақәа, убриала алитература азааигәахеит аңстазаара аиаша. Аңхьаәцәа ииашаны ирхәон, изакәызеи хашәкәыәфәцәа ирыәуа, аңстазаарафы акы ыкоуп, дара даеакы рыәуеит хәа. Рыңхарас икәз, ирыәуаз абзиақәа аңхьаәцәа рахь изымнеиуа амәа кын ауп. Изхысхәаауа, икоуп агәаанагара, акыпңхь афы амәақәа анаат, аңсуа шәкәыәфәцәа иркыпңхьуаз рмоуит хәа. Хәарада, аңсуа литература иахәараны иахәтаз, иазымхәаз, хәпңхьака иахәаша шьарда ирацәоуп. Аха уажәы ацентр афы зкыпңхьра иалагаз афымтақәа ртема – ахәтара акульти аңшәмадара иахкьаны атәылаф икәз апырхага дуи – хырехәарамкәа иаххәар халшоит, хәңсуа литературафы егырхәахьан, разкыла, акымкәа-әбамкәа егыркыпңхькәахьан хәа. Афырңштәқәа рацәоуп. Аха уи ишахәахьаз зхәада, изырызгада?

Тоурых змам, пңхьакагы ңеиңш амам. Хлитература пңхьатәи аңеиңш хәзхәыцуазар, уи иаңәымзыроуп иаңтәи амш. Асахьаркыратә усумтақәа рыла мацара акәзам алитература

аҫоурых злашьақәгылауа. Ихтыс дуззоуп Дырмит Гәлиа имемориалтә музеи аартра. Аха, уи хәарада иазхом. Атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзыхәан инархәа-аархәо излагаз Алитературеи аказареи рмузеи анеиҕкааха, цакыс иаиуа ахәшьара уадафуп. Уаанза?

Ашықәсқәа ракәым, амзақәа, амшқәа иахцәырго мачума, хнырхәышьа рауа иҕоума! Тоурыхла ахәыцра реиҕа иахьыруалу Ацсуа институт аҕы, уаҕа ианаму, Ацсны ашәкәыџцәа Реидгылаҕы, ауалафахәы зауа усзушык, ауалафахәы зызиоуа аус даҕа цыоуки инарыдтцаны акәзарггы иара дазкызар амузои абри еицш аус ду? Иахьитцәахлаша еихатә шықацк лаитцаны, иеи икәадыри еиқәтца, иахьаггы уахаггы дашьтазаант ицсхьоу хашәкәыџцәа рыцстынха аизгара. Убри ауаџ дахьынатцыслак ицзароуп амагнитофони афотоаппарати. Иаҕа-иаҕа амачхара иафуп ицсхьоу хаклассикцәа ирхааныз. Урт ргәалашәарақәа тафәтәуп, ақбаад ахь ииаганы, иукыпхьыртә иҕоу кыпхьтәуп, иузымкыпхьуаггы тәахтәуп. Цәгьоурак иафьызазами Дырмит Гәлиеи Самсон Чанбеи ирызкны агәалашәарақәа иахьа уажәраанза иахьтымтцыц? Рфымтақәа рыцхьара аамышьтахьггы, ацхьаџ итахуп идыруазар рхатақәа закә уааз. Ахатара акульт амтцәыжәџа еиқәатцәа ххаҕаанза иазымхәыццызт, иазымхәыцит ашьтахь алшара аныкалаггы. Алшара акыр иухәома, уи ианакымла адырреи агәеилгареи. Зызбахә сымоу ацсышәала астенограмма аҕатцароуп. Иреиҕу хашәкәыџцәа хцарауаа рықәгыларақәа, рпыларақәа, рырҕиаратә хәылцазқәа рҕынтә аҫоурых иазынхо акызатцәыкоуп – агазеттә информация. Иахнаҫоузеи жәохәџажәа шықәса уажәацхьа, иаххәап, Иван Папаскьыри ацхьаџцәеи реицылара шыказ атәы зхәо аинформация? Уиггы атахызар акәхап, аха ацхьаџ итахуп идырырц уи усқан иихәаз, иизбуаз, аизараҕы иарбан позициоу иааникылаз, ихшыџ ахькыдыз. Абраҕаггы астенограмма кәзтцәо дхауаанза еиқәырхагас иҕоу акы затцәыкоуп – амагнитофон.

Иашоуп, ифымта ацхьаџ дшазыцшу агәра анига, уи еихау хамта ыҕам ашәкәыџы изыхәан, аха уи рзымдыруан акә-

зам хыпхьазарала имаçымкәа апремиакәа запү аешьаратә республикакәа рґы. Иґоуп аколнхаратә, азауадтә, ашәґәыѿѿ-
цәа реидгылатә, ажурналтә, азанаатәидкылатә, аконкурстә,
ихәынтқарратәым, чыдала шәґәыѿѿык ихьз зху ухәа апре-
миакәа. Уаґа ашәґәыѿѿы иоуа ґәрышьґәак ракәзам аус
злоу. Апхьаѿ данарпхьоит. Ашәґәыѿѿгы иґьабаа хәтыр
шаґәырґаз анидырлак, игәы иахәоит. Иаххәап, колнхарак
иамазтґы апремиа, изаґәашьахоз ашәґәыѿѿы уи аґыґа
аґапхьа уалпшьақ идны ихы иґхьазо дґалоит. Лассы-лассы
уахь дымцалар аузом. Рыхьз ґибагоит, рыґәґыха ахәараґы
еицхыраауан, инеизеицшны иацхраауан алиґература, ус
анакәха, иацхраауан абызшәа, иацхраауан аґсуара.

Алиґература аизҳара иазхәам, уимоу, иаҳаґы аґиара
иапырхагоуп «аґсуа лиґература шәґыкакачит» хәа мацара
акакара. Ииашам, ицәґьоуроуп ихәмоу абзиарақәа, аиз-
ҳарақәа рымхәара аґәы рыхьшьра, аха аґкыс еицәоу
цәґьоуроуп алиґература хьаас иамоу аґәахра, иахьазхаша
азымхәыцра. Дґазґазеи аґсуа даґсуаны, ихатәы хәґы има-
ны? Уи илшеит ихатәы етика, ихатәы философия, аґсышәала
иухәозар, ихатәы ламыс аґцара. Иламысуп иламысдароуп
хәа ирыпхьазо абицарак рґынтә даґәа абицарак рахь изла-
иасуаз, изладмырзуаз, изларцәуаз аґаґыцтә хәамґакәа
рыла акәын. Аѿыратә культура анцәырт, аґаґыцтә рґеиамґа
афунґцияқәаґы иара ахахьы иамґар амуа иґалеит. Аѿыратә
лиґература шаґа ашьапы иґәґылаз, иазхәуаз, убри аґара
хәычы-хәычла «иажәуа», амчхара маґхо иалагеит аґаґыцтә
рґеиамґа. Ус иґоуп анаукеи атехникеи иршәышықәсоу хәа-
мґа. Хәарада, «иажәуа» хәа сызґу дара ахәамґакәа рхәґакәа
ракәым, урт заґа имажәра, иаҳа-иаха рыда псыхәа хмоуа
ауп ишышьґыцуа. Имаґхо, имаґзахо, иалагеит изхәоз ауаа.
Ишнеи-шнеиуа аамґа убас иґалоит, иаххәап, нарґаа ра-
жәабжьқәа аґбаад ианґам, сиужетк иадамхарґы, иґыцу
аґы уазхәаша азәґы дузымпшаауа. Аѿыратә лиґература
еґа иґәґәахарґы, ажәлар рґаґыцтә рґеиамґакәа инарыґ-
зац афунґцияқәа нарыґзалароуп. Руак иалхәдахаз, доухә-
ла дымцыркьыр ауам. Убри аґнытә, ахәыц бахчақәа рґы,
ашколқәа рґы, аґаацәарақәа рґы иааипмырґьазакәа ироу-

лароуп алакәкәа, алегендакәа, ахәамтәкәа зну ашәкәкәа. Абракоуп иахьалаго алитература пхьакатәи алахьынца. Уи аҥны хара зан дызхаштыз ахшара хәрфьзахеит. Иахьа уажәгы иааизакны итыжым аҥсуа жәлар рҕапыцтә рҕеиамтә. Аедыгкәа том рацәала итрыжхьейт нартаа ра-жәабжыкәа. Уажәааигәа афольклортә материал атыжыра далацәажеит Баграт Шынкәба. Сара схатагы итыжым шәкәы дук еикәыршәаны исымоуп ихәейт уи. Инацитцейт уажәадагы ишихәакәахьоу, аха азәгы агәхьаа шимкыз. Акьаад иахьанутцәз, еикәыршәаны, ицәахны иахьумоу итабуп, амилат ус ду ҕаутцейт, иахьухәаз адагы атахзам, атыжыразы хахиоуп хәа ахәара ацымхәрас, ашәкәтыжыртә ахатарнакык дѡагылан, хәшәкәтыжыртә апартфел аҕы итазам, хнапаҕы иахкымкәа аплан излалахцоз ихәейт. Аргамату – абиуро-кратизм. Иахьынзәздыруа, аҥсышәала ашәкәкәа ртыцра иа-пырхагоуп аҥсуа шәкәы алагала ахьыҕанамто. Аҥсышәала ашәкәкәа тыцларц азыхәан, даҕа бызшәак ала тираж ра-цәала ашәкәкәа тыжтәхеит. Ари даараза ииашам, изхәацш-тәу, аамтәкәак ирцәынханы иааиуа акоуп. Ашәкәы цара-ла-шароуп, иаазагоуп, иламыс зыржәгоуп. Иснатозеи хәа аламыс уахәацшыр, уҕны мышгартахар ауейт. Хцәажәап иаха хшыѡ хьшәашәала. Аҥсны, иахьынзәздыруа, аалагала аанашьтыртә ииуейт ачаи, атацын, ажь, ацитрускәа, аалагала аанашьтуейт атуризм. Афонтеи ахапы иаанашьтуа аалагала мацара абаназои. Урт проценткәак нархыхзар, хкультура, атрибуна-кәа рҕы ишырхәатцәкьо, ашәтыкакацра амѡа ианылоит. Абри, иахьахәтоу, изыхәтоу ауаа зцаараны икәдыргылаша аамышьтахьгы, исхәарц стахуп даҕа гәаанакырагы. Уажәы иҕыцны иахыркуп ус бзиа дук – асовет культура афонд. Напеилаҥсала акультурацә баҕакәа еикәдырхоит. Убас ибаҕа дыргыларц иацшыргеит алитературацә персонаж Васили Тиоркин. Иамузои убри хнаҕыцшны Аҥсны иҕахцар, абри аҕыза: абанк аҕы иаартызааит асчиот. Иахьзцазааит «Аҥсуа жәлар рҕапыцтә рҕеиамтәкәа ртыжыразы афонд» хәа. Дасу илшо алаигалап. Иазхо анеизнагалак, асчиот адыркып. Хҕапыцтә рҕеиамтә аткыс еихау хара адунеитеи культура-ҕы инахгауа иарбан баҕоу!

Уи атыжыра ыргэагэо ишааиуаз, анапшымтақәа ахышытәз Аңсуа институт архив леимгәаблы ицеит. Ахыбра ареконструкция азура иалагаанза зегь раңхьаза изызхыцтәыиз, иахзызаауа реиха ирыхьчашаз ахыгәыгәтажыиз ауп, хәарада, уи амилаттә трагедиа зыхъаз. Акыпхь ианылахьазаргы, анапшымтақәа тәахызароуп. Ианамузах уи ухы икәукуп. Хартәашьас, шыақәгылашыас ирымоузеи зынзаск икыпхьымзи икыпхьыиз рвариантқәеи. Хдоухатә мал ахәтак налазын, назаза ҳархәхеит.

Амшын анқашьха амхатә змауз иеипш, акыпхь афы амфакәа анаат, ҳагхапхақәа зхәаз, акыпхь афы икәгылашаз хмоуит зхәауа рыепныхәа цытцгәы амам узхәом. Иалшоз ахәычала асахьаркыратә литература цытк ахәахьеит, насгы асахьаркыратә шымта аңцара аамта акыр зтаху акоуп. Иаарласны фызтыша, изхәаша апублицистика, ажурналистикоуп. Атыхәтәантәи ашықәсқәа рзыхәан ишеигьқәахазгы, иахьа уажәгы ихамам ихазхаша ажурналистцәа, чыдала уи атцара иалгаз. Ахатара акульт амцәыжәәа еикәатцәа ҳкультура ианахаңаз икақәаз еилкаауп, аха иңбоушьаша, ахатара акульт алагаанзагы, уи ашътахьгы, аңсуа кыпхь зыда цсыхәа амамыз аспециалистцәа азырмаазеит. Ускангы агазет цсыс иахаз, ахьантара аиҳарак зыбга икәыиз ашәкәышәцәа ракәын. Хәңстазаара атыхәтәантәи ашықәсқәа рзыхәан икалеит, уи апроцесс аизҳара иафуп, еитәкра дуззак. Уи аңсуаа пхьақатәи хамфәфы даараза акыр зтазкуа акоуп. Зегьрыла иахнымпшыр ауам. Убри аитәкрафы ҳаламыс абзиарақәа ҳцәымзыкәа, ххатәы хафы аиқәырхара анҳалша, нас хамфәшьақәа хшықоу акыр ихарахоит хамфә. Зызбахә сымоу ақытақәа рфынтә икәтцны ақалақь ахь аара амассатә кәзшыа ахьаанахәаз ауп. Иахьа атцла фазар, аңашә цтәан иацы. Икаңан ауаатәышәа ртоурых иазымдыруа цәгьоурак. Ауафы зыда цстазаара имам арахә гас ипхьазан, изламфиаша ала амфә икәтцан. Иаххәап, архарақәа рфы инхоз ағатын аарыхра (ахш ужәыр аткыс ағатын уахар еигьзар), ма ачаи афыхра ухәа азеипш ус иаңнаркәкәатцәкьоааит ахатәы рахә раазара, аха идуркәтцоз, рнапы зларкыз афәфакәа рфы инхоз? Урт рхатақәагы рхы излахәоз ахәынтқаррагы излацхраашаз арахә раазарала

акэын. Ирхамыштуа ирхэоит иахаану. Аажэатэи ашыкэс-кэа рынтэамтазы акэын. Имыцхэны ишэымоу аашэцароуп, инышэхроуп анырхэа, аажэихэба нызкы инареихэны ацсаса кылырцазаап Цыгьарда аусхэартафы. Акыр мшы рныртэара иафын «ажэлэр ирагаз» арахэ. Ааигэанзагыи анхафы дызкэитыз арахэ хык нарыцлар, ишыхэычу инихыр акэын. Асахьаркра ахьынзасылшаз сыздыруам, аха абри атэи схэеит сажэабжь «Акэаш-мца» акны. Абрака инацыстап даеа гэлалашэара хэычык. Ақытанхамшатэ цара бзиа иалгаз хатцарцыск дахагылан хқытан аколнхара. Хынажэатэи ашыкэскэа рзыхэан акэын. Шаанза агьбжьык саанарцшит. Хамхырта атыхэан ишытоу аколнхара адэафы снейзар, саби азэи аицэхара иафуп. Иеыргэапны дэежэуп хколнхара ахантэафы. Саб лабчашык ицарс дгылоуп. Еимаркызеи? Ххатэи шэишэйкэа аколнхара адэафы ишыхэуаз ибазаап. Уи ашыза кэзцо ахэынтцарра дагазаап, насгы азин ыкамзаап ариакара ирацэаны ашэишэйкэа ранцара. Акулакцэа аныкэырхуаз ирцэынхаз уашызаап саб. Абарт ацстазааратэ факткэа ушыр, уажэтэи афар агэра рызгару, ари ашыза ахыдара калахэеит хэа? Уака инацлеит даеакгыи. Анхацэа рцабаа иалцны акгыи роуамызт. Уимоу, ашыкэс анынцэоз, ианеихыршыалалак, ауал зыкэшэозгыи дубарын. Абарт реипш иказ аилагаракэа неицылан, анхафы игэи ахдыршэеит адгыл, ақыта.

О-ажэак еихысхэаалоит. Сынтэазны Шэачантэ саауан. Ирейгуп хэа ицхьазоу Ацсны ақытакэа рэынтэ ахэса рацэафны иакэтэан афымца дэыгба. Рызегыи ршэыракэа иртаз афатэ акэын. Аха урт афатэкэа зегыи реиха, ацсзы сахазшэа, схэи-сжыи еилазыргылаз даеакуп. Урт иаахэаны иааргон ахш. Краснодартэи атэылафэцэ акнытэ Ацсныка иаахэаны иааргон ахш!!! Егьа гэакрацэгьа калахьазаргыи, ари ашызатэкьа иахаанымхацызт Ацсны. Изыхкьазгыи, аплан рыхшыо анага, ауафы дахьырхаштыз ауп. Абарткэа анеилалоуп зхы изахэоз ыкэцуа, ақытакэа тацэуа ианалага. Уажэи урткэа акыр апыхуп, ириааиуп, аха икалеит даеакы. Ирацэахеит акалакы афы идыргылауа аонкэа. Иаахтны агэаанагара ахэара азин калеит. Сара сгэи иаанагоит,

Акәатәи афныргыларатә комбинат иакароу, ускак амчхара змоу Ацсны иргылатәымызт хәа. Амчхара абжагы аус ау- зом уажәы. Апроекттә мчхара нагзаны аус ауа ианалагалак, шықәсык шәнызқь метр пшыркца нхартә аунажыуа иала- гоит. Ус ианыкала, ганкахьала, уи ус духоит ареспубликазы, даеа ганкахьала уахәапшуазар, ақытауаа ақалақь ахь рықәцра армариоит.

Уажәааигәа Акәа ацсуаа ирацәафны аус ахьыруаз фаб- рикак ағы инеизан еицәажәеит ақабз, атас, ихәхәо иах- мыхәо, ақытағы иныжытәу, арахь ихәхәоны иаахгашаз ухәа рмилаптә хәғы змырзшаз азтцарақәа. Ақытауаа, ахаблақәа рғы ирымаз абыргцәа рхейдкылагы формак азырыпшаар ртахуп. Аееитанакит ацсуа чара, аееитанакит ацсыжра. Ис- гәалашәом ацсуа периодикатә кыпцхь инейтцыхны иа- лацәажәахьан апцхәысхәара, абзиабара, ахатей апцхәыси реизыказаашьа, анаркомания, акахцра ухәа иахьатәи ауафы гәтыхас имоу атемақәа. Чафаралеи план нагзаралеи мацара- ла ицсы там ауафы. Убарт ирылацәажәаша апублицистикоуп. Арахь апсышәала акыпцхь ағы урт атемақәа рышьтыхра асахьаркыратә литература мацара абга икәлеит. Уи аидара ажурналистика еипш, имачзаны иамырдоит Ацсуа инсти- тути Ацснытәи ахәынтқарратә университети. Сахьынзаиашоу сыздыруам, аха сазтцарц стхуп акы. Иаххәап, царауафык инаукатә усура зегы Ацсни ацсуааи ирызкуп. Паспортла дацсуазам. Дызлафуагы апсышәазам. Уи изын иаххәоит дацсуа царауафзам хәа. Даеазәы паспортла дацсуоуп. Уи инаукатә тцарақәа Ацсни ацсуааи ирызкуп. Ацшәа ма зынзаск издырзом, мамзаргы апсышәала дзыфзом. Аха уи изыхәан агәра гатцәкьаны дацсуа царауафуп ххәоит. Исзеилкаауам, милатс дызтцарауафу аилкаараз апаспорт мацароума аус злоу? Иаха иаахтны иаххәап. Апсышәала имыфуа дацсуа царауафума? «Апсышәала сзымыфуюу? Иапцхьо мацфуп», – ихәеит царауафык. Ус рхәар ашәкәыфцәагы? Мазас иатцоу абрака итәахызар атыхәтәантәи ашықәсқәа рзыхәан ацсуа литературатә бызшәа ацқьара тцарааны цьаргы иахьаламцәажәац?

– Урыхәапш Дырмит Гәлией Баграт Шьынқәбей рфым- тақәа атираж шака имачу. Убри баны апсышәала сыфуюит

хәа акалам злоукрызеи! – ихәеит ихьааганы шәкәыџык. Иаххәақәз раамышътахь, икалазеи? Еихаразак иара ахала амџа инықәланы, иара ахала ақхьаџ дақшаар акәхеит ақсуа шәкәы. Ақсуа литература иамоу апропаганда азхом. Мап, аџы нади мацара акәзам зақәра ианкны иргауа. Ақәра ианкны, иаваџырбо ауп ацъар рахь ишкылырго аџыццышәгы. Ана-патџафраан иахәтаз апропаганда қатқазтгы, ақхьаџцәа иша-хәтаз ирахәазтгы, агәра згоит, уаха иацымларгы, уажәы икоу ртираж акара уеизгы иацлон хыхь сызлацәажәаз ҳак-лассикцәа рџымтақәа реизга. Ғырпштәы хәычык аагара сақәитышәтә. Литературатә еиңыларак аан қхьаџык дџа-гылан: «Икалозар, исоухәар стахын, аибашьра қалаанза ақ-суаа шақаџы ыкадаз?» – хәа дсазцааит.

– Усызжьом, исгәалашәом. Аха уажәааигәа сақхьан, ибзианы исгәалашәоит ақсуаа шақаџы ыказ 1650 шықәсазы. Урт усқан фышә нызқьџык рқынза иназон. Ақсны абыржәы шақаџы ықәынхо атқкыс еихамзар еитамзаарын, – схәеит.

Аиңылара ашътахь, қытџык аасыдгылеит.

– Зегы ишрахауаз ихазуамхәеит. Амц уқәпџыр, уар-пхашьон. Иухәаз агәра ҳзымгеит. Иабантәааугеи? – инасазцааит,

– Дырмит Гәлиа иџымтақәа шәрыпхьоума? – саргы сн-рызцааит.

– Ашкол аџы, аинститут аџы ухәа, схы здыруазар аахыс уи иџымтақәа рцароуп сызџу, – ихәеит руазәк.

– Ашкол аџгы уахысуан, аинститут аџгы уахысуан, аха, угәы иалымсын, ииашатқәкьаны уахысны уцеит. Уамыпхьазац. Аџны уаннеилак, иумазар, иаартны уахәақш, – сыблокнот аатызгеит. – «Число абхазов в 1650 году доходило до 600 тысяч душ» (уахә. Д. Гәлиа. Иџымтақәа, атом 6. Ад. 257).

Сара дқыртүа бзиоуп хәа дысыпхьазом Руставели ишә-кәы зыџны иџнам. Ақсуа изыхәангы милаттә патриоттә уалпшьоуп Дырмит Гәлиа ишәкәы амазаара. Исуалуп хәа мацара акәзам уи ишәкәы зааихәаша. Иутәхума апоезиа, апроза? Иаарты уи ишәкәқәа. Иутәхума утоурых удыруа-зарц, аетнографиатә материал уапхьарц? Уцәажәашьа урпшзарц, уажәа урбеиарц иутәхзами қәығарала итәу

ажәаңқақа? Иаарты Дырмит ишәкәы. Уаңсуоуп, аха убас уакәшәеит, ухатәы бызшәа уздыруам. Зегь акоуп, иумаза-роуп уи ифымтақәа реизга. Уақа урыс бызшәалагыы шақа анузеи! Сара дыздыруеит аңысуак, Дырмит ифымтақәа реизга хпақа комплект имоуп. Ариақара зутахузеи хәа саниазтцаа, ас еизакны уажәшьта акыр шықәса изтыцуам, сабицәақәак сымоуп, итаацәарахап, хазы ицап, атқыс еиңу ахамта абакоу, ихәеит уи. Абриоуп изыхьзу апатриотизм иаша. Асовет тәыла дузза ашқа убзиабара алагоит уаб иашта афнытә. Еиларфашәтәым амилаттә гәадуреи аеалкыра хамакәачреи. Амцеи алфәеи реиңш ауп ахатәы бызшәа абзиабарей амилаттә гәадуреи шейдхәалоу. Ашәкәы зыфнам афны амкәыба гәафә иафызоуп.

Аңсны икоуп организация бзиазақ – асахьаркыратә литература апропаганда азура абиуро. Уи ицеггы канатцандаз, ицеггы илахфыххандаз хәа сгәы ишаанагогы, иканатцо канушьартә икам. Имфәаңнагоит ашәкәыфәцәеи аңхьафәеи реиңыларақәа, автортә, азтцарақәеи атакқәеи, арфәиаратә ухәа хәылқазқәа. Аха уи иалшом знык ала зыкьфыла аңхьафәа рацәажәара. Уи зылшо акыпхь, арадио, ателехәаңшра роуп. Иаагап фырпштәы затәык. Уи ихәнахәоит алитература апропаганда азуразы шақа форма ыкоу. Адунеи иамбац тираж рацәала итыцуеит Пушкин ифымтақәа. Ицегь тытдыргы иаахәамкәа иқәхоит хәа шәартә ыкам. Зегь акоуп, Пушкин ифымтақәа ирзыруеит апропаганда. Шәкәыфәы бзиақ иазтцааит абыржәы узыпхьозеи хәа. «Аңхьара сафуп Пушкин ишәкәы. Шәара ижәдыруеит, шәаңхьахьеит, ашкол афгы ишәтцон Радишьчев ифымта «Петербургынтәи Москвақа аныкәара». Аха шәара шәаңхьахьоумашь «Москвантәи Петербургқа аныкәара» хәа Пушкин иифыз? Иамыпхьац, шәаңхьа. Уи иссирзоу фымтоуп» ихәеит. Изызарызеи, саргыы самыпхьацызт, Пушкин ус еиңш афымта имоуп хәагы сгәаламшәеит. Аеныцәкыа саңхьеит. Итабуп, изакә хамта бзиоузеи исзыкаутцаз схәеит хаамтазтәи ашәкәыфәы изыхәан, аха «итабуп» захәатәыз уи ифәцәажәара анызтцаз агает ауп. Фымтзақәа дгылазаргы, ашәахәаф данубалак, гәлымхала ашәа шуахауа еиңш, ашәкәыфәы

ихъз, иажэа акыџхъ аѣы иануџылалак, шыаѣак љацоуп хъыр-
гэаља ашќа – апропаганда азууп асахъаркыратэ ѡымќа.
Аџсуа телехэаџшра макъаназ аинформациатэ дырраќароуп
иалшауа. Убри иахаршэаланы, иалшо ала, љлитература
апропаганда азнаулоит. Аха, сгэанала, даараза иус духон
лшарак џшааны иќазтѓы алитературатэ ххэааќатцара, али-
тературатэ диспутќэа, адиалогќэа. Иаххэап, ацентртэ теле-
хэаџшрала ишыќартцо еиџш «Ирнузеи ажурналќэа ѣыџс»
хэа адырраќара.

Ирацэоуп, ирацэазоуп ашэќэыѡѡцэа раамышыќахъ, аса-
хъаркыратэ литература иазхэзыѓьаларџ азыхэан зыда џсы-
хэа ыќаќэам. Узеигэыргъаша усуп, аџсшыара мшќэа инар-
чыданы, арѣиаратэ мшќэа ашэќэыѡѡцэа ирыртэ иахъалагаз,
избанзар, уажэраанза иныќэырџшшэа ишысхэаз еиџш,
аџсуа шэќэыѡѡцэа раамќа ашэќэыѡѡра мацара иазыркыртэ
алшара ыќам, еѓа ирацэаны дыѡуазарѓы, ишэќэыѡѡра
дазныќэгом. Илафым, аотпуск соуит, уажэшыќа усура сцоит
хэа аџсуа шэќэыѡѡцэа ирхэало.

Гэалашэарак аѣы саџхьон Жуковскии Пушкини реизыќа-
заашъа атэы. Ахэынќкар иџа диабаззеин Жуковски. Ахтын-
раѣы инеирќа-ааирќан. Уи азааигэахара ихы иархэаны, Жу-
ковски Пушкин изыхэан иќаитцаз абзиараќэа, ахъчараќэа
ќаимцазтѓы, Пушкин ииѡыз акэым, ќэрала инициз ахэыџѓы
изнымџыр ќаларын. Арахъ иара, Пушкин ихатэ, диџхраауан
даѣазэы. Усќак хара хэзцарызеи. Хынѡажэатэи ашыќэсќэа
ралагамќазы, газет бызшэала иухэозар, адрухэа зегы рнапы
ианѡаха, Твардовски затэык инапы дымѡахеит Пастернак
ашэќэыѡѡцэа реидѓыла иалцаразы. Абѡхатэра шаќа идуу
аќара, даѣа баѡхатэракѓы ахъахъчаша иашыќалоит. Аус ду
аѣы мацара акэым, иус маџушэа иџхъазоу аќынѓы. Иќоуп зхы
иахэо ашэќэыѡѡцэа, уимоу, иаамыџхэны зхы иахэаќэогы,
аха иќоуп зџырхагахара даараза имариоу, ишэќэыѡѡратэ
баѡхатэра зыхъчаша даѣа баѡхатэра џыдаќ злам. «Љэа збаз
Љэа ихэхэеит, хи-џси роуп иќоу» хэа аихара аныќала, иал-
гоит, иќабгоит алитература, избанзар ажэа «литература» иа-
мазам азатэ хыџхъазара. Сара агэра ганы сыќоуп, ажэѡатэи
ахэышыќэсэзтэи аџсуа шэќэыџыратэ план аџсуа прозаик

қалақытә, қытатә библиотека ыкоузеи? Уртғыи убас иргар, нас, апсуа шәкәкәа ртираж зламачу ала, шақа цыра разозеишь адәкьан ағы инеины иаазхәо ақһаәцәа?

Еиҫа еиҫарсны иаххәап ажәйтәан абырзенцәа Афина лзыхәан ирхәоз ажәаңқа. Иҫазарц ацивилизация, реиҫа ианеиҫаха, иҫазароуп аинтелигенция. Иҫазарц аинтелигенция, реиҫа ианеиҫаха, урт еиҫәажәалароуп. Еиҫәажәаларц, реиҫа ианеиҫаха ирымазароуп иахьеиқәшәалаша, иахьеиҫәажәалаша. Еиҫәажәагас икоу руак – акьыңхь ауп. Уи еилкаауп. Аха уаха? Акаҳуажәыртоуп. Арфеиара знапы алаку, ихәыцуа ауаа ахьеиңыло акаҳуажәырта «Парнас ағы аиңылара» хәа иашытоуп Парижаа. Аус бзиа аңшыыргеит акомҫар. Ирзынагзар, избанзар, сара исгәалашәо, зны-фынтә ихацдыркхьеит, аха ирыцәхыбгалон. Еиҫыркааит иқәыңшу арфеиациеи ацарауааи реиңыларта клуб. Иқәыңшым? Идыру усуп, аймак-аиҫак цәырымцдыкәа, еиуеиңшым агәаана-гарақәа еиҫамгылакәа, дхьақа цашьа амам.

Аңхьаә игәы иаанагар сҫахым ҳлитература, инеизакны ҳкультура зегғы шыҫахьқа ицеит хәа агәаанагара сымоушәа. Иҳамоу маңзам, аха иахьа уахьгылоу уанеиҫамтц, уацәы унхоит шыҫахьқа. Сара сеигәырғыоит, абра иухәақәаз иашам тдың атқыс сынтәа хәхьынзеиғыу, сынтәа атқыс ҫааны хәхьынзеиғыхо хәаафақтқәаааганысыгәәарақәахырбгалахар, мамзар уажәы ҳазну амәа хшану ҳцозар, ҳкультура егырт ахкқәа иныртыша сыздыруам, аха алитература азыхәан, аҫса еиңш, ихьанҫаха, аҫак сзымңшаауа, схы иҫагыежьюеит зҫаарак: «Анцәамҫа иалагамҫоумашь, анаңьалбеит?!»

АГӘАМЧ АХЫЦХЫРҘА

Рыңсы сакәыхшоуп зыңсадгьыл зхы ақәызтз!

Рәаңхәа схырхәоит урт ртынхацәа.

Амхәңырма анеикәтәа инаркны, 1989 шықәса, ииуль мза 15–16 рзынза Аңсны ахьчаразы дтамхацызт аңсыуак.

Аңсуаа алахәын аурыс империеи османтәи аимпериеи реибашьра. Пытфок аңсуаа атырқәа идгыланы аурыс иабашьуан, даңа аңсуаакәак, аурыс идгыланы, иабашьуан атырқәа. Хәарада, уртгьы егьыртгьы зеибашьуаз рыңсадгьыл хәычы азыхәан акәын, аха уи ашқа абзиара, аиқәырхашьас хәа иқоу, дасу иара итәала еиликаауан. Аңсуаа алахәын аурыси аиапони реибашьра. Убри аибашьра иалахәыз сьжәлантәык, Чыжә Ахәба аибашьра анигәалаиршәоз, аурыс данахәхьчоз хәа акәын ишихәоз. Уи аурыс дихьчон, избанзар агәра ганы дықан, аурыс ихьчоит хәа иара иңсадгьыл Аңсны.

Актәи аимпериалисттә еибашьраан арра иргазомызт аңсуаа. Аха Урыстәыла ашәартә итагылоуп хәа анраха, ахәынтқар хицхраауеит хәа иахәаны, аибашьра ицеит аңсуаа. Атоурых иадыруеит урт уақа иаадырпшыз ахатцара.

Иахьагьы уажәгьы иңхьазам, аха сара агәра ганы сыңоуп, зыдгьыл ағытәкьа аибашьра мөаңысуаз ажәларқәа раамышьтахь, ишықам даңа милатқ, Аңынңытәылатә еибашьраан аңсуаа хәқара итахаз. Исзырхәозеи абри? Инеизакны (всеобшьчаиа) амобилизация рзуны, аңсышәала иухәозар, абңьар ашьтыхра аазылшо зегьы аибашьра ргара, асовет тәылағы дарбан милатзаалак азәгьы иғы имөаңгамызт. Аибашьраан Гәдоутәи Очамчыреи абри мөаңган ыынтә. Процентла уахәаңшуазар, аңсуаа хәқара аибашьра иалахәыз милат дықазам. Асовет еидгыла Афырхатца хәа шақәа ахьз рху аганахьала хәхәаңшуазаргьы, актәи атыңқәа руакаанахькылоит. Уақа инацца даңакгьы. Аорганаа адца ритахьан Бериа (уаха даңеакала еилкаашьа амам, афактқәа уанрызхәыцлак) цсыхәа ахьынзamoу, аңсуа еибашьыөцәа ахьз-аңша рхымтцаразы. Сара мацарагьы издыруеит, знык акәымкәа, ыынтәгьы Асовет Еидгыла Афырхатца хәа рыхтцаразы зышәкәқәа алатцаз,

аха измоуз аңсуаа. Мархьаул лакраа рматцуцаа ирхылтцыз ус зыкаитцоз еилкаауп. Аибашьраан аңсуаа иееимкэа рхы аадырцшит, уимоу, Гитлер иңыларазы аеазыкцара иафын, наф иахыгатэуп. Хара ханахыргалак, арака индырхаша, иааганы рнырхара иалагахьан. Урыстэыла ашьаартэыра илагылан, ускан Сталини Бериени Кырттэыла азыхэан аускэа рыкцара иафын. Аонкэа рзыргыланы Аңсны иааганы, руаажэлар ндырхон. Ақырткэа Урыстэыла иалоуп рхы иадырхэарц. Аңсуаа хакэзар, хаафэымтцзакэа Урыстэыла ацхраароуп хазфэ.

Абарткэа зхысхэаауа, шышэ шыкэса егыаагымхо итцуеит хара Урыстэыла халоуижьтеи. Абри аамтала имфадцысыз аибашьракэа зеггы рфы икатэеит хара хшьа. Урыстэыла ахьчарала, ихахьчон хара х-Аңсынгы. Аха иналкааны, цыдала Аңсны ахьчара азыхэан мацара, аңсыуак дтамхацызт, ишысхэаз еиңш, амхаңьырраахыс. Икалаз трагедиоуп, гөаф-рацэгьоуп. Шака таацаа ашэы ршэыртцазеи!

Фынтэггы угэы цызжэаша, иуааз цышьаны, хадгылаф инхархаз, бзиала шэаабеит асасцаа хэа заххэаз, иаахэны, асасцаа шэара шэоуп, хара хаңшэымацэоуп хэа иахэагылеит. Уакаггы иаанымгылеит. Абцъар шытыхны ихажэлеит.

Харкэатцып атоурыхтэ документкэа. Хабла хаафад, хлымхакэа хаңыгэап. Хазхэыцып акы затфэык. Аалзга ахыкэан шышэ-хышэфык аңсуаа, ажыашьыга абцъар кны, автоматла еибытаз фажэа-фажэихэба нызкфэык агрессорцэа ааныркылеит. Аңсуак иахасабала, жэахэарада, сара сгэы иахэоит уи зеггы зыбзоу-роу аңсуа игэымшэароуп, ифырхатцароуп хэа соухэар. Уиггы ыкамкэа. Аха афырхатцара, агэымшэара хытцхыртас иамоузеи? Зхэыштэара зыхьчауеи, даеазэы ихэыштэара иакэлази рхамеигзашьакэа еиңшым. Ақыртца царауаа-националистцэа аңсуа иңсадгылаф дынхазом хэа агэра идыргарц егыа аңьаб-баа рбарггы, аңсуа иңсы ааихухаанза дузжэазом. Уи иңсадгы-ли иареи шыала-дала еилысхэеит. Душыыр душыит акэымзар, иңсы ахынзатоу ихьчалоит.

Ламыс змоу ақырткэа икарцароуп убри еиңш. Реиха хаңэынмырхала ирабашьуаз аңсуаа, аа, ижэбома Аңсадгьыл шыхьчалатэу хэа рыжэлар иддырбароуп. Анемеццэа Брест анрымпытархала, уафы ихафы изаамгауаз афырхатцара аар-

пшуа дахьрабашьуаз азыхэан, афашистцэа рыр дыддырбон амаиор Гаврилов.

Аңсуаа рыңсадгьыл ахьырыхьчоз ирнаџоз агэымшэара инацлеит даеакгьы. Азкьышықәсқәа иргәылсны иаауа ҳды-шәа, әжәлар шазықоу ахақәитразы аҟахара.

Ахьз-аңшазоуп ахатца дзиуа. Зыңсадгьыл зхы ақәызтаз – ҟыанат изыпшуп. Уи ижәлар ражәа далоуп, рашәақәа изкуп.

Ииультәи ахтысқәа рышьтахь, ацәгьараф акәыз, абзиара иазкыз, аңсуаа ахьаидтәалауа, зыңсы ҟоу ҟоуuky реипш ипхьазаны, ратцәахә шытырхуеит иҟахаз.

Аңсныҟа шәцаны, аңсуаа ирықәлаз ампытахаалаџцәа, уа-ҟа шәахьнеиз, атәым дгьылафы иҟахаз шәныхәзааит хәа рнационалистцәа рныхәафәқәа ркуоушь ақыртқәа?

Рбаџхатәра Анцәа иацитцаит Аңсны зхы ақәызтаз аңсуа ҟеицәа ирызкны әжәинраалақәа зџыз апоетцәа, акьыпхь афы әжәа рхызхәааз апублицистцәа, ашәақәа аңызтаз аком-позиторцәа. Аха абра иқоуп узырхәыцша акы.

Изакә ашәақәоузеи иаңыртаз ашәаңтаџцәа? Реиҳаразак мыткәмақәоуп. Уаҟа иалоуп хьмузыкатә фольклор афы иша-маҳазамзар иуңымлауа – ахатца ииҳәауа амыткәма. Ирзып-шаауп амыткәма ианаалаша әжәақәа.

Зыңсадгьыл зхы ақәызтаз, хатцарала иҟахаз ишңарзыр-хәоз әжәытәан? Иарбан әжәақәаз, изеипш ашәақәаз урт ирзыркуаз?

Абар изырхәауа Наңҟа Кьагәа:

Инагзаны иудырузааит, Кьагәа бзиахә ,
Ухы зқәутцаз ууаажәлар ушырхамыштҟа,
Ес ииуа асабицәа ухьз шрыциуа,
Дунеи иқәнатц уара ушыргәалашәауа,
Иахьатәи амш аены еипш ишулацәажәауа.

Ара иҟам амыткәма, алабжыш. Иҟахаз иңсы ҟоушәа иацәажәоит ижәлар. Хәхәаңшып Аңсадгьыл ахақәитразы иҟахо, ирзааигәоу ртынхацәа ирхымџаңгашьоу. Абар ил-хәауа Шарытхәа иҟа Мсоуст иңшәма пхәыс:

Схатца, Шарытхәа иңа Мсоуст,
Хатцарала здыруада дтахазар,
Уи акеѡхәа ашәа хәауа,
Џьанат абахча дталахьеит.

Аңсуа жәлар рҕапыцтә рҕеиамтәҕы асеипш иҕоу аҕырп-
штәкәа шыарда ирацәоуп. Ирацәоуп акәым, иҕазоугы дара
роуп. Зыңсадгьыл зхы ақәызтәз изкын ифырхатцараз ажәа-
қәа, игәышытыхгоу ашәа. Лчамгәыр аанкыланы амыткәма
лхәозаргьы ан, уи лажәа иалалтдон гәеиқәхәалагас ишлымоу
лыцкәын хызла дахытахаз.

Ҳазызырѡып дызгара ахы иқәшәаны, аштә иаатаргалаз
афырхатца иани иареи реицәажәашәа:

- Уа, Шыгә! Усазы суқәгәыҕуамызт, уана.
- Нас бышпасықәгәыҕуаз, сана?..
- Ухы ашәа ууп хәа суқәгәыҕуан, уана.
- Акы ибыхәартазар, хѡык сшыт, ѡыцәа схәит, сана.
- Уа, урт изеиуада, уана.
- Уа, урт хылца цәкьараа роуп, сана.
- Уа, ахраҫ усцәымзааит, Шыгә хатца!
- Уа, сыбзиарак зымбазаз, сан рыцхә!

Зынарцә мѡа иқәгылоу зыңсы тоу лзыхәан бзиарак
ақатцара дахьахьымзазоуп игәы иалоу. Адунеи ззеиқәыбгаз
ан лакәзар, анарцә усцәымзааит хәа мацароуп иахьиахауаз
илхәаз.

Азкышықәсақәа дара ртәы ҕартцеит аңсуаа рыңси-
хологиаҕы. Иааҕәымтцәкәа зыңсадгьыл ахьчара зықәшәоз,
ршәа ахтнымтәкәа, хәыштаара змауаз ажәлар, ртагы-
лазаашәа ианаалауаз ақазшыагьы апырцөит.

Иаахҕап ҕырпштәык аҕәтә аамтә аҕнытә. Ихаѡсыз Аңын-
цтәылатәи аибашьра аңсуаа ирыдыркылеит дара рхәтәкәа
рхақәитразы имѡапысуа еибашьрак акәны. Ус анакәха, уаҕа
итәхаз – итәхеит дара рхақәитразгьы. Иахгәалахаршәап
еицырдыруа аңсуа жәеинраалак. Атрагедиақәа зегьы иреи-
цәоуп ахатәы трагедиа ихәеит Лев Толстои. Ххәынтқарра

зегы җагылоуп атрагедиятә аамҗа. Аха абар ихатәы трагедия даааины, зыжәлар рус дшазыкоу айбашьы иаб. Ашәа- җьхәащәа иашта иаәтәлеит. Урт даарҗылеит абасеиҗш икоу ажәакәа рыла:

– Җаи, абааҗс, ихәартам шәааишьа,
Исыхъзеи? О, издырит шәзышьтоу.
Уи акәым, исашәхәа иҗахашьа,
Хъзыла акәу, хьымзгыла дҗахоу?

Еиқәышышьы игылоу ашәаҗьхәащәа аҗак ирҗоит:

– Ахьымзг... Мамоу, дад, уацәымшәан.
Аға иахь изқәа имырхеит.
Иҗсадгьыл дазықәҗартә уи дҗышәан,
Җсра зқәым уи ахьз ичаҗеит.

Ихәашьа иара идырп. Зҗа дымҗсыц, уҗа диумырҗәуан.
Аха аб иеилеимгеит аламыс. Инараҗеикит:

– Җаи, нас ари еиҗш ицәгьарамзар,
Ишәыхъзеи, шәгылоуп шәеитҗағәҗәа!
Митә җалама җкәынак дҗахазар,
Хъзы игарҗоуп ахаҗа дзиуа!

Ишәцәыззом, ааигәанза зынзаск даҗеакала сазыҗан абри ажәеинраала. Атеатралра алыжжуеит. Имҗуп, ихҗхәауп, зҗа дҗахаз аб асеиҗш ажәакәа рхәашьа имамызт. Асовет литератураҗы ахра зуаз асоциалисттә реализми авульгартә социологизми иахылҗыз аҗоуп. Иван Папасқьыр ибафхатәра иаҗырхагахаз, ишьақәызҗьаз, абри апоетгы, абри ажәеинраалаҗы иныҗшит. Ибафхатәра ду иаҗәаумшьа-ша фымҗоуп. Аамҗа ус иаҗахызтҗы, егырт ифымҗақәак реиҗш, аригы аамҗа анҗоз иагеит. Абас шазысхәауаз, апоет ишәкәқәа реиҗаҗыҗраан изныкымкәа ианалеиҗақәа, абра исзымдыруа акы ыҗазаап сгәахәт. Иҗалазеи? Аҗак җәахы-заап аҗсуаа рыҗсихологияҗы. Урт аҗсадгьыл ахьчара иша-

зыкоу афы. Урт хызла-пшала атахареи хымзгыла адэи
акэзаареи ишырзыкоу афы. Убарткэа инарыцлеит даеакгы.
Агэирѡа дуггы, агэиргъара ду еипш, амцхэ изыригом апсуа.
Абиблиафы иахэоит уфыз дудашыцыртэ умныкэан хэа. Уи
агэиргъарафы? Апсуа иѡурых мѡафы убаскак гэирѡа ихи-
гахьеит, убаскак апсреи азреи дрыкэшэахьеит, азэи-азэи
еихызаауа, рыгэкэа еибамшатар ада цсыхэа рымамызт.
Сара сгэирѡагы дзатцастарызеи, ихатэи гэирѡакэа изым-
хошэа. Хрыцхара агартэ, шаkantэ рыдашшылара хакэшэа-
хьоузеи зцеицэа тахаз: «Иѡабуп, уххэ згеит. Уцсра акэым,
ухыхьгы сымбааит. Сабик изыхэан ухы шѡаураапсоз. Ани
изыхэан аранза аара иапсазма», — иуахауеит атак.

Ажэлар рус ихы анакэитца инаркны, ихшара иара имацара
дитэым, уи дырцеиуп ажэлар зеггы:

Ацэуара... О, мап, уи иатэам,
Лагырзыла ахьз кэбатэзам!

Абарткэа урызхэыцны, ииультэи афырхацэа ирхырхэааз
мыткэмакэаки ажэакэаки уанырзызырѡлак, зыпсадгыл
зхы акэызтаз иратэам ажэакэоуп, иратэам, илазыркэуа
ашэакэоуп угэахэуеит.

Игэкажыгоу ажэакэак рхэарафы, лагырзыла иѡэу ашэакэа
рырѡиарафы збаѡхатэра аззырцшыз рышьтахь инымхеит
публицистцэакэакгы. Лассы-лассы апсуа кыпцхэ афы иупы-
лоит абасеипш икоу ахшыѡтацкэа змоу ажэакэа: «Иахь
хара апсреи абзареи ханыртагылоу аамтазы... Иахь азтаара
ыкэгылоуп – аказаареи акамзаареи. Иахь акара еицэаны
хтагылазаашьа камлазац...»

Иаакэымтцакэа ргэи итасуа, абасеипш, еицлабуашэа,
илахьеикэѡтагоу, убасеипш игэкажыгоу ажэакэа рхэоит, адэи
акэзаара иапсамзаап, акгы акацара атахымзаап ухэап.

Издыруеит, газа — дыччаѡуп. Аха даакэымтцакэа иѡэуо-
ггы дкэыгоуп сызхэом.

Халапш нахаагап ажэытэи аѡатэи. Хазкэымшэацыз
хакэшэеит зхэауа сахьрыкэшахаткэоу иреиуоуп акы. Уажэи
акара атэым милат ааны икэнымхацызт апсуа дгыл. Аха уиггы

иаанагом арака атәым милаҭ нхомызт, еснагь иҕаз аҕсуаа хамацара ҳакәын хәа. Иашьагәыту хара хауп, аха шыарда зәыршы ааины ицахьеит. Хәоу затәык ала иаармарианы ирхәоит, ажәйтәанза абырзенцәа ашыаҭа ркит ақалақь Диоскуриа хәа. Инартбааны уазхәыцыр? Қалақьк ашыаҭа зкыз шакашы ыкадаз?! Иабакоу урт иахьа? Ацакьа иаахаз ацәкәырца хьагәгәаны ишцо еидш, ахыбгалара иналахәаша ицеит даргы.

Уажәаткыс хтагылазаашьа еицәазу еиғзу ажәафтәи ашәышықәсазы османтәи аимпериа Аҕсны ианақәлаз? Ө-динхатцара дуззақәак еиғәхаит. Аҕсуаа рқырсиантә динхатцара зыкьи шышә (!) шықәса реиҕа ахытуан. Ускан қыҭацыпхьаза аныхабаақәа рызгылан. Псышыацәгьа зауша аҕба изыхнагеит даҕа динхатцарак змаз. Урт амсылманцәа, абольшевикцәа аменшевикцәа иаҕа ирычхауан, ақырсианцәа ахьынзарычхауаз аткыс. Даҕа динхатцарак змоу данушь – ҕыанат узыпшуп. Абри акәын ртарчеи ианыз.

Аҕсуаа хҕы абольшевикцәа «рдинхатцара» ааиижтәи шәышықәсагы мтыц. Иахзаанагаз ацәгьарақәа ххатақәа шахатс хрымоуп. Зегьакоуп абольшевикцәа рпартия азыхәан акы ухәар, рахәа цышәкәа тҕааны, абольшевизм зхылтыз аурысцәа раткысгы иеицәаха иаауғагылоит аҕсуаақәак. Амчра рнапәы иҕазар, иахьатцәкьа иузныкәоит аинквизиторцәа реиҕш. Уажәшьта хазхәыцып, зыкьи шышә шықәса динхатцарак змаз амилат зынзаск даҕа динхатцарак анырзааи ишыкалаз, изташәаз.

Хазцарызеи ихароу ажәафтәи ашәышықәсахь. Ишдарыхь азеижтәи ашәышықәсазы. Еиҭах еиғәхаит ө-динхатцарак. Османтәи аимпериа ағагылара, аурыс империализм ампытытцразы ақәпара... Атдла иалыфрыз, амат ицҕаит хәа, адәахьтәи раҕацәа рзымхозшәа, аҕсуаа рыфнытцка, дара-дара еиғагылеит. Рыкәызбара мариоуп. Реилкаароуп иуадаф. Абаскак шықәса шцахьоугьы, иахьагы иуадафуп иаҕа ииашан хәа ҕоуки налкааны ахәара: амсылманра иадгылаз ракәу, мамзаргы ажәйтәтәи хдинхатцара хаздырхынхәит, насгы уажәшьтарнахыс хаздылауа ахәынтқарра динхатцарас иамоу шытахьыр еиғьуп зхәаз ракәу.

Убаскан Ацсны еимаркит, ишысхәаз еипш, аимпериакәа
ѡба. Амшын изхытцыз османтәи аимпериеи ашьхақәа рын-
хытцынтә иааз аурыс империеи.

Уажәгы ѡыца еимактәыс ирымоуп хадгбыл гәаҕ. Атыр-
қәа химпытдихит аурыс. Уажәы аурыс химпытцхны ақыртұа
хаигарц дағуп. Амацұғы иматцұғы хәа, ақыртұа иара ихаҕа
аурыс дидуп, инапы даныцшылоит, арахь хара иара хидзар
иҕахуп. Стәар уан дысшьуеит, сғылар уаб дысшьуеит, иуҕаху
алх хәа зархәаз хайѡызахеит. Ари аѡыза алацшра ауаѡы
идцара – ламысдароуп. Ауаѡы иҕахуп иангы димазарц,
иабгы дигымхарц. Хара иахтахым аимпериа хәыцгы,
аимпериа дуггы. Хадсадгыли хареи хайқәитны хаҕазар
хҕахуп. Аха аҕунглиакәа рзакәан ахра ахьауа хадстазаа-
раҕы, руак хеадхамтар цсыхәа аныҕамла, ацсуаа иалырхит
Урыстәыла. Ламысла иаххәозар, аурысцәеи хареи хаткыс,
зегьрыла иаха хаизааигәоуп ақыртқәеи хареи. Аха Урыстәы-
ла хадзар зегьрыла иахзеиғуп. Урт реикәыцхьазара иацсам,
аха акы затцәык, иаххәап, хатала сара реиха сгәы цызжәауа
– адунеи ршазар аахыс ацсуа дгбыл аҕы ақыртұагы аҕ-
суагы еицынхон рхәеит. Ус рхәеит реиха ламыс рымоуп
хәа иршьауа атцарауаа. Аха егьырт уаҕагы иаанымгылеит.
Ацсуаа ақыртұа дгбыл иқәынхоит рхәеит. Ас уазхәо ауаѡы
ухы злаидукуларызеи!

ѡыца анеибарцсуа – хыдароуп. Азәгы дҕәышымхеит.
Аха ѡынтәны дҕәышымхеит мчыла иеихау, иара иатцкыс
мчыла иеитцоу даниабашьуа. Цшьмиллионк рҕынза иҕоу
ақыртқәа, иааҕымтцзакәа ацсуаа иддырбалар рҕахуп мчыла
ишеихау. Уиаҕара дыҕәғәазар ақыртұа, диабашьны дицдыртц-
рауазеи аурыс. Уаҕа ишьапы арсны дҕқақьоит.

Дырымт ду, «ѡыца зцомызт, азәк дрыхьзомызт»
хәа ажәеинраала аниѡуаз, зызбахә имаз Урыстәылеи,
Қырттәылеи, Ацсни ракәзамишь? Урт аѡыца зцом, хара
хрыхьзом.

Ақыртұа ииҕахқәоу убаскак ирацәоуп, уизхәыцыр, аччара
уакуеит. Иара иитәым Ацсны, иара итәушәа хәаны, аурысгы
мчыла ицәганы ацсуагы, ииҕтахым, дахьцо дигарц дашь-
тоуп. Изымышьчо ихәаакәа, дыздыцұа аурыс ихьчалароуп.

Уаҕаҕы даанымгылеит. Акриҕеитцалароуп аурыс. Абасҕак уи дзацсаһаз, иара ида азэҕы издыруам. Мгэала узхыпшу, иутахы иутахым, хшыџлаҕы уихыпшыр акэхоит.

Ирхэоит, ацсуаа азэы иџацхэа рхы ладырҕэуам, атырқэа дара иџагылан, аурыс империализм иабашыт, иахэа ақырт-уа иџагылоуп хэа. Цацгэыс иамоузеи ахақэйтра, ахыпшым-ра, ажэакала, ихала дыҕазар ахытаху? Абҕа изтауа ируакуп, ихала ихы ныҕэигартэ дахыҕоу. Ақбацта иаххалаз ацсаса ақэыцмақэа рыжэлар еипш, амхацырра иантанарцэы, милацс иҕаз зегы ааины изықэхаз Ацсны гэаҕ, иахэа иаақэынхои иареи еиқэйтзар, атцеи гэакыа, апацса хэа неилых ҕамтазакэа, рызегы ныҕэнагагэышэон, аха усеипш азин азтода. Ажэытэан ажыза аныршэоз еипш, ашэахтэ рзашытлароуп Қырттэылеи Урыстэылеи.

Ирхэоит, ацсуаа аашыџцэоуп хэа. Ххатақэаҕы ххазы иаххэоит. Аурысцэаҕы рхазы ирхэоит: «Мы ленивы и не любопытны» – хэа. Уи уаџы дзыргэааша акы акэым. Ухала ухы акритика азура – адоухатэ гэабзиара иамааноуп. Аха хахэапшып даҕакалаҕы. Амцхэ ихы ацабааа заимырбауаз, инапсыргэытақэа еиҕэыжэжэа ицо ацабааа тэыс ихы заим-тоз ацсуа? Дырқынцыцны даазон идгыл. Иарҕы амал ицсы азыцэҕамызт. Аеиилахэара, аеырбара, ахэз-ацша ракэын дзышытаз.

Хазыхынхэып ахэатыхла ихажэлаз Қырттэыла. Аеы иазымиааиз, акэадыр дасуан хэа, аурысцэа рџацхэа ршыам-хы арсны, аҕамчы кны хара иаххагылар ртахуп. Ақырт-уа националист уанизхэыцлак, ухаџы иааиуеит абасеипш асахэа. Иеырзажэны, исеиҕу уаџ дыҕам хэа аанаго дгылоуп. «Сақартвело! Тависуплеба!» – хэа дыхэхэоит. «Шэхамбан аурысцэа, аокупантцэа!» – хэа нацитцоит. Изнапык тацкэым-ны иратцэоуп. Ахахэ икуп. Ишытахыҕа иавакуп. Уажэымзар уажэы дықшоит угэахэуеит. Егы инапы иапхыаҕа ирыххоуп. Инацэкыарақэа рхаха, иргэаџоуп инапсыргэыта. Иаабац ахэыркыџы. Генацвалеи, аурыс, амла сумшыын, џацақэак нанца снапы ихэоит. Ацсуа ишҕа дынхыахэны инацитцоит: «Аурыс сицырцуеит. Хазы сцоит. Усыцаала. Хаала усыцымзар, мчыла узгоит». Ацсуаҕы узыхэо иакэзам. Джэаны дугарц

уалагар, дузжъазом. Алаф налатцаны, духыччауа: «Ибзиоуп, хаиццп, хазы х̣калап. Дабашт̣аху аурыс. Аха, ишсоух̣эара, хзых̣ьчода х̣фыц̣ьегы? Уара уак̣эзамыз ац̣ьамц̣эа срымпы-цумхыр сык̣эзаауеит х̣эа аурыс их̣эауаз? Ибзиоуп, аз̣эгы дх̣ақ̣эымлааит, аха акрах̣ф̣азцода? Уара ак̣гы уам. Сара исымоу, х̣фыц̣ьегы их̣азхом. Нас̣гы сара сшыкоу умбои, адунеи санызаарц сылах̣ь ианызар, зыт̣к̣эа х̣эычык с̣тац̣-сыр ат̣кыс, ианамузах, амшын сагар иах̣а их̣ьзуп х̣эа исыц̣-х̣ьзэоит», – их̣эоит. Абзыц̣к̣эа рх̣эаш̣ьа, нц̣эац̣шык̣ьк иоуп.

Абырг̣ц̣эа ирх̣эамт̣аны исах̣ах̣ьеит, ауаф̣ы шық̣асыках̣ьт̣э знык, мышкы деилагоуп х̣эа. Мышкы их̣шыф̣ иара ит̣эымзаап. Уи наукала иах̣ьынзаиашоу сыздыруам, аха убри атеория аж̣эларк̣эа рыш̣ка иноугар, уамаш̣эа иц̣ьоуш̣ьаш̣а ах̣шыф̣зца-ра уазкылсуеит. Аж̣эларк̣эа, амилат̣ дук̣эа, ацивизацияг̣ы зег̣ьрыла излысх̣ьоу, иаалыр̣к̣ьаны, реих̣а иреиц̣эоу р̣цеи-ц̣эа, реих̣а аб̣галартах̣ь иназгаш̣а ирх̣эарызеиш̣ь х̣эа р̣ф̣ы ит̣ац̣шуа, амхылдыз иакызш̣эа, иах̣ьаар̣таху иргауа, иаар̣таху рыларыг̣зауа, инц̣эаха инарх̣адыргылоит. Иш̣ц̣еилкаат̣эу абри еиц̣ш! Аурысц̣эа, Бунин дық̣эц̣аны, рх̣эынт̣қарра дах̣адыргылеит Сталин. Анемец̣ц̣эа Еинштейн рх̣эынт̣қарра далц̣аны, Гитлер х̣эынт̣қарс д̣карцеит. Иш̣ц̣арзух̣эари Муссолини Франкои зх̣азыргылаз Дантеии Сервантеси рыж̣эларк̣эа?!

Азы иаго, х̣эх̣эабж̣ьы иах̣ауам их̣эеит. Ф̣ырц̣шт̣эы зат̣эык. 1871 шық̣эсазы Достоевски иж̣элар р̣г̣эы р̣еанитцеит, афанатикц̣эа – ареволюционерц̣эа ирх̣эауа ш̣эац̣нык̣эар, Урыс-т̣эыла ш̣э-миллионк р̣к̣ынза ауаа т̣ахоит х̣эа. Агазет̣ «Аргументы и факты» (№13, 1990) излах̣эо ала, аш̣эк̣эыф̣ы иих̣эаз иашахарц̣ азых̣эан, ж̣эа-миллионк азымхеит. Их̣эат̣эы иазх̣эыц̣ ак̣эым, иара, Достоевски их̣ац̣а их̣ьз ах̣эарат̣эк̣ьа иак̣ьырхит.

Дач̣а аж̣эац̣как нацах̣т̣цап. Аш̣ьа иц̣аш̣а ада иалагылом.

Х̣ак̣эыц̣ып зеилкаара х̣алымшауа. Х̣азлац̣эаж̣эоз х̣азы-хынх̣эып.

Абырж̣эы акара ац̣суаа х̣тагылазааш̣ьа удаф̣оны, абыр-ж̣эы акара ац̣среи абзареи х̣рыбж̣ьагыланы х̣камлац̣ х̣эа иг̣экаж̣ьгоу аж̣эак̣эа х̣эауа, з̣г̣эы ит̣асуа сразц̣аарц̣ с̣тахуп.

Ҳақъытцып, иахгәалахаршәарым азкышықәсақәеи ашәы-шықәсақәеи зхыцуа аҭоурыхтә фактқәа, иаххәарым ақырт_уа меншевикцәа уажәы ацкысгыи еицәаха Ацсны ианақәлаз, иахаану шықоугыи, иахгәалахаршәарым аибашьра ашь-тахь, абырзенцәеи атырқәцәеи анхырцоз, ацсуааггыи хәхга-разы адәғбақәа ааганы ишдыргылахьаз, уаха-уатцәы хәа ишыцшыз. Иахгәалахаршәап ацсуаа рықәгыларәа зацдәык – 1967 шықәса. Иашоуп, Анцәа иоума, ажәлар ркәығароума изыбзоуразаалак ццтбара кәмлакәа еилгеит ускан. Шәа-кыымцала еиламлеит. Аха ацсуаа милацс ацсреи абзареи ир-хықәгылан убаскан. Абцъарла шәахшыуеит хәа игыламызт ускан ақырт_уа шовинистцәа, аха урт рус кәртцарц иафын даҭеакала. Ацсуа жәлар мықәцазтгыи, егъагзамызт, избаны иалгахьан, иацырырхуан автономтә республика. Ианбыкәу амилацт иаха ашәартә иантагылауа, шәақыымцала ирыжәларц ианафәу акәу, цәала-жыла уеиқәырханы, милацк аҳасабала адунеи уанызаауа ианыкарцауа акәу? Иашоуп, дегъзеиғым ахацәа тахеит. Уи гәырфәа дууп. Аха иаххахмырштып ацсуаа хмилацтә кәзшыа хада – хьзы игарцоуп ахатә дзиуа. Иашоуп, азәымкәа-шыцъамкәа ирхарамкәа абахтә итакуп. Урт агәыла икәытцара итамлеит. Ацәгьоура иакәрымкит. Ахақәитраз, аиашаз ишықәқоз иткәаны иргаз роуп. Ацсуараз, аиашазы ақәцарафәи иакәым иакәшәаз, агәәкра итадыргылаз – аа, убарт роуп изызктәу апублицистцәа ражәа. Ажәлар ирды-руазааит, дара рус дахыркьаны, мацзак иадамхаргыи, зшыапы кыдкьахьоу. Абри анысхәа, иаасгәалашәеит фактк. Убаскан, 1967 шықәсазы, ажәлар рықәгыларәа активла сахьалахәыз азы, абри ауаф дудыруама хәа иазтцааит Чыжә хәа Агрбак. «Ааи, ибзиазаны дыздыруеит», – ихәеит, ускәк сшизымдыруазгыи. – «Дыздыр акәым, хәгъеиуацәоуп». – «Дышцоудыруеи?». «Зегърыла дарпыс бзиоуп, аиаша дазықәцоит», – ихәеит. «Уара уидгылома?» – «Иаҭаххозар, схы икәыстцоит», – ихәеит. «Ус акәзар, ара уаалеи», – рхәеит, днаганы абахтә дынтаркит. Мчыбжьык дтәкны дрыман. Цәгьамзар бзиа уаф дахыччом хәа, арака узырччаша, Агрба дтәзкыз аорганәа дзыхтаркыз исазтцааит абри ауаф дудыруама хәа. Сара дысхыркьаны дыштаку абаздыруаз. «Анцәа дшахәтуп, дсыздыргәышьом»,

– схәеит. Егыашатәкыаны, дсыздыруамызт. Исгәалазыршәаз, уамак атчанамкуашәа иҫоу абри афақт хәыцы инаркны, абцъар кны, Ацсны иақәлоз агрессорцәа аанызкылоз рҫынза рыхъз амырзра, аҫоурых азныжьра, иаха еиғъзар ҫалап хақәзауеит хәа, ихацәтәыму ажәакәа рхәара атқкыс.

Еитасхәахуеит, газа дыччаоуп рхәеит. Аха хазнымиацыз акы хәнианы, иахъыҫамлацыз хъыҫаланы, хгәахы ашәы ашәахцартә, хапхьаҫа анацшра иахзацсамхо еицштәкыа аҫагылазаашьа хаманы сара избом. Иҫахъыз уиоуп, амилат дуқәа хаамтазы еидарак рықәхауазар, харт, амилат мацқәа, убри аидара ҫынтәны ихъантаханы ихақәхауеит. Сталинизм амилат дуқәагы ашьаартцәыра иланаргылеит. Милат мацқәак зынзаск иахыргеит. Ацсуаа хҫы сталинизми бериевшьчинеи инарыцлеит ақыртәу шовинизм. Иахъа уажәгы убри еицшшәа даҫеакы ҫалеит. Аргамату аилахара иаҫу системак. Имыбгаргы ҫсыхәа амазам. Шьаартцәыралла иаагаз, шьаартцәыралла ицароуп. Инеизакны ххәынтқарра зегы аҫы аҫагылазаашьа даараза иуадаоуп. Сгәанала, даҫа ҫытраамтак, иахагы еицәахо ицалоит. Уажәы ахахара иалагаз алартҫақәеи ахахәтцәахәқәеи роуп. Хазхиазароуп ауасхырқәа бганы ианлеиуа. Убри, асовет жәлар зегы зҫагылоу ауадаоура, ахъаа, аҫыбааа ду, ацсуаа инахзацлеит даҫеакгы. Ақыртәу национализм. Ари зегы шытаххыртә хара амч хазтада зхәауа, иаҫасхырц стахуп. Тақәажәык ацута зегы лхъаан, лара уаҫы дигәалашәомызт хәа, саргы сахьгәаҫуа, аҫакқәа срышьтоуп. Исылазцозеи агәышьтыхра?

Сара даараза агәра згоит, сақәгәыгәуеит аиҫакра апроцесс. Ххәынтқарра анылеит ацивилизациятә мҫа. Агәра згоит, апартия акәымкәа, азақәан хадара ауа, амч зегы аманы ишыҫалауа. Партия затцәык акәымкәа, ирацәаны апартиакәа рыҫалара – ахақәитра иаззхәоуп. Ххәынтқарра атцытра иаҫуп абольшевикцәа мчыла ирыдыргалаз, мчыла рыхәда иқәыртцаз ауғә.

Ацсны аиҫабыра, қартаа ирмазцаакәа, зҫаҫарацәкыа ианымцоз аамта, ҫхызк иаҫызахоит иаарласны. Ианыҫала ҫамлашьа змам – аекономикатә хыпшымра, иҫаланы иалгеит хәа иҫхъаза аполитикатә хыпшымрагы. Еила-

хәәахәтрала аизыҕазаашыа, ихазгәамтазакаәоуп амилатқәә реизыҕазаашыа шазбуа. Иаахгап ҕырпштәык. Аурысцәә оккупантцәоуп, шәықәтны шәца хәа еҕа дыхәхәаргы ақыртүа националист, акгы дацәшәомызт, избанзар, СССР Агосплан аҕы дынкылсыр, ма аурыс (ыжәык) мамзаргы ауриак днаиацәажәар, шака ртаху афатә-ажәтә аплан инаирбон. Уажәы аурыс игәы нурхар, асессиаҕы дөагыланы, аыызцәә, акырзырҕахтөзеи хара абас иахзыҕоу анихәалак, ма ақыртүа националист ишыамхы арсны аминауатра шыҕейтар акәхоит, мамзаргы игра тахаха аоныҕа даагәарлоит. Арака дахыаиуа, уара хухыаны амла хагеит хәа, иара итәкәа ишыацәә данкны дныкнархар аует. Хазыхынхәып Ацсны. Харт, ацсуаа хақәшахатымкәа акгы азин аҕамтара аамта анааилак, (ус иҕамларгы цыххәа амазам) ргәы нахмырхап, ргәы нхархар, ххатақәа иахзеицәоуп хәа ихахәампшыр калазом.

Абыржәы акара ацсуаа еидгыланы сара сахаанымхац, иашоуп, уажәгы иҕоуп аматцуреимакра, аха уи ауаатәыҕса ыҕанатц ирыцрымзаауа чымазароуп. Еҕирахы, иаххәап, ақыртүа национализм азцаараҕы, хазлахаанымхазаз ала ацсуаа еидгылеит. Ааигәанза, шықәсқәак уажәапхыа, ақыртүа националистцәә, ақыртүа меншевикцәә ухәар, рацхыаза гацәас ушытырхуан ацсуаақәак.

Даеакгы. Абыржәакара Ацсны антытц ацсуаа атынхацәа хаманы хҕамлазац. Иаха-иаха рыцсадгылахы рҕы дырхәуеит, айтәнеиааира хабжәалоит ахәанхытц иҕоу ацсуааи хареи. Зегытцәҕыа сыздыруам, аха мышкызны ирацәаҕзаны ишыынхәуа агәра згоит.

Инацахтцап. Хҕахәы зхәауа, хиаша зыхычауа хәа цаса ихамаз напык анацәақәа рыла иуцхыазозтгы, уажәы урт еҕырацәаҕуп, дырралагы акырза ихаракуп. Исгәаласыршәоит фактк. Зызбахә сымаз 1967 шықәсазы, ацсуаа рықәгылара ашытахы, гәыцҕык Москваҕа хрышьтит. Еицыз санрызхәыц, сгәы кахаит. Дасу изанаат аҕы ицхыагылаз уаан. Аха агәра сзымгеит хара дхалоуп хәа азәы затцәык идамхаргы Ацсны аконституция, азакәан аанкыланы иапхыахыоу, адырра акәым, баша иапхыахыоу. Избанзар,

уи хара азэгы иахусмызт. Иахьа хара аконституциеи аза-
кэанкэеи рыпхьара акэым, иахьырчадо хажэа алахтоит.
Ххэынтқарра ду аонытқа акэым, адунеи зегы ирахартэ
ажэагы хауеит, изхэогы хамоуп.

Икэхаргылап азтаара хада. Иалахьынтахозеи Ацсны,
ирлахьынтахозеи ацсуаа, ақыртқэа СССР иалтыр? Жэа-
хэарада, ацсуаа хажэагы акыр атанакуеит, аха изыз-
бытэкьо даеа цьоукы роуп. Уи азбуеит Кремль, уи рызбуеит
аурысцэа. Урыстэыла аткыс иааины, урт кэыбаса икэтаны,
Ацсны рцэыргар ақыртқэа, хэарада, иахьцо харгы харгоит.
Егырахь, Ацсны иашагэыту иахтахымкэа, устахым хэа
ипыртцау, уахьцо абри хамтас иумаз хэа, Ацсны ақыртцау
иитауа, зхы зтэу, ажэоуп хэа ахэара мацарагы ихы иа-
тэаишьом. Иаххэап, икалеит убасеипш. Қырттэыла хазы
ицеит. Ақыртқэа арака ирацэаоны икэынхон хэа Ацсын-
гы уахь ирыртеит. Ихапсыхэозеи убаскан? Аурыс, хара-
зра изеилымкаакэа, мап хцэикыр, чархэара хзиур, дах-
гэалахаршэап уаанза хаздыз – атырқэа. Урыстэыла
хадуижьтеи шышэ шықэсагы мтыц. Тырқэтэыла хадын
хышэ шықэса. Ацсны антыт СССР инхозар жэанызкышкык,
Тырқэтэылан инхоит шэкыла нызкышкык. Динхатцаралагы
пытшкык хкыырсианцэазаргы, акы, ацсуаа дунеихаангы
адинхатцара азы ифанатикцэаамызт, уи динхатцарас имаз
иапсуара акэын, џбагы, ацсуаа амсылманцэа рацэаоуп.
Хажэлар реихарашкык уара уфы инхоит, ари адгыл анкыагы
уара иудын, уажэгы худкыл хэа атырқэа иахамхэар амуазар
акэхап. Ускан ақыртцау националистцэа Урыстэыла ршэаны,
ириааины Ацсны шырцэыргаз еипш, иршэаны, ириааины
атырқэцэагы ирцэыргозар акэхап. Ушыччо укьатеиах ццэап.
Еифырцшракгы угэалашэап. Атцла шака идуу, мамзаргы
шака ихэычу ала акэзам апашэкэа ирынкны атцхра цэгьоу
имариоу шеилыркаауа. Ццла жэлакгы убап, шта дук акара
атцанакуа, аха апашэкэа ускак ицауламкэа адгыл иаланы.
Икоуп ццла жэлақэак, дара рхатақэа роура, адэахы шака
иубо аткыс иеиханы зпашэкэа адгыл иалоу. Убри хафызоуп
хара, ацсуаа. Ххатақэа хрцэаашымкэа, хпашэкэа, хтцаскэа
убаскак ицауланы хадгыл иалоуп, даеа милатк ирхьыпшу,

даҕа ҫоукы рнапы ианыҫшылауа ақыртқәа ракәым, уахи-
ени амра ҫамшәакәа аҕынза зхәаакәа тбааз аимпериакәа
хақәлахьейт, аха хдац-ҫашә ыҕамкәа хадгьыл ҳарзанымхит.
Сақәшахатуп, зегьрейха ашәарта итагылоит ажәлар ианы-
хуаадахалак. Ацсуаа абыржәы даараза хахуаадоуп. Аха са-
ра сзықәгыҕуа исымоуп акы – ажәлар ркәығара.

Атыхәтәанза, нас убри ала ихсыркәшоит. Исцәызхьаз
сашьцәакәаки сареи ҳаибадшаазшәоуп сара сшеигәырғәуа
Нхытц Кавказааи ҳареи ҳаизааигәахара. Анкьа-анкьаза зны
ҳара ҫашәк иахылтцыз ҳауп. Дац-ҫашәк иахылтцызи ҳареи
ашьхақәа ҳабжьанаргылейт хлахьынтца, изақаразаалак ҫьара
акала эпащәкәа еидымызи ҳареи зиаск хәычык ҳауит хәаас.
Ишырхәо еиҫш, зегьы лахьынтоуп. Нхытц, хашьцәеи ҳареи
ҳаизааигәахара ахьығәғәахаз, апартократиа ацсыҕхара
иабзоураны исыҫхьазоит. Урт ишыркыц ағәрақәа, ххы ахь-
дырхац, ҳанзырхо рышқа акәымкәа, ххыртцәара иашьтоу
рышқа хрыма амҕа икәзаарын. Иахьагы изларылшо ала
уиоуп изҕу, аиҫкра иабзоураны, ирылшо иаха имацхейт
акәымзар. Ишысхәаз еиҫш, Нхытцааи ҳареи ҳаешьара
ажәйтәтәи атрадициақәа рышқа архынхәра еикәыргахьаз
аешьцәа реибадшаара иафьзоуп. Исхәап зейгәашьарақәак-
гы иааркьағзаны. Ҳаифызара, ҳаешьара ҳаналацәажәуа
ҳажәа акырза иарцшзауейт, иаха амч анаҫауейт, ари афьза
аифызара аешьара уажәы иадгылаз абицара хкнйтә иалаго-
шәа акәымкәа ихәалазар ишықатцәкьоу. Ацсуаа хдоухатә
бақәкәа – хәаҕыцтә рҕеиамтақәа уафь игәалаиршәар, Нхытц
хашьцәа рзыхәан ажәа цшзала итәуп. Хцарауаа урт рзыхәан
ирыфхьоу рацәоуп. Ҳаешьара атарчеи (абирак) аҕны хьтәы
нбанла ианцатәзами Дырмит ду иажәакәа:

Сара бызшәала сырзааигәоуп, срашьоуп
Аедыгькәа, ачеркьезкәа ухәа.

Даҕа зейгәашьарак. Иахьынзазбо ала, икацатәу ахьы-
рацәоу аҕнйтә чыдала ҫоукы азалхны, Нхытц Кавказааи

хареи хаизыҕазаашьаз аусура иазкызар еиҕууп. Хэарада, жэлэр рфорум ахылапшрала, аха рхалагы аусқәа рызбуа. Ари зысхәауа убри ауп, Нхытц хашьцәеи хареи иахзеипшыз амитинг ду Ақәа ианымџапысуаз, Жэлэр рфорум анапхгаџцәа руазәк даараза ииашамыз апозициа ааникылеит. Уи алахәра зыхәтазамыз цьоукы нахампхьар калом, ажәагы рахтароуп хәа дықәгылеит. Аус ду иафыз дырпырхагамзар дырмышәеит. Урт афақтқәа итцегы ыкоуп. Аринахысгы икалалар ауеит. Убри акынтә, еитасхәахуеит, зхала икоу акы акәны, аха жэлэр рфорум апрезидиум, мамзаргы аправление аџапхьа русура атәы ахәара рыдны, хазы гәыпк еиџкаазар, еиғымхаришь?

Ихсыркәшоит. Абзамыкә изы есқынгы мшапуп, ихәеит. Кашырроуп, еинкьаны хкәашалап сымхәеит. Угәы казыжьша рацәоуп. «Жестоки век» хәа Пушкин иззихәаз азежәтәи ашәышыкәсеи хара хаамтәи еиџурпшыр, амаалыкы аңныши еидукулар иафызоуп. Убла иабауа, улымха иахауа, угәы казыжьша ахыцәхәыц ыкоуп. Аха иахагы еихауп агәыгра узташа.

Игәкажьгоу ажәакәа зхәауеи, илағырзыркәакәо мыткәма-хәаџцәакәаки иргәаласыршәарц стәхуп милатс изеиуоу. Хара иахтәым уи.

Акаамет калоит анырхәа, ахәац аблақәа тнахит ихәеит. Ажәапқа џ-цакык амоуп. Ахәац иатахымызт аблақәа рыла иабар икалауа акаамет. Сыблақәа убри рбар атқыс, итазамзар еиҕууп ахәеит. Уи азы хатыр ақәыртцеит. Аха лафкгы нацыртцеит. Баша ублақәа тухит, уара угәы ишаанагаз еипш акаамет камлазеит, рхәеит...

Иашоуп, атоурых афы ирацәоуп афырпштәкәа ажәларкәа аныкәзаахьоу. Аха аңсуаа хтагылазаашьа, нас хазну ашәышыкәса убас икоуп, хакәзаауазар, ажәлар дуззақәеи хареи хаицыкәзаауеит, ханхозаргы, хаицынхоит. Аңсуаа алкааны рханы икнахазам Дамокл иахәа-ццышә. Уи арахәыц иаркны рханы икнахауп ҳапланета иқәынхо зегы. Уеигәыргьартә икоуп уи милатеилых ахьазымдыруа. Убасгы сгәы иаа-ташәалоит, издыруада ақыртқәеи хареи хаизыҕазаашьа азхәыцра сыхшыџ ахьагало иахагы исзеиғьзар, убри акнытә ахы иакәитны, егырахь адунеи зеипшроуи, хазну

закә аамтоуи рызхәыцра уалагар, иахагы угәы ахшәоит
адунеи.

Сара реиҳа сгәы анкаҳауа, иаасгәалашәоит Миха Лакрба
иажәеинраала ацәаҳәақәа:

Уңшишь! Иубома, амра гылоит!
Уажәнатә ицәытцыцқоит иара...

1990

АХҚӘА

Ароман

Ахахә зыршәуа7

Аповест

Асыңсеи азиаси.....267

Адрама

Ес-ииуа ирыциуа..... 362

Апублицистика

Адрама «Ес-ииуа ирыциуа» азыхәан ажәақәак.... 432

Еиңылалароуп ҭ-иашак..... 445

Асас иблала 471

Ахьа-цлақәа шәтуанаты.....	483
Ашәкәыџџи аңхьаџи	489
Иааугозеи?	493
Алитература зда цсҭазаара амам	495
Аңтақәа рахь шыапыла	499
Ачара злаңшзоу.....	507
Агәырџа цшзеи агәырбҭара еиқәатәеи	512
Амшын, аҭоурых, аҗеиңш	518
Агәыла имца аңхарра	524
Анцәамта иалагамҭоумашь?	528
Агәамч ахыцхырҭа	547

Цьума Басариан-ица Ахәба

ИҠЫМҢАҚӘА РЕИЗГА ХӘ-ТОМКНЫ

Аҟбатәи атом

Ароман

Аповест

Адрама

Апублицистика

Джума Виссарионович Ахуба

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ПЯТИ ТОМАХ

Том второй

Роман

Повесть

Драма

Публицистика

На абхазском языке

Аредактор Гэында Азынба
Атехредактор Клавдия Анфимова
Компиутерла еикэлыршэеит Астанда Ацбынцбыл

Аформат 84x108 $\frac{1}{32}$. Атираж 300.
Икапә. акъ. бгъ. 17,75. Инықә. акъ. бгъ 29,82.
Аҫапаңка №

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2